Göktürkçeden Günümüze
Köken, Biçim ve İşlevleriyle
Türkiye Türkçesi Yapım Ekleri

Gökçe OKTA

PEGEM AKADEMİ

Dr. Gökçe OKTA

GÖKTÜRKÇEDEN GÜNÜMÜZE
-Köken, Biçim ve İşlevleriyle-
TÜRKİYE TÜRKÇESİ YAPIM EKLERİ

ISBN 978-625-8325-48-5

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© 2022, PEGEM AKADEMİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz. Bu kitap, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayınevi**dir. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere http://pegem.net adresinden ulaşılabilmektedir.

1. Baskı: Ağustos 2022, Ankara

Yayın-Proje: Zeynep Güler
Dizgi-Grafik Tasarım: Tuğba Kaplan
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık Reklam San Tic. Ltd. Şti.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/48 İskitler/Ankara
Tel: (0312) 341 36 67

Yayıncı Sertifika No: 51818
Matbaa Sertifika No: 47865

İletişim

Macun Mah. 204. Cad. No: 141/A-33 Yenimahalle/ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50
Dağıtım: 0312 434 54 24
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

Dr. Gökçe OKTA

1989 yılında Mersin'de doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Mersin'de tamamladı. 2005 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği bölümünde lisans eğitimine başladı. Dokuz Eylül Üniversitesinde lisansüstü eğitimine devam eden Gökçe Okta, 2012 yılında yüksek lisans, 2021 yılında doktora programından mezun oldu. Dil bilgisi ile dil bilim alanlarında makale ve bildirileri bulunmaktadır.

2012'den bu yana Türkçe öğretmenliği yapmakta, çeşitli yayın organlarında redaktörlük görevini sürdürmektedir.

ORCID No: 0000-0003-3296-128X

Gözleri ışık kızıma...

ÖN SÖZ

Dil bilgisi konuları arasında yapım ekleri, üzerinde çok sesliliğin en fazla görüldüğü konulardan biridir. Tartışmalar, eklerin sınıflandırılması ve hangi eklerin yapım eki olarak değerlendirileceği hususlarında yoğunluk göstermektedir. Kitapta öncelikle yapım ve çekim ekleri ayrımı, literatürdeki görüşlerle ortaya konmuştur. Eserin çatısını Türkçe yapım eklerinin köken, biçim ve işlevleri bakımından değerlendirilmesi oluşturur. Eklerin, Göktürkçeden günümüz Türkçesine kadar tüm tarihî dönemlerde geçirdiği değişimler art zamanlı ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır.

"Türkçe Yapım Sisteminin Tarihsel ve İşlevsel Ekliği ve Bunun Eğitimde Kullanılması" isimli doktora tezimin ve tezimin bir kısmının basılmış şekli olan bu eserin ortaya çıkışında sonsuz şükranlarımı sunacağım isim, kıymetli hocam Prof. Dr. Caner Kerimoğlu olacaktır. Kendisinin, bir kitabının ön sözünde hocasına "çalışkanlığı, titizliği, vicdanı ve dünyaya insan olmanın incelikleriyle baktığı için" teşekkürlerini ilettiğini okumuştum. Şimdi ben de bir öğrencisi olarak Caner Hoca'ma aynı özellikleri için teşekkürlerimi sunar, onun gibi bir hoca ve bilim insanı olma arzusuyla çalışmalarımı sürdüreceğimi belirtmek isterim.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz v

1. BÖLÜM: GİRİŞ 1

2. BÖLÜM: TÜRKİYE TÜRKÇESİ YAPIM EKLERİ 7

1. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ 7

1.1. +A- 7

1.1.a. Kökeni 7

1.1.b. Biçimi 8

1.1.c. İşlevi 10

1.2. +(A)l- 12

1.2.a. Kökeni 12

1.2.b. Biçimi 12

1.2.c. İşlevi 15

1.3. +An- 15

1.3.a. Kökeni 15

1.3.b. Biçimi 16

1.3.c. İşlevi 17

1.4. +(A)r- 18

1.4.a. Kökeni 20

1.4.b. Biçimi 20

1.4.c. İşlevi 22

1.5. +Ar- 22

1.5.a. Kökeni 22

1.5.b. Biçimi 23

1.5.c. İşlevi 25

1.6. +aş- 25

1.6.a. Kökeni 25

1.6.b. Biçimi 25

1.6.c. İşlevi 26

1.7. +At- 26

1.7.a. Kökeni 26

1.7.b. Biçimi 27

1.7.c. İşlevi 29

1.8. +dA- 30
1.8.a. Kökeni 30
1.8.b. Biçimi 30
1.8.c. İşlevi 33
1.9. +(I)k- 34
1.9.a. Kökeni 34
1.9.b. Biçimi 34
1.9.c. İşlevi 36
1.10. +(I)msA- 37
1.10.a. Kökeni 37
1.10.b. Biçimi 38
1.10.c. İşlevi 38
1.11. +(I)rgA- 39
1.11.a. Kökeni 39
1.11.b. Biçimi 39
1.11.c. İşlevi 41
1.12. +It- 42
1.12.a. Kökeni 42
1.12.b. Biçimi 42
1.12.c. İşlevi 43
1.13. +kIr- 43
1.13.a. Kökeni 43
1.13.b. Biçimi 45
1.13.c. İşlevi 48
1.14. +lA- 48
1.14.a. Kökeni 48
1.14.b. Biçimi 49
1.14.c. İşlevi 51
1.15. +lAn- 55
1.15.a. Kökeni 55
1.15.b. Biçimi 57
1.15.c. İşlevi 58
1.16. +lAş- 59
1.16.a. Kökeni 59
1.16.b. Biçimi 59
1.16.c. İşlevi 61

1.17. +lAt- 61
1.17.a. Kökeni 61
1.17.b. Biçimi 62
1.17.c. İşlevi 62
1.18. +sA- 63
1.18.a. Kökeni 63
1.18.b. Biçimi 63
1.18.c. İşlevi 65
1.19. +sIn- 67
1.19.a. Kökeni 67
1.19.b. Biçimi 68
1.19.c. İşlevi 69
3. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ 69
1.1. +A+ 69
1.1.a. Kökeni 69
1.1.b. Biçimi 69
1.1.c. İşlevi 71
1.2. +(A)dAk+ 72
1.2.a. Kökeni 72
1.2.b. Biçimi 72
1.2.c. İşlevi 72
1.3. +AğI+ 73
1.3.a. Kökeni 73
1.3.b. Biçimi 73
1.3.c. İşlevi 76
1.4. +(A)k+ 77
1.4.a. Kökeni 77
1.4.b. Biçimi 77
1.4.c. İşlevi 80
1.5. +(A)mUk+ 82
1.5.a. Kökeni 82
1.5.b. Biçimi 82
1.5.c. İşlevi 83
1.6. +An+ 84
1.6.a. Kökeni 84
1.6.b. Biçimi 85
1.6.c. İşlevi 87

1.7. +Ay+ 88
1.7.a. Kökeni 88
1.7.b. Biçimi 89
1.7.c. İşlevi 90
1.8. +CA+ 92
1.8.a. Kökeni 92
1.8.b. Biçimi 93
1.8.c. İşlevi 95
1.9. +CAğIz+ 100
1.9.a. Kökeni 100
1.9.b. Biçimi 101
1.9.c. İşlevi 102
1.10. +CAk+ 102
1.10.a. Kökeni 102
1.10.b. Biçimi 104
1.10.c. İşlevi 106
1.11. +cAl+ 107
1.11.a. Kökeni 107
1.11.b. Biçimi 107
1.11.c. İşlevi 108
1.12. +CI+ 108
1.12.a. Kökeni 108
1.12.b. Biçimi 108
1.12.c. İşlevi 111
1.13. +CIk+ 112
1.13.a. Kökeni 112
1.13.b. Biçimi 113
1.13.c. İşlevi 115
1.14. +CIl+ 117
1.14.a. Kökeni 117
1.14.b. Biçimi 118
1.14.c. İşlevi 119
1.15. +cım+ 121
1.15.a. Kökeni 121
1.15.b. Biçimi 121
1.15.c. İşlevi 121

1.16. +CIn+ 122
1.16.a. Kökeni 122
1.16.b. Biçimi 122
1.16.c. İşlevi 123
1.17. +(X)ç+ 123
1.17.a. Kökeni 123
1.17.b. Biçimi 123
1.17.c. İşlevi 126
1.18. +DA+ 127
1.18. a. Kökeni 127
1.18.b. Biçimi 128
1.18.c. İşlevi 130
1.19. +dAk+ 131
1.19.a. Kökeni 131
1.19.b. Biçimi 131
1.19.c. İşlevi 132
1.20. +DAm+ 133
1.20.a. Kökeni 133
1.20.b. Biçimi 133
1.20.c. İşlevi 135
1.21. +DAn+ 136
1.21.a. Kökeni 136
1.21.b. Biçimi 137
1.21.c. İşlevi 139
1.22. +DAş+ 139
1.22.a. Kökeni 139
1.22.b. Biçimi 140
1.22.c. İşlevi 142
1.23. +dUrUk+ 143
1.23.a. Kökeni 143
1.23.b. Biçimi 143
1.23.c. İşlevi 145
1.24. +dUz+ 146
1.24.a. Kökeni 146
1.24.b. Biçimi 146
1.24.c. İşlevi 148

1.25. +eş+ 149
1.25.a. Kökeni 149
1.25.b. Biçimi 149
1.25.c. İşlevi 150
1.26. +GE+ 150
1.26.a. Kökeni 150
1.26.b. Biçimi 150
1.26.c. İşlevi 152
1.27. +GEn+ 153
1.27.a. Kökeni 153
1.27.b. Biçimi 153
1.27.c. İşlevi 155
1.28. +gil+/+Gİl+ 156
1.28.1. +gil+ 156
1.28.1.a. Kökeni 156
1.28.1.b. Biçimi 157
1.28.1.c. İşlevi 157
1.28.2. +Gİl+ 157
1.28.2.a. Kökeni 157
1.28.2.b. Biçimi 158
1.28.2.c. İşlevi 159
1.29. +gü+ 160
1.29.a. Kökeni 160
1.29.b. Biçimi 160
1.29.c. İşlevi 162
1.30. +gür+ 163
1.30.a. Kökeni 163
1.30.b. Biçimi 163
1.30.c. İşlevi 163
1.31. +(I)k+ 164
1.31.a. Kökeni 164
1.31.b. Biçimi 164
1.31.c. İşlevi 166
1.32. +Il+ 167
1.32.a. Kökeni 167
1.32.b. Biçimi 168
1.32.c. İşlevi 169

1.33. +(I)mtırak+ 170
1.33.a. Kökeni 170
1.33.b. Biçimi 171
1.33.c. İşlevi 172
1.34. +(I)msI+ 173
1.34.a. Kökeni 173
1.34.b. Biçimi 173
1.34.c. İşlevi 174
1.35. +(I)nCI+ 175
1.35.a. Kökeni 175
1.35.b. Biçimi 175
1.35.c. İşlevi 179
1.36. +In+ 180
1.36.a. Kökeni 180
1.36.b. Biçimi 181
1.36.c. İşlevi 183
1.37. +(I)n+ 185
1.37.a. Kökeni 185
1.37.b. Biçimi 185
1.37.c. İşlevi 186
1.38. +(I)t+ 187
1.38.a. Kökeni 187
1.38.b. Biçimi 187
1.38.c. İşlevi 189
1.39. +(I)z+ 190
1.39.a. Kökeni 190
1.39.b. Biçimi 191
1.39.c. İşlevi 193
1.40. +ki+ 195
1.40.a. Kökeni 195
1.40.b. Biçimi 195
1.40.c. İşlevi 198
1.41. +lAk+ 201
1.41.a. Kökeni 201
1.41.b. Biçimi 201
1.41.c. İşlevi 204

1.42. +lAr+ 205
1.42.a. Kökeni 206
1.42.b. Biçimi 207
1.42.c. İşlevi 209
1.43. +lAyIn+ 211
1.43.a. Kökeni 211
1.43.b. Biçimi 213
1.43.c. İşlevi 214
1.44. +lAz+ 215
1.44.a. Kökeni 215
1.44.b. Biçimi 215
1.44.c. İşlevi 215
1.45. +lI+ 215
1.45.a. Kökeni 215
1.45.b. Biçimi 216
1.45.c. İşlevi 221
1.46. +lIk+ 224
1.46.a. Kökeni 224
1.46.b. Biçimi 224
1.46.c. İşlevi 229
1.47. +lum+ 232
1.47.a. Kökeni 232
1.47.b. Biçimi 232
1.47.c. İşlevi 233
1.48. +mAn+ 233
1.48.a. Kökeni 233
1.48.b. Biçimi 234
1.48.c. İşlevi 236
1.49. +msAr+ 237
1.49.a. Kökeni 237
1.49.b. Biçimi 238
1.49.c. İşlevi 238
1.50. +rAk+ 238
1.50.a. Kökeni 238
1.50.b. Biçimi 239
1.50.c. İşlevi 241

1.51. +(s)Al+ 242
1.51.a. Kökeni 242
1.51.b. Biçimi 243
1.51.c. İşlevi 244
1.52. +sI+ 245
1.52.a. Kökeni 245
1.52.b. Biçimi 246
1.52.c. İşlevi 248
1.53. +sXk+ 249
1.53.a. Kökeni 249
1.53.b. Biçimi 249
1.53.c. İşlevi 251
1.54. +sIl+ 254
1.54.a. Kökeni 254
1.54.b. Biçimi 254
1.54.c. İşlevi 255
1.55. +sIz+ 255
1.55.a. Kökeni 255
1.55.b. Biçimi 256
1.55.c. İşlevi 259
1.56. +sIzIn+ 260
1.56.a. Kökeni 260
1.56.b. Biçimi 260
1.56.c. İşlevi 263
1.57. +(ş)Ar+ 263
1.57.a. Kökeni 263
1.57.b. Biçimi 264
1.57.c. İşlevi 266
1.58. +şIn+ 266
1.58.a. Kökeni 266
1.58.b. Biçimi 267
1.58.c. İşlevi 268
1.59. +tay+ 268
1.59.a. Kökeni 268
1.59.b. Biçimi 268
1.59.c. İşlevi 268

1.60. +TI+ 269
1.60.a. Kökeni 269
1.60.b. Biçimi 269
1.60.c. İşlevi 270
4. FİİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ 270
1.1. -A- 270
1.1.a. Kökeni 270
1.1.b. Biçimi 271
1.1.c. İşlevi 272
1.2. -AlA- 273
1.2.a. Kökeni 273
1.2.b. Biçimi 273
1.2.c. İşlevi 275
1.3. -ç- 275
1.3.a. Kökeni 275
1.3.b. Biçimi 275
1.3.c. İşlevi 276
1.4. -el- 276
1.4.a. Kökeni 276
1.4.b. Biçimi 276
1.4.c. İşlevi 277
1.5. -I- 277
1.5.a. Kökeni 277
1.5.b. Biçimi 277
1.5.c. İşlevi 279
1.6. -(I)k- 279
1.6.a. Kökeni 279
1.6.b. Biçimi 279
1.6.c. İşlevi 282
1.7. -(I)msA- 282
1.7.a. Kökeni 282
1.7.b. Biçimi 283
1.7.c. İşlevi 285
1.8. -(I)ş- 285
1.8.a. Kökeni 285
1.8.b. Biçimi 285
1.8.c. İşlevi 288

1.9. -(I)ştIr- 288
1.9.a. Kökeni 288
1.9.b. Biçimi 289
1.9.c. İşlevi 290
1.10. -kun- 290
1.10.a. Kökeni 290
1.10.b. Biçimi 290
1.10.c. İşlevi 290
1.11. -lA- 291
1.11.a. Kökeni 291
1.11.b. Biçimi 291
1.11.c. İşlevi 292
1.12. -p- 293
1.12.a. Kökeni 293
1.12.b. Biçimi 293
1.12.c. İşlevi 293
1.13. -t- 294
1.13.a. Kökeni 294
1.13.b. Biçimi 294
1.13.c. İşlevi 296
1.14. -mAlA- 297
1.14.a. Kökeni 297
1.14.b. Biçimi 297
1.14.c. İşlevi 297
5. FİİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ 298
1.1. -A+ 298
1.1.a. Kökeni 298
1.1.b. Biçimi 298
1.1.c. İşlevi 300
1.2. -AcAK+ 301
1.2.a. Kökeni 301
1.2.b. Biçimi 302
1.2.c. İşlevi 303
1.3. -(A)ç+ 304
1.3.a. Kökeni 304
1.3.b. Biçimi 304
1.3.c. İşlevi 306

1.4. -AğAn+ 306
1.4.a. Kökeni 306
1.4.b. Biçimi 307
1.4.c. İşlevi 308
1.5. -(A)k+ 308
1.5.a. Kökeni 308
1.5.b. Biçimi 309
1.5.c. İşlevi 313
1.6. -AlAk+ 314
1.6.a. Kökeni 314
1.6.b. Biçimi 314
1.6.c. İşlevi 315
1.7. -AmAç+ 315
1.7.a. Kökeni 315
1.7.b. Biçimi 316
1.7.c. İşlevi 316
1.8. -AmAk+ 316
1.8.a. Kökeni 316
1.8.b. Biçimi 316
1.8.c. İşlevi 317
1.9. -An+ 318
1.9.a. Kökeni 318
1.9.b. Biçimi 318
1.9.c. İşlevi 321
1.10. -(A)nAk+ 323
1.10.a. Kökeni 323
1.10.b. Biçimi 323
1.10.c. İşlevi 324
1.11. -ArI+ 325
1.11.a. Kökeni 325
1.11.b. Biçimi 325
1.11.c. İşlevi 325
1.12. -(A)y+ 326
1.12.a. Kökeni 326
1.12.b. Biçimi 326
1.12.c. İşlevi 326

1.13. -CA+ 326
1.13.a. Kökeni 326
1.13.b. Biçimi 327
1.13.c. İşlevi 328
1.14. -cAk+ 328
1.14.a. Kökeni 328
1.14.b. Biçimi 329
1.14.c. İşlevi 330
1.15. -ci+ 331
1.15.a. Kökeni 331
1.15.b. Biçimi 331
1.15.c. İşlevi 333
1.16. -ç+ 333
1.16. Kökeni 333
1.16.b. Biçimi 334
1.16.c. İşlevi 335
1.17. -dIk+ 336
1.17.a. Kökeni 336
1.17.b. Biçimi 336
1.17.c. İşlevi 337
1.18. -GA+ 338
1.18.a. Kökeni 338
1.18.b. Biçimi 338
1.18.c. İşlevi 341
1.19. -gAç+ 342
1.19.a. Kökeni 342
1.19.b. Biçimi 342
1.19.c. İşlevi 343
1.20. -GAn+ 344
1.20.a. Kökeni 344
1.20.b. Biçimi 344
1.20.c. İşlevi 346
1.21. -GI+ 347
1.21.a. Kökeni 347
1.21.b. Biçimi 347
1.21.c. İşlevi 351

1.22. -gIç+ 353
1.22.a. Kökeni 353
1.22.b. Biçimi 353
1.22.c. İşlevi 355
1.23. -GIn+ 356
1.23.a. Kökeni 356
1.23.b. Biçimi 356
1.23.c. İşlevi 360
1.24. -güt+ 361
1.24.a. Kökeni 361
1.24.b. Biçimi 361
1.24.c. İşlevi 361
1.25. -I+ 361
1.25.a. Kökeni 361
1.25.b. Biçimi 362
1.25.c. İşlevi 365
1.26. -ICI+ 366
1.26.a. Kökeni 366
1.26.b. Biçimi 367
1.26.c. İşlevi 371
1.27. -(I)CIk+ 372
1.27.a. Kökeni 372
1.27.b. Biçimi 372
1.27.c. İşlevi 374
1.28. -Iç+ 375
1.28.a. Kökeni 375
1.28.b. Biçimi 375
1.28.c. İşlevi 377
1.29. -(I)k+ 377
1.29.a. Kökeni 377
1.29.b. Biçimi 378
1.29.c. İşlevi 383
1.30. -(I)ş+ 386
1.30.a. Kökeni 386
1.30.b. Biçimi 387
1.30.c. İşlevi 390

1.31. -(I)lI+ 392
1.31.a. Kökeni 392
1.31.b. Biçimi 392
1.31.c. İşlevi 394
1.32. -(X)l+ 394
1.32.a. Kökeni 394
1.32.b. Biçimi 394
1.32.c. İşlevi 396
1.33. -(X)m+ 397
1.33.a. Kökeni 397
1.33.b. Biçimi 397
1.33.c. İşlevi 401
1.34. -(I)n+ 403
1.34.a. Kökeni 403
1.34.b. Biçimi 403
1.34.c. İşlevi 406
1.35. -(I)nç+ 408
1.35.a. Kökeni 408
1.35.b. Biçimi 408
1.35.c. İşlevi 412
1.36. -(I)ntI+ 413
1.36.a. Kökeni 413
1.36.b. Biçimi 414
1.36.c. İşlevi 416
1.37. -(I)t+ 416
1.37.a. Kökeni 416
1.37.b. Biçimi 416
1.37.c. İşlevi 420
1.38. -kal+ 422
1.38.a. Kökeni 422
1.38.b. Biçimi 422
1.38.c. İşlevi 423
1.39. -mA+ 423
1.39.a. Kökeni 423
1.39.b. Biçimi 424
1.39.c. İşlevi 425

1.40. -mAcA+ 427
1.40.a. Kökeni 427
1.40.b. Biçimi 427
1.40.c. İşlevi 427
1.41. -(m)Aç+/ -baç+ 428
1.41.a. Kökeni 428
1.41.b. Biçimi 429
1.41.c. İşlevi 430
1.42. -mAk+ 431
1.42.a. Kökeni 431
1.42.b. Biçimi 431
1.42.c. İşlevi 433
1.43. -mal+ 434
1.43.a. Kökeni 434
1.43.b. Biçimi 434
1.43.c. İşlevi 435
1.44. -mAn+ 435
1.44.a. Kökeni 435
1.44.b. Biçimi 435
1.44.c. İşlevi 437
1.45. -mAz+ 438
1.45.a. Kökeni 438
1.45.b. Biçimi 438
1.45.c. İşlevi 440
1.46. -mIş+ 440
1.46.a. Kökeni 440
1.46.b. Biçimi 440
1.46.c. İşlevi 442
1.47. -mIk+ 443
1.47.a. Kökeni 443
1.47.b. Biçimi 443
1.47.c. İşlevi 443
1.48. -mur+ 443
1.48.a. Kökeni 443
1.48.b. Biçimi 443
1.48.c. İşlevi 445

1.49. -pak+ 445
1.49.a. Kökeni 445
1.49.b. Biçimi 445
1.49.c. İşlevi 446
1.50. -(X)r+ 446
1.50.a. Kökeni 446
1.50.b. Biçimi 446
1.50.c. İşlevi 450
1.51. -sak+ 451
1.51.a. Kökeni 451
1.51.b. Biçimi 451
1.51.c. İşlevi 452
1.52. -sAl+ 453
1.52.a. Kökeni 453
1.52.b. Biçimi 453
1.52.c. İşlevi 453
1.53. -sİ+ 453
1.53. a. Kökeni 453
1.53.b. Biçimi 454
1.53.c. İşlevi 456
1.55. -TI+ 456
1.55.a. Kökeni 456
1.55.b. Biçimi 457
1.55.c. İşlevi 459
1.56. -tay+ 461
1.56.a. Kökeni 461
1.56.b. Biçimi 461
1.56.c. İşlevi 461
1.57. -(A)v+ 461
1.57.a. Kökeni 461
1.57.b. Biçimi 462
1.57.c. İşlevi 464
1.58. -van+ 465
1.58.a. Kökeni 465
1.58.b. Biçimi 465
1.58.c. İşlevi 465

1.59. -(X)z+ 465
1.59.a. Kökeni 465
1.59.b. Biçimi 466
1.59.c. İşlevi 468
1.60. -zik+ 469
1.60.a. Kökeni 469
1.60.b. Biçimi 469
1.60.c. İşlevi 469

3. BÖLÜM: SONUÇ 471
Görevi Dışında Kullanılan Ekler ve Türetimler 474
-(I)msAr+/ +(I)msAr+ 474
+tay+/-tay+ 474
+(A)y+/ -(A)y+ 475
+sAl+/ -sAl+ 475
+anak+/ -(A)nAk+ 475
Kazandırdığı Anlam Özelliği Dışında Kullanılan Ekler 475
-(A)v+ 476
+(I)l+ 476
+DAm+ 476
Yanlış Ayrılma Sonucu Ortaya Çıkan Ekler 476
-GE+/ +ge+/ +(E)rgE+/ +elge+ 476
-zik+ 477
+sAl+/ +Al+/ +l+ 477
-pak+ 477
Görevi Tam Olarak Anlaşılamayan, Sonradan Var Edilmiş Ekler 478
+cAl+ 478
+lem+ 478
+em+ 478
-van+ 478

KAYNAKÇA 479

1. BÖLÜM

GİRİŞ

İnsan zihni, durumlar karşısında en kolay ve ekonomik olanı seçmeye eğilim gösterir. Karşılaştığı her kavram veya varlık için yepyeni bir sözcük bulmak ve ezberlemek de şüphesiz çok zorlayıcı bir durum olacaktır. Bu sebeple yapım eklerinin varlığı, kullanıcısına büyük bir konfor alanı sağlar. Bu eklerin veya bu ekle türemiş kelimelerin hangilerinin kalıcı, türetken olup olmayacağı; hangilerinin benimsenip benimsenmeyeceği de kullanıcıların tercihlerine bağlı olduğundan bu konfor alanına dahil edilebilir. Kullanıcının eklere dair bilinçsizce yaptığı bu seçimler bilimsel çalışmalarda çeşitli nedenlere bağlanmaktadır. Örneğin Szymanek (1988) türetmenin bilişin temel kavramlarına dayanması gerektiği görüşüne yer verir. Bir kelime oluşumunun anlamsal ya da kavramsal çeşitli kategorilerin bir ya da birkaçına dayandığını ileri sürer. Belirlediği anlam kategorileri "nesne, madde, kişi, sayı, varoluş, sahiplik, olumsuzluk, özellik, renk, şekil, boyut, benzerlik, cinsiyet, alan, konum, hareket, yol, zaman, durum, süreç, olay, eylem, nedensellik, araç" şeklindedir. Lieber (2004) de türetme, birleştirme, dönüştürmenin anlamsal sınıfları genişletmek olduğunu savunur ve bu genişlemede algısal ve kültürel bilgi parçalarının bulunduğunu ifade eder.

Kullanıcıların yapım eklerinin kullanılışı üzerinde bilinçli şekilde yaptıkları davranışlar da vardır. Bu noktada iki yöntem karşımıza çıkar: ayrıştırıcı (analizci) ve birleştirici (sentezci). Kullanıcılar, daha önce karşılaşmadıkları karmaşık bir kelimeyi okuduklarında veya duyduklarında analizci yöntemi uygulayabilir. Kelimeyi parçalara ayırır ve bu parçalardan herhangi birini tanıyıp tanımadıklarını irdelerler. Önceden var olan parçalardan yeni şekiller yaratma yoluna gittiklerinde ise sentezci yöntemi kullanmış olurlar. Bu yöntemler yalnızca kullanıcılar için değil, morfologlar için de tercih edilmektedir (Aranoff-Fudemann, 2011). Dilimiz açısından örneklendiğinde, bu prensiplerden yabancı kelimelere Türkçe karşılık bulmak için "sentezci", var olan gövdeleri anlamlandırmak için "analizci" yaklaşımın tercih edildiği görülür. Yöntemde birlik görülse de incelenen parçaların adlandırılması ve gruplandırılması noktasında çok seslilik vardır. Türetim ekleri genel

olarak "anlam değiştiren ekler" olarak bilinir. Ancak anlam kaygan bir zemindir, kişiden kişiye değişir. Szymanek (1988), morfolojide biçim-anlam uyuşmasının nadiren birebir örtüştüğünü bu sebeple sözcük oluşumunun anlamsal etkilerinin biçimsel etkilerinden kesin olarak ayrılması gerektiğini ileri sürer. Katamba (2005) ise anlama göre ayrımın kullanıcıların doğal tercihleri olmadığını, onların ekleri sesbilimsel hâllerine, özellikle bağlı bulundukları kök üzerindeki tonlamaya göre sınıflandırmanın çok yararlı olduğunu ifade etmektedir. Sözcüklerin türetiminde iyi biçimlendirilmiş fonolojik bir dizge olması gerektiğini belirtir. Yapımda kullanılacak eklerin dilin izin verdiği ses kombinasyonlarından seçilmesi gerektiğini ifade eder. Sonuç olarak anlam değişikliği dışında Çağdaş Türkiye Türkçesinin yapım eklerinin tespitinde dilimizde farklı ölçütler belirlenmeye çalışılmıştır.

Yapım ve çekim ayrımında kullanılan ölçütler ve bu ölçütlerin yol açtığı problem durumları şu şekildedir:

YAPIM EKLERİ	ÇEKİM EKLERİ	SORUNLAR
İçe dönüktür, söz dizimsel işlevi yoktur.	Dışa dönük, söz dizimsel işlevi vardır.	
Kullanımı zorunlu değildir.	Kullanımı zorunludur. Bu sebeple kullanım alanı daha geniştir.	
Aynı grupta yer alan ekler arka arkaya kullanılabilir (*göz+lük+çü+lük*)	Aynı grupta yer alan ekler arka arkaya kullanılamaz (iki durum eki, iki zaman eki vb.).	
Sözcük köküyle sıkı bir anlam bağı vardır.	Sözcük köküyle gevşek bir ilişkisi vardır.	
Sözlükte madde başı olan sözcükler yapar.	Sözlükte madde başı olan sözcükler yapmaz.	Yapım ekliği tartışılan eklerden +lI+ (*tuzlu*), +sIz+ (*tuzsuz*), +cA+ (*bence*) ekleriyle türemiş sözcükler sözlükte yer alırken +gil+, +lEr+ ve +CIk+ ekleri almış adlar madde başı olamamıştır.
Kazandırdığı anlamı tahmin etmek güçtür.	Kazandırdığı anlam kolaylıkla tahmin edilebilir.	+lI+, +sIz+ ekleri getirildiği tüm ad ve ad soylu sözcüklerde tahmin edilir şekilde "varlık-yokluk" bildirir, -mE- eki ise tüm fiillere "olumsuzluk" anlamı kazandırır. Bu bakımdan çekim eklerine yaklaşırlar.
Aynı sözcük grubunun tüm ögelerine eklenemez.	Aynı sözcük türünün tüm unsurlarına eklenebilir.	+lI+, +sIz+, +CAğIz+, +(I)msI+ isim türünden neredeyse bütün sözcüklere, -mE- olumsuzluk eki ve fiilimsi ekleri fiil türünden tüm sözcüklere eklenmeleri bakımından çekim eki özelliği gösterirler.

YAPIM EKLERİ	ÇEKİM EKLERİ	SORUNLAR
Sözcük türünü değiştirebilir.	Sözcük türünü değiştiremez.	Fiilimsi ekleri, getirildiği fiil kök ya da gövdelerini fiil olmaktan çıkardığı için tartışmalıdır.
Sentaktik dizime göre sözcük kökünden sonra gelir ve bitimliliği sınırlandırmaz.	Sentaktik dizimde yapım eklerinden sonra gelir ve bitimliliği sınırlandırır.	+gil+ (*annemgil*), +sIz+ (*annemsiz*), +lIk+ (*ondalık*), +ki+ (*seninki*), +CIk+ (*usulcacık*) ekleri bu dizime uymadığı ve çekim eklerinden sonra kullanıldığı için yapım eki oldukları hususunda tartışmaları barındırır.
Sözcük sonundaysa vurguludur, değilse vurguyu sona doğru kaydırır.	Sondaysa vurguyu üzerlerinde taşır, değilse sona doğru kaydırır veya -yor, kişi ekleri, birleşik çekimlerde kullanılan -Dİ, -mİş, -sE vb. gibi vurguyu önceki heceye kaydırır.	-mE-, +CE+, +gil+ ekleri vurguyu kendisinden bir önceki heceye kaydırmaları bakımından kimi çekim eklerine yakınlık gösterir.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere ekleri "yapım ekleri" ve "çekim ekleri" şeklinde kategorize etmek yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple araştırmacılar belirtilen iki gruba alternatif olarak farklı tasnif önerilerinde bulunmuşlardır.

Eklerin ayrımı konusunda literatürde yer alan tasnifler şu şekildedir:

	YAPIM EKLERİ	ÇEKİM EKLERİ	DİĞER GRUP
Başdaş (2006)	yapım eki	çekim eki	ara ekler (fiilimsi ekleri, çatı ekleri, olumsuzluk ekleri, eşitlik eki)
Gökdayı-Sebzecioğlu (2006)	yapım eki	çekim eki	yapımsı ekler [+CA+ eki]
Şerifoğlu (2015)	yapım eki	çekim eki	sıfat-isim ekleri [+CA, +CI, +CIl, +(I)l, +lI, +lIk, +mAn, +(I)msI, +sAl, +sI, +sIz, +(I)t]

Gülsevin'in (2004) Ekler Sınıflandırması

Türetme ekleri	• İsimden isim türeten ekler • İsimden fiil türeten ekler • Fiilden isim türeten ekler • Fiilden fiil türeten ekler
Tür değiştirici ekler	• İsme eklenenler:+ki, +sIz, +lI • Fiile eklenenler: fiilimsi ekleri
İşletme ekleri	• Ögeleri belirleyiciler: Hâl ekleri, çatı ekleri, şahıs ekleri, zaman ekleri, kip ekleri, bildirme ekleri • Bağlantı kurucu ekler: iyelik ekleri, tamlayan eki
Kategori ekleri	• Küçültme sevimlilik kategorisi: +Cık, +CAğIz, +CAcIk • Sıralama sayı kategorisi: +IncI • Üleştirme sayı kategorisi: +(ş)Ar • Nitelik dereceleyici kategorisi: +ImsI, +Imtrak, +sI, +CA • Olumsuzluk kategorisi: -mA • Grup-aile kategorisi: +gil

Delice'nin (2000) Ekler Sınıflandırması

Genişletme ekleri	• İsmi genişleten ekler: +CIk+, +cAğIz+, +gil+, +lAr+, +ç (anaç) • Fiili genişleten ekler: olumsuzluk eki, şahıs ekleri, kip ekleri, çatı ekleri • *Hem isim hem de fiili genişleten ekler: mı?
Durum ekleri	• Tümleç durumu ekleri: +İ, +E, +DE, +DEN • Yüklem durumu ekleri: +DIr, +imiş
Kurucu ekler	• Tamlama ekleri • Fiilimsi ekleri • ….a ….a tekrar öbeği (güle güle git-) • ….lı …lı tekrar öbeği (irili ufaklı taş) • ….dan …a (sabahtan akşama) • …ı +yalın isim (okulu teftiş) • …da+ yalın isim (yükte hafif) • …dan+ yalın isim (gözden ırak)

Dönüştürücü ekler	• Sıfata dönüştürücü ekler: +lI, +sIz, +ki, +sI, +DEn+, +CI, -ICI, +(I)msI, +van (…) • Zarfa dönüştürücü ekler: -ArI, -ArAk, +CA, +In, -IncA, -ken, -mAdAn, -ıp, (y)lA • İsme dönüştürücü ekler: isim-fiil ekleri • Fiile dönüştürücü ekler: +A-, +Al-, +dA-, +kIr-, +(I)msA-, +r-, +sA-, +Ik-
Yapım ekleri	• Fiilden isim yapım ekleri • İsimden fiil yapım ekleri • İsimden isim yapım ekleri
Bütünleşik ekler	• Çekim edatlarıyla bütünleşenler: …den beri • Fiil öbeklerinde yardımcı fiille bütünleşenler: -i vermek vb.
Temsil ekleri (çekim edatı yerine kullanılabilenler)	• -A (Bu kitabı Ali'ye aldım> Ali için)

Turan'ın (2000) Ekler Sınıflandırması

Yapım eki	geç-**it**, geç-**im**, tep-**ele** (…)
Fiilimsiler	ayvayı ye-**miş** kişiler, ayvayı ye-**yip** bitir, ayvayı ye-**me**-ler-den gel-
Çatı ekleri	sürç-**tür**-**ül**, ser-p-**iş**-**tir**-**il** (…)
Ek-fiiller	ev+de+**i**-di+n+iz, anlama-yı-**ver**-di+n+iz
İsim tamlaması kuran ekler	• Sıfatlama eki: tava+**da** balık • Belirtme eki: ev+**in** çatı+**sı**
Hâl eki	ev+**den** görün-
Soru eki	sen+**mi**, evlerin+**mi**
Teklik-çokluk eki	ev/ ev+**ler**
Olumluluk-olumsuzluk eki	değ-/ değ-**me**
Cümle kurma görevini üstlenen ekler	anla-ma-**dı**+**n**-ız, anla-ma-z+**sın**+ız

Yukarıdaki tablolarda, sayıları 3'ten 7'ye uzanan sınıflardan oluşan tasnifler yapıldığı görülmektedir. Tabloların ortak tarafı her birinde "yapım/türetme ekleri"nin bulunuyor oluşudur. Ancak bu sınıfın ögeleri birbirlerinden farklılık gösterir. Eklerin sınıflandırılmasında "ekler biçimsel olarak mı sınıflandırılmalı-anlamsal olarak mı sınıflandırılmalı, her eki sınıflandırmak gerekir mi, ekler yalnızca bir sınıfa mı dâhil edilmeli, dildeki düzensizlikler için ayrı bir sınıfa gerek var mıdır, bu sınıflandırma eğitimde yer alabilir mi?" soruları göz önünde bulundurulmalıdır.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE TÜRKÇESİ YAPIM EKLERİ

1. İSİMDEN FİİL YAPIM EKLERİ

İsim veya isim soylu kök ve gövdelere gelerek bunların hem anlamını hem de sözcük türünü değiştiren yapım ekleridir. Bu çalışmada sayıları günümüz Türkçesi için on dokuz olarak belirlenmiştir. Fiilden fiil türeten yapım eklerinden sonra en az sayıda yapım eki türünü bu grup oluşturur.

1.1. +A-

1.1.a. Kökeni

Ramstedt (1912: 74) +A ekini "*-ga" ekinin kendisinden sonraki ses bilgisel çeşidi olduğunu belirtir.

Baskakov (1952: 319) "-a" ekini "-la" isimden fiil yapım ekine dayandırmaktadır.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 141) +A- eki ile belirsiz şimdiki zaman ifade eden "-a" arasında ilişki kurmaktadır.

Şçerbak (2016: 156) "-a" ekinin "*-ga"ya dayandırılması görüşüne karşı çıkar. Yazara göre Oğuz dillerinde belirli ses bilgisel koşullar sağlandığında "ġ" düzenli olarak düşmektedir: Azerbaycan Türkçesi *bula-* "karıştırmak", Tatarca *bŏlga-*; ET *tolġa-/bolġa-*, Hakasça *tolġa->* Türkiye Türkçesi *dola-* vb. Bu düşmenin yanı sıra Kıpçak Türkçesi ve diğer Türk dillerinde "+a" ve "+ga" ekinin aynı anda kullanılması, iki ek arasında köken birliği olmadığına işaret eder. Şçerbak (2016: 155) "-a" ekini ele aldığı bölümde "-ı, -u" ekleriyle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: "Şimdilik -ı ve -u eklerinin -a ekinin ses bilgisel çeşidi olması noktasında tam bir eminlik yoktur, bununla birlikte önceki bölümlerde -a, -ı ve -u 'kaynaşmış' zarf-fiillerinin aralarındaki ilişkilerle ilgili bütün söylenenler, bunların yakınlığını göstermektedir."

İlgili ekler, sözcüğe yükledikleri anlamlar bakımından farklılık göstermediklerinden ve incelenen kaynaklarda ele alınışlarında bu yönde bir eğilim görüldüğünden birlikte değerlendirilmiştir.

Gabain (2007: 48) "+a-, +ä-, +ı-, +i-, +u-, +ü-" eklerini birlikte incelemiş ancak kökenleri hakkında bilgi vermemiştir.

Deny (2010: 465) de "-e-/-a- veya -i-/-ı- eki" şeklindeki başlıkta bu biçimleri aynı ek olarak incelemiştir. Ancak son ünlünün kararlı bir öge olmayışı sebebiyle sonu ünlü ile biten fiiller ile bu ekleri almış türemiş fiilleri ayırt etmenin zor olduğuna yer verir.

Banguoğlu (2007: 210) +I- eki ile +A- eki arasında biçimsel bir devamlılık olup olamayacağı sorusuna dikkat çeker. Banguoğlu'ya göre bu iki ek arasında önemli bir anlatım farkı yoktur. Ancak bu veriye dayanarak ekler arasında *taş/dış, ağaç/yıgaç* sözcüklerinde görüldüğü gibi bir ses değişimine dayalı ortaklıktan da bahsedilemeyeceğini ifade eder.

Korkmaz da (2014: 175) konuyla ilgili Banguoğlu'ya katıldığına yer vermiştir.

1.1.b. Biçimi

Gök T.: "+a-, +e-"

ata- "unvan vermek" (<at "unvan"+ a), *bedize-* "süslemek, resim yapmak" (Tekin, 2003: 85; Şirin, 2016: 460).

*Tengri yarlık+**a**-duk+ın için özüm kutum bar üçün kagan olurtum*

"Tanrı buyurduğu ve bende devlet adamlığı vasfı olduğu için kağanlık tahtına oturdum." (Kül T.G9).

*Tabgaç kaganda bedizçi kelürtüm bediz+**e**-t-ti-m*

"Çin'den nakkaş getirdim, nakş ettirdim." (Kül T.G11).

*Töŋk(ä)r t(a)gda t(ä)gip tok+**ı**-dı-m* (Şirin, 2016: 499).

E. Uyg. T.: "+a-, +e-"

ata- "çağırmak, seslenmek", *küçe-* "çabalamak" (Eraslan, 2012: 113; Elmalı, 2016: 73).

(…) *üza burhanlar atın at+**a**-yu (…)*

"(…) ağzımla Buda adlarını övüp (…)" (AY 1049).

*Men sizlärni küç+**ä**-p elitmäz men*

"Ben sizleri zorla götürmüyorum." (İKP XXXII).

Kar. T.: "+a-, +e-"

ota- "tedavi etmek", *tüne-* "gecelemek". "n, r, z" ile biten iki heceli sözcüklere eklendiğinde, sözcükteki orta hecenin vurgusuzluğundan dolayı düştüğü görülür: *ogur+a-> ogra-* "uğramak", *yaşın+a-> yaşna-* "şimşek çakması" (Ercilasun, 2014: 34; Hacıeminoğlu, 2016: 219; Paçacıoğlu, 2016: 393; Bice, 1993: 174).

*Ön arkış uz+**a**-dı kopup yol tutup*

"Kervanın başı kalktı ve yol tutup uzaklaştı." (AH 179).

*Kişi nenin alma küç+**e**-me küçün*

"Kimseden bir şey alma gücünü zorlayarak." (KB 6).

*Tok+**ı**-y-ur taŋrı mäsällärni kişilärkä bolgay kim anlar pänd tutgaylar* (KT-SKT 190r/8).

*İçi yar+**u**-p taşı küyüb biryân bolur*

"İçi aydınlanıp, dışı yanıp kebap olur." (DH H137).

*Er ewin kiŋ+**ü**-r-di*

"Adam evini genişletti." (DLT 615).

Har. T.: "+a-, +e-"

boşa-, *töşe-* "döşemek" (Argunşah-Yüksakkaya, 2014: 190; Paçacıoğlu, 2016: 657, 642).

*Boş+**a**-dı*

"Boşadı, bıraktı, yolunu açtı." (İML 86B).

*Arzuladı, ösk+**e**-di*

"Arzuladı, istedi." (ME 193/4).

Kıp. T.: "+a-, +e-"

oyna-, *bėle-* "belemek" (Karamanlıoğlu, 1989: 8, 80).

*Kızdan atası tör+**e**-di*

"Bakireden babası türedi." (CC 76a10).

*Yürirler hoş küle oy(u)n+**a**-yu*

"Güle oynaya hoş bir şekilde yürürler." (HŞ 771).

Çağ. T.: "+a-, +e-, +ı-, +i-, +ü-"

aşa- "yemek yemek", *méngze-* "bezemek" (Eckmann, 2005: 53; Akdoğan, 1988: 566).

*Canım ölüp hasta cism-i na-tüvanım sust+**a**-y-ur*

"Canım ölüp hasta ve güçsüz cismim harap oluyor." (MN T216).

*(...) hullesin/ Dürr-i yâkût-ıla nice biz+**e**-miş-dür*

"Cennette giyeceği elbisesini bolca inci ve yakut ile süslemiştir." (AD LXI/3).

E. An. T.: "+a-, +e-"

kana-, beŋze- (Gülsevin, 2011: 119; Canpolat-Önler, 2016: 61; Küçük, 2014: 387).

*Yavrılaruñ ileyinçe oy(u)n+**a**-y-u gör ne zibā yavrılarum var diyü* (MT 29-39).

*Açuk açuk meydana beŋ(i)z+**e**-r senüŋ alınçuğun* (DK D99).

Osm. T.: "+a-, +e-"

boşa-, terke- "terk etmek, bir alışkanlığı bırakmak" (Hacıeminoğlu, 2016: 247; Hengirmen, 1983: 93).

*Günâhluyam yarlıg+**a**-gıl iy rahmeti çok Çalab'um*

"Günahlıyım, merhamet et ey rahmeti çok Allah'ım." (YED 186/1).

*Düz+**e**-dü-m bü'l-aceb nakş u nigarı*

"Güzel yüzün hayret verici güzelliğinin nakışını düzledim." (ÇN 1967).

Tü. T.: "+a-, +e-"

kana-, türe- (Adalı, 2004: 83). Korkmaz (2014: 173) ekin "n, l" gibi akıcı, "d, p" gibi patlayıcı, "ş, z" gibi sızıcı ünsüzlerle biten tek heceli ad köklerine geldiğine dikkat çekmiştir. Nadiren getirildiği iki heceli sözcüklerde ise ikinci hecenin ünlüsünün düştüğünü belirtir.

*Ama, kamyonetin sürücüsü Bayram'la oy(u)n+**a**-ma-y-ı sürdürdükçe (...)* (Ağaoğlu, 2011: 4).

*(...) bu kızım benim tarafıma ben(i)z+**e**-miş, o onun tarafına, o gün bu gün yaslı bir kadın koynumda* (Erbil, 2019: 77).

1.1.c. İşlevi

Türkçenin bütün dönemlerinde "olma, yapma, belirtilen duruma gelme" anlamları taşıyan geçişli ve geçişsiz fiiller türetmiştir (Ergin, 2013: 181). Karabeyoğlu (2007: 90) +A- ekiyle türemiş fiillerin anlamlarının "adın gösterdiği nesnenin veya niteliğin ortaya çıkması, çıkarılması, kullanılması, edinilmesi, edindirilmesi yanında istenmesi, yitirtilmesi (yok edilmesi ya da azaltılması); adın gösterdiği işin meydana getirilmesi" etrafında kümelendiğini belirtmektedir. Erdal (1991: 428) ekin ET dönemde ikinci en yaygın isimden fiil yapım eki olduğunu belirtir. Şinasi

Tekin, *Türk Dünyası El Kitabı* (1992: 81) adlı eserde ele alınan ekleri, Eski Türkçe döneminde +A- ve +İ- şeklinde ayrı başlıklar altında incelediği görülür. Her iki ek için "Geçişsiz fiil yapar." açıklaması yapmış ancak bu mana ortaklığının eklerin birbirine karışmasına sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. Tekin'e göre bu dönemde *bodı-* "yapıştırmak" fiilinin yanında *bodu-*, *boşu-* "kurtarmak, affetmek" fiilleri olduğu gibi *boşa-* biçiminde bir fiil de görülmektedir. **Gök T.**de "adın gösterdiği durumun meydana getirilmesi" anlamında geçişsiz fiiller yapar: *sıgta-* "yas tutmak, ağlamak", *yaşa-* (Tekin, 2003: 85). **E. Uyg. T.** döneminde "yapma" bildiren geçişsiz fiiller oluşturur. Bu fiillerin bir kısmı "kendi kendine yapma, kendiliğinden olma" [*baça-* "oruç tutmak", *aşa-* "yemek yemek", *örte-* "alevlenmek" (< ört "alev"+ e) anlamı taşırken kimi fiiller "birine bir şey yapma" [*müne-* "ayıplamak" (< mün "ayıp, günah"+ e), *küçe-* "cezalandırmak" (< küç "zor"+ e-) anlamı taşır (Eraslan, 2012: 113; Şen, 2017: 63). **Kar. T.**nde geçişli fiiller (*aşa-* "yemek, hakim olmak", *boşa-* "bırakmak") ve geçişsiz fiiller (*orna-* "yerleşmek", *tüne-* "gecelemek") türetir (Ercilasun, 1984: 16; Taş, 2015: 88-89). Bu fiillerde "adın belirttiği şeye sahip olmak, edinmek (*keŋa-* "görüş almak", *bunla-* "ele geçirmek"), adın belirttiği varlığı kullanmak (*kurşa-* "kuşak bağlamak", *tölta-* "yastık dayamak"), adın işaret ettiği varlık ya da kavramı edindirmek (*suva-* "sulamak", *beze-*), adın belirttiği duruma gelmek (*adna-* "değişmek, farklılaşmak" (<adın "başka"+ a), *bayu-* ("zenginleşmek"), adın belirttiği özelliğin kazanılması (*kora-* "azalmak", *kurçā-* "sertleşmek")" anlamları görülür (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 541; Dilaçar, 2016: 86; Karabeyoğlu, 2007: 79). **Har. T.** döneminde "yapma" anlamlı geçişli fiiller türetir: *ḳına-* "cezalandırmak, acı vermek" (<kın "işkence, ceza"+ a). "Adın gösterdiği şeyi kazandırma" anlamlı geçişsiz fiiller yapar: *ata-*, *döşe-*. Zaman bildiren isimlere geldiğinde "belirtilen zamanın geçirildiği" anlamı verir: *tüne-* "gecelemek" (Eckmann, 2014: 25; Eckmann, 2014: 106; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Paçacıoğlu, 2016: 86). **Kıp. T.** devresinde "yapma, etme" bildiren geçişli fiiller (*sana-* "hesaplamak", *üle-* "taksim etmek") ve geçişsiz fiiller (*ėsne-* "esnemek", *yarlıga-* "acımak, merhamet etmek") türetir (Karamanlıoğlu, 1989: 80; Argunşah-Güner, 2015: 85). **Çağ. T.** döneminde "ismin belirttiği kavramla ilgili bir iş yapmak" anlamında fiiller türetir: *ata-* "çağırmak". "Adın ifade ettiği durumun ortaya çıkarılması" anlamına gelen fiiller yapar: *boşa-* "boşaltmak", *miŋzet-* "benzetmek" (Eckmann, 2005: 53; Karasoy, 1998: 548). **E. An. T.**nde sıfat türünden sözcüklere gelerek "yapma, etme" bildiren geçişsiz fiiller (*uza-*, *beŋze-*) ve geçişli fiiller (*yaşa-*, *dile-* "söz etmek, söylemek") meydana getirir. "Adın belirttiği kavramla ilgili bir şey yapmayı" ifade eden eylemler türetir: *oyna-*. "İsmin işaret ettiği zamanın geçirildiğini" bildiren eylemler türetir: *düne-* "gecelemek" (Gülsevin, 2011: 119; Şahin, 2015: 75; Yılmaz vd., 2013: 644, 685, 758). **Osm. T.** döneminde "yapma, etme" anlamında fiiller oluşturur: *boşa-*, *terke-*. "Bir durumun, şeyin ortaya çıkması" anlamlı eylemlerde görülür:

döle- "yavrulamak, döl vermek", *kana-*. "İsmin bildirdiği zamanın geçirildiğini" ifade eden fiiller yapar: *yaşa-*, *düne-* "gecelemek". "Aşamalı durumlar sonucu belirme" anlamlı fiiller türetir: *arta-* "arda kalmak, en son bulunmak". Belirtilen sesin çıkarıldığı anlamı verir: *çığışa-* "çığış çığış sesi çıkarmak" (Hacıeminoğlu, 2016: 247-248; Hengirmen, 1983: 93, 260; Yavuzarslan, 2019: 67). **Tü. T.** döneminde hem geçişli hem geçişsiz fiiller türetir: *harca-*, *kana-*. Bu fiiller "belirtilen duruma gelme" (*boşa-*), "adın belirttiği şeyi yapma" (*oyna-*) anlamları ile "adın belirttiği varlığı, kavramı kullanma" (*harca-*, *kapa-*), "getirilen adı edindirme" (*dona-* "donatmak, süslemek"), "adın belirttiği sesi çıkarma" (*vız(ı)la-*, *tıs(ı)la-*) gibi anlamlar taşır (Ergin, 2013: 181; Korkmaz, 2014: 173; Karabeyoğlu, 2007: 79; Çotuksöken, 2011: 39). Eker (2006: 355) geçişli fiiller türeten +A- eki (*ada-*, *kına-*) ile geçişsiz fiiller türeten +A- ekinin (*tüne-*, *benze-*) birbirinden farklı ekler olduğunu düşünmektedir.

1.2. +(A)l-

1.2.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 173), Banguoğlu (2007: 206), Hacıeminoğlu (2016: 242), Eker (2006: 355) ve Türk (2006: 84) addan eylem yapan +A- eki ile eylemden eylem yapan -l- edilgenlik ekinin birleşmesi sonucu oluşma ihtimali üzerinde dururlar. Korkmaz (2014: 173) ve Hacıeminoğlu (2016: 242) bu kaynaşmada -l- ekinin işlevinin daha etkin olduğunu savunur.

Şçerbak (2016: 165) *bol-> ol-* yardımcı fiiline dayanabileceğini belirtmekle birlikte ses bilgisel açıdan bu gelişimin bazı pürüzler taşıdığını ifade eder. Şçerbak, ses bilgisel gelişimdeki sorunları şöyle açıklar: "Bağımsız kullanımda bol- fiilinin başındaki b'nin kayboluşu yalnızca Oğuz grubu dillerinde olmuştur, diğer dillerde b'nin kaybolması görülmez. Herhâlde, diğer kelimelerle birleşimde b'nin kaybolmasının sebebi; ünsüzlerin pozisyon olarak bir araya gelmesi (...) ve b'nin ünlüler arasında bulunması (...) olmuştur."

1.2.b. Biçimi

Ekin biçimi ile ilgili literatürde farklı gösterimlere rastlanmıştır. Bu gösterimler tarihî dönemlere göre şu şekildedir:

Eraslan (2012: 114) +l- şekline yer vermiştir.

Ercilasun (2004: 39), Boz (2014: 87-88), Argunşah-Yüksekkaya (2014: 61) ve Taş (2015: 93, 101) +al- ve +l- olmak üzere iki farklı başlıkta incelemişlerdir: *yoḳal-* "yok olmak", *oŋul-* "iyileşmek, düzelmek". Ancak her iki başlıkta da geçişsiz fiiller türettiği görülür.

Argunşah-Yüksekkaya (2014: 190) +Al- ve +l- gösterimleriyle iki ayrı ek ele almış, bu eklerin geçişsiz fiiller türettiğini belirtmişlerdir.

Güner (2013: 157), Gülsevin (2011: 120) ve Şahin (2015: 75) eki +(A)l- başlığı altında değerlendirmiştir. Deny (2012: 455) de +(A)l- biçimine yer vermiş ve ekin kararsız geniş ünlülü olduğunu ifade etmiştir.

Timurtaş (1992: 133) +l- ve +al-, +el- olarak iki farklı ek incelemiştir. Ancak *dinç-el* örneğine +l- içerisinde yer vermesi dikkat çekicidir.

Eckmann (2005: 54) +l-, +al-, +el-, +ul-, +ül- eklerini bir arada incelemiştir.

Argunşah (2014: 112-113) +Al- ve +l- eklerini ayrı ayrı değerlendirmiştir.

Teres (2009: 409) *Çağataycada Söz Yapımı* adlı doktora tezinde eki +(X)l- olarak incelemiş ancak yalnızca +l- *karşul-* "karşılamak, karşılamaya gitmek" ve +al- *oŋal-* "hastalıktan kurtulmak" biçimlerini örneklemiştir.

Ergin (2013: 181) +al-, +el- ve +l- olmak üzere iki ayrı başlığa yer vermiş fakat her iki ekin işleklik sahası ve görevi bakımından farksız olduğunu belirtmiştir.

Hatiboğlu (1974: 87) +l- [+al-, +el-] ve Adalı -L [-al, -el] gösterimleriyle tek başlıkta değerlendirmişlerdir.

Banguoğlu (2007: 206) "-el- Fiilleri" şeklinde incelemiştir.

Eker (2006: 354-355) ve Karaağaç'taki (2013: 308-309) başlıklar -al- ve -l-'dir. Yazarlar -l-'nin, işleklik ve görev bakımından -al- ekinin aynısı olduğu bilgisine yer vermiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere, eki farklı başlıklar altında değerlendiren yazarlar da her iki ekin işlev ortaklığını belirtmişlerdir. Yalnızca "l"den önceki seslerin "a ve e" arasında değiştiği, görevin ve asıl ünsüzün aynı kaldığı görülmüş; bu sebeple aynı ekin farklı biçimleri olduğu düşünülen şekiller, ayrı başlıklar altında incelenmemiştir.

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+l-"

tusul- "faydalanmak, faydalı olmak" (Eraslan, 2012: 114).

*Antagı (…) erser tusu+**l**-maz*

"Öylesi ise faydalanılmaz." (DSKP 600-601).

Kar. T.: "+l-, +al-, +el-"

ögdil- "öğülmek", *yokal-* "yok olmak", *tişel-* "bilenmek" (Ercilasun, 2004: 39; Taş, 2015: 92; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 884).

*Yugrut koyu+**l**-dı*

"Yoğurt koyulaştı." (DLT 528).

*Ol cihan içindä yok+**al**-gan+lar-dın* (KT-SKT T.46v/3).

*Orgak tiş+**el**-di*

"Orağın dişleri bilendi." (DLT 332).

Har. T.: "+l-, +al-, +el-"

diril-, bolal-, köpel- (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Karagözlü, 2018: 87).

*Diri+**l**-di* (İML 93A).

*Yok+**al**-gu yerde koydı anı*

"Tehlikeli yerde bıraktı onu" (ME 31/3).

Kıp. T.: "+l-, +al-, +el-"

katıl- "sertleşmek", *taral-* "sıkılmak", *körel-* "körleşmek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330; Güner, 2013: 157).

*Tenri tamam tüge-+**l** kıldı*

"Tanrı tam mükemmel kıldı." (CC 69a31).

*Şirin başınga yok+**al**-mak+lık kitürdi*

"Şirin'in başını yok ettirmek istedi." (HŞ 4526).

*Kurı igri agaç otsuz tüz+**el**-me-z* (GT 281/2).

Çağ. T.: "+l-, +al-, +el-"

ḳarşul- "karşılamak, karşılaşmak", *azal-*, *süstel-* "yorgunluktan gevşemek" (Eckmann, 2005: 54; Argunşah, 2014: 112).

*Kusûr-ı ʿakl degül mi kusûrı yüce+**l**-t-mek*

"Yanlışı yüceltmek aklın kusuru değil midir?" (AD XXIV/13).

*Sag+**al**-dı Mustafâ elhamdü li'llah* (AD 617/5).

E. An. T.: "+l-, +al-, +el-"

incel-, boşal-, yönel- (Gülsevin, 2011: 120; Şahin, 2015: 75).

*İnce+**l**-di-se hecr ile karınca gibi bilüŋ* (HDD 58b4).

*Hazretinde sag+**al**-a-y-ıdı sakîm*

"Hazretinde yanlışını düzeltseydi." (MT 623).

*(...) kafir illerine yön+**el**-elim diyü* (DK D30).

Osm. T.: "+l-, +al-, +el-"

diril-, azal-, düzel- (Deny, 2012: 455).

*Yüce+**l**-sün baht u ikbalüŋ* (ÇN 250).

*Boş+**al**-du-m uş oldum velî neyile doldum bilmezem* (YED 192/3).

*Dinc+**el**-mek: sağlamlaşmak, tüvana ve tendürüst olmak* (KT- "dincelmek").

Tü. T.: "+l-, +al-, +el-"

diril-, çoğal-, dinçel- (Korkmaz, 2014: 174; Eker, 2006: 355). Sonu "k" ile biten sözcüklerde, sondaki "k" ünsüzünün kullanılmadığı görülür: *küçül-, ufal-* (Banguoğlu, 2007: 206).

*Ayak küçü(k)+**l**-dü, küçü(k)+**l**-dü, kayboldu* (Atılgan, 2019: 122).

*(...) bankaya borçlarını ya siliyor defterden, ya az+**al**-t-ıyor* (Hikmet, 2011: 66).

*Bizi dinlerken kaşları çatıldı, yüzü sert+**el**-di* (Bilbaşar, 2017: 111).

1.2.c. İşlevi

Sıfatlardan "olma" bildiren geçişsiz fiiller türetir. Türkçenin tarihî dönemlerinden bu yana işlevi değişmemiştir (Gencan, 2007: 352; Ergin, 2013: 181; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Gülsevin, 2011: 191; Eker, 2006: 355). **E. Uyg. T.:** *tusul-* "faydalanmak, faydalı olmak", *yoklun-* "yok olmak, yok etmek" (Eraslan, 2012: 114). **Kar. T.:** *yokal-, tişel-* "bilenmek" (Ercilasun, 2004: 39; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 884). **Har. T.:** *kısal-, yokal-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Karagözlü, 2018: 291). **Kıp. T.:** *saġal-, yüçel-* (Güner, 2013: 157). **Çağ. T.:** *ḳarşul-* "karşılamak, karşılaşmak", *azal-* (Eckmann, 2005: 54). **E. An. T.:** *buñal-, diril-* (Şahin, 2015: 75). **Osm. T.:** *incel-, kocal-* (Deny, 2012: 455). **Tü. T.:** *düzel-, daral-* (Korkmaz, 2014: 173).

1.3. +An-

1.3.a. Kökeni

Hacıeminoğlu (2016: 250) eki "an-, en-<a-n-, e-n-" şeklinde ayırmıştır. Yazarın eki birleşik bir ek olarak kabul ettiği görülmekle birlikte eklerin özellikleri hakkında bilgi vermemiştir.

Banguoğlu (2007: 207) ve Korkmaz (2014: 174) isimden fiil yapan +A- eki ile dönüşlülük eki -n- ekinin birleşimiyle oluştuğunu belirtir.

Eker (2006: 355) ekin, addan ad yapan +A+ ve eylemden eylem yapan -n-'den oluştuğu düşüncesindedir. Ancak ad türeten bir ek ile eylem türeten bir ekin ne şekilde bir araya geldiği ile ilgili bir açıklamada bulunmamıştır.

1.3.b. Biçimi

Gök. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+an-, +en-"

uzan- "ustası olmak, emek harcamak" (<uz "usta, yetenekli"+ an), *örten-* "yanmak" (Erdal, 1991: 154; Elmalı, 2016: 78).

*Kim birök (öŋ)i öŋi şast(i)rlarta uz+**an**-mak+lıg brahmanlar bar erser olarnı barça bir yerte yıgıŋlar*

"Çeşitli din kitaplarında (geçen) mahir, becerikli brahmanlar varsa onları bir araya getirin." (DSKP 4164-4167).

*Ulug eb ört+**en**-miş*

"Büyük ev yanmış." (IB 9).

Kar. T.: "+an-, +en-"

kurtan- "kaşınmak", *örten-* "yanmak" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 115, 305).

*Kurımış yığaçlar ton+**an**-dı yaşıl* (KB 67).

*Bulıt ört+**en**-di* "Bulutlar kızardı." (DLT 131).

Har. T.: "+an-"

boşan- (Yüce, 2014: 106).

Aka töküldü suv/ *boş+**an**-ıp* b*ardı*

"Akıp döküldü su, boşanıp vardı." (ME 158/2).

Kıp. T.: "+an-"

boşan- (Argunşah-Güner, 2015: 447).

*Boş+**an**-ur men*

"Boşanırım." (CC 12a4).

Çağ. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. An. T.: "+an-, +en-"

boşan- "boşanmak, boşalmak, bağını çözmek", *yönen-* "yönel-" (Ergin, 2018: 55; Yılmaz vd., 2013: 1198).

*Bu kerre at oğlanuŋ bileginden boş+**an**-dı, kaçdı* (DK D265).

Her birisi k*açup girü geldügi yola yön+**en**-di-ler* (KE 953/13).

Osm. T.: "+an-, +en-"

donan- "donanmak, giyinmek", *günen-* "iyi gün görmek, mutlu olmak" (Hacıeminoğlu, 2016: 250).

*Belik bilden düşüp terkeş boş+**an**-dı*

"Belik (saç) belden düştü, ok çantası boşaldı." (ÇN 1187).

*Güc+**en**-di-m, münfail oldum* (KT- "fena").

Tü. T.: "+an-, +en-"

donan-, özen- (Korkmaz, 2014: 174).

*(...) yoksa bir türlü boş+**an**-ıp rahatlatmayan bulutların sıkıntısından mı, derin derin iç çekiyor* (Ağaoğlu, 2011: 130).

*Demek köyler şehirlere öz+**en**-mek+te şimdi de...* (Ağaoğlu, 2011: 136).

1.3.c. İşlevi

Korkmaz (2014: 174) ekin temelde "olma" bildirdiğini belirtse de sondaki -n- dönüşlülük eki sebebiyle "yapılan işin yapana döndüğünü gösterme" anlamının belirgin olduğunu ifade eder. "Olma ve işin yapanı etkilemesi" anlamları tüm devirlerde bu ekle türetilmiş sözcüklerde ortaktır. **E. Uyg. T.:** *uzan-* "ustası olmak, emek harcamak", *örten-* "yanmak" (Erdal, 1991: 154; Elmalı, 2016: 78). **Kar. T.:** *kurtan-* "kaşınmak", *örten-* "yanmak" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 115, 305). **Har. T.:** *boşan-* (Yüce, 2014: 106). **Kıp. T.:** *boşan-* (Argunşah-Güner, 2015: 446). **E. An. T.:** *boşan-* "boşanmak, boşalmak, bağını çözmek", t*onan-* (Ergin, 2018: 55; Ersoy-Ay, 2017: 116). **Osm. T.:** *kıvan-* "sevinmek, övünmek" (<kıv "devlet, ikbal, mutluluk"+ an), *donan-* "giyinmek, süslenmek" (Hacıeminoğlu, 2016: 250). **Tü. T.:** *donan-, özen-* (Korkmaz, 2014: 174). Tarihî dönemlerde kullanılan kimi sözcüklerin (*gönen-, kıvan- vb.*) Tü. T.nde de kullanıldığına rastlansa da bu sözcüklerde kök ve ek kaynaşması görüldüğünden günümüzde türemiş sözcük kabul edilmemektedir.

1.4. +(A)r-

Literatür taramasında biçimleri aynı, köken ve işlevleri farklı iki +Ar- ekinin olduğu tespit edilmiştir. Bu ekler, adlara ve sıfatlara gelmeleri ile geçişli-geçişsiz fiiller türetmeleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Ancak araştırmacıların eke yaklaşımında farklılar vardır. Temel olarak bu iki eki birlikte ve ayrı şekilde ele alma olarak iki görüş benimsenmiştir. Buna göre araştırmacıların yorumları aşağıdaki gibidir:

Ergin (2013: 182) renk isimlerine gelen +Ar- eki ve "olma, yapma" bildiren +Ar- ekini aynı başlıkta değerlendirmiştir. Ancak ET'te bulunan "-gar-, -ger-" ekinin Batı Türkçesine "g"si düşmüş şekilde geçtiğini, bu sebeple asıl "+ar-, +er-" eki ile karışmış olabileceğini belirtir.

Gencan (2007: 352) da iki eki aynı başlıkta incelemiştir: *morar-, ever-*... Ancak bu ekle sıfatlardan türemiş fiillerin geçişsiz, adlardan türemiş fiillerin geçişli olduğu bilgisine yer vermiştir.

Hatiboğlu (1974: 134-135) ekleri birbirinden ayırarak ele alır. Birinci ekte renk adlarına gelen "+ar-, +er-"i değerlendirir. İkinci başlıkta fiillere gelerek ettirgen çatı kuran -r- eki (*batır-, şişir-*) ile isimlere gelen +(X)r- ekine (*öner-, onar-*) yer verir.

Banguoğlu (2007: 208) ekin -e- eki ile ettirgenlik eki -ir-'in birleşimiyle oluştuğunu belirtmiştir. Ancak renk adlarına gelen +Ar- eki ile geçişli fiiller yapan +Ar- ekinin aynı kaynaktan gelip gelmediğinin araştırılması gerektiğini ifade eder.

Tekin (1992: 82) ekleri +Ar- ve +r- olarak farklı başlıklarda incelemiş, +r- ekinin örneklerinin yetersizliği sebebiyle yardımcı ünlünün durumu hakkında bir şey söylenemeyeceğini belirtmiştir. +Ar- ekinin ise ekseriyetle renk isimlerinde kullanıldığına dikkat çeker.

Ercilasun (2004: 37-39) +Ar- ve +r- olmak üzere iki farklı eke yer vermiştir. Bunlardan ilkinin sıfat cinsinden sözcüklere gelerek geçişsiz fiiller türettiğini (*yaşar-*), ikincisinin isimden isim yapma eki +gü, +gu'dan sonra gelerek geçişsiz fiiller yaptığını (*belgür-*) belirtir.

Hengirmen (1999: 303) ekleri ayırmamış, "genellikle renk bildiren sözcüklere gelerek dönüşlü eylemler yapar" açıklamasında bulunmuştur: *sarar-, kızar-, başar-, delir-*.

Hacıeminoğlu (2016: 251) *onar-, ever-, başar-* sözcüklerini ele aldığı +Ar- başlığında bu fiillerin etken-geçişli olduğunu belirtmiştir. Bu ek ile renk isimlerinden geçişsiz ve oluş bildiren fiiller türeten +Ar- ekinin karıştırılmaması gerektiğine dikkat çekmiştir. Hacıeminoğlu'ya göre bu iki ek, işlevlerinde olduğu gibi

oluşumları bakımında da birbirinden farklıdırlar. Renk adları türeten +Ar- birleşik bir ek özelliği göstermezken etken-geçişli fiiller türeten +Ar-, -r- ettirgenlik eki ile genişletilmiş birleşik bir ektir.

Korkmaz (2014: 174) biçimce aynı ancak işlevleri farklı iki +Ar- ekinden bahseder. Korkmaz'a göre biri +A- ve -r- eklerinin birleşimiyle oluşmuş olup "olma" bildirir: *onar-, ever-*; diğeri ise *er-* fiilinin ekleşmesi ile oluşup "oluş" bildirir: *kızar-, karar-*.

Adalı (2004: 105) herhangi bir ayrım yapmamış *delir-, karar-, bozar-, yaşar-, göğer-* sözcüklerini örneklemiştir.

Eker (2006: 355) +Ar- eklerini, renk adlarına gelenler ve geçişsiz eylemler yapanlar olmak üzere iki farklı başlıkta incelemiştir.

Boz (2012: 88) "Renk adlarından olma, kimi adlardan da yapma bildiren eylemler yapar." şeklinde yer vermiştir: *bozar-, yaşar-, içer-, öner-*.

Karaağaç (2013: 312-313) -ar-, -er- ekinde bir ayrım yapmamıştır. Karaağaç'a göre -ar-, -er- ekleri -gar-, -ger- eklerinden gelmektedir. Renk adlarına gelerek geçişsiz eylemler yapar: *bozar-, karar-*; renk ve nitelik adları dışında diğer adlara gelerek bazen olma bazen de yapma bildiren geçişli fiiller türetir: *ever-, onar-*.

Türk (2006: 184) +er-, +ar-, +r- ekinin kökenini araştırdığı makalesinde ekin ikiye ayrıldığını belirtir. Türk'e göre farkları şu şekildedir: -a-r-, -e-r- biçimindeki birleşikler, geçişli görünüşe; -ar-, -er-, -r- ile türeyenler geçişsiz görünüşe sahiptirler. Ayrıca -gar-, -ger- isimden fiil türetme ekinin ilk sesinin düşmesiyle bazı lehçelerde üçüncü bir -ar-, -er- ekinin ortaya çıkması söz konusudur (*subgar-> suvgar-> suvar-* örneğinde olduğu gibi).

Paçacıoğlu (2016: 32) iki eki birbirinden farklı ele almıştır. +ar-, +er- eklerini *göler-, ever-* vb. sözcüklerle örneklemiş, +a-r- birleşiminden oluştuğunu belirtmiştir. +r- ekinin ise +r-, +ır-, +ir şekillerine yer vermiş; *eskir-, belgür-* vb. sözcüklerle örneklemiştir. Paçacıoğlu'nun ilgili eklerden hiçbirini renk adlarına gelen kelimelerle örneklememesi dikkat çekicidir.

Şçerbak (2016: 164) +Ar- ve +gAr- olmak üzere iki farklı ekin var olduğunu belirtir. +Ar- ile +gAr- eklerinin bağlantılı olduğu görüşüne karşı çıkar. Bu iki eki birbirinden ayıran asıl noktanın +Ar- eki ile oluşmuş fiillerin tamamının geçişsiz, +gAr- eki ile oluşmuş fiillerin tamamının geçişli oluşudur. Yazara göre bu eklerin birbirinden gelişmesi şekil açısından da mümkün değildir. -ġ'nin bir ünsüzden sonra düşmüş olmasının Türk dillerinde sıra dışı olduğunu ifade eder.

Çalışmada, gerek kökenlerinin gerek işlevlerinin farklı olduğu düşünüldüğünden +Ar- iki ayrı başlıkta ele alınmıştır.

1.4.a. Kökeni

Ercilasun (1997: 41), Korkmaz (1990: 144) ve Şçerbak'a (2016: 165) göre ET döneminde *er-* "olmak" fiilinin zamanla ekleşmesiyle oluşmuştur. 8.-9. yüzyıllar arasında "olma, bulunma" bildiren bu fiil bir yandan görevini sürdürürken bir yandan +ar-, +er- ekine gelişerek "bir durumdan diğerine geçişi" ifade eden fiiller türetmiştir: *ton kızıl erdi> ton kızardı.*

Clauson (2007: 182) "Etimolojik olarak -ad-, -ed- eki ile ilgisi olduğu düşünülebilir." ifadesine yer vermiştir.

1.4.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+r-, +ar-, +er-"

ḳarar-, sarġar- "sararmak", *kökär-* "mavi, gri, yeşile çalmak" (Erdal, 1991: 501; Eraslan, 2012: 113).

*Birü(k) kim ayıg kılınçıg kara+**r**-ıg biligsiz kögüzlüg erser (...)*

"Bir canlı varlık kötü amelli, kararmış ve bilgisiz gönüllü ise (...)" (KİP 66).

*Kırtışı sar(ı)g+**ar**-ur kanı katıp barır*

"Güzel yüzü sararır, kanı sertleşir." (DSKP 117-118).

Kar. T.: "+r-, +ar-, +er-"

karar-, yaşar-, köker- (Hacıeminoğlu, 2013: 150; Erdal, 1991: 501; Taş, 2015: 92).

*Yigit koca bolur yaŋı eski+**r**-ür*

"Genç ihtiyarlar, yeni eskir." (AH 195).

*Yürür anı ışkıda keçe kündüz sar(ı)g+**ar**-ıb*

"Yürür onun ışığında gece gündüz sararıp." (DH H96).

*Köl+**er**-di suw*

"Su birikti, gölcük gibi oldu." (DLT 311).

Har. T.: "+r-, +ar-, +er-"

eskir- "eskimek", *aġar-, köker-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Yüce, 2014: 121).

*Kara+**r**-dı anıng üze tün*

"Onun üzerinde gün karardı." (ME 40/1).

*(…) yüzleri mücahidedin sar(ı)*g+***ar****-ıp, başları örperip, adaqları qaparıp (…)* "(…) yüzleri nefisle mücadele etmekten sararıp, saçları karışıp, ayakları kabarıp gelseler (…)" (NF 63/9).

*Kök boldı, kög+****er****-di* "Mavi oldu, mavileşti." (ME 162/5).

Kıp. T.: "+r-, +ar-, +er-"

ḳarar-, bozar-, köker- (Güner, 2013: 158).

*Künnin yarıhı kara+****r****-dı*

"Güneşin aydınlığı karardı." (CC 69a57).

*(…) bir oglan bar idi kim ʿömri-niŋ bustanı yaş+****ar****-ıp hüsni güli yaŋla açılıp turur idi* (GT 24/13).

*Kög+****er****-miş kurı itmek tapup sükker bigin yir* (GT 178/10).

Çağ. T.: "+r-, +ar-, +er-"

karar-, aġar- "ağarmak", *köker-* "göğermek" (Argunşah, 2014: 112).

*Köydi bu mahzun könül ʿalem kara+****r****-dı dudıdın*

"Bu mahzun gönül yandı, dumanından alem karardı." (MN T235).

*Boz+****ar****-dı sebze vü sarardı ol yeşil yaprag* (AD LXV/16).

*Ol zümürrüd kim kök+****er****-miş* (GD 12).

E. An. T.: "+r-, +ar-, +er-"

karar-, bozar-, göger- (Timurtaş, 2012: 113; Gülsevin, 2011: 120). İstisnai olarak *Satır Arası Kur'an Tercümesi*'nde +ür- biçimine rastlanmaktadır: *öŋür-* "öne geçmek" (Küçük, 2014: 197). Ergin (2013: 182) r-l değişimi sebebiyle bu dönemde kimi zaman "l"li kullanımların da görüldüğünü belirtir: *saral-, karal-*.

*Kim kara+****r****-a yandı hecrinde(n) yürek* (HDD 34a1).

*Boz+****ar****-da añа fāyide eyler* (EM 33).

(…) tal budağun kurumış *idi yeş+****er****-ip gög+****er****-di* (DK D258).

*(…) öŋ+****ür****-t-me-y-e hiç bir bölük zamanında daḫı gerü kalmayalar* (SKT 276a).

Osm. T.: "+r-, +ar-, +er-"

ḳarar-, ağar-, yeşer- (Deny, 2012: 456).

Sararur baglar u taglar *kara+****r****-ır* (ÇN 1104).

*Çün kara sakal ağ+****ar****-dı ak çıkdı karayı örtdi* (YED 108/4).

*Yeş+**er**-mek: Yeşil olmak, yeşil renk peyda etmek veya yeşil parlayıp zahir olmak* (KT- "yeşermek").

Tü. T.: "+r-, +ar-, +er-"

karar-, morar-, göger- (Korkmaz, 2014: 174).

*Oba halkı şaplak vurup "Hah, hah, ha kurban ha," dedikçe, daha bir deli+**r**-ir-di-k* (Bilbaşar, 2017: 190).

*Karların aydınlığıyla ağ+**ar**-a-mı-yor-du* (Hikmet, 2011: 39).

*(...) yeş+**er**-ip yeş+**er**-ip fırlasın topraktan deyi, bildiniz mi* (Ağaoğlu, 2011: 310).

1.4.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde "aşamalı olarak bir durumdan başka bir duruma geçme" anlamı verir. Bu aşamalı durum, renk adlarına gelerek "zamanla o renge dönüşme" anlamında sık sık kullanılmaktadır. **E. Uyg. T.:** *sargar-* "sararmak", *yankur-* "yankılanmak" (Erdal, 1991: 503; Eraslan, 2012: 113). **Kar. T.:** *sargar-* "sarar-", *tozar-* "toz kalkmak, tozlamak" (Hacıeminoğlu, 2013: 151). **Har. T.:** *tüner-* "kararmak", *eskir-* "eskimek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61). **Kıp. T.:** *bozar-, azar-* "azal-" (Güner, 2013: 158). **Çağ. T.:** *köker-, azar-* "azalmak" (Argunşah, 2014: 112). **E. An. T.:** *göger-, bozar-*(Gülsevin, 2011: 120). **Osm. T.:** *morar-, yaşar-* (Deny, 2012: 456). **Tü. T.:** *bozar-, yaşar-* (Korkmaz, 2014: 174; Eker, 2006: 355).

1.5. +Ar-

1.5.a. Kökeni

Hamilton (2015: 99) isimden fiil yapma eki "-qar-"ın "bir şeyi bitiştirmek, bir şeyi bir şeye eklemek" anlamına gelen *qar-* fiilinden türediğini ifade eder.

Ercilasun'un (1984: 19) şu açıklamalarından ekin kökenini +gur, +gür eklerine bağladığı düşünülebilir: "-gu, gü'den sonra gelir: *kadgur-* "kaygılanmak", *karaġur-* "kararmak"... *İnçrün* "huzur içinde olmak", *yinçrün* "baş eğmek", *tınçrun* "sükûn içinde olmak" sözcüklerinde görülmektedir. Bu örneklerin -n- dönüşlülük ekiyle genişletilmeden önceki halleri "g"lidir: *inçgür-, yinçgür-, tınçġur-.*"

Ergin (2013: 182) ekin "-ġar-, -ger-" ekinden geliştiğini belirtir: *suvġar-.*

Korkmaz (2014: 174), Banguoğlu (2008: 208), Hacıeminoğlu (2016: 250) ve Paçacıoğlu (2016: 32) +A- ile -r- eklerinin birleşiminden oluştuğunu savunmaktadırlar.

Şçerbak (2016: 165) ekin +ġar-, +ḳar- eklerinden geldiği görüşündedir.

İncelemede, ekin +ġar-, +ḳar- biçimlerinden geliştiği kabul edilmektedir.

1.5.b. Biçimi

Gök T.: "+gär-"

içgär- "içine almak, ihtiva etmek" (Şirin, 2016: 456).

*(A)z (b)o(d(u)n(u)g (a)lt)(ı)m (…iç)+**gär**-ti-m* (BK D26).

E. Uyg. T.: "+gär-, +gar-, +ar-, +r-"

birgär "birleştirmek", *kutar-* "selamet getirmek, kurtarmak" (<kut "selamet"+ ar), *bälgür-* "belirmek, açığa çıkmak" (<bälgü "işaret, marka"+ r) (Şçerbak, 2016: 165; Hamilton, 2015: 167, 190; Şirin, 2016: 459).

*İç+**gär**-(i)p y(a)na yorıd(ı)m* (ŞU K7).

*Siz taş+ık-(ı)ŋ çig(i)g taş+**g(a)r**-ıŋ tim(i)ş* (ŞU D10).

*Oglum sabı ädgü yablaq bälgü+**r**-gin-çä qınlıqta yatzun tep yarlıq boltı*

"(Sevgili) oğlumun iyi ya da kötü haberi gelene kadar, (bu ikinci) oğlum hapiste yatsın, diye emretti." (İKP LXIII).

*Men silärni barça qut+**ar**-ga men tep tedi*

"Ben sizleri o zaman kurtaracağım, dedi." (İKP LXXVI).

Kar. T.: "+r, +ar-, +er-"

belgür- "belirmek", *oŋar-, tüzer-* "düzelmek" (Ercilasun, 1984: 19; Taş, 2015: 92; Paçacıoğlu, 2016: 679).

*Tütüşmegınçe tüzülmes tüpi+**r**-me-gınçe açılmas*

"Kavga çıkmadıkça barış olmaz, rüzgar esmedikçe hava açılmaz." (DLT 305).

*Toz toz+**ar**-dı* "Toz kalktı." (DLT 527).

*Arkasıga köt+**er**-ür kırk eşekni yükini*

"Arkasına yükler kırk eşeğin yükünü." (DH H71).

Har. T.: "+r-, +ar-, +er-, +gar-"

kadgur- "üzülmek" (<kadgu "üzüntü, keder"+ r), *oŋar-, ever-, suwgar-* "sulamak" (Eckmann, 2014: 4, 81; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61; Paçacıoğlu, 2016: 260).

Peygambar 'as' Abu Ta*libniŋ vefatınga iŋen qa*d+gu+***r**-dı*

"Peygamber, Ebu Talib'ın vefatına çok üzüldü." (NF 5/17).

*Oŋ+**ar**-dı işni sevündürdi aŋa* (ME 7/8).

*Çünki büyüdi bāli' oldı ev+**er**-di* (KE 136).

*(…) baqar bir ügür halayıq qu*dug *qırıgında c*anvarlarnı *suw+**gar**-ur-lar*

"(…) bir takım insanların kuyu başında hayvanlarını sulattığını gördü." (NF 113/6).

Kıp. T.: "+r-, +ar-"

belgür-, yatar- "kızını kocaya vermek" (Toparlı, 2017: 64; Güner, 2014: 158).

*Yaruklukdın yarukluk belgü+**r**-ür bil*

"Bil ki ışıktan ışık belirir, meydana çıkar." (HŞ 2953).

*Baş+**ar**-ma-z men bu tohşun a*t *bile hem* (HŞ 2750).

Çağ. T.: "+r-, +ar-, +er-, +gar-"

belgür- "belir-", *yaşar-*, *ėlger-* "ele getirmek", *sugar-* "sulamak" (Eckmann, 2005: 55; Argunşah, 2014: 112; Şavk, 2011: 138).

*Gülüñ la'li zümürrüdden bel(g)ü+**r**-di*

"Gülün parlak kırmızı rengi, zümrütten (yeşilden) belirdi." (AD 384/2).

*Dolâb bir su-y-ıla suv+**ar**-duh+da bir yiri/ Unnâb-ıla 'ineb biter ü hem gül ü enâr*

"Su çarkı ile bir yeri sulayınca hünnap ve üzüm ile gün ve nar biter." (AD XLIII/9).

*Kimni nedin eyledi*ŋ *neva-saz/ tapkan aŋa ne köp+**er**-di ne az* (LM 63).

*Su+**gar**-ur-sin g*uyiy*a ol b*ağ *u bustanıŋnı sin* (ŞHD 132a1).

E. An. T.: "+ar-, +er-"

şuvar- "sulamak", *ever-* (Gülsevin, 2011: 120).

*(…) gözüm görür oğul gel seni iv+**er**-eyim didi.* (DK D170).

*İkilikle kimse iş baş+**ar**-ma-dı* (GN 556b).

Osm. T.: "+ar-, +er-"

tozar-, ever- (Deny, 2012: 457).

*İnâyet suyıla her dem niçün anı suv+**ar**-ma-z-sın* (YED 235 3).

*Ev+**er**-mek: Evlendirmek, tezvîc etmek* (KT- "evermek").

Tü. T.: "+ar-, +er-"

otar- "otlatmak", *ever-* (Ergin, 2013: 182).

*Cins hayvanları ot+**ar**-mak için şıhlardan yatak kiralayacaktım* (Bilbaşar, 2017: 25).

*Ev+**er**-di-ler de...* (Ağaoğlu, 2011: 249).

1.5.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerin tamamında "yapma" bildiren geçişsiz fiiller türetir. **Gök T.:** *içgär-* "içine almak, ihtiva etmek" (Şirin, 2016: 456). **E. Uyg. T.:** *ongar-* "tamir etmek", *birgär* "birleştirmek" (Eraslan, 2012: 113; Şçerbak, 2016: 165). **Kar. T.:** *belgür-* "belli olmak", *kadgur-* "kaygılanmak" (Ercilasun, 1984: 19). **Har. T.:** *oŋar-*, *ever-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61; Paçacıoğlu, 2016: 260). **Kıp. T.:** *belgür-* "belirt-", *suvar-* "sulamak" (Güner, 2014: 158). **Çağ. T.:** *kadġur-* "kaygılanmak", *ongar-* "onarmak" (Eckmann, 2005: 55). **E. An. T.:** *belir-*, *ever-* (Gülsevin, 2011: 120). **Osm. T.:** *ever-*, *başar-* (Deny, 2012: 456). **Tü. T.:** *başar-*, *onar-* (Korkmaz, 2014: 174).

1.6. +aş-

1.6.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 174), Banguoğlu (2007: 208) ve Gülensoy (2010: 531) isimden fiil türeten +A- eki ile -ş- işteşlik ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu savunurlar.

1.6.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemlerinde ilgili ekin yapım eki işlevli kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: "+aş-"

yanaş- (Yüce, 2014: 202).

*(...) aktı yaş, yan+**aş**-tı aŋa* (ME 160/8).

Kıp. T.: "+aş-"

yanaş- (Toparlı, 2016: 138).

*Takı yan+**aş**-ıp turmak bir rikn kadarınça namaz fasid bolmaklıkka şart-turur*

"Dahi bir direk kadar yaklaşınca namazın bozulması şarttır." (İMS 181b).

Çağ. T.: "+aş-"

yanaş- (Turan, 2019: 31).

*Yan+**aş**-a konşı çi hemsaye yalçı mezdur* (NK 181).

E. An. T.: "+aş-"

yanaş- (Ergin, 2018: 319).

*Yan+**aş**-up yola girende kara buğur görklü* (DK D6/13).

Osm. T.: "+aş-"

yanaş- (Develi, 2010: 164).

*Hamamda yan+**aş**-ma ihtiyar kadın* (KT- "ana").

Tü. T.: "-aş+"

yanaş- (Korkmaz, 2014: 174).

*Ağzı sarımsak kokan memur, Bayram'a yan+**aş**-mış, böyle soruyor* (Ağaoğlu, 2011: 117).

1.6.c. İşlevi

Ekin kullanıldığı tüm dönemlerde tek sözcükte görülmüş olması, işleviyle ilgili kesin verilere ulaşılmasını engellemektedir. Ancak türettiği *yanaş-* sözcüğünde "yapma" bildiren geçişsiz fiiller türetme görevinde bulunmaktadır. **Har. T.:** *yanaş-* (Yüce, 2014: 202). **Kıp. T.:** *yanaş-* (Toparlı, 2016: 138). **Çağ. T.:** *yanaş-* (Turan, 2019: 31). **E. An. T.:** *yanaş-* (Ergin, 2018: 319). **Osm. T.:** *yanaş-* (Yavuzarslan, 2019: 57). **Tü. T.:** *yanaş-* (Korkmaz, 2014: 174).

1.7. +At-

1.7.a. Kökeni

Bang, ekin "o duruma gelmek, getirmek, o yönde değişmek" ifadeleri kazandırmasından hareketle **ad-* "başka olmak, farklı olmak, durum değiştirmek" anlamlarına gelen bir fiilden gelişmiş olabileceğini düşünmektedir (Bang'tan akt. Hamilton, 2015: 251).

Korkmaz (2014: 174), Banguoğlu (2007: 209), Hacıeminoğlu (2016: 204) ve Karadoğan (2004: 544) ekin isimden fiil yapan +A- eki ile ettirgen fiiller türeten -t- ekinin birleşimiyle oluşmuş bir ek olduğunu, kaynaşma sebebiyle -t- ekinin işlevini yitirdiğini belirtirler.

Şçerbak (2016: 166) ekin kökeni ile ilgili şunları söylemektedir: "*-at~ıt* ekli gövdelerin anlamı ve şekil bilgisel göstergenin dış görünüşü, bu ekin et- yardımcı fiilinden gelişmesi ile ilgili varsayıma tam bir ciddiyetle yaklaşmayı sağlar.".

İncelemede ekin, *et-* yardımcı fiilinin isim köküyle kaynaşması sonucu oluştuğu kabul edilmektedir.

1.7.b. Biçimi

Erdal (1991: 485) ekin tek veya çift heceli sözcüklere getirildiğini ancak bu sözcüklerin tamamının ünsüzle bittiğine dikkat çeker. Yalnız *yagı+d-* "düşman olmak" ve *yuvga+d-* "utanmaz ve görgüsüz olmak" sözcüklerinde istisnai bir durumun görüldüğünü belirtir.

Gök T.: "+t-, +ad-, +ed-"

yagıt- "düşman olmak", *başad-* "idare etmek, önder olmak", *közed-* "gözetmek" (Şirin, 2015: 324; Hacıeminoğlu, 2016: 204; Gabain, 2007: 48).

*Karluk yagı+**(t)**-tok+da, Täzdä sünüşdökdä* (KÇ D18).

*Ku sengün baş+**ad**-u tört tümen sü kelti*

"Ku'nun komutasında kırk bin asker geldi." (BK G8).

*(...) inim kül tiginig köz+**ed**-ü olurtum*

"(...) kardeşim Kül Tigin'i gözeterek hükümdarlık yaptım." (Kül T.B2).

E. Uyg. T.: "+d-, +ät-, +ad-, +ed-"

yagıd- "düşman olmak, düşmanlaşmak" (<yagı "düşman"+ d), *küzät-* "gözetmek", *kutad-* "kutlu olmak", *beged-* "bey olmak" (Erdal, 1991: 489; Ayazlı, 2012: 326; Şen, 2017: 63).

*(...) basmil yagı+**d**-ıp*

"Basmil düşman olup" (ŞU G4).

*Alänlär yertinçü küz+**ät**-däçi+lär a bo nom (...)* (AY 304).

*Taluy içintä yoq+**ad**-tı* "Denizin içinde yok oldular." (İKP LIII-LIV).

*Ay meniŋ kızım bilge biligin mıntada utduŋ yeg+**ed**-tiŋ*

"Ey benim kızım! Bilgeliğinle bunun da üstesinden geldin." (DSKP 1128-1129).

Kar. T.: "+t-, +at-, +et-, +d-, +ad-, +ed-"

bilget- "akıllanmak", *atat-* "at haline gelmek", *közet-* "korumak", *bilgäd-* "bilgeleşmek"[1], *kutad-* "kutlu olmak, saadetli olmak", *köped-* "çoğalmak" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 100, 281, 339; Hacıeminoğlu, 2016: 215).

---

1 Bu noktada Erdal'ın (1991: 486) ilgili sözcükteki bölünmeye mesafeli yaklaştığını belirtmek gerekir. Erdal *bilgäd-< bilgä+d-* şeklindeki ayrımının mümkün bir etimoloji olduğunu ifade eder. Ancak Kaşgarlı Mahmut *oglan bilgädti* "Oğlan bilgili oldu.", *kız körkädti* "Kız güzelleşti." ifadelerindeki eki *-ädti* olarak ele almış, görevini "doğal özellikler bildiren isimlere eklenerek fiil yapan bir ek" şeklinde açıklamıştır. Bu sebeple Erdal, Kaşgarlı Mahmut'la çelişmenin çok doğru olmadığını söylemlerine eklemiştir.

*Oglan bil-ge+**t**-ti* "Oğlan akıllandı ve zekileşti." (DLT 434).

*Tay at+**at**-sa at tınur ogul eredse ata tınur*

"Tay at olunca at, üzerine binilmekten kurtulduğu için dinlenir; oğul erkekten sayılınca baba dinlenir." (DLT 112).

*Köp kişiler da'va kılur nefs köz+**et**-ib*

"Çok kişiler nefsini gözetip iddia eder." (DH H136).

*Hezine köp+**ed**-ür kut+**ad**-ır yolı*

"Hazine çoğalır il mesud olur." (KB 2262).

Har. T.: "+t-, +at-, +et-"

arıt-, darat- "daraltmak", *tüzet-* "düzeltmek" (Eckmann, 2014: 20; Toparlı-Argunşah, 2018: 54; Karagözlü, 2018: 278).

*(...) te'ala lutf ve kerem qılıp seni yamanlıqdın arı+**t**-tı* (NF 418/4).

*Dar+**at**-tı*

"Daralttı." (İML 92B).

*(...) bir kimerse tewesindin tüşüp menim tewemnüŋ palanını tüz+**et**-se sen ol quldın razi bolgıl*

"(...) her kim devesinden inip benim devemin semerini düzeltirse, sen o kuldan razı ol." (NF 120/6).

Kıp. T.: "+t-, +at-, +et-"

arıt- "temizlemek, arıtmak", *boşat-* "serbest bırakmak, bağışlamak", *közet-* "bakma" (Argunşah-Güner, 2015: 359, 447; Hacıeminoğlu, 2000: 44).

*Teŋri küçlüdür dagı yarlıgançludur bizim yazukumuz boşatma dagı barça yamandan arı+**t**-ma*

"Bizim günahımızı bağışlamaya ve bütün kötülüklerden arındırmaya Tanrı'nın gücü yeter." (CC 62b).

*Dagı yazuklarımızını bizge boş+**at**-kıl*

"Sen de bizim günahlarımızı bağışla" (CC 63b30).

Meger kim küci yermese secde kılma*kka tüz+**et**-key anı bir kez*

"Eğer kişinin secde kılmaya gücü yetmezse onu bir kez düzeltmeli." (İMS 186a).

Çağ. T.: "+t-, +at-, +et-"

arıt-, kanat-, gözet- (Şavk, 2011: 114; Akdoğan, 1988: 57, 229).

*Gönlüñi tevbe saykalı-y-la arı+**t***

"Gönlünü tövbe cilasıyla temizle." (AD XXI/37).

*Tüz+**et** nağmeŋni ay bülbül seherde oku destanım* (ŞHD 110a13).

*Devran taşı agzını kan+**at**-ur* (LM 843).

E. An. T.: "+t-, +at-, +et-"

arıt-, donat-, gözet- (Gülsevin, 2011: 120; Şahin, 2015: 75).

*Biz anlara illā arı+**t**-maġ+için yazuḳları daḫı* (SKT 118).

*Balık eti (...) içi yum(u)ş+**ad**-ur amma balgam tevellüd eyler* (EM P2b14).

*Ol gün muhannetler sapa yir göz+**et**-di* (DK D63).

Osm. T.: "+t-, +et-, +at-"

arıt-, gözet-, donat- (Hacıeminoğlu, 2016: 251; Tatcı, 1998: 427).

*Zavallı yüzünü daha beter ekşi+**t**-erek, uzamış traşlarını kaşıdı* (Seyfeddin, 2010: 49).

*Yaban yolın göz+**et**-me yol evde taşra gitme* (YED 39/7).

*Don+**at**-an, tezyin eden, şenlendiren* (KT- "ârâ").

Tü. T.nde çok az örnekte görülür. Kanaatimizce bu sebepten Korkmaz (2014: 174), Banguoğlu (2007: 209), Boz (2012: 88) ve Çotuksöken (2011: 49) ilgili eke yer verirken; Hengirmen (1999), Ergin (2013), Eker (2006), Adalı (2004), Karaağaç (2013) ve Hatiboğlu (1974) bu eke değinmemişlerdir. Ekin iki biçimi vardır: "+at-, +et-"

donat-, gözet- (Korkmaz, 2014: 174).

*(...) Karadeniz'i kan+**at**-an Mustafa Suphi helal olmasın* (Erbil, 2019: 132).

*(...) yarı inik göz kapakları altından beni göz+**et**-li-yor* (Hikmet, 2011: 10).

1.7.c. İşlevi

Erdal (1991: 485-486) ekin genellikle "aşamalı olarak kök durumundaki ismin gösterdiği hâle gelmek, o özelliği taşımaya başlamak" anlamınları verdiğini ifade eder. Erdal, ekin işlevini +I- ekine benzetir (*azu-* "azalmak", *agru-* "ağrımak") ancak bu ekin +I-'dan farklı olarak insana özgü sözcüklerde (*alpad-* "kahraman olmak, kahramanlaşmak", *başad-* "lider olmak") daha çok görüldüğünü belirtir. Hacıeminoğlu'ya (2016: 204) göre +At- birleşik ekindeki -a-/-e- genellikle isim-

den geçişsiz fiiller yapan bir ektir. Fiilden fiil yapan -d- eki ise geldiği kök ve gövdelerin mânâsını değiştirmeyip, sadece pekiştirmektedir. Her dönemde "yapma, olma" bildiren geçişli eylemler türetme işlevi ortaktır. **Gök T.:** *közed-* "gözetmek", *köped-* "çoğalmak" (<köp "çok"+ ed-) (Bang, 1980: 13; Şirin, 2015: 324). **E. Uyg. T.:** *bungad-* "bunalmak" (<bung "sıkıntı"+ ad-), *yokad-* "mahvolmak" (Şen, 2017: 63). **Kar. T.:** *közet-* "korumak", *kutad-* "kutlu olmak, saadetli olmak" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 339; Hacıeminoğlu, 2016: 215). **Har. T.:** *tüzet-* "düzeltmek", *darat-* "daraltmak" (Toparlı-Argunşah, 2018: 54; Karagözlü, 2018: 278). **Kıp. T.:** *közet-*, *örit-* "yükseltmek" (<öri "yukarı"+ t-) (Argunşah-Güner, 2015: 359; Elmalı, 2017: 415). **Çağ. T.:** *arıt-*, *gözet-* (Akdoğan, 1988: 57, 229). **E. An. T.:** *gözet-*, *arıt-* (Gülsevin, 2011: 120; Şahin, 2015: 75). **Osm. T.:** *azat-* "azaltmak", *gözet-* (Tatcı, 1998: 358; Tekin, 1992: 407). **Tü. T.:** *yönet-*, *donat-* (Korkmaz, 2014: 174; Banguoğlu, 2007: 209).

1.8. +dA-

1.8.a. Kökeni

Clauson (2007: 194) +la-, +le- ekinin sonraki şekli olduğuna yer vermiştir.

Şçerbak (2016: 157) "+da, +ta, +na" eklerinin "+la" ekinin ses bilgisel çeşitleri olduğunu belirtir. Belirtilen +lA ekinin görevi, "adlara, zarflara ve ses taklidi kelimelere eklenerek geçişli ve geçişsiz fiiller türetme" şeklinde belirtilmiştir.

1.8.b. Biçimi

Clauson (2007: 194) ET döneminde ekin genellikle "ġ, l, n" ile biten sözcüklere eklendiğini belirtmiştir: *baġda-* "bağlamak", *alda-* "aldatmak", *ünde-* "seslenmek". Şçerbak da (2016: 157) Türk dillerinde "l"den sonra +da- şeklinin kullanıldığını, bunun Türkçede arka arkaya iki "l"nin bir araya gelmesinden kaçınma eğilimden kaynaklandığını ifade eder.

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+ta-, +te-"

alta- "aldatmak", *ünte-* "seslenmek" (Eraslan, 2012: 114).

*(...) ne tıl+**ta**-g+ın (...amranma)k köŋülin ilinür m(e)n*

"Hangi sebepten dolayı (...) şehvetle bağlanırım ben?" (DSKP 943-944).

*Täŋrisi ün+**tä**-yü yol ayu berdi* "Meleği, bağırarak yol gösteriyordu." (İKP LX).

Kar. T.: "+da-, +de-, +ta-, +te-"

tılda- "sebep olmak", *ünde-* "seslenmek", *okta-* "ok atmak", *irte-* "istemek, aramak" (Hacıeminoğlu, 2013: 151; Taş, 2015: 93-94).

*Ol anın adakın bag+**da**-dı*

"O, onun ayağını güreşte bağdaladı." (DLT 427).

*Ular kuş ünin tüzdi, ün+**de**-r işin*

"Erkek keklik sesini düzenleyerek eşine sesleniyor." (KB 13).

*Astânesin yas+**ta**-n-ıban izin öptim*

"Eşiğine yaslanarak izini öptüm." (DH H4).

*Tün kün keçip ir+**te**-l-ür*

"Devamlı onu arayıp duruyor." (DLT 128).

Har. T.: "+da-, +de-, +ta-, +te-"

alda-, ünde-, çıkırta- "gıcırdamak", *iste-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Yüce, 2014: 34).

*Haq tvt aygay: Ey qullarım meni mü al+**da**-y-ur siz*

"Hak, ey kullarım beni mi kandırıyorsunuz, diye sordu." (NF 402/7).

*İz+**de**-mek* "İstemek." (İML 100B).

*(...) çıkır+**ta**-t-dı yük arkasını*

"Yükün arkasını gıcırdattı." (ME 18/4).

*(...) qavmlar seni is+**te**-di-ler* (NF 317/10).

Kıp. T.: "+da-, +ta-, +de-"

alda- "aldatmak, hile yapmak", *tılta-* "bahane göstermek", *izde-* "aramak" (Argunşah-Güner, 2015: 86).

*Kerekmez kim süçüg söz birle al+**da**-p*

"Tatlı söz ile aldatmak gerekmez." (HŞ 1333).

*Anda tapgay-siz yanı ḫan togurmış, kimni siz iz+**de**-r-siz* (CC 61b).

*Kaçan kim ʻakd fasıd bolsa çıkgan urluk eyesiniŋ bolur (...) artmas at+**ta**-gan kadarından*

"Kimin anlaşması bozulursa çıkan tohum sahibinin olur, adı konulandan daha fazla artmaz." (İMS 473b).

Çağ. T.: "+da-, +de-, +ta-, +te-"

kolda- "kola atmak, kolda tutmak", *inde-* "seslenmek", *yasta-* "yaslanmak", *iste-* (Eckmann, 2005: 54; Argunşah, 2014: 112).

*Cihân ikbâline ne al+**da**-n-ur-sın*

"Dünyadaki mutluluğa neden aldanırsın?" (AD XXXIV/11).

*Al+**da**-ban köŋlümni aldıŋ (...)* (ŞHD 156b9).

*Sabâhı is+**de**-yü uş şem' bigi*

"Mum gibi sabahı isteyerek (...)" (AD 591/6).

*Kim her niçe il is+**te**-se hiç tapmasun* (ŞHD 82a5).

*Köŋül her tün ferağ istep bela taşını yas+**ta**-ma-s* (ŞHD 65a8).

E. An. T.: "+da-, +de-, +te-, +ta-"

alda- "aldatmak", *ünde-* "çağırmak", *iste-*, *yasta-* "yaslanmak" (Timurtaş, 2012: 113; Gülsevin, 2011: 120; Yavuz, 2017: 4).

*İy ki dirsin kim anuŋ va'desine al+**da**-n-ma* (HDD 36b6).

*İmdi gel señ kendüzüñi iz+**de**-gil* (GN 2142a).

*Başumuzı kılıça yas+**ta**-y-alum* (MT 48).

*Yavuz yirlere yil+**te**-n-dü-n (...)* (DK D176).

Osm. T.: "+da-, +de-"

ḫorulda-, gürülde- (Deny, 2012: 455).

*(...) yatup gülzara yas+**da**-n-mış* (HB A34b).

*Gümür+**de**-n-di begâyet heybet ile* (PN 645).

Tü. T.: "+da-, +de-"

ışılda-, gürülde- (Korkmaz, 2014: 175).

Ekin tarihî dönemlerde hem "t" hem "d"li kullanımları olmasına rağmen, günümüzde yalnızca "d"li şekilleri kullanılmaktadır. Ergin (2013: 183) durumu şu şekilde açıklar: "İşlek olarak kullanıldığı ses taklidi kelimelerin sonu hep 'l, r, y' gibi sedalı konsonantlarla bittiği için ekin bugün yalnızca d'li şekilleri kullanılmaktadır diyebiliriz."

*(...) Şen Dullar ve Mavi Tuna motiflerini mırıl+**da**-n-ır ve ıslıklarız* (Kabaağaçlı, 2014: 12).

*(...) inil+**de**-y-erek, motorları zorlanarak tırmanıyorlar* (Ağaoğlu, 2011: 145).

1.8.c. İşlevi

ET dönemindeki işlevi Gabain (2007: 50) tarafından "Taban ismini vasıta hâline getirir." şeklinde belirlenmiştir. Geçişli fiiller türetir: *istä-* "istemek", *alta-* "aldatmak" (Gabain, 2007: 50). Buna göre Gök T. ve E. Uyg. T. dönemlerindeki örnekler şu şekildedir: **Gök T., E. Uyg. T.**nde isimlere "yapma" anlamı kazandırır: *ünte-* "çağırmak", *iste-* (Eraslan, 2012: 114). **Kar. T.** döneminde "yapma, etme" anlamlı fiiller türetir: *ünde-, bagda-*. Yansıma sözcüklerden sonra gelerek "o sesin çıkarıldığı" anlamında fiiller türetir: *çılda-* "çıldır çıldır etmek". Eşya, araç-gereç adlarına gelerek "o varlıklar vasıtasıyla yapılan fiiller" türetir: *okta-* "ok atmak" (Hacıeminoğlu, 2013: 151). **Har. T.**nde "yapma, etme" anlamlı geçişsiz fiiller türetir: *ünde-* "seslenmek", *alda-* "kandırmak". Kök durumundaki isimle ilgili bir işin yapıldığı anlamı verir: *at(t)a-* "adlandırmak, isim koymak" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Karagözlü, 2018: 271). **Kıp. T.** döneminde adlardan geçişli fiiller (*ünde-* "davet etmek") ve geçişsiz fiiller (*alda-* "hile yapmak") türetir. İsimlerden sonra gelerek "bu adla ilgili bir iş yapıldığı" anlamı verir: *atta-* "ad vermek". Yansıma sözcüklerden sonra geldiğinde, "o sesin çıkarıldığı" anlamı kazandırır: *tangırda-, hıçılda(t)-* "gıcırdatmak" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Argunşah-Güner, 2015: 86; Güner, 2013: 159). **Çağ. T.**nde yansıma sözcüklerden fiiller türetir: *kırçılda-*"gıcırdamak". "Yapmak, etmek" anlamlı geçişli fiiller meydana getirir: *kolda-* "kolda tutmak", *yanda(+ş)-* "yan yana gelmek, aynı tarafta olmak" (Eckmann, 2005: 54; Argunşah, 2014: 112). **E. An. T.** döneminde yansıma seslerden türeyen fiiller oluşturur: *güvülde-*. İsimlerden geçişli fiiller türetir: *alda-* "aldatmak", *ünde-* "seslenmek" (Gülsevin, 2011: 120). **Osm. T.**nde yansıma sözcük köklerine gelerek eylemler yapar: *patırda-, kıtırda-*[2]. Yapı olarak yansıma sözcüklere benzeyen ancak "görünüş" anlamı taşıyan sözcüklerden fiiller türetir: *parılda-*. İsimlerden geçişli (*bağda-, izde-* "aramak") ve geçişsiz fiiller türetir (*yaşda-* "yaşlanmak", *kımılda-*) (Deny, 2012: 470; Hacıeminoğlu, 2016: 252; Hengirmen, 1083: 134; Yavuzarslan, 2019: 33). **Tü. T.** döneminde yansıma sözcüklere eklenerek "o sesin çıktığı" anlamı kazandırır: *şırılda-, vızılda-* (Gencan, 2007: 353). Banguoğlu (2007: 204) bu şekilde oluşmuş fiillere "yansılama fiilleri" adını vermektedir. Kimi zaman yansıma köklere benzer yapıda sözcüklere gelerek görünüş (*parılda-, ışılda-*) ve hareketle ilgili (*fingirde-, kıpırda-*) tamamı geçişsiz fiiller de türetir (Gencan, 2007: 354; Korkmaz, 2014: 175; Banguoğlu, 2007: 205). *Bağda-* "birkaç şeyi birbirine geçirerek bağlamak, güreşte sarmaya almak" sözcüğünde ise "yapmak, etmek" anlamı kazandırdığı görülür (Tietze-Tekin, 1994: 160). Eker (2006: 355) *alda-t-* ve *bağda-* sözcüklerinde görülen ek ile yansıma sözcüklerden sonra getirilen +DA- ekinin birbirinden farklı olduğunu ifade eder. Eker'e göre bunlardan ilkinin kulla-

2 Deny (2012: 470) yansıma sözcüklerden tek heceli olanların +lA- eki ile, iki heceli olanların +dA- eki ile fiil yapıldığını belirtmiştir.

nım sıklığı oldukça düşüktür ve geçişsiz fiiller yapar. Yansıma sözcüklere getirilen +DA- ekinin görevi ise geçişsiz fiiller türetmek olarak ele alınmıştır.

1.9. +(I)k-

1.9.a. Kökeni

Şçerbak (2016: 167) -(I)k+'lı gövdelerin edilgen anlama sahip olmasından dolayı (*aguk-* "zehirlenmek") ekin edilgen çatı göstergesi olduğu yönünde görüşlerin varlığını ifade etmiştir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 203) iki tane tekrarlı hareket bildiren ekin birleşimi ile ("-ı" ve "-k") oluştuğunu ifade eder.

1.9.b. Biçimi

Gök T.: "+k-, +ık-, +ik-, +uk-"

kük- "ünlü olmak" (< ü "şöhret"+ k-), *taşık-* "ayaklanmak" (<taş "dış"+ ık-), *içik-* "tabi olmak, bağımlı olmak", *yoluk-* "yolda karşılaşmak" (Tekin, 2014: 142; Şirin, 2015: 49).

*(A)lpı (e)rd(e)mi (a)nta kü-**k**-di* (KÇ 4).

*Kanım kagan yiti yegirmi erin taş+**ık**-mış*

"Babam kağan on yedi adamla ayaklanmış." (Kül T.D37).

*İç+**(i)k**-(i)gme iç+**(i)k**-di bod(u)n boltı*

"Tabi olanlar tabi oldu, halk oldu." (BK D37).

E. Uyg. T.: "+k-, +ık-, +ik-, +uk-"

aguk- "zehirlemek" (<agu "zehir"+ k-), *taşık-* "dışarı çıkmak" (<taş "dışarı"+ ık-), *birik-*, *yoluk-* "karşılaşmak" (Şen, 2017: 63).

Yilvikip agu+k-up ölürgeli sakınsar yana ol ok kıltaçıka tegir

"Büyü yapıp (onları) zehirlemeği, öldürmeği düşünse o kimseye saldırır." (KİP 184).

*Tug t(a)ş+**ık**-ır (ä)rkli y(ä)lm(ä) (ä)ri k(ä)lti* (ŞU D5-6).

*Teŋri tilgeni birle birgerü bir+**ik**-ip (…)*

"(Daha sonra ikisi) bir bütün hâline gelip (…)" (DSKP 12-13).

*Bir y(e)g(i)rm(i)nç (a)y s(ä)kiz y(e)g(i)rm(i) (…) (y)ol+**uk**-d(ı)-m* (ŞU G1).

Kar. T.: "+ık-, +ik-, +uk-, +ük-"

çawık- "ünlenmek", *birik-* "bir olmak", *muŋuk-* "bunalmak, ümitsizliğe düşmek", *küzük-* "göz olmak" (Dilaçar, 2016: 100; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 266; Kök, 2004: 499).

*Er çaw+**ık**-tı* "Adam meşhur oldu." (DLT 327).

*(...) ägär bir+**ik**-se kişi päri käldirmäkläri üzäle bu okıgu mäŋizlig kältürmägäylär anıŋ täg* (KT-SKT 212v/4).

*Muŋ+**uk**-mış kişiler ölümüg kolur*

"Sıkıntıda olan kişiler ölümü ister." (KB 2397).

*Yıl küz+**ük**-tü* "Zaman (mevsim) güz oldu." (DLT 327).

Har. T.: "+ık-, +ik-, +uk-"

andık- "yemin etmek", *birik-*, *yoluk-* "karşılaşmak" (Eckmann, 2014: 10; Hacıeminoğlu, 2016: 234; Toparlı-Argunşah, 2018: 207).

*Ant içti, and+**ı**k-dı* (ME 152/3).

*Bu üç bir+**ik**-iben bolur bil iman*

"Bu üçünün bir araya gelerek imanın gerçekleşeceğini bil." (MM 21).

*(...) velikin tobra yul+**uq**-tı, ol tobranı yuldı*

"(...) velakin torbayla yolda karşılaştı, o torbayı buldu." (NF 405/13).

Kıp. T.: "+ık-, +ik-, +ıh-, +uk-, +uẖ-"

birik-, tarık-, tarıh- "daralmak", *yoluk-, yoluẖ-* "rastlamak" (Karamanlıoğlu, 1989: 50; Güner, 2013: 161).

*Kalıp yalguz tidi köngli tar+**ık**-sun*

"Dedi ki yalnız kalıp gönlü darlansın." (HŞ 3113).

*Kaçan kim keç+**ik**-se andan soŋra ol zimmi bolur*

"Her kim geçikse (bir yılı aşsa) o kişi zimmi olur." (İMS 431b).

*Öltür anı kim ol yürüp dayim san'atı kim yol+**uk**-sa soymaktur* (GT 25/8).

Çağ. T.: "+k-, +ık-, +ıh+, +ik-, +uk-, +ük-"

yaġık- "düşman olmak" (<*yaġı* "düşman"+k-), *atık-* "ad salmak, meşhur olmak", *kanıh-* "kana susamak", *birik-*, *yoluḳ* "karşılaşmak", *çölük-* "çölde kalmak, susamak" (Eckmann, 2005: 55; Akdoğan, 1988: 537; Karasoy, 1998: 405).

*Kim yagı+**k**-sa Şeyh Şeybaniga*

"Kim Şeyh Şebani'ye düşman olsa (…)" (ŞHD 885).

*Tar+**ık**-maḳ: münḳabız ve mütefeccir olmak (…)* (SEL-"tarıkmak").

*Halkuñ kanına böyle kan+**ıh**-mah ne fâyide*

"İnsanların kanına böyle susamak ne fayda?" (AD 566/4).

*Tozından işigüñüñ tûyiyâ el+**ik**-dür-se/Bula-y-dı gözlerine (…)*

"Gözlerine eşiğinin tozundan sürme elde edip bulaydı (…)" (AD 289/7).

*Bu fakirga yol+**uk**-tu* "Bu fakirle karşılaştı." (MN T252).

*Ni tilbe boldı çöl+**ük**-ken bu sihr-i ʿışk ara*

"Bu sihrin ışığını ne çok istedi susamışken." (ŞHD 138a9).

E. An. T.: "+ık-, +ik-, +ük-"

başık- "baş vermek, uç vermek", *birik-*, *gözük-* (Ergin, 2018: 437; Canpolat-Önler, 2016: 112).

*(…) ya baş+**ı**k-mak+dan sakınmak ya baş+**ı**k-mış+ı oŋultmakdur* (EM P55b4).

*Ömr içinde bir+**ik**-üp gitdüg-içün* (GN 395b).

*(…) ellerin yiŋine çekdi göz+**ük**-me-sün diyü* (DK D115).

Osm. T.: "+ık-, +ik-, +uk-, +ük-"

tarık- "daralmak, içi sıkılmak", *gecik-*, *otuk-* "hayvan yavrusunun ot yiyeceği çağa gelmesi", *gözük-* (Hacıeminoğlu, 2016: 256; Sakin, 2013: 112).

*Sana bir+**ik**-en birlik oldur ebedî dirlik* (YED 320/4).

*Uzaktan belli olmaya başlamak, ufukta akımsı göz+**ük**-üvermek* (KT- "ağarmak").

Tü. T.: "+ık-, +ik-, +ük-"

birik-, *darık-* "sıkılmak", *gözük-* (Ergin, 2013: 183).

*Ac+**ık**-mış-ın-dır* (Ağaoğlu, 2011: 182).

*O da, kendini bir su bir+**ik**-inti-s-i-n-de görünce çok gururlanmış, öbürlerine küçümser bir bakış atmış* (Akın, 2004: 142).

1.9.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde isimlerden "yapma, olma" bildiren, kök anlamı pekiştiren geçişsiz fiiller türetmektir (Hatiboğlu, 1974: 82; Banguoğlu, 2007: 211). **Gök T.:** *taşık-*, *yoluk* "yolda karşılaşmak" (Tekin, 2014: 142; Şirin, 2015: 201). **E.**

Uyg. T.: *antık-* "ant içme", *taşık-* "dışarı çıkmak" (Tekin, 2019: 17; Şen, 2017: 63). **Kar. T.:** *birik-* "bir olmak", *çawık-* "ünlenmek" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 266; Dilaçar, 2016: 100). **Har. T.:** *tarık-* "daralmak, darlanmak", *andık-* "yemin etmek" (Hacıeminoğlu, 2016: 234; Eckmann, 2014: 10). **Kıp. T.:** *birik-*, *kéçik-* "gecikmek". Bu dönemde benzerlik ifade eden fiiller de türetmiştir: *tatı*- "yabancı gibi konuşmak". *Yoluk-* "karşılaşmak" sözcüğünde "karşılıklı yapılma" anlamı kazandırdığı görülür (Güner, 2013: 161; Argunşah-Güner, 2015: 611). **Çağ. T.:** *birik-*, *tarıh-* "kederlenmek, daralmak" (<tar "dar"+ ıh) (Eckmann, 2005: 55; Akdoğan, 1988: 537). **E. An. T.:** *birik-*, *gözük-* (Ergin, 2018: 437; Yavuz, 2017: 196). **Osm. T.:** *elik-* "yabancılık çekmek", *gecik-*. Sınırlı sayıda örnekte benzerlik anlamı taşıyan fiiller türetmiştir: *yelik-* "yel gibi olmak" (Hacıeminoğlu, 2016: 255-256). **Tü. T.:** *birik-*, *acık-* (Hatiboğlu, 1974: 82; Ergin, 2013: 183; Banguoğlu, 2007: 211).

1.10. +(I)msA-

1.10.a. Kökeni

Hatiboğlu (1974: 77), Çotuksöken (2011: 140) ve Bulak (2012: 695) ekin +(I) m ve -sA eklerinden oluşmuş bir ek olduğunu belirtmişlerdir.

Gabain (2007: 59) ET döneminde "-°msın-, -°msin-" biçiminde görülen eki "-°m+sı-n-" biçimiyle ayırır. Sondaki -n-'nin dönüşlülük eki olduğunu ifade eder.

Ergin (2013: 184) isimden isim yapım eki +sa-, +se-'nin başına "m" sesinin getirilmesiyle oluştuğunu söyler. Ergin'e göre "nı" sesi ya "m" ile biten bir sözcüğe getirilen +se-, +sa-'nın yanlış ayrılmasıyla ya da benzetme yolu ile kullanılmaya başlanmıştır. Ergin (2013: 184) ekin "yapma, olma" bildirdiğini ve işleklik sahasının geniş olmadığını belirtmiş; *azımsa-*, *benimse-*, *küçümse-* sözcüklerini örnekleyerek *gülümse-* fiiliyle benzerliklerine dikkat çekmiştir. Ergin'e göre bu sözcük iki şekilde değerlendirebilir: 1. Benzetme yoluyla ek, fiilden fiil türetme görevinde kullanılmıştır, 2. *gül-* fiili önce -m+ eki ile isim yapılmış, ardından +sA- eki ile fiilleştirilmiştir.

Korkmaz (2014: 179) Türkçenin tarihî dönemlerinde +sA şeklinde bir ek bulunmasına rağmen +(I)msA- ekinin görülmediğine dikkat çeker. Korkmaz'a göre ek, bir gelişmenin ürünü olabilir. Ancak bu gelişmenin ne şekilde olduğunun henüz kanıtlanmadığına yer vermiştir.

Banguoğlu (2007: 212) iyelik eki +İm ile istek bildiren isimden fiil yapım eki +sE-'nin birleşimiyle oluştuğunu belirtir.

Karaağaç (2013: 314) ekin eski eylemden ad yapan "-g+" eki ile addan eylem yapan +sa-'dan oluştuğunu savunur ve şu şekilde görselleştirir: -g-sa->-msa-.

Ek, çalışmada tarihî dönemlerde görülen +(I)msIn- ekinden evrilmiş birleşik bir ek olarak kabul edilmiş ve ayrımında Gabain'in (2007: 59) görüşleri benimsenmiştir.

1.10.b. Biçimi

Gök T. dönemindeki kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+ımsı-, +imsi-"

atakımsın- "ün sahibi gibi davranmak", *begimsin-* "kendisini bey sanmak, bey kılığına girmek" (Gabain, 2007: 59).

Kar. T.: "+imsi-"

eşimsin- "eş saymak, arkadaş gibi davranmak" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61).

*Eş+**imsi**-n-me-gil sen kıya baknu tur* (KB 4095).

Har. T., Kıp. T., Çağ. T. ve **E. An. T.** dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: "+ımsa-, +imse-"

azımsa-, benimse- (Yavuzarslan, 2019: 89, 122).

*Az+**ımsa**-mak: Az görüp beğenmemek, istihfaf etmek* (KT- "azımsamak").

*Benden aldığı kitabı ben+**imse**-di* (KT- "benimsemek").

Tü. T.: "+ımsa-, +imse-, +ümse-, +umsa-, +mse-"

azımsa-, benimse-, özümse-, yokumsa-, kötümse- (Çotuksöken, 2011: 140).

"k" ile biten sözcüklere eklendiğinde, sözcüğün sonundaki "k"nin düştüğü görülür: *küçük+ ümse> küçümse-* (Korkmaz, 2014: 179).

*(…) "Bir işi, sık sık gün ve biçimini değiştirerek küçü(k)+**mse**-n-ir duruma düşürmek."* (Akın, 2004: 85).

1.10.c. İşlevi

Ekin, kullanıldığı dönemlerdeki ortak işlevi "öyle saymak, o şekilde davranmak" anlamına gelen fiiller türetmektir. **E. Uyg. T.:** *begimsin-* "kendisini bey sanmak, bey kılığına girmek", *atakımsın-* "ün sahibi gibi davranmak" (Gabain, 2007: 59). **Kar. T.:** *eşimsin-* "eş saymak, arkadaş gibi davranmak" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61). **Osm. T.:** *azımsa-, benimse-* (Yavuzarslan, 2019: 89, 122). **Tü. T.:** *özümse-, kötümse-* (Banguoğlu, 2007: 212).

1.11. +(I)rgA-

1.11.a. Kökeni

Tekin (1992: 82) ekle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: "Bu eki mürekkep bir ek olarak da telâkki etmek mümkündür: +r-°k+a-; fakat elimizdeki misallerden hiçbiri *+r, *+r°k veya *+°kd- şeklinde görülmemektedir.".

Hamilton (2015: 117) ekin *irk-* "biriktirmek, yığmak" fiilinden gelişmiş olabileceğini söyler. -irkä-'daki ä'nın ise genellikle abartı anlamı veren bir ek olduğunu ifade eder. *Esirkä-, tsuyurqa-, alpırqan-, özirkän- vb.* fiillerin önceleri "vicdan ya da merhameti kendinde biriktirmek, toplamak; kendi kişiliğine yığmak" anlamlarında kullanılmış olabileceğine yer verir.

Korkmaz (2014: 179) ve Eraslan (2012: 115) ekin birleşik bir ek görünümünde olduğunu belirtmişler ancak hangi biçimlerin birleştiği konusunda bilgi vermemişlerdir.

Ercilasun (2014: 39) +(I)rGA- eki ile +GA- ekinin görevlerinin benzer olduğunu belirtmiştir. Ercilasun'un eki, birleşik olarak düşündüğü yorumlanabilir.

Hacıeminoğlu (2016: 208) "Bizce bu ek, isimden fiil yapan -ı-/-i-/-u-/-ü- üzerine önce -r- fiil yapma eki, sonra da -k-a-/-k-e- isim ve fiil ekleri gelerek teşekkül etmiştir." açıklamasına yer vermiştir.

Deny (2012: 464) ekin Altaycadaki "-rḳa" ekine yaklaştırılması gerektiğini savunur.

1.11.b. Biçimi

Gök T.: "+urka-"

tokurka- "kendini tok saymak" (Tekin, 2003: 88).

*Türk budun tok+**urka**-k sen* "Türk milleti, sen tok görünürsün." (Kül T.G8).

E. Uyg. T.: "+ırka-, +irke-, +urḳa-"

alpırḳan- "yiğitlenmek", *özirke-* "kendine gelmek, kendine dönmek", *tsuyurḳa-* "acımak" (<tsuy "günah"+ urka-) (Hacıeminoğlu, 2016: 208; Eraslan, 2012: 115).

*Yırıg tanŋlayu es+**irkä**-y-ü ıglayu tägrä tolı tururlar erti* "Şarkıyı beğenen, acıyan ve ağlayan (insanlar), etrafı (meydanı) doldurup duruyordu (İKP LXXI).

*(...) ėrinçkediler tsoy+**urka**+dı+lar*

"(...) acıdılar, merhamet ettiler" (AY 612/12).

Kar. T.: "+irke-, +urka-, +ırka-"

esirke- "korumak, merhamet etmek" (<es "kötülük, fenalık" + irge-), *soyurķa-* "acımak, merhamet etmek", *taŋırka-* "hayret etmek" (<taŋ "hayret, şaşırma"+ ırka-) (Ercilasun, 2014: 39; Güner, 2008: 161).

*Aydılar taŋ+**ırka**-r mu sen* (KT-SKT 169r/6).

*Es-**irke**+p açır men saŋa ay yigitlik* (KB 84).

*(...) bu muñlug kulug soy+**urka**-p keçürgil yazukın kamug* "(...) bu muhtaç kulu affedip bağışla bütün günahlarını." (KB 28).

Har. T.: "+ırka-, +irge-"

taŋırka-, esirge- (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190).

*(...) taŋ+**ırka**-p bastı yük arkasını çıkırtatdı* (ME 18/4).

(...) h*urmet tutdu aŋa, es+**irge**-di aŋa* (ME 59/3).

Kıp. T.: "+rga-, +ırga-, +irge-, +urga-"

açırga-, azırga- "küçümsemek", *ésirge-* "merhamet etmek", *soyurġa-* "bağışlamak, merhamet etmek" (Güner, 2013: 164; Türk vd., 2011: 206).

*Taŋ+**ırka**-p barmakıŋnı tişlegeysen*

"Hayrete düşüp parmağını ısıracaksın." (HŞ 1165).

*Seni es+**irge**-r men* (CC 66b17).

*Teŋri seni soy+**urga**-dı* "Tanrı seni ödüllendirdi." (CC 76a2).

Çağ. T.: "+ırġa-, +irġe-, +urġa-"

taŋırga- "şaşırmak", *ėsirge-, muŋurġa-* "sıkılmak, üzülmek" (Argunşah, 2014: 114).

*Dahı henûz az+**ırga**-dı Kassâm-ı Lem-yezel* "Ancak (onu) azımsadı Kassâm-ı Lem-yezel." (AD LV/3).

*Es+**irge**-me-di ol şâh-ı cüvânı* "O civan padişahı esirgemedi." (AD tkVII/5).

E. An. T.: "+ırga-, +irge-"

azırga- "azımsamak", *esirge-* (Şahin, 2015: 76).

*Dü cihān ni'metin az+**ırġa**-n-a bir mūrçeye* (APD-3.kaside).

*Babam bu kafirleri es+**irge**-miş kibi (...)* (DK 133/3).

Osm. T.: "+irge-, +ırga-, +ürge-"

esirge-, *yadırga-* "yabancı saymak", *gücürge-* "gücüne gitmek, güç saymak" (Deny, 2012: 464; Hacıeminoğlu, 2016: 255).

*Gel es+**ırge** beni devletlü güzel başuñ icün* (HB W98b).

*Yad+**ırga**-mak: 1. Yabancı nazarıyla bakmak, ecnebî addetmek* (KT- "yadırgamak").

Tü. T.: "+ırga-"

yadırga- "yabancılamak" (Banguoğlu, 2007: 213).

*Çorlu girişinin bunca az trafikle böylesi rahat olması yad+**ırga**-t-ıyor Bayram'ı* (Ağaoğlu, 2011: 124).

1.11.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde çok az sayıda sözcükte kullanılmıştır. Görülen sözcüklerde "öyle hissetmek, o şekilde davranmak, ... gibi saymak" anlamı verir. **Gök T.:** *tokurka-* "kendini tok saymak" (Tekin, 2003: 88). **E. Uyg. T.:** *ḳıvırḳaḳla-* "hasislik etmek", *tsuyurḳa-* "acımak" (Eraslan, 2012: 115). **Kar. T.:** *soyurḳa* "şevkatli olmak, bağışlamak", *esirke-* "acımak, eseflenmek" (Taş, 2015, 111). **Har. T.:** *tanırka-*, *esirge-* (Argunşah- Yüksekkaya, 2014: 190). **Kıp. T.:** *açırga-* "üzülmek, acı çekmek", *esirge-* "merhamet etmek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330). **Çağ. T.:** *mungurga-* "sıkılmak, üzülmek", *azırġa-* "azımsamak" (Eckmann, 2005: 55). **E. An. T.:** *azırga-* "azımsamak", *esirge-* (Şahin, 2015: 76). **Osm. T.:** *basırgan-* "kabuslanmak", *azırgan-* "az vermek, eli sıkı davranmak" (Deny, 2012: 464). **Tü. T.** için Ergin (2013), Adalı (2004), Hengirmen (1999), Karaağaç (2013) ve Boz (2012) +(I)rgA- ekine yer vermemişlerdir. Ekin eserlerinde yer almayışı, ekle ilgili az sayıda sözcük türetiliyor olması ve pek çok örnekte ek çıkarıldığında kalan bölümün Tü. T. için anlam taşımıyor olması ile ilişkilidirilmektedir.

Hatiboğlu (1974: 78), Banguoğlu (2007: 213), Eker (2006: 356) ve Çotuksöken (2011: 150) ise eserlerinde +(I)rgA- ekine yer vermiş ve şu örnekleri incelemişlerdir: *azırga-* "azımsamak", *yadırga-* "yabancılamak", *esirge-* (Hatiboğlu, 1974: 78; Banguoğlu, 2007: 213).

Verilen örneklerden *azırga-* fiili TDK sözlüğünde yer almadığından, *esirge-* sözcüğünün kökü olarak kabul edilen *es* ile sözcüğün geneli arasında bir ilişki bulunmadığından eserde yalnızca *yadırga-* fiilinde bu ekin olduğu kabul edilmiştir.

1.12. +lt-

1.12.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

1.12.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili +(I)t- ekinin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+üt-"

bäküt- "sağlamlaştırmak, berkimek" (<bäk "sağlam, sert"+ üt-) (Caferoğlu, 1968: 38).

Kar. T.: "+t-, +ıt-, +it-, +üt-"

süwrit- "sivriltmek", *tozıt-* "toz kaldırmak", *berkit-* "güçlendirmek, sağlamlaştırmak" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 328, 336; Bice, 1993: 40).

*Ol yıgaçıg süwri+**t**-ti*

"O, tahta vb. şeylerin ucunu sivriltti." (DLT 431).

*Men berk+**it**-se-m elk-ayak cümle güvah*

"Ben sıkı tutsam el-ayak cümle şahit." (DH H21).

*Ol toprak toz+**ıt**-tı*

"O, tozu kaldırıp tozuttu." (DLT 418).

*Közin yirke tikti bek+**üt**-ti tilig* (KB 956).

Har. T.: "+t-, +it-, +üt-"

açıt- "yüz ekşitmek, surat yapmak", *kenit-* "genişletmek", *körküt-* "göstermek" (Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Ünlü, 25).

Kıp. T.: "+it-"

berkit- "güçlendirmek" (Toparlı, 2017: 325).

*(…) takı tişni berk+**it**-mek kümüş birle reva bolur*

"(…) dahi dişini gümüş ile sağlamlaştırmak makbuldür." (İMS 446b).

Çağ. T.: "+it-"

berkit- "güçlendirmek" (Şavk, 2011: 50).

*Lengerin berk+**it** ki sin sünnetidin* (ŞHD 20b5).

E. An. T.: "+it-, +üt-"

berkit-, berküt- "güçlendirmek" (Canpolat-Önler, 2016: 24).

*(...) içegüyi berk+**id**-ür ve adama kuvvet verür* (EM P10b2).

*(...) daḫı bozmaŋız andlarıŋuzı berk+**üt**-dük-den soŋra* (SKT 293b).

Osm. T.: "+it-"

berkit- "güçlendirme, kuvvetlendirme" (<berk- "güç, kuvvet"+ it-) (Tatcı, 1998: 432).

*Gönül niçe berk+**it**-me+(y)e dost iline giden yola* (YED 139/4).

Tü. T.: Ergin (2013), Banguoğlu (2007), Hatiboğlu (1974), Korkmaz (2014), Gencan (2007), Adalı (2004), Eker (2006) ve Karaağaç (2013) eserlerinde ilgili eke yer vermemişlerdir. Ekin gerek tarihî Türkçede gerek günümüz Türkçesinde işlek olmayan bir ek olmasının bu tercihte etkili olduğu kanaatindeyiz. Ancak TDK GTS'de *tozut-* ve *berit-* sözcüklerinde ilgili ek örneklenebilmektedir.

*Yolu toz+**ut**-arak, bir dirseğin ardından yitip gidiyor* (Ağaoğlu, 2011: 303).

1.12.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde "yapma" bildiren geçişli fiiller oluşturmaktadır. **E. Uyg. T.:** *bäküt-* "sağlamlaştırmak, berkimek" (Caferoğlu, 1968: 38). **Kar. T.:** *süwrit-* "sivriltmek", *tozıt-* "toz kaldırmak" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 328, 336). **Har. T.:** *kenit-* "genişletmek", *körküt-* "göstermek" (Toparlı-Argunşah, 2018: 55). **Kıp. T.:** *berkit-* "güçlendirmek" (Toparlı, 2017: 325). **Çağ. T.:** *berkit-* "güçlendirmek" (Şavk, 2011: 50). **E. An. T.:** *berkit-* "güçlendirmek" (Canpolat-Önler, 2016: 24). **Osm. T.:** *berkit-* (Tatcı, 1998: 432). **Tü. T.:** *tozut-* (Ağaoğlu, 2011: 303).

1.13. +klr-

1.13.a. Kökeni

Tekin (1982: 504-513) *On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {–KırA}* adlı makalesinde ekin etimolojisi ile ilgili yapılan çalışmalara ve kendi görüşlerine yer vermiştir. Buna göre, Ramstedt; ekin Türkçe ve Moğolcada ortak bir ek olduğunu belirten ilk kişidir. Ramstedt eki, Moğolca -gi-/ -ki- ve -ra- eklerinin birleşimi olarak gördüğü -gira-, -kira- ekiyle ilişkilendirmiştir. Ekin ilk kısmı olan -gi-/ -ki-'den -gi-'yi Moğolcadaki *ge-* "söylemek" fiiline, -ki-'yi *ki-* "yapmak" fiiline dayandırmaktadır. Bang ise eki -gür- ekine bağlar. Ancak Tekin; Bang'ın bu görüşüne, -gür-'ün ünlüsünün yuvarlak, -kır, -qir'in ünlüsünün düz olması sebebiyle karşı çıkmaktadır. Sevortyan ise fiilden isim yapan -kı eki ile isimden fiil yapan -r'nin

birleşimiyle oluştuğunu savunur. Tekin, Sevortyan'ın görüşünü; -kı'nın fiilden isim yapan bir ek olmasına rağmen, incelenen yansıma türeyişli kelimelerde isim köklerine getiriliyor olması bakımından eleştirir. Tekin'in ekin oluşumuyla ilgili görüşleri ise şöyledir: "yapmak, etmek, oluşturmak" anlamına gelen ve bir sesin çıkarıldığını belirtmek için kullanılan kelimenin Moğolcada *ki-,* Yakutçadaki -g*in*, Türkçede *qıl-* oluşu dikkate değerdir. Bu denklik, ekin ilk kısmının *kı-* fiilinden geldiğini açıklamaktadır. Kendisinden sonra eklenen isimden fiil yapım eki -ra ile meydana gelen -kira, -kıra eki zamanla iki şekle girmiştir: sondaki "a"nın kaybıyla -KIr- veya ekin ilk ünlüsünün kaybıyla -KrA (Tekin, 1982: 506-506).

Deny (2012: 336) +kIr- eki ile ettirgenlik eki "-ġAr, -kAr> -Ar" arasında bir ilişki kurulabileceğine işaret etmiştir.

Erdal (1991: 466-468) "+kı-" eki ile geçişsiz fiiller yapan "-r-" ekinin birleşimiyle oluştuğu söylemektedir.

Banguoğlu (2007: 213) isimden fiil yapım eki +Ir-'ın "k" ile biten iki heceli bir isme geldiğinde oluşan birleşme sonucu doğduğunu düşünmektedir: *sümük+ür-> sümkür-*.

Korkmaz (2014: 176) da *sümkür-*<*süm-ük-ür sözcüğünü örnekleyerek ekin birleşik bir ek de olabileceğini ifade eder ve +k-(I)r- şeklinde ayırır.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 203) +kIr-'ın birleşik bir ek olduğunu belirtmiş, birleşimle ilgili herhangi bir bilgiye yer vermemişlerdir. Yazarlar, -k'nin tekrarlı hareket bildiren eklerle birleştiğini; +kIr eki için ise aslî anlamının "tekrar" olduğunu bildirmişlerdir. Bu durumda ekin ilk bölümün +k olarak düşünüldüğü söylenebilir.

Şçerbak (2016: 162-163) incelenen ek ile *ur-, ır-* yardımcı fiili arasında bir ilişki olup olmadığına değinmektedir. *Ur-* fiilinin ses taklidi kelimelerle birleşimleri çok büyük bir grup oluşturmaktadır: ET *cam cam ur-* "gürültüyle vurmak". Yazar buradan hareketle, *ur-* fiilinin kelime yapma görevinin aslen parçalanmayan, kök hâlinde bulunan ancak zamanla ek gibi düşünülüp ayrılmış kısmın *ur-* fiiline benzetilerek incelenmiş olabileceğini sorgular. Şçerbak ses taklidi fiillerin çok eski dönemlere dayanmadığını belirtir ve şunları söyler: "Ses taklidi fiilleri çok eski dönemlerin mirası saymak için bir esas yoktur. Onlar, net ifade edilmiş şekil bilgisel yapıya sahiptir; alışılmış ek unsurları, kısmen de ölmüş olan (taşlaşmış) unsurları kendilerine birleştirir ve bu yüzden de belirlenemiyorlar."

Bu çalışmada ekin birleşik bir ek olduğu kabul edilmektedir. Ancak tüm dönemlerde türettiği kelimelerin anlam özelliklerine bakıldığında sözcüklerin hiçbirinde ettirgenlik anlamına rastlanmamış, aksine fiillerin tamamında etken bir an-

latımın söz konusu olduğu görülmüştür. Bu sebeple birleşmenin ikinci kısmının -r- ettirgenlik eki olduğu görüşü kabul edilmemektedir.

1.13.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+kır-, +kur-, +gır-"

aykır- "homurdanmak, pofurdamak", *yangkur-yanggır* "tınlamak, çınlamak" (Erdal, 1991: 466; Şçerbak, 2016: 159; Ayazlı, 2012: 360).

*Avçı keyikçi (...) avlaguluk yerke te(gip)keyikle(gülük) yavlak ünin kık(ı)rışup ala+(**kır**-ışıp)*

"Avcı avlanacağı yere gelip ava başlayacağı (zaman hayvanlar) dehşet verici bir sesle bağırışıp çağtışarak (ortalığı velveleye verirler)." (DSKP 196-199).

*(...) üzäliksiz nomlug küvrügüg yaŋ+**kur**-t-u tokıp (...)*

"(...) her şeyden üstün dharma davulunu çalıp (...)" (AY 580).

Kar. T.: "+kir-, +kır-, +kür-, +ḫır-, +ır-"

bürkir- "püskürtmek", *ḳaḳır-* "boğazını gürültülü şekilde temizlemek", *ötkür-* "öksürmek", *ḳıçḫır-* "hıçkırmak", *sızġır-* "ıslık çalmak", *bırkır-* "bırk diye ses çıkarmak" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 61; Şçerbak, 2016: 159; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 281, 540).

Hacıeminoğlu (2013: 154) eki +ır-, +ir- olarak ele almıştır. Yazara göre *bakır-* "bağırmak"< bak+ır-, *bırkır-* "homurdanmak"< bırk+ır-, *kakır-* "boğazını temizlemek"< kak+ır- sözcükleri belirtilen şekilde ayrılmalıdır.

*Abir bür+**kir**-er teg tünerdi kalık*

"Güzel koku serpilir gibi alacalandı gök." (KB 3198).

*Roz-ı mahşer kıç+**kır**-gay-mu kel âzadım*

"Mahşer günü haykırayım mı, gel azadım." (DH H22).

*At bırk+**ır**-dı*

"At bırk diye ses çıkardı." (DLT 352).

*Ol anı aç+**ur**-dı*

"O, onu aç bıraktı." (DLT 137).

Har. T.: "+gır-, +gür-, +kır-, +kir-, +kur-, +kür-, +ur-"

bısgır- "gülümsemek", *ögür-* "öğürmek, yüksek sesle bağırmak"< ö+ gür, *bısḳır-* "gülümsemek", *kekir-*, kı*kur-* "seslenmek, çağırmak", *tüfkür-* "tükürmek", *aksur-* "aksırmak" (Eckmann, 2014: 54, 192; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Yüce, 2014: 102; Karagözlü, 2018: 82, 290).

*(...) yalıldı andın bıs+**gır**-dı kedildi* (ME 179/4).

*Abbas taqı çaqırdı, Ey en*sar *ö+**gür**-i, ey muh*acir *ö+**gür**-i, ey musulm*anlar, *kelińler*

"Abbas, ey ensarlar, ey muhacirler, ey Müslümanlardiye çağırdı." (NF 73/15).

*(...) sirkege mandı bıs+**kır**-dı*

"Sirkeye bandı, pıskırdı." (ME 141/1).

*Ke+**kir**-di*

"Geğirdi." (İML 88B).

K*ı*+k***ur**-guçı*

"Seslenen, çağıran" (İML 129B).

*Tü+**kür**-di*

"Tükürdü." (İML 88A).

A*dam peyg*ambar *'as aqs+**ur**-dı taqı alhamdulillahi tedi*

"Adem peygamber aksırdı ve elhamdülillah, dedi." (NF 278/10).

Kıp. T.: "+ır-, +ir-, +ur-, +ür-, +kır-, +kir-, +kur-, +kür-, +gır-, +gir-, +gür-"

kakır- "tükürmek", *kėkir-* "geğirmek", *aksur-, bürkür-* "püskürmek", *kıçkır-* "bağırmak", *kekir-* "geğirmek", *askur-* "öksürmek", *çüçkür-* "hapşurmak, aksırmak", *kıgır-* "çağırmak", *begir-* "melemek", *ögür-* "öğürmek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330; Argunşah-Güner, 2015: 86, 687, 730; Güner, 2013: 160).

*Kı+**ġır**-dı-lar-dı bir bennā-yı üstād*

"Bir yapı ustadı çağırdılar." (HŞ 40).

*Neteg kim ke+**gir**-se, y*a *aksursa* avazı *köterilse*

"Eğer biri geğirse, hapşursa, sesi gitse (...)" (İMS 194a).

*Kak+**ır**-dı-m*

"Hah diye tükürdüm." (CC57b 12).

*Kim kim aks+**ur**-sa ayıtsa aŋar takı bir kişi yerhamük Allah (...)*

"Bir kişi hapşursa, birisi ona yerhamük Allah dese (...)" (İMS 185b).

*Bürk+**ür**-ir men*

"Püskürttüm, sıçrattım." (CC 80b19).

*Takı kerahiyyet-turur ınç+**kır**-mak horaz, tawuk kibi*

"Horoz, tavuk gibi gaga vurmak harama yakındır." (İMS 188a).

*Ke+**kir**-di-m*

"Geğirdim." (CC 57b9).

*Çüç+**kür**-dim*

"Hapşurdum." (CC 57b11).

Çağ. T.: "+kir-, +kür-, +gır-, +gür-"

inçkir- "ince sesle ağlamak", *tükür-, kıçgır-* "çağırmak, haykırmak", *ögür-* "hıçkırarak ağlamak" (Argunşah, 2014: 112; Şavk, 2011: 220).

*İnc-**kir**-mek: aheste aheste girye ve nale etmek (...)* (SEL-"inckirmek").

*Büs-**kür**-mek: (...) girü def'itmek* (SEL-"büskürmek").

*Iç-g**ır**-mak: gegirtmak, hakek* (SEL-"ıçgırmak").

*Matem-zedeler kibi ö+**gür**-di* (LM 1930).

E. An. T.: "+kır-, +kür-, +gır-, +gir-, +ır-, +ür-"

haykır-, tükür-, kıgır- "çağırmak, seslenmek", *gegir-* "geğirmek", *çıgır-, üfür-* (Şahin, 2015: 76; Önler, 1989: 127; Canpolat-Önler, 2016: 47, 54).

*Bir ac kişi ol çıban üzerine tü+**kür**-e* (EM 12).

*(...) hay+**kır**-dı at saldı karşu vardı kılıç urdı* (DK D132).

*Andan çerisi içinde akın kı+**ġır**-t-dı* (KE 731/10).

*Ve ekşi ge+**gir**-meg+i ki bogazdan gelür men' eder* (EM P34a8).

*(...) Musa çıg+**ır**-up usı gitdi* (SKT 171a).

*(...) benüm buyrugum bile üf+**ür**-(ür)-sün aŋa* kuş *olurdı benüm iznimile* (SKT125b).

Osm. T.: "+ür-, +kır-, +kür-, +gır-"

üfür-, ḥayḳırmak, tükürmek, kıgır- "seslenmek" (Deny, 2012: 472; Hengirmen, 1983: 110).

*Sovuk suyı kimi üf+**ür**-üp içer* (PN 271).

*Birbiri üzerine attığı bacaklarına, kalın dizlerine, dokunulsa kan fış+**kır**-acak sanılan tombul ellerine baktım* (Seyfeddin, 2010: 17).

*Gıj+**gır**-uban görenleri yakar*

"Haykırıp saldırarak görenleri yakar." (VN 3399).

*Şişirdür burnını süm+**kür**-düg-in-ce* (HB W95b).

Tü. T.: "+ür-, +kır, +kur-, +kür-"

hıçkır-, pufkur- püskür- (Adalı, 2004: 96; Çotuksöken, 2011: 91).

*Baktı kafası kubura yakın, az daha uzandı; öğ+**ür**-e öğ+**ür**-e kustu* (Atılgan, 2019: 29).

*Cemo avuçlarına tü+**kür**-dü, sopasını kavradı, hayvanın zincirini boşlayıp yürüdü* (Bilbaşar, 2017: 39).

*Kesik kesik hıç+**kır**-ı-yor, beni korumaya çalışıyordu* (Livaneli, 2017: 100).

1.13.c. İşlevi

Kullanım alanı yansıma sözcükler ve ünlemlerle sınırlıdır. Bu sözcüklerden "belirtilen sesi çıkarma" bildiren fiiller türetir (Karaağaç, 2013: 313). **E. Uyg. T.:** *ayḳır-* "haykırmak", *ḳıḳır-* "bağırmak, çağırmak" (Eraslan, 2012: 114). **Kar. T.:** *bürkir-* "püskürmek", *ḳaḳır-* "boğazını temizlemek" (Taş, 2015: 100). **Har. T.:** *bısḳır-* "gülümsemek", *tüfkür-* "tükürmek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190). **Kıp. T.:** *kıçkur-* "hıçkırmak", *sümkür-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330). **Çağ. T.:** *tükür-, kıçgır-* "çağırmak, haykırmak" (Argunşah, 2014: 112). **E. An. T.:** *haykır-, kıkır-* "bağırmak, seslenmek" (Şahin, 2015: 76; Yavuz, 2017: 4). **Osm. T.:** *tıksır-, tükür-* (Deny, 2012: 472). **Tü. T.:** *fışkır-, hünkür-* (Korkmaz, 2014: 176). +kIr ekindeki "r" nin kimi sözcüklerde göçüşmeye yol açtığı görülmektedir: *aksır-<askır-, tıksır-<tıskır-, öksür-<öskür-* (Hatiboğlu, 1974: 83).

1.14. +lA-

1.14.a. Kökeni

Arat (1951: 139-140) -la, -le ekinin menşei ve tarihî seyrini tespit etmenin güç olduğunu belirtir. -le, -la ile *ile* edatı arasında bir ilişki kurulabileceğini ifade eder. Ancak *ile*nin eski metinlerde ve şivelerde kullanılmamış olması sebebiyle kesin bir söz söylenemeyeceğini görüşlerine ekler.

Hamilton (2015: 65) isimden fiil yapan -la-/-lä ekinin *ula-* fiilinden türemiş olabileceğini ifade eder: *sözledi< söz uladı* "söz ekledi", *tapla-< tap uladı* "ona ekle-

di", "onayladı". Hamilton'a göre **ança ulayu> ançalayu* "öylece, o kadar, onca ekleyerek" ile **munça ulayu> munçulayu* "böylece, bu kadar ekleyerek" sözcüklerinin ikinci hecesinde görülen kural dışı "u"nun varlığı bu hipotezini desteklemektedir.

Tulum (1993: 161) -la, -le ile türetilmiş sözcükleri gruplandırarak incelediği eserinde, zaman adlarından türeyen *öyle, dünle, tanla* sözcüklerindeki ekin *ile* "daha, defa, kere"< il- "naklolmak, taşınmak, ileriye gitmek"+ e zarf-fiil ekinden gelişmiş olduğunu savunur. Eskiden birbirinden ayrı olduğu kesin olan *ile* ve -le, -la'nın zamanla şekil benzerliği sebebiyle tek bir ek olarak karışmasına sebep olmuştur.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204) -l eki ile -a ekinin birleşiminden oluştuğunu ifade etmektedir. Araştırmacılar, -la ekinin önceleri toplu çokluğu ifade eden bir ek olabileceğini, ondan sonra fiillere getirilerek hareketin tekrarlı yapıldığını bildirmek üzere kullanılmış olabileceğini ifade eder.

1.14.b. Biçimi

Ekin biçimi tarihî dönemlerden bu yana çok az değişiklik göstermiştir. Uygur'a (2005: 348) göre bu durum, ekin düz-geniş ünlülü olması sebebiyle ünlüsünü korumuş olmasından kaynaklanmaktadır.

Gök T.: "+la-, +le-"

yogla- "yas tutmak", *ille-* "il tutmak" (Tekin, 2003: 88).

*(...) türk bodun il+**le**-dük ilin içgınu ıdmış kagan+**la**-duk kaganın yitürü admış.*

"(...) Türk halkı vatan yaptığı yurdunu elinden kaçırmış, lider yaptığı kağanını yitirmiş." (Kül T.D21).

E. Uyg. T.: "+la-, +le-"

arala- "kesmek, durdurmak", *bekle-* (Erdal, 1991: 430; Eraslan, 2012: 115).

*Avçı keyikçi (...) av+**la**-gu+luk yerke te(gip)keyikle(gülük) yavlak ünin kık(ı) rışup ala (kırışıp)*

"Avcı avlanacağı yere gelip ava başlayacağı (zaman hayvanlar) dehşet verici bir sesle bağırışıp çağtışarak (ortalığı velveleye verirler)." (DSKP 196-199).

*Bäkrü kiz+**lä**-p tut, ogrı almazun*

"Sıkı tut, iyi gizle; hırsız almasın." (İKP LVI).

Kar. T.: "+la-, +le-"

agula- "zehirlemek", *çörekle-* "çörek yapmak". Kimi sözcüklerde +lı- şeklinde dar ünlülü kullanıldığı görülür: *tumlı-* "soğumak" (Hacıeminoğlu, 2013: 156; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 472).

*Bilig birle 'alim yokar yok+**la**-dı*

"Alim, bilgi ile yukarı çıktı." (AH 101).

*Budun tili yavlak sini söz+**le**-gey*

"Halkın dili kötüdür, seni çekiştirir." (KB 192).

*Suw tum+**lı**-dı*

"Su soğudu." (DLT 573).

Har. T.: "+la-, +le-"

arala-, sözle- "söylemek" (Toparlı-Argunşah, 2018: 54).

*Qaçan kim Peygambar 'as qoy etidin bir para aldı taqı çeyneyü baş+**la**-dı erdi*

"Peygamber koyun etinden bir parça aldı ve çiğnemeye başladı." (NF 33/15).

*Takı otga bışmış kozı söz+**le**-di*

"Ve ateşte pişmiş kuzu konuştu. (MM 33).

Kıp. T.: "+la-, +le-"

aydınla- "parlamak", *izle-* (Güner, 2013: 162).

*Baş+**la**-dı-m ulug Tenri atı birle*

"Ulu Tanrı'nın adı ile başladım." (İMS 1b).

*Bizim cinsimizge layık degül sultan hıdmatında yalgan söz+**le**-mek* (GT 17/9-10).

Çağ. T.: "+la-, +le-"

bağışla- "bağışlamak", *közle-* "gözlemek" (Argunşah, 2014: 113).

Az vaktda h*alayık Mir hıdmetiga firifte bolup* g*avga* k*ıla baş+**la**-dı-lar*

"Kısa zamanda Mîr Hazretleri'ne hayran kalıp hizmetlerini kılmak için birbirleriyle kavgaya başladılar." (MN T5).

*Halkı terk eyle vü Hakı göz+**le*** (AD XI/16).

E. An. T.: "+la-, +le-"

muştula-, düşle- (Şahin, 2015: 76).

*Bağ+**la**-dı başdan başa bir ip-ile* (GN 582b).

*Dirse Han istedi kim oğlançuğunun üstine gür+**le**-y-üp düşeyidi* (DK D23).

Osm. T.: "+la-, +le-"

hopla-, gözle- (Deny, 2012: 453).

*Hayvân cânâvâr gibi ot+**la**-mağ+a kalmışdur* (YED 76/1).

*Gayib oldur ki fi'li iş+**le**-y-en gayibde ola...* (MU 16).

Tü. T.: "+la-, +le-"

taşla-, közle- (Adalı, 2004: 98). Ekin geniş ünlüleri -yor ekinin etkisiyle daralıp "ı,i"ye dönüşmektedir.

*Bana "Dramatik bir başlangıçla baş+**la**." denildi* (Kabaağaçlı, 2014: 8).

*(...) Mercedes'in dikiz aynasıyla bir+**le**-ş-ince Bayram'ın içine yine de usuldan bir gönenme yayılıyor* (Ağaoğlu, 2011: 4).

1.14.c. İşlevi

+lA- eki Türkçenin en işlek isimden fiil yapan eklerinden biridir. Ekin bu durumu tarihî dönemlerde de değişmemiştir. Öner (2006: 67) +lA- ekinin tarihî dönemlere ait eserlerdeki kullanım sıklığına ve tüm morfolojik unsurlar içindeki yüzdesine yer verdiği makalesinde şu sonuçlara ulaşmıştır: E. Uyg. T.ne ait *Altun Yaruk*'ta kullanım sıklığı 1066, kullanım oranı %38'dir. Kar. T. dönemine ait *Kutadgu Bilig*'de ek 852 defa kullanılmış, morfolojik ögeler içerisindeki kullanım oranı %41'e yükselmiştir. Harezm Türkçesinden *Kısas-ül Enbiya*'da 7146, Kıp. T. döneminden *Gülistan Tercümesi*'nde 1422, E. An. T. dönemi eseri olan *Dede Korkut*'ta 596, Çağ. T. için incelediği *Sekkâki'nin Divanı*'nda 688 ismin +lA- eki ile fiilleştirildiğini belirlemiştir. Tü. T. için TDK'nin *Türkçe Sözlük*'ünü inceleyen Öner, morfolojik yolla türeyen 2253 isim kökenli fiilin 2076 (%92) tanesinin +lA- ile türediğini belirtir. Gabain (2007: 49) ET için "Sınırsız kullanılma imkânı vardı." ifadesini kullanılmıştır. Ergin (2013: 180) ise ekin isimden fiil yapan eklerin en işlek olanı olduğunu belirtmiştir. Şçerbak (2016: 156) "(...) ifade ettiği anlamlar, türeyen gövdelerin içeriğinden belirli bir bağımlılıkta bulunuyor ama bu bağımlılık çok karmaşık, bundan dolayı her zaman önceden söylenmeyen anlam ilişkisi niteliği taşır." ifadesine yer verir.

Bang (1980: 43) -la eki ile -a ekinin bütün fiillerden isim yapabilecekmiş gibi göründüğünü söyler. Bu iki ekten hangisinin tercih edileceği noktasında, kökün sonundaki ünsüzün rol oynadığını belirtir ve *katıgla-* sözcüğünü örnekler.

Uygur (2005: 348) ekin işlekliğinin sebebini şu şekilde açıklar: "Türkçe kelimelerin ek yapılarında genellikle sızıcı ve akıcı ünsüzler kullanılmaktadır. Ekin

ünsüzünün bu iki özelliğe de sahip oluşu onun ek yapımında fazlaca kullanılmasını ve uzun ömürlü olmasını sağlamıştır."

Duman (2008: 354) "+lA zarf yapım eki Eski Türkiye Türkçesi devresinde belli eserlerde kullanım yaygınlığı kazanmış, bir yapım ekinden çok kelimeleri zarf görevine sokan çekim eki görüntüsüne girmiştir." diyerek ekin kullanım genişliğine dikkat çeker.

Yukarıda yer verilen görüşler doğrultusunda +lA- ekinin her dönemde çok farklı özellikte adlara (nesne, hayvan, sayı, ölçü isimleri vb.) gelerek fiiller yaptığı, bu bakımdan oldukça sık kullanılan bir fiil türetim eki olduğu söylenebilir.

Gök T. döneminde yansıma sözcüklere gelerek "bir işin, o sesin çıkarılarak yapıldığı" anlamı verir: *opla-* "fırlamak, atılmak". Araç gereç adlarına geldiğinde "işin belirtilen araç gereç ile yapıldığı"nı bildirir: *kılıçla-* "kılıçla öldürmek". Zaman bildiren adlardan sonra gelerek "adın bildirdiği zamanın geçirildiği, o zamana ulaşıldığı" anlamı verir: *kışla-*, *yayla-*. "Kökteki isimle ilgili bir işlem yapmak" anlamı kazandırır: *kaganla-* "kağan yapmak". Hayvan adlarından "o hayvanı doğurmak, dünyaya getirmek" anlamında fiiller oluşturur: *botola-* "deve yavrulamak" (Tekin, 2003: 87-88; Şirin, 2016: 513). **E. Uyg. T.** araç gereç adlarına "işin belirtilen araç gereç ile yapıldığı" anlamını verir: *bukagula-* "zincire vurulmak", *kizle-* "gizlemek" (<kiz "kutu"+ la-). Ölçü bildiren isimlere eklendiğinde, "ölçüm işinde o birimin kullanıldığı"nı gösterir: *karıla-* "kol boyu ile ölçmek". "Kökteki isimle ilgili bir işlem yapmak" anlamı verir: *emle-* "tedavi etmek" (<em "ilaç"+ le-), *yilvile-* "büyü yapmak" (<yilvi "büyü, sihir"+ le-). Sıfat türünden sözcüklere gelerek "belirtilen duruma gelmek" anlamında fiiller yapar: *uçuzla-* "aşağı görmek". "İsmin karşıladığı hayvanı dünyaya getirmek" anlamına gelen eylemler oluşturur: *buzagula-* "buzağılamak". Adlardan "paketlemek, bağlamak, üzerine bir şey geçirmek" anlamında fiiller türetir: *bagla-* "bağlamak". Hayvan adlarından sonra gelerek "o hayvana binildiği" anlamı verir: *atla-* "at binmek". Zaman adlarından "belirtilen zamanın orada geçirildiği"ni bildiren fiiller oluşturur: *kışla-*, *yayla-* (Erdal, 1991: 432; Eraslan, 2012:115; Şen, 2017: 63; Şirin, 2016: 513). **Kar. T.**nde yansıma sözcüklerden "o sesin çıkarıldığı" anlamına gelen fiiller yapar: *ḳaḳılat-* "kazların gak diye bağrışması". Belirtilen işin, "kökteki ismin belirttiği eşya, araç ile yapıldığı"nı gösteren fiiller oluşturur: *tamgala-* "damgala-". Ölçü bildiren adlara gelip "ölçüm işinde belirtilen birimin, ölçü aletinin kullanıldığı"nı gösterir: *ḳarılat-* "karışlamak". "Kökteki isimle ilgili bir işlem yapmak" anlamı yükler: *yinçüle-* "inci dizmek". "Düzen vermek, toplamak" anlamında fiiller türetir: *ülgüle-* "düzenlemek". Sıfat türünden sözcüklere gelerek "belirtilen duruma getirmek" anlamlı eylemler oluşturur: *ayıġla-* "kötülemek". Ad soylu sözcüklerden "bir şey üretmek, çıkarmak" manasında fiiller yapar: *butıklan-* "budaklanmak". Adlardan "paketleme, bağlama"

bildiren eylemler türetir: *örkle-* "bağlamak". Sayı adlarından sonra gelerek "belirtilen sayı kadar olmak" anlamı verir: *üçle-*. Bu dönemde kavim ve soyadlarından sonra kullanılarak "o kavimden/soydan sayma, o kavme/soya meyletme" anlamı katar: *tejikle-* "Farslı saymak, Farslılığa nispet etmek", *türkle-* "Türklerden sayma, Araplara göre Acem yani Araptan başka saymak". Organ adlarından sonra geldiğinde "o organa vurma" anlamı kazandırır: *agızla-* "ağza vurmak, ağız açmak", *aşukla-* "aşık kemiğine vurmak" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 479; Bozkaplan, 2007: 110-120; Taş, 2015: 103-105). **Har. T.** döneminde "belirtilen ölçü, mesafenin kullanıldığı anlamı" verir: *karışla-, cüftle-* "çiftlemek". "Kök durumdaki isimle ilgili bir iş yapıldığını" ifade eder: *sözle-, belgüle-* "işaretlemek". "Adın belirttiği duruma getirmek" anlamlı fiiller yapar: *kısarla-* "sıkıştırmak". "Belirtilen sesin çıkarıldığını" ifade eden isimler oluşturur: *bozla-* "devenin bağırması", *kakıla-* "gaklamak". "O zaman dilimine ulaşıldığı" anlamı yükler: *kecele-, yazla-* (Toparlı-Argunşah, 2018: 54; Yüce, 2014: 31, 32, 51; Karagöz, 2018: 79, 86, 87, 91). **Kıp. T.** döneminde yansıma sözcüklere gelerek "belirtilen sesin çıkarıldığı" anlamı verir: *şapla-, horla-*. Araç gereç adlarına eklendiğinde "işin belirtilen araç gereç ile yapıldığını" bildiren fiiller oluşturur: *ḳamçıla-*. Zaman anlamı taşıyan isimlerden sonra geldiğinde "adın bildirdiği zamanın geçirildiği, o zamana ulaşıldığı" anlamı verir: *ḳışla-*. "Kökteki isimle ilgili bir işlem yapmak" anlamı yükler: *azarla-*. Adın gösterdiği malzeme ile "bir şeyi doldurulduğu, üzerinin kaplandığı, serpildiği" anlamlı fiiller türetir: *kınala-, kurgaşunla-* "kurşunlamak, kurşunla kaplamak". "Düzen vermek, toplamak" anlamında eylemler oluşturur: *birle-* "birleştirmek". Sıfat türünden sözcüklere geldiğinde "belirtilen duruma gelmek" anlamlı fiiller yapar: *aruḳla-* "zayıflamak". "Dünyaya getirmek, var etmek" anlamında eylemler türetir: *balala-* "yavrulamak". Adlardan "paketlemek, bağlamak" anlamında fiiller türetir: *baġla-* "bağlamak" (Güner, 2013: 161-163; Toparlı, 2017: 98, 143). **Çağ. T.**nde yansıma sözcüklere gelip "belirtilen sesin çıkarıldığı" anlamı verir: *püle-* "üflemek". Araç gereç adlarına gelerek "işin belirtilen araç gereç ile yapıldığını" bildirir: *tayaġla-* "dayak atmak, sopa ile dövmek" (<tayaġ "dayak, sopa"+ la-). Zaman bildiren adlardan sonra geldiğinde "adın bildirdiği zamanın geçirildiği, o zamana ulaşıldığı" anlamı verir: *tünle-* "gecelemek". "Belirtilen duruma gelmek" anlamında fiiller türetir: *burunla-* "öne geçmek, ileri geçmek". "Adın ifade ettiği yere vurmak, zarar vermek" anlamına gelen eylemler yapar: *boġuzla-* "boğazlamak". Adın bildirdiği malzeme ile "bir şeyi doldurmak, üzerini kaplamak" anlamı verir: *sula-*. Adlardan "var etmek, doğurmak" anlamlı fiiller türetir: *balala-* "yavrulamak". İsimlerden "paketlemek, bağlamak" anlamında fiiller oluşturur: *bağla-*. Hayvan adlarına gelerek "o hayvanın avlandığı" anlamı verir: *kuşla-* "kuş avlamak" (Eckmann, 2005: 55; Argunşah, 2014: 113). **E. An. T.** döneminde araç gereç, varlık

adlarına geldiğinde "işin belirtilen araç gereç ile yapıldığını" ifade eder: *egerle-*, *agacla-* "sopayla dövmek". "Belirtilen zamanın geçirildiği" anlamına gelen fiiller oluşturur: *gicele-*, *eylele-* "öğleyi geçirmek". "Ölçümün, adın belirttiği ölçü birimi kullanılarak yapıldığını" bildiren fiiller türetir: *adımla-*. "Kökteki isimle ilgili bir işlem yapma" anlamı verir: *avla-*, *izle-*. Sıfat türünden sözcüklere gelerek "belirtilen duruma gelmek" anlamında fiiller yapar: *ulula-*. Adlardan "paketlemek, bağlamak" ifade eden fiiller türetir: *bağla-*. Yansıma köklere geldiğinde "belirtilen sesin çıkarıldığı" anlamı yükler: *mırla-*, *hırla-*. "Adın belirttiği yiyecek ile beslenildiğini" gösteren fiiller oluşturur: *otla-* (Gülsevin, 2011: 120; Şahin, 2015: 76; Ergin, 2018: 167, 179; Yavuz, 2017: 114; Yılmaz vd., 2013: 589, 783).

Tulum (1993: 162) "zaman" bildiren sözcüklerdeki +lA- ekine dikkat çeker, *tanla* ve *dünle* sözcüklerini yeniden anlamlandırır, ekin işlevine farklı bir öneri getirir. E. An. T. döneminde yazılmış eserlerde *sabah, akşam, şafak* ve *fecir* sözcüklerinin neredeyse hiç kullanılmadığını belirtir. Buradan hareketle *tan* "alaca sabah aydınlığı, fecir"> *tanla* "ortalığın iyice aydınlandığı sıra, sabah", *dün* "alacakaranlık, akşam karanlığı, akşam, şafak"> *dünle* " havanın iyice karardığı, gece siyahlığının çöktüğü vakit" olarak açıklamanın mümkün olduğunu ifade eder. Böylece -le, -la'nın zaman olarak "öte, ileri", ışık kavramı bakımından "daha, daha aydınlık, daha karanlık" gibi pekiştirici bir anlam kattığını ifade eder. Yukarıda belirtildiği üzere, +lA- eki, Türkçenin günümüzde ve tarihî dönemlerinde çok sık kullanılan bir isimden fiil yapım ekidir. Duman (2008: 350-353) da örneklerin zenginliğine bakılarak E. An. T. devresini temsil eden bazı eserlerde +lA- ekine kullanım sıklığı bakımından bir çekim eki yaygınlığı kazandığını belirtir. Ancak +lA ekli örneklerin bolca yer aldığı eserlerin yanında, aynı devrede olmasına rağmen söz konusu ekin kullanıldığı örneklere rastlanmayan ya da birkaç yaygın örnekle sınırlı kalan eserlerin varlığına dikkat çeken Duman, bu durumu eserin niteliği ve yazıldığı yerde konuşulan dil özellikleri ile açıklar. *Müntehab-ı Şifâ* +lA- ekine en sık rastlanan eser olarak belirlenmiş, bununla birlikte *Teshil, Edviye-i Müfrede* gibi eserlerde de kullanımın yoğun olduğunu tespit etmiştir. Bu eserlerin "tıp" ile ilgili kitaplar oluşunun yanı sıra yazılış yerlerindeki yakınlık da dikkat çekicidir. *Edviye-i Müfrede* Gerede'de, *Münyetü'l-Ebrr* İznik'te yazılmıştır. *Muaddime*'nin de İznik'te yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Bu sebeple ekin yaygınlık oranının "müellif veya müstensihlerin kendi ağız özelliklerini esere yansıtması sonucunda" arttığını savunmaktadır. **Osm. T.** döneminde yansıma sözcüklere gelip "o sesin çıkarıldığı" anlamı verir: *patla-*, *ıhla-*. "Canlının, adın belirttiği besin ile beslenmesi" anlamında fiiller oluşturur: *otla-*, *avla-*. Zaman isimlerine getirildiğinde "belirtilen zamanın geçirildiğini" ifade eden fiiller türetir: *kışla-*, *yayla-*. "Düzen vermek, toplamak" anlamını taşıyan fiiller türetir: *sırala-*. Organ adlarından sonra getirildiğinde

"o bölgeye zarar vermek" anlamı verir: *bogazla-*. "Sıfatların belirttiği duruma getirmek" anlamında fiiller türetir: *ulula-* "ağırlamak", *temizle-*. Sayı adlarına gelerek "belirtilen şeyin o sayıya ulaştığı, hareketin o sayı kadar yapıldığını" ifade eden eylemler oluşturur: *sıfırla-, üçle-*. "İsmin gösterdiği canlıyı doğurmak, dünyaya getirmek" anlamlı fiiller türetir: *kuzıla-, bızla-* "buzağılamak". "Ölçümün, adın belirttiği birim ile yapıldığını" ifade eder: *adımla-* (Deny, 2012: 455; Hacıeminoğlu, 2016: 265; Develi, 2017: 78; Güftâ, 2018: 113; Tekin, 1992: 389, 392; Hengirmen, 1983: 153; Yavuzarslan, 2019: 22, 29, 132). **Tü. T.**nde yansıma sözcüklerde "o sesin çıkarıldığı" anlamlı fiiller yapar: *ofla-*. "İşin, adın belirttiği alet ile yapıldığını" gösteren eylemler türetir: *törpüle-*. "Belirtilen zamanın geçirildiği" anlamında fiiller oluşturur: *sabahla-*. "Yapılan ölçümün, adın belirttiği birimle yapıldığı" anlamına gelen fiiller meydana getirir: *karışla-*. "Üzerini kaplamak, serpmek" anlamına gelen eylemler türetir: *asfaltla-*. Adlara eklenerek "düzen vermek, toplamak" anlamı kazandırır: *sınıfla-*. "Sıfatın bildirdiği duruma gelmek" anlamlı fiiller oluşturur: *şişmanla-*. "Dünyaya getirmek, doğurmak" anlamında eylemler yapar: *yavrula-*. İsimlere "gruplandırmak, paketlemek" anlamı vererek fiiller türetir: *şişele-*. "Adın belirttiği şeyle besleme" ifade eden fiiller oluşturur: *sula-*. Organ adlarına gelerek "o bölgeden sıkma, o bölgeye zarar verme" anlamlı eylemler yapar: *boğazla-*. +lA-ekinin mecaz anlam taşıyan fiillerde kullanıldığı görülmektedir: *sepetle-, iğnele-, çuvalla-* (Banguoğlu, 2007: 215; Hengirmen, 1999: 302; Boz, 2012: 89; Çotuksöken, 2011: 95).

1.15. +lAn-

1.15.a. Kökeni

+lAn-, +lAş- ve +lAt- ekleri için iki görüş vardır. Bunlardan ilki, art zamanlı yaklaşımı benimseyen araştırmacılara ait olup eklerin birleşik bir ek olduğu görüşüne dayanır ve bu ekler -günümüzde +la-'lı biçimleri kullanılmasa bile- her durumda ayrılmalıdır: +la-ş-, +la-n- , +la-t- gibi. Bu araştırmacılar aşağıdaki gibidir:

Ergin (2013: 180) +lan-, +len- eklerine ayrı bir başlık altında yer vermemiş olup "-la, -le ile fiilden fiil yapma eki birleşerek tek bir ek hâline gelmiş hissi verirler." açıklamasına yer vermiştir. Ergin'in *dalga-la-n, kir-le-t, et-le-n, iri-le-ş* şeklinde verdiği örneklerde +lA-'lı biçimlerin kullanılmadığı görülmektedir.

Hatiboğlu (1974: 91-93) da +lAş-, +lAn- ve +lAt- eklerine +la- [+le-] ekinin alt başlıklarında yer vermiştir. Hatiboğlu, +lan- ve +laş-'lı şekilleri örneklerken +la- almış hâliyle kullanılmayan sözcüklere yer vermemesi bakımından Ergin'le benzerlik gösterir: *nemlenmek, derinleşmek*. Fakat aynı durum +lat, +let- eki için geçerli değildir: *aşılatmak, genişletmek*.

Timurtaş (1992: 132) sadece +lA- isimden fiil yapım ekine yer vermiştir.

Karaağaç (2013: 308) da her üç yapıyı +lA- içerisinde ele almış ve şu şekilde değerlendirmiştir: "İşlekliği tam olan bir ek olarak, genellikle ad köklerine getirilen bu ekten sonra -n-, -ş- ve -t- gibi eylemden eylem yapan ekler geldiğinde ortaya çıkan -la-n-, -la-ş- ve -la-t- yapılarını ayrı bir ek olarak görmek anlamsızdır."

Taş (2015: 101-104) +lAn- ve +lA- eklerine ayrı ayrı yer verirken +lAş- ekli sözcükleri +lA- eki içerisinde değerlendirmiştir.

Develi (2017: 79) +lAn- ve +lAş- eklerini +lA- ekinin türemişleri olarak ele alır.

Eş zamanlı yaklaşımı benimseyen araştırmacılar ise ekin ancak +la-'lı şekilleri kullanılabiliyorsa bölünebileceğini, kullanılmıyorsa tek başlarına müstakil bir ek olarak incelenmesi gerektiğini savunurlar. Tarafımca ve aşağıda yer verilen araştırmacılarca da bu görüş benimsenmektedir.

Erdal (1991: 509-519) +lAn- eki ile +lA-'yı farklı başlıklar içerisinde ele almış ve +lA-'dan bağımsız türetmeler yaptığını belirtmiştir. Bu bölümde incelediği örneklerin +lA-'lı şekillerinin kullanılıp kullanılmadığına yer vermiştir.

Banguoğlu (2007: 218) eklerin farklılığına "(...) -len- fiili bir -le- fiilinin edilen veya dönüşlü görünüşü değildir, ayrı bir fiildir. -len- fiilleri ile aynı kökte -le- fiilleri çoğu zaman bulunmaz yahut bırakılmış olabilir: *yaşlanmak, ayaklanmak...*" sözleriyle açıklama getirmiştir.

Korkmaz (2014: 178) ise "Verilen örneklerde görüldüğü üzere bu türetmelerde fiil kökleri ayakla-, dille-, evle-, kapıla- vb. biçimlerde yalın olarak kullanılamamaktadır. +lA- eki kökten ayrılıp -n- ekiyle kaynaştığı için ister istemez +lAn- biçiminde addan fiil türeten bir birleşik ek ortaya çıkmıştır." ifadeleriyle eklerin birbirinden ayrı tutulma gerekçesini ifade etmiştir.

Gencan (2007: 351) +len- ve +le-n- ayrımının görevlerinde de görüldüğünü belirterek -len'in geçişsizlik anlamı verdiğini, -le ekine -n getirilerek elde edilen -le-n- ekinin ise en belirgin anlamının edilgenlik olduğuna yer vermiştir.

Deny (2012: 454) +lAn- ve +lAş- eklerinin dönüşlülük ve işteşlik dışında başlangıç bildiren fiiller de meydana getirdiğini belirtir.

Serebrennikov-Gadjieva da (2011: 205) her ne kadar -ş- dönüşlülük eki ile birleşmiş durumda olsa da +lAş- eki ile türetilen fiillerin anlam alanının daha geniş olduğunu ifade eder.

Eker (2006: 355) yapım ekleri içerisinde +lA- ve +lAn- ayrı ayrı eklerine yer vermiştir. Yazar, +lAş- *beyazlaş-* örneğine işteş çatı bölümünde yer vermiş ancak

"... kimi örneklerde iştaşlık eki /ş/nin işlevi çok zayıflamış ya da kaybolmuştur." açıklamasını yapmıştır.

1.15.b. Biçimi

Gök T.: "+lan-"

kanlan- "kağan edinmek" (Erdal, 1991: 512).

*Türk bodun kanin bulmayin Tabgaçda adrıltı kan+**lan**-tı* (T 2).

Erdal (1991: 512) yer verilen örnek de dahil olmak üzere, bu ekle türemiş sözcüklerin çoğunun yalnızca bir kere geçtiğini (hapax legomena) ifade eder.

E. Uyg. T.: "+lan-, +län-"

adalan- "tehlikeli duruma düşmek, kötü duruma sokmak" (<ada "tehlike, felâket"+ lan-), *ärklän-* "güç sahibi olmak" (Erdal, 1991: 511; Caferoğlu, 1968: 3).

*Amtı siz katag+**lan**-ıŋ*

"Şimdi siz gayret edin." (İKP XXVII).

*Anın arasınta köŋül+**len**-me-din süksük şiş sögülmiş et içinte yilinip bartı*

"Bu arada istemeden, süksük (ağacının) kıymığı kızarmış etin içinde yapışıp kaldı." (DSKP 3122-3123).

Kar. T.: "+lan-, +len-"

azlan- "az bulmak", *sözlen-* "söylenmek" (Taş, 2015: 108).

*Yalın+**lan**-sa tutnup gazab hikd otu*

"Gazap ve kin ateşi tutuşarak alevlense." (AH 339).

*Ol bu ışıg emgek+**len**-di*

"O, bu işi zahmetli kabul etti." (DLT 159).

Har. T.: "+lan-, +len-"

katıglan-, *yerlen-* (Toparlı-Argunşah, 2018: 55). *İbnü Mühenna Lügati*'nde *atlun-* "ata binmek" sözcüğünde +lun- biçiminin kullanıldığı görülür (Karagözlü, 2018: 271).

*Ökinç song+**lan**-dı anga*

"Onda pişmanlığı sona erdi." (ME 5/3).

*Abu Talib Hadica hatunnı Peygambar 'as'qa cüft+**len**-dür-di* (NF 4/17).

Kıp. T.: "+lan-, +len-"

çovlan- "gürültü yapmak", *tinlen-* "dinlenmek" (Argunşah-Güner, 2015: 332; Güner, 2013: 163).

*Çov+**lan**-ma-n-ız*

"Gürültü etmeyiniz." (CC 57b 28).

*(...) anı yalgan kılmak şekk+**len**-miş bolur*

"(...) onu yalan kılan şüphelenmiş olur." (İMS 5a).

Çağ. T.: "-lan+, +len-"

atlan- "at binmek", *yüzlen-* "yüz çevirmek" (Eraslan, 2015: 181; Karasoy, 1998: 688).

*Dayim Türkçe aytıp kuş sala at+**lan**-gay ve tabl-baz baglap bilige pehlu sançkay* "Daima Türkçe şiir söyler, kuş uçurur, atlanıp beline davul kuşanır." (MN T185).

*Köŋül kim ışkga yüz+**len**-se bu dünya kuyin aylanmas* (ŞHD 65a11).

E. An. T.: "+lan-, +len-"

yankulan-, hastelen- (Timurtaş, 1992: 133).

*Rüstem ata at+**lan**-a* (MT 1197).

*Bu otağun üzerine varmağa edeb+**len**-di* (DK V26).

Osm. T.: "+lan-, +len-"

ayaklan-, evlen- (Deny, 2012: 454; Develi, 2017: 79).

*Azrâîl el ben seni cân+**lan**-ur-ısa-m* (YED 190/5).

*İsm-i tasgir kiçi+**len**-miş ism dimekdür*

"Küçültme adları küçültülmüş isim demektir." (MU 68).

Tü. T.: "+lan-, +len-"

ayaklan-, seslen- (Hatiboğlu, 1974: 92).

*Güneşin doğacağı tankerinde, bir kadavra ağartısı peydah+**lan**-ır* (Kabaağaçlı, 2014: 25).

*(...) biz buradaki insanlara daha çok ev numaralarıyla ses+**len**-ir-iz* (Livaneli, 2017: 15).

1.15.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde isimlerden sonra gelerek "o şekilde hissetmek, öyle olmak, belirtilen duruma gelmek" anlamında fiiller türetir. **Gök T.:** *kanlan-*

"kağan edinmek" (Erdal, 1991: 512). **E. Uyg. T.:** *kıvırkaklan-* "aç gözlü olmak", *katıglan-* "çaba sarf etmek, kendini zorlamak" (Erdal, 1991: 512). **Kar. T.:** *ėnçlen-* "rahatlamak", *küwezlen-* "gururlanmak" (Taş, 2015: 108-109). **Har. T.:** k*atıglan-* "katılaşmak", *ogullan-* "evlat edinmek" (Eckmann, 2014: 81; Toparlı-Argunşah, 2018: 55). **Kıp. T.:** *tinlen-* "dinlenmek", *ewlen-* (Güner, 2013: 163; Toparlı, 2017: 136). **Çağ. T.:** *atlan-* "at binmek", *atlan-* "nam salmak, şöhret olmak" (Eraslan, 2015: 181; Karasoy, 1998: 354). **E. An. T.:** *yapraḳlan-, kuvvetlen-* (Gülsevin, 2011: 121). **Osm. T.:** *ümitlen-, sıralan-, nik'âhlan-* (Deny, 2012: 454; Güftâ, 2018: 113). **Tü. T.:** *ballan-, duygulan-* (Çotuksöken, 2011: 98). Banguoğlu (2007: 218) yaygın anlamını "ile donanmak" olarak belirlemiş, bu sebeple +lAn- ekiyle türemiş fiilleri "donatım fiilleri" olarak adlandırmıştır: *kurtlan-, çiçeklen-*.

1.16. +lAş-

1.16.a. Kökeni

Gencan (2007: 351), Korkmaz (2014: 178), Banguoğlu (2007: 219), Boz (2012: 89), Argunşah-Yüksekkaya (2014: 330) ve Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204-205) +lA- isimden fiil yapım eki ile -ş- dönüşlülük ya da işteşlik ekinin bir araya gelmesiyle oluşan birleşik bir ek olduğunu savunurlar. Detaylı inceleme +lAn- eki içerisinde yapıldığından bu bölümde yeniden ele alınmayacaktır.

1.16.b. Biçimi

Gök T.: "+läş-"

ögläş- "fikir arlışverişinde bulunmak" (Şirin, 2016: 514).

*Ol üç k(a)g(a)n ög+**läş**-(i)p (a)ltun yış üzä k(a)b(ı)ş(a)l(ı)m t(e)m(i)ş* (T 20).

E. Uyg. T.: "+laş-"

ayıglaş- "birbirini kötülemek, kötüleşmek" (Ayazlı, 2012: 295).

*(…) yoŋaşmak ayıg+**laş**-mak yazuksuzug yalarmakta (…)*

"(…) anlaşmazlık, iftira olacak (…)" (AY 688).

Kar. T.: "+laş-, +leş-"

saçlaş-, esenleş- "esenlik dilemek, vedalaşmak" (Taş, 2015: 104; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 295).

*Ol ikki bile saç+**laş**-dı*

"O ikisi birbirinin saçını çekiştirdi." (DLT 374).

*Yüz miŋ türlüg melâyikke yüz+**leş**-ti-m*

"Yüz bin türlü meleklerle yüzleştim ben." (DH H3).

Har. T.: "+laş-, +leş-"

razlaş- "sır söyleşmek", *sözleş-* (Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Yüce, 2014: 170).

*Taş+**laş**-tı*

"Yükseldi." (İML 88B).

*Öfkege keltürdi anı, öfke+**leş**-ti anıng birle*

"Onu öfkelendirdi, birbirlerine öfkelendiler." (ME 108/8).

Kıp. T.: "+laş-, +leş-"

çızlaş- "yazışmak", *sözleş-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330).

*Yüsüp kızının bol+**laş**-mış+ı sezdi*

"Yusuf kızın şişmanladığını sezdi." (CC 76a8).

*Söz+**leş**-dük Kur'an ile Nebi katında*

"Peygamber katında Kuran ile konuştuk." (İMS 35a).

Çağ. T.: "+laş-"

muŋlaş- "birbirine sıkıntısını anlatmak" (Argunşah, 2014: 113).

*Muŋ+**laş**-mak: muŋraşmak, söz güdazı söyşemek, hem-raz olmak* (SEL- "muŋlaşmak")

E. An. T.: "-laş+, +leş-"

kılıçlaş-, haberleş- (Ergin, 2018: 100, 160).

*Anuŋıla dost+**laş**-mak ve ulaşmak isteridi* (KE 315/7).

*Kazan Big burada yurd ilen haber+**leş**-miş görelim hanum ne haber+**leş**-miş* (DK D44).

Osm. T. "+laş-, +leş-"

kalınlaş-, güzelleş- (Deny, 2012: 454).

*Bir mumya uzvu kadar sararmış, katı+**laş**-mış elini başına götürdü.* (Seyfeddin, 2010: 3).

*Aceb+**leş**-di-ler anı göricek gey* (PN 1694).

Tü. T.: "+laş-, +leş-"

çağdaşlaş-, fakirleş- (Hengirmen, 1999: 303).

*(...) ıssız+**laş**-an gökyüzüne pırıl pırıl pullar gibi renk renk cıvıltısını döker, döker* (Kabaağaçlı, 2014: 9).

*Yaşlılık yıllarında (...) birlikte yer+**leş**-miş-ler buraya* (Livaneli, 2017: 14).

1.16.c. İşlevi

Gök T. döneminde "karşılıklı yapılma" anlamı anlamı taşıyan fiiller oluşturur: *ögläş-* "fikir alışverişinde bulunmak", *sözläş-* (Şirin, 2016: 514). **E. Uyg. T.**nde karşılıklı yapılma anlamı verir: *sözleş-*. Aşamalı gerçekleşen durumları bildiren fiiller oluşturur: *ayıglaş-* "kötüleşmek" (Öner, 2006: 64). **Kar. T.** döneminde "belirtilen duruma gelme" anlamı kazandırır: *edgüleş-* "iyileşmek", *yavuklaş-* "yakımlaşmak". İşin birden çok katılımcı ile yapıldığını belirtir: *eligleş-* "el sıkışmak, tokalaşmak" (Taş, 2015: 104; Bice, 1993: 46). **Har. T.**nde sözcüğe "karşılıklı yapılma" anlamı katar: *sözleş-, razlaş-* "sır söyleşmek". "Olma, o hâle gelme" anlamları yükler: *taşlaş-* "yükselmek" (Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Yüce, 2014: 170; Karagözlü, 2018: 82). **Kıp. T.** döneminde, "karşılıklı yapılma" anlamı taşıyan fiiller türetir: *kuçaklaş-, örçeleş-* "inatlaşmak". "Bir durumun ortaya çıkması, zaman içerisinde gerçekleşmesi" anlamı verir: *kıstalaş-* "sıkışmak" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 330). **Çağ. T.**nde "karşılıklı yapılma" anlamı kazandırır: *muŋlaş-* "birbirine sıkıntısını anlatmak, dertleşmek", *antlaş-*. Aşamalı durumlar, zamana yayılan eylemleri ifade eden fiiller oluşturur: *muŋlaş-* "birbirine sıkıntısını anlatmak" (Argunşah, 2014: 113). **E. An. T.** döneminde "karşılıklı yapılma" işlevini sürdürür: *halallaş-, kılıçlaş-* (Ergin, 2018: 211). **Osm. T.**nde "karşılıklı yapılma" anlamına gelen eylemler yapar: *derdleş-*. "Belirtilen duruma gelme, bir özelliği kazanma" bildiren fiiller oluşturur: *kalınlaş-, sertleş-* (Deny, 2012: 454). **Tü. T.**nde karşılıklı, birden fazla katılımlı yapılan fiiller türetir: *sözleş-, mektuplaş-*. Kimi ad ve sıfatlardan "dönüşlü anlamlı, geçişsiz ve tek kişili fiiller" türetir: *güçleş-, güzelleş-*. Bu fiillerde "bir belirtinin oluşması" anlamı vardır (Banguoğlu, 2007: 220; Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 205). Banguoğlu (2007: 220) +lAn- ve +lAş- eklerinin kimi zaman anlamca çok yaklaştığını hatta kimi zaman birbirlerinin yerine kullanıldığını belirtir: *sertlen-/sertleş-, keyifsizlen-/keyifsizleş-*. Ancak +lAn- fiillerinde "edinme", +lAş- fiillerinde "değiştirme" anlamlarının hâkim olduğunu belirtir.

1.17. +lAt-

1.17.a. Kökeni

+lA- isimden fiil yapım eki ile -t- ettirgenlik ekinin birleşimiyle oluşmuştur (Ergin, 2013: 180; Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 205; Argunşah-Yüksekkaya, 2019: 330).

1.17.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T., Kıp. T., Çağ. T., E. An. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin yapım eki görevli, kalıcı fiiller türettiği örneklere rastlanmamıştır.

Osm. T.: "+let-"

kirlet- (Yavuzarslan, 2019: 663).

*Kir+**let**-mek: kirli etmek, telvis eylemek* (KT- "kirletmek").

Tü. T.: "+lat-, +let-"

aydınlat-, kirlet- (Hatiboğlu, 1974: 93).

*Arabadakilerin hepsi de, atları huy+suz+**lat**-an motor sesine döndüler* (Ağaoğlu, 2011: 325).

*Gölün kıyısında hayvan otaranlar, içini kir+**let**-miş batırmışlardı* (Bilbaşar, 2017: 139).

1.17.c. İşlevi

Ergin (2013: 180) ve Karaağaç (2013: 308) +lAn-, +lAş, +lAt- eklerini +lA- eki içerisinde ele almıştır.

Banguoğlu (2007: 218-219), Gencan (2007: 351) +lAn-, +lAş- eklerine yer vermiş ancak +lAt- ekine değinmemiştir.

Adalı (2004) belirtilen eklerin hiçbirine yer vermemiştir.

Hacıeminoğlu (2016: 274-275), Çotuksöken (2011: 105) +lAş-, +lAn-+, +lAt- eklerini ayrı başlıklar altında değerlendirmiştir.

Gülensoy (2010: 531) +lAş- ekine yer verirken +lAt- ekine yer vermemiştir.

Yukarıdaki veriler sonucunda +lAt- eki ile ilgili üç farklı kabul olduğu görülür: 1. +lAt- ekini bağımsız bir ek olarak kabul etmeyip +lAş- ve +lAn- ekleri ile birlikte +lA- içerisinde değerlendirmek, 2. +lAn- ve +lAş- eklerini ayrı ekler olarak değerlendirip +lAt- ekini yapım eki olarak kabul etmemek, 3. +lAn-, +lAş- ve +lAt- eklerini +lA-'dan bağımsız birer yapım eki olarak değerlendirmek. Bu kabullerden ikincisinin yaygın olduğu göze çarpmaktadır.

Kullanıldığı dönemlerde **Osm. T.:** *kirlet-* (Yavuzarslan, 2019: 663), **Tü. T.:** *nemlet-, küflet-* (Çotuksöken, 2011: 105) ettirgenlikten ziyade "kendi kendine yapma" şeklinde gerçekleşmiş, "belirtilen şekle sokma" anlamı vermiştir.

1.18. +sA-

1.18.a. Kökeni

Brockelmann (akt. Eraslan, 2012: 115), Hamilton (2015: 114) ve Ercilasun (1997: 41) ekin *sa-* "düşünmek, istemek" fiili ile aynı olabileceğini düşünmektedir.

Şçerbak (2016: 181) ekin **sı-* "benzemek, benzer olmak" fiilinin ekleşmesi sonucu oluştuğunu savunur.

Deny (2012: 458) +sA- ekini +sI- ekinin varyantı kabul etmektedir.

Korkmaz (1990: 145) kökenle ilgili bilgi vermemiş ancak Moğolca ile ortaklaştığına dikkat çekmiştir.

Kocasavaş (1998: 420) ekin *sa-* fiilinin ekleşmesiyle oluştuğu görüşüne karşı çıkar. Moğolcada da görülen *se-* fiilinin, Türkçedeki *sa-* "saymak" fiiliyle bir ilgisi bulunmadığını belirtir.

Bu eserde +sA- ve +sI- aynı ekler olarak kabul edilmekte olup Deny'nin görüşü benimsenmiştir.

1.18.b. Biçimi

ET döneminde +sA- ve +sI- ekleri anlam ve biçim bakımından tamamen ayrışmıştır: *suwsa-* "susamak", *suwsı-* "sulanmak, su tadı almak" (Banguoğlu, 2007: 222). Ancak Tü. T.ne gelindikçe işlevlerin birbirine yaklaştığı, biçim olarak da aynı çatı altında ele alındığı görülmektedir. Serebrennikov-Gadjieva (2011: 207) +sı-, +si-'nin, +sa-, +se-'nin ses değişimine uğramış şekli olduğunu kabul etmektedir.

Gök T.: Bu dönemden günümüze kalan eserlerde +sA- ekine rastlanmamıştır. Ancak Karahanlı Türkçesinde çok sayıda örneği görülmektedir. Kaşgarlı Mahmut ekle ilgili detaylı bilgilere yer vermiştir. Bu sebeple ekin Göktürkçede de kullanılmış olma ihtimali yüksektir (Korkmaz, 1990: 145).

E. Uyg. T.: "+sa-, +se-, +sı-"

barıgsa- "gitmek istemek" (<barıg+ "yolculuk, gidiş"+ ıg-), *kekse-* "kin duymak", *yarsı-* "tiksinmek, nefret etmek" (Caferoğlu, 1968: 33; Korkmaz, 1990: 145).

*(Açmak) suv+**sa**-mak emgekin artukrak emgenip (kö)nülinte ince sakınur erti*
"(Acıkmak ve) susamanın verdiği sıkıntıyla çok fazla acı çekerek gönlünden şöyle dedi." (DSKP 1817-1819).

*Anı üçün taluyka kir-ig+**sä**-y-ür men*

"Onun için okyanusa gitmek istiyorum." (İKP XXI).

*Etözin kurt koŋuz kayına alkuka yar+**sı**-gu+luk teg bolup yatur*

"Bu kurtçuklar vücudunun bütününe tiksinti verecek şekilde yerleşip yatarlar." (DSKP 924-926).

Kar. T.: "+sa-, +se-, +sı-"

aşsa- "yemek yemek istemek", *egirse-* "ilaca ihtiyaç duymak", *yagsı-* "yağ gibi olmak" (Hacıeminoğlu, 2013: 160).

*Suv+**sa**-gan+da suvga muhtaç bolgan*

"Susayınca suya muhtaç olan." (DH H101).

*Er ew+**se**-di*

"Adam evini özledi." (DLT 141).

*Ol er ulug+**sı**-n-dı men men tidi*

"O kişi büyüklendi, ben ben dedi." (AH 271).

Har. T.: "+sa-, +se-, +sı-"

suwsa- "susamak", *geçse-* "geç saymak", *ulugsı-* "büyüklük taslamak" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Hacıeminoğlu, 2016: 237; Eckmann, 2014: 261).

*Taqı hava isig erdi, suv+**sa**-dı-lar*

"Dahi hava sıcaktı, susadılar." (NF 43/17).

*Keç+**se**-di anı sığınmak tiledi andın*

"Onu geç saydı, ondan sığınmayı diledi." (ME 219/7).

Takı neme yawuz qul turur ol qul kim h*alayıq üze ulug+**sı**-n-gay (...)*

"Dahi, insanlar üzerinde kendini büyük gören ne kadar kötü bir kuldur." (NF 376/11).

Kıp. T.: "+sa-, +se-"

azsa- "azımsamak", *érse-* "erkeğe düşkün olmak" (Güner, 2013: 164).

*Su+**sa**-p irninge yitti zahmındın can*

"Susayıp dudağına onun yarasından can geldi." (HŞ 4484).

*Er+**se**-k+çi*

"Ahlaksız, zinacı kadın" (CC 50a22).

Çağ. T.: "+sa-, +se-, +si-"

susa-, yüŋse- "kanat takmasını istemek" (<yüŋ "kanat, tüy"+ se-), *köksi-* "göğe yükselmek" (Eckmann, 2005: 55; Karasoy, 1998: 685; Şavk, 2011: 125).

*Sini sevenüñ kanına su+**sa**-dı-sa gamzeñ/ Binüm kanum içsün (...)* (AD 78/5).

*Ger uçsın diseŋ anı dayim aŋa-sin yüŋ+**se**-p* (ŞHD 185a10).

*Çün kök+**si**-d-e hicrden dag* (LM 949).

Eckmann (2005: 55) ekin yalnızca *susa-* sözcüğünde görüldüğünü belirtmiştir. Hacıeminoğlu (2016: 247) da yalnızca *susa-* fiiline yer vermiş, diğer şivelere göre çok nadir kullanıldığını söylemiştir. Argunşah (2014: 115) ise *boḫsa-* "aşığın hasretten ağlaması" ve *kapsa-* "kapla-" sözcüklerini de aynı ek içerisinde incelemiştir. Ancak *kapsa-* sözcüğünün isimden fiil türeten +sa- eki ile mi, fiilden fiil türeten -sa- eki ile mi türediği konusunda görüşler de farklılaşmaktadır (Paçacıoğlu, 2016: 337).

E. An. T.: "+sa-, +se-, +sı-"

susa-, sense-, ayruksı- "değişmek, farklılaşmak" (Timurtaş, 2012: 114; Yılmaz vd., 2013: 630).

*Kanuŋa su+**sa**-n-ma gel and iç didi* (DK D297).

*(...) bularuŋ beŋzinde ve tenlerinde hiç ay(u)r-uk+**sı**-mış yogıdı* (KE 904/11).

Osm. T.: "+se-, +sa-, +sı-, +si-, +su-, +sü-"

mühimse-, çoḳsa-, ayrıksı- "ayrılmak, başka olmak", *öksi-* "arzu etmek", *bugursu-* "(dişi deve) kızmak, buğura talip olmak" (<bugur "deve aygırı"+ su-), *güçsü-* "zorluk çıkarmak" (Deny, 2012: 459-460; Yavuzarslan, 2019: 152, 404).

*Öküş su+**sa**-y-an az suyile kanmaz* (ÇN 901).

*Çirkin+**se**-mek: Çirkin bulmak, çirkin addetmek (...)* (KT- "çirkinsemek").

*Çig+**si**-mek ve çisimek: çiğ yağmak (...)* (KT- "çiğsemek").

*Bu düzilen tertîbi ay(u)r-ık+**sı**-dı mı dirsin* (YED 248/11).

*Bugur+**su**-mak: (dişi deve) kızmak, bugura talip olmak* (KT- "bugursamak").

*Güç+**sü**-mek: Müşkülât çıkarmak, tas'ib etmek* (KT- "güçsümek").

Tü. T.: "+se-, +sa-"

hafifse-, ıraksa- (Korkmaz, 2014: 180).

*Canlarına su+**sa**-mış gibi sürerler* (Ağaoğlu, 2011: 97).

*Kime önem+**se**-t-me-li kendini en önemli olanı* (Ağaoğlu, 2011: 58).

1.18.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde geldiği isme "arzu duymak, istemek" anlamı yükleyerek fiiller türetme işlevi ortaktır. Şçerbak (2016: 168) -sı(n), -su(n) biçiminde gösterdiği ekin tek bir anlam demetinde toparlanamayacak kadar çok an-

lama sahip olduğunu ifade eder. Ancak bunlardan ön plana çıkanları şu şekilde sıralar: benzeme, gibi görünme, kendini birine-bir şeye benzetme, değerlendirme, kendini biri gibi gösterme. Serebrennikov-Gadjieva (2011: 207) +sI-'nın +sA- ekinin ses değişimine uğramış biçimi olduğunu belirtse de "arzu" anlamının -sI+ ekinde daha nadir bulunduğunu ifade etmektedir. Ek Kıpçak Türkçesine kadar "istemek" anlamı ile tüm dönemlerde görülmüş, bu dönemden sonra farklı anlamlar kazandırmıştır. Bu anlamlardan en yaygın olanı "o şekilde saymak ve benzerlik" anlamıdır. **Gök T., E. Uyg. T.:** *barıgsa-* "gitmek istemek", *öpügse-* "öpmek istemek" (Caferoğlu, 1998: 33; Korkmaz, 1990: 145). **Kar. T.**[3]**:** *etse-* "canı et istemek", *kökse-* "göğe çıkmak istemek" (Hacıeminoğlu, 2013: 160). **Har. T.:** *suwsa-* "susamak", *erse-* "erkek istemek". İsimlerden "benzetmek, o şekilde olmak" anlamına gelen fiiller oluşturur: *ulugsı-* "büyüklük taslamak". Fiillere "öyle olduğunu farz etmek, var saymak" anlamı yükler: *geçse-* "geç saymak" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190; Hacıeminoğlu, 2016: 237; Eckmann, 2014: 261; Karagözlü, 2018: 120). **Kıp. T.:** *susa-, körüvse-* "görmeyi istemek". İsimlerden "benzerlik kurma, o şekilde olduğunu düşünme" anlamlı fiiller türetir: *azsa-* "azımsamak" (Güner, 2013: 164). **Çağ. T.:** *susa-*. "Öyle saymak" anlamı verir: *yatsa-* "yadırgamak, yabancı saymak" (<yat "yabancı"+ sa-) (Karasoy, 1998: 679; Eckmann, 2005: 55). **E. An. T.:** *sense-, susa-*. İsimlerden "saymak, farz etmek, o şekilde olmayı" ifade eden fiiller türetir: *benimse-, ayrıksı-* "değişmek, farklılaşmak" (Timurtaş, 2012: 114; Yılmaz vd., 2013: 507). **Osm. T.:** *susa-, göresi-* "göresi gelmek". Geldiği isimlerden "saymak, farz etmek" anlamında fiiller yapar: *mühimse-* "önemli saymak", *garibse-* "garip saymak" (Deny, 2012: 459). **Tü. T.:** *susa-, aygırsa-*. Ad ve sıfatlardan "benzerlik, meyil" anlamı taşıyan fiiller yapar: *büyükse-* "büyük gibi görünmek", *çiğse-* "soğur gibi olmak" (Korkmaz, 2014: 180). Yukarıda belirtilenler dışında kaynaklarda ele alınan farklı işlevler ve sözcükler şunlardır:

---

3 Hacıeminğolu (2013: 159) ekin hem isimlere hem fiillere gelen bir ek olduğuna vurgu yaparak bu durumu "Türk dilinin genel kurallarına aykırılık" olarak değerlendirmiştir. Yazara göre isimlere gelen eklerle fiillere gelen ekler ayrıdır ve bir ek hem isim hem fiil tabanına gelmez. Ancak +sA- eki bu kuralın dışında kalmıştır.

Ercilasun (1995: 452) ise ekin hem isimlere hem fiillere getirildiği görüşüne karşı çıkar. Ercilasun'a göre ek, "r" ve "l" ile biten fiillerden sonra getirilen -g isim yapım ekini takip eder. Böylelikle getirildiği kısım tekrar isim olma özelliği kazanır. "r" ve "l" ile bitmeyen fiillerde ise karışıklığın nedeni, kırmızı mürekkeple sonradan konulduğu anlaşılan harekelerden kaynaklanmaktadır. Yazar, bu harekelerin dikkate alınması gerektiğini belirterek sözcük ile +sA- arasında "ı, i, u, ü" seslerinden biri olduğunu kabul eder. Bu sesler fiilden isim yapma eki "-g" eki düştüğünde onun yerine kullanılan seslerdir. Bu örneklerde ek yine isim gövdelerine getirilmiş durumdadır.

Korkmaz da (1990: 145) isimden fiil türeten ekin aynı zamanda fiil köklerine gelmesinin mümkün olmadığını savunur. Yazar Kaşgarlı'nın gösterdiği örneklerin, isimleşme merhalesinden geçmiş olması gerektiğini belirtir.

Atalay (1946: 132) +sA- ekinin işlevlerini şu şekilde gruplandırmıştır: 1. "Arzu-istek" anlamı: *susamak, ersemek,* 2. "Bulmak" anlamı: *azımsamak* "az bulmak", *çoğumsamak,* 3. "Bir işi yapmadığı hâlde yapar gibi görünmek" anlamı: *ağlamsamak*; 4. "Geçmek" anlamı: *tavsamak* "tavı geçmek", 5. "Azlık" anlamı: *gülümsemek* "yavaşça gülmek"; 6. "Duymak" anlamı: *garipsemek* "gariplik duymak", 7. "Saymak ve addetmek" anlamı: *benimsemek,* 8. "Benzemek" anlamı: *bensemek, sensemek.*

Tuna (1986: 50) +sA- (bir şeyi istemek) eki ile +sI- (... gibi saymak) ekinin yakınlığı sebebiyle "yanlış örnekleme" olarak adlandırdığı türetim ile çok sayıda sözcük oluştuğunu belirtmiştir: *küçümse-/mühimse- (mühimsi-).*

Boz (2012: 90) "Yapma ve olma bildiren eylemler yapar." diyerek *kapsa-, tavsa-* örneklerine yer vermiştir.

Çotuksöken (2011: 158) "Ad ve sıfat soylu sözcüklerden değişik anlamlarda eylemler türetir." açıklamasına yer vermiş, *kapsa-, çise-, tavsa-* sözcüklerinde ilgili ekin bulunduğunu belirtmiştir. Örneklenen sözcüklerden ancak *tavsa-* bu kategoride değerlendirilebilir. *Çise-* sözcüğünde görüldüğü söylenen ek, *çi+* biçiminde bir ad olmadığı için bu sözcükte kullanılmamıştır. *Kapsa-* fiilinde ise Tü. T.nde *kap+* ismi ile *kapsa-* fiili arasında anlam bağı göremediğimiz için ilgili ekin varlığını kabul etmemekteyiz. Bu sözcüğün kökü, *kap-* "yer tutmak, yer ayırmak" fiili ile ilişkili görülür ancak -sa- biçiminde fiilden fiil yapan bir eke bu örnek dışında rastlanamamaktadır. Buna rağmen ekin hapax legomenon olma ihitmali de vardır. Belirtilen sebeplerden dolayı bu sözcükte de +sa- yapım ekinin kullanıldığını düşünmemekteyiz.

1.19. +sIn-

1.19.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 224), Hacıeminoğlu (2016: 268) ve Korkmaz (2014: 122) isimden fiil yapma eki +sI-'nın üzerine -n- dönüşlülük ekinin gelmesiyle oluştuğunu belirtirler.

Deny (2012: 462) -sın ekini, "saymak, sanmak" anlamındaki *san-* fiilinin zayıflamış hâli olabileceğini düşünmektedir.

Urusbiyev (akt. Şçerbak, 2016: 169) ekin Balkarcada *sun-* "biri olarak sanmak (görmek), yanlış varsaymak, düşünmek" fiili ile olan anlam yakınlığına dikkat çekmektedir: *O kelgen Ahmad sundum.* "O geleni Ahmet sandım.", *Az sundu.* "O, az olduğunu düşündü.".

+sIn- eki, türettiği sözcüklerin anlam özellikleri dikkate alınarak bu incelemede "sanmak, öyle saymak" anlamına gelen *sun-/ san-* fiilinin ekleşmesi sonucu oluşmuş kabul edilmektedir.

1.19.b. Biçimi

Gök T. ve **E. Uyg. T.** dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: "+sın-, +sin-"

tarımsın- "eker gibi görünmek", *yersin-* "bir yeri yurt edinmek" (Hacıeminoğlu, 2013: 161).

*Ol tarıg tar-ı-m+**sın**-dı*

"O, ekin ekiyormuş gibi göründü." (DLT 259).

*Ogul er+**sin**-di*

"Oğlan erkekleştir." (DLT 253).

Har. T.: "+sın-, +sin-"

agırsın- "zor gelmek, zoruna gitmek", *tabibsin-* "doktorluk yapmak" (Paçacıoğlu, 2016: 46).

*(...) abuşka yana aydı, lutf birle kerem birle heç agır+**sın**-ma-dı*

"(...) ihtiyar lütf ile, iyilik ile, hiç zoruna gitmeden yine söyledi." (NF 287/14).

Otaçilik kıldı, emçilik kıldı, tabib*+**sin**-di darıldı*

"Tedavi etti, doktorluk yaptı, tabiplik etti, gitti." (ME 182/2).

Kıp. T.: "+sın-, +sin-, +sun-"

ahmaksın- "ahmak saymak", *câhilsin-* "cahil saymak", *hayufsun-* "acımak, hayıflanmak" (Güner, 2013: 165).

*(...) kökni yerni yarattaçı, barçalarnı erk+**sin**-deçi*

"(...) göğü yeri yaratan, her şeyin sahibi" (CC 69a8).

Cenab-ı Ali'nin *resmi birle, işaret* kılınmış *turur anar, sevab um(ug)+**sun**-up Teŋri Te'ala'dan*

"Ona yüce Allah'ın eseri ile işaret edilmiştir, Tanrı tealadan sevap istemektedir." (İMS 1b).

Çağ. T. ve **E. An. T.** dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: "+sın-, +sin-, +sun-, +sün-"

arsın- "utanmak", *kiçisin-* "küçük görmek", *zorsun-* "zor bulmak", *güçsün-* "güç kabul etmek" (Hacıeminoğlu, 2016: 268).

*Güc+**sün**-mek*

"Güçleşmek, zor olmak, güce sarmak, müşkül olmak" (KT- "güçsünmek").

Tü. T.: "+sın-, +sun-, +sün-"

ayıpsın-, çoksun-, güçsün- (Banguoğlu, 2007: 224).

1.19.c. İşlevi

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 207) bu eki taşıyan fiillerin "kişinin ilgisine uygun olmayan hareketleri gösterdiğini" belirtmektedirler: Az. *doluhsun-* "ağlamaklı olmak", Alt. *d'uksın-* "özlemek". Kullanıldığı tüm dönemlerde "o şekilde saymak, öyle görmek" anlamına gelen fiiller oluşturur. **Kar. T.:** *evsin-* "evi benimsemek, kendi evi saymak", *ersin-* "erkekleşmek" (Hacıeminoğlu, 2013: 161). **Har. T.:** *begsin-* "beylik etmek", *ulugsın-* (Türk vd., 2011: 34). **Kıp. T.:** *erksin-* "bir şeyin sahibi olmak", *ahmaksın-* "ahmak saymak" (Güner, 2013: 165; Argunşah-Güner, 2015: 702). **Osm. T.:** *kiçisin-* "küçük görmek", *zorsun-* "zor bulmak" (Hacıeminoğlu, 2016: 268). **Tü. T.:** *çoksun-, güçsün-* (Banguoğlu, 2007: 224).

3. İSİMDEN İSİM YAPIM EKLERİ

İsim ve isim soylu kök ya da gövdelerin anlamını değiştirerek yeni adlar türeten eklerdir. Ad vermek, var etmek demektir. Bu sebeple dilde en geniş grubu da isimler oluşturur. İsimden isim yapım ekleri; getirildiği kökler, gövdeler ve türettiği sözcük türleri bu gruba dahil olduğu için sayıları en fazla olan yapım ekleridir.

1.1. +A+

1.1.a. Kökeni

Gül (2006: 6) +A+ ekini Eski Türkçedeki +gA+ ekine dayandırmıştır.

Nişanyan, etimolojik sözlüğünde *ilke* sözcüğündeki "+e"nin tamamen keyfî olduğunu ifade eder. Bu ekle türemiş *göze* kelimesinin ise Farsça *çeşme*< çeşm "göz"+ e sözcüğünden analoji yoluyla oluştuğunu ifade eder.

1.1.b. Biçimi

Gök T.: "+ä+"

kiçä "akşamleyin", *üze* "üzerinde" (Tekin, 2003: 80).

*Üz+**e** kök teŋri asra yagız yer kılıntukda (...)* (Kül T.D1).

E. Uyg. T.: "+e+"

keçe "gece".

Ancak Bang (1980: 67) Uygur Türkçesinde çift ünsüzlerin tek sese dönüşmesinden hareketle (*ayanç+çang> ayançag*), bu sözcüğün *keç* kökünden -çe eşitlik eki ile türediğini savunur: *keç-çe> keçe.*

*Kiç+**ä** y(a)r(uk) b(a)t(a)r (ä)rkli sünüşd(ü)m* (ŞU D1).

Kar. T.: "+a+, +e+"

yaŋa "yön, taraf", *kėçe* "gece" (Taş, 2015: 23; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 497).

*Yaŋ+**a***

"Irmağın kenarı ve her nehrin kıyısı" (DLT 605).

*Keç+**e** kündüz zikrin aytıp râhat kıldım*

"Gece gündüz zikrini deyip rahat eyledim." (DH H2).

Har. T.: "+a+, +e+"

yaŋa "yan, taraf", *keçe* (Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Karagözlü, 2018: 160). Toparlı-Argunşah (2018: 55) *keçe* sözcüğünde görülen ekin fiilden isim yapım eki mi isimden isim yapım eki mi olduğu ve kökün *keç+* ismine mi *keç-* fiiline mi dayandığı noktasında kararsız kalmışlardır.

*Yaŋ+**a***

"Yan, taraf" (İML 155B).

*(...) kec+**e**+le-t-sün seni Taŋrı hayır birle*

"Tanrı seni hayırla geceletsin." (ME 105/2).

Kıp. T: "+a+, +e+"

yaŋa "yön, taraf", *keçe* "gece" (Güner, 2013: 107).

*Keç+**e** kelir kara ulah* (CC60a 22).

Çağ. T.: "+a+, +e+"

buruna "öncekiler", *tüne* "dün" (Argunşah, 2014: 101).

*Her yañ+**a**+dan hezâr dil ü cân revân ola*

"Her yönden bin tane gönül ve can akıp gelsin." (AD 35/2).

*Niçe yıglay şem'dik hecrinde yarım kiç+**e**+ler*

"Senin ayrılığında geceleri mum gibi ne kadar ağlayayım?" (MN 88).

E. An. T.: "+a+, +e+"

yañа "taraf, yön", *kiçe* (Ergin, 2018: 78; Yavuz, 2017: 171).

*Sol yañ+**a**+dın aldı 'avrat varlıgı*

"Kadın varlığını sol taraftan aldı." (MT 2753).

*(...) kara kiç+**e** altına döşen (...)* (DK D10).

Osm. T.: "+a+, +e+"

yana "taraf, yön", *gice* "gece" (Tatcı, 1998: 230; Tekin, 1992: 392).

*Yüz urup hizmet eyler gic+**e** gündüz* (HB W6b).

*Göründi bir kaç atlu bir yaŋ+**a**+dan*

"Birkaç atlı bir taraftan göründü." (ÇN 1191).

Çağ. Tür. T: "+a+, +e+"

yalaza "alev", *göze* "suyun çıktığı yer, kaynak" (Çotuksöken, 2011: 39; Hatiboğlu, 1974: 13).

*Munzur'un göz+**e**+si+n+de+ki ziyaretgâha götürdüler* (Bilbaşar, 2017: 188).

1.1.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerde "zaman ve yer yön" bildiren adlar türetme görevi ortaktır. **Gök T.:** *kiçä* "akşamleyin" (< keç+ä), *üzä* "üstte, yukarıda" (Tekin, 2003: 80). **E. Uyg. T.:** *keçe* "gece". **Kar. T.:** *kėçe* "gece, akşam" (Taş, 2005: 23). **Har. T.:** *keçe* "gece" (Toparlı-Argunşah, 2018: 55). **Kıp. T.:** *keçe* "gece", *yaŋa* "yön, taraf" (Güner, 2013: 107). **Çağ. T.:** *buruna* "öncekiler", *kéçe* "gece" (Argunşah, 2014: 2011). **E. An. T.:** *kiçe, yaŋa* "yön, taraf", *aşaga* "aşağı, aşağı taraf" (Ergin, 2018: 78; Canpolat-Önler, 2016: 67, Küçük, 2014: 365). **Osm. T.:** *gice* "gece" (İpekten ve diğerleri, 2017: 7). **Tü. T.**nde ekin anlamı genişlediği görülür. Yer-yön bildiren sözcükler türetir: *göze* "suyun çıktığı yer, kaynak". "Pekiştirme" anlamı kazandırır: *güre* "kuvvetli, dinç/ bir-üç yaş arası at, kısrak", *erke* "güç" (< erk "güç"+ e). Alet isimleri türetir: *yavaşa* "nal çakılırken hayvanların burnuna takılan kıskaç", *tura* "duvarların üzerine tahta vb. şeylerden yapılan örtü". Soyut isimler oluşturur: *komuta.* Özel isimler oluşturur: *Berke* (Atalay, 1942: 19; Hatiboğlu, 1974: 13; Boz, 2014: 80; Çotuksöken, 2011: 39). Diğer kaynaklardan farklı şekilde Çotuksöken (2011: 36) iyelik eki almış *adına, hesabına, namına* vb. sözcüklerinde görülen +A+ ekinin "özgüleme, söz konusu kimse ya da şeyin yerine, onun için" anlamları verdiğini belirterek yapım ekleri içerisinde ele almıştır. "Belirtilen biçimde" anlamı veren ve zarf görevli sözcükler türeten +A+ ekini de aynı kapsamda değerlendirir: *aksine, boşuna, böylesine, enine, dikine...*

1.2. +(A)dAk+

1.2.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 167), Korkmaz (2014: 120) ve Doğan (2014: 15) +da- addan fiil türetim eki ile -k+ fiilden sıfat türetme ekinin getirilmesiyle oluşmuş birleşik bir ek olduğunu belirtirler.

1.2.b. Biçimi

Eke Osm. T. dışında Türkçenin tarihî dönemleri ile ilgili taranan eserlerde rastlanmamıştır.

Osm. T.: "+adak+"

curpadak (Yavuzarslan, 2019: 187).

*Pırr+**adak** uçtu* (Seyfeddin, 2010: 80).

Tü. T.: "+dek+, +adak+, +edek+"

kütürdek, pattadak, gümbedek (Banguoğlu, 2007: 167; Çotuksöken, 2011: 42). Sonu ünsüzle biten yansıma köklerine geldiğinde son seste ikizleşme görülür: *hoppadak, şakkadak.* Banguoğlu (2007: 172) ekin vurgusuz olmasından dolayı vurgunun kökte kaldığını söyler. Son sesteki ikizleşmenin kökteki vurgudan kaynakladığı görüşündedir. Korkmaz (2014: 120) ise bu ses olayının, ekin yansımaya dayalı işlevini güçlendirme amacından doğduğunu belirtir. Doğan'ın (2014: 15) yaptığı çalışmaya göre, Türkçe Sözlük'te +AdAk eki ile türemiş madde başı olan 25 sözcük vardır: *cart+adak, şakk+adak cumb+adak, şapp+adak, cupp+adak, şark+adak, dang+adak, şıpp+adak, hart+adak, şırakk+adak, hartt+adak, takk+adak, hopp+adak, tıng+adak, lapp+adak, zıng+adak, larp+adak, zıpp+adak, lopp+adak, gümb+edek, pat+adak, gürp+edek, patt+adak, kütt+edek, rapp+adak.*

*Sesin apansızlığı (…) yolcuların zıng+**adak** yerlerinde saplanakalmaları sonucunu vermiş* (Kabaağaçlı, 2014: 117).

1.2.c. İşlevi

Ekin iki işlevi vardır: 1. Yansıma sözcüklerden "belirtilen sesi çıkararak, çıkaracak biçimde" anlamına gelen zarflar türetir: *hoppadak (atlamak), gümbedek (düşmek),* 2. "Birdenbirelik, ansızınlık" anlamında zarflar türetir: *şakkadak (bayılmak), şıppadak (çıkagelmek)* (Çotuksöken, 2011: 42). Banguoğlu (2007: 167) bu ekle oluşmuş adları *yansılama zarfları* olarak adlandırır. **Osm. T.:** *cumbadak, curpadak* (Yavuzarslan, 2019: 187). **Tü. T.:** *pattadak, gümbedek* (Çotuksöken, 2011: 42).

1.3. +Ağı+

1.3.a. Kökeni

Hamilton (2015: 254) ekin aslen -gu/ -gü olduğunu ancak kimi zaman ekle sözcük arasına giren "a"nın abartı bildiren bir edat ya da pekiştirme eki görevi yaptığını belirtir.

Hatiboğlu (1974: 24), Banguoğlu (2007: 171), Hacıeminoğlu (1997: 41), Korkmaz (2014: 120) ve Gülensoy (2010: 527) ekin isimden fiil türeten +a- eki ile fiilden isim türeten -gI+ ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu söylemektedirler: *buzağı, dumağı* vb. Bu ekle türemiş kelimelerin bir kısmının ise +AgI>+Ay>+ey değişimine uğradığını belirtirler: *küdegü>güvegü>güvey, kuzağı>kuzay>kuzey.*

1.3.b. Biçimi

+AGI+ eki ile benzer, kimi zaman ortak biçim özelliklerine sahip ancak işlevleri farklı bir ek daha [+(A)GI+] vardır. Bunlardan ilki, sayı adlarına gelerek "birliktelik, çokluk" anlamı verir ya da "belgisiz zamirler" oluşturur: *adınagu* "başkası", *ikägü* "ikisi birlikte" (Tekin, 2003: 132; Gabain, 2007: 75). Bu ek, belirtilen biçim ve işlevle günümüzde kullanılmadığından inceleme dışında bırakılmıştır. +GU+ eki ise "huy, soyut adlar, benzerlik, renk vb." işlevler taşır: *ençgü* "barışçıl" (<enç "barış"+ gü), *ikirçgü* "şüphe" (Clauson, 2007: 188; Taş, 2011: 23). Kimi kaynaklarda ilgili eklerin birbiriyle ilişkilendirilerek tek bir çatı altında incelendiği görülse de tarihî dönemlerdeki kullanımı, eklerin farklılığına ışık tutmaktadır.

Erdal (1991: 93-98) ET döneminde +(A)gU ekini üç başlığa göre sınıflandırır: 1. Sayı adlarına gelen +(A)gU. Bu gruptaki örnekler "belirtilen sayıda şeyden oluşan grup" anlamı taşır: *üçägü* "üçü birden". Ancak *birägü* sözcüğü "gruptan seçilip ayrılan bir şeyi" ifade etmek için kullanılmaktadır. *Bir* sayısına getirilen çokluk anlamlı ekin, diğer sayı adlarına gelişinden analoji ile geçmiş olabileceğini ifade eder. 2. Tek başına çokluk eden sıfatlara gelen +(A)gU. Birinci başlıkla aralarında önemli bir farklılık olmadığını belirten Erdal, bu şekilde türemiş ve belirtme durum eki almış sözcüklerin genelde zarf görevinde kullanıldığını ifade eder: *barçagun (kälip)* "hep birlikte gelip". 3. Diğer adlara gelen +(A)gU: *nägü* "neler", *içägü* "iç organlar".

Clauson (2007: 188) -gü, -gu ekinin sıfatlardan soyut isimler yapan bir ek olduğunu belirtmiş, *ençgü* "barışçıl" sözcüğüyle örneklemiştir. "Sadece sayılara ve benzer yapılara getirilen ekler" başlığı altında ise +agu, +egü ekine yer vermiştir: *adınagu* "diğerleri" (<adın "başka"+ agu).

Gabain (2007: 45) "+ku, +kü, +gu, +gü" şekillerinde incelediği ekin isim veya sıfat yaptığını ve seyrek görülen bir ek olduğunu ifade eder: *inçkü* "huzur, sulh", *äsängü* "sağlamlık, sıhhat" (<asan "sağlıklı, afiyetle"+ gü), *mänigü* "mutluluk" (<mäni "mut, saadet"+ gü), *oglangu* "çocuk gibi muamele edilen, nazik". Gabain, bu bölümde sayı adlarına gelen ve "topluluk, birliktelik" anlamı veren +AgU+ ekine yer vermemiştir. Bu görevli ek, "ortaklık sayıları" bölümünde ele alınmıştır. Bu sebeple araştırmacının, iki eki farklı ekler olarak değerlendirdiğini düşünmekteyiz.

Eckmann'ın (2014: 13) da ekleri birbirinden bağımsız ele aldığı görülür. Har. T. döneminde *buzagu* "buzağı", *küdägü* "güveği" sözcüklerini türeten ek ve ayrıca sayılara gelerek beraberlik bildiren ekte (*ekägü* "ikisi birlikte", *üçägü* "üçü beraber") "g" sesinin korunduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak bu bölümde değerlendirilecek olan +AGU+ eki, "hastalık isimleri, insan vücudu ile ilgili isimler, vücut özelliklerinden yola çıkılarak oluşturulan kişilik özellikleri, hayvan adları ve kimi alet-eşya isimleri" türeten ektir. Ekin biçimleri şu şekildedir:

Gök T.: "+agu+"

alpagu "cesur, yiğit savaşçı" (Erdal, 1991: 163).

*(…) bir og(u)ş (a)lp+**(a)gu** on (ä)r(i)g toŋa tig(i)n yogınta (ä)g(i)r(i)p öl(ü) rt(ü)miz* (Kül T.K7).

E. Uyg. T.: "+agu+, +ägü+"

boynaġu "inatçı" (<*boyun* "boyun"+ agu), *yüzägü* "dış organlar" (<yüz "yüzey"+ ägü) (Erdal, 1991: 96; Eraslan, 2012: 93).

*(…) sansız öküş kötişvr bay+**agu**+t+lar evleri barkları (…)*

"(…) sayısız tüccarların evleri (…)" (Maitr 3/21).

Yüz yüz+egü+s+i+n+te mar(i)mlarınta barça ölüm yayılıp anta'ok ög ıçgunur öz(et)in tançkalayur

"İç ve dış organlarına ölüm yayıldıkça şuuru dağılır ve kendi etini parçalamaya başlar." (DSKP 613-615).

Kar. T.: "+agu+, +egü+"

baġraġu "saldırgan" (<bagır "bağır"+ agu), *içegü* "iç organlar" (Erdal, 1991: 96; Taş, 2015: 24-25).

*İç+**egü*** "Kaburga kemiklerinin içinde kalan kısım" (DLT 81).

Har. T.: "+agu+, +egü+, +gü+"

boynaġu "asi, isyankar", *içegü* "kaburga kemiklerinin iç tarafı", *eyegü* "kaburga" (Kalsın, 2013: 71). Eckmann (2014: 13) bu dönemde k, g> w değişimi yaşandığını ancak bilhassa bu ekte k, g'nin korunduğunu ifade eder.

*Ya Cebre'il Adam peygambarnıŋ sol eye+**gü**+si+n+i çıqargıl tedi erse, Cebre'il taqı çıkardı*

"Ya Cebrail, Adem peygamberin sol kaburgasını çıkar dediğinde Cebrail çıkardı." (NF 279/12).

Kıp. T.: "+egü+, +egi+"

içegü-içegi "iç taraf, iç organlar" (Güner, 2013: 108; Toparlı, 2017: 184).

*Yügürmek birle iç+**egü** yag tutmaz* (HŞ 1719).

*Kaçan ıslah kılsa murdar koynıŋ iç+**egi**+ler+i+n+i anıŋ birle namaz kılsa reva bolur* "Eğer murdar olmuş koyunun iç organlarını temizlese (derisi üzerinde) onunla namaz kılsa uygun olur." (İMS 143b).

Çağ. T.: "+agu+, +egü+"

uzagu "uzun", *içegü* "bağırsak" (Eckmann, 2005: 82, 83; Argunşah, 2014: 101; Teres, 2009: 92).

E. An. T.: "+agu+, ,+agı, +egü+, +gü+"

t*omagu* "nezle", *tumagı, içegü* "iç organlar", *eyegü* "eye kemiği" (Gülsevin, 2011: 117; Önler, 1989: 126).

*Tum+**aġı**+y+ı giderür ve anuñ tütüninden ṣoḳucı cānavarlar ḳaçar*

"Soğuk algınlığını giderir ve onun tütününden sokucu türde haşereler kaçar." (EM 4).

*Eger anı derisiyile ve iç+**egü**+s+i+y+ile kaynadalar (…)* (EM P3b3).

*(…) cebra'il 'as tañrı dergahında durmışdur eye+**gü**+ler+i ditrer* (KE 9/2).

Osm. T.: +agu+

kıragu "kırağı" (Hengirmen, 1983: 248).

Tü. T.: "+ağı+, +eği+"

tumağı, köseği "köz çekmek, karıştırmak için kullanılan alet" (Hatiboğlu, 1974: 24).

1.3.c. İşlevi

Gök T.de "insanî özellik" bildiren sözcükler yapar: *alpagu* "yiğit savaşçı" (Erdal, 1991: 163). **E. Uyg. T.** döneminde "vücut, insan bedeni" ile ilgili adlar yapar: *içägü* "iç organlar", *yüzägü* "dış organlar" (<yüz "yüzey"+ ägü). "Huy-özellik" bildiren sözcükler oluşturur: *buġrağu* "kinci", *boynaġu* "inatçı". Kimi isimlerde anlamı değiştirmediği görülür: *kavagu* "çabuk tutuşan şey, kav" (<kav "çabuk tutuşan madde"+ agu), *toyagu* "çamurdan oluşturulan figürler" (< toy "çamurdan yapılan eşya"+ agu) (Erdal, 1991: 95; Eraslan, 2012: 95, 197; Şen, 2017: 59). **Kar. T.** devrinde "huy" bildiren sözcüklerden sonra gelerek o özelliğin belirtilen varlıkta mevcut olduğunu bildiren adlar türetir: *baġrağu* "saldırgan" (<bagır "bağır"+ agu). İnsan-hayvan vücuduyla ilgili isimler yapar: *eyegü* "eye kemiği, kaburga", *içegü* "iç organlar". Eşya adları oluşturur: *kılagu* "ustura". Vücudun bölümleriyle ilgili olmak üzere karakteristik özellikleri belirtmede kullanılmıştır: *karnaġu* "şişman, büyük karınlı". Hastalık isimleri oluşturur: *kamçıgu* "ağızda ve parmaklarda şiddetli ağrı ile çıkan sivilce", *sengregü* "burnun sürekli akmasına sebep olan hastalık" (Nalbant, 2008: 113; Taş, 2012: 24-25; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 28). **Har. T.** organ adlarının sonuna gelerek "karakter özelliği" yansıtan sözcükler türetir: *boynaġu* "asi, isyankar". İnsan vücuduyla ilgili sözcükler türetir: *içegü* "kaburga kemiklerinin iç tarafı", *eyegü* "kaburga". Hastalık adları meydana getirir: *tumagu* "grip" (Eckmann, 2014: 13; Eckmann, 2014: 193; Kalsın, 2013: 71). **Kıp. T.** döneminde organ isimleri yapar: *içegü* "iç organlar, iç taraf" (Argunşah-Güner, 2015: 73). **Çağ. T.**nde sıfat türünde sözcükler türetir: *uzagu* "uzun". Organ isimleri türetir: *içegü* "bağırsak". Ancak burada sözcüğün "iç organlar" manasından "bağırsak" anlamına geçerek anlamın daraldığı dikkat çekmektedir (Eckmann, 2005: 83; Argunşah, 2014: 137; Teres, 2009: 92; Durak, 1995: 171). **E. An. T.**nde organ adları türetmek üzere kullanılır: *içegü, eyegü* "kaburga kemikleri". Hastalık ismi yapar: t*omagu* "nezle" (Gülsevin, 2011: 117; Önler, 1989: 109; Canpolat-Önler, 2016: 20). **Osm. T.**nde *kıragu* "kırağı" sözcüğünde "bir doğa olayının karşılığı" olan sözcük türetme işlevindedir (Hengirmen, 1983: 123, 248). Kartallıoğlu (2011: 54) 16.-18. yy. Osm. T.ne dair 16 temel kaynağı incelediği çalışmasında, eke yalnızca *Kitāb-ı Bahriyye*'de yer alan *biregüye* "birisi" sözcüğünde rastladığını belirtmiştir. Aynı sözcük *Yunus Emre Dîvanı*'nda *bireğü* şeklinde geçmektedir. Ancak bu sözcük, ekin burada incelenen işleviyle aynı olmadığından bu bölümde incelenmemiştir. **Tü. T.**nde hastalık isimleri türetir: *dumağı* "nezle" (<tum "soğuk"+ ağı). Hatiboğlu (1974: 24) ekte yer alan +gı+'nın genellikle "aygıt adları kurmak" için kullanıldığını belirtir. Buna göre ek; araç, nesne adları türetir: *kılağı* "ince çelik parça". İnsanın kişilik özelliklerini belirten sözcükler türetir: *öneği* "inatçı". Organ isimleri yapar: *içeği* "bağırsak" (Korkmaz, 2014: 120; Hatiboğlu, 1974: 24; Çotuksöken, 2011: 43; DS).

1.4. +(A)k+

1.4.a. Kökeni

Kononov (1968: 83), Erdal (1991: 76), Eren (1999: 104) ve Korkmaz (2014: 121) bu ekin Eski Türkçedeki küçültme eki +GAk+ ekinden geliştiğini düşünmektedirler: *tam+gak* "damak".

1.4.b. Biçimi

Gök. T.: "+gäk+, +ak+, +ek+"

tirsgäk "dirsek" (<tiz "diz"+ gäk), *çorak* "kuru toprak" (<çor "tuzlu"+ ak), *köläk* "gölcük, bataklık" (Erdal, 1991: 74; Tekin, 2003: 80; Şirin, 2016: 322). Ancak Erdal (1991: 40, 74) +Ak, +Ik ve +tIk ekleri ile +GAk ve +Ak eklerini farklı başlıklarda incelemiştir. Bunlardan ilk gruptakilerin eşya ve hayvan isimleri türettiğini, ikinci gruptakilerin organ adlarında kullanıldığını belirtir.

*Çor+**ak**+ka t(e)g(i) yol(a)gçı ((e)r)ig (…) k(e)ç(e)nke t(e)gi (…)*

"Çorak (arazi)ye varıp öncü askerleri (…) Keçen'e kadar (…)" (BK GD).

*İngäk köl+**äk**+(i)n togl(a)da oguz kälti*

"Oğuzlar İngek bataklığı ile Togla'dan (ırmağı) geldi." (T 15).

E. Uyg. T.: "+ak+, +ek+, +gek+, +gak+"

yulak "dere" (<yul "kaynak, pınar"+ ak), *özek* "küçük vadi", *müngüzgek* "boynuz" (< müngüz "boynuz"+ gek), *başgak* "başak" (Erdal 1991: 42; Şen, 2017: 58-59).

*Tört yıŋ+**ak** örtenti*

"Dört tarafı alevler sarmış" (DSKP 357).

*Bo agır ulug yer suvigne toz+**gak**+ı teg yenik bolup (…)*

"Bu uçsuz bucaksız yeryüzü iğne (ucu büyüklüğünde) çiçek tozu gibi hafiftir." (DSKP 1593-1594).

Kar. T.: "+gak+, +gek+, +k+, +ek+, +ak+"

kadızgak "çok çalışma sonucu elde oluşan nasır" (<kadız "sert ağaç kabuğu"+ gak), *kidizgek* "keçeleşmiş, keçe gibi olmuş", *sasık* "çömlek" (<sası "kil"+ k), *özek* "omurilik", *oġlaḳ* "oğlak burcu" (Erdal, 1991: 43; Nalbant, 2008: 89; Taş, 2015: 27-

28; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 794)[4]. Erdal (1991: 43) ekin +k+ şeklinin Kar. T. döneminde ortaya çıktığını belirtir. Nalbant (2008: 89) ise dönemde +GAK+ ve +AK+ olmak üzere ikili kullanımın bulunduğuna dikkat çekmiştir.

*Yaŋşak telim sayrap anın tam+**gak** katar*

"Yavşak çok hezeyan ettiğinde damağı sertleşir (çenesi yorulur)." (DLT 204).

*Tirs+**gek*** "Dirsek" (DLT 1073).

*Ok baş+**ak**+ın taş tıgdı*

"Taş, okun sivriliğini giderdi." (DLT 271).

*Ol koyug öz+**ek**+le-di* "O, koyunun şah damarını kesti" (DLT 155).

Nätäg bolur orta+k *katıglılarka bıçıg agırlıg mäzgit üskindä yalavaçınıŋ üskindä* (KT-SKT 139r/7).

Har. T.: "+ak+, +ek+, +eg+"

yanak, ernek "parmak", *ileg* "ön taraf" (Eckmann, 2014: 47; Kalsın, 2013: 80).

*Tam+**ak**+ın taklattı*

"Damağını taklattı." (ME 177/4).

*(...) perilerke buyurup bir galı tokıtmış erdi altundın taqı yip+**ek**+din*

"(...) perilere altından ve ipekten bir halı dokumalarını buyurmuş." (NF 210/1).

*(...) taqı bir sa'at il+**eg**+i+n+de yüriyür erdi*

"(...) dahi bir saat önünde yürüyordu." (NF 20/8).

Kıp. T.: "+k+, +ak+, +ah+, +ek+"

bebek, yanak/ yanah, içeg "bağırsaklar", *kesek* "kesik, parça" (<kes "parça"+ ek) (Karamanlıoğlu, 1989:131; Toparlı, 2017: 80; Güner, 2013: 109).

---

4 Erdal (1991: 41) ilgili ekte değerlendirilen *irkäk* "erkek" sözcüğünün *är* kökünden gelip +kak ekini aldığı görüşüne karşı çıkar. Erdal'a göre sözcüğün kökü "koç" anlamındaki *irk* sözcüğüdür. Görüşünü şu gerekçelere dayandırır: Uygurca metinlerde *irkäklanmak* fiili "i" ile yazılmıştır, eski Türk metinlerinde *irkcik* sözcüğü yalnızca erkek hayvanlar için kullanılmıştır, günümüzde hâlâ bazı Anadolu ve Azeri ağızlarında *irkak* sözcüğü "iki yaşında koç" anlamında kullanılmaktadır. Bu sebeple ilgili ekte *irkäk* örneğine yer vermemiştir. Tekin (2003: 80) ve Taş (2015: 27) de *irkäk* sözcüğünün +Ak+ ile türediğini savunmuşlardır.

Erdal (1991: 42), *kısrak* sözcüğünün "kısır" sözcüğünden +Ak eki ile türetildiği görüşüne de katılmamaktadır. Tekin (1993: 202) ise *kısır* sözcüğünün *kısrak* anlamında kullanıldığını belirterek şu örneği vermiştir: *ad gır kısır kişnädi* "aygırlar ve kısraklar kişnedi". Tekin, Yakutçada ET *kısrak* sözcüğünden gelen *kıtırax/kıtarax* sözcüğünün kullanıldığını, bunun yanında "genç kısrak" anlamında bir de *kilit* sözcüğünün var olduğunu belirtir. *Kilit* sözcüğünün ise daha eski **kısıt* biçiminden geldiğini savunur.

*Tiledim bir zaman körsem cehan-nı diriga boldı közüm bebe+**g**+i* (GT 264/2).

*(…) eger yaŋ+**a**k+ın koysa ya iŋegin koysa reva bolur*

"(…) eğer yanağını koysa veya çenesini koysa uygun olur." (İMS 168a).

*Nägü (…) tig-en+**ek** tacı kaysını başına urdılar.*

"(…) dikenden örülmüş taç, hepsini başına vurdular." (CC 63a).

Çağ. T.: "+k+, +ag+, +ak+, +ek+"

ortak, kırag "kenar, kıyı", *solak* "sol elini kullanan", *kesek* "kerpiç" (Eckmann, 2005: 43; Argunşah, 2014: 101; Karasoy, 1998: 505).

Orta+k dan şerik çi batur dilaver est (NK 101a).

*Bil bu 'azim bahrnıŋ hiç kır+**a**g+ı ka'rı yok* (ŞHD 52b6).

*Sin karakçı közleriŋdin köŋlüme urgıl baş+**ak*** (ŞHD 79a4).

*Hârût eñ+**eg**+inüñ çuhurında dutıluban*

"Hârut (meleği) çenendeki çukurda tutulmuştur." (AD 39/7).

E. An. T.: "+k+, +ek+, +ak+"

ortak, bögrek "böbrek", *yanak* "yanak" (Gülsevin, 2011: 115; Küçük 2014: 88).

*Taŋrı Ta'ala'ya orta+**k**+lar (…)* (SKT 4a).

*Güz almasına benzer al yan+**ak**+lum* (DK D12 V7).

*Bir ben+**ek** ḳonaḳ gözinde 'avratuñ* (MT 297).

Osm. T.: "+k+, +ak+, +ek+"

bebek, topak, benek (Hatiboğlu, 1974: 337; Tekin, 1992: 371; Yavuzarslan, 2019: 21).

*(…) mera vesaire mecmuu ki amele ile veyahut orta+**k**+laş-a işleyen (…)* (KT- "çiftlik").

*Bir yol+**ak** yolandı*

"Kendisine küçük bir yol açtı." (VN 3159).

*Dokuz kısımdan mürekkep veya dokuz ben+**ek** vesaireyi havi* (KT- "dokuzlu").

Tü. T.: "+k+, +ak+, +ek+"

bebek, topak, benek (Korkmaz, 2014: 120; Akın, 2004: 58).

*Sanki bir taş+bebe+**k** kutuda gibi* (Akın, 2004: 58).

*Muhtar, eskerleri ağırlamak için bir oğ(u)l+**ak** kesti* (Bilbaşar, 2017: 152).

*Deniz memeleri biçim değiştirince, tepeden tırnağa duvaklar ve ip+**ek** saçlar sallandırırlar* (Kabaağaçlı, 2014: 210).

1.4.c. İşlevi

ET dönemindeki işlevleri Erdal (1991: 40-41, 75) tarafından şu şekilde belirlenmiştir: 1. Eşya isimlerinden, eşya isimleri türetmek: *kapak, çanak.* 2. Hayvan adlarından hayvan adları türetmek: *adgırak* "koç, yabanî koyun" (<adgır "aygır"+ ak). 3. Vücudun bölümleri veya organlarla ilgili sözcükler türetmek: *kulgak>kulak.* Organ adları oluşturma işlevi, ekin küçültme fonksiyonunun bir uzantısı olarak görülebilir. Başdaş (2006: 56) bu durumu "her organın vücudun küçük bir parçası olması" ile açıklamıştır. Kononov (1968: 83) da eki, küçültme eki olarak ele almış *yanak, topak, ipek* sözcüklerini örneklemiştir. Bu ekin küçültme eki ile bağlantısını gösteren diğer sözcüklerin ele alınışı şu şekilde örneklenebilir:

Kononov (1968: 88), *oğlak* "keçi yavrusu" (<oğul+ ak) sözcüğünün bu ekle oluştuğunu savunur.

Eren (1999: 103-104), *damak* "küçük duvar" sözcüğünü *tam* köküne +gAk küçültme ekinin getirilmesi ile meydana geldiğini belirtmiştir.

Erdal (1991: 75), *kulak* sözcüğünü *kul* "köle"+ ak (küçültme eki)> *kulak* "kölecik" olarak ele almaktadır.

Gök T. döneminde sıfat türünde sözcükler türetmek için kullanılır: *çorak* "tuzlu, kuru toprak". Coğrafi terimler türetir: *köläk* "gölcük, bataklık". Organ isimleri türetir: *yaŋak* (Tekin, 2003: 80; Şirin, 2016: 322). Organ ve coğrafi terim adlarında "küçültme" işlevinin belirgin olduğu görülmektedir. **E. Uyg. T.** döneminde hayvan adları türetir: *adgırak* "koç". Eşya isimleri yapar: *çanak, kapak* "kap" (<kap "deri, tulum"+ ak). Küçültme anlamı verir: *yulak* "küçük çay", *özek* "küçük vadi". Organ adları türetir: *müngüzgek* "boynuz" (<müngüz "boynuz"+ gek) (Erdal, 1991: 40-42; Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 97; Şen, 2017: 58-59). **Kar. T.**nde eşya isimleri yapar: *kolak* "yenleri kısa elbise". Hayvan adları türetir: *sinäk, irkek* "dört yaşındaki koç". Doğadaki çeşitli durumları, kök sözcükle benzerlik kurarak tanımlayan sözcükler türetir: *yolak* "çöldeki iz", *boynak* "dağların arasındaki zorlu geçit". İsimlere "küçültme" anlamı verir: *başak, yulak* "küçük su pınarı". Vücutla ilgili isimler türetir: *özek* "bel kemiğindeki damar", *tirsgek* "dirsek" (Erdal, 1991: 40-42; Nalbant, 2008: 82, 90; Taş, 2015: 26; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58). **Har. T.** döneminde organ adları yapar: *kulak, yanaḳ, ernek* "parmak". Sözcüklere "küçültme" anlamı kazandırır: *yulak* "küçük su pınarı". Hayvan adları oluşturur: *oglak* "oğlak". Eşya isimleri türetir: *yipek* "ipek", *başak* "ok başı". Somut anlamlı sözcükler yapar: *orunçak* "borç, rehin" (Kalsın, 2013: 80; Eckmann, 2014: 21, 226; Karagözlü,

2018: 80). **Kıp. T.**nde eşya, alet isimleri (*başak* "ok başı", *ipek*) ve hastalık isimleri (*sökelek* "hastalık") türetmiştir. Organ adlarında görülür: *yanak/yanah* "yanak", *içe*h "iç organlar". "Miktar" bildiren adlar oluşturur: *kesek* "parça". Yer adları yapar: *kırak* "sahil, kenar" (<kır "sınır, hudut"+ ak). *Ogulak* "oğlak" sözcüğünde hayvan ismi türetme görevinde kullanılmaktadır. *Gülistan Tercümesi*'nde görülen *ekizek* "ikiz" sözcüğünde ise anlamı değiştirmediği görülmektedir (Karamanlıoğlu, 1989: 109, 153, 248, 278; Argunşah-Güner, 2015: 486; Toparlı, 2017: 69, 177, 243; Güner, 2013: 109). **Çağ. T.** döneminde isimlerden sıfatlar türetir: *solaḳ* "sol elini kullanan", *orta*k. Alet isimleri yapar: *sapaḳ* "bir şeyin sapı", *yarguçak* "el değirmeni". İsimlere "küçültme" anlamı yükler: *başak* "ok başı", *eñek* "yanak, yüz" (<eñ "yanak, çene"+ ek). Küçültme anlamını koruyarak hayvan isimleri türetir: *ogla*k "keçi yavrusu"< ogul "oğul"+ ak, *köykenek* "doğana benzer bir av kuşu" (<*köykö "şahin"+ ek). Organ isimleri türetir: *talak, içek* "bağırsak". Yer isimleri türetir: *kıra*g "kenar, kıyı". Bitki isimleri (*başak*) ve bitkinin bir bölümünün adı (*saba*g "mayvenin sapı") olan isimler yapar. Doğa olayı isimlerinde görülür: *külek* "kasırga, tayfun" (Eckmann, 2005: 41; Teres, 2009: 40; Paçacıoğlu, 2016: 247; Karasoy, 1998: 475, 505; Turan, 2019: 58, 35, 36). **E. An. T.** döneminde organ adları oluşturma (*bögrek* "böbrek", *yanak*) görevinin yanında vücudun bölümlerini ifade eden isimlerde de görülür: *eŋek* "çene kemiği" (< eŋ "eklem yeri"+ ek). "Küçültme" anlamı verir: *yolak* "patika, ince yol", *başa*k. Eşya adları türetir: *yilek* "yelek", *dekerek* "tekerlek". Hayvan isimleri meydana getirir: *ogla*k "oğlak". H*ıya*r*ek* "hıyarcık, kasık bezlerinin iltihaplanması sonucu çıkan bir tür çıban" ve *it dirsegi* "arpacık" sözcüklerinde hastalık ismi oluşturduğu görülür. Yer adları türetir: k*ıra*k "kenar, kıyı, uç" (Gülsevin, 2011: 115; Ergin, 2018: 338; Önler, 1989: 109, 111; Yavuz, 2017: 221; Canpolat-Önler, 2016: 17; Ersoy-Ay, 2017: 79, 119; Küçük, 2014: 188; Yılmaz vd., 2013: 718, 938). **Osm. T.** döneminde "küçültme" anlamı verir: *topak, benek.* Eşya isimleri türettiği görülür: *sagrak* "tas, kadeh" (<sagır "tencere, testi"+ ak), *ipek.* Organ isimleri (*talak* "dalak"< tal "dalak"+ ak, *yanak*) ve vücutla ilgili çeşitli isimler (*alak* "kan pıhtısı") türetir (Tekin, 1992: 328, 335, 371, 391; Hatiboğlu, 1974: 337; Paçacıoğlu, 2016: 592; Yavuzarslan, 2019: 39, 45). **Tü. T.**nde "benzerlik" anlamı kazandırır: *kozak* "selvi, çam kozalağı" (<koz "ceviz"+ ak). "Küçültme" anlamı yükler: *topak, benek.* Sıfat türünde sözcükler türetir: *solak, çorak.* Alet, eşya isimleri yapımında kullanılır: *çıngırak, yelek.* Derleme Sözlüğünde yer alan *bozak* "manda, domuz yavrusu" sözcüğü, hem ekin bir renk adına gelişi hem de hayvan adı türetmek için kullanılması bakımından istisnai bir özellik taşır (Atalay, 1942: 25; Korkmaz, 2014: 120; Bayraktar, 2009: 104; DS).

1.5. +(A)mUk+

1.5.a. Kökeni

Erdal (1991: 102) ekin "+A-mUk, +A-mXk" biçimlerinden gelişmiş olabileceğini belirtir.

Deny (2012: 300), "+ImtrAk+, +mtIk+ ve +ImtIl+" eklerine yer vererek bu eklerin akıcı ünsüz (r, l, y, ğ) ardından gelmiş bir "mt" ses kümesi taşıdığına dikkat çeker: *karamtık, göyümtül.* Bu ses kümesi sebebiyle eklerin diğer Türk lehçelerinde renk bildiren adlardan sonra gelen küçümsenik eklerine yaklaştırılmasına müsait olduğunu ifade eder: Teleutçada k*ara(mt)ı*k, Çağataycada k*ara(mt)u*k. Buna göre Deny'nin +(A)muk+ ekini +(I)mtIk+ ekine bağladığı söylenebilir.

1.5.b. Biçimi

Gök T. döneminde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+muk+"

kıçmuk "zerre, atom" (<kıç "son, arka"+ muk) (Erdal, 1991: 101).

*Birök yagız yer arkasıntakı topraknıŋ p(a)rmanu kog kıç+**muk** sanı neçe erser (…)* "Eğer sayıları kara toprak altındaki toprağın atom miktarı kadar da olsa (…)" (DSKP 3736-3738).

Kar. T.: "+amuk+, +muk+"

kız(ı)lamuk "kızamık", *karamuk* (Erdal, 1991: 100; Nalbantoğlu, 2008: 109).

*Sol+**amuk*** "İnsanlardan solak olanı" (DLT 244).

*Kara+**muk*** "Buğday karamuğu" (DLT 244).

Har. T.: "+muk+, +emik+"

yasımuk "mercimek" (<yası "yassı, düz"+ muk), *eremik* "erkeğe benzeyen kadın" (Eckmann, 2014: 31; Karagözlü, 2018: 120).

*(…) taqı ekki adaqında ekki taş bar yas+**muq**+dın ulugraq taqı nuhudtın kiçigrek* "(…) ayrıca iki ayağında mercimekten büyük, nohuttan küçük iki taş var." (NF 43/1).

*Er+**emik***

"Erkeğe benzeyen kadın" (İML122A).

Kıp. T.: "+mık+, +ümük+"

akmık "boza", *külücümük* "güler yüzlü" (Mohammad, 2018: 60).

Çağ. T.: İncelenen kaynaklarda bu dönemde +(A)mUk+ ekine rastlanmamıştır. Ancak Teres (2009: 95) Nevayî'nin *Leyla vü Mecnun* eserinde geçen *kölkömük* "gömgök"< kök "yeşil, mavi"+ ömük sözcüğünde ilgili ekin olduğuna yer verir.

E. An. T. döneminde ilgili eke rastlanmamıştır.

Osm. T.: "+muk+, +amık+"

çatalmuk "buğday tarlasında görülen bir çeşit bitki", *kızamık* (Yavuzarslan, 2019: 202, 438).

*Çat-al+**muk**: Buğday tarlasında biten bir nevi muzır tane* (KT- "çatalmuk").

*Hasbe: kız+**amık*** (KT- "hasbe").

Tü. T.: "+mık+, +amık+, +umuk+"

karamık, kızamık, bozumuk "boza çalar renk" (Çotuksöken, 2011: 46; Bayraktar, 2009: 104).

1.5.c. İşlevi

Erdal (1991: 100) ekin büyük oranda renk adlarına geldiğini belirtmiş ve "renkleri veya karakteristik özellikleri ile ilgili bilgi veren varlık adları" oluşturduğunu ifade etmiştir: *borsmuk* "porsuk", *kızlamuk* "kızamık". **Gök T.**de bu eke rastlanmamıştır. **E. Uyg. T.**nde bitki isimleri türetir: *yasımuk* "darı". Miktar gösteren isimler yapar: *kıçmuk* "zerre, atom" (Erdal, 1991: 101; Paçacıoğlu, 2016: 752). **Kar. T.** döneminde renk isimlerine gelerek hastalık isimleri (*kızamuk* "kızamık"), bitki adları (*karamuk* "siyah tohumlu bir ot", *yasmuk* "mercimek") ve hayvan adları [*borsmuk* "porsuk" (<boz "gri"+ muk)] yapar. Ancak renk adı olan köklere gelmediği örnekler de bulunmaktadır: *yasımuk* "mercimek" (<yası "yassı, düz"+ muk). İnsana dair özellik belirten sıfatlar oluşturur: *solamuk* "solak insan", *oŋamuk* "sağ elini kullanan insan" (Erdal, 1991: 101; Nalbant, 2008: 109; Kök, 2004: 666). **Har. T.** döneminde bitki isimleri türetir: *yasımuk* "mercimek". İnsana ilişkin özellikleri gösteren adlar yapar: *eremik* "erkeğe benzeyen kadın". *İbni Mühenna Lugatı*'nda +muk+ ekinden, +lIg+ eki ile aynı işlevde olduğu, her iki ekin de "sahiplik" bildirdiği şeklinde bahsedilmiştir. İbni Mühenna, bu görüşünü *tonmuk* "giyimli" ve *atmuk* "atlı, at sahibi" sözcükleri ile örnekler (Eckmann, 2014: 31; Gül-Ağca, 2014: 27; Karagözlü, 2018: 120). Toparlı (1998: 27), dönem için ilgili eki yalnızca *bulakmuk* sözcüğüyle örneklemiş ancak ne anlama geldiğine yer vermemiştir. **Kıp. T.** döneminde bitki isimleri yapar: *yasmık* "yabani safran". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *külücümük* "güler yüzlü". Gıda isimlerinde görülür: *akmık* "boza" (Kalsın, 2013: 89; Mohammad, 2018: 60). **Çağ. T.** döneminde renk adlarının anlamını pekiştirir: *kölkömük* "gömgök" (Teres, 2009: 95). **Osm. T.** döneminde bitki isimleri

yapar: *çatalmuk* "buğday tarlasında biten bir bitki". Hastalık adları türetir: *kızamık* (Yavuzarslan, 2019: 202, 438). **Tü. T.** döneminde bitki isimleri oluşturur: *karamık* "diken üzümü", *acımık* "mavi kantaron", *bozamık* "boz renkli, yakılan bir ot". Hastalık isimleri yapar: *kızamık.* Renk isimlerine gelerek "küçültme, yaklaşıklık" anlamı kazandırır: *bozumuk* "boza çalan renk" (Eker, 2006: 348; Çotuksöken, 2011: 46; Bayraktar, 2009: 104, 106).

1.6. +An+

1.6.a. Kökeni

Hacıeminoğlu (2013: 14) ekin, isimden fiil yapma eki olan -a, -e ile fiilden isim yapma eki olan -n'nin birleşmesiyle oluşan bir ek olduğunu savunmaktadır: *eren, oglan.* Araştırmacıya göre *eren* sözcüğü öncelikle *er* isminden *ere-* "erleşmek, yiğitleşmek" şeklini, ardından "yiğit" anlamına gelen *eren* hâlini almıştır.

Erdal (1991: 91) ekin, *oglan* "oğullar, çocuklar" ve *ärän* "adamlar" gibi sözcüklerde görülen çokluk eki "+(A)n"ın işlevini yitirmesi sonucu oluştuğunu savunur. Çoğul isim yapma görevi E. Uyg. T. döneminde sona ermiştir. Çünkü bu dönemde isimler *oglanlarıg, äränlar* sözcüklerinde görüldüğü gibi +lAr+ eki ile ayrıca çoğullaştırılmıştır.

Korkmaz (2014: 120), Erdal'ın (1991: 91) görüşlerine katılmaktadır.

Banguoğlu'ya (2007: 174) göre +ak ekinde olduğu gibi bu ek de eski bir küçültme ekinin ürünüdür ve +ak ile paralellik gösterir: *oğlan* "kişi yavrusu"- *oğlak* "keçi yavrusu", *köşen* "tavşan yavrusu"- *köşek* "deve yavrusu".

Karamanlıoğlu'ya (1968: 68) göre *er* "eren", *ogul* "oglan" sözcükleri daima tekilken, *"Sekiz oġlan toġurdu."* cümlesinde çokluk ifade edecek şekilde kullanılması, ekin eski bir çoğul eki olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Argunşah-Güner (2015: 74) ekin Kıpçak Türkçesinden önceki dönemlerde çokluk eki olduğunu belirtirler.

Poppe (2008: 103) +an, +en'in sonundaki "n"nin çokluk eki olduğunu ve Moğolca +n'ye dayandığını savunur. Ekteki "a, e"nin ise yardımcı ünlü olamayacağını çünkü yardımcı ünlülerin daima dar olduğunu belirtir. Bunun yanında Türkçe +an ekinin, Tunguzcada bir çeşit bağlama eki olan +an'a da dayanabileceğini ifade eder: *atirk ańen étirkdńen* "karı ve koca".

Ata (2011: 103) "+An" ekini incelerken Moğolca çokluk eki "+n" ile karşılaştırılması gerektiğini ifade eder.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 98) eki küçültme eki olarak görür ve çağdaş Türk lehçelerinde bu göreviyle kullanılmaya devam ettiğini belirtir. Yazarlara göre *boyun* sözcüğündeki ek, küçültme işlevli kullanıma örnek oluşturmaktadır.

Bu çalışmada ekin eski çokluk ekinden geliştiği kabul edilmektedir.

1.6.b. Biçimi

Tarihî dönemlerde fonetik olarak önemli bir değişiklik yoktur. Ergin (2013) bu sabitliğin sebebini ekin işlek olmayışına bağlar. Ergin'e göre değişiklik genellikle işlek eklerde görülür. İşlek olmayan eklerde ise ekler kendi özelliklerini kaybederek kökün bir parçası hâline gelerek donar.

Gök T. döneminde pek çok sözcükte çoğul eki işlevinde olduğu için [*ärän* "adamlar", *oglanım* "oğullarım" (Tekin, 2003: 102)] bu sözcükler incelenmeyecektir[5]. Ancak Şirin'in (2015: 48) "*Ogul* sözcüğünün çoğul biçimi olan *ogul+an> oglan*, hem çoğulluk ("oğullar") hem de bu dönemde +An ekinin çoğul fonksiyonunu yitirme sürecine girmesinden dolayı tekillik ("oğul") bildirir." açıklaması çekim eki işlevinin bitmeye başladığını gözler önüne sermektedir.

E. Uyg. T.[6]**:** "+an+, +en+"

oğlan "oğlan, çocuk, çocuklar", *örten* "alev" (<ört "alev"+ en) (Eraslan, 2012: 94).

*Ol ikinti upasene at[l(ı)g] og(u)l+**an**+ı bar erti* "

İkincisi Upasena adlı oğlu vardı." (DSKP 968-969).

*Beş yüz er+**en**+niŋ aşı subı kölüki taqı ne kergekin alqu tüketi*

"Beş yüz kişinin yiyeceği, suyu ve yük hayvanından başka, ne gerekiyorsa hepsini tam olarak verdi." (İKP XXVIII).

Kar. T.: "+an+, +en+"

oğlan, eren[7] (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

*Og(u)l+**an** süŋüklendi*

"Oğlanın kemikleri büyüdü." (DLT 621).

---

5 Erdal (1991: 91) bu dönemlerde kullanılan *bodun* sözcüğündeki +un+ ile *eren, oğlan* sözcüklerinde geçen +An+ ekinin aynı olduğu görüşündedir. Argunşah-Yüksekkaya (2014: 58) da iki eki birlikte ele almışlardır.

6 Şen (2017: 58) ekin +n+, +an+, +en+ biçimleri olacağına yer vermiş ancak +n+ biçimini örneklememiştir. Bu biçime diğer kaynaklarda da rastlanmamıştır.

7 *Kamus-ı Türkî*'de sözcüğün aslının *irmek* olduğuna yer verilmiştir (Yavuzarslan, 2019: 314). Eker (2006: 349) de sözcüğün *er* isminden değil, *er-* fiilinden türediğini düşünmektedir.

*Bilig bildi boldı er+**en** belgülük*

"İnsan bilgisi ile tanınır." (AH 93).

Har. T.: "+an+, +en+"

oġlan, eren (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

*Taŋrı tvt İsma'il peygamber og(u)l+**an**+larıdın Kinana atlıg qabilasındın Qurayş qabilasını ödürdi*

"Allah, İsmail peygamber oğullarından Kinâne kabilesinden Kureyş kabilesini seçti." (NF 1/6).

*Hakikat hakikat koluglı er+**en** kerek hakka koysa kamug kolgunı*

"Mutlak gerçeği isteyen kişinin bütün isteklerini Hakk'a bırakması gerekir." (MM 375).

Kıp. T.: "+an+, +en+"

oġlan, eren (Karamanlıoğlu, 1989: 9; Güner, 2013: 110).

*Yügününiz og(ul)+**an**+lar+ım, aytınız kensi yazıkınızı*

"Diz çökünüz evlatlarım, kendi günahlarınızı itiraf ediniz." (CC61a).

*(...) neteg kim er+**en**+ler kılurlar meger kim istibra kılmak içinde rastı hatunlar istibra kılmagay neteg kim farig bolsa sidükten*

"(...) nitekim erkekler istibra kılarlar, kadınlar sidikten uzak oldukları için istibra kılmazlar." (İMS 146b).

Bang (1980: 3), CC'deki *kelepen* "miskin, hastalıklı" sözcüğünde de bu ekin var olduğunu şöyle ifade eder: "Türk dillerinde tamamiyle münferit bir halde bulunan kelepen sözünde -an, -en küçültme eki görülmektedir; meselâ ogulan, oglan (ogul), eren (er) gibi." Bang, *kelep* sözcüğünün ne olduğunu bilmediğini belirtmekle beraber Bulgarcadaki *kelav* "uyuz, kel" sözcüğünden gelmiş olma ihtimali üzerinde durur.

Çağ. T.: "+an+, +en+"

oġlan, eren (Argunşah, 2014: 101).

*Üç og(u)l+**an**+ı ki ma'den ü hayvândur u nebât*

"Üç oğlundan biri maden, biri hayvan, biri bitkidir." (AD V/16).

*İr kirek ört+**en**+se yansa yalına*

"Er gerek ki aleve yanıp yakılsa" (MN T197).

E. An. T.: "+an+, +en+"

oglan, eren (Gülsevin, 2011: 115).

*Ol zamânda kim Resûl og(u)l+**an**-ıdı*

"O zamanda peygamber oğlandı (çocuktu)." (MT 81).

*Er+**en**+ler evreni Karaçuk Çoban sapanının ayasına taş kodı atdı* (DK V36).

Osm. T.: "+an+, +en+"

oglan, eren (Tekin, 1992: 315; İpekten ve diğerleri, 2017: 42).

*(...) can virür og(u)l+**an** üstine* (HB A16b).

*Ol dost yüzin gördi gözüm er+**en**+ler+e toprak yüzüm* (YED 4/3).

Tü. T.: "+an+, +en+"

kızan, köken (Korkmaz, 2014: 121).

*Postanın nasıl soyulduğunu, Çakıcı'ya kız+**an**+lık etmiş bir kız+**an** çok sonraları bana anlattı* (Kabaağaçlı, 2014: 116).

*(...) Mercedes'ini öz+**en**+le sıyırarak, Saraçlar Caddesi ile Londra Asfaltı'nın kesiştiği küçük alanın sağındaki açıklığa yöneliyor* (Ağaoğlu, 2011: 64).

1.6.c. İşlevi

Eklendiği sözcüğün anlamını "belirginleştirme, bağlılık anlamı verme ve güçlendirme" görevinde kullanılmıştır (Ergin, 2013: 174). Ancak ekin gerek anlamda çok belirgin bir fark yaratmaması gerekse eski bir çoğul eki oluşu, +An+'ın yapım ekliği konusunda ikiliğe sebep olmuştur. Eckmann (2005), Gencan (2007), Banguoğlu (2007) ve Adalı (2007) eserlerinde +An+ biçiminde bir isimden isim yapım ekine yer vermemişlerdir. Tekin (2003: 80) ise, +An+ biçiminde bir eke yer vermiş ancak bu eki *oglan, eren* sözcükleri ile değil *yägrän* "kestane rengi" sözcüğü ile örneklemiştir. Şirin (2015: 48-49) ise ekin yapım ve çekimliği hakkındaki düşüncelerini şu şekilde açıklar: "*Bu ekin birkaç sınırlı sözcükle (oglan, eren, bodun) kalıplaşmış hâlde bulunması ve bu sözcüklerin Eski Uygurcada +lAr çoğul eki alabilmesi, yazıtlar döneminde işlevinin bittiğini gösterir. Bu dönemden sonra herhangi bir sözcüğün türetilmesinde kullanılmaması ise, yapım eki olamayacağının kanıtıdır. Yazıtlar dönemi Türkçesi ve sonrasında bu ekten yapım ya da çekim eki olarak söz edilemez. Bu nedenle +An ögesine yalnızca kalıplaşmış sözlerde bulunan arkaik bir çoğul eki denebilir.*"

Diğer görüşe göre ek, 11. yüzyıl itibariyle kalıplaşarak yapım eki özelliği kazanmıştır. Buna göre Clauson (2007: 190), Tekin (1992: 81), Serebrennikov-

Gadjieva (2011: 99), Hacıeminoğlu (2013: 14), Taş (2015: 26), Argunşah (2014: 101), Güner (2013: 109), Argunşah-Güner (2015: 74), Gülsevin (2011: 115), Şahin (2015: 54), Hatiboğlu (1974: 30), Ergin (2013: 174) ve Korkmaz (2014: 120); eserlerinde +An+ ekini yapım eki olarak inceleyen araştırmacılar içerisinde yer alır.

Ekin kullanıldığı bütün dönemlerde anlamı "güçlendirme, belirginleştirme" işlevi ortaktır. **E. Uyg. T.:** *örten* "alev" (<ört "alev"+ en), *oġlan* "çocuk, oğlan" (Eraslan, 2012: 94). **Kar. T.:** *oğlan* "oğul, çocuk, genç", *eren* "yiğit" (Hacıeminoğlu, 2013: 14; Taş, 2015: 26). **Har. T.:** *eren, oglan*. Eşya adları meydana getirir: *kolan* "bağ". *Könen* "bahtlı, şanslı" (<kön "talih"+ en) ve *tonan* "elbiseli" sözcüklerinde +lI+ eki görevinde olup sıfat türetme işlevinde kullanılmaktadır (Karamanlıoğlu, 1968: 68; Karagözlü, 2018: 192). **Kıp. T.:** *eren* "yiğit" (< *er* "erkek"+ en), *oglan* "evlat, çocuk". Alet isimleri oluşturur: *kolan* "semer bağı" (Argunşah-Güner, 2015: 74, 508; Güner, 2013: 110). **Çağ. T.:** *oġlan* "oğlan, evlat", *eren* "yiğit". Nadiren eşya isimleri türetir: *kolan* (Argunşah, 2014: 101). **E. An. T.:** *oglan* "oğlan", *kızan* "kız çocuk" (Gülsevin, 2011: 115). *Kolan* "eyeri kolun altından bağlayan kayış" sözcüğünde alet, eşya adı türettiği; *kıraŋ* "kenar, kıyı, ufuk" (<kır "sınır, hudut"+ an) sözcüğünde ise yer adı oluşturduğu görülür (Ergin, 2018: 235; Yavuz, 2017: 66). Timurtaş (1932: 131) ekin mana ve fonksiyonunun iyice tespit edilemediğini belirtir. **Osm. T.:** *oglan, eren* (Tekin, 1992: 315; İpekten ve diğerleri, 2017: 42). Ancak *köken* "kavun, karpuz gibi şeylerin sapı" sözcüğünde bitkilerle ilgili terim anlamlı bir sözcük türettiği görülmektedir (Köksal, 2018: 576). Atalay (1948: 107) ise *sazen* "sazcı" sözcüğünde meslek ismi türettiğine yer vermiştir. **Tü. T.** döneminde anlamı pekiştirme işlevi (*köken*, *eren*) dışında küçültme göreviyle de ele alındığı görülür. Örneğin Hatiboğlu (1974: 29) *oğlan, çiten* "küçük sepet", Banguoğlu (2007: 174) *eren, oğlan* ve Gülensoy (2010: 526) *kızan, eren* sözcüklerinde eki "küçültme eki" olarak değerlendirmişlerdir. Karaağaç (2013: 276) bu çeşitliliğin, ekin donuklaşıp kökle birleşmesinden kaynaklandığını belirtir.

1.7. +Ay+

1.7.a. Kökeni

Erdal (1991: 165) +Ay+ ekinin +gAy'dan geliştiğini savunur. Erdal'a göre Orta Türkçe döneminde, *yok yer* "yüksek yer", *yokaru* "yukarı" sözcüklerinde görülen *yok* kökünden türemiş *yokay* "kibirli, gururlu" aslında *yok+gay* şeklindedir. Yazar, aynı zamanda ekin Moğolca karşılığının +KAi olduğuna yer vererek iki ek arasında yakınlık kurmuştur: *degerükei* "kibirli, küstah", *seziklemkei* "şüpheli, şüpheci".

Gülensoy (2007: 397) *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*'nde *güney* sözcüğünün *gün+ey<gün+e-gi<*kün+e-gi* şeklinden değiştiğini belirtmiştir. Bu etimolojiden Gülensoy'un +ay+ ekini +e-gi'ye dayandırdığı anlaşılmaktadır.

Korkmaz (2014: 121) *kuzey* ve *güney* kelimelerinde var olan bu kelimelerin Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde de görüldüğünden hareketle ekin eski bir ek olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtir.

Sertkaya (2012: 52) +gay/+gey> +ay/+ey gelişimine katılmadığını, bu eklerin farklı ekler olduğunu ifade eder. Sertkaya'ya göre Eski Türkçe devresinin devamı olan Orta Türkçe devresinde ekin başındaki "g" ünsüzünün düşmesi için bir sebep yoktur. Ayrıca Orta Türkçede +ay/+ey ekli kelimeler yanında +gay/+gey ekli kelimeler de kullanılmaktadır. Sertkaya ekin Moğolcadaki -kay/-key ekinden "bulaşma" yolu ile Türkçeye geçtiğini ifade eder. Erdal'ın *yokay* etimolojisine karşı çıkan Sertkaya'ya göre sözcük *yok+suz* örneğine dayanarak *yok+ay* şeklinde incelenmelidir.

Gül (2006: 8) isimden fiil yapım eki +A- ile fiilden isim yapım eki -gI'nın kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtmiş, zamanla "g"nin sızıcılaşarak ekin +Ay biçimini aldığını savunmuştur: (ET) *küdegü*> (E. An. T.) *güyegü* > *güyeği*> *güvey*.

1.7.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+ay+, +ey+, +gäy+"

yokay "gururlu, kibirli" (<yok "yukarı, üst"+ ay), *ögey* "üvey" (<ög "anne"+ ey), *ilgäy* "bilge" (Erdal, 1991: 165; Kononov, 1968: 86).

Kar. T.: "+gay+, +ay+, +ey+"

küçgay "zalim", *onay* "munis, yumuşak huylu, kolay" (<on "sağ, sağ taraf, doğru"+ ay), *ögey* "öz olmayan, kan bağı olmayan" (<ög "anne"+ ey) (Erdal, 1991: 165; Sertkaya, 2012: 58; Taş, 2015: 26).

*Oŋ+**ay*** "Kolay" (DLT 32).

*Anlar üzä yol küç+**äy**+lik+i munu andıkkaylar ok taŋrı tuta* (KT-SKT 143r/9).

Har. T.: "+ay+, +ey+"

onay "kolay" (<on "kolay"+ ay), *iley* "ön taraf" (<il "ön, doğu"+ ey) (Eckmann, 2014: 17; Kalsın, 2013: 71).

*Ulug turur Tañrı, yük+**ey** erür idi*

"Ulu durur Tanrı, yükseğe ererdi." (ME 206/5).

*(...) ḫitābın işitdi érse oŋ+**ay** kirdi* (KE 7r/4).

Kıp. T.: "+ay+, +ey+"

iley "ön", *kartay* "ihtiyar" (Karamanlıoğlu, 1989: 20; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 324).

*Takı Nebi ayıttı kim kim öpse anasınıŋ başını ululap ol anasını takı çökse anası il+**ey**+i+n+de*

"Her kim, annesi önünde çökse dahi onun başını öpse, onu yüceltmiş olur." (İMS 80a).

Çağ. T.: "+ay+, +ey+"

oŋay, iley "ön" (Argunşah, 2014: 102; Teres, 2009: 186).

*Özin yasaglıgka katkuçı oŋ+**ay** hem almaya agır satkuçı* (MK 13b1).

*Cudı il+**ey**+i+de tokkuz eflak/ eflak kaşıda tude-yi hak* (LM 464).

E. An. T.: "+ey+"

iley "ön" (Yavuz, 2017: 21).

*İl+**ey**+i+n+de bir bütüñ secde kılur*

"Önünde bütün bir (halk) secde eder." (MT 333).

Osm. T.: "+ey+"

iley "ön, kat, huzur" (Sertkaya, 2012: 58).

*İricek mescid il+**ey**+i+n+de heman*

"Büyük olan mescidin hemen önünde." (VN 1653).

Tü. T.: "+ay+, +ey+"

kuzay, güney (Ergin, 2013: 177).

*Sabah olmuş, güneş adayı ışığıyla yıkamaya, deniz yüz+**ey**+i+n+i ayna gibi pırıl pırıl parlatmaya başlamıştı* (Livaneli, 2017: 107).

1.7.c. İşlevi

Erdal (1991: 165) ekin Eski Türkçe döneminde nadiren görüldüğünü, bu ekle türemiş sözcüklere çoğunlukla Orta Türkçe döneminde rastlandığını belirtir. Erdal'a göre ekin asıl işlevi "yön" bildirmektir: *ilgäy* "ön", *kuzgäy* "kuzey". Ancak kimi örneklerde işlevin saparak insanî nitelikleri belirtmek için kullanıldığına yer vermiştir: *küçgäy* "zalim", *özgay* "vefalı". Kononov (1968: 86) bu ekin görevini "kü-

çültme" olarak belirlemiştir. Serebrennikov-Gadjieva (2011: 98) da ekin bazı Türk dillerinde akrabalık adlarından sonra gelerek "küçültme" ifadesi kazandırdığına yer verir: Tat. *babay* "dedecik", *anay* "anacık", Nog. *atay* "dedecik", *abay* "halacık", Özb. *babay* "dedecik". Ancak Türkçenin tarihî dönemlerinde akrabalık isimlerine bağlı küçültme anlamı yalnızca *ögey>üvey* sözcüğünde görülmektedir. **E. Uyg. T.** döneminde "huy ve kişi özellikleri" bildiren adlar yapar: *yokay* "gururlu, kibirli", *ögey* (< ög "anne"+ ey) (Erdal, 1991: 165; Sertkaya, 2012: 58). **Kar. T.**nde "kişilik özelliklerini" gösteren adlar yapar: *özgay* "vefalı", *küçgay* "zalim". "Yer, taraf" gösteren adlar türetir: *iley* "ön" (Erdal, 1991: 165; Kök, 2004: 401). **Har. T.** devresinde "yer-yön" belirten adlar oluşturur: *iley* "ön". Sıfat türünde sözcükler yapar: *onay* "kolay", *yükey* "yüce, yüksek" (Eckmann, 2014: 17; Kalsın, 2013: 71). **Kıp. T.**nde "yer-yön" işaret eden isimler türetir: *iley* "ön". "Kişi özelliği" bildiren adlarda görülür: *kartay* "ihtiyar" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 324). Argunşah-Güner (2015: 74) *Codex Cumanicus*'ta *terkey* "çabuk" (<terk "tez, çabuk"+ ey) sözcüğünün bu ekle türediğine yer verir. Ekin önce ve sonraki dönemlerde zarf türünden bir sözcük türettiğinin görülmemesi sebebiyle bu sözcük dikkat çekicidir. **Çağ. T.**nde yer, yön adları yapar: *iley* "ön". Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *oŋay* "kolay" (Argunşah, 2014: 102). **Osm. T.** döneminde yer yön isimleri meydana getirir: *iley* "ön, kat, huzur" (Sertkaya, 2012: 58; Teres, 2009: 186). **Tü. T.** için görüşler şu şekildedir:

Atalay (1942: 44) "Bu ek, fiil, sıfat ve isim köklerine gelerek bir takım anlamlar gösterir." açıklamasını yapmış ve türettiği sözcükleri üç başlıkta incelemiştir: 1. İsim (*Kutay* "Hüda, Tanrı adı"), 2. Yer ismi (*kuzay* "kuz yer, şimal" (<kuz "karanlık, soğuk"+ ay), *hanay* "yüksek ev (Uşak yöresi)" (<han+ ay), 3. Sıfat (*talay* "yüce, ulu").

Ergin (2013: 177) işlek olmayan ve ilgi ifade eden bir ek olduğunu söylemektedir: *gün-ey, kuz-ey.*

Hatiboğlu (1972: 34) "(...) kökteki kavrama bağlı ad soylu sözcükler kurar." açıklamasını yapmış ve *aday* "adı ileri sürülen, yetiştirilmek istenen kimse, namzet, nişanlı" (<ad+ ay), *dikey, düzey, güney, güzey* "serin, gölgeli yer", *kolay* "güçlük çekilmeden yapılan, yapılabilen" (<kol+ ay), *kuzey, güney, yüzey, onay* sözcüklerini örneklemiştir.

Gencan (2007: 279) ekle ilgili bir açıklama yapmamıştır. "Az İşlek Ekler" başlığı altında yer verdiği eki yalnızca *güney, kuzey* sözcükleri ile örneklemiştir.

Banguoğlu (2007) ve Adalı (2004) ilgili eke yer vermemiştir.

Korkmaz (2014: 121) ve Eker (2006: 349) *kuzey* ve *güney* sözcüklerinden örneklenerek terim anlamlı *birey, dikey, eşey, uzay, yanay, yüzey* gibi kelimelerin yapıldığını belirtirler.

Karaağaç (2013: 277) ve Boz (2012: 81) yön adlarında görülen, işlek olmayan bir ek oluşuna dikkat çeker: *güney, kuzey.*

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 98) -ay, -ey ekinin bazı Türk yazı dillerinde akrabalık ilişkisi içinde "sevgi ve küçültme" bildirdiğine yer vermiştir: Tat. *babay* "babacık", *anay* "anacık"; Nog. *atay* "atacık", *abay* "halacık"; Özb. *babay* "dedecik".

Sonuç olarak ek yön isimleri türetmede kullanılır: *güney, kuzey*. Yer, mekan ifadeli isimler yapar: *yüzey, uzay.* Terim anlamlı isimlerin türetilmesinde görev alır: *eşey* "cinsiyet" (Korkmaz, 2014: 121).

1.8. +CA+

1.8.a. Kökeni

Tekin'e (1960: 285) göre, Türkçede biri vurgulu biri vurgusuz olmak üzere iki +CA+ eki vardır. Bunlardan vurgusuz olan +CA+ ekinin benzerlik ifade eden bir edattan gelişmiş olabileceğini belirtir.

Gabain (2007: 65) ek için "(...) muhtemelen sakatlanmış eski bir son çekim edatıdır. Artık tek başına bir manası olmadığı için hal ekleri içine alınmıştır." ifadelerine yer vermiştir. Deny (2012: 573), ekin kökenini "zaman, miktar" anlamları taşıyan *çaġ* sözcüğüne dayandırmakta ve görüşünü şu şekilde açıklamaktadır: "Osmanlıcada çaḳ> çağ biçiminde ses oluşumu devamlı ve sürekli olur. (...) sondaki boğazlı k'nın kaybolmasına gelince bu daha önce (VIII. asırda) Orhon kitabelerinde görülmüş bir şeydir.".

Buran (1999: 211) Türk lehçelerinde "ça, çe, şa, çenli, çogli, çak vb." şekilleri görülen ekin aslî bir ek olmadığını belirtmektedir. Yazara göre ekin vurgusuz oluşu ve hâl eklerinin üzerine gelebilmesi ekin bir edattan ekleştiğini göstermektedir.

Korkmaz (1958: 42) ise *çağ* sözcüğü ile ekin ilişkilendirilmesini doğru bulmamaktadır. Yazara göre tek heceli sözcüklerde -ğ'nin fonetik gelişimi bu geçişe el vermemektedir. Ayrıca "zaman" anlamı taşıyan *çağ* kelimesinden, "benzerlik ve karşılaştırma" ilişkisi kuran +ça ekine geçişin anlamsal olarak da pek mümkün olmadığını belirtir. Korkmaz, ekin çekim ve yapım ekliğinin geçiş yönü konusunda, başlangıçta çekim görevi yaptığını ardından kalıplaşma yoluyla türetim eki hâline geldiğini ifade eder. Bu kalıplaşmanın ise öncelikli olarak zamirlerde görüldüğüne yer verir.

Miandoab (2018: 220) ekin +CAk+ ekinin sonundaki "k"nin düşmesiyle oluştuğunu savunur.

Ekin tarihî gelişimini Altay dilleri ile bağlantılı şekilde açıklamaya çalışan araştırmacılar da vardır. Bunlardan Kotwicz, Moğolca çıkma hâli eki +aça, +ça ekleri ile *çağ* "zaman" kelimesi arasında bir bağ kurmuştur. Ancak eki, *çağ*dan daha eski olan *çağa* kelimesi ile açıklamıştır. Ramstedt ise Moğolcadaki "-ınca, olur olmaz" anlamlarına gelen ve şimdiki zaman zarf-fiili yapan "-mağ-ça> -mağça" şekli içindeki *-ça'yı Türkçe, Moğolca ve Mançuca hâl eki olarak düşünmektedir (Kotwicz, Ramstedt'ten akt. Korkmaz, 2008: 42).

1.8.b. Biçimi

Gök T.: "+ça+, +çä+"

otça "ateş gibi", *yüzçä* (Tekin, 2003: 116; Şirin, 2016: 433).

*Türgiş kagan süsi ot+**ça** bor+**ça** kelti*

"Türgiş kağanın ordusu ateş gibi, fırtına gibi geldi." (BK D27).

*(...) eçüm apam törü+s+i+n+**çe** yaratmış boşgurmış*

"(...) atalarımın töresince örgütlemiş (ve) eğitmiş." (Kül T.D43).

E. Uyg. T.: "+ça+, +çe+"

ança "o kadar, biraz", *yüzçe* "yüz kadar" (Eraslan, 2012: 95).

*Mun+**ça** tanlig ök kalp üdlarta altun tilganlig çakiravart elig han bolguluk ulug buyan adgü kılınçıg ılmış kazganmış bolur*

"ve yine gelecek zamanlardaki kalpa sayısınca en mükemmel cakravartin kral konumuna ulaşmalıdır." (AY 344-347).

*Amtı köŋül+**çe** alıŋ*

"Şimdi gönlünüzce alın." (İKP XVI).

Kar. T.: "+ça+, +çe+, +ca+"

barça "bütün, hep", *neçe* "nice?, nasıl?", *arabca* "Arapça" (Taş, 2015: 27).

*İlig boynı kıl+**ça** ükek+**çe** başı*

"Kağanın boynu kıl, başı da burç gibidir." (KB 2154).

Har. T. "+ça+, +çe+, +ca+, +ce+"

suwça, şirinçe, solca "çarpık", *örce* "yukarı doğru" (Ata, 2002: 64; Kalsın, 2013: 73). Ancak Eckmann (2014: 19) *nişä* "niçin, nasıl?" sözcüğünü örnekleyerek ekin "ş"li biçiminin de olduğuna yer vermiştir.

*Ne mun+**ça** tarab ayş temaşa kerek*

"Bunca eğlence, zevk ve sefa ne işe yarar?" (MM 45).

*Mustafa Arab til+i+n+**çe** ödrülmiş temek bolur*

"Mustafa Arapçada "seçilmiş" demektir." (NF 1/8).

*Yöridi anıng buy(u)r-uk+ı+n+**ca** (...)*

"Onun buyruğuna uygun olarak yürüdü." (ME 145/8).

*(...) arab tillig boldı, arabi+**ce** sözledi*

"Arap dilli oldu, Arapça söyledi." (ME 8/1).

*Ni+**şe** mundag iş qıldıŋ*

"Neden böyle bir iş yaptın?" (NF 15/17).

Kıp. T.: "+ça+, +çe+"

burġuça "küçük boru", *sünjülçe* "küçük süngü" (Argunşah- Güner, 2015: 74).

*Söygil Tenirni (...) bar+**ça** canından, bar+**ça** küçünden dagı teninden*

"Rabbini (...) bütün canınla, gücünle ve bedeninle sev." (CC 62a).

*(...) ne+**çe** kim yer takı kök dayim-turur*

"(...) nice yer ve gök daimdir." (İMS 1b).

Çağ. T.: "+ça+, +çe+, +ca+, +ce+"

kasabaça "küçük kasaba", *bilekçe* "kelepçe", *bunca, mûcibince* "gereğince, gerektirdiği şekilde" (Eckmann, 2005: 45; Akdoğan, 1988: 6).

*Bar+**ça** 'alemde kılıp-sin kudretiŋni aşikar* (ŞHD 3a4).

*Ni+**çe** yıglay şem'dik hecrinde yarım kiçeler*

"Senin ayrılığında geceleri mum gibi ne kadar ağlayayım?" (MN 88).

*(...) n'ireden geldi bu+n+**ca** kîl ü kâl*

"(...) bunca kötü laf, söz nereden geldi." (AD II/19).

*İns ü cinni itmis misâlüñ mûcib+i+n+**ce** imtisâl*

"İnsan ve cinleri örneğine uygun şekilde, gereğince yaratmış." (AD II/14).

E. An. T.: "+ça+, +ca+, +ce+, +çe+, +şe+"

akça "beyaza yakın", *dünyâca* "dünya kadar", *eskice* "eski gibi, eskiye yakın", *niçe* "nice, ne kadar?", *nişe* "niçin?" (Gülsevin, 2011:115; Ergin, 2018: 222; Küçük, 2014: 619).

*Bu+n+**ça** lezzet kim süre cismüñ senüñ* (MT 29).

*Ve dahı ni+**çe** buna benzer söz söyledi*

"Ve buna benzer pek çok söz söyledi." (DK D2V2).

*Sirmūn ki fārs+i̯+**ce** āb-germ arab+**ca** mā-i fātir dirler türk+**ce** ḳaynar ṣudur* (EM P13a13).

*(...) ni+**şe** getürmezsin bize feriştehler* (SKT 276b).

Osm. T.: "+ça+, +çe+, +ca+, +ce+"

çokça, ucuzçe, uzunca, güzelce (Kartallıoğlu, 2011: 529-530).

K*ılur ayva güli a*k *a*k+**ça** ısa*r* (ÇN 389).

*Ni+**çe** yakınsın bana sen* (YED 14/4).

*Bu saltanat-ı dünye için bu+n+**ca** taleb ne* (HB W15a).

*(...) lakin bu du'aya tavti'a için diledüm ki bir aceb+**ce** nesne (...)* (MU 6).

Bu dönemde *ne* sözcüğünde sık sık görülen +çe+ eki nadiren +şe+ şeklinde de kullanılmıştır: *nişe* "nasıl, neden" (Tatcı, 1998: 472).

Tü. T.: "+ça+, +çe+, +ca+, +ce+"

çocukça, erkekçe, insanca, iyice (Banguoğlu, 2007: 160).

*Motor yavaş+**ça** vapura yanaştı, önce bavullar taşındı* (Livaneli, 2017: 24).

*(...) vadileri çok derin olan sık ormanların kardeş+**çe**+(s)i+(n)e yaşadığı kara parçalarından mı geçmezdik?* (Akın, 2004: 94).

*Fransız+**ca**+sı çok güzel* (Hikmet, 2011: 17).

*Çetrefil bir İngiliz+**ce**+y+le (...)* (Kabaağaçlı, 2014: 17).

1.8.c. İşlevi

Gök T.de "miktar, kadar" anlamı veren sıfatlar (*yüzçe er* "yüz kadar er") ve zarflar (*kanıŋ subça yügürti* "Kanın su gibi aktı.") türetir. Ancak kimi kullanımlarda, sayının ifade ettiği değeri belirsizleştirir, tahminî bir miktarı işaret eder: *iligçe er* "elliye yakın er". "Görelik" anlamı taşıyan zarflar yapar: *törösinça* "töresince" *yaratmış* (Tekin, 2003: 116; Korkmaz, 2005: 23). **E. Uyg. T.** devresinde kalıplaşan sözcükler oluşturur: *ança* "o kadar, biraz", *antaça* "o esnada, orada". "Kadar, yaklaşıklık" anlamı verir: *yüzçe er* "yüz kadar er". Zaman zarfları türetir: *aşnuça* "önce". Eşya isimleri oluşturur: *bagça* "bohça, çıkın". Sözcüğe "gibilik, benzerlik" manası yükler: *balıgça* "balık gibi". Dil isimleri yapar: *Türkçe, Enetkekçe* "Hintçe". *Aya* "avuç, el içi" sözcüğünden türeyen *ayaça* "avuç, el içi" sözcüğünde ise anlamı değiştirmediği görülür (Caferoğlu, 1968: 26; Eraslan, 2012: 95; Elmalı, 2016: 79, 107; Korkmaz, 2005: 57). **Kar. T.**nde kök hâlindeki sözcükle kaynaşarak kalıplaşmış adlar türetir: *barça* "bütün, hep", *neçe* "nice?, nasıl?". Dil isimleri oluşturur: *arab-*

ca "Arapça", *tejikçe* "Farsça". İsimlere "...e göre" anlamı yükler: *Bugra han tilin+çe türk lugatin+çe (...).* Getirildiği isme "yaklaşıklık, kadar" anlamı kazandırır: *min yılça* "bin yıl kadar" (Arat, 1947: 4; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58; Taş, 2015: 27; Bice, 1993: 172). Bu dönemde +ça+ ekinin eşitlik görevli kullanımları neredeyse bitmiş, yerine *teg* edatı kullanılmıştır (Korkmaz, 2008: 43). **Har. T.** döneminde, adlardan yer-yön zarfı yapar: *ayakça* "aşağı", *örce* "yukarı doğru". Dil adları türetir: *Arabice* (Arapça). Soru sözcükleriyle kalıplaşarak soru zarfları meydana getirir: *näçä* "ne kadar?", *kança* "nereye?". Somut isimler yapar: *akça* "akçe". *An* sözcüğüne eklenerek "öylece" anlamında zarflar oluşturur: *ança (yürüdiler). Bar* sözcüğünden "bütün, hep, hepsi" anlamlı sıfatlar yapar: *barça (sahabalar).* Bu sözcükle kaynaşarak belgisiz zamirler türetir: *barçadın* "tamamı, bütünü". *Bu* işaret zamiri üzerine geldiğinde "bunca" anlamlı sıfatlar oluşturur: *munça (yer)* (Eckmann, 2014: 19, 106; Kalsın, 2013: 72-73). **Kıp. T.** döneminde eklendiği sözcüğe "küçültme" anlamı kazandırdığı, bu anlamın alet isimleri yapımında çokça kullanıldığı görülür: *burġuça* "küçük boru", *sünülçe* "küçük süngü". Sözcüğe "yakın, kadar" anlamı verir: *térçe* "hızlıca", *aptalça* "aptalca". Bu işleviyle özellikle renk adlarında sık sık görülür: *alaça* "karışık renkli, alaca", *akça* "beyaza yakın", *ḳızılça* "kırmızı, kırmızılık", *saruca* "sarıca, sarımtrak". Dil adları türetir: *Arabça* "Arapça", *Tatarça* "Tatarca". Kökle birleşerek kalıplaşan sözcükler oluşturur: *barça, néçe.* Hayvan adları türetir: *karaça* "karaca, bir geyik türü". Somut varlık adları yapar: *aḳça* "para" (Karamanlıoğlu, 1989: 131; Güner, 2013: 110; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 324). **Çağ. T.**nde sözcüğe "küçültme" anlamı vermiştir: *ḳaṣabaça* "küçük kasaba". "Küçültme, yakınlık" anlamı ön planda olmak üzere eşya isimleri yapar: *taġarça* "küçük torba", *akça* "akçe, para". "Yakın, kadar" anlamı yükler: *saruça* "sarıya yakın, sarı gibi", *alaça* "alaca". "Miktar" bildiren sıfatlar (*barça* "bütün, tamamen") ve miktarı sorgulayan soru sıfatları (*neçe* "ne kadar, kaç tane?") türetir. Dil isimleri yapar: *Türkçe, Hinduça* (Eckmann, 2005: 44; Argunşah, 2014: 102; Eraslan, 2015: 52, 245; Turan, 2019: 25). **E. An. T.** döneminde kalıplaşmış soru sözcüklerinde görülür: *nice-niçe* "neden", *kanca* "nereye, hangi yere?". "Yakın, kadar, gibi" anlamı taşıyan sıfat ve zarflar türetir: *eskice* "eski gibi, eskiye yakın", *dünyâca* "dünya kadar". Dil adları yapmak için kullanılmıştır: *Türkce, Arabca.* Durum zarfları meydana getirir: *dirice* "diri olarak, diri diri", *yaluñuzca* "yalnız olarak". Hastalık isimlerinde görülür: *kutluca* "veba", *kızılca* "kızarıklık", *sivilce.* Zaman dilimi bildirmek için zaman anlamlı kelimelerden sonra kullanılır: *künce* "gün boyu". Eşya adları türetir: *akça* "akçe". *Honça* "küçük sofra" sözcüğünde, "küçültme" anlamı verdiği görülür (Korkmaz, 2000: 57; Gülsevin, 2011: 115; Şahin, 2015: 53; Önler, 1989: 115; Yavuz, 2017: 203; Canpolat-Önler, 2016: 35, 178; Küçük, 2014: 187; Yılmaz vd., 2013: 61, 861). **Osm. T.** döneminde dil adları türetir: *Osmanlıca, Türkçe.* İsimlere "tarafından" anlamı

verir: *cümlece, herkesce.* Eşya isimleri yapar: *eskice* "yıpranmış giyecek", *akça* "akçe, para". Miktar ve zaman bildiren sözcüklere gelerek "abartma" anlamı kazandırır: *günlerce, aylarca, yüzlerce.* Yine miktar ve zaman anlamlı sözcüklerden zarflar türetir: *evvelce, önce, érce* "erkenden". Adlardan durum zarfları yapar: *yavaşça, çocukça.* Deny (2012: 296) ekin "kimi zaman küçültme, kimi zaman büyütme" anlamı verdiğini söyler: *güzelce, uzunca* (küçümseme); *iyice, başlıca* (büyütme). Deny'e göre, bu iki anlamdan hangisinin kastedildiği sesin tonundan ayırt edilmektedir. Yönelme hâli işleviyle kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır: *"...herkes yerli yerince gitsin".* Bu dönemde -AsI+ sıfat-fiil ekiyle türemiş dua veya beddua içerikli sözcüklere gelerek etkiyi arttırmak için kullanılmıştır: *Bahçeye giresice/güller deresice/ne yaman da güzelmiş/koynuma giresice.* Yer adları (*Çamlıca, Çatalca*) ve kişi adları (*Karaca Ahmed*) olmak üzere özel isimlerde kullanılır. Eş anlamlı sözcüklerden oluşan ikilemelerde kullanılmıştır: *alaca bulaca, alca belce, aḳça paḳça* (Deny, 2012: 581; Korkmaz, 2005: 57-59; Develi, 2017: 77; Güftâ, 2018: 111; Tatcı, 1998: 445; Tekin, 1992: 332; hengirmen, 1983: 161). **Tü. T.**nde +CA+ ekinin "gibi, göre, kadar, eşitlik" anlamları vermesi ve çekim eklerinden sonra kullanılabiliyor olmasından dolayı çekim kategorisine kaydığını düşünen araştırmacılar vardır. İncelenen kaynaklarda ekin, "çekim, hâl eki kategorisinde değerlendirenler", "sadece yapım kategorisinde değerlendirenler" ve "kimi durumlarda çekim, kimi durumlarda yapım kategorisinde inceleyenler" olmak üzere üç farklı şekilde ele alındığı görülmektedir. Konuyla ilgili düşünceler şöyledir:

Atalay (1942: 57-59) ekin yapım ve çekim eki olmasıyla ilgili herhangi bir ayrıma gitmemiştir.

Ergin (2013: 167) ve Gülensoy (2010: 522) "gibi, kadar, göre, ile, birlikte" anlamlarında kullanıldığında çekim; dil, lehçe, şive adları oluşturduğunda yapım eki görevinde olduğunu belirtmektedir.

Hatiboğlu (1974: 44-52) "eşitlik, benzerlik, görelik, nispet" anlamlarında ve yer zaman adlarından sonra (*aylarca, evvelce*) eşitlik anlamı vererek çekim eki gibi kullanıldığını belirtmiştir. Diğer anlamlardaki örneklerde yapım eki olarak değerlendirdiği görülür.

Banguoğlu (2007: 158) ekin, hem sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme eki olduğunu hem de çeşitli adlar türettiğini belirtir.

Adalı (2004: 86) ekle ilgili verdiği örnekleri "türetim ardılı" başlığı altında ele almıştır. Ancak örneklerde "görelik, eşitlik" anlamı taşıyan sözcüklerin olmayışı dikkat çekicidir.

Gabain (2007: 43) eki hem isimden isim yapan ekler başlığı altında incelemiş hem de ek için "eşitlik hâli ile aynı" açıklamasında bulunmuştur.

Tekin (2003: 116) eki "adın durumları" içerisinde "eşitlik durumu" başlığı altında değerlendirmiştir. Sözcüğe "eşitlik-karşılaştırma, yaklaşıklık, görecelik" anlamı vererek zarflar oluşturduğunu belirtir.

Korkmaz (2014: 121) ve Eker (2006: 349), eşitlik durumu ekinin donmasıyla yapım eki niteliği kazandığı görüşündedirler. Korkmaz (2005: 12-73) *Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme* adlı çalışmasında, hâl eki olan +CA+'nın "eşitlik (vasıfta eşitlik, miktar ve büyüklükte eşitlik, izâfi eşitlik), mukayese ve sınırlama" görevlerinde kullanıldığını belirtir.

Gökdayı-Sebzecioğlu'ya (2006: 61-71) göre, zamirlerden sonra gelebilmesi, iyelik ekleriyle birlikte kullanılabilmesi yapısal olarak çekim eki olduğunu işaret eder. Kendisinden sonra çekim eklerini alabilmesi, ad soylu ve cansız varlık adı olan bütün kelimelere eklenememesi ise yapısal olarak yapım eklerine yaklaştırır. Belirtilen ikilik yazarlarca, ekin henüz değişim sürecini tamamlamamış olmasıyla açıklanmaktadır. Bu sebeple ekin incelenmesi için "çekim eki olan, yapım eki olan ve yapımsı eki olan" +CA+ olmak üzere üç sınıf belirlenmiştir.

Koç (2010: 507) ekin hem yapım hem çekim eki olabildiği görüşündedir. Ekin, iyelik ekinden sonra geldiği durumlarda çekim eki görevinde olduğunu savunur. *Ben, sen, biz, siz* zamirlerinden sonra geldiğinde ise "...a göre" edatının anlamını verdiği için eki *ek edat* şeklinde adlandırmıştır. Ekin hâl eki olarak adlandırılmasına karşıdır. Koç'a göre hâl eki alan sözcükler cümlede dolaylı tümleç görevindedir ancak +CA+ ekli bir dolaylı tümleç örneği yoktur.

Çotuksöken (2011: 50-51) "tarafından, -(y)a göre" anlamlarında kullanıldığında çekim, diğer kullanımlarda yapım eki olduğunu savunur.

Erdem (2011: 76-77) ekin çekim ekliğinden uzaklaşıp yapım ekliğine yaklaştığını düşünmektedir. Ekin daha çok sıfat, zamir ve zarflara geldiğini, diğer durum ekleri gibi isim türünden tüm kelimelere getirilemediğini, sözcük türünde değişiklik yapabildiğini ve kimi durumlarda kendisinden sonra iyelik eki veya iyelik ekleriyle birlikte diğer durum eklerinden biriyle kullanılabildiğini -*açıkçası, delicesine* örneklerinde olduğu gibi- ifade eder. Bu durumları, çekimlik özelliğinin kaybı olarak değerlendirir.

Deny (2012: 572) eki *edat-çekim eki* olarak adlandırmıştır. Deny'e göre hâl ekleriyle edatların farkı, 3. kişi iyelik ekini almış bir ada veya zamire eklendikleri zaman zamir n'sini alıp almamalarıdır. +CA+ eki, bu iki özellikten her ikisini de taşır, kimi zaman hâl ekleri gibi zamir n'si alır, kimi zaman da adın durumları içerisinde değerlendirilemeyecek kullanımları vardır. Ek için anlam odaklı bir adlandırması da *göreceli hâli*dir. Adlandırmayı, +CA+'nın günümüzde "karşılaştır-

ma (benzetme), belirsiz bir ilgi bildirmesi" açısından artık yaşamıyor olmasıyla açıklamıştır.

Ekin hangi mahiyette olursa olsun vurguyu kendinden önceki heceye atışı dikkat çekicidir. Yapım eklerinde görülmeyen bu durum, ekin yapım görevini sürdürürken bile çekim eki izlerini taşıdığını gösterir (Ergin, 2013: 167).

Günümüzde +CA+ eki; biri tarihî dönemlerden beri kullanılagelen, biri de Farsçadan dilimize geçmiş olmak üzere iki tanedir. Farsçadan geçmiş +CA+, çoğunlukla +çe biçiminde oluşu, ünlü-ünsüz uyumlarına uymayışı ve genelde Türkçe olmayan sözcüklere eklenmesi *akçe, ilçe, bahçe (bağçe)* bakımından Türkçe +CA+'dan ayrılır. Farsça +ce+ eki kullanım olarak Türkçe +CA+ eki kadar yaygın olmayıp anlam özellikleri de çeşitli değildir. "Küçültme" anlamı, en yaygın kullanımıdır (Tosun, 2010: 1484).

Balyemez (2015: 904) ekin çalışmalarda "küçültme eki" olarak anılmasına karşı çıkarak bir anket çalışması yapmıştır. Ankette verilen cümlelerden "1. Şafak sökerken *derince* bir mezar kazmış bahçesine. 2. İçeriden *güzelce* bir kız çıktı. 3. Babam, bu güvercinlere gaz sandıklarından *genişçe* bir yuva yaptı. 4. Öğretmen sınıfa girince, çantasından *kalınca* bir kitap çıkardı." cümlelerinde yer alan +CA+ ekli kelimeler; sözlüklerde "küçültülmüş" anlamıyla yer alırken anket sonuçlarına göre katılımcıların yarıya yakını "güçlendirilmiş anlam" şeklinde değerlendirmiştir. Sonuç olarak ekin tamamen "küçültme anlamı yüklediği konusunda bir birlik olmadığı" bulgusuna ulaşmış, "güçlendirme" anlamının ilerleyen zamanlarda daha yaygın olarak kullanılacağına yer vermiştir.

Miandoab (2018: 221) "küçültme, yaklaşıklık ve abartma" anlamlarının ekin geldiği sözcüğün türüne göre değiştiğini belirtir. Örneğin sıfat türünde sözcüklere eklendiğinde "çokluk, kuvvetlendirme" anlamı verdiğini (*Dersi iyice anladım.*), temeli isim olanlara geldiğinde ise anlamı "yaklaşıklık ve eşitlik" anlamı (*askerce* "askere yakışan surette, asker gibi") yüklediğini ifade eder.

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda, +CA+ ekinin kullanıldığı durumlar ve anlam özellikleri şu şekildedir: "Yakın, kadar" anlamlı kazandırır: *delice, sarıca.* "Bakımından" anlamı kazandırır: *kalpçe* (temiz). "Daha/oldukça" anlamı kazandırır: *iyice* (bak). "Olarak" anlamı kazandırır: *sınıfça, açıkça.* "Göre, mahsus" anlamı kazandırır: *kendince, aklınca, bence.* "Tarafından" anlamı kazandırır: *askerlerce, öğrencilerce.* "Küçültme" anlamı kazandırır: *güzelce, yakınca.* Kalıplaşan adlar türetir: *Çukurca, Sütlüce. Böylece, ayrıca, kısaca* bağlaçları da bu yolla türemiştir. Dil adları türetir: *Türkçe, İngilizce.* Yiyecek adları türetir: *basmaca* "kayısı kurusu, kak (Malatya yöresi)", *külçe* "ev fırınlarında pişirilen küçük ekmek (Ankara yöresi)", *külünçe* "bayram çöreği (Malatya yöresi)", *beylerce* "bir çeşit üzüm (İzmir, Isparta,

Çanakkale yöresi)". +CA+ eki ile yapılan küçültme sıfatları, ekteki işlev zayıflaması sebebiyle, "kendisinde o sıfatın ifade ettiği vasfı taşıyan" anlamında yeni cins isimler meydana getirir: *ḳızılça* (suçiçeği). Oyun isimleri türetir: *yakalamaca, köşe kapmaca, bilmece.* Hastalık isimleri türetir: *boğmaca, oymaca* "frengi". Hayvan isimleri türetir: *yağmurca* "geyik", *kokarca.* Alet isimleri türetir: *elce* "yağ tavası", *etekce* "üç etekli elbise". Güzel dilek ve beddua anlamı taşıyan sıfat-fiillerden sonra gelerek belirtilen temenninin etkisini arttırır: *gözü kör olasıca, boyu devrilesice* (Korkmaz, 2000: 63-65; Korkmaz, 2008: 58; Tosun, 2010: 1482, Hatiboğlu, 1974: 50; Kahraman, 2009: 49; Çotuksöken, 2011: 51-52).

1.9. +CAğIz+

1.9.a. Kökeni

Bergamalı Kadri, +CUk+ ve +CUGAz+ eklerinin aynı ek olduğunu belirtir. +CUk+ ekinin çok heceli, +CUGAz+ ekinin ise tek heceli sözcüklere getirildiğini ifade eder (Karabacak, 2002: 31).

Ergin (2013: 166) -cak, -cek ve -cığaz, -ciğez, -cuğaz, -cüğez (*hanımcığaz, beyciğez*) eklerinden son zamanda türemiş bir ek olduğunu ifade eder. Ergin'e göre +CUk+'tan gelişen +CUgAz+ eki yerini +CAgIz+'a bırakmıştır. Buna göre ekin gelişimi +CUk+<+CUgAz+<+CAgIz+ şeklindedir. Yazar, bu eklerde görülen "(A) z" bölümünü, bir kuvvetlendirme unsuru olarak değerlendirir. Belirtilen ifadeden, ekin birleşik bir ek olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Banguoğlu (2007: 148) da eki ayırmada Ergin ile aynı görüşü paylaşır.

Karaağaç (2013: 266) da başlangıçta ekin -cığaz, ciğez, -cuğaz, -cüğez biçimlerinin var olduğunu belirtmiş, zamanla bu ekler ile -cak, -cek eklerinin karışması sonucu -cağız, -ceğiz ekinin oluştuğuna yer vermiştir. Karaağaç'ın ifadelerinden Ergin'le aynı görüşü savunduğu anlaşılmaktadır.

Şemseddin Sami *Kamus-ı Türkî*'de *adamcağız* sözcüğü içerisinde "Âdemcügez yanlıştır." ifadesine yer vermiştir. Bu ifadeden, +cağız eki ile +cık ve +cüğez ekleri arasında bir ilişki kurmadığı anlaşılmaktadır (Yavuzarslan, 2019: 28).

Korkmaz (1960: 175) da +cak, +cek ekindeki "acıma, sevgi" ifadesinin +az,+ez eki ile berkitilmesi sonucu oluştuğunu belirtir. Korkmaz, ekin +CAk+'tan geliştiğini kabul eder. Eker (2006: 349) -cAğIz ve -cIğAz eklerini birlikte ele almış ve bu ekleri "metatetik ekler" olarak değerlendirmiştir. Ekler arasında öncelik veya köken ayrımında bulunmamıştır.

Gül (2006: 10) +CAk ekinin, bir pekiştirme eki olan yavruc+Az>+Iz ile uzatılmış hâli olduğunu, +CAk ve +CIğAz'dan benzerlik sonucu meydana geldiğini ifade eder.

Çalışmalarda birleşik bir ek olduğu konusunda ortaklık gözlenir. Ancak ekin +CIk+'tan geliştiği (Güner, 2013: 114) ve +CAk+'tan geliştiği (Korkmaz, 2014: 124) konusunda düşünceler farklılaşmaktadır. Bu incelemede +CIk+ ve +CAk+ eki arasında anlam farkının neredeyse olmaması (*yavrucak-yavrucuk*) ve biçimsel olarak yakınlıkları sebebiyle belirtilen iki ekin birbirlerinin varyantı olduğu kabul edilmiştir. Bu sebeple kökeni ile ilgili herhangi bir ayrım yapılmamıştır.

1.9.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T. ve **Çağ. T.** dönemlerinde bu ekin kullanılmadığı gözlenmiştir.

Kıp. T.: "+çukaz+, +çukas+, +çükez+, +çükes+, +cügez+"

atçukaz "küçük at", *azçukas* "azıcık", *itçükez-itçükes* "küçük köpek", *yüzcügez* (Güner, 2013: 114; Toparlı, 2017: 25).

*(...) yahud hafif körüp Nebī endamını kim ayıtsa ayaçuk tese ya elçek tese ya yüz+**cügez** tese kafir bolur Teŋri Te'ala'ge*

"(...) veya peygamberin endamını küçük görüp ayakçık, elcik, yüzcük dese kafir olur." (İMS 7a).

E. An. T.: "+cıgaz+, +cügez+, +çügez+, +cugaz+"

kurtcıgaz, elcügez, kelbçügez, toncugaz (Şahin, 2015: 54; Ergin, 2018: 88, 433; Yılmaz vd., 2013: 963).

Süleyman eyitdi ha*cetüŋ dile ol kurt+**cıgaz*** (KE 661/7).

*(...) biraz sovucak ve ḫoş yil+**cügez** buldılar* (KE 344/9).

*Maḳʿadda olan ḳurt+**cuġaz**+lar+ı ḳırar* (EM 52).

*Bir uyuz it+**çügez**+e hayr itmege* (MT 3011).

Osm. T.: "+cegez+, +cegiz+, +caġaz+, +cagız+, +çagaz+, +ceğiz+, +cağız+, +cügez+, +cugaz+"

kelbcegez, güncegiz, ḳılcaġaz, ḳumcağız, kızçaġaz, kardeşceğiz, yavrucağız, biricügez, şuncugaz (Kartallıoğlu, 2011: 535; Develi, 2017: 78; Atalay, 1946: 37, 47).

*(...) iki harf üzerine olub ahiri cezimlü olsa "cügez" ile "cugaz" ile gelür, er+**cügez** gibi, kıl+**cugaz** gibi*

"İki harften oluşan köklere "cügez" ve "cugaz" şeklinde gelir." (MU 69).

*Adam+**cagız** (…) Küçük ve fakir ve hakir yahut şâyân-ı merhamet insan* (KT-"adamcağız").

Tü. T. "+cağız+, +ceğiz+"

adamcağız, evceğiz.

Ergin (2013: 166) ekin kalın şekillerine temayülün daha çok olduğunu (*efendicağızım, beycağızım) ve* "c"li şekillerinin tercih edildiğini belirtir.

Tekil işaret zamirlerine getirildiğinde arada "n" ünsüzünün türeyişi dikkat çekicidir: *buncağız, şuncağız, oncağız* (Gülensoy, 2010: 523).

*(…) adam+**cağız**+lar, yardım bile ediyor kimi kere* (Hikmet, 2011: 46).

1.9.c. İşlevi

Kıp. T. döneminde "küçültme" anlamı verir: *azçukas* "azıcık", *yüzçükez* "küçük yüz". Bu anlamla alet isimleri türetir: *yayçukaz* "küçük yay". Canlı varlık adlarına geldiğinde "küçültmenin" yanında "acıma" anlamı da kazandırır: *itçükez* "küçük köpek", *atçukaz* "küçük at" (Güner, 2013: 114). **E. An. T.** döneminde "küçültme" anlamı taşıyan adlar yapar: *evcügez* "küçük ev", *dagcugaz* "küçük dağ". "Acıma" ifade ettiği örnekler de vardır: *ḳızcuġaz, kurtcuġaz. Müntehabat-ı Şifa*'da görülen k*urtcugaz* sözcüğünde "vücutta görülen küçük kurtları" belirten bir canlı ismi türetmiştir. Hastalık isimleri oluşturur: *başcugaz* "küçük çıban" (Gülsevin, 2011: 116; Önler, 1989: 115; Canpolat-Önler, 2016: 112). **Osm. T.**nde eklendiği sözcüğe "küçültme" anlamı katar: *evcegiz, ḳılcaġaz.* Canlı varlık adlarından sonra gelerek onlara "acıma" anlamı verir: *ḳızçaġaz, kelbcegez* (Kartallıoğlu, 2011: 534). **Tü. T.** "küçültme-acıma" (*adamcağız, hayvancağız*) ve "sevgi" (*cancağız)* anlamları yükler. Yer adları türetir: *Köyceğiz.* İsimler dışında zamirlere de gelerek bu sözcüklere "acıma, küçültme, sevgi" anlamları verir: *buncağız, şuncağız, oncağız* (Korkmaz, 2014: 124; Gülensoy, 2010: 523).

1.10. +CAk+

1.10.a. Kökeni

Bergamalı Kadri *Müyessiret-ül-Ulûm*'da şu ifadelere yer vermiştir: "(…) İki harfden artuk olsa ahirinde cezimlü kaf olsa ol kafdan ön bir üstünlü cim getürürüz, *balıcak* gibi, *susucak* gibi; ba'id degüldür ki bunlarun aslları balıkcuk, susukcuk ola (…)". Kadri, ekten önce kaf gelmediği takdirde "cuk ve cük"ün kullanıldığını (*peynircük*) ifade eder (Karabacak, 2002: 31). İfadelerinden anlaşıldığına göre Kadri, +CAk+ ekinin aslının +CUk olduğunu, +CAk+'a dönüşümün "k" ile sağlandığını savunur.

Ramstedt (1952: 217) ekin, "+ç+ak" olmak üzere iki küçültme ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu ifade eder.

Erdal (1991: 12) ekin "+ç+" ve "+k+" eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu, +çAk+ ve +(X)çUk+ eklerini +(X)ç+ ekinin genişlemiş biçimleri olarak alır. Erdal (1991: 46), bu ekin Orta Farsça ve Soğdcada küçültme eki olan +īçak+'tan Türkçeye geçmiş olabileceğini belirtir.

Deny (2012: 293) "Küçümseniklerin alelade eki, kökünde eşitlik edatı olan +cAK edatı idi." ifadesine yer vermiştir. Küçümsenikler olarak +CIk+, +CAk+ eklerini birlikte değerlendiren Deny (2012: 573) +cak ekinin *çag* sözcüğünden geldiğini, bu sözcüğün ise çok daha eski *çañ* sözcüğünden geliştiğini belirtir. Farklı lehçelerde örneği görülen "-çañ" ekinin görüşünü desteklediğini ifade eder.

Korkmaz'a (2000: 99-107) göre +CAk+ eki, +CA+ ile pekiştirme edatı olan *ok*un kaynaşmasıyla oluşmuştur. *Ok* edatının Göktürkçe (*Kirse teñri bilig birtük üçün özüm ök ḳaġan ḳısdım* "Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için bizzat o hakanı ilerlettim."), Eski Uygur Türkçesinde (*Et' özüm ök közünü turur* "Gerçi vücudum görünmektedir, fakat..."), Karahanlı metinlerinde (*Kişi körki söz ol bu söz ök telim* "İnsanın sözü sözdür, bu söz ise çok çeşitlidir.") ve Harezm Türkçesi döneminde (*Bütünlügün rastlıḳın ḳorḳar teñri ta'ālidin ök öz kullanrıdın* "Tanrı'nın kulları içinde ancak alimler gerçekten ondan korkar.") bağımsız bir yapı olarak kullanıldığını belirtir. Edatın, zamanla +ça eki ile birleştiğini ve bu birleşimle k'nin işlevinde zayıflama olduğunu ifade eder. +CA ve k'nin birleşimi sırasında görülen değişiklikleri şu şekilde açıklar: "Türkçede hükümlü ses kuralı gereğince kendi ünlüsünü kaybedip birleştiği kelime ya da ek ile büsbütün kaynaşmıştır."

Hamilton (2015: 252) eki -ç+ -°k şeklinde ayırmış ancak bu eklerin mahiyetleri hakkında bilgiye yer vermemiştir.

İlhan da (2009: 1541) Korkmaz'la aynı görüştedir. Ekin yapısında bir kelime ve bir ekin bulunduğunu belirtir. Ancak edat ile ekin kaynaşması sırasında görülen değişiklikleri farklı şekilde açıklamıştır: "Birleşim sırasında, genellikle ikinci kelimenin başındaki ünlünün baskın olması gerekirken, Türkçede ilk heceden sonraki hecelerde geniş yuvarlak /o/ ve /ö/ ünlülerinin bulunmaması sebebiyle ilk kelimenin sonundaki eşitlik ekinin ünlüsü birleşim içerisinde baskın duruma geçmiştir."

Doğan (2014: 15) ekin "hâl eki+pekiştirme eki" kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtir ve +cA+ok ayrımını benimser.

Görüldüğü üzere ekle ilgili düşünceler, ekin bir ek ve bir edattan oluştuğu ve iki ekin birleşiminden oluştuğu olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu incelemede ikinci görüş desteklenmektedir.

1.10.b. Biçimi

Gök T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+çak+"

ḳulunçaḳ "taycık", *ḳolıçaḳ* "kolcuk" (Eraslan, 2012: 95).

*(...) ıya taya iki kol+ı+**çak** atasınıŋ b(oyun) kuçup ince tep tedi*

"(...) korkarak küçücük kollarıyla babasının boynuna sarılıp şöyle dedi." (DSKP 1428-1429).

Kar. T.: "+çak+, +çek+"

alçak "alçak gönüllü, yumuşak huylu", *pürçek* "insan veya atın perçemi" (Nalbant, 2008: 85; Taş, 2015: 28).

*Tüzün erdi al+**çak** kılınçı (...)*

"Asi tabiatlı, alçak gönüllü tabiatlı (...)" (KB 43).

*Pür+**çek***

"İnsanın kâkülü, atın perçemi" (DLT 476).

Har. T.: "+çak+, +çek+, +cak+, +cek+"

alçak "itaatkâr", *örümçek* "örümcek", *yavrıcak, ertecek* "sabahleyin" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 187, Kalsın, 2013: 74).

*(...) boyun südi aŋa al+**çak**+lık kıldı*

"(...) boyun eğdi ona, uysallık gösterdi." (ME 161/2).

*Kulak kemi(r)+**çeg**+i*

"Kulak kıkırdağı" (İML 116B).

*Erte+**cek** yörüdi, erte er bardı ya keldi*

"Sabahleyin yürüdü, sabah erken vardı veya geldi." (ME 149/7).

*Resule sena itdi ve yavrı+**ca**g+ın aldı, gitdi* (KE 202a/11).

Kıp. T. "+cak+, +cek+, +çak+, +çek+"

baltacak "küçük balta", *kötcek* "insanın arka kısmı", *baltıçaḳ* "çekiç", *örmeçek* "örümcek". Bu dönemde ekin +şAk şekli de bulunmaktadır: *alçak-alşak* "yüksek olmayan yer", *aġırçak-aġırşak* "iplik eğirmeye yarayan bir alet" (Güner, 2013:111).

*(...) bilig ehli nasihat kilür ahmak kulakına oyun+**ca**k* (GT 123/1).

*Takı koy tezeklese süt sap+**ça**k+ı içinde bir tezek ya iki tezek ayıttılar*

"Koyun süt kabına bir veya iki kere tezeklese (bununla ilgili şöyle) dediler." (İMS 113b).

*(...) yahud hafif körüp Nebī endamını kim ayıtsa ayaçuk tese ya el+**çek** tese ya yüzcügez tese kafir bolur Teŋri Te'ala'ge*

"(...) veya peygamberin endamını küçük görüp ayakçık, elcik, yüzcük dese kafir olur." (İMS 7a).

Çağ. T.: "+cak+, +cek+, +çak+, +çek+"

çuḳurcaḳ "küçük çukur", *iricek, yançak* "atın yanlarına bağlanan zırh", *békçek* "küçük bey" (Eckmann, 2005: 44; Akdoğan, 1988: 180).

*İki yan+**çak** bolup ikki kanatı*

"İki tarafındaki takımı iki kanadı idi." (MN T180).

*(...) ne gök+**çek** hayâli var*

"(...) ne güzel hayali var." (AD 193/4).

*Nite kim iri+**cek** sarsar benefşe* (AD LXX/32).

E. An. T.: "+cak+, +cek+, +çak+, +çek+"

yalıncaḳ, tîzcek, alçak "alt+çak", *gökçek* (Gülsevin, 2011: 115; Genç, 2005: 52).

*Kodı arkun+**cak** yire ol tevseni*

"O asi atı yavaşça yere koydu." (MT 1183).

*Ol güni gördükde gafil olur her murzi'a 'avrat süd emzürdügi küçü(k)+**cek**+den* (SKT 356a).

*Aç görsem toyurdum yalın+**çak** görsem tonatdum* (DK V14).

*Anın unın yüze süricek rengini gök+**çek** eder* (EM P9b14).

Osm. T.: "+cak+, +çak+, +cek+, +çek+"

oyuncaḳ, kolçak, gökcek-gökçek (Kartallıoğlu, 2011: 533; Yavuzarslan, 2019: 22).

*Yüz çokallu gelürse yalın+**cağ**+ı soyamaz*

"Yüz tane zırhlı asker gelse yalın kişiyi soyamaz." (YED 105/5).

*Küçi(k)+**cek**+den oglı gibi besleyüp okutmış* (HB W77a).

*Al(t)+**çak** (...) yüksek mukabili, dûn pest* (KT- "alçak").

*Kamu şekker yidüŋ gö(r)k+**çek** buyurduŋ*

"Çok şeker yedin, güzel söyledin." (ÇN 899).

Tü. T.: "+cak+, +çak+, +cek+, +çek+"

yavrucak, kolçak, büyücek, dizçek "dizlik" şekillerinde kullanılmıştır. Sonu "k" ile biten sözcüklerde, ekin son sesinin "k" oluşu sebebiyle oluşacak kakafoniyi önlemek için, sözcükteki "k" düşürülür: *büyücek, küçücek, ılıcak* (Korkmaz, 2014: 124).

Oyun+cak+çı dükkanının raflarında bir oyuncak beğenmekten hiçbir farkı yoktur, sahilde çakıltaşı aramanın (Akın, 2004: 26).

1.10.c. İşlevi

Asıl işlevi sözcüğe "küçültme, sevgi" anlamı vererek sıfat ve zarf görevli sözcükler oluşturmaktır ve bu işlev tüm dönemlerde ortaktır (Güner, 2013: 111). **E. Uyg. T.**nde "küçültme" anlamı verir: *ḳulunçaḳ* "taycık", *ḳolıçaḳ* "kolcuk" (Eraslan, 2012: 95). **Kar. T.** insanların kişilik, huylarına ait sıfatlar türetir: *alçak* "alçak gönüllü, yumuşak huylu", *ḳıwçak* "şanssız, yabani". Alet ismi yapar: *bagırçak* "semer", *arkaçak* "ağza ilaç akıtmak için kullanılan delikli aygıt". İnsan vücuduyla ilgili isimler yapar: k*udu(ru)ça*k "kuyruk sokumu" (Nalbant, 2008: 85; Taş, 2015: 28; Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1235). **Har. T.** döneminde "küçültme" anlamı verir: *yavrıcak.* "Zaman" anlamı taşıyan sözcüklerden sonra gelerek zaman zarfları oluşturur: *ertecek* "sabahleyin". Eşya isimleri türetir: *baltaçak* "büyük çekiç". Kişi veya kişilik özelliklerine dair sıfatlar türetir: *alçak* "itaatkâr", *tölçek* "doğurgan". Hayvan adları yapar: *örümçek* "örümcek". Vücutla ilgili isimler oluşturmakta kullanılır: *kemiçek* "kıkırdak". *Ne* soru ifadesinden sonra gelerek "miktar" sorgulayan soru sözcükleri türetir: *niçek* "ne kadar?" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 187, Kalsın, 2013: 74; Karagözlü, 2018: 112, 120, 130, 295). **Kıp. T.** döneminde alet adları türetir: *baltıçaḳ* "çekiç", *oyuncak.* Hayvan adları türetir: *örmeçek* "örümcek", *ḳulunçak* "yeni doğmuş tay". "Küçültme" anlamı verir: *baltaçak* "küçük balta", *küpçek* "küçük küp" (Karamanlıoğlu, 1989: 344; Argunşah-Güner, 2015: 74; Güner, 2013: 111). **Çağ. T.** hayvan isimleri (*karınçak* "karınca", *örümçek* "örümcek") ve hayvanlarla ilgili adlar (*topçak* "şişman, kilolu at") türetir. Alet, eşya isimleri türetir: *yançak* "atın yanlarına bağlanan zırh", *alınçak* "atın alnına takılan süs". "Küçültme" anlamı verir: *çuḳurcaḳ* "küçük çukur", *büyücek.* Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *ilançak* "kıvrımlı, dönemeçli yol". *Avçak* "avcı" sözcüğünde ise, meslek yapım eki +CI+ ile eş görevli kullanılmıştır (Eckmann, 2005: 44; Argunşah, 2014: 102; Turan, 2019: 29, 33; Durgut, 1995: 264). **E. An. T.** döneminde isim köklerinden sıfat görevli sözcükler türetir: *gökçek* "güzel, iyi", *yiynicek (başlu)* "ağır başlı". Durum zarfı (*tîzcek,*

yalıncaḳ, anulcak "yavaşça") ve zaman zarfı (*irtecek* "sabah erkenden") işlevli sözcükler yapar. Adlara "küçültme" anlamı kazandırır: *yakıncak, küçücek*. Alet, eşya isimleri türetir: *oyuncak*. Hayvan adları türetir: *örümcek*. *Tañlacak* "tan ağarırken" sözcüğünde zaman zarfı görevli sözcük türetme işlevi yaptığı görülür (Gülsevin, 2011: 115; Genç, 2005: 51-55; Yavuz, 2017: 229; Yılmaz vd., 2013: 889). **Osm. T.**nde "küçültme" anlamı verir: *yavrucak, çocucak*. Alet, eşya isimleri yapar: *oyuncak, bürümcek*. Sıfat görevli (*gökçek*) ve zarf görevli (*tizcek, yalŋuzcak*) sözcükler türetir. Nadiren hayvan isimleri türetmek için kullanılır: *örümcek* (Deny, 2012: 293; Kartallıoğlu, 2011: 533; Yavuzarslan, 2019: 31, 453). **Tü. T.**nde adlara "küçültme" anlamı verir: *yavrucak, büyücek*. Alet, eşya isimleri türetir: *oyuncak, bürümcek* "baş örtüsü". Hayvan adları türetir: *örümcek*. Durum ve zaman zarfları türetir: *çabucak* (gel), *demincek* (konuştuk). Kimi yer veya topluluk bildiren sözcüklerden sonra gelerek "birlikte yapılma" anlamı veren zarflar oluşturur: *ailecek* (toplandık), *köycek* (ayaklandık). Kalıplaşmış şekilde yer adlarında *Kuyucak, Göynücek* ve "*sağlıcakla, sevdicek(+im)*" sözcüklerinde görülür (Korkmaz, 2014: 124-125).

Tü. T.nde +CIk+ küçültme ekinin işlekliğinden dolayı bu ekin kullanımı sınırlıdır. Ergin (2013: 165) +CAk+ ekinin yapım eki olarak işlekliğinin azalmasına karşın çekim eki olarak kullanım alanının genişlediğini belirtmiştir. Çekim ekliği görevinde, "olarak, birlikte" anlamlarıyla +CA+'ya benzer bir anlam kazandırır: *çabucak, ailecek*.

1.11. +cAl+

1.11.a. Kökeni

İlgili ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.11.b. Biçimi

İlgili ek Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılmamıştır.

Tü. T. için incelenen kaynaklardan yalnızca Eker (2006: 348) ve Çotuksöken'de (2011: 52) yer verilen ekin iki biçimli olduğu görülür:

"+cal+, +cel+"

kılcal, öncel (Çotuksöken, 2011: 52; Eker, 2006: 348).

*(…) bütün bu oklar, yazılar, kıl+**cal** damarların tıkanıp kalmamasında yine de becerikli olamıyor* (Ağaoğlu, 2011: 157).

1.11.c. İşlevi

Tü. T.nde "kök durumunda isme benzer olan, ilişkili olan" anlamında adlar türetir: *kılcal, güncel* (Çotuksöken, 2011: 52).

1.12. +CI+

1.12.a. Kökeni

Gabain (2007: 43) bu ekin Moğolcada *ci* biçiminde olduğunu belirterek iki ek arasında ilişki kurmuştur.

Kuznetsov'a (1995: 240) göre ekin kökeni *çık-* fiilidir. Araştırmacıya göre *çık-* fiili, "sonuç olarak belirmek" anlamıyla eke kökenlik yapmaktadır. Görüşünü varsayımsal olarak tasarladığı şu konuşma örneğiyle destekler: "*Ol kişi(den) ne çık?*"-"*İş çık (ar)> işçi*", "*...av çık (ar)> avcı*".

1.12.b. Biçimi

Gök T.: "+çı+, +çi+"

sıgıtçı "yas tutucu", *äbçi* "eş, zevce" (Tekin, 2003: 81).

*Yog+**çı** sıg-ıt+**çı** önce kün togsıkda* (...)

"Yasçı(lar), ağıtçı(lar) doğuda gün doğusundan (...)" (BK D5).

*(...) bunça bediz+**çi**+g tuygun elteber kelürti*

"(...) bunca çizimciyi Tuygun elteber getirdi." (Kül T.KD5).

E. Uyg. T.: "+çı+, +çi+, +çu+"

yarlıkançuçı "bağışlayıcı", *közatçi* "nöbetçi", *bulunçusuz* "bulunmaz, ender" (<*bul-* "bulmak, ele geçirmek"+(u)n+ç+*çu*+*suz*) (Ayazlı, 2012: 326; Ata-Tulum, 2011: 49).

*(...) quş+**çı** keyik+**çi** balık+**çı** av+**çı** tor+**çı** tuzaq+**çı** bulup (...)*

"(...) kuşçular, geyik avcıları, balıkçılar, avcılar, ağ ile kuş tutanlar, tuzakla kuş tutanlar bulup (...)" (İKP 1).

*Bul-un-ç+**(ç)u**+suz çintemeni erdini bulsar (...)*

"Bulunmaz çintamani incisini bulacak olursa (...)" (İKP XIV).

Kar. T.: "+çı+, +çi+"

ajunçı "hükümdar, idareci", *evçi* "kadın" (Taş, 2015: 28-29).

*İlig ḳolsa saḳan ajun+**çı** kişi/ bu saḳlıḳ erür hem şeri'at işi* (KB 97-98).

*Roze namaz tesbih tehlil Hakk el+**çi**+s+i*

"Oruç, namaz, tesbih, tehlil Hakk elçisi" (DH H21).

Har. T.: "+cı+, +çı+, +çi+"

savcı "elçi", *yalġançı* "yalancı", *bitigçi* "katip" (Kalsın, 2013: 73; Yüce, 2014: 36).

*Sav+**cı** ıdtı anıng tapa*

"Elçiyi ona doğru gönderdi." (ME 36/28).

*Bu kitab anlarqa Haq te'alanıŋ uştmahlarınga yol+**çı** bolgay*

"Bu kitap onlara Hak tealanın cennetlerine yolcu (olmalarını sağlayacak)." (NF 2/17).

*Bek+**çi**+lik kıldı anıŋ üze*

"Onun üzerinde bekçilik yaptı." (ME 233/4).

Kıp. T.: "+çı+, +çi+, +şı+"

yalġançı/yalançı "yalancı", *ékinçi* "çiftçi", *baḳkırşı*"bakırcı" (Güner, 2013: 112).

*Ve eger tapulsa ölüg kemi içinde, ant içmek kemi+**çi**+ler öze-turur takı mingenler öze* "Eğer ölü gemi içinde bulunsa ant kemiciler ve gemide bulunanlar üzerindedir." (İMS 471a).

*(…) ol köni yar-gı+**çı** allında (…)*

"(…) gerçek yargıcı katında (…)" (CC 62b).

Çağ. T.: "+ci+, +çı+, +çi+"

tikinci "terzi", *atımçı* "atıcı, nişancı", *işveçi* "işveci, şuh" (Eckmann, 2007: 44; Turan, 2019: 27).

*Aya*k+**çı** *başına koysun keçekler*

"Hizmetçi başına tüyler koysun." (ŞHD 56b13).

*Heri şehrinin levend ve iç-kü+**ci** yigitleri ana mu*sah*ib bolur irdiler*

"Heri şehrinin kabadayı ve içkici yiğitleri onun arkadaşı idiler." (MN T8).

E. An. T.: "+cı+, +çı+, +ci+, +çi+, +cu+"

zindancı, okçı, demürci, bekçi, yardumcu (Gülsevin, 2011: 115; Şahin, 2015: 54; Küçük, 2014: 160; Yılmaz vd., 2013: 895). E. An. T. döneminde ekte "c, ç"nin ikili kullanımları başlamıştır. Ekin ünsüz uyumlarına ve kalınlık incelik uyumuna uyduğu söylenebilir. Ancak düzlük-yuvarlaklık uyumu henüz sağlanmamıştır.

*Necaşiye bir feryad+**cı** vardı ve anuŋ habarın virdi* (KE 943/5).

*(...) ek-in+**ci**+ler+i anlarıla* kakıtmagiçün *va'de* etdi (SKT 555b).

Beyrege ve anasına ve kız *kardaşlarına muştu+**çı** geldi, sevindiler, şad oldılar* (DK D86).

*Kalem+**çi**+ler çaldığı kara saçlum* (DK D199).

*Benüm yardum+**cu**+m Tanrı Ta'ala'dur* (SKT 180b).

Osm. T.: "+cı+, +çı+, +ci+, +çi+, +cu+, +cü+, +çü+"

hamamcı, topçı, ekmekci, elçi, pabuccu, mühürcü, sütçü (Kartallıoğlu, 2011: 538-540; Develi, 2017: 76). Ekin yazımında "c, ç" ikiliği görülmektedir. Ergin'in (2013: 158) konuyla ilgili görüşleri şu şekildedir: "Eski yazıda ... başlangıçtan beri ç'ler c ile de yazılmış, fakat tabiî, c'ler hiçbir zaman ç ile yazılmamıştır. Onun için, c ile yazılmış bir kelimenin ç'li olmak ihtimali daima var, fakat ç ile yazılmış bir kelimenin c'li olmak ihtimali yoktur... c'li şekiller ortaya çıktıktan sonra artık ç'lerin c ile yazılması bilhassa eklerde umumîleşmiş ve ç'li, c'li bütün şekiller c ile yazılmıştır."

Görülen bu iki başlılık, "c"li şekillerin ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili tarih belirlemeyi zorlaştırmaktadır.

*Meger bir gün toğan+**cı**+s+ı o bâzı/ Götürüp itmiş idi azm-ı yazı* (PN 68).

*(...) Ka'be-i mutahhara ehlinden ba'zı şik*ayet*+**ci**+leri gelüp (...)* (HB A76a).

*Mer*hum *Sul*tan *Bayezid ma*hrus*a-i İstanbulda biña itdügi cami'-i şerifüñ bu*hur*+**cu**+s+ı+dur* (HB A101a).

K*arçı gamzesi ca*zu k*aragı*

"Yağmacı gamzesi, büyüleyici bakışı" (ÇN 337).

*Hemişe bek+**çi**+s+i Cebb*ar *olsun* (ÇN 198).

*Sınıf-ı harbden ma'dûd olmayıp maahaza terfi ederek zabit olan top+**çu** ve serdümen gibi esnâf-ı bahriyye ki (...)* (KT- "gedikli").

*Süt+**cü*** (KT- "sütçü").

Tü. T.: "+cı+, +çı+, +ci+, +çi+, +cu+, +çu+, +cü+, +çü+"

çıkarcı, barışçı, devrimci, emekçi, bozguncu, topçu, sözcü, Atatürkçü olmak üzere hem düz hem yuvarlak şekilleri kullanılmaktadır (Hatiboğlu, 1974: 54-55; Çotuksöken, 2011: 54).

*(...) bas-kı+**cı** kuralların hüküm sürdüğü yaşamdan sonra, (...) buraya "Son Ada" adını takmıştık* (Livaneli, 2017: 13).

*(...) ökse+**ci** kuş+**çu**+nun kara parmak ve avuçları gibi varlığını kavramaya koyulur* (Kabaağaçlı, 2014: 8).

*Üsküdar'da, yalıda (...) yol+**cu**+luğ+a çıkmış motorlu teknelerin geceyi döven gümbürtüsünü, içim burkularak dinlerdim* (Hikmet, 2011: 13).

*Gebelik tedirginliklerin ön+**cü**+s+ü olabilir* (Atılgan, 2019: 144).

*Demek ki gelen şikayet+**çi**+y+i korkutmak için böyle bir tertibe baş vuruyorlardı* (Kabaağaçlı, 2014: 20).

*İttihat+**çı**+lar+ı da sıkıştırdıklarına göre Şükrü Bey gerçekten listenin başındadır* (Hikmet, 2011: 10).

1.12.c. İşlevi

Genel olarak "bir mesleği icra edenlere verilen adları", "kişilerin huylarını ve kişilik özelliklerini" belirten veya "bir düşünceye bağlılığı" bildiren adlar türetmek için kullanılır. Erdal (1991: 111) ekin, kişilerin sabitleşmiş, alışkanlık hâline gelmiş ve profesyonel olarak yaptıkları işleri belirtmek için kullanıldığını, ekin insan davranışları ile sınırlandırıldığını belirtir. Bunun tek istisnası olarak *kançı kurt* örneğinde insanla ilgili olmayan bir sözcük türettiğini ifade eder. **Gök T.** devresinde mesleği icra eden kişi adları türetir: *sıgıtçı* "yas tutucu, ağlayıcı", *tamgaçı* "mühürdar". "Huy/özellik" bildiren isimler yapar: *armakçı* "aldatıcı, hilekâr", *yulugçı* "yağmacı" (Tekin, 2003: 81). **E. Uyg. T.** döneminde "mesleğin yapıcısı" olan kişi adları türetir: *ölütçi* "cellat", *ḳuşçı* "kuşçu". "Kişilik özelliği" belirten isimler türetir: *küniçi* "kıskanç", *başçı* "öncü". "Cinsiyet" belirten isimler meydana getirir: *evçi* "kadın". +lI+ eki yerine kullanıldığı örnekler görülmektedir: *ölümçi* "ölümlü" (Eraslan, 2012: 95; Elmalı, 2016: 63; Tekin, 2019: 40). **Kar. T.**nde mesleği yapan kişi adları türetir: *afsunçı* "büyücü, sihirbaz", *ajunçı* "hükümdar, idareci". "Karakter özelliği" bildiren adlar türetir: *alçı* "hilekâr, aldatıcı", *basımçı* "zulmeden, zalim" (Taş, 2015: 28-29). **Har. T.**nde işi icra eden kişilerin adlarını türetir: *bözçi* "bez dokuyan kimse, dokumacı", *tarıġçı* "çiftçi". "Huy/özellik" bildiren isimler oluşturur: *cefāçı* "eziyet eden, cefa eden" (Kalsın, 2013: 73). **Kıp. T.**nde "işin yapıcılarını" bildiren adlar türetir: *aşçı, işçi*. "Huy, mizaç" bildiren sözcükler türetir: *ersekçi* "iffeti olmayan kadın", *esrikçi* "ayyaş" (Kalsın, 2013: 74). **Çağ. T.**nde uğraşı, mesleği icra eden kişi adları türetir: *atımçı* "atıcı, nişancı", *başaḳçı* "başak toplayan kişi". "Huy/özellik" bildiren sözcükler türetir: *cefâçı* "cefa eden", *ḳaracı* "iftira eden". Bir inanışa bağlılık anlamı taşıyan adlar yapar: *burkancı* "putperest". *Örgemçi* "örümcek" örneğinde hayvan adı türettiği görülür (Eckmann, 2007: 44; Argunşah, 2014: 103; Turan, 2019: 33). **E. An. T.** döneminde adın belirttiği meslekle uğraşan kişi adları türetir: *zindancı, bekçi*. "Huy/özellik" bildiren sözcükler türetir: *yalancı, yardımcı* (Şahin,

2015: 54; Küçük, 2014: 213). **Osm. T.** döneminde mesleği icra eden kişi adları türetir: *sofracı, sucu.* Karakter özelliği bildiren sözcükler türetir: *nazariyatcı, ucuzcu.* Bu dönemde *ne?* soru sözcüğüne getirilerek bu kelimeyle yakın anlamlı *neci?* soru sözcüğünü türetmiştir (Deny, 2012: 317). **Tü. T.**nde mesleği icra eden kişi adları türetir: *çaycı, dişçi.* "Huy/özellik" bildiren isimler oluşturur: *savaşçı, çıkarcı.* "Kök durumundaki sözcüğe fikren bağlı olunduğunu" gösteren adlar türetir: *Atatürkçü, halkçı.* Eklendiği sözcükle kalıplaşarak yer isimleri türetir: *Cebeci, Bostancı* (Korkmaz, 2014: 125).

1.13. +CIk+

1.13.a. Kökeni

Ramstedt (1952: 100-102) "-ç" ve "-ak" olmak üzere iki küçültme ekinden meydana geldiğini savunur. Ramstedt bu ek ile -cak, -çak eklerini bir arada ele almıştır. Bu sebeple iki ekin de aynı şekilde oluştuğunu kabul ettiği görülür.

Erdal (1991: 72) ekin, "+çu, +çü" ile "+ok, +ök" unsurlarının birleşmesinden oluştuğu savunur.

Deny (2012: 293) +CIK eki ile +CAK eki arasında ilişki kurmuş, bu eklerde görülen dar ve geniş ünlüler arasında değişim yaşandığına yer vermiştir. Yazar iki eki aynı başlık altında incelemiştir.

Ergin (2013: 165) +CIk+ ekinin +CAk+ ile aynı işlevde kullanılışı ve ekin yeniliğine bakarak, bu ekin +CAk+'tan geldiği yargısına varılabileceğini belirtir.

Hamilton (2015: 203) her iki eki bir arada incelemiştir. *Näçük* kelimesini *näçä+ök* şeklinde incelemiştir. Erdal'dan farklı olarak Hamilton ekin +ça eşitlik eki ile +ök'ün birleşimiyle oluştuğunu düşünmektedir.

Korkmaz (2005: 108) da *neçük* (Uyg. T.), *neçik* (Kıp. T.), bazı Anadolu ağızlarında zarf görevi taşıyan *ancak* "henüz, şimdi, şu anda, ansızın" sözcüklerinde *ok* edatı kalıntısının olduğuna yer vermiştir.

Teres (2009: 101) "(...) *+çUk* eki muhtemelen *+çU* ekinin +k küçültme eki almış biçimidir." ifadesine yer vermiş ve bu ekleri bir arada ele almıştır.

İncelemelerde görüldüğü üzere ekin birleşik bir ek olduğu konusunda ortaklık vardır ve büyük oranda +CAk+ ekine dayandığı kabul edilmektedir. +CAk+ eki ile ilgili görüşlere ayrıntılı olarak o ekte yer verildiğinden burada tekrar değinilmeyecektir.

1.13.b. Biçimi

Gök T. dönemi için taranan eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+çuk+, +çük+"

kapçuk "küçük kap", *küpçük* "küçük küp" (Ayazlı, 2012: 315; Şen, 2017: 59).

*Çintamani ardini altun kap+**çuk** birla tuta mandal içinda kirip (...)*

"Cintamani mücevheri ve altın kabı tutup o alana içerisine girip (...)" (AY 1041).

Kar. T.: "+çuk+, +çük+"

ḳayaçuk "küçük dağ bitkisi", *yegänçük* "yeğen, torun, nesil" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58; Kök, 2004: 671).

*Kaya+**çuk*** "Hoş kokulu bir dağ bitkisi" (DLT 523).

*Silärkä cüftläriŋizdin oglan yägän+**çük**+lär* ruzi *berdi* (KT-SKT 201r/4).

Har. T.: "+cık+, +cuk+, +çuk+, +çük+, +çug+, +çüg+"

ḳısaçuḳ "kısacık", *örümçük* "örümcek", *sarayçu*g "küçük saray", *öküzcü*g "küçük öküz" (Kalsın, 2013: 74; Karagözlü, 2018: 64, 192).

*(...) kim ufak oglan+**cık**+lar+um var (...)* (KE 201a/14).

*İy arslan, bunuñ genc buzagu+**cuk**+lar+ı var-ımış* (KE 201b/7).

*Ömer razhu beytü'l-maldın bir tagar+**çuk** un tolturdı taqı mübarek arqasınga köterdi* "Ömer beytül maldan bir torbacıkun doldurdu ve mübarek sırtına koydu." (NF 107/8).

*Hak te'*ala *fermanı birle ör-üm+**çük*** gar *agzınga ewini toqudı*

"Hak tealanın buyruğu ile örümcek mağara ağzına evini ördü." (NF 21/12).

*(...) saray+**çu**g "küçük saray", öküz+**çü**g "küçük öküz"* (İML 69A).

Kıp. T.: "+çuk+, +çük+, +çık+, +çik+"

balaçuḳ "civciv", *bebeçük* "göz bebeği", *azaçıḳ* "azıcık", *tilküçik* (Güner, 2013: 113; Kalsın, 2013: 75; Argunşah-Güner, 2015: 343, 530).

*Çapça+**çık** üstüne çapça+**çık**. Ol hamışdır.*

"Fıçıcık üstüne fıçıcık. O kamıştır." (CC 60a 25).

*Ol tilkü+**çig**+iŋ tüpe(gi)*

"O tilkiciğin kuyruğu" (CC 60a27).

*(...) ni+**çük** kim meselde kilür* (GT 20/3).

*(…) yahud hafif körüp Nebī endamını kim ayıtsa aya+**çuk** tese ya elçek tese ya yüzcügez tese kafir bolur Teŋri Te'ala'ge*

"(…) veya peygamberin endamını küçük görüp ayakçık, elcik, yüzcük dese kafir olur." (İMS 7a).

Çağ. T.: "+cık+, +çik+, +çuk+, +çük+"

inalcık "inanılır kimse, müsteşar", *tilçik* "dilcik", *tağarçuk* "küçük torba", *tilçüçük* "tatlı dilli, hoş sohbet" (Argunşah, 2014: 103; Turan, 2019: 25, 30; Paçacıoğlu, 2016: 306; Durgut, 1995: 138).

*İna-l+**cık**: şehzade, beg, derebegi (…)* (SEL-"inalcık").

*Tu yanbaş u til+**çik** bedan ey 'aziz* (NK 109b).

*Kuzgun kulenk-zag sugur-**çuk** çi şarik est* (NK 103b).

*Tag lale tütüp ne+**çük** ki sayil/ açıp etekin tilerge mayil* (LM 71).

E. An. T.: "+cık+, +cuk+, +cük+, +çuk+, +çük+"

kızılcık "kızılcık hastalığı", *uvacuk* "ufacık", *depecük* "tepecik", *karuçuk* "kola geçirilen enli kuşak", *dizçük* "diz bağı" (Gülsevin, 2011: 116; Önler, 1989: 114). Dönemin sonlarına doğru ekin hem "c" hem de "ç"li şekillerinin kullanıldığı görülür (Ergin, 2013: 164). Eski Anadolu Türkçesinin son dönemlerinde ekin bazen ç'li bazen c'li yazıldığına bakarak önce yalnız ç'li olduğunu, c'li şekillerin ancak dönemin sonunda ortaya çıktığını söylenebilir (Özkan, 2016: 58). "k" ile biten sözcüklere eklendiğinde, sözcüğün sonundaki "k" düşer: *uşacuk* (<uşak+cuk), *uvacuk* (<uvak+cuk) (Şahin, 2015: 54).

*Ey benüm og(u)l+an+**cığ**+um tahkik hasene ya seyyi'e hardal danesi agırınca olsa bir taş içinde olsa (…)* (SKT 443a).

*Gemi kavmı bizi ol ada+**cuk**+dan çıkardılar* (KE 306/15).

*(…) bir küp+**cüg**+e koyalar, gerek oldukça sovuk suyıla ezeler* (EM P9b5).

*Geyimin geydi, diz+**çük** karu+**çuk** bağlandı* (DK D261).

Osm. T.[8]**:** "+cuk+, +cük+, +cık+, +cik+, +çık+, +çik+, +çük+"

buruncuk, adacük, sıçancık, mersincik, ağaççık, avretçik, depeçük (Kartallıoğlu, 2011: 59-62).

*Şol ufa(k)+**cık** nâ-resteler gül gibice solmış yatur*

"Şu ufacık körpe gül gibi solmuş yatıyor." (YED 74/3).

8 Deny (2012: 293) de +cik+, +cık+, +cak+, +cek+ eklerini bir arada değerlendirmiştir.

*Baharın yeşil çimenleri üzerinde seyir yerlerinde kadınlar tıpkı birer gel-in+**cik** çiçeği gibi parlardı* (Seyfeddin, 2010: 7).

*Ba'id olmaya ki aslı eyücük, yat-lu+**cuk** ola (...)*

"Asıllarının eyücük, yatlucuk olması uzak değildir." (MU 74).

*Gel-ün+**cük** gönlegi gök kaftanı kan* (ÇN 386).

Sonu "k" ile biten sözcüklerde, sözcüğün sonundaki "k" düşer: *bebecik* (<bebek+cik), *küçücük* (<küçük+cük). Ancak düşmediği örnekler de kullanılmıştır: *eşekcik. Az, dar* ve *bir* sözcüklerine eklendiğinde ise sözcük ve ek arasında sırasıyla "ı, a, i" sesleri kullanılır: *az(ı)cık-az(a)cık, dar(a)cık, bir(i)cik* (Deny, 2012: 294; Kartallıoğlu, 2011: 61; Develi, 2017: 78). Dönemde düz ve yuvarlak şekillerinin bir arada kullanılıyor oluşu, ünlü uyumunu daha düzenli hâle getirmiştir. Ancak *kalemcık, kitābçik, ormancik* örneklerinde olduğu gibi, uyumsuzluklar da görülmektedir. Kartallıoğlu (2011: 61) bu uyumsuzlukları üç sebebe bağlar: 1. Kalın tabanlı sözcüklerde "c" foneminin inceltici etkisi, 2. Kısa ünlülerin dönemin yazısında gösterilmiyor oluşundan kaynaklı telaffuz farklılıkları ve ağız etkileri, 3. Bu dönemde çok sayıda alıntı sözcüğün kullanılması ve uyumuzlukların daha çok alıntı sözcüklerde görülmesi.

Tü. T.: "+cık+, +cik+, +cuk+, +cük+, +çık+, +çik+, +çuk+, +çük+"

kızılcık, kedicik, yavrucuk, küçücük, kitapçık, Mehmetçik, kuşçuk, köpükçük (Çotuksöken, 2011: 55).

Sonu "k" ile biten sözcüklerde, sondaki "k" düşer: *küçücük, alçacık. Az, dar, genç, bir* gibi tek heceli sözcüklere eklendiğinde ise, sözcük ve ek arasında sırasıyla "ı, a, e, i" sesleri kullanılır: *az(ı)cık, dar(a)cık, genc(e)cik, bir(i)cik* (Korkmaz, 2014: 126).

*(...) akşam fazla kaçırmışız Hakkı+**cığ**+ım, diyor gümrükçü Hakkı'ya* (Ağaoğlu, 2011: 14).

*Cemo'nun ezdiği gel-in+**cik** şerbetini içtik* (Bilbaşar, 2017: 98).

*Küçü(k)+**cük** bir balığım* (Hikmet, 2011: 11).

*Onlar Anadolu toprağında yatıyor, Mehmet+**çik**+ler+le yan yana, ötekiler, hapse atılanlar* (Hikmet, 2011: 9).

1.13.c. İşlevi

Tüm dönemlerde "küçültme, sevgi, pekiştirme" anlamı taşıyan adlar türetme işlevi ortaktır. Aslan (2002: 225) ekin isimlere getirildiğinde "küçültme, sevgi"; sıfatlara getirildiğinde "pekiştirme" anlamı verdiğini belirtir. Bu işlev değişikliğine

paralel olarak +CIk+ eki alan isimlerde vurgunun ekte olduğunu, +CIk+ eki alan sıfatlarda ise vurgunun sözcüğün başına kaydığına dikkat çeker. Aslan, +CIk+ eki almış sıfatların öneklerle pekiştirilmiş sıfatlarla aynı anlama gelmesine rağmen bu sözcüklerin "pekiştirme sıfatları- küçültme sıfatları" şeklinde farklı isimlerle anılmasının yanlış olduğunu savunur: *sıcacık oda* (küçültme sıfatı)=*sımsıcak oda* (pekiştirme sıfatı). Küçüklük anlamının ekten değil, *küçük, ufak, dar, minik* gibi ekin geldiği sözcüklerden kaynaklandığını; bu yanlış algının da yanlış adlandırmaya sebep olduğunu belirtir.

E. Uyg. T. döneminde küçültme anlamı verir: *kapçuk* "küçük kap" (Ayazlı, 2012: 315). Şen (2017: 59) ekin insan yapımı nesnelerin adlarında kullanıldığına dikkat çeker: *küpçük* "küçük küp", *kapçuk* "torba", *otçuk* "ocak" (<ot "ateş"+ çuk). **Kar. T.** döneminde bitki isimleri meydana getirir: *ḳayaçuk* "küçük dağ bitkisi". "Küçültme" anlamı yükler: *ogulçuk* "yavrucuk", *yägänçük* "torun, nesil, soy". Hayvan adları türetir: *sığırçuk* "sığırcık kuşu". Eşya adları yapar: *yançuk* "para veya tütün koymak için kullanılan kese" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58; Taş, 2015: 34; Kök, 2004: 515, 671). **Har. T.**nde "küçültme" anlamı yükler: *oġulçuk* "ogulcuk". Sıfatların anlamını pekiştirir: *ḳısaçuḳ* "kısacık". Hayvan isimleri türetir: *çıpçuk* "serçe", *örümçük* "örümcek". Alet-eşya isimleri türetir: *taġarçuk* "içine buğday vb. konulan kap". Vücudun bir bölümünü gösteren isimler yapar: *tagarçuk* "meme ucu", *amçuk* "kadın organı" (Eckmann, 2014: 127; Kalsın, 2013: 74; Karagözlü, 2018: 113). **Kıp. T.** döneminde "küçültme" anlamı verir: *arslançuk* "arslancık". Küçültme işleviyle sıfatların anlamını pekiştirir: *azaçıḳ* "azıcık", *kiçiçük* "küçücük". Yer adları türetir: *alaçuḳ* "kulübe, baraka". Alet adları oluşturur: *çapçaçıḳ* "fıçıcık, küçük fıçı", *yançık* "para kesesi". Hayvan adları türetir: *balaçuḳ* "civciv" (<bala "yavru, çocuk"+ çuḳ), *sığırçık* "sığırcık kuşu" (Güner, 2013: 113; Kalsın, 2013: 75; Argunşah-Güner, 2015: 75; Toparlı, 2017: 306). **Çağ. T.** döneminde "küçültme" anlamı verir (*taġarçuk* "küçük torba", *tilçik* "dilcik") ve bu doğrultuda sıfatların anlamını kuvvetlendirir: *yarımçuḳ* "yarı tamam, tamamlanmamış". Alet-eşya isimleri türetir: *munçuk* "boncuk". Hayvan isimleri türetir: *çupçuk* "serçe", *çogurçuk* "sığırcık". Nadiren yer isimleri türettiği görülür: K*araçu*k "Buhara'nın kuzeyinde yer alan bir dağ". Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *tilçüçük* "tatlı dilli" (Argunşah, 2014: 103; Turan, 2019: 25, 30). **E. An. T.**nde küçültme anlamı yükleme (*depecük* "tepecik", *oglançuk* "oğlancık") ve sıfatlarda anlamı pekiştirme (*uvacuk* "ufacık", k*üçüçük*) görevi yapar. Alet-eşya isimleri türetir: *dizçük* "diz bağı", *karuçuk* "kola geçirilen enli kuşak". Hastalık isimleri yapar: *kızılcık* "kızılcık hastalığı". Vücudun bir bölümünü gösteren adlar oluşturur: *dericük* "bağırsak zarı, zar". Hayvan isimleri meydana getirir: *sıgırcu*k "sığırcık" (Gülsevin, 2011: 116; Ergin, 2018: 234; Önler, 1989: 114; Yavuz, 2017: 76; Canpolat-Önler, 2016: 123; Yılmaz

vd., 2013: 1072). **Osm. T.** küçültme ve sıfatların anlamını pekiştirme görevini sürdürür: *bebecik, elcik; ḳısacıḳ, yumuşacıḳ.* Alet, eşya adları türetir: *yancu*k, *bağçık.* Kimi durumlarda küçümseme ifade eder: *şāircik. Bura, şura, ora* zamirlerinden sonra, kimi zaman arkasından +DA eki de getirilerek mesafede yakınlık anlamı kazandırır: *buracık(ta), şuracık(ta), oracık(ta).* Hayvan adları yapar: *yusufçuk, bügecik* "bir çeşit örümcek". Hastalık (*arpacık, yılancık*) ve vücutla ilgili organ ve kemik adlarında (*bademcik, elmacık*) görülür. Bitki isimleri yapar: *gelincik, kızılcık* (Deny, 2012: 294, Kartallıoğlu, 2011: 545; Develi, 2017: 78; Hengirmen, 1983: 278; Yavuzarslan, 2019: 66, 95, 159, 377, 305, 473). **Tü. T.** döneminde "küçültme" anlamı verir: *yavrucuk, evcik.* Sıfatların anlamını güçlendirir: *incecik, ufacık.* Alet-eşya isimleri türetir: *kitapçık, maymuncuk.* Bitki isimleri türetir: *gelincik, kızılcık.* Hastalık isimleri türetir: *kızamıkçık, arpacık.* Hayvan adları yapar: *sığırcık, tatarcık* "bir sivrisinek türü". Yer isimleri türetir: *Kuzguncuk, Mihalıççık.* İnsan bedeniyle ilgili bölümleri ifade eden kelimeler oluşturur: *köprücük, elmacık.* Bağlama göre "aşağılama, küçümseme" anlamları da kazandırabilir: *şaircik, Ahmetçik* (Hatiboğlu, 1974: 37-41; Demircan, 2005: 81; Korkmaz, 2011: 43).

Ancak +CUk+ ekinin tam bir yapım eki olup olmadığı konusunda görüşler farklılaşmaktadır. Kononov (1968: 82) "küçültme eki" olarak değerlendirdiği +CUk ekinin hem söz çekimi hem de söz yapımı için kullanıldığını belirtir. Gülsevin (2004: 1278) ise ekin yapım ekleri içerisinde değerlendirilmesine karşı çıkmaktadır. Konuyla ilgili görüşleri şöyledir: "*Kedi ölmüş.*" ile "*Kedi+cik ölmüş.*" cümlelerinde, +CIk eki herhangi bir kelime türetmemiş, tür değiştirmemiş, öge değiştirmemiş, unsurlar arasında bağlantı sağlamamıştır. Sadece, özne olan "kedi" kelimesine bir "acıma, şefkat, küçültme" fonksiyonu eklemiştir."

Delice (2000: 255) ilgili eki "ismi genişleten ekler" sınıfında değerlendirmektedir. Yazar bu başlığı "isme eklenerek onlara küçültme, çokluk, saygı vb. anlam ilgileri kazandıran ekler" olarak açıklamıştır.

1.14. +CIl+

1.14.a. Kökeni

Bang'a (1980: 67-68) göre ekin aslı "-sıl"dır. Ek, yalnızca *aksıl* "akça" sözcüğünde olduğu gibi kalmış, diğer örneklerde -çıl şeklini almıştır. Bang, ekteki "ç"nin sebeplerinin meçhul olduğunu belirtse de, kelimenin son sesinin "L, N, R" oluşunun bu değişimde etkili olduğunu düşünmektedir: *yagmurçıl.* Ayrıca bir unsurun da ekin etimolojik açıklaması sırasında gözden kaçırılmaması gerektiği üzerinde durur. "Bir şekilden bir sesin aktarılması" olarak tanımladığı bu görüşe göre -çıl'ın, *-çalayu, -çılayu vb. şekillerden biçimlenmiş olması da mümkündür.

Deny (2012: 318) ve Banguoğlu (2007: 165-166) renklere gelen +çİl ekini "benek" anlamına gelen *çil* sözcüğüne dayandırırlar.

Hatiboğlu (1974: 332) +CIl ekinin kurulmasında anlam bakımından +CI ekinin etkili olduğunu, ekin +l eki ile genişletildiğini belirtir. Bu sözcüklerden bir kısmının +l eki olmadan da anlamlarında önemli bir fark olmadan kullanılması ile görüşünü destekler: *insancıl/insancı* "insana düşkün olan", *alımcıl/alımcı* "almaya niyetli, alıcı".

Güngördü (2002: 174) "İsimden isim türeten bu ekin +çı/+çi ekinden geliştiği düşünülebilir." görüşündedir.

Benzer (2012: 319) ekin +sIl>+cIl şeklinde "s>c" değişimi ile oluştuğu savunur. Yazara göre her iki ekin "meyil eden" anlamında kullanılması da eklerin birbiriyle ilişkili olduğunu doğrulamaktadır.

Bu çalışmada +CIl+ ekinin +sIl+ ekinden geliştiği kabulü desteklenmektedir.

1.14.b. Biçimi

Gök T. döneminde +CIl+ ekinin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+çıl+"

aḳçıl "akça" (Eraslan, 2012: 95).

Kar. T.: "+cil+, +çil+, +çıl+"

tübcil "tipisi, fırtınası çok olan yer", *igçil* "hastalıklı", *yaġmurçıl* "yağmurlu, bol yağış alan yer" (Deny, 2012: 319; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

*Yag-mur+**çıl** yir*

"Çok yağmur yağan yer." (DLT 469).

*Üküş yegli yalŋuk kör ig+**çil** bolur*

"Çok yiyen her zaman hastalıklı olur." (KB 4672).

Har. T. döneminde +CIl+ ekinin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

Kıp. T.: "+çıl+"

tavşançıl "tavşanla beslenen kuş". Kıpçak Türkçesi döneminde ek yalnızca *tavşancıl* sözcüğünde görülmektedir. Bu sebeple tek biçimli ve tek işlevli durumdadır (Güner, 2013: 114).

Çağ. T.: "+çıl+"

aġçıl "beyazımsı" (Argunşah, 2014: 103).

*Ve fakir anı ogul+**çıl**+ay asrar-min*

"Fakir onu oğul gibi korurum." (MN T174).

E. An. T.: "+cıl+, +çıl+"

tavşancıl, balıkçıl (Gülsevin, 2011: 116).

*Süleyman tavşan+**cıl**+a bir bölük cinni koşdı* (KE 645/3).

*İsa bir kızgu benizlü ak+**çıl** eridi* (KE 814/14).

Osm. T.: "+cıl+, +çil+, +çıl+, +çül+"

balıkcıl, akçıl "beyazımtırak", *balıkçil, gökçül* "mavimsi" (Deny, 2012: 318; Kartallıoğlu, 2011: 161; Yavuzarslan, 2019: 39, 130).

*Hevâda gördi bir tavşan+**cıl** âvâz* (PN 69).

*Ak+**çıl**: Beyaza mail, beyazımtırak* (KT- "akçıl").

*Bezadi: gök+**çül** yakut, beril (baril) (zikıymet taş)* (KT- "bezadi").

Tü. T.: "+cıl+, +cil+, +çıl+, +çil+, +cul+, +çul+, +cül+"

babacıl, bencil, barışçıl, etçil, sucul, ölümcül, otçul (Korkmaz, 2014: 127).

*Sakın ola ki, buraya kadar adı geçen ABD başkanını yufka yürekli, insan+**cıl** bir adam sanmayın* (Akın, 2004: 60).

*Dolaylarımdaki yaradılışın-ister yabanıl, ister ev+**cil**-büyük bir çekiciliği vardı* (Kabaağaçlı, 2014: 119).

*Bir cümlenin nasıl da öl-üm+**cül** bir gücü olabildiğini ve her cümlenin coğrafyasına ve makamına göre değişen anlamlar içerdiğini ...* (Önen, 2019: 33).

*(...) mat sigara isi bir kır+**çıl**+lık+la uzayıvermiş sakallarıyla (...)* (Ağaoğlu, 2011: 4).

1.14.c. İşlevi

Clauson (2007: 190) "tekrarlama ve alışkanlık" bildiren sıfatlar yaptığını belirtir: *igçil* "hastalıklı" (<ig "hastalık"+ çil), *yagmurçıl* "yağmurlu" (<yagmur+ çıl). **E. Uyg. T.** döneminde renk isimlerine getirilen ve yaygın kullanılışı olmayan bir ektir. İsimlere "benzerlik, yaklaşma" anlamı verir: *akçıl* "akça", *ḳırçıl* "kır" (Eraslan, 2012: 95). **Kar. T.**nde Kaşgarlı Mahmut ek için "bir şeyin, bir şey üzerine arkası kesilmeksizin gelip ve devam ettiği durumlarda" isme eklendiği ve o şeyin sıfatı olan sözcükler yaptığını belirtir. Eki, "rüzgarın çok estiği yer" anlamına gelen *tüpiçil* ve "çok sık hastalanan" anlamında *igçil* sözcükleriyle örnekler (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 373). İsimlerden sıfatlar türetme göreviyle +lI+ ekine yakın bir işlev kazanır: *igçil* "hastalıklı", *yaġmurçıl* "yağmuru bol yer" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58). **Kıp. T.** döneminde "bir şeye düşkünlük gösteren" anlamında isimler türetmiştir:

tavşançıl "tavşanla beslenen kuş" (Güner, 2013: 14). **Çağ. T.** devresinde sözcüğe "benzerlik, yaklaşma" anlamı verir: *aġçıl* "beyazımsı" (Argunşah, 2014: 103). **E. An. T.** döneminde "hayvan adları" türetmek için kullanılmıştır: *tavşancıl, balıkçıl* (Gülsevin, 2011: 116). Hayvan adları türetirken, "bir şeye düşkünlük gösterme, onunla beslenme" anlamının baskın olduğu görülür. Getirildiği sözcüğe "benzerlik, yakınlık" anlamı verir: *akçıl* "beyazımsı" (Genç, 2005: 67). **Osm. T.** dönemi için Şemseddin Sami *Kamus-ı Türkî* adlı eserinde ekin iki görevde kullanıldığına yer verir: 1. İsimlere gelerek "düşmanlık ve yiyicilik" anlamı verme: *adamcıl, tavşancıl*; 2. "Nispet, yakınlık, sebebiyet" anlamı verme: *ölümcül, akçıl* (Yavuzarslan, 2019: 184). Buna göre ilgili ek, beslenme türü göz önüne alınarak hayvan adları türetir. Ekle türemiş hayvan adlarının çoğu kuş türlerine aittir: *balı□cıl, yılancıl, tavşancıl.* İsimlerden sıfatlar türetir: *adamcıl.* İsimlere "yaklaşma, benzerlik" anlamı kazandırır: *gökçül* "mavimsi" (Deny, 2012: 318; Yavuzarslan, 2019: 130). **Tü. T.**nde "bir şeye, kimseye düşkünlük gösteren" anlamında sıfatlar türetir: *bencil, barışçıl.* Eklendiği köke "azlık, benzerlik, gibilik" anlamı kazandıran ad ve sıfatlar (*kırçıl, gökçül* "mavimsi, maviye yakın") türetir. Belli bir ortamda yaşamayı seven bitki veya hayvanları ifade eder: *evcil, sucul.* Hayvan isimleri oluşturur: *kırçıl* "tavşan, ihtiyarlamış erkek domuz". Beslenme türüne göre canlı adları türetmek için kullanılır: *etçil, otçul.* Sayı adlarının sonlarına gelerek "sıralama" ifade eder: *birincil, ikincil, üçüncül* (Hatiboğlu, 1974: 55-57; Korkmaz, 2014: 127; Gündoğdu, 2002: 178; Bayraktar, 2009: 113).

Yukarıda belirtilenler dışında ekle ilgili görüşler şu şekildedir:

Ergin'e (2013: 175) göre ek genellikle "benzerlik ve abartma" anlamı verir. Bu ifade "abartma" anlamına yer vermesi bakımından önem taşır. Eserde abartma anlamındaki kullanımlara örnek yoktur. Ancak benzetme örneklerindeki *ölümcül* sözcüğü, kanaatimizce abartma sınıfında değerlendirilebilir. Gülensoy da (2010: 524) tanımında "abartma" ifadesine yer vermiş ancak örneklememiştir.

Gece (1995: 243) ekin, sıfatların türetme yoluyla derecelendirilmesinde kullanıldığını ve bu derecelendirmenin yönünün azalmaya doğru olduğunu belirtir. *Akçıl* ve *taşçıl* sözcüklerini incelediği makalesinde, *akçıl*ın "tam ak", *taşçıl*ın "tam taş" olmadığını belirtir.

Delice (2000: 221-234) eklerin tasnifiyle ilgili alternatif bir yöntem önermiştir. Bu tasnife göre yapım ekleri *genişletme ekleri, durum ekleri, kurucu ekler, dönüştürücü ekler, yapım ekleri, bütünleşik ekler, temsil ekleri* olmak üzere yediye ayrılmaktadır. Delice'nin dönüştürücü ekler bölümünün alt başlığı olan "sıfata dönüştürücü ekler" içerisinde +cIl+ ekine yer vermemiş olması dikkat çekicidir. Araştırmacı, ilgili eki isimden isim yapan ekler başlığı içerisinde değerlendirmiş-

tir. Benzer bir şekilde Gülsevin de (2004: 1267-1283) eki, "isimden isim türeten ekler" başlığında incelemiştir.

Özçelik (2004: 152) +CIl+ ekinin kaynaklarda "küçültme" işlevinin ön planda tutulmasını, "küçültme eki" olarak değerlendirilmesini yanlış bulur. Yazara göre ekin asıl görevi "benzetme" ilişkisi kurmaktır. Ancak bu ilişki kurulduktan sonra küçültme ilgisi kurulur.

1.15. +cım+

1.15.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

1.15.b. Biçimi

Osm. T.: +cım+

kıvılcım (Yavuzarslan, 2019: 652).

*Kıvıl-**cım**: Ateşten sıçrayan küçük şerare* (KT- "kıvılcım (kığılcım)").

Tü. T.: +cım+

kıvılcım (<kıvıl "ateşten sıçrayan küçük ateş parçaları, kıvılcım"+ cım) (Gencan, 2007: 279; TDK DS). Yalnızca Gencan'ın eserinde yer alan bu ek için *kıvılcım* sözcüğü dışında *ikircim* "ikircik" sözcüğü de örneklenmiştir. Ancak sözcüğün kökü "iki" olarak kabul edilse dahi *ikir*+ veya *ikir*- şeklinde bir sözcük TDK GS, TS ve DS'de bulunmamaktadır. Ayrıca "r" şeklinde yardımcı bir fonem de yoktur. Sonuç olarak "r"nin ne şekilde açıklanacağı belirsiz olduğundan bizce bu sözcükte +cim+ eki görülmemektedir.

1.15.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerde anlamda önemli değişikler oluşturmadığı ancak anlamı pekiştirdiği görülmektedir. **Osm. T.:** *kıvılcım/ kığılcım* (Yavuzarslan, 2019: 653), **Tü. T.:** *kıvılcım* (Genan, 2007: 279).

1.16. +CIn+

1.16.a. Kökeni

Kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.16.b. Biçimi

İncelenen eserlerde Türkçenin tarihî dönemlerinde ilgili ekin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır. Korkmaz (2014: 127) ekin eski dönemlerden kalma bir görüntüsü olmasına rağman ET ve E. An. T. dönemlerinde kullanılmamış olmasının bu ihtimali zorlaştırdığını ifade eder.

Kar. T.: "+çın+"

balıkçın "balık avlayan beyaz bir kuş" (Taş, 2015: 33).

Çağ. T.: "+çın+"

kulakçın (Durgut, 1995: 257).

Tumaga: (...) kazakların başlarına giydikleri kalpak *ve* kulak+***çın*** (SEL- "tumaga").

Osm. T.: "+cın+, +cun+, +çın+"

bayırcın "bayır kuşu", *dokurcun* "dokuz taşla oynanan bir oyun", *balıkçın* "bir deniz kuşu" (Yavuzarslan, 2019: 102, 113, 185).

Her ne kadar kökenine dair bir bulguya rastlanmamış olsa da *Kamus-ı Türkî*'de geçen *fulurcin* "başı büyük ve gagası kalın ispinoza benzer bir cins kuş" sözcüğünde de ilgili ekin olduğu düşünülebilir (Yavuzarslan, 2019: 360).

*Bayır+**cın**: Bayır kuşu* (KT- "bayırcın").

*Dokur+**cun**: (...) Dama gibi maruf bir oyun ki üçleme de denir* (KT- "dokurcun").

*Balık+**çın**: Balık yer bir cins küçük deniz kuşu* (KT- "balıkçın").

Tü. T.: "+çın+, +cun+"

kaşıkçın "ördekgiller ailesine mensup bir kuş türü", *çamurcun* "Anadolu ve Kuzey Afrika'da yaşayan bir tür ördek" (Korkmaz, 2014: 127; TDK Güncel Sözlük).

Kononov (1968: 83) *güvercin* "mavimsi" (<göğ+er-cin) sözcüğünün de bu ekle türemiş olabileceğini belirtir. Ancak *güvercin* sözcüğünde görülen ekin, *göger-* fiiline getirildiği göz önüne alındığında fiilden isim türeten bir ek olduğu görülür. Bu sebeple isimden isim türeten +şIn+ eki ile aynı bölümde değerlendirilememektedir.

1.16.c. İşlevi

Ekin türettiği kelimelerin genel olarak "kuş adları" olduğu görülmektedir. **Kar. T.** *balıkçın* "balık avlayan beyaz bir kuş" (Taş, 2015: 33). **Çağ. T.** döneminde eşya adı yapmıştır: *kulakçın* (Durgut, 1995: 257). **Osm. T.** dönemi için *Kamus-ı Türkî* adlı eserde ekin görevi "İsimlere ilhak olunarak nispet beyan eder: Balıkçın, sinekçin, dokurcun, güvercin." şeklinde yer almaktadır. Verilen örneklerden görüleceği üzere ek, hayvan adları da türetmektedir: *balıkçın* "bir tür deniz kuşu", *bayırcın* "bayır kuşu". *Dokurcun*> dokuz+cun, "dokuz taşla oynanan bir oyun" sözcüğünde ise bir oyun ismi türettiği görülür (Yavuzarslan, 2019: 102, 113, 185). **Tü. T.** döneminde kuş isimleri türetme göreviyle kullanılmaktadır: *kaşıkçın, çamurcun, balıkçın* (Korkmaz, 2014: 127).

1.17. +(X)ç+

1.17.a. Kökeni

Ramstedt bu ekin Eski Türkçedeki +çı, +açı eklerinden geliştiğini düşünmektedir (Ramstedt'ten akt. Güner, 2013: 107).

Nişanyan, *topaç* sözcüğünü ele aldığı bölümde +Aç ekinin yapısının açık olmadığına yer vermiştir.

Karaağaç (2013: 293) ekin, fiilden isim yapan -aç, -eç ekinden yanlış örneksememe yoluyla geliştiğini belirtir.

1.17.b. Biçimi

Gök T.: "+ç+, +ıç+, +iç+"

ataçım "babacığım", *kañıçım* "babacığım", *bägiçim* "beyciğim" (Tekin, 2003: 81).

*Ata+**ç**+ım bilgä at(a+**ç**+ı)m* (O-Ek yazıt).

*Yeti urı ogluŋuzka bakämdök kaŋ+**ıç**+ım* (Abakan 14).

*(A)ltı y(e)g(i)rmi y(a)şda (a)lm(ı)ş kunç(u)y(u)ŋ(u)z bökmädi b(ä)g+(**i**)**ç**+(i)m* (Abakan 1).

E. Uyg. T.: "+ç+, +iç+, +üç+"

ataç, begiç "beyciğim", *ögüçüm* "anneciğim(iz)" (Eraslan, 2012: 93).

*Ol abı+**ç**+qa äy ıglayu qanqa inçä tep ötünti*

"Bu ihtiyar, "ey, ay" diye yakınma sesleri çıkararak hana şunu arz etti." (İKP XXV).

*(...) ög+**üç**+üm bar sizinge nomlug öng ülüş*

"(...) anacığım! Sizin için, dinin birinci (yani asil) kısmı mevcuttur." (Maitr 91/1-3).

Kar. T.: "+ç+, +aç+, +eç+, +iç+"

anaçım, *begeç* "küçük bey", *eşiç* "tencere" (<eş "aş"+ iç) (Hacıeminoğlu, 2013: 12; Taş, 2015: 24; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 153, 503).

*Ata oglı ata+**ç** togar*

"Kişinin oğlunun huyu babasına benzer." (DLT 309).

*Yalaŋ+**aç** açlarnı yoklagandur*

"Çıplak, açları yoklayandır." (DH H36).

*Bular ol sürüg ḳoyḳa erk+**eç** sanı* (KB 49).

*İki koçŋar başı bir eş+**iç**+te bışmas*

"İki koç başı bir tencerede pişmez." (DLT 611).

Har. T.: "+ç+, +aç+, +ıç+"

anaç, *aşaç* "tencere", *olıç* "kralın oğullarından" (<ogul+uç) (Erdal, 1991: 45; Kalsın, 2013: 72; Karagözlü, 2018: 115).

*Ana+**ç***

"Anne gibi olan" (İML 119B).

*Kamuġ ot+**aç**+ı ācizā boldılar ölüg tirgüzmek teg* (KE 170v/11).

*Ol+**ıç***

"Kralın oğullarından" (İML 120A).

Kıp. T.: "+aç+, +eç+, +uç+"

yalıŋaç/yalaŋaç "yalın, çıplak", *érkeç* "erkek keçi, teke", *kapuç* "küçük torba" (Güner, 2013: 108; Argunşah-Güner, 2015: 491).

*(...) ya okuyabilmes kişi bolsa bir sure Kur'an ögrense, ya yalıŋ+**aç** kişi bolsa ton tapsa (...) namazı fasid bolur Ebu Hanife katında*

"(...) okuyamayan kişi olsa, Kuran'dan bir sure öğrense veya çıplak biri olsa giysi bulsa namazı Ebu Hanife katında bozuk sayılır." (İMS 170a).

*Erk+**eç** yohladım*

"Tekenin yok olduğunu fark ettim." (CC 82b28).

*Kap+**uç***

"Kese, küçük torba" (CC 41b19).

Çağ. T.: "+aç+"

yalaŋaç "çıplak, yalın" (<yalaŋ+ aç), *sandulaç* "bülbülcük" (Eckmann, 2005: 43).

Bu gah açar edi kol+***aç***+*ın* (LM 2858).

E. An. T.: "+ç+, +aç+, +eç+, +uc+"

buğaç "boğa gibi", *bozaç* "boza benzer renkte olan", *irkeç* "erkek keçi", *sonuç* (Şahin, 2015: 54; Gülsevin, 2011: 115; Ergin, 2018: 83; Paçacıoğlu, 2016: 311; Yavuz, 2017: 146).

*(...) adı Buğa+**ç** olsun, adını ben virdüm yaşını Allah virsün didi* (DK D18).

*Bir gün Meryem gün dogısından yaŋa bir çog+**aç** yirde gusul eyleridi* (KE 803/2).

*Mere koyun başları irk+**eç** bir bir gel kiç didi* (DK D227).

*Son+**uc**+ı kamusı inkâr itdiler*

"Hepsi sonucu inkar ettiler." (MT 2341).

Osm. T.: "+ç+, +aç+"

anaç, topaç (Hatiboğlu, 1974: 337; Tatcı, 1998: 77; Yavuzarslan, 2019: 57).

*Ana+**ç**: Defaatle yavru yetiştirip kartlaşmış ve alışık* (KT- "anaç").

*Bu iki cinsi iki vakte al sat/ Çog+**aç**+lu gün koyun yagmurlu gün at* (PN 424).

Tü. T.[9]**:** "+aç+, +eç+, +ç+"

topaç "topa benzer bir tür oyuncak", *küpeç* "küçük küp", *anaç* "anne gibi davranışlarda bulunan kız çocuğu" (Korkmaz, 2014: 120; Tatcı, 1998: 77).

*Ford'un önünde, çelimsiz bir sürücünün yanında ana+**ç** bir kadın oturuyor* (Ağaoğlu, 2011: 6).

*(...) ama Kızılderili çocukların oyuncakları arasında top, top+**aç** ve geyik boynuzundan yapılan ve de üfleyince ses çıkaran oyuncak bir müzik aleti de yok değildir* (Akın, 2004: 141).

---

9 Çotuksöken (2011: 42) +(a)ş ekinin "*sütlaç* (<sütlü+aş), *bulamaç* (< bulama+aş)" sözcüklerinde +(a)ç eki halini aldığını belirtmektedir.

Korkmaz (2014: 120), ek örneklerinde *kulaç* sözcüğüne yer vermektedir. Ancak Atalay (1942: 21) sözcüğün "kol" ve "aç" sözcüklerinin birleşiminden oluştuğunu, bu açıklamanın DLT'de de yer aldığını belirtmektedir.

Ekin biçim açısından ne şekilde ele alınacağı konusunda farklılıklar bulunmaktadır:

Hatiboğlu (1974: 42) ve Gabain (2007: 42) eki +ç olarak ele almışlardır. Ergin de (2013: 175) ekin yardımcı ünlülü hâlini kabul etmeyerek, ET döneminden beri +ç+ şeklinde olduğunu belirtir.

Hatiboğlu (1974: 41) eki +ç [+aç, +eç; +ıç, +iç, +uç, +üç] şeklinde incelemiştir. Ancak +ıç, +iç, +uç, +üç şekillerini örneklememiştir.

Adalı (2004: 88) +ç ve +Aç eklerini aynı ek olarak ele almıştır.

Korkmaz (2014: 120) ve Boz (2014: 80) eki +Aç biçiminde değerlendirir.

Gülensoy (2010: 524), Eker (2006: 349-350), Karaağaç (2013: 276, 277) ve Gadjieva-Serebrennikov (2013: 98) Türkçede +ç+ ve +aç+, +eç+ şeklinde iki farklı ekin olduğunu söylemektedirler.

Paçacıoğlu (2016) *VIII.-XVI. Yüzyıllar arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı* adlı eserinde +aç, +eç ile +ç, +uç, +üç eklerini farklı ekler olarak incelemiştir.

Bu kitapta +ç+, +Iç+ ve +Aç+ ile türemiş sözcüklerde "küçültme, benzerlik" anlamının ortak olması sebebiyle ilgili ekler birlikte değerlendirilmiştir.

1.17.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde asıl işlevi "benzerlik, küçültme, sevgi ve ilgi ilişkisi" kurmaktır. Ercilasun'a (1997: 45) göre "sevgi, eşitlik, küçültme, benzerlik" anlamları vermek için "t, ç (>ş) ve s" biçimbirimleri ile bu biçimbirimleri barındıran ekler kullanılmaktadır. Araştırmacıya göre biçimbirimlerin işitsel özellikleri, ekin işlevine yön vermiştir. **Gök T.:** *kañıçım* "babacığım", *bägiçim* "beyciğim" (Tekin, 2003: 81). **E. Uyg. T.:** *ataç* "babacık", *begiç* "küçük bey" (Eraslan, 2012: 93). Hacıeminoğlu (2013: 13) diğer araştırmacılardan farklı olarak *begiç* sözcüğünün "büyük bey" anlamına geldiğini belirtmiştir. **Kar. T.:** *anaçım* "anneciğim", *ataçım* "babacığım". Ancak Hacıeminoğlu (2013: 13) ilgili ekin "büyüklük ifadesi katan" bir işlevi olduğunu belirtmiştir. Yazar tarafından *anaç* sözcüğü "küçükken büyük anlayış gösteren kız", *begiç* sözcüğü "büyük bey" olarak açıklanmıştır. *Aşaç/eşiç* sözcüklerinde eşya ismi türettiği görülür. *Kirtüç* "huysuz, çekemeyen" (<kirtü "kıskanç"+ ç) sözcüğünde "özellik bildiren ad" türetme görevinde kullanılmıştır (Paçacıoğlu, 2016: 79; Dilaçar, 2016: 84). Bu dönemde, *kölgeç* "başa sarılan nesne" (<kölge "gölge"+ ç) sözcüğü ile kıyafet kategorisinde somut varlık ismi türettiği görülmektedir (Köse, 2018: 440). **Har. T.**nde eşya isimleri oluşturur: *aşaç* "tencere". "Huy, yaklaşım" bildiren isimler türetir: *anaç* (Karagözlü, 2018: 115; Kalsın, 2013: 72). **Kıp. T.**de hayvan adı (*érkeç* "erkek keçi, teke", *ögeç* "üç yaşındaki ko-

yun"), alet adı (*kölgeç* "gölgelik") türetmek için kullanılır. "Olan" anlamında sıfatlar oluşturur: *yalıŋaç* "yalın, çıplak" (Güner, 2013: 108). **Çağ. T.**de küçültme anlamı katar: *sandulaç-sandalaç* "bülbülcük". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *yalaŋaç* "çıplak, yalın". Ölçü birimleri adları yapar: *kolaç* "kulaç" (Eckmann, 2007: 43; Şavk, 2011: 307). **E. An. T.**nde "yakınlık, benzerlik" anlamı kazandırır: *bozaç* "boza benzer renkte olan", *buğaç* "boğa gibi". Hayvan adları yapar: *irkeç* "erkek keçi". Nadiren sıfat görevli sözcükler türetir: *çogaç* "güneşi eksik olmayan yer" (Şahin, 2015: 54; Gülsevin, 2011: 115; Ergin, 2018: 83; Paçacıoğlu, 2016: 311; Yılmaz vd., 2013: 706). **Osm. T.** döneminde alet, eşya adları türetir. Bu adlarda küçültme (*topaç*) veya yapıldığı madde (*bakraç* "bakırdan kulplu kap") ilişkisi görülür. Hayvan adları türetir: *ögeç* "iki-üç yaşlarında erkek koyun veya keçi". "Yakınlık, ilişkililik" ilişkisi kurar: *anaç*. Ölçü birimi adları yapar: *kulaç* (Hatiboğlu, 1974: 337; Hengirmen, 1983: 109, 272; Yavuzarslan, 2019: 57, 101, 354). **Tü. T.**nde "küçültme" anlamı veren adlar yapar: *küpeç* "küçük küp". Benzerlik ilgisi kurar: *anaç* "anne gibi davranışlarda bulunan kız çocuğu", *topaç* "topa benzer bir tür oyuncak". Eşya isimleri türetmek için kullanılır: *bakraç* "bakırdan yapılmış kulplu kova" (Korkmaz, 2014: 120; Hatiboğlu, 1974: 42; Atalay, 1942: 21). Tü. T. için ekin işleviyle ilgili farklı görüşler şu şekildedir:

Banguoğlu (2007: 171), ekin küçültme anlamını pekiştirme işlevine vurgu yaparak ele almış ve eki *berkitme eki* olarak adlandırmıştır.

Eker (2006: 349-350), Gülensoy (2010: 524) ve Karaağaç (2013: 276, 277) +ç+ ve +aç+, +eç+ olarak, farklı işlevli iki ekten bahseder. Buna göre ET devrinden beri +ç şeklinde olan ek, anlamı kuvvetlendirme görevi yapar; +aç, +eç eki ise, "benzetme ve ilgi" işlevi olan bir ektir.

Çotuksöken (2011: 42, 57) +Aç+ şeklindeki ekin, "yemek isimleri türetme" görevi yaptığını savunmaktadır: *sütlaç*< sütlü+aş, *bulamaç*< bulama+aş. +(A)ç ekinin ise, araç-nesne adları (*bakraç, araç*), "benzerlik" anlamı taşıyan sıfatlar (*kıraç, anaç*), organ adlarından türemiş "uzaklık" bildiren adlar [*kulaç* (<kol+aç)], kimi terimlerin türetilmesi (*ortaç*) ve yer-yön bildiren adlar (*yamaç*) türetmede kullanıldığını belirtmektedir.

1.18. +DA+

1.18. a. Kökeni

Bang (1980: 29) Eski Türkçe döneminde +DA+ biçiminin hem çıkma hem bulunma anlamı verdiğini ancak bu iki ekin aynı ek mi olduğunun ya da ses değişmeleri ile tesadüfen mi aynı şekli aldıklarının bilinmediğini ifade etmektedir.

Tekin'e (2016: 214-215) göre yer-yön bildiren sözcüklere öncelikle fonksiyonu tam olarak bilinmeyen "+t" eki getirilmiş, ardından "+a" eki eklenmiştir: **or* "yer, taht"+t+a. Ortaya çıkan sözcüklerin yanlış bölünmesi ile ortaya (*or+ta*) +DA+ durum eki çıkmıştır.

Kuznetsov (1995: 236) eki önce *takıl-* fiiline bağlar. "*Tag takıl er (keyik) avla/yur* (="Dağ/a takıl/dı er/ve/(geyik) avlıyor")" cümlesini örnekleyen Kuznetsov, *takıl-* fiilinde zamanla "l"nin düşerek *takı* olduğunu, bunun da birinci hecesini bulunma hâli eki (*tag-ta* "dağda"), ikinci hecesini de "bulunan" anlamına gelen bir ek (*tag-takı* "dağdaki) olarak kabul etmek gerektiğini belirtir.

Eraslan (2012: 146) Kuznetsov'un bu görüşünü zorlama bulduğunu belirterek yardımcı fiillerin bile ekleşmesinin çok nadir görüldüğü Eski Türkçe döneminde, asıl fiillerin ekleşip hâl eki oluşturmasının mümkün olmayacağını ifade eder.

Bu incelemede ekin bulunma ekinden gelişmiş olma ihtimali yakın görünmektedir.

1.18.b. Biçimi

Gök T. ve **E. Uyg. T.**[10] dönemleri için incelenen eserlerde +DA+ ekinin yapım eki görevli kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: "+te+, +de+, +da+"

erte "sabah, erken vakit[11]", *künde* "günde", *yılda* "yıl" (Arat, 1951: 55; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 65).

*Bu mal kelse er+**te** barur* "Bu mal sabah gelirse akşam yine gider." (AH 184).

*(...) okıyu-turur tegme kün+**de*** "(...) her gün çağırır." (KB 3535).

*Tümen yıl+**da** berü tul erdim* (KB 84).

Har. T.: "+te+, +de+, +da+"

erte "sabah", *künde* "her gün", *yılda* "her yıl" (Yüce, 2014: 32, 59).

*Er+**te**+ge kirdi*

---

10 Taş (2015: 84) *kanta* "nerede?" sözcüğünde +DA+'nın yapım görevinde olduğunu belirtmiştir. Eraslan (2012: 146) ise bu eke yapım ekleri arasında yer vermemiştir.

11 Korkmaz (2011: 13) *er+te* sözcüğünün bulunma ekinin kaynaşması ile oluştuğunu kabul etmemektedir. Korkmaz'a göre r'den sonra t'nin gelmesi Türkçe ses kurallarına aykırıdır. Bu sebeple sözcüğün *ert-e* şeklinde zarf-fiil kaynaşması yolu ile oluştuğunu savunur. Elmalı (2016: 369) da Korkmaz'la aynı görüşü benimsemektedir. Gabain'in (2007: 48) ET dönemi için yalnızca *kanta* "kanlı" sözcüğünü örneklemesi, *erte* sözcüğünde *er+* kökünü benimsemediğini düşündürmektedir. Ancak Gabain (2007: 48) de r, l, n'den sonra ekin +da olarak yazıldığını belirtmekle birlikte yazmalarda böyle bir kaideyi tespit etme imkanının bulunmadığını ifade eder.

"Sabaha girdi." (ME 8/8).

*Kün+**de** keydi tonnı* (ME 139/4).

*Bu ewke yıl+**da** bir qata ziyarat kılınlar* (NF 102).

Kıp. T.: "+de+, +da+ +te+"

künde "her gün", *tanda* "yarın" (<tan "sabah vakti"+ da), *erte* "tan, sabah aydınlığı" (Hacıeminoğlu, 2000: 81; Toparlı, 2017: 388; Argunşah-Güner, 2015: 75).

*Tan+**da***

"Sabah vakti" (CC 30b2).

*Köp vaKül T.söz+**de** eygü yaman tüşer* (GT 213/1).

*Takı er+**te**+n+in ahir vakti neçe kim küneş çıkmay turur*

"Dahi ertesi (günün) güneş çıkmadana önceki en son vaktidir." (İMS 147b).

Çağ. T.: "+de+, +te+"

sözde, erte (Turan, 2019: 35; Şavk, 2011: 367).

*Ta söz+**de** felek nişanlıg eyley* (LM 3457).

*Sinüñ tavaruña çeker ir+**te** gice 'alef*

"Ertesi gece senin davarına hayvan yemi çeker." (AD V/25).

E. An. T.: "+de+, +da+, +te+"

günde, yılda, irte (Gülsevin, 2011: 116; Yavuz, 2017: 12).

Korkmaz (2011: 13) ek kalıplaşmalarını ele aldığı eserinde, bu dönemde *ertesi* sözcüğünden analoji yolu ile türetilen *yarındası* "ertesi gün" sözcüğünün de kullanıldığını belirtir.

*Ol katı mekrlüdür ya'ni an+suz+**da** 'azab eyler* (SKT 264a).

*Pâdişâhun gün+**de** bizde hakkı var* "Padişahın bizde her gün hakkı var." (MT 3681).

*(...) rahat güninde er+**te** ve gece cevav içeler* (EM P56b2).

Osm. T.: "+de+, +te+"

sözde, irte (Hengirmen, 1983: 166; Köksal, 2018: 574).

*Sorar söz+**de** bilür sonur anı yön* (PN 992).

*İr+**te**+y+e degin namaz emrin göre*

"Ertesi sabaha değin namaz ibadetini gör." (VN 1644).

Tü. T.: "+de+, +ta+"

gözde, hesapta (Banguoğlu, 2007: 167; Demircan, 2005: 76).

Nişanyan, *gözde* sözcüğünün +de eki ile türediğine karşı çıkarak Farsça *güzīde* sözcüğünden bozma olduğunu ifade eder.

*O yıllarda kumbara çocuklar kadar yetişkinlerin de göz+**de**+s+i+dir* (Akın, 2004: 69).

1.18.c. İşlevi

Kar. T.nde "zaman" anlamı kazandırır: *erte* "sabah, erken vakit"[12]. Zaman ifadeli sözcüklere geldiğinde "her" anlamı yükler: *künde* "günde, her gün", *yılda* "her yıl" (Arat, 1951: 55; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 65). **Har. T.**nde hem "zaman" anlamı verir (*erte* "sabah") hem de "her" anlamı kazandırır: *künde* "her gün", *yılda* "her yıl" (Yüce, 2014: 32, 59). **Kıp. T.** döneminde "oran, miktar" gösteren isimler türetir: *üçde (bir)*. Diğer dönemlerde olduğu gibi "zaman" ifade eden sözcükler oluşturur (*tañda* "yarın", *erte* "tan, sabah aydınlığı") ve "her" anlamı (*künde* "her gün") verir. Mecaz anlamlı ifadelerde görülür: *sözde* "güya" (Karamanlıoğlu, 1989: 106; Hacıeminoğlu, 2000: 81; Toparlı, 2017: 98, 388; Argunşah-Güner, 2015: 75). **Çağ. T.** döneminde "zaman" bildiren adlar yapar: *erte* "sabah, seher". Mecaz anlamlı sözcüklerin kurulumunda yer alır: *sözde* "güya" (Turan, 2019: 35; Şavk, 2011: 367). **E. An. T.** döneminde "zaman" belirten isimlere gelerek zaman zarfları türetir: *gicede, günde* "her gün". Durum zarfları oluşturur: *aŋsuzda* "ansızın" (Gülsevin, 2011: 116; Küçük, 2014: 193). **Osm. T.**nde zaman zarfları türetir: *irte* "ertesi sabah" (Köksal, 2018: 574). **Tü. T.** döneminde ekin mecaz anlamlı kullanımlarına rastlanmaktadır: *sözde, gözde.* Bunun dışında zaman zarfı türetme görevini sürdürür: *günde*. "Miktar, oran" bildiren sözcükler oluşturur: *onda, yüzde*. Güreş sporuna ait "güreşçi çelmesi, sarma" anlamına gelen *bağda* sözcüğünde terim anlamlı bir sözcük türettiği görülmektedir (Korkmaz, 2011: 13; Adalı, 2004: 89; Eker, 2006: 350; Tietze-Tekin, 1994: 160).

Ekin temelde "bulunma" belirtmek üzere kullanılan bir hâl eki olduğu, kimi sözcüklerde yapım eki işlevi üstlendiği bilinmektedir. Ergin (2013), Korkmaz (2014), Hatiboğlu (1974) yapım ekleri bölümünde bu eke yer vermemişlerdir. Ço-

12 Korkmaz (2011: 13) *er+te* sözcüğünün bulunma ekinin kaynaşması ile oluştuğunu kabul etmemektedir. Korkmaz'a göre r'den sonra t'nin gelmesi Türkçe ses kurallarına aykırıdır. Bu sebeple sözcüğün *ert-e* şeklinde zarf-fiil kaynaşması yolu ile oluştuğunu savunur. Elmalı (2016: 369) da Korkmaz'la aynı görüşü benimsemektedir. Gabain'in (2007: 48) ET dönemi için yalnızca *kanta* "kanlı" sözcüğünü örneklemesi, *erte* sözcüğünde *er+* kökünü benimsemediğini düşündürmektedir. Ancak Gabain (2007: 48) de r, l, n'den sonra ekin +da olarak yazıldığını belirtmekle birlikte yazmalarda böyle bir kaideyi tesbit etme imkanının bulunmadığını ifade eder.

tuksöken (2011: 59) bu iki işlevin ne şekilde ayırt edileceği konusunda şu şekilde bir ölçüt belirlemiştir: "Çekim eki -DA'dan sonra yalnızca soru eki gelebilir. Türetim işleviyle oluşturulan sözcükler kimi durumlarda ad çekim ve yapım eklerini alabilirler: *ileride-ki, farkında-lık, içindeki-ler, yüzde-ci-lik...*"

1.19. +dAk+

1.19.a. Kökeni

Bang (1980: 63) "-dak" ile biten isimlerin çoğunun "-da" eki ile yapılmış fiillere dayandığını belirtir: *öz> öz+de-> öz+dek* "ağaç ve bitkilerin gövde ve sapları, hurma çekirdeği".

Gabain (2007: 46), Banguoğlu (2007: 167) ve Korkmaz (2014: 128) da, Bang gibi +dAk+ ekinin, isimden fiil türeten +dA- eki ile fiilden isim türeten -k+ ekinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedirler.

1.19.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.[13]**:** "+teg+"

beliŋteg "korkunç, korkma" (<beliŋ "korku"+ teg) (Elmalı, 2016: 190).

*(...) yarımınta beliŋ+**teg** sın (suburgan) arakı sakınçı köŋüli yügerü boltı* (DSKP 2082).

Kar. T.: "+dak+, +dek+"

ḳowdaḳ "cılız" (<ḳowı "içi boş"+ dak), *endek* "dam" (Atalay, 1942: 84).

*(...) sarıg meŋzi kov+**dak** atı el bolur*

"(...) yüzü sarı, kendisi cılız olur." (KB 4672).

*En+**dek***

"Oğuz lehçesinde satıh." (DLT 65).

Clauson (1972: 205) *Divan-u Lügati't Türk*'te geçen *ördek* kelimesinde yorума açık olmakla birlikte +dAk+ ekinin bulunabileceğini belirtir.

Har. T.: "+dak+"

bogazdak "gırtlak borusu" (Karagözlü, 2018: 112).

---

13 E. Uyg. T. döneminde +taġ+ *altag* "hile" (Eraslan, 2012: 96) sözcüğünde +dak+ eki mevcuttur. Ancak ilgili ek, semantik olarak incelenen ekle aynı olmadığından burada ele alınmayacaktır.

*Bog-az+**dak***

"Gırtlak borusu" (İML 117A).

Kıp. T.: "+dak+"

boġurdak "gırtlak" (Taş, 2015: 34).

*(...) ol boguzlamak-turur bog-ur+**dak** takı uŋçın*

"(...) gırtlağını ve boğazını boğazlamaktır." (İMS 453b).

Çağ. T.: "+dak+, +dek+"

andak "o şekilde, öyle", *özdek* (Eraslan, 2015: 8; Akdoğan, 1988: 162).

*Ol hıdmetlerni an+**da**k kıldı kim (...) Mir Mahdum at koydılar*

"Öylesine hizmet kıldı ki Mîr Mahdum adını verdiler." (MN T7).

*Tolamiş-iken agac öz+**deg**+i+n+de sarmaşuk* (AD LXV/7).

E. An. T.: "+dak+, +dek+"

bıŋġıldaḳ, kemürdek "damarsız bağ dokusu" (Güven, 2009: 116).

*(...) agacuŋı öz+**deg**+in ur kim üstindeki* kuşlar ve altındagı *geyikler ve yırtıcılar tagılsun* (KE 709/3).

Osm. T.: "+dak+"

sudak "bir çeşit balık" (Tatcı, 1998: 480).

*Andan ol çarhun yiri ol çak+ıl+**dak** ipleri* (YED 313/4).

Tü. T.: "+dak+, +dek+"

pırıldak, özdek (Çotuksöken, 2011: 59).

*Hayvan koşumlarının, her biri başka ses veren çın+gır+**dak**+lar+ı+n+ı ben tökmüşümdür* (Bilbaşar, 2017: 45).

*Baksana şu dingil+**dek** şeye (...)* (Ağaoğlu, 2011: 160).

1.19.c. İşlevi

E. Uyg. T.nde soyut isimler türetir: *beliŋteg* "korku, korkunç" (Elmalı, 2016: 190). **Kar. T.** döneminde alet, eşya isimleri yapar: *baġırdak* "korse", *endek* "dam". İsim soylu sözcüklerden sıfatlar türetir: *ḳowdaḳ* "içi boş, kof" (Taş, 2015: 34; Atalay, 1942: 84). **Har. T.** döneminde organ isimleri yapar: *bogazdak* "gırtlak borusu". Eşya adlarında görülür: *burundak* "hayvanı bağlamak için kullanılan ip" (Karagözlü, 2018: 112, 142). **Kıp. T.**nde "vücudun bölümlerini" bildiren sözcükler türetir: *boġurdak* "gırtlak" (<bogur "boğaz"+ dak) (Taş, 2015: 34). **Çağ. T.** döneminde

anlamı pekiştirme görevinde kullanılmıştır: *andak* "o şekilde, öyle", *özdek* "asıl, öz" (Eraslan, 2015: 8; Akdoğan, 1988: 162). **E. An. T.** döneminde vücudun bölümleriyle ilgili adlar türetir: *bıŋġıldaḳ, kemürdek* "damarsız bağ dokusu". Anlamı pekiştirme görevi yapar: *özdek* "iç, öz" sözcüğünde (Güven, 2009: 116; Yılmaz vd., 2013: 1033). **Osm. T.**nde eşya, somut varlık isimleri oluşturur: *fırıldak, çakıldak* "değirmenlerde öğütme işinin bittiğini belirten alet". İsimlerden zarf görevli sözcükler türetir: *andak* "hemen, o anda". Vücudun bölümleriyle ilgili isimler türetir: *bıngıldak, kıkırdak* (Tatcı, 1998: 427, 437; Yavuzarslan, 2019: 131, 275, 182). **Tü. T.** döneminde yansıma seslerin sonucunu bildiren sözcükler türetir: *şakırdak*. Alet, eşya isimleri türetir: *ışıldak, çakıldak* "bir tür oyuncak". İnsan vücudunda çeşitli bölümlerin adlarını türetir: *bıngıldak, kıkırdak* (Korkmaz, 2014: 128). Banguoğlu (2007: 168) *Zonguldak* sözcüğünde de ilgili ekin kullanıldığına yer vermiştir.

1.20. +DAm+

1.20.a. Kökeni

Bang (1980: 63) *erdem, tenridem, kündem* gibi "m" ile biten isimleri -de fiillerine dayandırdığını söylemektedir. Bang'ın -de+m şeklini benimsediği görülür. Gabain (2007: 46) eki "+ta-m" şeklinde birleşik ek olarak ele almış, "+tam" ve "+taş" eklerinin ilişkilendirilebileceğini belirtmiştir. Erdal (1991: 70) eki +dA-(X) m şeklinde ayırır ancak bu ayrımın bir ihtimal olabileceğini belirtir.

Korkmaz (2014: 128), Gülensoy (2010: 528) ve Paçacıoğlu (2016: 26) ekin birleşik bir olduğunu belirterek +da-m şeklinde ayırmışlardır.

Nişanyan *yöntem* kelimesi ile ilgili "Anadolu ağızlarında mevcut olan yöndem yerine Dil Devrimi döneminde yöntem biçiminin tercih edilmesi, *sistem* < **Fr** système sözcüğünden analoji yapıldığını düşündürür." açıklamasını yaparken *gündem* sözcüğü ile ilgili Latince *agendum* kelimesinden esinlenildiğini belirtir. Nişanyan'ın +dAm ekininin analoji yoluyla dilimize geçtiğini düşündüğü görülmektedir. Araştırmacı ayrıca ekin işlevinin belirsiz olduğuna da yer verir.

1.20.b. Biçimi

Gök T.: "+däm+, +dam+"

ärdäm "erdem", *aldam* "kişi adı" (Tekin, 2003: 81; Useev, 2013: 608).

*Y(e)ti y(e)g(i)rmi (ä)r+**d(ä)m**+i y(a)s(ı)n (a)ta (ä)r+**d(ä)m** ölti*

"On yedi yiğitliği (kahramanlığı vardı), yayıyla (ok) atarak, kahramanca öldü." (Açurı S1).

E. Uyg. T.: "+dem+, +tem+"

erdem, birtem "birlikte" (Eraslan, 2012: 96; Ayazlı, 2012: 345).

*(...) bu buyan küçinte tengri+**dem** kutı küçi cog yalınları aşılmakı bolzun*

"(...) bu sevap sayesinde ilahi saadetleri, kudretleri ve parlaklıkları artsın." (Maitr 1/56-61).

*Artukrak (...) y(a)rlıkançuçı köŋülüŋin (...) bir+**tem** keterip akruş (...) köreyin*
"Çok fazla (...) merhametle (...) büsbütün giderip ıstırap (...) göreyim." (DSKP 1931-1934).

Kar. T.: "+dem+, +tem+, +tam+"

erdem, birtem "tamamen", *oktam* "bir ok atımı yer" (Nalbant, 2008: 87; Taş, 2015: 35).

*Er+**dem** arıg sewredi*

"Erdem iyice azaldı." (DLT 64).

*Siziksiz bu er boldı bir+**tem** yava*

"Şüphesiz bu adam sürekli boşa yaşamış olur." (KB 306).

*Bir ok+**tam** yir*

"Bir ok atımı (yer)" (DLT 66).

Har. T.: "+dem+"

közdemci "gözcü" (Kalsın, 2013: 76).

*(...) anıŋ üze köz+**dem**+ci boldı* (ME 62/8).

Kıp. T.: "+dem+"

erdem (Argunşah-Güner, 2015: 73).

*Er+**dem**+li* (CC 49b2).

Çağ. T.: "+dem+"

erdem "erdem, fazilet" (<er "adam"+dem) (Eraslan, 2015: 168).

Teres (2009: 70) çalışmasında bir de etimolojisi belli olmamakla birlikte *ıldam* "çabuk, süratli" sözcüğünde ilgili ekin görüldüğünü belirtir.

*Egerçi bat terk kıldı, amma sipahilıkda hem ir+**dem**+ler kim bolur ok atmak ve kılıç çapmakda çabük ve sayir celadetlerde ança bar kim 'asrının ehli pesend kılurlar*

"Bu işleri terk etmesine rağmen, ok atmak, hızlı kılıç kullanmak ve diğer yiğitlik gibi erdemleri olan sipahilikte öylesine ileri duruma geldi ki zamanın ustaları beğenirler." (MN T173).

E. An. T.: "+dem+"

erdem "fazilet, hüner" (Ergin, 2018: 106).

*Çaya baksa çalımlu, çal-kara kuş er+**dem**+lü (...)* (DK D61/8).

Osm. T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Tü. T.: "+dam+, +dem+, + tem+"

saydam "ışığı arka yüzeye geçirebilen cisim" (<say "düz, ince, yassı taş"+ dam), *gündem, yöntem*[14] (Korkmaz, 2014: 128). Ergin (2013) ilgili eke yer vermemiştir.

*Düşün... Kendine "zil-ullah-ı rûy-i zemin" dedirtmektense, kendi kararınla "Ben köpeğim." diyebilmenin er+**dem**+i+n+i* (Önen, 2019: 34).

*Nuran Hanım, kendi yön+**tem**+i+n+ce işinin tadını çıkarıyor* (Ağaoğlu, 2011: 39).

1.20.c. İşlevi

Çalışmalarda ekin "benzerlik" anlamı verdiği görüşü ortaktır. Ancak Clauson (2007: 190) sıfatlar türeten bir ek (*tenridem* "tanrı gibi") olmasının yanı sıra isim de (*erdem*) türettiğine yer verirken Erdal (1991: 68) yalnızca sıfatlar türettiğini, *erdem* sözcüğünün de bu grupta değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. **Gök T.** döneminde soyut adlar türetir: *ärdäm* "erdem" (Tekin, 2003: 81). **E. Uyg. T.**nde "benzerlik" anlamı verir: *kündem* "güneş gibi". Soyut adlar türetir: *erdem, teŋridem* "ilahi". Zarf görevli sözcükler yapar: *birtem* "birlikte", *yintem* "sürekli" (Eraslan, 2012: 96; Şen, 2017: 59). **Kar. T.** döneminde soyut isimler oluşturur: *erdem*. Zarf görevinde sözcükler türetir: *birtem* "tamamen". "Miktar" bildiren adlar oluşturur: *oktam* "bir ok atımı yer" (Nalbant, 2008: 87; Taş, 2015: 35). Bu dönemde sınırlı sayıda örnekte görülür. Erdal (1991: 69) bu döneme kadar ekin kullanıldığı cümlelerde anlamın "beklendik, muhtemel" olduğuna ve bu cümlelerin özne veya nesnelerinin çoğulluğuna dikkat çekmektedir. **Har. T.**nde "benzerlik, pekiştirme" anlamı vererek soyut adlar türetir: *erdem*. "Mesleğin yapıcısını" gösteren isimler oluşturur: *tildem* "tercüman". *Közdem* "gözleme işi, gözlem yapma" sözcüğünde diğer türetimlerinden farklı olarak "bir iş ismi" oluşturduğu görülür (Kalsın, 2013: 76; Karagözlü, 2018: 112). **Kıp. T.**nde benzerlik ilgisiyle soyut adlar türetir: *erdem* (Argunşah-Güner, 2015: 73). **Çağ. T.** döneminde *erdem* sözcüğünde varlığını sürdürür. *İldem* "çabuk, acele, hızlı" sözcüğünde zarf türünde bir sözcük türettiği görülür (Turan, 2019: 79). **E. An. T.** döneminde soyut isimler meydana getirir: *erdem* (Ergin, 2018: 106). **Tü. T.** döneminde ad köklerinden soyut adlar türetir: *yöntem*, *erdem*. Benzerlik ilgisi kurar: *gündem* (Hatiboğlu, 1974: 58). Korkmaz (2014: 128)

14 Eker (2006: 350) *yöntem* sözcüğünün yanlış şekilde türetildiğini, ötümlü "n" den sonra "+dem" ekinin gelmesi gerektiğini belirtmektedir: *yöndem*.

ekin ET döneminde nadir olarak görüldüğünü, aslında ölü bir ek olup verilen örneklerde olduğu gibi Türkçeleştirme çalışmaları sırasında tekrar canlandırıldığını belirtmiştir.

1.21. +DAn+

1.21.a. Kökeni

Ek, esasen bir türetim eki olmayıp çıkma-ayrılma durum eki işlevindedir. Bu sebeple köken olarak bu görevli +DAn+ ekine dayanır. Ancak aşağıda yer verildiği gibi kimi sözcüklerde yapım eki gibi görevindedir.

Kuznetsov (1995: 238), +DAn+ ekini d-y ses değişimine dayanarak *yan-* fiiline dayandırır: *tag-yan kelür/ tag-dan kelür*.

Hatiboğlu (1974: 331) eki, "-ta/ -da" kalma durumu eki ile "-ın" araç durumu ekinin birleşmesi sonucu oluştuğunu ileri sürmüş, eski kaynaklarda "-ta"nın hem kalma durumu eki hem de çıkma durumu eki olduğunu vurgulamıştır. Zaman içerisinde bu ekin "-ın" ile birleşerek -tın/ -dın çıkma durumu eki hâlini aldığını savunur. Gabain, y ağzında +tın/+tin, +dın/+din, n ağzında ise +tan /+ten çıkma hâli ekini almış isimlerin "nereden" sorusuna cevap verdiklerini belirtir. Ancak *ontın yıŋak, küntün buluŋ, öŋdin sıŋar* gibi örneklerde görülen bu eklerin "nereden" sorusunun yanıtı olmak yerine üleştirme veya toplama anlamı kazandırdığını ifade eder. Gabain, bu ek ile yer gösteren ekin aynı kökten türemiş olabileceğini düşünmektedir.

Ramstedt, çıkma hâli ekini "+tı" (Tunguzca: di) vasıta hali eki ile +n vasıta hâli ekinin birleşmesiyle izâh etmekte ve ekin Altay şivelerinde "+dan/+den, +tan/+ten" şekillerinin görüldüğünü ileri sürmektedir.

Poppe, Çuvaşçada "+daŋ/+deŋ, +raŋ/+reŋ" çıkma hâl ekinin yapısını "+da/ +de" bulunma hâli ekinin "+ŋ (>+n)" vasıta hâli eki ile genişlemesi şeklinde izah etmiştir. Kononov, çıkma ve yönelme hâli ekinin "I, r, n" ünsüzleri dışında, ünlü ve ünsüzle biten kelimelerden sonra +dan/+den, +dın/+din; "I, r ve n"den sonra +tan /+ten, +tın/+tin olduğuna; ekin +ta+n/+da+, +tı+n/+dı+n şeklinde birleşik bir ek olduğuna yer verir. Kononov'a göre buradaki +n büyük ihtimalle yönelme durumu ekini temsil etmektedir. Araştırmacı bu izahın yanında, ekteki ünlünün değişmesini açıklamanın zorluğuna da dikkat çekmektedir (Gabain, Kononov, Poppe, Ramstedt'ten akt. Eraslan, 1996: 381-385).

Eraslan'a (1996: 384-385) göre çıkma durumu eki, yer bildirme anlamı veren "+dın, +din, +dun, +dün" ile bulunma eki "+da, +de, +ta, +te"nin karışması ile oluşmuştur. Bu karışımı tetikleyen faktörler Eraslan'a göre şöyledir: Eski Türkçe

döneminde +da, +de, +ta, +te ekinin görevi yalnızca "bulunma" değil, bunun yanında "çıkma" da bildirmektir. Böylelikle +dın, +din, +tın, +tin; +dan, +den, +tan, +ten eklerine şekil ve fonksiyon olarak katılmıştır. Mani metinlerinde +dan ve türevlerinin bulunması "ı,i" ünlülerinin "a, e" şeklinde genişlemesi sebebiyle değil; bulunma durum ekinde bulunan geniş ünlülerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Uygurcada başlıca iki ağız bulunmaktadır: /y/ ağzı ve /n/ ağzı. Oğuz grubu /n/ ağzına dayandığı için +dan/ +den, +tan/ +ten şekli yeni ortaya çıkmış bir şekil değil, Mani ağzı özelliğinin devamıdır.

Araştırmacıların çoğu, ekin bulunma durum eki ile vasıta eki +n'nin bileşimi sonucu oluştuğu görüşünde birleşmişlerdir.

1.21.b. Biçimi

Gök T.: "+dın+, +din+, +dün+"

yırdın "kuzey", *kidin* "batı", *öŋdün* "önce" (Ata, 2011: 90).

*T(a)bg(a)ç b(i)r(i)d(i)n y(ä)n t(ä)g kıt(a)n öŋ+**d(ü)n** y(ä)n t(ä)g b(ä)n yır(ı)+**d(ı)n**+ta y(a)n t(ä)g(ä)yin* (T 11).

*Ötük(ä)n ortus[ınt]a (a)(s öŋ](ü)z b(a)ş k(a)n ıduk baş k(i)+**d(i)n**+in örgin bunta (e)ti(t)d(i)m* (Ta G6).

E. Uyg. T.: "+din+, +dün+"

kidin "batı", *öŋdün* "önce" (Elmalı, 2016: 117, Şirin, 2016: 324).

*S(ä)l(ä)ŋä ki+**d(i)n** yılun b(i)r(i)din sıŋar şıp b(a)şıŋa t(ä)gi ç(ä)rig itd(i)m* (ŞU D3).

*Kimni körser öŋ+**dün** savlıg tözün yumşak köŋüllüg katıg kınıg sakınç bolurlar*

"Kimi görse (ona karşı) öncelikle (doğru) sözlü, asil ve yumuşak gönüllü, sağlam düşünceli olurlar." (DSKP 1539-1641).

Kar. T.: "+din+, +dün+"

kedin "sonra", *öŋdün* "önce" (Bice, 1993: 6; Kök, 2004: 535).

*Tört yüz yıldın ke+**din** çıkıp ümmet bolgay*

"Dört yüz sonra çıkıp ümmet olacak." (DH H2).

Andagok kıldı anlar kim anlarda *öŋ+**dün*** (KT-SKT 198r/8).

Har. T.: "+din+"

kedin "sonrasında" (<ke "sonra"+ din) (Eckmann, 2014: 22).

*Aḫşam bolmışta k*e+d***in** taqı küweçte bir ança ta'am qaldı*

"Akşam olduktan sonra bile güveçte bir o kadar daha yemek kaldı." (NF 29/11).

Kıp. T.: "+dan+, +den+"

candan, özden "asil, soylu" (Karamanlıoğlu, 1989: 46; 112).

Çünk(i) sevdi ho*ca* ca*n+**dan** kulnı* (GT 225/7).

*Bir sul*ta*nga çin ik*li*minden bir öz+**den*** kır*na*k *kitürdüler* (GT 94/3-4).

Çağ. T.: "+dan+, +den+, +dın+"

cândan, birden, candın "candan, içten" (Şavk, 2011: 95)

*Şol Selâmî ki ide cân+**dan** müjde-i peymân aña*

"O Selami ki, ona candan müjdeli sözler söyleye." (AD VI/6).

*Ne 'aded varsa bir+**den** aldı vücûd* (AD XVII/8).

*Can+**dın** sevip anı bi-nevalar/ her kim ki körüp kılıp du'alar* (LM 663).

E. An. T.: "+den+, +dan+, +din+, +dün+"

gözden, candan, öndiŋ, öndüŋ "önce, önceki" (Yavuz, 2017: 31; Canpolat-Önler, 2016: 77; Küçük, 2014: 202).

*Hamr iç îmânuñı göz+**den** bırak*

"Şarap iç, imanını gözden çıkar." (MT 487).

*Sorarlar saña cān+**dan** eyit yā Muḥammed* (SKT 309a).

*(...) uykudan ön+**diŋ** ve mu'tedil* ta'a*m yemekden soŋra ola (...)* (EM P62b1).

*(...) taŋrı ta'*ala *geçmiş pey*gambarları *ve ön+**düŋ**+ki ümmetler habarın Mu*h*ammed Mus*ta*fa üzere kıssa kıldugı biş* hi*kmetden ötürüyidi* (KE 1/12).

Osm. T.: "+dan+, +den, +din+, +tan+"

candan, birden, öŋdin, toptan (Tatcı, 1998: 313; Karabacak, 2002: 15; Yavuzarslan, 2019: 30, 161).

*Göŋülden mu'tekid can+**dan** du'acı*

"Gönülden inanmış, candan duacı." (ÇN 261).

*(...) mahkûmiyyette bulunanların veya bulunması lâzım gelenlerin cümleten ve bir+**den** affolunması* (KT- "af").

*(...) vaki olan harfden öŋ+**din** bir üstünlü mim getürürüz* (MU 28/12).

*Başı örtülü, kapalı, izahat ve tafsilât vermeksizin top+**tan** ifade* (KT- "bürüme").

Tü. T.: "+dan+, +den+, +tan+, +ten+"

candan, elden (düşme), yoktan, içten (Korkmaz, 2014: 342).

*Tam öfkenin kendine göre bir can+**dan**+lığ+ı vardı* (Kabaağaçlı, 2014: 124).

*İlk gittiği yıl, neredeyse, el+**den** düşme, 64 model, iki kapılı bir Ford alıyordu* (Ağaoğlu, 2011: 53).

*Osmanlıların iç+**ten** pazarlığını çok görmüşüz* (Bilbaşar, 2017: 191).

1.21.c. İşlevi

Gök T. döneminde yer-yön isimleri türetir: *yırdın* "kuzey", *kidin* "batı". Zaman zarfları oluşturur: *öŋdün* "önce" (Ata, 2011: 90). **E. Uyg. T.** döneminde zaman zarfı görevinde sözcükler türetir: *öŋdün* "önce" (Elmalı, 2016: 117). **Kar. T.**nde "zaman" anlamı taşıyan adlara gelerek zarf türünde sözcükler yapar: *kedin* "sonra", *öŋdün* "önce" (Bice, 1993: 6; Kök, 2004: 535). **Har. T.**nde "zaman" anlamı taşıyan ad soylu sözcükler türetir: *kedin* "sonrasında" (Eckmann, 2014: 22). **Kıp. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler oluşturur: *candan, özden* "asil, soylu" (Karamanlıoğlu, 1989: 46; 112). **Çağ. T.** döneminde zarf görevli (*birden*) ve hem sıfat hem zarf görevli (*candan*) kullanılabilen sözcükler türetir. Deyimlerin oluşumunda yer alır: *gözden düş-* (Akdoğan, 1988: 197, 474). **E. An. T.**nde sıfat ve zarf olabilecek sözcükler meydana getirir: *candan, öndiŋ.* Deyimlerin kuruluşunda yer alır: *gözden bırak-* "gözden çıkarmak, vazgeçmek" (Yavuz, 2017: 31; Canpolat-Önler, 2016: 77; Küçük, 2014: 209). **Osm. T.** devresinde sıfat ve zarf türünde sözcükler meydana getirir: *candan, birden.* Mecaz anlamlı sözcükler türetmek için kullanılır: *havadan* "bedava" (Tatcı, 1998: 313; Yavuzarslan, 2019: 30, 444). **Tü. T.** döneminde sıfat türetme işlevinde kullanılmaktadır: *baştan (savma), sudan (cevap), yerden (bitme)* (Korkmaz, 2014: 342).

1.22. +DAş+

1.22.a. Kökeni

Gabain (2007: 46) ekin "+taġ, +tam" ekleri ile ilişkili olabileceğini belirtir.

Bang (1980: 62), ekle ilgili iki ihtimal sunar. Öncelikle, "-da" eki ve *eş* sözcüğünün birleşimi üzerinde durur: *yolda eş>yoldaş.* İkinci olarak "-dem, -dek" gibi öncelikle -de ile fiilleştirilen isimler grubuna "-daş"ın [-da-ş] da eklenebileceği olasılığına yer verir: *yol+da-ş>yoldaş* "yol refakati".

Clauson (2007: 191), Hatiboğlu (1974: 331) ve Banguoğlu (2007: 170) ekin +dA bulunma durum eki ile *eş* sözcüğünün birleşiminden oluştuğunu savunurlar: *yol-da+eş, arka-da+eş.*

Erdal (1991: 129) ekin sonundaki "ş"nin fiillerde karşılıklılık, ortaklık bildiren -Xş- ekinde de var olduğunu ifade eder.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 97) ekle ilgili "Bu ekin birinci tarafı bulunma hâlinin -ta, -te ekidir, ikinci ögesi toplu çokluğun eski ekinin yansımasıdır." düşüncesindedir.

Görüldüğü üzere ekin birleşik ek olduğu konusunda ortaklık ve bizim de katıldığımız üzere bulunma durum eki ile *eş* sözcüğünün birleşiminden oluştuğu yönünde yoğunluk bulunmaktadır.

1.22.b. Biçimi

Erdal (1991: 120) Doerfer'den, "ekin orijinal şeklinin +daş olduğu ve bu şeklin ses uyumlarına göre değişmediği" ifadesini aktarmıştır. Ancak kendisine göre, E. Uyg. T.nde *işdäş* ve *körkdäş* sözcüklerinde ince ünlülü görülmektedir. Erdal, Doerfer'in bu hipotezini kanıtlayacak bir bulunma durum eki örneğine de rastlamadığını ifade eder.

Gök T.: "+daş+"

kadaş "kardeş, yakın akraba" (<ka "akraba"+ daş) (Tekin, 2003: 81).

*Kin(i)m k(a)+**d(a)ş**+(ı)m y(ı)ta (a)dr(ı)lt(ı)m* (Ye 3/1).

E. Uyg. T.: "+daş+, +deş+, +teş+"

koldaş "arkadaş", *işdeş* "aynı işe mensup", *köngülteş* "aynı hisleri paylaşan" (Eraslan, 2012: 96).

*Siz mana qa+**daş** boltunuz*

"Siz bana kardeş oldunuz." (İKP LXIX).

Kar. T.: "+daş+, +deş+"

ḳarındaş "kardeş", *könüldeş* "gönül arkadaşı" (Hacıeminoğlu, 2013: 14).

Sonunda "t" olan sözcüklere eklendiğinde sondaki "t" düşmektedir: *ardaş* (<art+daş), *ādaş* (<āt+daş) (Erdal, 1991: 119).

*Kol+**daş** bile yaraşgıl karşıp adın üdürme*

"Bir adamla beraber olursan ona uyum sağla, başkasını ondan üstün tutma." (DLT 449).

*(...) adaşlı kadaşlı ikigün tü+**deş***

"Arkadaş, kardeş ikisi de aynıdır." (KB 3485).

Har. T.: "+daş+, +deş+, +taş+"

yaşdaş "yaşıt", *sözdeş* "muhatap", k*arıntaş* "kardeş" (Karagözlü, 2018: 115; Kalsın, 2013: 77).

*(...) karın+**daş**+lar ara sözüm yaymakım*

"(...) kardeşler arasında sözü yaymaktır." (MM 401).

*Kelelci biri, sözleşik, söz+**deş***

"Hikayeci biri, söz ortağı, muhatap" (ME 89/2).

*Ata karın+**taş**+ı*

"Amca" (İML 119B).

Kıp. T.: "+daş+, +deş+, +taş+"

karındaş "erkek kardeş", *tėŋdeş* "aynı seviyede olan", *ataş* "adaş" (Argunşah-Güner, 2015: 75; Toparlı, 2017: 29).

*Sevgil senin karın+**daş**+ı+n+ı senin kibi*

"Kardeşlerini (komşunu) kendin gibi sev." (CC 66b10).

*Lutnıŋ iv+**deş**+i yavuzlarga uygan üçün cehenneme kitti* (GT 27/1).

*(...) ey veled-i zina tese, takı kim kim seniŋ a(t)+**taş**+ıŋ bolsa tese (...)*

"(...) ey veled-i zina senin adaşın kim olur dese (...)" (İMS 15b).

Çağ. T.: "+daş+, +deş+, +taş+, +teş+"

boydaş "aynı boyda olan", *kökeldeş-kökeltaş* "süt kardeşi", *tėŋteş* "eşit, denk" (Argunşah, 2014: 103; Eraslan, 2015: 173).

*Bu söz ile her tünle Hüsrevga a(d)+**daş** oldum* (ŞHD 100a10).

*Saña olmadı olmaz kimse beñ+**deş*** (AD 309/3).

*Muhammed 'Ali Kökel+**taş** oglıdır*

"Muhammed Ali Kökeltaş'ın oğludur." (MN T178).

E. An. T.: "+daş+, +deş+, +taş+"

yoldaş, sözdeş, kartaş (Gülsevin, 2011: 116; Ergin, 2018: 130).

*Yol+**daş** oluñuz binüm-ile* (MT 72).

*(...) anuŋ yaratmagı gibi pes beŋ+**deş** oldı* (SKT 264b).

*(...) vay bigüm kar+**taş** (...) diyüp ağlaştılar bögriştiler* (DK D91).

Osm. T.: "+daş+, +deş+, +taş+"

yoldaş, denkdeş, ayaktaş "yol arkadaşı, yoldaş" (Kartallıoğlu, 2011: 552; Yavuzarslan, 2019: 84).

Sonu "d" ile biten sözcüklerde +aş+ biçiminde kullanılmaktadır: *adaş* (Yavuzarslan, 2019: 28).

*Bana tevfiküni yol+**daş** irişdür* "Bana uygun olanı yoldaş et." (ÇN 63).

*Ki var mı ev+**deş**+ün+le birligünüz/ Nicedür aranuzda dirligünüz* (PN 1352).

*Ayak+**taş**: Yol arkadaşı, yoldaş, hempa* (KT- "ayaktaş").

Tü. T.: "+daş+, +deş+, +taş+, +teş+"

sırdaş, özdeş, meslektaş, işteş. Günümüzde ünlü uyumlarına bağlı olduğu görülmekle birlikte *ülküdaş, meslektaş, mevkidaş* gibi özellikle alıntı sözcüklerde uyum dışına çıkmaktadır (Çotuksöken, 2011: 61-62).

*(...) insanoğlu her varlığı birbirine yaraştıran bağ+**daş**+tır-an (...) hayatın bir parçasıdır* (Kabaağaçlı, 2014: 24).

1.22.c. İşlevi

Türkçenin bütün dönemlerinde ismin belirttiği duruma "ortaklık etme, beraberlik, bir yere/şeye mensubiyet" anlamı taşıyan sözcükler oluşturur. **Gök T.**de "ortaklık, beraberlik" bildirir: *kadaş* "kardeş, yakın akraba", *ugdaş* "aynı boydan, aynı kabileden" (Tekin, 2003: 81, 256). **E. Uyg. T.**nde "ortaklık" bildirir: *atdaş* "adaş", *nomdaş* "aynı dine mensup". "Yapılan iş ve oluşta birliktelik" anlamı verir: *işteş* "aynı işe sahip" (Erdal, 1991: 119; Eraslan, 2012: 96). **Kar. T.** döneminde türettiği isimler "aynı özelliği taşıma" ifade eder: *tüdeş* "aynı renkte olan". "Yapılan işte, oluşta ortaklık" anlamı verir: *karındaş* "kardeş, aynı karnı paylaşan", *sırdaş* (Taş, 2015: 34; Bice, 1993: 45). **Har. T.**nde "aynı özelliğe sahip olma" anlamı kazandırır: *yaşdaş* "yaşıt", *kenteş* "köylü". "Yapılan işte, oluşta ortaklık" bildiren isimler türetir: *emükdeş* "süt kardeş", *südeş* "askerlik arkadaşı" (Kalsın, 2013: 77; Karagözlü, 2018: 116). **Kıp. T.**nde "aynı özelliği taşıma" anlamı yükler: *tözdeş* "aynı seviyede olan, denk". "Yapılan işin birlikte yapıldığı, belirtilen şeyde ortak olunduğu" anlamı verir: *mėŋüdeş* "ebedîliği birlikte paylaşan", *yoldaş* (Argunşah-Güner, 2015: 75; Toparlı, 2017: 97). **Çağ. T.** döneminde "ortak özellikler taşıma" bildirir: *adaş, boydaş*. "Yapılan işte, oluşta birliktelik" anlamı verir: *emgekdaş* "sıkıntıyı birlikte çeken", *ėmeldaş* "aynı emelde olan". "Akrabalık, yakınlık derecesi" gösteren isimler meydana getirir: *kökeltaş* "süt kardeş", *kündeş* "kuma", *karındaş* "kardeş" (Argunşah, 2014: 103; Turan, 2019: 31). **E. An. T.**ta "iş veya oluşta birlikte hareket etme, aynı durumu paylaşma" ifadesi taşıyan isimler türetir: *yoldaş* "aynı yolda ilerleyen", *sır-*

daş. "Aynı özelliğe sahip olma" anlamı verir: *haldaş* "aynı durumda olma", *yaşdaş*. Akrabalık adları oluşturur: *karındaş* (Şahin, 2015: 54; Küçük, 2014: 48; Yılmaz vd., 2013: 62). **Osm. T.** döneminde "belirtilen özelliğin ortak olduğu" anlamı yükler: *denkdeş, ayakdaş*. "İsmin belirttiği şeyde ortaklık, birliktelik" anlamında isimler oluşturur: *yoldaş, karındaş* (Kartallıoğlu, 2011: 552). **Tü. T.**nde "aynı özelliğe sahip olma" ifade eden adlar türetir: *adaş, boydaş*. "İş veya oluşu paylaşma, ortaklık etme" manası kazandırır: *kökteş* "aynı kökten türemiş", *duygudaş* "aynı duyguları taşıyan" (Hatiboğlu, 1974: 59).

1.23. +dUrUk+

1.23.a. Kökeni

Kononov (1968: 84) ekin "benzerlik" ifade eden -tu, -du eki ile küçültme eki gibi kullanılan -rak ekinin birleşimiyle oluştuğunu söyler.

Bang (1918) ekin *tur-* "durmak"+ *k* biçiminden gelişmiş olabileceği görüşündedir.

Hatiboğlu (1974: 62) +dUrUk+ ekinin "durduran, tutan" anlamına gelen bağımsız bir sözcük olabileceğini, bu sebeple +dUrUk+ ile türetilmiş sözcüklerin birleşik kelime şeklinde değerlendirilebileceğini ifade eder.

Banguoğlu (2007: 170) ekin *durmak* fiilinden "tutan" anlamında sözcükler türettiğini söyler.

Eckmann (2004: 45), ettirgenlik eki -dUr ile -Uk+ ekinin kaynaşması ile oluştuğunu belirtir.

1.23.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+duruk+, +dürük+, +tuk+"

boyunduruk "çift süren veya arabaya koşulan hayvanların boyunlarına geçirilen bir tür ağaç çember" (<boyun+ duruk), *beldürük* "kemer, kayış", *buruntuk* "burna geçirilen halat" (Erdal, 1991: 104). Erdal (1991: 104) *buruntuk* ve *burunduruk* sözcüklerinin aynı olduğunu, erken dönemde +duruk ekinin +duk ekine evrildiğini belirtir.

*(…) burun+**tuk**+ın küçeyü soydurur erdimiz*

"(…) gem ile zorla sürüklerdik" (Maitr 110/6).

Kar. T.: "+duruk+, +dürük+"

boyunduruḳ, kömüldürük "at göğüslüğü" (Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1231-1232).

Nalbant (2008: 97) ekin +dUk biçiminde olabileceğini de belirterek *burunduk* "yular" sözcüğünü örnekler. Ayrıca ekin *çeniştürük* "fındığa benzer bir ağaç meyvesi" sözcüğünde de kullanılmış olabileceğini ifade eder.

*Yanal+**duruk***

"Kepeneğin omuzlarına dikilen keçe" (DLT 613).

*Kömül+**dürük***

"At göğüslüğü" (DLT 13).

Har. T.: "+duk+"

burunduk (Yüce, 2014: 49).

*Burun+**du**k koydı tevege* (ME 94/2).

Kıp. T.: "+duruk+, +dürük+"

burunduruk, kömüldürük "hayvanlara takılan göğüs kemeri" (Argunşah-Güner, 2015: 76; Güner, 2013: 117).

*Kömül+**dür(ü)k***

"Hayvanlara takılan göğüs kemeri" (CC 52a17).

Çağ. T.: "+duruk+, +dürük+, +dırık+"

boyunduruk, kömüldürük, ağızdırıḳ "yular gemi" (Eckmann, 2004: 45; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325).

*Burun+**duruk**: devenin ve yaramaz hayvanların burnuna takarak çekdikleri halka, tognak* (SEL-"burunduruk")

Erdal (1991: 104) bu dönemde ekin +dux+ şeklinin de görüldüğünü ifade eder: *oğulduruk> ovuldux.*

E. An. T.: "+duruk+"

burunduruk (Gülsevin, 2011: 116).

*(…) andan ipleri üzdiler ve boy+un+**duru**g+ı sıdılar* (KE 558/9).

Osm. T.: "+dirik+, +duruk+, +durık+"

egindirik, boyunduruk, burundurık (Kartallıoğlu, 2011: 69; Yavuzarslan, 2019: 295).

*Egin+**dirik** (...) pelerin denilen şeye de bu isim pekmünasip olduğundan, bu yabancı tabirin kabul ve istimaline lüzûm-ı hakîkî yoktur* (KT- "eğindirik").

*Boy+un+**duruk** altında olmak: Tahakküm görmek, kahır çekmek* (KT- "boyunduruk").

Tü. T.: "+duruk+, +dürük+, +dırık+, +dirik+"

boyunduruk, gömüldürük "atın boyunundan kollarına bağlanan kayış", *sakaldırık* "başlığın çene altından geçirilerek bağlanan kısmı", *eğindirik* "sırt örtüsü, çul" (Korkmaz, 2014: 129; Gülensoy, 2010: 527).

*Kartal'da yüklenirken bu boy+un+**duruk**+suz öküzlerin o eğreti köprüyü, denizle kara arasına vurulmuş bu güven vermez yamayı göçürteceklerini bile sandık* (Ağaoğlu, 2011: 213).

1.23.c. İşlevi

Türkçenin bütün dönemlerinde alet-eşya isimleri türetmiştir. Erdal (1991: 104) ekin görevinin temel olarak "insan ve hayvan vücudunun belli bölümlerine konulan nesne adları türetmek" olduğunu belirtir. Korkmaz (2014: 129) bu işlevi detaylandırarak "-n ve -l ünsüzleri ile sonuçlanan insan ve hayvanlara ait organ adlarına gelerek "tutan, durduran" anlamında işin yapılmasını sağlayan araç, gereç vb. adlar türetmiştir." şeklinde ifade eder. Clauson (2007: 189) araç gereç ismi türeten bir ek olduğunu söylediği +dürük/+duruk'un 11. yy.a kadar yaygın olarak kullanıldığını düşünmektedir: *boyunduruk* "semer" (<boyun+ duruk). Kononov (1968: 84) ise eki küçültme ekleri içerisinde değerlendirir. **E. Uyg. T.:** *boyunduruk, buruntuk* "hayvanın burnuna geçirilen halat, ip" (Erdal, 1991: 104). **Kar. T.:** *kömüldürük-kümüldürük* "at göğüslüğü", *burunduruḳ* "burna geçirilen yular" (Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1232). Köse'nin (2018: 428-441) Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde kıyafet isimlerini incelediği doktora tezinde ilgili ekle türemiş çok sayıda sözcüğün olduğu görülmektedir: *közündürük* "kıldan dokunan bez parçası, hayvanın etrafını görmesini engellemek için göze takılan kapak", *sakalduruk* "külahın başta durmasını sağlamak için çene altından geçirilerek bağlanan ipek kaytan", *tizildürük* "ayakkabının ucuna takılan bakır pullar", *yanalduruk* "koluyla gövdesi bir olan geniş giysi". **Kıp. T.:** *yümüldürük* "göğüslük" (<yümül "göğüs"+ dürük), *kömüldürük* "hayvanlara takılan göğüs kemeri" (<*kөŋül* "göğüs"+ dürük) (Argunşah-Güner, 2015: 76; Güner, 2013: 117). **Çağ. T.:** *ḳalġanduruk* "kalkan sapı", *saḳalduruk* "ince gerdanlığı tıraş etme aleti" (Eckmann, 2004: 45). **E. An. T.:** *burunduruk, boyundururk* (Şahin, 2015: 54; Yılmaz vd., 2013: 675). **Osm. T.:** *boyunduruk, burundurık* (Kartallıoğlu, 2011: 69). Bu dönemde insan vücuduyla ilgili bir isim türettiği görülür: *oğulduruk* "döl yatağı" (Erdal, 1991: 104). **Tü. T.:**

çiğindirik "omuzluk", *boyunduruk* (Ergin, 2013: 176). *Oğulduruk* "sülaleyi sürdüren kişi, soy" sözcüğünde alet ismi türetme dışında bir işlevde kullanıldığı görülür (Atalay, 1942: 93).

1.24. +dUz+

1.24.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 129) Eski Türkçeden daha eski bir ek türü olabileceğini belirtir.

Clauson (2007: 191) işlevinin ve kökeninin ne olduğunun tam olarak belirlenemediğini ancak *kündüz* sözcüğünün yanı sıra *kunduz* sözcüğünde de bu ekin var olma ihtimalini ifade eder.

Şirin (2015: 245) *küntüz* sözcüğündeki *tüz* bölümün ek olup olmadığı konusunda henüz kesin bir yargıya varılamadığını ifade eder.

1.24.b. Biçimi

Gök T. "+tüz+"

küntüz (Tekin, 2014: 157).

*(...) türk bodun üçün tün udımadım kün+**tüz** olurmadım*

"(...) Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım." (Kül T.D92).

E. Uyg. T.: "+tüz+"

küntüz (Tekin, 2019: 10).

*(...) tünla kün+**tüz** üzüksüz tapınzun (...)*

"(...) gece gündüz aralıksız aydınlatsın (...)" (AY 1014).

Kar. T.: "+düz+, +duz+"

kündüz, yulduz[15] (Taş, 2015: 36; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 502).

*Keçe kün+**düz** zikrin aytıp râhat kıldım*

"Gece gündüz zikrini deyip rahat eyledim." (DH H2).

*Ajun küni yul+**duz**+ı tutçı togar*

"Dünyanın güneş ve yıldızları her zaman doğar." (DLT 609).

Har. T.: "+duz+, +düz+"

yulduz "yıldız", *kündüz* (Eckmann, 2014: 46; Kalsın, 2013: 183).

15 Korkmaz (2014: 171) *yıldız* sözcüğünü *yultrı- "parlamak"+ z olarak ele almıştır.

*Taqı qırıglarında ıbrıqlar bar altundın taqı kümüşdin kökdeki yul+**duz**+lar sanınça* "Dahi kenarlarında, kökteki yıldızların sayısı kadar altın ve gümüşten ibrikler var." (NF 62/8).

*Kün+**düz** bir* h*atm qılur erdi taqı tünle bir* h*atm qılur erdi*

"Gündüz bir kere hatim ederdi, gece bir kere hatim ederdi." (NF 191/8).

Kıp. T.: "+düz+, +duz+"

kündüz, yalduz (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Argunşah-Güner, 2015: 75).

*(…) sırma tonum bügüp bolmas. Ol yul+**duz**.*

"(…) sırma elbisemi bükmek imkansız. O yıldız." (CC60a 5).

*Ni kün+**düz** ni kiçe rahat bolur ol* (HŞ 713).

Çağ. T.: "+duz+, +düz+"

yulduz, kündüz (Karasoy, 1998: 684; Argunşah, 2014: 103).

*Ay felek sagınma kim yaruk turur yul+**duz**+lar+ıŋ* (ŞHD 83b11).

*Ve mesneviside kiçe barıp kün+**düz** kilür ta'rifide hem bu beyt anındur kim*

"Mesnevisinde gecenin gidip gündüzün gelişini anlatan bu beyit onundur." (MN T12).

E. An. T.: "+düz+, +duz+"

gündüz, ılduz "yıldız" (Şahin, 2015: 54; Yavuz, 2017: 2).

*Bezirganlar dahı gice gün+**düz** yola girdiler (…)* (DK V22).

*Birisi güneşe tapdı vü sözi/ Aya hatm itdi vü biri ıl+**duz**+ı*

"Birisi Güneş'e taptı ve sözünü Ay'a söyledi ve birisi yıldıza (söyledi)." (MT 23).

Osm. T.: "+düz+, +dız+, +duz+"

gündüz, ıldız, ılduz (Atalay, 1946: 71; Tekin, 1992: 322; İpekten ve diğerleri, 2017: 145).

*Bir gözi yaşlu yıl+**dız**+ı düşkün felek-zede* (HB W77b).

*Tanum yok ıl+**duz**+a çün görmüşem ay* (PN 1233).

*Dün gider gün+**düz** gelür gör niçesi uz gelür* (YED 23/1).

Tü. T.: "+düz+, +dız+"

gündüz, yıldız (Hatiboğlu, 1974: 62).

*Önündeki bir yük kamyonunun arka çamurluğuna yal+**dız**+lı harflerle yazılmıştı bu yazı* (Ağaoğlu, 2011: 143).

*Gün+**düz**+ler+i o bozduysa artık bana ne, tabii, aldırmadım* (Ağaoğlu, 2011: 180).

1.24.c. İşlevi

ET dönemi dışında her dönemde, zaman bildiren *gündüz* sözcüğü ile *yıldız* sözcüğünü türettiği görülür. Her iki sözcükte de "ışık, parlak olma" unsurlarının ortak oluşu dikkat çekicidir. **Gök T.:** *küntüz* (Tekin, 2014: 157). **E. Uyg. T.:** *kündüz* (Paçacıoğlu, 2016: 449). **Kar. T.:** *kündüz, yulduz* (Taş, 2015: 36; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 502). Paçacıoğlu (2016: 154) DLT'de geçen *burduz* "bahçe, bostan" (<bor "sürülmemiş toprak"+ duz) sözcüğünde de bu ekin kullanıldığını savunur. **Har. T.:** *kündüz, yulduz* (Eckmann, 2014: 46; Kalsın, 2013: 183). **Kıp. T.:** *kündüz, yalduz* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Argunşah-Güner, 2015: 75). **Çağ. T.:** *kündüz, yulduz* (Argunşah, 2014: 103; Karasoy, 1998: 686). **E. An. T.:** *gündüz, ılduz* (Şahin, 2015: 54; Yavuz, 2017: 2). **Osm. T.:** *gündüz, ıldız/ılduz* (Atalay, 1946: 71; Tekin, 1992: 322; İpekten ve diğerleri, 2017: 145). **Tü. T.** dönemi için görüşler şu şekildedir:

Hatiboğlu (1974: 62-63) ekin "ışık, parlaklık veren" anlamı kazandırdığına yer vermiştir: *gündüz, yaldız, yıldız.*

Korkmaz (2014: 129) ekin işlevinin tam olarak bilinmediğini, ölü bir ek olduğunu belirtmiştir. Korkmaz'a (2014: 129) göre *gündüz, kunduz, yıldız* sözcüklerinde görülmektedir.

Gülensoy (2010: 528) ve Çotuksöken (2011: 74) *yıldız, kunduz, gündüz* sözcüklerinin +dUz+ eki ile türediğini savunmuş ve gök cismi, hayvan ve zaman adları türettiğine yer vermişlerdir.

Eker (2006: 350) *gündüz* sözcüğünün ekle türetilen tek örnek olduğunu ifade eder.

Kaynaklarda *gündüz* ve *yıldız* sözcüklerinin +dUz+ eki ile türediği konusunda büyük oranda ortaklık görülmektedir. Ancak *kunduz* sözcüğü tüm araştırmacılar tarafından kabul edilmemiştir. Bu kitapta, Tü. T.nde *kun* biçiminde bir kök bulunmadığı için ilgili sözcük türemiş olarak değerlendirilmemiştir.

1.25. +eş+

1.25.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.25.b. Biçimi

Gök T.: İncelenen eserlerde +eş+ ekine rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+eş+"

küneş "Güneş" (Demirel, 2019: 510).

*Kün+**es**+ke olurur ol* (IB 57).

Kar. T. ve **Har. T.** için incelenen eserlerde +eş+ ekine rastlanmamıştır.

Kıp. T.: "+eş+"

küneş (Karamanlıoğlu, 1989: 66).

*Takı İbrahim ayıttı: kaçan kim körse erse kün+**eş**+ni çıkgan, ayıttı bu-turur menim Teŋrim tedi*

"İbrahim, her kim Güneş'i doğarken görürse işte benim Tanrı'm budur, dedi." (İMS 75b).

Çağ. T.: "+eş+"

küneş (Karasoy, 1998: 528).

*Gün+**eş** emrüñle senüñ geh zâhir olur geh nihân*

"Senin emrinle Güneş bir görünür bir kaybolur." (AD II/8).

E. An. T.: "+eş+"

güneş (Yavuz, 2017: 2).

*Birisi gün+**eş**+e tapdı vü sözi Aya hatm itdü* (MT 23).

Osm. T.: "+eş+"

güneş (Tekin, 1992: 306).

*Gün+**eş**+den zerredür ol kim görürler* (ÇN 35).

Tü. T.: "+eş+"

güneş (Atalay, 1942: 119).

*Gittikçe yükselen ve şimdiden yakıcı olan gün+**eş**, seyrek kıllı beyaz göğsünü sevindiriyordu* (Ağaoğlu, 2011: 3).

1.25.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde *küneş-güneş* sözcüğünü türetmiştir. Tek sözcükte görüldüğü için işlevi net olarak belirlenememektedir. **E. Uyg. T.:** *küneş* "Güneş" (Demirel, 2019: 510). **Kıp. T.:** *küneş* (Karamanlıoğlu, 1989: 66). **Çağ. T.:** *küneş* (Karasoy, 1998: 528). **E. An. T.:** *güneş* (Yavuz, 2017: 2). **Osm. T.:** *güneş* (Tekin, 1992: 306). **Tü. T.:** *güneş* (Atalay, 1942: 119). Atalay (1942: 119) *Türkeş* "eski Türklerden bir boy adı", *öceş* "korku, düşmanlık", *kengeş* "müşavere, istişare" sözcüklerinde de ilgili ekin görüldüğünü belirtir. Fakat bu sözcüklerin hiçbirine *Güncel Türkçe Sözlük*'te rastlanmadığı için inceleme içerisinde değerlendirilmeyecektir.

1.26. +GE+

1.26.a. Kökeni

Hamilton (2015: 77) "yönelme hâli edatı" olarak adlandırdığı -qa-/ -kä-'yi *qa-* fiiline dayandırma eğiliminde olduğuna yer vermiştir. Hamilton'a göre, *qa-* "eklemek, bitiştirmek, üst üse yığmak" fiili gerek biçim gerek anlam bakımından bu eke çarpıcı bir biçimde benzemektedir. Yazar önceleri, **ben-qa ber!* "bana ekleyip ver." veya *at *köl-qa bardı* "at göle eklenip gitti." biçimlerinin kullanılmış olması gerektiğini savunur. Hamilton, aynı *qa-* kökünden *qa-t* "eklemek, bitiştirmek, katmak", *qa-n* "doymak, bir şeye doyasıya sahip olmak" sözcüklerinin türediğine de yer vermiştir.

Karasoy (1960: 214) +GA eki ile tarihî yönelme eki +ga arasında yakınlık kurmuş, +GA yapım ekinin taşıdığı fonksiyonlarda yönelme hâlinin bazı özelliklerinin korunduğunu ifade etmiştir.

1.26.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+ga+, +ke+, +ka+"

koburga "baykuş", *kösürgke* "köstebek", *başka* (Erdal, 1991: 83; Küçük, 2013: 1240; Elmalı, 2016: 115).

*Bo yertinçüdeki erinç tınlıglar tüü türlüg emgekin baş+**ka** tokıtmışların çınkaru körür m(e)n*

"Bu dünyadaki zavallı canlıların (kendilerine) türlü türlü acı çektirdiklerini kesin bir şekilde görüyorum." (DSKP 1575-1578).

Kar. T.: "+ga+, +kä+, +ge+"

çınçırga "serçe", *çäkürkä-çekürge* "çekirge" (Erdal, 1991:84; Nalbant, 2008: 93).

*Bu irsel yayıg kılkı kurt+**ga** ajun*

"Bu dirişmez, dönek huylu kocakarı dünya." (KB 23).

*Hakdın öz+**ge** heç sözlemey bigânege*

"Hakk'tan başka bir şey demeyip bilmeyene." (DH H1).

Har. T.: "+ge+, +ga+, +ka+, +ke+"

birge "birlikte, beraber", *başga, başka, özke* "özge, başka" (Kalsın, 2013: 78; Karagöz, 2018: 75).

*Munuŋ teg mu'ciza peygambarlardın öz+**ge** bolmaz*

"Bunun gibi mucizeler, peygamberlerden başka (kişilerde) olmaz." (NF 23/2).

*Andın baş+**qa** teslim qılmak bolmas* (NF 203/13).

*Yūsuf tegme birin bas+**ġa** bas+**ġa** kuçup (...)* (KE 73v/13).

Menim on koyunum bar idi katında *kondan öz+**ke***

"Benim on koyunum var idi sendeki koç hariç." (İML 81A).

Kıp. T.: "+ka+, +ga+, +ge+, +ha+"

başka, başga, özge, başha (Karamanlıoğlu, 1989: 9; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 324; Güner, 2013: 117).

*Öz+**ge** sagıt ne bile tuttular*

"Başka silahlar ile yakaladılar." (CC 63a).

*Ve eger ayıtsa ėy Teñri yeter biz baş baş+**ka** tese kafir bolur*

"Ve eğer "Ey Tanrı, biz vazgeçtik." dese kafir olur." (İMS 18).

Çağ. T.: "+ka+, +ge+, +ga+"

başka, özge, karga (Küçük, 2013: 1239; Karasoy, 1998: 222).

*Her birige baş+k**a** bir kefen-dür* (LM 3358).

Tuti *sözi şekker turur murdar* kar+g**a** *n*a-*kesan* (ŞHD 128a7).

*Öz+**ge**+ler+n+i tirgüzüp vehmini öltürmek nidür*

"Başkalarını diriltip beni öldürmen nedir?" (MN T219).

E. An. T.: "+ga+, +ge+, +ka+"

k*arga, özge, başka* (Küçük, 2014: 133, 134, 203).

*Degme şāha ḳar+**ġa** gibi ḳonmañuz* (MT 104).

*Ben dahı öz+**ge**+ye kul olam intikam idem* (HDD 33a2).

*Biz anlara taparduk senden baş+**ka*** (SKT 292b).

Osm. T.: "+ga+, +ge+, +ka+"

karga, özge, başka (Kartallıoğlu, 2011:69; Küçük, 2013: 1239; Karabacak, 2002: 18).

*(...) baş+**ka** zikr ide gitmek lazım degüldür* (MU 33/6).

*Ki ala kar+**gâ**+dan alumum olsun/ Ger alımaz isem ölümüm olsun* (PN 1822).

*Senün sevgünden öz+**ge**+y+i gönlüm hîç kabûl itmeye* (YED 3/11).

Tü. T.: "+ka+, +ge+"

başka, özge (Ergin, 2013: 175).

*Bu girişi yolboyu bam+baş+**ka** düşlemişti* (Ağaoğlu, 2011: 2).

1.26.c. İşlevi

Ekin iki temel görevi vardır: 1. *Özge, başka* sözcüklerinde "dışında, ötesinde" anlamı vermek, 2. Bitki ve hayvan adları türetmek. Tü. T. döneminde örnekleme yoluyla organ ve nesne adları türettiği görülür. **E. Uyg. T.:** *çekürke* "çekirge", *kösürgke* "köstebek" (Erdal, 1991: 83; Eraslan, 2012: 97). Erdal (1991: 83) ET döneminde bu ek ile türetilen hayvan adlarının özellikle küçük hayvanlara ait oluşuna dikkat çekmiştir: *kumursga* "karınca", *karga, koburga* "baykuş", *çakürga* "çekirge", *yorınçga* "yonca". **Kar. T.:** *karga* (<ka "yansıma kök"+ ga), *kösürge* "bir tür sıçan". Ayrıca bu dönemde özellik bildiren *kurtga* "kocakarı" sözcüğü de ilgili ekle türetilmiştir (Eren, 1999: 212; Dilaçar, 2016: 96; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 741). **Har. T.:** *birge* "birlikte, beraber", *özge* "başka", *çekürge* (Eckmann, 2014: 19; Kalsın, 2013: 78; Demir, 2014: 190). Karagöz (2018: 193) ekin hayvan ismi türetme işlevi için k*arga, bürge* "pire", *sirge* "pire" sözcüklerini örneklemiştir. **Kıp. T.:** *çekürge* "çekirge", *sırıkça* "çekirge". Şu iki sözcükte anlamı pekiştirme ilgisi kurar: *tüzge* "seviye, hiza" (<tüz "düz"+ ge), *birge* "aynı seviyede, beraber". *Tizge* "çorap bağı" sözcüğünde eşya ismi türettiği görülür (Güner, 2013: 117; Argunşah-Güner, 2015: 577; Demir, 2014: 190). **Çağ. T.:** *başka, özge, çevürtke* "çekirge", *karga* (Argunşah, 2014: 103; Demir, 2014: 191; Karasoy, 1998: 222; Turan, 2019: 87). **E. An. T.:** *özge, başka, çekürge* (Küçük, 2014: 133, 156, 203). **Osm. T.:** *özge, karga.* Yalnızca *dizge* "diz bağı" sözcüğünde eşya adı türetme görevinde kullanıldığı görülmektedir (Kartallıoğlu, 2011: 69; Küçük, 2013: 1239). **Tü. T.:** *özge, başka.* Örnekleme yoluyla isimler türetilmiştir: *belge* (<bel "işaret"+ge"), *imge, izge, genelge.* Organ adları tü-

retir: *omurga, duyarga*. Bitki ve hayvan adları oluşturur: *acırga* "yaban turbu", *korunga* "otsu bir bitki", *çekirge, sakırga* "kene" (Banguoğlu, 2007: 238; Çotuksöken, 2011: 75; Eker, 2006: 351).

Atalay (1942: 176) *yufka, bayka* "düğün, toy" kelimelerinde de ilgili ekin var olduğuna yer vermiştir.

Adalı (2004: 91) *çizelge, bitelge* sözcüklerinin de ilgili ekle oluştuğuna yer vermiştir. Zülfikar (1991: 83), Timurtaş (2008:14) ve Banguoğlu (2000: 238) *imge, duyarga, yönerge* vb. kelimelerin yanlış şekilde türetildiğini belirtmektedirler. Örneğin *imge* kelimesinin +GA eki ile türetilmiş bir kelime sayılmasına karşı çıkmış, kelimenin Fransızcadaki *image* kelimesinden geldiğini öne sürmüşlerdir. Benzer şekilde *çizelge* sözcüğünde de Türkçede olmayan *çizel* kökünün kullanılmasını doğru bulmamaktadırlar. Yazarlara göre bu türlü kullanımlar, dil bilinci eksikliğinin bir işareti olup yeni terimlerde tekrarlanmaması gereken hatalardır.

1.27. +GEn+

1.27.a. Kökeni

Erdal (1991: 87) eki Moğolcadaki "+gana" ekiyle ilişkilendirir. Türkçede k*aragan* şeklindeki bitkinin Moğolcada k*aragana* biçiminde olduğunu, ekin hem Türkçede hem de Moğolcada bitki ve hayvan isimleri türettiğini ifade eder. Biz de bu görüşe katılıyoruz.

Eker (2006: 351) ET döneminde rütbe, mevki bildiren *tarkan, terken, teŋriken* sözcüklerinin bir kalıntısı olma ihtimali üzerinde durmuştur.

1.27.b. Biçimi

Gök T.: "+kän+"

täŋrikäŋ "Haşmetmeap, majeste" anlamına gelen bir unvan" (Clauson, 2011: 31).

*(...) Täŋri+**käŋ**+kä iş(i)g b(e)rtiŋ t(e)y(i)n y(a)rl(ı)k(a)m(ı)ş*

"(...) kutsal majesteye hizmet ettin" dedi ve hemen orada ona sad unvanını verdi." (O 6).

E. Uyg. T.: "+gen+"

çimgen "çimen" (Erdal, 1991: 85).

*Ol ok ögüznüŋ iki kıdıgınta ot çim+**gen** ünmiş teg yitti yüligüler ünüp turur*

"Bu ırmağın her iki kıyısında ot çimen bitmiş gibi keskin usturalar ortaya çıkar." (DSKP 755-756).

Kar. T.: "+gen+, +gan+, +kan+"

çimgen "çimenlik, ayrık otu", *sar(ıg)gan* "çorak yerlerde biten bir ot", *çıpıkan* "iğde" (Erdal, 1991: 85; Nalbant, 2008: 95).

*Sar(ıg)+**gan** kamış*

"Kurumuş kamışlık" (DLT 220).

*Kösür+**gen***

"Bir tür köstebek" (DLT 260).

*Çıbı(k)+**kan***

"Çıban" (DLT 225).

Har. T.: "+gan+, +gen+"

k*oturgan* "uyuz hastalığı" (<kotur "hasta, uyuz köpek"+ gan), *çimgen* "çimen" (Eckmann, 2014: 47; Karagözlü, 2018: 134; Paçacıoğlu, 2016: 411).

K*otur+g**an***

"Uyuz hastalığı" (İML 134B).

*Körer-men, bir mu'azzam saray qızıl altundan, ileginde çim+**gen**+ler+i (bar)*

"Kızıl altından, önünde çimenleri olan muazzam bir saray olduğunu gördüm." (NF 64/14).

Kıp. T.: "+gen+"

Yetegen "Yedi yıldız, Büyükayı" (Güner, 2013: 118).

Çağ. T.: "+gan+, +gen+"

sıçgan, çimgen (Teres, 2009: 86).

*Tomuz+g**an**: aslı toŋuzgandır. yer eşeki, kenbüz (…)* (SEL- "tomuzgan").

*Yeti+**gen**: (…) heft-daderan necmi, yeti kardaş* (SEL- "yetigen").

Erdal (1991: 88) ekin hayvan adları türetme işlevinden yola çıkarak *sıçkan* ve *tawuşkan* sözcüklerinin de +GAn+ eki ile türediğini ifade eder. Bu hayvan adlarının fiil kökünden türediği iddialarına *sıç-* fiilinin farelere özgü bir eylem olmadığını, *tabış-* "koşmak, atlamak, hareket etmek" fiilinin ise ET döneminde kullanılmadığını belirtir.

E. An. T.: "+an+"

çıban (Canpolat-Önler, 2016: 120).

*Baş bert çıb+**an** ya uyuz ya giciyik gibi olsa fāyide ider* (EM 16b/7).

Osm. T.: "+gan+, +an+"

bıcılgan "atın ayağında çıkan onulmaz bir çatlak, yara" (<bıcıl "aşık kemiğinin altında bulunan küçük bir kemik"+ gan), *çıban* (Erdal, 1991: 85; Yavuzarslan, 2019: 130).

*Bıcıl+**gan***

"(...) Onulmaz, mühlik (yara)" (KT- "bıcılgan").

Tü. T.: "+kan+, +gen+"

başkan, güngen (Çotuksöken, 2011: 76; Atalay, 1942: 134).

*Donanma kurmay baş+**kan**+ı bir yerde okumuş, bir Alman kitabında, psikolojik baskı* (Hikmet, 2011: 106).

1.27.c. İşlevi

Erdal (1991: 85) Eski Türkçe dönemi için "bitki isimleri yapma" işlevine değinmiştir: *tuturkan* "pirinç", *çupagan* "iğde". **Gök T.** dönemi için Şirin (2015: 69), ilk kez Bang tarafından ortaya atılmış Eski Türkçe döneminde "kutsallık taşıyan özel isimler ve onursal unvan" türetme işlevine dikkat çeker: *teŋri+ken* "tanrısal, ilahi", *baş+kan* "lider", *bur+kan* "Buda". Eski Türkçe döneminde gök cisimlerine de kutsallık atfedildiğinden Büyükayı Takım Yıldızı'nın adı yine bu ekle türemiştir: *yedigen*. Ekin yer adı oluşturma görevinde kullanıldığı da görülmektedir: *Ötüken* (<*ötüg "dua"+ ken), *Kadırkan* "Kingan Dağları" (<kadır "sert, şiddetli"+ kan) (Şirin, 2015: 69). **E. Uyg. T.** döneminde bitki isimleri yapar: *çümgän* "çimen", *çupagan* "iğde" (Erdal, 1991: 85). **Kar. T.** döneminde bitki isimleri türetir: k*arakan* "bir tür dağ ağacı", *arpagan* "arpaya benzeyen bir bitki". Hayvan isimleri yapar: *başgan* "elli kilodan yüz kiloya kadar olan büyük balık", *sagızgan* "saksağan". Yer adları oluşturur: *çimgen* "çimenlik". "Unvan" bildiren adlar yapar: *başgan* (Erdal, 19991: 88; Nalbant, 2008: 95). **Har. T.** döneminde hastalık isimleri oluşturur: k*oturgan* "uyuz hastalığı". Unvan adları türetir: *tergen* "kraliçe" (Karagözlü, 2018: 134, 194). **Kıp. T.**nde gök cisimleri ismi türetme görevinde kullanılmaktadır: *yetegen* "yedi yıldız, Büyükayı" (Güner, 2013: 118). **Çağ. T.**nde bitki ve hayvan isimleri meydana getirir: *sıçgan, çimgen.* Sayı adlarından sonra gelerek "belirtilen sayıda olma" anlamı kazandırır: *yetigen* "yedi kardeş" (Teres, 2009: 86; Durgut, 1995: 640). **E. An. T.** döneminde hastalık isimleri türetir: *çıban* (Canpolat-Önler, 2016: 120). **Osm. T.** döneminde hastalık adları oluşturur: *bıcılgan* "atın ayağında çıkan çatlak, yara"

(Yavuzarslan, 2019: 130). **Tü. T.** döneminde az sayıda sözcükte kullanıldığından görevi tam olarak belirlenememektedir. İncelenen kaynaklardan Atalay (1942: 134), Ergin (2013: 175), Karaağaç (2013: 276), Eker (2006: 351), Adalı (2004: 92) ve Çotuksöken (2011: 76) eserlerinde ilgili eke yer vermiştir. Bu kaynaklardan Ergin, Karaağaç, Adalı ve Eker; ekin yalnızca *başkan* sözcüğünde görüldüğünü belirtmektedir. Çotuksöken ise *yelken* sözcüğünde de ilgili ekin bulunduğunu söyleyerek "nesne adı yapma" işlevine yer vermiştir. Eker, ET döneminde *tarkan, terken, teŋriken* sözcüklerinde görülen bu ekin *yelken* sözcüğündeki ek ile ilişkili görünmediğini ifade eder. Buna göre, *başkan* isminde Eski Türkçe döneminde olduğu gibi "yüksek konum, sınıf" anlamı verdiği görülür. Atalay'ın (1942: 134) eserinde yer alan ve *Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü*'nde Muğla çevresinde kullanıldığı belirtilen *güngen* "saat" sözcüğünde ise "parça-bütün, ilişkililik" anlamı yüklediği görülmektedir.

1.28. +gil+/+Gİl+

Ergin (2013: 178) bu iki eki bir arada ele almıştır.

Korkmaz (2014: 129), Banguoğlu (2007), Gülensoy (2010: 526), Eker (2006: 351) ve Çotuksöken (2011: 77) ekin yalnızca +gil+ biçimine yer vermiş, "aile" anlamı verme işlevine değinmişlerdir.

Hatiboğlu (1974) ve Adalı (2004) iki eke de yer vermemişlerdir.

Karaağaç (2013: 274) ekin +gıl+, +gil+, +gul+, +gül+, +kul+, +kül+, +kıl+, +kil+ şekillerine yer vermiş ancak +gil+ dışında diğer biçimleri örneklememiştir. Ekin yalnızca "aile, topluluk" işlevine değinmiştir.

Aslen Türkçede iki farklı +Gİl+, +gil+ eki bulunmaktadır. Eklerin işlev olarak birbiriyle ilişkilerinin olmayışı, birinin tek şekilli diğerinin çok şekilli olması ve "aile" anlamı veren +gil+'e yalnızca Tü. T. döneminde rastlanması eklerin farklılığını açıklar. Bu sebeplerle ekler iki farklı başlık altında incelenecektir.

1.28.1. +gil+

1.28.1.a. Kökeni

Deny (1941: 332) +gil+ ekinin *yarınki* vb. örneklerde görülen "+ki" nispet ekinin "ki+l" biçiminde birleşik bir çeşidi olduğunu düşünmektedir.

Gülsevin (2004: 1273) ise +gil+'in bir ek değil ekleşmiş bir edat olduğu görüşündedir. Yazara göre ekin ünlü uyumuna uymaması, üçüncü tekil kişi iyelik ekinden sonra kullanılırken arada zamir n'si kullanılmaması ve vurguyu kendinden önceki heceye atması önceden bir edat olduğunu göstermektedir.

Demirtaş (2006: 72) eklendiği kelimeye "aitlik, mensubiyet" anlamları veren +gil ekinin, +ki aitlik eki ile benzerlik ilgisi kuran +l isimden isim ve sıfat yapım ekinin birleşmesiyle oluştuğu ihtimali üzerinde durur. Ancak bir kelimenin ekleşmesiyle oluşma ihtimalini daha kuvvetli bulduğunu belirtir.

Ersoy (2007: 22) da Gülsevin'in belirttiği dayanaklara katılmakta ve ekin önceden müstakil bir kelime olduğunu düşünmektedir. Ancak Ersoy'a göre bu müstakil kelime bir edat değil, Çuvaşçada "ev, aile" anlamına gelen *kil* sözcüğüdür. Yazara göre Eski Türkçede kelime başı bazı "t ve k"ler, Çuvaşçada tonsuz şekilde kullanılmaktadır. Bu bakımdan bizde "g"li olan ekin Çuvaşçada "k"li olması, iki unsur arasındaki fonetik uyumu açıklamaktadır. Çuvaşçada "+lEr" ekine koşut olan +gil'in muadili "+sem" ekinin Türkçedeki gibi iyelik eklerinden sonra kullanılması da ekler arası bir ilişki olduğuna işaret etmektedir: Çuv. *aça+m+sen+çe* "çocuklarımda"/ Türkçe *babasıgil.*

Zülfikar'ın (1991: 90) "Halk ağzından alınmış olan bu biçim bir ek gibi değerlendirilmiştir." ifadesinden, ekin önceden bağımsız bir sözcük olduğunu kabul ettiği düşünülmektedir.

Bu çalışmada da "aile" anlamı veren +gil+ ekinin tarihî dönemlerde müstakil olan bir kelimeden ekleştiği kabul edilmektedir.

1.28.1.b. Biçimi

Tü. T.: "+gil+"

halamgil, teyzemgil (Korkmaz, 2014: 129).

Ekin ünlü ve ünsüz uyumlarına uymadığı görülür.

*Veli+**gil**+ler de didiklenip dursunlar gümrükte* (Ağaoğlu, 2011: 23).

1.28.1.c. İşlevi

Tü. T. döneminde kişi adları ve iyelik ekli akrabalık adlarının sonuna gelerek "aile" anlamı verir: *Ahmetgil, enişte**mgil*** (Çotuksöken, 2011: 77). Ergin'e (2013: 178) göre ekin iyelik eklerinden sonra kullanılabilmesinin nedeni çok işlek olmasındır.

Ekin çoğul eki almış şekli +giller ise bitki ve hayvan adlarından "o türü içeren aile" adlarını türetir: *ananasgiller, ayıgiller* (Korkmaz, 2014: 129).

1.28.2. +Gİl+

1.28.2.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.28.2.b. Biçimi

Gök T.: "+gıl+"

başgıl "içerisinde beyaz olan" (Şirin, 2015: 279).

*Kül tigin baş+**gıl** boz at binip tegdi*

"Kül Tigin alnı ak boz atına binip boğa gibi hücum etti." (Kül T.D136)

E. Uyg. T.: "+gıl+"

kırgıl "saçına ak düşmüş, kırçıl" (Elmalı, 2016: 101).

*Kara saçımız uçı bölüki kır+**gıl**+at-yuk*

"Başımızdaki kara saçımızın ucu, örgüsü kırlaştı." (DKSP 1200).

Kar. T.: "+gıl+, +gil+, +gül+"

kırgıl "kırçıl", *yepgil* "erguvan rengi", *törtgül* "dört köşeli" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 446, 521; Nalbant, 2008: 108).

*Arıg can birlä sözläşti kişilärkä bäşik içindä kır+**gıl** ärkän* (KT-SKT 94r/1).

*Üç+**gil***

"Üçgen, üç köşesi olan" (DLT 65).

*Tört+**gül** ew*

"Kare biçiminde ev" (DLT 625).

Har. T.: "+gıl+"

kırgıl "kırçıl" (Yüce, 2014: 143).

*Kır+**gıl** boldı, orta yaşlıg boldı*

"(Saçları) kırlaştı, orta yaşlı oldu." (ME 140/6).

Kıp. T.: "+kil+, +kül+, +gül+, +ġıl+"

törtkil, dörtkül "dört köşeli olan", *ékkigül* "iki köşeli olan", *ḳırġıl* "kırçıl" (Güner, 2013: 118; Argunşah-Güner, 2015: 581).

*(...) anıŋ öze takı gur örgeçlenür takı tört+**kil** kılınmas* (İMS 242a).

*Tört+**kül***

"Dört köşeli, dörtgen" (CC 37b3).

Çağ. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. An. T.: "+gıl+"

kırgıl "kır saçlı, orta yaşlı" (Yavuz, 2017: 172).

*Yolda nâgeh ogradı bir kır+**gıl**+a*

"Yolda birden orta yaşlı birine rastladı." (MT 2766).

Osm. T.: "+gil+"

içgil "içeriye müteallik" (Yavuzarslan, 2019: 491).

*İç+**gil** ve içkin* (KT-"içgil").

Tü. T.: "+gül+, +kıl+"

dörtgül, kırkıl "aklı karalı (saç, sakal)" (Ergin, 2013: 178; Bayraktar, 2009: 113).

1.28.2.c. İşlevi

Clauson (2007: 190) "Renkle ilgili isimler yapan bir ektir: *başgıl* "kır saçlı", *yalgıl* "beyaz yeleli". Aynı zamanda sayılara getirilen bir ektir." açıklamasına yer vermiştir. Erdal da (1991: 98) renk ve geometrik şekillerin adı olan kelimeler türettiğine yer verir. **Gök T.** döneminde "belirtilen rengi bulundurma" anlamı verir: *başġıl* "kır saçlı", *yalġıl* "beyaz yeleli" (Clauson, 2007: 190; Şirin, 2015: 279). **E. Uyg. T.**nde "renk, biçim" anlamı verir: *kırgıl* "saçına ak düşmüş, kırçıl", *targıl öküz* "çizgili, benekli öküz" (Elmalı, 2016: 101; Ölmez, 2017: 253). **Kar. T.** döneminde renk isimlerine "benzerlik, yakınlık" anlamı kazandırır: *kızgıl* "kırmızımsı", *yepgil* "morumsu renk". Sayı adlarından sonra gelerek "kaç köşeli, kaç kenarlı şekil" olduğu hakkında bilgi verir: *üçgül* "üç köşeli", *törtgil* "dört köşeli" (Atalay, 1942: 143; Nalbant, 2008: 108; Taş, 2015: 40). **Har. T.**nde özellikle saç, yele renkleriyle ilgili "küçültme, benzerlik, yakınlık" ilişkisi kurar: *kırgıl* "kırçıl", *balgıl (saç)* "koyu kızıl (saç)" (Yüce, 2014: 143; Karagözlü, 2018: 193). **Kıp. T.** renk adlarına "az miktarda bulundurma" anlamı yükler: *kırgıl.* "Şekillerin kenar sayısını" gösteren adlar türetir: *dörtgil* "dört kenarlı", *ikkigül* "iki kenarlı (Güner, 2013: 118; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325). **E. An. T.** döneminde "durum" bildiren sözcükler türetir: *kırgıl* "kır saçlı, orta yaşlı" (Yavuz, 2017: 172). **Osm. T.** döneminde "ilişkililik" anlamı kazandırır: *içgil* "iç ile ilgili, derunî" (Yavuzarslan, 2019: 491). **Tü. T.**nde sayı adlarından sonra gelerek "kenar, köşe sayısı" ifade eden isimler yapar: *dörtgül* "dört köşeli". Renkle ilgili özellik bildiren sözcükler oluşturur: *kırkıl* "aklı karalı (saç, sakal)" (Ergin, 2013: 178; Bayraktar, 2009: 113).

1.29. +gü+

1.29.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.29.b. Biçimi

Gök T.: "+gu+, +gü+"

başgu "başı akıtmalı, boz at", *edgü* "iyi" (Tekin, 2014: 127; User, 2009: 163).

*Kül tig(i)n b(a)ş+**gu** boz (a)t bin(i)p t(e)gdi*

"Kül Tigin alnı akıtmalı boz ata binip hücum etti." (Kül T.D37).

*[(A)lt]mış (ä)r (a)d(a)ş(ı)ŋ(ı)z il(i)g (ä)r (ä)d+**gü** (ä)ş(i)ŋ(i)z öz(ü)ŋin (e)liŋ(i)z*

"Altmış er yoldaşınız, elli er dostunuz, kendinizi ülkeniz (...)" (Açurı S2).

E. Uyg. T.: "+gü+"

nägü "ne ola ki" (Hamilton, 2015: 204).

*Ogrı tep tedükünüz nä+**gü** ol öz eçinäz erti*

"Sizin hırsız dediğini ne ola ki? O sizin öz ağabeyinizdi." (İKP LIX).

Kar. T.: "+gu+, +gü+"

karagu "kör", *küzgü* "ayna" (Arat, 1951: 41).

*Biligsiz kara+**gu** turur belgülüg*

"Bilgisiz kördür, besbelli." (KB 165).

*Toguglı ölür kör kalır bel+**gü** söz, sözüŋ edgü sözle özüŋ ölgüsüz*

"Bak, doğan ölür; ondan, eser olarak, söz kalır; sözünü iyi söyle, ölümsüz olursun." (KB 180).

Har. T.: "+gu+, +gü+"

k*ırgu* "kartalgillerden, atmaca", *edgü* "iyilik" (Eckmann, 2014: 201; Karagözlü, 2018: 291).

*(...) yer astıdın aşaga kara+ŋ+**gu**+ga Siccin tep ayturlar*

"(...) yerin altındaki karanlığa Siccin diye hitap ederler." (NF 402/12).

*Köz+**gü***

"Ayna" (İML 138A).

Kıp. T.: "+gı+, +gi+, +gu+, +gü+"

ḳaraŋġı "karanlık", *tizgi* "diz", *ḳaraŋġu* "karanlık", *küzgü* "ayna" (Güner, 2013: 119).

*(...) dagı iman ehlin kara+ŋ+**gu**+luk+dan çıkarıp aydınlıkka kitürüp cennetde hak didarına müşahade kılmaga sebeb bolurlar* (GT 151/1-2).

*(...) közsüzler mahallesinde köz+**gü**+çi+lik itmek* (GT 109/5).

Çağ. T.: "+gu+, +gü+, +kü+"

kırgu "atmacaya benzer bir kuş", *közgü* "ayna", *üçkü* "bağırsak" (Eraslan, 2015: 206; Turan, 2019: 33, 93).

*Kır+**gu** paygu başe şikere pes bedan öldürdi goşt* (NK 98a).

*Manzur yüzi allıda köz+**gü** reşkidin piç ü tabı ve könlide ol kuyaş tabıdın zerre dik ıztırabı izharı*

"Sevgilinin yüzü karşısındaki aynayı kıskanmasından duyduğu ıztırabı ve gönlünde o güneş (sevgili) parlaklığından zerre gibi ıztırabını izhar etmesi" (MN T212).

*Üç+**kü** rude ülgü mizan közgü başed ayine* (NK 97b).

E. An. T.: "+gu+, +gü+, +ku+"

karagulık "körlük", *gözgü, karanku* "karanlık" (Ergin, 2018: 103; Canpolat-Önler, 2016: 149; Ersoy-Ay, 2017: 72).

*(...) göze çekseler göz kara+**gu**+lıg+ın giderür* (EM P19a9).

*Elüŋe göz+**gü** al bakın yüzüŋ alnuŋ safasına* (HDD 30a2).

*Kara+n+k**u** ahşam olanda kaygulu çoban (...) digil maŋa* (DK D47/5).

Osm. T.: "+gi+, +gü+"

gözgi/ gözgü "ayna" (Yavuzarslan, 2019: 401).

*Göz+**gi*** (KT- "gözgi")

*Göz+**gü*** (KT- "gözgü").

Tü. T.: "+gi+, +gu+, +gü+, +kı+"

belgi, zorgu, özgü, dışkı (Hatiboğlu, 1974: 65; Şakar, 2015: 1812).

*Oyunlarımız halkımıza öz+**gü** yaşam biçimi ve adetlere göre şekilleniyordu* (Akın, 2004: 143).

Dönemde ekin az ve yaygınlığı düşük sözcüklerde görülüyor olması, araştırmacıların [Ergin (2013), Korkmaz (2014), Banguoğlu (2007), Gencan (2007), Ka-

raağaç (2013), Eker (2006), Adalı (2004), Çotuksöken (2011)] ilgili eke eserlerinde yer vermemesine sebep olmuştur. Atalay (1942: 140) "-gu" eki içerisinde *karağ* "göz" sözcüğünden türediğini belirttiği *kargu* "düşmanın geldiğini haber vermek için üzerinde ateş yakılan tepe, hüyük" sözcüğünü incelemiştir. Hatiboğlu (1974: 65) her ne kadar "-gı [-gu, -gü ...]" başlığı altında yalnızca fiilden isim yapan eki ele alsa da ek içerisinde "*özgü* sözcüğü, ad köküne '-gü' ekinin getirilmesiyle kurulmuştur." dipnotuna yer vermiştir.

1.29.c. İşlevi

Eski Türkçe dönemi için ekin görevleri şu şekilde belirlenmiştir:

Clauson (2007: 186) eki, 8. yüzyıldan önce kullanılan ekler arasında incelemiş, işlek olmadığını belirttiği -gu, -gü ekinin soyut isimler türettiğine yer vermiştir: *enç* "barışçıl"> *ençgü* "barış".

Gabain'in (2007: 44) de verdiği örneklere bakarak ekin aynı işlevine değindiği görülür: *inçkü* "huzur, sulh" (<inç "huzur, sulh"+ kü), *esengü* "sağlamlık, sıhhat, afiyet" (<esen "sağlıkla, afiyetle"+ gü), *meŋgigü* "mutluluk" (<meŋgi "mut, saadet"+ gü).

Şakar (2015: 1807-1811) *+gu, +gü Eki ve İşlevleri* adlı makalesinde ekin görevlerini şu şekilde ele almıştır: 1. Durum, olgu veya nitelik adları türetir: *edgü* "iyi, güzel", *esengü* "sağlamlık, sıhhat, afiyet", *karangu* "karanlık". 2. Alet, eşya, malzeme ve madde isimleri türetir: *kavkı* "kabuk", *közgü-gözgü* "ayna", *dışkı*. 3. İnsan veya hayvan vücuduyla ilgili uzuv adları ve bunlara ait fiziksel özellikleri belirten kelimeler türetir: *başgu* "alnı beyaz akıtmalı", *eyegü* "eye kemiği, kaburga", *kamçıgu* "dudaklarda ve parmakların arasında zonklama, kaşınma ve ateşle beliren sivilce". 4. Doğa, iklim veya çevre ile ilgili adlar türetir: *karagu* "karanlık, ışıksızlık". 5. Hastalık, noksanlık, kusur bildiren adlar türetir: *karagu* "kör", *kekegü* "kekeme". 6. Soru adları türetir: *negü* "ne, nasıl, niçin". 7. Gibilik, benzerlik, eşitlik bildiren adlar türetir: *azırgu* "azca", *bugragu* "erkek deve gibi". 8. Belirleme, ayırt etme, sınırlama ifade eden adlar türetir: *belgü* "işaret, iz, nişan, alamet", *özgü* "kendisine mahsus". 9. Renk bildiren adlar türetir: *çilgü at* "al at", *karagu* "siyah, kara".

Gök T. döneminde sıfatlar oluşturur: *başgu* "başı akıtmalı, boz at", *edgü* "iyi" (Tekin, 2014: 127; User, 2009: 163). **E. Uyg. T.**nde kök durumundaki ismin anlamını kuvvetlendirir, pekiştirir: *esringü* "alaca" (<esri "renkli"+ gü). Soru ifadesi taşıyan sözcükler yapar: *nägü* "ne ola ki". Sıfat türünde kelimeler türetir: *edgü* "iyi" (Hamilton, 2015: 204; Elmalı, 2016: 60). **Kar. T.** döneminde, "durum" bildiren isimler yapar: *karagu* "kör". Alet-eşya isimleri oluşturur: *sıbızgu* "düdük, boru" [<*subı "uzun ve sivri nesne (yuvarlak olmayan)+z+gu]. Varlık ve maddelerin

renklerini ifade eden sözcüklerde görülür: *çilgü (at)* "kızıl, doru (at)", *karagu* "karaboya (sülfürik asit)". Soru sözcükleriyle kalıplaşarak soru zarfları türetir: *nägü* "nasıl?, niçin?" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 625, 685; Dilaçar, 2016: 83; Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1233; Kök, 2004: 509). **Har. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler yapar: *karaŋgu* "karanlık". Soyut isimler oluşturur: *edgü* "iyilik". Renk adlarından sonra gelerek hayvan isimleri türetir: k*ırgu* "atmaca". Eşya ismi türetme göreviyle *közgü* "ayna" adında görülür (Eckmann, 2014: 2, 201; Karagözlü, 2018: 139). **Kıp. T.** döneminde soyut isimler yapar: *edgü* "iyilik, merhamet". Eşya isimleri oluşturur: *küzgü* "ayna", *sıbızgı* "uzun düdük" (Toparlı, 2017: 137; Argunşah-Güner, 2015: 522; Mohammad, 2018: 48). **Çağ. T.** döneminde hayvan isimleri türetir: *kırgu* "atmacaya benzer bir kuş". Eşya adları yapar: *közgü* "ayna". Organ isimleri meydana getirir: *üçkü* "bağırsak" (Turan, 2019: 84, 93). **E. An. T.**nde hastalık isimleri yapar: *(göz) karagulugı* "körlük". Renk isimleri oluşturur: k*ızgu* "kızıl, pembe" (Canpolat-Önler, 2016: 33; Yılmaz vd., 2013: 942). **Osm. T.**nde eşya adları oluşturur: *gözgü* "ayna" (Yavuzarslan, 2019: 401). **Tü. T.** dönemi için Şakar'ın (2015: 1812) makalesinde yer verdiği, bu ekle türemiş ve *Güncel Türkçe Sözlük*'te yer alan *gözgü* "ayna", *kavkı* "kabuk", *dışkı, belgi, özgü, zorgu* "kişinin eğilimi ve isteğine uymayan iş ve davranışlara zorlanması veya bu özellikteki davranışları göstermesi" sözcüklerinde sırasıyla "eşya adı türetme, varlık-madde adı türetme, anlamı pekiştirme ve "yapma, etme" bildiren adlar" türetme görevinde bulunduğu görülmektedir.

1.30. +gür+

1.30.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.30.b. Biçimi

Ekin kullanımına Türkçenin tarihî dönemlerinde rastlanmamıştır.

Tü. T.: "+gür+"

özgür (Uzun, 2016: 154).

1.30.c. İşlevi

Tü. T. için kullanıldığı tek sözcükte addan sıfat türünde sözcük türettiği görülür: *özgür* (Uzun, 2016: 154).

1.31. +(I)k+

1.31.a. Kökeni

Kökeni hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılmamıştır.

1.31.b. Biçimi

Ekin ele alınışında, işlev ve biçim bakımından benzer olan +ak+ ile +ık+ eklerini birlikte incelemek ve ayrı ayrı ele almak üzere iki yaklaşım mevcuttur.

Gabain (2007: 45) ET dönemi için eki +k, +k başlığı altında incelemiş, *ögük* "annecik" (<ög "anne"+ ük), *yula*k "küçük dere" (<yul "çay, dere"+ ak), *çöbik* "çöp, bulanıklık" (<çöp "çöp ve benzerleri"+ ik) örneklerine yer vermiştir. Gabain'in iki biçimi bir arada ele aldığı görülür.

Erdal'a (1990: 43) göre +Ak+ ve +Ik+ ekleri birbirinden farklı eklerdir. Bu farklılığı; +Ak+'ın çoğunlukla organ adları oluşturması, +Ik+'ın ise *topuk* dışında organ adlarında görülmemesiyle açıklar.

Bu kitapta Erdal'ın yaklaşımı benimsenmiş olup ilgili ekler birbirinden bağımsız olarak ele alınacaktır.

Gök T.: "+ük+"

ögük "annecik" (< ög "anne"+ ük) (Bang, 1980: 56).

E. Uyg. T: "+ık+, +ik+, +ük+"

çıpık "ince dal", *çöpik* "bulanık, kirli", *ögük* "annecik" (< ög "anne"+cik) (Erdal, 1990: 43; Şen, 2017: 59).

*Huanıŋ çıp+**ık**+ı teg*

"Çiçeğin dalı gibi" (DSKP 2180).

*(…) bu muntag biş çöb+**ik** bulganyuk iritmiş kısga özte*

"(…)Bu böyle beş kötü, iğrenç, kısa hayatta (…)" (Maitr 9/23-25).

*Amraq ög+**ük**+üm yer taŋri törimişta barü*

"Sevgili yavrum yer ve gök yaratıldığından beri (…)" (İKP V).

Kar. T.: "+k+, +ık+, +ik+, +uk+"

karak "göz bebeği", *topık* "top", *çöpik* "meyve çöpü", *tumşuk* "gaga" (<tumuş+ uk) (Erdal, 1990: 43; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 382; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 59; Taş, 2015: 41).

*Tünerdi yarumaz körügli kara+**k***

"Gören göz bebeğim karardı, parlamaz oldu." (KB 374).

*Top+**ık** yuwuldı*

"Top yuvarlandı." (DLT 478).

*Çöp+**ik***

"Meyve yendikten sonra atılan şey, çer çöp" (DLT 318).

*(...) suw türtüŋlär başlarıŋızka adaklarıŋızka ekki top+**u**k+lar+ga tegi* (KT-SKT 80v/6).

Har. T.: "+k+, +uk+, +ük+, +ug+"

*ortak, topuk, yüzük, topu*g "diz kapağı" (Toparlı-Argunşah, 2018: 52; Eckmann, 2014: 57; Karagözlü, 2018: 114).

*Kahır kıl ana şeytan orta+**k**+ı ol*

"Ona kahret çünkü o şeytanın ortağıdır." (MM 319).

*Top+**u**g*

"Diz kapağı" (İML 118A).

*Peygambar ʿas buyurdu kim bir kümüş yüz+**ük** qılduruŋlar*

"Peygamber, bir gümüş yüzük yapılmasını buyurdu." (NF 77/16).

Kıp. T.: "+k+, +ık+, +uk+, +ük+"

ortak, çıkrık (<çıkır "çıkrık"+ ık), *topuk, yüzük* (Güner, 2013: 119; Hacıeminoğlu, 2000: 183; Toparlı, 2017: 189, 249).

*İrür ol kim yaratgan orta+**g**+ı yo*k (HŞ 44).

*(...) yā çık(ı)r+**ık** birle içse anıŋ içinde ʿöşrniŋ buçukının birgey.* (İM 255b)

*(...) meger kim tapmasa iki na'l iki etügini keskey iki top+**uk**+dan aşagarak*

"(...) eğer kişi iki ayakkabı bulamazsa iki eteğini topuklarından daha aşağısından kessin." (İMS 305a).

*(...) barmakında yüz+**ük** bolsa anıŋ içinde bir nerse bolsa Kur'an'den*

"(...) parmağındaki yüzükte Kuran'dan bir parça olsa." (İMS 104b).

Çağ. T.: "+k+, +uk+, +ük+"

ortak, azuk "çok az, azcık", *tütük* "düdük" (Argunşah, 2014: 104; Turan, 2019: 32).

*Tïli köŋli savga orta+**k** (...)* (ŞHD 119b1).

*Salgu felaḫen est u tüt+**ük** ne uzak dur* (NK 100b).

E. An. T.: "+k+, +ık+, +uk+, +ük+"

bebek, çubık "çubuk", *topuk, yüzük* (Ergin, 2018: 79; Yavuz, 2017: 90).

*Orta+**ḳ**+lar siz bilürken daḫı eger şek eyleseñüz biz indürgen kitāba (...)*

"İnananlar eğer bildiğiniz hâlde bize indirilen kitaptan şüphe ederseniz (...)" (SKT 5).

*(...) murassa' ola dürlü cevherile ve müşebbek ola altun gümiş çub+**ı**g+ıla* (KE 488/11).

*Top+**uğ**+u+n+da sarmaşanda kara saçlum* (DK D12 V7).

*Bir yüz+**ük** kaşından idi pâydâr* (MT 1450).

Osm. T.: "+k+, +ik+, +uk+, +ük+"

ortak, belik "işaret, alamet", *topuk, özük* "iç, çekirdek, ilik" (Bang, 1980: 56; Tatcı, 1998: 118; Karabacak, 2002: 61; Hengirmen, 1983: 123).

*Yig olur şeksüz orta+**k**+lık öküzden* (PN 429).

*Gam oklarıla toptoluyam nitekim bel+**ik*** (MU 158/4).

*Top+**uğ**+a çıkmayan çaylar deniz ile savaş ider* (YED 80/1).

*Âsâdûn: Ar. neba. Çoban düd+**üğ**+ü* (KT- "âsâdün").

ü. T.: "+k+, +uk+"

bebek, topuk (Ergin, 2013: 177).

*Bir de süslü bebe+**k**+ler getir* (Akın, 2004: 71).

*Ak baldır, kızıl top+**uk** (...)* (Atılgan, 2019: 122).

1.31.c. İşlevi

Ekin tüm dönemlerdeki ortak işlevi "benzerlik, küçültme" anlamı vermektir (Ergin, 2013: 177; Gülensoy, 2010: 526; Eker, 2006: 351; Karaağaç, 2013: 267). Bu anlam özelliklerine bağlı olarak organ adlarında kullanıldığı görülür. *Ortak* sözcüğünde ise "birliktelik" anlamı kazandırmaktadır. **Gök T.:** *ögük* "annecik" (Bang, 1980: 56). **E. Uyg. T.:** *çıpık* "ince dal", *topık* "topuk" (Erdal, 1990: 43; Şen, 2017: 59). **Kar. T.:** *topık, butık* "budak" (Taş, 2015: 41). **Har. T.:** *ortak, topuk* (Toparlı-Argunşah, 2018: 52). **Kıp. T.:** *topuk.* Alet, eşya isimleri türetir: *yüzük, çıkrık* (Güner, 2013: 119; Toparlı, 2017: 189). **Çağ. T.:** *azuk* "çok az, azcık", *ortak* (Argunşah, 2014: 104). **E. An. T.:** *bebek, topuk, kavuk* "mesane, idrar torbası". Eşya isimlerinde görülür: *düdük, yüzük.* Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *kovuk* "boş" (Yılmaz vd., 2013: 756, 953; Ergin, 2018: 79; Canpolat-Önler, 2016: 48). **Osm. T.** döneminde vücudun bölümlerini gösteren adlar yapar: *topuk.* Eşya isimleri mey-

dana getirir: *kovuk, düdük.* Ancak *belik* "alamet, işaret" (<bel "işaret"+ ik) sözcüğünde, anlamda büyük bir değişiklik yapmadığı görülür (Karabacak, 2002: 61, Hengirmen, 1983: 121; Tatcı, 1998: 118; Yavuzarslan, 2019: 69). **Tü. T.** *bebek, topuk* (Ergin, 2013: 177). Ancak Korkmaz (2014: 129) bu işlevlerden farklı olarak +Ik+ başlığı altında yansıma köklerden sonra gelen +Ik+ ekine yer vermiştir: *gıcırık, kıtırık, çıkrık.*

1.32. +Il+

1.32.a. Kökeni

Ekin kökeniyle ilgili görüşlerin temelde ikiye ayrıldığı görülmektedir. Birinci görüşe göre ek, Türkçenin öz varlığında mevcut olmayıp Fransızcadan dilimize geçmiş bir ektir. İkinci görüşe göre, +(I)l geçmiş dönemlerden beri kullanılagelen Türkçenin kendi varlığı içerisinde yer almaktadır. Ancak bu görüşte toplanan araştırmacılar, ekin hangi biçimden geliştiği noktasında ayrışmaktadır.

Bang (1980: 67), Gabain (1974: 51, 55), Ergin (2013: 177) ve Gülensoy (2010: 527) ekin +sıl, +sil ekinden geldiğini düşünmektedirler. Bang'a göre *keç-çe> keçe* sözcüğünde olduğu gibi *yaş-sıl> yaşşıl> yaşıl, kız-sıl> kızzıl> kızıl* sözcüklerinde de çift ünsüzler tek sese dönüşmüştür. İncelememizde +Il+ ekinin +sIl+'dan geliştiği görüşü desteklenmektedir.

Ediskun (1966: 1017) +(I)l+ ekinin Türkçenin kendi ürünü olduğunu belirtir. Yazar, Türkçede pek çok ekte "g, k, v"nin düşebildiğini söyleyerek +(I)l+ ekinin eski dönemlerde kullanılan +vul+ ve +gil+ eklerinden geliştiğini ileri sürmektedir. Düşüncelerini *Divanu Lügat-it Türk*'te geçen *baş+gıl> başıl* "tepesinde beyazı bulunan", *yası+ul> yasıl* "yassı, yayvan" sözcükleri ile örneklemektedir.

Banguoğlu (2007: 177) ET döneminde görülen "+il" ekinin aynı lehçede görülen "+gil" ekinden gelme ihtimali üzerinde durur.

Korkmaz (2005: 136-137) ekin +gıl+, +gil+'den geliştiği görüşüne karşı çıkar. Özellikle *üçgül, törtgil* örneklerinde olduğu gibi beraberlik bildiren bu ekin, +l+ ile yalnızca görünüş benzerliği taşıdığını belirtir. Yazara göre Türkçedeki -l eki Moğolcadan dilimize geçmiş olup fiilden isim türetme işlevindedir: *ükü+l* "ölüm" (<ükü- "ölmek"+l). İsimden isim türeten +al, +el, +l (*ulus+al, doğa+l*) ekleri ise Fransızca *original, culturel* gibi örneklerden ödünçleme yoluyla dilimize girmiş yabancı kaynaklı eklerdir.

Eker (2006: 351) ekin kökeninin *yaş+sıl> yaşıl> yeşil* gelişimine dayandığı görüşünü kabul etmemekte, ekin en eski dönemlerden bu yana +l şeklinde olduğunu belirtmektedir.

Karagözlü (2018: 193) ekin, yine renk isimleri türeten +gIl+ ekinden gelişmiş olduğunu düşünmektedir.

1.32.b. Biçimi

Gök T.: "+ıl+"

kızıl (Tekin, 2003: 83).

*(...)kız+**(ı)l** k(a)n(ı)m tök(ü)ti k(a)ra t(ä)r(i)m yüg(ü)rt(i)* (T 51-52).

E. Uyg. T.: "+ıl+"

kızıl (Eraslan, 2012: 98).

*Tolp etözleri örtenip kök kız+**ıl** yürüŋ yalınlar tarmutlug saçılu ünerler*

"Bütün vücutlarından mavi, kırmızı, beyaz alevler her yöne dağılarak fışkırırlar." (DSKP 738-740).

Kar. T.: "+ıl+, +ül+"

kızıl, bögrül "böğrü ak olan at" (Nalbant, 2008: 108; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

*Seyr ister mi bülbül açılıbdır kız+**ıl** gül* (DH H62).

*Bög(ü)r+**ül***

"Böğrü beyaz olan at" (DLT 141).

Har. T.: "+l+, +ıl+"

ögdül "övülmeye değer", *yaşıl* (Kalsın, 2013: 81).

Toparlı-Argunşah (2018: 52) *ogul* (<ok+ul) sözcüğünde de ilgili ekin olduğunu kabul etmektedirler.

*Ög-dü+**l** buldı anı*

"Onu, övülmeye değer buldu." (ME 8/8).

*Ak kızgıt boldı, karuşturuldı ak kız+**ıl**+lık+ga karıldı*

"Beyaz kızıllaştı, beyaz ve kızıl karıştırıldı, karıldı." (ME 4/4).

Kıp. T.: "+ıl+, +il+"

kızıl, yaşıl-yeşil (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Güner, 2013: 120; Kalsın, 2013: 81).

*Yaş+**ıl** çimgen öze hoş oltururlar*

"Yeşil çimen üzerinde hoş otururlar." (HŞ 557).

Çağ. T.: "+ıl+, +il+"

yaşıl, yeşil (Argunşah, 2014: 104; Şavk, 2011: 350).

*Yeş+**il** kız+**ıl** gaye geldügini reyâhînüñ (...)*

"Reyhanların yeşil ve kızıla döndüğünü (...)" (AD XXXIX/6).

E. An. T.: "+l+, +ıl+, +il+, +ül+"

tepel "alnında beyaz leke olan hayvan", *kızıl, yeşil, dördül* "dört köşeli" (Ergin, 2018: 434; Gülsevin, 2011: 116; Şahin, 2015: 54; Yılmaz vd., 2013: 749).

*Tepe+**l** kaşga aygırına* T*undar bindi.*

"Tundar, alnı beyaz, erkek atına bindi." (DK D37)

K*ız+**ıl** birinci yumadın bişürseler* k*abz eder* (EM P10a2).

*Aġzı ṭolu şekker ü ṭonı yeş+**il*** (MT 17).

İbnü 'Abbas eyitdi a*dem başınca bir dörd+**ül** ve yeyni* t*aşıdı* (KE 508/12).

Osm. T.: "+ıl+, +ul+"

kızıl, usul (Kartallıoğlu, 2011: 492; Hengirmen, 1983: 127).

*Câhile söylemen kız+**ıl** pûl eyler* (YED 95/13).

*Güc itmek olmaz us+**ul**+a karındaş* (PN 483).

Tü. T.: "+l+, +il+, +ıl+, +ul+, +ül+"

özgül, tekil, bağıl, çoğul, dördül (Korkmaz, 2014: 130; Çotuksöken, 2011: 92).

*Halkı ikinci kurtuluş savaşına sokan biz değil, nesne+**l** koşullardır (...)* (Erbil, 2019: 164).

*Nerede bir yaban+**ıl** "hayıt" ya da başka çalı görürsem (...)* (Kabaağaçlı, 2014: 226).

*Bu arabadan kimselere duyuramayacağı, tek+**il** özlemlerle dolu şarkılar zinciri, bir şerit hakinde dağılıyor* (Ağaoğlu, 2011: 359).

1.32.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde renk adları türettiği görülür. **Gök T.:** *yaşıl* "yeşil" (<yāş "yaş, taze"+ ıl), *kızıl* "kızıl" (<kız "sıcak"+ ıl) (Tekin, 2003: 83). **E. Uyg. T.:** *yaşıl, kızıl* (Eraslan, 2012: 98). **Kar. T.:** *kızıl, yaşıl.* Bu dönemde, "içerisinde o rengi barındıran" anlamı da verir: *başıl (koy)* tepesinde "beyazı bulunan koyun", *bögrül (at)* "böğrü beyaz olan at" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58; Nalbant, 2008: 108). **Har. T.:** *kızıl, yaşıl.* Sözcüğe "pekiştirme" anlamı verir: *ödgül* "övülmeye değer" (Kalsın, 2013: 81). **Kıp. T.:** *kızıl, yaşıl-yeşil.* Döneme ait *Nisâb-ı Kutbiyye* adlı

eserde *kızıl* sözcüğü "altın sikke" anlamı taşımaktadır (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Güner, 2013: 120). **Çağ. T.:** *yaşıl, kızıl* (Argunşah, 2014: 104). **E. An. T.:** *yaşıl, kızıl* (Gülsevin, 2011: 116; Şahin, 2015: 54; Yılmaz vd., 2013: 315). **Osm. T.:** *yaşıl, ḳızıl.* Bu dönemde renk adı dışında *usul* sözcüğünde görülür (Kartallıoğlu, 2011: 492; Hengirmen, 1983: 234, 127). **Tü. T.:** *kızıl.* Renk adı türetmenin yanında "sayısal nicelik" bildiren sözcükler yapar: *tekil, çoğul.* "Bir arazinin yapısal özelliğini" belirten coğrafî terimler türetir: *kumul, buzul.* Kök durumdaki sözcük ile "ilgililik, o özelliği taşıma" anlamları verir: *doğal, nesnel, eril* (Eker, 2006: 351; Çotuksöken, 2011: 92).

Boz (2014: 81) bu ek içerisinde yansıma köklerden türeyen sözcükleri de incelemiştir: *şırıl, gürül.* Ancak Korkmaz (2005: 136) yansıma sözcüklerin özel bir yapısı olduğunu ve buradaki "l"lerin ses taklidini güçlendirici bir unsur olarak görev yaptığını belirterek bu ek içerisinde yer verilmemesi gerektiğini savunur.

1.33. +(I)mtırak+

Ekin yapım ekliği konusunda görüşler farklılaşmaktadır. +(I)mtırak+ ekinin genel yapım eklerine göre kullanım alanının çok daha geniş oluşu ve sözcüğün anlamında kısmi bir değişiklik yapıyor oluşu farklı değerlendirmeleri doğurmaktadır. Gencan (1979: 183), Hatiboğlu (1969: 60), Koç (1992: 184) ve Vardar (1998: 148) "küçültme eki" olarak ele almıştır. Ancak Özçelik (2004: 153) ekin "küçültme eki" olarak adlandırılmasına karşı çıkar. Bu adlandırmanın ekin anlam alanını daralttığını ifade ederek ekin öncelikle "benzetme" ilgisi kurduğunu savunmaktadır. Delice (2000: 232-233) eki "nitelik dereceleyici kategorisi" içinde incelerken Gülsevin (2004: 1267-1283) de benzer şekilde "nitelik dengeleyici kategorisi" başlığı altında ele almıştır.

1.33.a. Kökeni

Bang (1980: 68) ekin renk adları dışında (*sarımtrak, yeşilimtirek*) bir de *ekşimtrek* "ekşimtrak" gibi renk ismi olmayan köklere de gelmesinin Moğolcadaki "-btur" ile ilişkisini gösterdiğini iddia eder: *ulagan* "kırmızı"> *ulabtur* "kırmızımsı".

Kononov (1968: 83) *İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri* adlı çalışmasında "...*kız-ıl-ım-tı-rak* (>-r+k: -l+k) kelimesinde dört veya beş küçültme eki var." ifadesine yer vermiştir. Bu ifadeye göre Kononov'un, +(I)mtırak+ ekini birleşik bir ek olarak gördüğü ve bu ekleri küçültme eki olarak kabul ettiği görülür.

Ergin (2013: 172), Banguoğlu (2007: 180), Korkmaz (2014: 139) ve Gülensoy (2010: 525) ekin uzunluğu sebebiyle birleşik yapılı olabileceğini belirtirler. Yazarlara göre ek, "benzerlik" anlamı vermek için kullanılan +(ı)mtı+, +(ı)mtık+ ekleri

ile "karşılaştırma" ifade eden +rAk+ ekinin birleşmesinden oluşmuştur ki bu eserde de belirtilen görüş benimsenmiştir.

Elöve, Deny'nin *Türk Dil Bilgisi* (2012: 298) adlı eserinin dipnotunda Türkçede yan yana gelen iki ünsüzün söylenme zorluğunu belirterek ekin aslının +tırak+, +tirek+ olması gerektiğini belirtir. Bu şekilde oluşan +ımtırak+, +imtirek+ ekleri ise n>m gelişimi sonucu +ıntırak, +intirek'ten doğmuştur. Elöve'ye göre ek, +n>+m araç-birliktelik eki ile *turak* "Çağt.: türemek, meydana gelmek" sıfat-fiilinden oluşmaktadır: *beyazım+trak* "beyaz ile meydana gelmiş".

1.33.b. Biçimi

Har. T.ne kadar olan dönemlerde ilgili eke rastlanmamıştır[16].

Har. T.: "+mtul+"

ḳaramtul "siyaha yakın" (Eckmann, 2014: 11). Bu ek, dönemde tek bir sözcükte örneklenmektedir.

*Kara boldı, kara+**mtul** bold boldı*

"Siyah oldu, siyahımsı oldu." (ME 164/4).

Kıp. T.nde ilgili eke rastlanmamıştır.

Çağ. T.: +(I)mtrak+ ekini oluşturan +mtul+, +ımtul+, +ümtül+ ekleri (*karamtul, kızumtul, kökümtül*) ile +rAk ayrı ayrı kullanılmıştır (Eckmann, 2005: 47).

E. An. T.: Bu dönemde +(I)mtrak+ eki henüz oluşmamış ancak +(I)mtı (*karamtı*) ve +rAk (*tatlurak*) ekleri birbirinden bağımsız şekilde kullanılmıştır (Küçük, 2010: 568).

Osm. T.: "+imtrek+, +ımtırak+, +mtrek+, +mtırak+, +umtırak+"

yeşilimtrek, siyahımtırak, ekşimtrek, acımtrak, bozumtıraḳ (Deny, 2012: 299; Güftâ, 2018: 113). Bu dönemde yalnızca *Kamus-ı Türkî*'de görülen *gögümtül* "mavice, mavimsi" sözcüğünde +ümtül+ biçiminde yer almaktadır (Yavuzarslan, 2019: 392).

*Abanî: İpekten sarı+**mtırak** dallarla işlenmiş bir nevi kumaş (…)* (KT- "abanî").

*(…) badem cinsinden yeşil+**imtırak** leziz bir lübbü vardır* (KT- "fıstık").

Tü. T.: "+mtırak+, +ımtırak+, +imtırak+, +umtırak+"

sarımtrak, kızılımtrak, yeşilimtrak, morumtrak (Banguoğlu, 2007: 180).

16 Eki oluşturan +rAk eki, ekin kendi bölümünde incelendiğinden +(I)mtrak+ başlığında üzerinde durulmayacaktır.

Ek, ünlü uyumuna uymayıp daima kalın ünlülü olarak kalmaktadır. Ancak ünsüzle biten sözcüklerde araya giren yardımcı ünlünün kalınlık-incelik uyumuna uyduğu görülür.

Banguoğlu (1957: 15-16) ekin fonetik değişimi için şunları söylemektedir: "-imtrak eki yakın zamanlarda iki türlü fonetik değişikliğe uğramış görünüyor: "1) Orta hece vokali düşmüştür (...) acımtırak, kırmızımtırak. 2) Bu vokal düşmesi neticesinde trak hecesi vokal uyumu kanunundan çıkmıştır."

*Kapısının önünde, kederli, mavi+**mtırak** ışığıyla bir lüks lambası yanıyor, bir tek lüks lambası* (Hikmet, 2011: 58).

*O deniz sütü kimi gece Akdeniz'de yakılan kükürt gibi mavi ve yeşil+**imtırak**, kimi gece de turuncu ve kızıl parlar* (Kabaağaçlı, 2014: 210).

1.33.c. İşlevi

Har. T. döneminde +mtul+ eki, renk adlarından "benzerlik" bildiren sıfatlar türetmek için kullanılmıştır: *ḳaramtul* "siyaha yakın" (Kalsın, 2013: 89). Henüz +mtul+ ile birleşmemiş olan +rak eki sözcüklere "daha" anlamı vermek üzere kullanılmaktadır: *artuḳrak* "daha fazla", *yaḳınrak* "daha yakın" (Kalsın, 2013: 90). **Çağ. T.**nde ekin birinci bölümünü oluşturan +mtUl+ eki, renk adlarına gelerek "benzerlik" anlamı verir: *yaşımtul* "yeşilimsi, yeşilimtrak", *sarımtul* "sarımtrak, sarımsı" (Eckmann, 2005: 47). **E. An. T.** döneminde +(I)mtırAk+ ekini oluşturduğu savunulan +(I)mtı ve +rAk eklerine ayrı ayrı örneklerde rastlanmaktadır. Buna göre +(I)mtırak+ ekinin ilk kısmını temsil eden +(I)mtı+ eki *karamtı* "siyaha benzer" örneğinde görüldüğü gibi "yakınlık, gibilik" anlamı vermektedir (Küçük, 2010: 568). "Karşılaştırma, yakınlık" anlamı veren +rAk+ eki; dönemde çok çeşitli mahiyette sözcüğe gelebilen işlek bir ektir: *katırak, eksükrek* (Gülsevin, 2011: 119; Küçük, 2010: 568). **Osm. T.**nde ek "benzerlik, yakınlık" anlamı verse de geldiği sözcükler önceki dönemlerde olduğu gibi "renk (*beyazımtrak, sarımtırak*)" ve "tat (*acımtrak*)" bildiren isimler kadar sınırlı değildir: *kösemtrak* (Deny, 2012: 299; Yavuzarslan, 2019: 21). **Tü. T.** döneminde ekin "renk" ve "tat" bildiren sözcüklere gelerek "yakınlık, gibilik" anlamı yüklediği görülür: *mavimtrak, acımtrak, ekşimtrak* (Ergin, 2013: 171). İncelenen kaynaklarda renk ve tat bildiren sözcükler dışında yalnızca *kösemtrak* sözcüğünü türettiği tespit edilmiştir (Deny, 2012: 299). Çiftçi (2016: 199) Türkçe sözlük ve dil bilgisi kitaplarında +(I)mtırAk eki ile türetilmiş 16 kelime bulunduğunu belirtir. Bu kelimelerden 12 tanesi renk, 4 tanesi tat bildiren sözcüklerden türetilmiştir. Tü. T.nde aynı işleve sahip +(I)msI+ ekinin varlığı bu ekin kullanım alanını daraltmış, büyük oranda bu iki türden sözcükle sınırlandırmıştır (Banguoğlu, 2007: 108).

1.34. +(I)msI+

1.34.a. Kökeni

Ergin (2013: 171) ekin +sI ekinin başına "m" gelmesiyle oluştuğunu belirtir. "m"nin sonu "m" ile biten kelimelerden benzetme yoluyla diğer kelimelerde de kullanılmaya başlandığını ifade eder.

Hatiboğlu (1974: 123) ekin aslının +sI olduğunu, "m"nin bir bağlantı ünsüzü gibi görev yaptığını belirtir.

Banguoğlu (2007: 179) ve Demircan (1977: 59) da benzer şekilde, ekin +sI ekinin uzatılmış şekli olduğunu ifade eder. Araştırmacılara göre, +sI eki ünlü ile biten tabanlarda iyelik ekini andırdığı için +(I)msI+ ekine ihtiyaç duyulmuştur.

Kononov (1968: 85), Korkmaz (2014: 137), Gülensoy (2010: 525), Çotuköken (2011: 141) ve Paçacıoğlu (2016: 27) ekin +m ile +sIg ekinin birleşmesiyle meydana geldiğini belirtirler. Kononov +°m ekinin küçültme eki olduğunu ifade eder.

Adalı (2004: 103) +sI ve +(I)msI'nın görevce ve anlamca birbirine yakınlığından yola çıkarak "m"nin pekiştirici bir ses olarak düşünülebileceğini söyler.

Ercilasun (2007: 13) +(I)msI+'nın +m ile +sı eklerinden oluştuğunu ifade eder. Ancak +(ı)msI, +(I)mtrak, +(I)sA- eklerini birlikte değerlendirerek "m" için: "Tamamı 'benzerlik' veya ona yakın bir işlev taşıyan bu eklerdeki m'nin ayrı bir morfem olduğu açıktır. Bu durum, m'den sonraki morfemlerin m'siz olarak da aynı işlevde kullanılmasından bellidir: Ağacımsı, beyazımsı, morumsu, balımsı yanında ağaçsı, çocuksu, kadınsı, balsı." açıklamasını yapmıştır. Eklerde görülen +m'nin ise Ana Türkçede görülen sıra sayı ekinden geldiğini belirtmektedir. Yazara göre +m'nin "sıra, sayma" işlevi ile +(I)msI, +(I)mtrak, +(I)sA- eklerinin "öyle sayma" işlevi arasında ilişki kurulmalıdır.

1.34.b. Biçimi

ET, Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T., Kıp. T., Çağ. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır. Har. T. ve Çağ. T. dönemlerinde +(I) msI+ ekinin anlamı +mtUl+ eki ile verilmektedir. Har. T.: *ḳaramtul* "karamsı", Çağ. T.: *kökümtül* "mavimsi". Ancak dönemlerde ekin kullanıldığı sözcükler, renk adlarıyla sınırlıdır (Eckmann, 2005: 47; Argunşah, 2014:106; Kalsın, 2013: 89). Diğer tarihî dönemlerde ise +(I)msI+ eki yerine +sIg+>+sI+ eki kullanılmaktadır. +sI+ eki, kendi başlığında incelenmiştir.

E. An. T.: "+msı+"

kurumsı "bezin yanmasından hasıl olan isli kül" (Ergin, 2018: 196).

K*uru+**msı*** kırk t*utam* k*ara* s*açlum* (DK D198).

Osm. T.: "+msı+, +msi, +ımsı+, +imsi+, +umsu+, +ümsü+"

tatlımsı, ekşimsi, beyazımsı, morumsu, yeşilimsi, gölümsü (Deny, 2012: 298-299; Güftâ, 2018: 112).

*Acıya mail, acıca, acı+**msı*** (KT- "acımtırak").

*Tahammür etmiş darı hamurundan mamul ekşi+**msi** bir meşrûb* (KT- "boza").

*Ağacı çok, orman+**ımsı** (yer): Ağaçlık bir mahal* (KT- "ağaçlık").

*Yuvarlak, tümseğ+**imsi** şey* (KT- "ağırşak").

*Boz rengine çalar, boz+**umsu*** (KT- "bozca").

Tü. T.: "+msı+, +msi+, +msu+, +msü+, +ımsı+, +imsi+, +ümsü+, +umsu+"

acımsı, mavimsi, kutumsu, köylümsü, balımsı, çiçeğimsi, göğsümsü, morumsu (Banguoğlu, 2007: 179; Çotuksöken, 2011: 141).

*Kırmızı+**msı** benekli upuzun bir boz...* (Atılgan, 2019: 27).

*Ev, ama ne ev, mazgallı, kaleli, şato+**msu** bi şey* (Erbil, 2019: 76).

*Temmuz sarısı, mayısın esmer+**imsi** yeşili...* (Atılgan, 2019: 27).

*(...) kadının beyaz başörtüsünü de mor+**umsu** pembeye boyuyor* (Ağaoğlu, 2011: 324).

1.34.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerde isim ve sıfatlardan "benzerlik, gibilik" anlamlı sıfatlar türetmektedir. **E. An. T.:** *kurumsı* "isli kül (rengi)" (Ergin, 2018: 197). **Osm. T.:** *beyazımsı, ekşimsi, budalamsı* (Deny, 2012: 299). **Tü. T.:** *acımsı, mavimsi, kadifemsi* (Çotuksöken, 2011: 141). En sık kullanıldığı yer "renk" bildiren köklerden sonradır. Banguoğlu (1957: 14) +ImsI+, +(I)mtrAk+ eklerinin yabancı renk adlarından sonra getirildiğini, Türkçe renk adlarından sonra +CE+, +Cİl+, +rEk+ eklerinin kullanıldığını belirtir. +(I)msI yabancı terimlerin Türkçeleştirilmesinde de kullanılmaktadır: *enbulî=borumsu, arachnides=örümceğimsiler* (Korkmaz, 2014: 137). Banguoğlu (2007: 179) günümüzde +(I)msI+ ekinin, +sI+ ekinden daha işlek olduğunu belirtmekte, aralarındaki anlam farkını şu şekilde açıklamaktadır: "...bu yenisi "andıran", -si eki ise daha ziyade "benzeyen" anlatımında görülürler."

1.35. +(I)nCI+

1.35.a. Kökeni

Bang (1980: 66), ekin aslının "-nç" olduğunu, "+i" ekinin müstakil bir iyelik ekiyken daha sonra eke bağlı hâle geldiğini belirtmiştir. Ekteki -nç kısmını, *ögrünç* "sevinç", *ökünç* "pişmanlık" gibi fiillerin isimleşmiş hâlini örnekleyerek fiillere getirilen -nç eki ile ilişkilendirir. Bang'a göre bu sayı isimleri de aslî olmayıp esasında fiil adları oluşturmaktadır: *üçünç* "üçüncü" anlamından çok "üçlülük, üçlü" anlamı taşır.

Ergin (2013: 169) ve Argunşah-Yüksekkaya (2014: 188), +i'nin iyelik eki olduğunu kabul etmektedirler. İ'nin uzun süre düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında kalışını ekin iyelik ekliğini sürdürmesine, henüz +nç ekiyle özleşmemesine bağlarlar.

Kuznetsov (1995: 244) eklerin sözcüklerin kısalması yoluyla oluştuğunu savunur. Inç+'ın kökenini açıklarken dönemde sıraya dizilmek istenen kişilerle bir kurgu planlar ve şu sözlere yer verir: "*(…) Sen birden sonra çık, sen ikiden sonra çık, sen üçten sonra çık... Eski Türkçede son cümlenin almış olacağı şekil şuydu: sen bir kin çık, sen iki kin çık, sen üç kin çık...Bildiğimiz kadarıyla kin sözcüğü Eski Türkçenin işlek sontakılarından biriydi; çık fiiliyse burada -nihayet!- başlıca anlamıyla kullanılmaktadır: bir kin çık söz öbeği problemsiz ekli kelime haline geldi: bir- kin-çık> bir- (k)in- çı(k) ya da bir-(k)in-ç(ık)>bir-in-çi (birinç)>bir-in-ci.*" Kuznetsov ayrıca Özbek Türkçesinde de *üçinçi, unınçı* gibi uyuma aykırı kullanımların varlığı ve Kazak Türkçesi gibi diğer lehçelerde de bu örneklere rastlanması sebebiyle ekin kökeninin düz biçimli olması gerektiğini savunur.

1.35.b. Biçimi

Gök T.: "+nç+, +inç+, +unç+, +ünç+"

bir yegirminç "on birinci", *bişinç* "beşinci", *tokuzunç* "dokuzuncu", *üçünç* "üçüncü" (Tekin, 2003: 131-132).

*Üç tugl(u)g türk bod(u)nka y(e)t(i)+**nç** (a)y tört y(e)g(i)rmikä* (Ta D7).

*Üç+**ünç** yegen silin begin kedimlig torun at binip tegdi*

"Üçüncü olarak Yegen Silig Bey'in teçhizatlı doru atına binip hücum etti." (Kül T.D116).

*Biş+**inç** ezgenti kadızga oguz birle sünüşdümiz*

"Beşinci (olarak) Ezgenti Kadız'da Oğuzlarla savaştım." (Kül T.K35).

*Tokuz+**unç** ay yeti otuzka yog ertürtümiz*

"Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yoğ törenini yaptık." (Kül T.KD2).

E. Uyg. T.: "+nç+, +inç+, +unç+, +ünç+"

altınç, birinç, otuzunç, üçünç (Eraslan, 2012: 101; Tekin, 2019: 9).

Orunka olurmış tokuz y*(e)g(i)rmi+**nç** yılınta*

"On dokuzuncu yılda tahta oturmuş." (DSKP 30-31).

*(...) biş+**(i)nç** ay tok(u)z ot(u)zka süŋ(ü)şd(ü)m* (ŞU D4).

*(...)k²i bod(u)n(u)g [(a)l(ı)p] t(o)k(u)z+**(u)nç** (a)y(...)n²g² tokıd(ı)m* (ŞU B3).

*Üç+**ünç** subda yäklär urup kemi subqa çomurur*

"Üçüncü (tehlike): suda şeytanlar saldırır ve gemiyi suya gömerler." (İKP XVII).

Kar. T.: "+nç+, +nçi+, +ünç+, +ünçi+"

ikinç-ikinçi, törtünç, üçünçi (Arat, 1947: 3; Hacıeminoğlu, 2013: 62).

*İki+**nç** bar kılur sen mukir men munga*

"Tekrar var edersin, bunu ikrar ederim." (AH 10).

*Harayna ayurlar üç tört+**inç**+lär+i olarnıŋ ıtları* (KT-SKT 216r/7).

*İkki+**nçi**+s+i yâr bolgan adâletlig Ümer'dir*

"İkincisi dost olan adaletli Ömer'dir." (DH H43).

*Bu tört+**ünç** yavuz begke arkuk kılınç* (KB 2062).

*Üç+**ünçi** takı bir bor işçe seve* "Üçüncüsü de içki içmeyi sever." (KB 339).

Har. T.: "+nç+, +nçi+ +inç+, +ınç+, +ınçı+, +inçi+, +ünçi+, +ünci+"

altınç, ekinçi, üçinç, ḳırḳınç, ottuzınçı, üçinçi, on üçünçi, üçünci (Ata, 2002: 68; Kalsın, 2013: 228-299, Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188).

*Eki+**nç** babı hulafa-i raşidin taqı ehl-i beyt takı tört imam fazayilinıŋ* beyanı içinde turur

"İkinci babda dört halifenin ve ehl-i beytin ve dört imamın faziletlerinin anlatımı vardır." (NF 2/14).

(...) h*attı berilgey taqı eki+**nçi**+s+i ol kim tamugdın azadlıq*

"(...) hatta ikinci olarak cehennemden azadlık verilir." (NF 241/5).

*Rebü'ü'l avval ayınıŋ on bir+**inç** kün yekşenbe kün erdi kim ahiratqa ulandı*

"Rebi'ül evvel ayının on birinci günü (olan) perşembe günü ahirete gitti." (NF 6/16).

*On+**ınç** fasl*

"Onuncu fasıl" (NF 77).

*Üç+**ünç** babı (...) ameller beyanı içinde turur*

"Üçüncü babında (...) amellerin anlatımı vardır." (NF 2/14).

*Sekiz+**inci** ol-ıdı kim gölgesi yire düşmezdi* (KE 191b/5)

*(...) iki+**nci*** evrüldi

"İkinci kez döndü." (ME 182/6).

*(...) yüzleri on tört+**inçi** tünki tolun ay teg bolgay*

"(...) yüzleri on dördüncü dolunay gibi olur." (NF 65/14).

*Üç+**ünci** ol-ıdı kim Peygamber her kişiyle yürise da'im başı yüce olurdı*

"Üçüncü olarak peygamber her kim ile yürüse başı ondan daima yüksekte olurdu." (KE 191a2).

Kıp. T.: "+nç+, +nçı+, +ncı+, +nçi+, +inç+, +ınç+, +ünç+, +ınçı+, +inçi+, +ünçi+"

ékinç, altınçı, altıncı, on ékinçi, béşinç, onınç, üçünç, tokuzınçı, on birinçi, üçünçi (Toparlı, 2017: 40; Güner, 2013: 125-126; Argunşah-Güner, 2015: 360).

*Kitilgeç eksilür nurı iki+**nç** kün* (HŞ 4252).

*Altı+**ncı** bab karılık dagı za'if-lık sıfatı içinde turur* (GT 16/4).

*İki+**nçi** bab fukara ahlakı içined turur* (GT 15/13).

*Bu tört+**inç** ali ol irenler başı* (HŞ 159).

*üç+**ünç** bilge ayıttı körse çoban* (HŞ 4343).

*Amma tokuz+**ınçı** mes'ele ayuttuk biz*

"Ama biz dokuzuncu meseleyi söyledik." (İMS 33b).

*Bugün sekiz+**inçi** kün (...)* (CC61b).

*Takı anmadı anlar birle tört+**ünçi**+ni*

"Onlar ile dördüncüyü anmadı." (İMS 25a).

Çağ. T.: "+nc+, +inç+, +ünç+, +nçi+, +nçı+, +inci+, +inçi+, +ınça+, +unçı+, +ünci+, +ünçi+"

ikinc, üçinç, üçünç, ikinçi, altınçı, béşinci, ikinci, sékizinçi, tokızınça, üçünci, toḳuzunçı, törtünçi (Eckmann, 2005: 81-82; Argunşah, 2014: 132; Hacıeminoğlu, 2016: 244; Durgut, 1995: 127). Çağt. Tür. döneminde ekin yardımcı ünlüsünün

düzlük yuvarlaklık uyumu bakımından sözcüğe uyduğu, ikinci ünlünün ise yalnız düz şekillerinin kullanıldığı görülmektedir.

*İki+**nc**: iki+**nci**, dü-yem, isneyn* (SEL-"ikinc").

*Munuŋ orta+**ncı** oglı* baykaradur (SEL-"taga").

*Yitti+**nçi** meclisnin tükençisi bu* 'ali-cah padişahlar ve (...).

"Yedinci meclisin sonu bu yüce mevkili padişahlar ve (...)" (MN T 207).

*Göksine dek batdı üç+**inci** kez yire* (AD 309).

*Biş+**inçi** meclis Horasan'ıŋ ve ba'zı yiriŋ mirzadeleri ve sayir azadeleri zikride* (MN T171).

*K'olmış-ıdı üç+**ünci** ayı ol yıluñ* (AD 160).

*Emdi ki üç+**ünçi** name-yi derd/ kıldı meni 'akl u huşdın ferd* (LM 330).

E. An. T.ta ekin biçimiyle ilgili iki farklı görüş vardır. Ergin (2013: 169), Şahin (2015: 44) ve Özkan (2016: 63) yardımcı ünlünün kökün ünlüsüne uymadığını, daima düz şekilli kullanıldığını belirtmektedirler:

"+ıncı+, +inci+, +inçi+"

altıncı, dördinçi-dördinci, üçinci-üçinçi.

Ancak Gülsevin (2011: 118) ekin ilk ünlüsünün uyuma bağlı olduğunu, ikinci ünlünün ise yalnızca damak uyumuna bağlı olduğunu savunmaktadır: *dördünci.*

*Ol kim altı+**nçı** kocalık hâlidür*

"O ki, altıncı (dönem) yaşlılık hâlidir." (MT 1982).

*Evlerüñ yidi+**nçi**+si taşra olur*

"Evlerin yedincisi dışarıdadır." (MT 1950).

*İllā ol altı+**ncı**+lar+ı+dur ne daḫı anlardan az velā anlardan çoḳ illā Taŋrı Ta'ālā* (SKT 315).

*(...) eger iki+**nci** dünyaya varsayıduk biz daḫı bizar olurduk* (SKT 24b).

*Tokuz+**ıncı**, mücama'at eylemekde ifrat etmeye ki ol dirligün taravetin giderür* (EM P59a10).

*(...) üç+**inci**+de kendüye zarb eyledi (...)*

"(...) üçüncüde kendine vurdu, güç kullandı (...)" (DK D29).

*On+**uncı**, kişi ot içmege muhtac olmayınca ot içmeye (...)* (EM P59b11).

*Üç+**ünci** yir içinde halk vardur (...)* (KE 10/1).

*Dokkuz+**ınçı** künbed-i a'zam-durur* (MT 2832).

*Ana karnını üç+**inçi** ev kıl* (MT 1981).

*Biş+**inç** bab tarı ta'*ala *Adem atamuzı sınadugın yad* kılur (KE 51/7).

*Yusufuŋ iki+**nç** ḫuvendigarı* Kabus *bin Mus'ab Mısra melik oldu* (KE 346/14).

Osm. T.: "+ncı+, +nci+, +ıncı+, +inci+, +uncu+, +uncı+, +ünci+, +üncü+"

altıncı, yedinci, kaçıncı, birinci, dokuzuncu, onuncı, üçünci, dördüncü (Kartallıoğlu, 2011: 203; Yavuzarslan, 2019: 30, 35).

*Altı+**ncı** bihişte müte'allık olan 'azizlerüñ (...)*

"Altıncı cennette bahsedilen azizlerin (...)" (HB W72a).

*Yedi+**nci** kat yirlerde ben sekiz+**inci** kat göklerde ben* (YED 212/3).

*Dokuz+**ıncı** atadan mülke varis* (HB W131a).

*(...) Avrupalıların şimdiki hesâb-ı sâkimine göre dokuz+**uncu** ayıdır* (KT- "ağustos").

*Üç+**üncü** defa ol kavm-i eşirrâ* (PN 338).

*Üç+**ünci** tabakada derc olup yad olan vüzera-yı 'izam (...)*

"Üçüncü bölümde yer verilip yad edilen büyük vezirler (...)" (HB A37b).

Tü. T.nde ünlüyle biten sözcüklere ünlü uyumlarına bağlı olarak doğrudan eklenir: *altıncı, yedinci.* Ünsüzle biten sayı adlarına bir yardımcı ünlü vasıtasıyla bağlanır: *beşinci, sekizinci. Dört* sayısında ise, t>d değişimi görülür: *dördüncü.* Buna göre biçimleri şöyledir:

"+ncı+, +nci+, +ıncı+, +inci+, +uncu+, +üncü+"

altıncı, ikinci, altmışıncı, sekizinci, onuncu, üçüncü (Çotuksöken, 2011: 144).

*Ve arzu ederseniz sizlere altı+**ncı** müjdemiz* (Ağaoğlu, 2011: 163).

*(...) Bayram'ın titizliğini daha iki+**nci** rastlaşmalarında farketti* (Ağaoğlu, 2011: 2).

*Kim bilir kaç+**ıncı** okuyuşu bu* (Hikmet, 2011:62).

*Selam verip tamamlayacağım fakat üç+**üncü** rekâtta mıyım, dörd+**üncü**+de mi, beş+**inci**+de miyim bilmiyorum* (Kabaağaçlı, 2014: 24).

*Üç ayda bu ya sekizinci ya dokuz+**uncu**+su* (Hikmet, 2011: 42).

1.35.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde asıl sayı adlarından "sıra, derece" ifade eden sayı isimleri türetir. **Gök T.:** *bişinç* "beşinci", *tokuzunç* "dokuzuncu" (Tekin, 2003: 131). Şirin (2015: 265) yazıtlarda sayıların *üç*ten itibaren +nç eki alarak sıra sayı

adına dönüştürüldüğüne dikkat çeker. **E. Uyg. T.:** *birinç, üçünç* (Eraslan, 2012: 101). **Kar. T.:** *bişinç, ikinç* (Taş, 2015: 69). **Har. T.:** *üçinç, ottuzınçı* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188). **Kıp. T.:** *ékinç, on birinçi* (Güner, 2013: 125). **Çağ. T.:** *ḳırḳınçı, on beşinci.* Sayı adları dışında *orta* sözcüğüne eklenerek yine sıralama ifade eden *ortançı* "ortanca" sözcüğünü türetir (Argunşah, 2014: 132). **E. An. T.:** *dördünci, sekizinci.* Sayı sözcükleri dışında *kaç?* sözcüğünden sonra gelerek sıra sayı sıfatları için soru sıfatı (*ḳaçıncı*), *orta* sözcüğünden sonra gelerek niteleme sıfatı (ortancı "ortanca") oluşturduğu görülür (Gülsevin, 2011: 118; Küçük, 2014: 643). **Osm. T.:** *altıncı, yedinci.* Soru sıfatı türünde sözcükler oluşturur: *kaçıncı?* (Kartallıoğlu, 2011: 204). **Tü. T.**[17] *otuzuncu, bininci. Kaç?* soru sözcüğünden sıra sayı bildiren sözcükleri bulmaya yönelik *kaçıncı?* sorusunu türetir.

1.36. +In+

1.36.a. Kökeni

Deny (2012: 250), Korkmaz (2014: 129), Banguoğlu (2007: 180), Argunşah-Yüksekkaya (2014: 59), Eker (2006: 353) ve Önler (2010: 145) ET ve E. An. T. döneminde kullanılan vasıta durumu ekinin kalıplaşma aşamasından geçerek zarf türetme ekine dönüştüğünü belirtmişlerdir.

Şinasi Tekin (2016: 214) ekin, Türkiye Türkçesindeki vurgusuzluğundan dolayı Eski Türkçede çekim edatı olan *iyin* "göre, ile..." kelimesinin ekleşmesiyle oluştuğunu savunur: **üst iyin* "yukarıyı takip ederek"> *üstün* "üstün", **ilk iyin* "ön tarafı takiben"> *ilkin* "birinci olarak, ilkin".

Talat Tekin (1991: 146) ise Şinasi Tekin'in görüşlerini kabul etmeyerek şu başlıklarda karşı çıkmaktadır: 1. *üst* ve *alt* kelimeleri yeni oluşmuş sözcükler olduğundan Eski Türkçe metinlerinde görülmüş olamazlar. Tam tersine *üst* sözcüğünün *üstün*den gelişmiş olması daha mümkün görünmektedir. 2. *Üst* ve *alt* kelimelerinin aksine *iyin* sözcüğü pek çok Eski Türkçe metninde görülmektedir. Bu sebeple *iyin*in Eski Türkçe döneminden önce kısalıp **in* şeklini almış olduğunu düşünmek anakronizmdir.

17 Gülsevin (2004: 1278-1280) eki "Sözlüksel kelime de türetmez, kelimelerde tür değişikliği de yapmaz. Eklendikleri kelimelerin kendileri ile sınırlı kalan değişik özellikler katarlar." şeklinde nitelediği "kategori ekleri"nde değerlendirir. Ancak tür değiştirebilme yapım eklerine özgü bir özellik olmakla beraber isimden isim, fiilden fiil yapım eklerinde olduğu gibi tür değiştirmeyen ekler de vardır. Ayrıca GTS'de +IncI+ ekiyle türemiş sözcüklerin yer alıyor oluşu sözlüksel kelime türetmediği görüşünü haksız çıkarmaktadır.

1.36.b. Biçimi

Gök T.: "+ın+, +ün+"

kopın "hep birlikte", *küzün* "güzün" (Tekin, 2003: 117-118).

*Yalabaçı edgü sabı ötügi kelmez tiyin yay+**ın** süledim*

"Elçisi, iyi mesajı, ricası gelmez diye yazın ordu sevk ettim" (BK D39).

E. Uyg. T.: "+n+, +ın+, +in+, +ün+"

ugrın "gizli, gizlice" (<ugrı "hırsız"+ n), *yalanguzın* "yalnızca", *için* "iç içe, karışık hâlde", *ödün* "zaman, zamanda" (Eraslan, 2012: 154-155; Elmalı, 2016: 128).

*İki miŋ ortu+**n** yertinçü tep atanur*

"İki bin dünyadan oluşan ortanca dünya olarak adlandırılır." (DSKP 4460).

*Atası malike aşçı elig begke kork-ınç+**ın** y(i)ti biçekin kenç oglınıŋ boyunun (bıç)ıp başın yerte yuvdı*

"Malunke aşçı, korkunç bir şekilde keskin bıçakla genç oğlunun boynunu kesip başını yere yuvarlamış." (DSKP 1433-1436).

*Eyin kezig+**in** yorıyu ötgürü baranas kentŋin (…) bartılar*

"Arkasında düzenli şekilde yürüyerek Baranas kentine (…) vardılar." (DSKP 435-437).

*Ol üd+**ün** tört m(a)haraaç t(a)nrilar t(a)nrisi burhannın bo y(a)rlıgın aşidip (…)*

"O vakit dört göğün kralı yüce (Tanrılar) bu emri işitip (…)" (AY 49).

Kar. T.: "+n+, +in+, +ın+, +ün+"

ançan "öylece", *öŋin* "önce", *yarın* "yarın", *üstün* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 59; Taş, 2015: 68; Bice, 1993: 62).

*Kayu iş kılıp bulmasa ol tatıg, kodu bergü ança+**n** ay bilgi batıg* (KB 4928).

*Yaz+**ın** katıglansa kışın sewnür*

"Yazın çalışan kışın sevinir." (DLT 514).

*Asel tatrup ilk+**in** tamak tatitip*

"Önce bal tattırıp boğazını tatlandırır." (AH 207).

*Üst+**ün** bolup tayangan Ebubekr sıddıkdur*

"Üstün olup dayanan Ebu-Bekr Sıddik'dir." (DH H42).

Har. T.: "+ın+, +in+, +un+, +ün+"

astın "aşağı", *terkin* "çabucak", *aḳrun aḳrun* "yavaş yavaş", *üstün* "üst, yukarı" (Kalsın, 2013: 90-91).

*Peygambar yan+**ın** yıqıldı, mübarek yüzi taş zahmıdın yarıldı*

"Peygamber yan tarafına doğru düştü, mübarek yüzü taş yüzünden yarıldı." (NF 12/16).

*Öŋ+**in** hatunlardan bolmadı*

"Önceki eşlerinden (çocuğu) olmadı." (NF 6/12).

*Ergen boldı, dul+**un** tirildi*

"Bekar oldu, dul şekilde yaşadı." (ME 166/5).

*Küc+**ün** tuttı anı fulan iş üze*

"Zorlukla o işte tuttu." (ME 12/6).

Kıp. T.: "+n+, +ın+, +in+, +un+, +ün+"

arkan "arka üstü", *azın azın* "azar azar", *terkin* "çabuk, acele", *aḳrun aḳrun* "yavaş yavaş", *küzün* "güzün" (Argunşah-Güner, 2015: 117; Hacıeminoğlu, 2000: 74; Toparlı, 2017: 163; Kalsın, 2013: 91).

*(...) çekse iki elini barmakları ucına teg-i+**n** reva bolur* (İMS 126a).

*(...) kim üst+**ün** dudagı burnı ucına yetip ast+**ın** dudagı yakasına inip turur idi* (GT 94/6-7).

*Bir+**in** bir+**in** yıgıldı barça leşker*

"Bütün askerler birer birer yığıldı." (HŞ 1305).

*Niçün sen şehr içinde turmayın tag içinde olturur sen yalguz+**un*** (GT 246/10).

Çağ. T.: "+n+, +ın+, +in+, +un+, +ün+"

arkan "arka üstü", *suvsızın (öl-)* "susuzluktan öl-", *şeksizin* "şüphesiz olarak", *yalguzun* "yalnız başıma", *kündüzün* "gündüzün" (Eckmann, 2005: 77; Argunşah, 2014: 128).

*Şud belgülük çi zahir u hem yaşur-u+**n** nihan* (NK 103a).

*Kim itdi rûha safâ Hakk kış+**ın** u yas+**ın***

"Ki Allah, ruha yazın ve kışın huzur, mutluluk verdi." (AD 509/3).

*Bir kün fakir bile namaz-i piş+i**n** kıldı*

"Fakir, bir gün namazını önden kıldı." (MN T139).

*Ol ki murassa' camdın içse idi mey yaşur+**un***

"Eğer değerli taşlarla süslenmiş kadehten gizlice içki iseydi." (ŞHD 74a5).

*Gice vü gündüz+**üñ** kadr-ile nev-rûz* (AD tkIV/6).

E. An. T.: "+n+, +ın+, +in+, +un+, +ün+"

tegin "kadar, gibi", *ṣabâhın, gündüzin, kıyamatun* "kıyamet gibi", *öyün* "yemek vakti" (<öd "zaman, vade"+ ün) (Gülsevin, 2011: 68, 117; Canpolat-Önler, 2016: 18; Paçacıoğlu, 2016: 490).

*(...) bir dahı vuralar, üç geze deg-i+**n** ziyan götürür* (EM P3a9).

*Bir yaz+**ın** bir güz+**in** buğay-ile buğrayı savaşdururlar-idi* (DK D15).

K*ıyamat+**un** bir gün oldı* (DK D152).

*(...) kaçan öy+**ün** vaktı oldı ta'amı ve şarabı* hazır *kıldılar* (KE 253/11).

Osm. T.: "+n+, +in+, +ın+, +ün+, +un+"

degin, demin, azın azın "azar azar", *güzün, kuşluğun* (Deny, 2012: 250; Çağatay, 1943: 95; Karabacak, 2002: 53).

*Degi+**n** de bu ma'nayadur* (MU 131/7).

*Bunlar yaz+**ın** bezenüben dostdan yana uzanuban* (YED 28/2).

*Yeg+**in**+dür devleti vü nusreti*

"Devleti ve başarısı üstündür." (ÇN 136).

Üzre h*arfinün ma'nası üst+**ün**+lük+dür* (MU 14/5).

Tü. T.: "+n+, +ın+, +in+, +un+, +ün"

yazın, ilkin, uğrun "gizlice", *gündüzün* (Korkmaz, 2014: 129).

*(...) Bolu'ya doğru yine yaya+**n**, yine bavulum eşeğin sırtında yola çıktım* (Hikmet, 2011: 62).

*Bunlar ilkbahar ve yaz+**ın**, kimi geceleri deniz sularını ağartırlar* (Kabaağaçlı, 2014: 210).

*İlk+**in** tüfeğini, beyaz sakalı göbeğine değen, Şıh Sayıt attı* (Bilbaşar, 2017: 24).

*(...) kendimi güc+**ün** tuttum* (Atılgan, 2019: 34).

1.36.c. İşlevi

Türkçenin tüm dönemlerinde zaman ve durum zarfı görevinde sözcükler türettiği görülür. **Gök T.** döneminde eylemin yapıldığı zamanla ilgili bilgi veren zarflar türetir: *küzün (yorıdım)* "güzün yürüdüm". Eylemi durum bakımından

tamamlayan zarflar türetir: *kopın (kälti)* "hep birlikte geldiler", *yadagın yalaŋın... (kälti)* "yayan yapıldak geldi" (Tekin, 2003: 117-118). **E. Uyg. T.**'nde durum zarfları yapar: *arıġın (tegmedi)* "temizce ulaşmadı", *köngülin...(yortı)* "gönlüne göre iş gördü". Zaman zarfları türetir: *terkin* "derhal", *timin* "hemen, derhal". Yer-yön gösteren isimler oluşturur: *altın* "alt, aşağı". *Ortun (inisi)* "ortanca kardeşi" örneğinde sıfat türetme işlevi görülmektedir (Eraslan, 2012: 154-156; Elmalı, 2016: 118; Ata-Tulum, 2011: 85). Bazı kullanımlarda +CA+ eşitlik eki görevini üstlenir: *yılın ayın (turkaru ev bark içinde)* "yıllar ve aylarca daima ev bark içinde". Soru zarfı görevinde sözcüklerde de +In+ eki görülebilir: *neçükin* "nasıl?", *netegin* "nasıl" (Çağatay, 1943: 96, 104). **Kar. T.** döneminde zaman zarfları türetir: *öŋin* "önce", *yarın* "yarın". Durum zarfları türetir: *yaḏaġın* "yaya olarak", *terkin* "çabucak". Adlardan yer-yön bildiren adlar yapar: *kėn* "arka, geri" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 59; Taş, 2015: 68). **Har. T.**nde zaman zarfları (*öŋün* "önce", *kėdin* "sonra"), durum zarfları (*töpen* "baş aşağı", *terkin* "çabucak") ve yer-yön zarfları (*üstün* "üst, yukarı", *astın* "alt, aşağı") meydana getirir. Bu zarfların ikileme şeklinde kullanıldıkları da görülür: *birin birin* "birer birer" (Eckmann, 2014: 126; Kalsın, 2013: 89-90). **Kıp. T.** döneminde zaman zarfları oluşturur: *küzün* "güzün". Durum zarfları türetir: *aḳrun aḳrun* "yavaş yavaş", *azın azın* "azar azar". *Tegin* "...e kadar" sözcüğünde isimler dışında edat görevli bir sözcüğe getirildiği görülmektedir (Argunşah-Güner, 2015: 117; Kalsın, 2013: 91; Toparlı, 2017: 97). **Çağ. T.** durum zarfları yapar: *hiç şeksizin* "hiç şüphesiz olarak", *arkan (yaturup)* "arka üstü yatırıp". Durum zarfı görevinde ikilemeler içerisinde de yer alabilir: *birin ikin* "birer ikişer", *birin birin* "birer birer". Zaman bildiren sözcüklerden sonra gelerek zaman zarfları oluşturur: *kündüzün* (Eckmann, 2005: 77; Argunşah, 2014: 128). **E. An. T.** döneminde zaman zarfı görevinde sözcükler meydana getirir: *gecen* "gece vakti", *gündüzin...(virür)*. Durum zarfları türetir: *(geçdiler) birin birin, acın* "aç olarak". Niteleme sıfatları meydana getirir: *kızılın* "kızılca" (Gülsevin, 2011: 68; Küçük, 2014: 160, 474; Yılmaz vd., 2013: 582, 942). **Osm. T.** döneminde zaman zarfları (*demin, ikindiyin*) ve durum zarfları (*azın azın, ardın ardın*) yapar. Bu görevlerde bulunan zarflar ikilemeler içerisinde yer aldığında yalnızca ikinci sözcük +In eki alabileceği gibi (*gün günin, yer yerin)* her iki sözcük de +In ekli olabilir (*dünin günin, ardın ardın*). Niteleme sıfatları oluşturur: *üstün* (Deny, 2012: 250; Çağatay, 1943: 95; Tatcı, 1998: 368). **Tü. T.**nde zaman zarfları türetir: *yazın, demin, kışın*. İkilemeler oluşturarak durum zarfı görevinde sözcükler türetir: *için için, kıyın kıyın* (Korkmaz, 2014: 129, 130, 432).

1.37. +(I)n+

1.37.a. Kökeni

Clauson (2007: 190) eski ve işlek olmadığını belirttiği bu ekin aynı zamanda iyelik eki olarak da kullanıldığını ifade eder.

1.37.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+ın+, +in+, +un+"

alın (<al "karşı, ön, önde"+ ın), *beliŋ* "korku" (<bel "irkilme, sıçrama bildiren yansıma"+ in), *boyun* (Eraslan, 2012: 101, 183).

*Ken yetiz al+**ın**+ı kovuşamış teg körtle burunı (...)*

"Geniş, yüksek alnı, pürüzsüz, güzel burnu (...)" (DSKP 4095-4096).

*(...) tünle bel+**iŋ** (...) turtı*

"Geceleyin korku (...) durdu." (DSKP 3480-3481).

*Sıgun beginiŋ boy+**un**+ın bıçıp başın yerte yıkdı*

"Geyik beyinin boynunu vurup başını yere yıktı." (DSKP 326-327).

Kar. T.: "+ın+, +un+, +ün+"

yagrın "omuz, sırt" (<yagır "sırt, hayvanın arka kemiği"+ ın), *boyun, kölüŋ* "su birikintisi" (<köl "göl"+ üŋ) (Taş, 2015: 69; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 498).

*Ajun külçirer baz al+**ın** kaş çatar*

"Dünya gülümser fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar." (AH 205).

*Dünya-perest nâ-cinslerdin boy+**un** tavla*

"Dünyaya tapan soysuzlardan yüzünü çevir." (DH H1).

*Köl+**üŋ***

"Su birikintisi" (DLT 607).

Har. T.: "+ın+, +un+"

alın, boyun (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188).

*Takı barmışında bu sag yan yaŋak kim al+**ın** bile* hakk*a secde bolur*

"Yanına vardığında ise Allah'a alnıyla secde ettiği sağ tarafına adım atar." (ME 291).

*Tatavvu boy+**un** meshi bilgil uya*

"Bil ki, boynu meshetmek de tatavvudur." (MM 98).

Kıp. T.: "+ın+, +un+"

alın, uzun (Güner, 2013: 125).

*Burun al+**(ı)n**+ın yüwgey andan soŋra artın yüwgey*

"Burnunu, alnını yıkamalı, sonra arkasını yıkamalı." (İMS 113a).

*(...) dagı bagladılar dagı yanakına, boy+**(u)n**+u+n+a urdılar (...)*

"(...) hem bağladılar, yanağına ve boynuna vurdular." (CC 63a).

Çağ. T.: "+ın+, +un+"

yagrın "kürek kemiği, sırt", *boyun* (Eraslan, 2015: 67; Turan, 2019: 37).

*Gözüñüñ sihri âl+**ın**+dan saçuñuñ cevri zulmından alam*

"Gözünün sihrinden, saçını alnından, zulmünün cefasından alayım." (AD XXVIII/8).

*Saldı kemend boy+**(u)n**+um+a ikki kulaçdın*

"Boynuma iki kulaç kemend saldı." (MN T72).

E. An. T.: "+ın+, +un+"

yakın, boyun (Gülsevin, 2011: 117; Ergin, 2018: 96).

*(...) al+**(ı)n**+ı açuk cömerd erenler dinlesün didi* (DK D169).

*Kendü bütin boy+**(u)n**+ı+n+a asmak gerek*

"Kendi putunun boynuna asmak gerek." (MT 87).

Osm. T.: "+ın+, +un+"

alın, boyun (Tekin, 1992: 320; İpekten ve diğerleri, 2017: 31).

*Evliyâdur Hakk'un sırrı al+**(ı)n**+ın+da+ki Allah nûrı* (YED 286/4).

*Boy+**un**+lar kolda vü biller kucakda* (ÇN 555).

Tü. T.: "+in+, +un+"

eğin, boyun (Gülensoy, 2010: 529).

*Kumsallar sahil siteleri dizisine çarçabuk boy+**un** eğmiş* (Ağaoğlu, 2011: 138).

1.37.c. İşlevi

Bu ek, zarf türetme görevindeki +In eki ile biçimce aynı olmakla birlikte işlev ve vurgu bakımından farklılık gösterir (Korkmaz, 2014: 138). Ekin "organ isimleri türetme" işlevi tüm dönemlerde ortaktır. Bang'da (1980: 55) ek, "küçültme eki" ola-

rak ele alınmıştır: *boy>boyun, koy>koyun.* **E. Uyg. T.:** *alın, boyun.* Hayvan isimleri türetir: *koyun* (<koy "koyun"+ un). *Utun* "alçak, küstah, kaba" (<uvut "utanma"+ un) sözcüğünde insanî özellik gösteren bir sözcük oluşturduğu görülür (Eraslan, 2012: 101; Elmalı, 2016: 173; Paçacıoğlu, 2016: 699). **Kar. T.:** *boyun, alın. Kölüŋ* "su birikintisi" sözcüğünde "küçültme" anlamı verme işlevindedir (Taş, 2015: 69; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 498). **Har. T.:** *alın, boyun.* Adlardan sıfatlar türetir: *öŋin* "başka, diğer". "İnsana özgü özellik" bildiren isimler oluşturur: *tüzün* "yumuşak huylu, sakin" (Kalsın, 2013: 91; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188). **Kıp. T.:** *alın-allın* "alın" *boyun, yaġırın* "kürek kemiği" (<yaġır "sırt"+ ın) (Karamanlıoğlu, 1989: 44; Güner, 2013: 125). **E. An. T.:** *alın, boyun* (Timurtaş, 1932: 126). **Osm. T.:** *alın, boyun* (Tekin, 1992: 320; İpekten ve diğerleri, 2017: 31). **Tü. T.**ndeki işlevi için Korkmaz (2014: 138) ve Banguoğlu (2007: 181) ekin pek çok sözcükte kaynaşık durumda bulunması sebebiyle işlevinin tam olarak belirlenemediğini ancak "sıfat türeten bir küçültme eki" olabileceğine yer vermişlerdir. Organ adları, vücutla ilgili sözcükler türetir: *boyun, eğin* "arka, sırt" (Çotuksöken, 2011: 143).

1.38. +(I)t+

1.38.a. Kökeni

Gabain (2007: 46) ekin eski çokluk ekine dayandığını ancak zamanla bu fonksiyonunu yitirip türetim eki görevi yaptığını belirtir.

Ata-Tulum (2011: 77) "+t" ekini Moğolcadan gelen çokluk eki olarak değerlendirir ancak zamanla yapım eki olarak kullanıldığını belirtirler.

Çalışmalarda ekin eskiden "çokluk" anlamı veren bir çekim eki olduğunun kabulü noktasında birlik sağlanmıştır.

1.38.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+t+, +ät+, +ut+, +üt+"

bayagut "zengin kişi" (<bayagu "zenginler"+ t), *bägät* "hükümdar, sahip" (<bäg "hükümdar"+ ät), *kulut* "kul" (<kul "kul, köle"+ ut), *özüt* "ruh, can" (Erdal, 1991: 82; Elmalı, 2016: 92, 121).

*Ançada çayasene bayagu+**t**+nuŋ iki o(g)lanı bedük bolurlar*

"Bu şekilde Jayasena (adlı) varlıklı (kişinin) iki oğlu büyüdüler." (DSKP 978-979).

*Törtünç ay sekiz (yaŋıka) kul+**ut**+ı çaitso tut(u)ŋ (okıy)u tegintim*

"Dördüncü ayının sekizinci günü onun kölesi (ben) Caitso Tutuŋ okuyarak saygı ile sundum." (DSKP 1751-1753).

*Takı bir kişi öz+**üt**+in ajunın sakınıp sekiz ujiklıg bir p(a)dak (...) bititser (...)*

"Dahi bir kişi ruhunu, varlığını düşünüp sekiz harfli bir manzume parçası (...) yazdırsa (...)" (DSKP 4488-4491).

Kar. T.: "+t+, +it+, +ut+"

karşut "zıt olan", *eşit, tarmut* "dağ geçidi" (<tar-ım+ut) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 197; Arat, 1951: 45).

*Andın sonra kana+**t** kakıp uçtım mena*

"Ondan sonra kanat çırpıp uçtum ben işte." (DH H1).

*Ziyadet ula 'adl eş+**it** u*k *munı*

"Adaleti ekle, bunu işit ve anla." (AH 62).

*Tar-(ı)m+**ut***

"Dağların tepeleri, dereleri" (DLT 457).

Har. T.: "+t+"

kanat (Eckmann, 2014: 42).

Cebre'il 'as öz su*ratınga kelmiş altı yüz qana+**t**+ı+n+ı yaymış*

"Cebrail kendi suretine bürünmüş altı yüz kanadını yaymış." (NF 57/12).

Kıp. T.: "+t+"

kanat (Güner, 2013: 129).

Takı aŋdı Mugni atlıg kitabde: yarı k*ana+**t** sidügi tak*ı *tezegi nerse degül tep*

"Mugni adlı kitapta baykuş sidiğü ve dışkısı (necaset) değil demektedir." (İMS 142a).

E. An. T.: "+t+"

kanat (Yavuz, 2917: 2).

*Bir kana+**d**+ı düşdi Çîn'e* (MT 19).

Çağ. T.: "+t+, +at+"

kanat, Bayat "Oğuzların Bozok koluna bağlı boyu" (<bay "zengin"+ at) (Eraslan, 2015: 222; Teres, 2009: 79).

Kirpikimdin, ey könül her dem k*ana+**t**+lar s*az k*ıl*

"Ey gönül kirpiklerimden her an kanatlar kıl." (MN T229).

Osm. T.: "+d+, +ıt+"

kanad, yaşıt (İpekten ve diğerleri, 2017: 60; Yavuzarslan, 2019: 455).

(...) her birisi kol kana+***d*** *olur* (HB A45a).

*Yaş+**ıt**, hem-sin* (KT- "hem-sâl").

Tü. T.: "+t+, +ıt+, +it+, +ut+"

karşıt, yaşıt, eşit, boyut (Boz, 2012: 87).

*Ve bağımsızlık yandaşları, emperyalizm karşı+**t**+lar+ı insan hakları savunucuları bu oyunu dama sanıyor (...)* (Akın, 2004: 72).

*Bir çocuğun böyle bir yan+**ıt** vermesinden rahatsızlık duymayacak eğitimci var mıdır?* (Akın, 2004: 73).

*Gelen parayı yine bakkal alır ve adadaki bütün evlere eş+**it** olarak paylaştırır* (Livaneli, 2017: 91).

*Yeşilada, yanlış boy+**ut**+lar+la çizilmiş* (Ağaoğlu, 2011: 109).

1.38.c. İşlevi

Ekin dönemlerdeki nadir kullanımı nedeniyle görevi net olarak ortaya koyulamamakta, türettiği sözcükleri tek bir çatı altında toplamak mümkün olmamaktadır. Eski Türkçe dönemi için Gabain (2007: 46) ekin çokluk eki olduğunu belirtmiştir. Erdal (1990: 78) ekin Eski Türkçe döneminde, hem yapım hem çekim kategorisinde yer aldığını bildirir. Çoğul eki görevinin yanı sıra "yüksek zümre, sosyal statü ve cinsiyet" göstergesi olarak da kullanıldığına yer verir. E. Uyg. T. döneminde, *tarkan* "asalet derecesi"-*tarkat* "vezir" sözcüğü bu durumu örneklemektedir. Benzer şekilde *kul* ve *kün* "kadın ve erkek köle" sözcüklerinde *künüt*ün çok nadir kullanıldığına yer verirken *kulut*un yaygın kullanıldığını belirtmiştir. **E. Uyg. T.** döneminde "toplumsal statü" gösteren sözcükler türetir: *tegit* "prens" ve *bayagut* "zengin kişi". *Kanat* (<*kana "kuş kanadındaki büyük tüy"+ t) sözcüğünde önemli bir anlam farkı yaratmadığı görülür. +lAr+ ile birlikte kullanılması, ekin çoğul yapma işlevinin sönmeye başladığını göstermektedir: *tegitler* "prensler" (Elmalı, 2016: 121, 161; Paçacıoğlu, 2016: 332). **Kar. T.** döneminde ek, anlamda belirgin bir farklılık yaratmaz: *karşut* "zıt olan", *kanat* (<*kana "kuş kanadındaki büyük tüy"+ t) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 197; Paçacıoğlu, 2016: 332; Taş, 2015: 83). **Har. T.** ve **Kıp. T.** dönemlerinde türettiği *kanat* sözcüğünde anlamı pekiştirme görevi yaptığı görülür (Eckmann, 2014: 42; Güner, 2013: 129). **Çağ. T.** döneminde "kavim, millet" isimleri türetir: *Bayat* "Oğuzların Bozok koluna bağlı boyu". *Kanat* sözcüğünde hayvan vücuduyla ilgili bir sözcük oluşturduğu görülür (Teres, 2009: 79). **Osm. T.**nde anlamda önemli bir değişiklik yapmamıştır: *kanad.* "Eşitlik, aynı

olma" anlamı kazandırır: *yaşıt* (İpekten ve diğerleri, 2017: 60; Yavuzarslan, 2019: 455). **Tü. T.** için ekin işlevleri çalışmalarda şu şekilde ele alınmıştır:

Ergin (2013: 177), Eker (2006: 354), Gülensoy (2010: 526) ve Karaağaç (2013: 277) "denklik bildiren" bir ek olarak ele almışlardır: *yaşıt, eşit.*

Banguoğlu (2007: 183) ekin çok az örnekte tanıklanabildiğini ifade eder. Yazara göre *yaşıt* ve ona örnekleme yoluyla türetilen *eşit* kelimelerinde "ortaklık" anlamı verdiği görülmektedir. Ancak gerek örneklerin azlığı gerekse kelimelerin örnekleme yoluyla türetildiği göz önüne alındığında bu işlevin desteklenmesinin zor olduğunu savunur. Yazar *ağıt, önüt* "önce", *kakıt* ve *yeğit* sözcüklerinin bu ekle türemiş sayılabileceğini ifade eder. Örneklediği kelimelerden *önüt* ve *yeğit* GTS ve DS'de yer almamaktadır. *Ağıt* kelimesinde ise kök ve gövde kabul edilen birimler arasında anlam ilişki olmadığı için bu kelimelerde ilgili ekin varlığı tarafımızca kabul edilmemiştir.

Korkmaz (2014:142) ekin işlevinin belirgin olmadığını belirtmiş ancak *boyut, çiğit* "çekirdek", *dikit, eşit, karşıt, yaşıt* sözcüklerinde ilgili ekin görüldüğünü söylemiştir.

Boz (2012: 87) ve Çotuksöken (2011: 168) "durum, ölçü" bildiren adlar yaptığına yer vermişlerdir: *yaşıt, eşit* vb.

1.39. +(I)z+

1.39.a. Kökeni

Erdal (2004: 163), kaynaklarda "ikilik eki", "çoğul eki" olarak benimsenen ve *köküz* "göğüs", *köz* "göz", *biz, siz, müyüz* "boynuz", *tiz* "diz" sözcükleriyle örneklenen "+z" ekinin vücutta ikili şekilde bulunan *elig* "el", *kulkak* "kulak", e*gin* "omuz" ve *adak* "ayak" gibi diğer organ adlarında bulunmadığına dikkat çekmiştir. Erdal, hiçbir Türk dilinde hatta Proto Türkçede bile böyle bir ekin olmadığını savunmaktadır.

Sertkaya (2012: 47) günümüzdeki +(I)z+ yapım ekini "+z" çokluk ekine dayandırır: "Karnımızın üst kısmındaki organımızın adı meme'dir. Moğolcası ise kökö. Şayet iki kökö'den bahsedecek olursanız ikiz, göz, diz, ağız kelimelerinde görülen -z çokluk eki ile kököz, oradan da göğüs kelimesini elde edersiniz.".

Korkmaz (1986: 43-52) Moğolcadaki çokluk ekleri ile Eski Türkçedeki çokluk eklerinin paralellik gösterdiğini belirterek Moğolcadaki ikilik eki "+re (*iki+re> ikiz*)" ile Türkçedeki "+z" ekinin karşılaştırılması gerektiğine yer verir.

1.39.b. Biçimi

Gök T.: "+z+"

ekizim "ikizim" (Şimşek, 2014: 34).

*İr(i)nçim-ä ik(i)+**z**+(i)m-ä* (Ye 3/1).

E. Uyg. T.: "+z+, +üz+"

biz, kögüz (Eraslan, 2012: 103; Paçacıoğlu, 2016: 416).

*Men si+**z**+lär+ni küçäp elitmäz men*

"Ben sizleri zorla götürmüyorum." (İKP XXXII).

*Amarıları saçların tart(ıp) tözün yumşak elgin kög+**üz**+ler+in (bög)seglerin tokıdılar*

"Bazıları saçlarını çekip narin yumuşak elleriyle göğüslerini, karınlarını dövdüler." (DSKP 2281-2283).

Kar. T.: "+z+, +üz+"

ikkiz "ikiz", *köküz* "göğüs" (Taş, 2015: 98; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 73).

*İkki+**z** oglan*

"İkiz çocuk" (DLT 143).

*Kerip halkka kög+**(ü)z**+ün tap uslan tilin*

"Halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt." (AH 278).

Har. T.: "+z+, +iz+, +uz+, +üz+"

köz "göz", *méŋiz* "beniz", *moynuz* "boynuz", *müŋüz* "boynuz" (Eckmann, 2014: 148; Kalsın, 2013: 96).

*Eki+**z** oglan togurdı tişi bir karında*

"Kadın bir karında ikiz erkek doğurdu." (ME 30/6).

Sen menim h*azratımda bu yazuqsuz ferişte*l*erim meŋ+**iz**+lig teg turur-sen, tep hitab qılur*

"Sen benim huzurumda bu günahsız meleklerin yüzlerine benziyorsun, diye söyledi." (NF 263/17).

*Baqar Cebre'il 'as bir aq qoçqar, ulug moy(u)n+**uz**+lug semüz qoçqarnı alıp İbrahim peygamber 'as qatınga endi*

"Cebrail, beyaz, büyük boynuzlu, iri bir koç alıp İbrahim peygamberin yanına indi." (NF 216/3).

*Kök+**üz***

"Göğüs" (İML 117B).

Kıp. T.: "+z+, +uz+"

egiz "ikiz", *muŋuz* "boynuz" (Argunşah-Toparlı, 2015: 401; Toparlı, 2017: 89).

*Niçük kim karın bilen ferc eki+**z**+ek tururlar ya'ni ikkisi bir karından* (GT 307/6).

*Takı murdar ölgenniŋ tügi takı siŋiri takı yüŋi takı süŋügi takı toynakı takı muŋ+**uz**+ı arıg-turur*

"Murdar olacak şekilde ölen (hayvanın) tüyü, yünü, kemiği, siniri, toynağı, ve boynuzu temizdir." (İMS 108b).

Çağ. T.: "+z+, +ız+, +iz+, +uz+, +üz+"

ikiz, yėtiz "yediz", *aġız* "ağız", *mėŋiz* "beniz", *omuz, müŋüz* "boynuz" (Argunşah, 2014: 107; Durgut, 1995: 128).

*İki+**z**: tev'em, tev'eman, çift (...)* (SEL-"ikiz")

*Kirpügiŋiniŋ okları açtı susap gonca ag+**ız*** (ŞHD 157b10).

Ak *sakalıdur yüzinde gün meŋ+**iz*** (ŞHD 183b10).

*Ol zülf ü hâli seven ben degülem yaluñ+**uz*** (AD 577/3).

E. An. T.: "+z+, +iz+, +uz+, +üz+"

ikiz, beŋiz (<beŋ+ iz), *boynuz, gögüz* (Gülsevin, 2011; Şahin, 2015; Küçük, 2014: 230; Yılmaz, 2013: 876).

Kabil *ve anuŋ iki+**z**+i* Aklima *dogdı* (KE 78/15).

*Alameti beŋ+**(i)z**+i* kızıl *ve agzı* tatlu *ve mizacı issi olmak* (EM P49a2).

*Buy(u)n+**uz**+u burma koçlarımuz alduğı yok* (DK D107).

*(...) likin ol yürekler kör olur ki gög+**üz**+ler içindedür* (SKT 362a).

Osm. T.: "+z+, +iz+, +uz+, +üz+"

ikiz, beŋiz, boynuz, dördüzlü (Deny, 2012: 291; Tekin, 1992: 344, 391).

*İki+**z**: Bir hamlden doğmuş iki kardeş, tev'em* (KT- "ikiz").

*Kızarmış gül gibi meyden beŋ+**iz**+ler*

"Yüzleri (yüzlerinin rengi) kızarmış güle benzeyen şaraptandır." (ÇN 551).

*Boy(u)n+**uz** umdum kulakdan ayrıldum* (HB A52a).

*Dörd+**üz**+lü: Dördü bir yerde: Dörtlü şamdan* (KT- "dördüzlü").

Tü. T.: "+z+, +uz+, +üz+, +iz+"

ikiz, onuz, dördüz, beşiz (Ergin, 2013: 170).

*Ya her sabah sislerle sarılmış ve havada asılıymış gibi duran iki+**z** adanın büyülü görüntüsünü* (Livaneli, 2017: 12).

*(...) ama Kızılderili çocukların oyuncakları arasında top, topaç ve geyik boy+(u)n+**uz**+u+n+dan yapılan ve de üfleyince ses çıkaran oyuncak bir müzik aleti de yok değildir* (Akın, 2004: 141).

*(...) yamalı hırkaları yüzünden birbirlerine üç+**üz**+ler+miş gibi benziyorlar* (Hikmet, 2011: 11).

1.39.c. İşlevi[18]

Gök T.de "çoklu doğum" anlamı verir: *ekizim* "ikizim". Kişi zamirleri oluşturur: *biz, siz* (Şimşek, 2014: 34; Şirin, 2016: 280). **E. Uyg. T.** döneminde iki bölümlü organ adlarının yapımında kullanılır: *kögüz-köküz* "göğüs", *köz* "göz", *müyüz* "boynuz", *agız, tiz* "diz" (Eraslan, 2012: 103; Batmaz, 2013: 57, 66). Gabain (2007: 69) Eski Türkçe döneminde çoğul kişi zamirleri *biz-miz, siz* örneklerine görülen +z+'nin bir çoğul eki olduğunu belirtmiştir. **Kar. T.**nde organ adları yapımında kullanılmıştır: *köküz* "göğüs", *köz* "göz". Çoklu doğum bildirir: *ikkiz* (oglan) "ikizler" (Taş, 2015: 98; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 73; Önler, 1999: 850, 858). **Har. T.**nde çokluk bildirir: *ékiz* "ikiz". İki parçadan oluşan organ adları türetir: *müŋüz* "boynuz", *tiz* "diz". Çokluk anlamı taşıyan *biz, siz* zamirlerinde de ilgili ekin görüldüğü savunulmaktadır (Kalsın, 2013: 96). **Kıp. T.** döneminde "aynı anda doğan

18 Clauson'un (2007: 187) +(I)z+'ın ekliği ve ikilik bildirme işleviyle ilgili görüşleri ana hatlarıyla şöyledir: Kimi durumlarda sözcükten rahatça ayrılabilen ekler, bazı sözcüklerde kaynaşmış durumda olabileceğiden bunların basit veya türemiş olarak değerlendirilmesi yoruma dayalıdır. *İkiz* sözcüğünde rahatlıkla ayrılabilen ek, *omuz, boğaz, göz, göğüs, ağız, diz* sözcüklerinde kökten ayrılamamaktadır. Bunun yanı sıra iki parçadan oluşan organların çoğunun sonunun "z" ile bitmesi de tesadüf olmamalıdır. Bu oluşum, "temel kelimeler değişim sürecindeyken organ adlarının bu şekilde oluşturulduğu" olarak düşünülebilir. Ancak, ekin ikilik yarattığı görüşü, *ikiz* kelimesinde kendisiyle çelişmektedir. Zira "z" ikilik eki olsaydı, *ikiz* sözcüğünün dört adet çocuğu işaret etmesi gerekirdi.

Fakat "z" ünsüzünün organ adlarında ek olup olmadığı konusunda farklı fikirler bulunmaktadır. Bir görüşe göre, "z" günümüzde kelimenin kökünden rahatlıkla ayrılamasa bile, Türkçenin tarihî dönemlerinde özellikle ikili yapıda bulunan organ adlarını türetmek için kullanılmış bir ektir. *Diz, göz, ağız, boğaz, göğüs, boynuz* gibi bu yapıda organ veya uzuv adlarının "z" ile bitmesinde, ünsüzün bir fonksiyonu olduğunu düşünmektedirler. Diğer görüşe göre "z"nin ekliği tartışmaya açıktır. Örneğin Tekin (2005: 81) organ isimlerinin sonunda görülen "z"nin bir ek olduğu konusunda kesin bir yargıya varılamayacağını belirtir. Tekin'e göre, "z" nin ek olduğunu söyleyebilmek için verilen örneklerin köklerinin araştırılması gerekmektedir.

Bu çalışmada, ilgili ekin organ adlarında yapım eki işlevi taşıdığı göz önüne alınmıştır.

kardeşleri" bildiren adlar yapar: *egiz* "ikiz". Organ isimleri yapar: *muŋuz* "boynuz" (Toparlı, 2017: 89; Argunşah-Güner, 2015: 401). **Çağ. T.**nde "ikili hâlde bulunan organ adları" türetir: *omuz, aġız, müŋüz* "boynuz". Çokluk anlamı kazandırır: *ėkiz* "ikiz", *yėtiz* "yediz". Eşya adı türetir: *topuz* (Argunşah, 2014: 107; Durgut, 1995: 233). **E. An. T.** döneminde organ adları oluşturur: *göz, diz, omuz* (Şahin, 2015: 48). Güven (2009: 138) bu dönemde yazılmış tıp yazmalarını incelediği makalesinde sonu "z" ile biten organ adları veya bedenle ilgili terimlerin sayısını 13 olarak belirlemiştir: *aġız, dış aġız, beñiz, bez, boġaz, boynuz, boynuz yiri, diz, geñiz, gögüz, göz, omuz, yüz*. Güven, bu adların çoğunun; çok parçalı organlar olduğuna dikkat çekmektedir. Çoğul 1. ve 2. kişi zamirlerinde görülür: *biz, siz* (Gülsevin, 2011: 11). Sayı adlarına gelerek "aynı batında gelişen kardeşler" anlamı verir: *ikiz* (Genç, 2005: 156). **Osm. T.** döneminde çoğulluk bildirir: *ikiz, üçüz* (Deny, 2012: 291). **Tü. T.**nde asıl sayı adlarına gelerek bir "batından doğan kardeşleri (*ikiz, beşiz*)" ifade etmek için kullanılır. Yaygın olarak 1'den 10'a kadar olan sayı adlarında kullanılır. Bu sayılar içerisinde de en yaygın kullanım yeri, 1'den 4'e kadar olan sayılardır. Bunun sebebi, bu sayı isimlerinin daha çok doğum ile ilişkilendirilmesidir (Ergin, 2013: 170). Topluluk belirtmeyen "bir" sayısına ve sonu "z" ile biten *sekiz, dokuz* sayılarına getirilmemektedir (Karaağaç, 2005: 270). Gülensoy (2010: 525) *on+uz* ifadesinin, yapı olarak doğru olmasına karşın kullanılmadığını belirtmiştir. İki bölümden oluşan organ adlarında (*ağız, göz, diz, omuz, beniz, göğüs, boynuz*) ilgili ekin kalıplaşmış olarak yer aldığı düşünülmektedir. Eşya adlarında görülür: *topuz* (Hatiboğlu, 1974: 165; Korkmaz, 2014: 142; Banguoğlu, 2008: 184; Eker, 2006: 354, GTS).

Belirtilen işlevler dışında, ekin araştırmacıların farklılaştığı görevleri şu şekilde belirlenmiştir:

Atalay (1942: 279) isim köklerine gelerek isim ve sıfat görevli sözcükler türettiğini belirtir. İsim olarak: *pürüz, geniz, beniz;* sıfat olarak: *külüz-kuluz* "zayıf, miskin" (<kul+ uz), *semiz* "şişman besili", *yağız* "esmer", *yavuz, kuduz* sözcüklerini bu kapsamda değerlendirir. Yazara göre *otuz* ve *dokuz* sayılarında da ilgili ek kullanılmıştır.

Hatiboğlu (1974: 164) ad soylu sözcüklere gelerek "küçültme, acıma, şefkat" anlamı verdiğini belirtmiştir: *adam+cık+ız>adam-cağ-ız>adamcaz, ev+cik+iz>ev+ceğ+ez>ev+ cez.*

Hatiboğlu (1974: 165) ve Korkmaz (2014: 142) *ayaz* ve *güvez* "mora çalan kırmızı" (<gök+ ez) sözcüklerinde görülen +z ekinin bu ek ile aynı olabileceğini ifade ederler.

Banguoğlu (2007: 184) ve Eker (2006: 354) çoğul kişi zamirlerinde *biz, siz* bu ekin olabileceğini belirtmektedirler.

Korkmaz (2014: 142) ve Çotuksöken (2011: 176) adlardan alet ismi türettiğini düşünmektedir: *topuz.*

Hazar (2013: 140), *cımbız* sözcüğünün de +z eki kullanılarak örnekseme yoluyla oluştuğunu belirtmektedir. *Cımbız* sözcüğünün de çift parçadan oluşması dikkat çekicidir. Hazar yaptığı çalışmada +(I)z ekinin kaynaştığı sözcükleri kullanım alanlarına göre 6 grupta inceler: 1. İnsan uzuvlarıyla ilgili olanlar: *diz, dirsek, ağız, yüz, göz, geniz, boğaz vb.*, 2. Eşya ile ilgili olanlar: *cımbız, kopuz, topuz vb.*, 3. İnsan ilişkileri ile ilgili olanlar: *ikiz, biz, siz, baldız vb.*, 4. Yer adı ile ilgili olanlar: *deniz, ediz vb.*, 5. Hayvanlarla ilgili olanlar: *domuz, öküz, boynuz, yağız vb.*, 6. Bitkilerle ilgili olanlar: *kavuz* "başakçık", *sakız, koz* "ceviz".

1.40. +ki+

1.40.a. Kökeni

Ergin (2013: 162) ekin çekim eklerinden sonra getirilebilmesi ve tarihî dönemlerde ses uyumlarına uygunluk göstermemesi sebebiyle önceden bağımsız bir edat olduğunu, ek görünümü kazansa bile edatlık özelliklerini muhafaza ettiğini belirtir.

Korkmaz da (2014: 280) Ergin gibi ekin önceden edat olduğunu düşünmektedir. Ancak gerekçeleri kısmen farklılık gösterir. Korkmaz'a göre ekin yapım eki özelliği taşıması ve ad çekim eklerinden sonra eklenebilmesi ekin tarihî dönemlerde edat olduğunu göstermektedir.

İlhan (2011: 478) ekin bağımsız bir sözcük olan *erki*nin zamanla ekleşmesi sonucu oluştuğunu savunur.

1.40.b. Biçimi

Gök T.: "+ki+, +kı+, +ku+, +gi+, +gı+"

öŋraki "öndeki", *yıryakı* "kuzeydeki", *kurıyaku* "gerideki", *çölgi* "çöldeki", *tabgaçgı* "Çin'deki" (Tekin, 2003: 82; Ahmadova, 2017: 35).

*Taşra yorıyur tiyin kü eşidip balıkda+**kı** taşıkmış tagda+**kı** inmiş*

"Dışarı yürüyor (ayaklanıyor) diye duyum alıp şehirdeki dışarı çıkmış, dağdaki inmiş." (Kül T.D11-12).

*Kurıyakı yırıyakı öŋre+**ki** bodun*

"Batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halk" (T 17).

*Tabgaç+**gı** begler, Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmiş* (Kül T.D7)

*(...) bin+t(ä)+**gi** b(a)r (ä)rs(ä)r nä buŋı b(a)r (ä)rt(ä)çi (ä)rmiş* (T 57).

E. Uyg. T.: "+kı+, +ki+"

ayḳı "aylık", *söki* "vaktiyle" (<sö "başlangıç"+ ki) (Eraslan, 2012: 98).

Gabain (2007: 47) eski Türkçe döneminde +ki şeklinin yaygın, +kı şeklinin nadir kullanıldığını belirtmiştir.

*Lö qanı qulqaq+ı+n+ta+**kı** çintämäni ärdini alıp söküp teginkä berdi*

"Ejderha Hanı, kulağındaki çintamani mücevherini söküp aldı ve prense verdi." (İKP L).

*(...) ken+**ki** ken+**ki** azunlarta yma sakınu sözlayü yetinçsiz adgü adgü manig aşagaylar*

"(...) gelecekte sayısız, yüz binlerce düşünülemeyecek kadar çok kalpa nayuta yaşam zevkine ulaşacaklar." (AY 770).

Kar. T.: "+kı+, +ki+, +gi+"

arakı "arasındaki", *künki* "güze ait, günlük", *gönüldegi* (Taş, 2015: 43; Bice, 1993: 93).

*Biziŋde oza+**kı** kim erdi tigü*

"Bizden öncekilerden kim söz edebilirdi?" (KB 1568).

*Kidin+**ki** keligli kişiler ara (...)*

"Sonrasında gelen kişiler arasında." (AH 75).

*Bilemen dep aytma sen könül+de+**gi** çirkini*

"Biliyorum diye söylemsin gönüldeki çirkini." (DH H71).

Har. T.: "+gı+, +kı+, +ki+"

bıldurġı "geçen yılki", *avvalkı* "önceki", *üstünki* "üstteki" (Eckmann, 2014: 10; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 194).

*Ka'beke tavaf qıldılar, bıldur+**gı** hecniŋ qazası tep niyyet qıldılar*

"Kabe'yi, önceki yılın kazası diye niyet ederek tavaf ettiler." (NF 46/17).

*Burun+**kı**+da kalsa ketürgey yana*

"Önceki (rekatta) kalsa yeniden yapılır." (MM 147).

*Taqı qırıglarında ıbrıqlar bar altundın taqı kümüşdin kök+de+**ki** yulduzlar sanınça* "Dahi kenarlarında, kökteki yıldızların sayısı kadar altın ve gümüşten ibrikler var." (NF 62/8).

Kıp. T.: "+ḳı+, +ki+, +gı+, +gi+, +gü+"

evvalkı, evvelki, burungı, kündegi, üstüngü "üstteki" (Toparlı, 2017: 33; Güner, 2013: 119; Argunşah-Güner, 2015: 263, 450).

Ögretdi anar bir özge kişi kaytarmaknı kim helal *bolgay evval+**kı** erine*

"Ona kimin başkasının geri çevirdiği kişinin önceki eşine helal olacağını anlattı." (İMS 20b).

*Ve eger baksa bir kitabge namaz kılgan kişi takı bilse iç+i+n+de+**ki**+sin (...) namazı fasıd bolmas*

"Namaz kılan kişi, içinde ne olduğunu bildiği bir kitaba baksa namazı bozulmaz." (İMS 196a).

*Burun+**gı***

"Birinci, ilk önceki" (CC 31b6).

(...) kullarınıŋ köp türlü hatası*n körüp kün+de+**gi** vazife 'atasın kesmeyin bire vurur* (GT 5/7).

*Üst+ün+**gü** orun saa teydi*

"En üstteki yer sana kaldı." (CC 69a70).

Çağ. T.: "+gı+, +kı+, +ki+"

aḳşamġı "akşamki", *ozakı* "dünden önceki", *içki* "içeriki" (Argunşah, 2014: 104).

*(...) terkib-i selaset ü letafetin burun+g**ı**+lar+ga yitküredürler*

"(...) selaset ve letafeti önceki şairlerin derecesine ulaştırmışlar." (MN T3).

*Yer ka'rıda ta ki çerh evci/ Mecmu'ı anıŋ burun+k**ı** mevci* (LM 278).

*Bu yolı duta kimde+**ki** var hüsn-i i'tikâd*

"Kimde güzel inanç varsa bu yolu tuta." (AD XVIII/22).

E. An. T.: "+gı+, +kı+, +ki+"

arkandaġı "arkandaki", *ḳanḳı* "hangi", *evvelki* (Gülsevin, 2011: 117).

*Kılmaya yüz yıl+**gı** Tersâdan temîz*

"Yüz yılki Hristiyan'dan temiz olmaya." (MT 603).

*(…) Kazan Bigün hatunı kan+**kı**+nuz+dur didi* (DK D52).

*Kuvvetlü ḳavümleri geçdi evvel+**ki** sūrelerde evvel+**ki** ümmetlerüñ ḥikāyetleri* (SKT 1).

Osm. T.: "+ki+, +kı+, +kü+, +ġı+"

sendeki, bayakı "önceki", *bugünkü, ucındaġı* (Kartallıoğlu, 2011: 82; Tatcı, 1998: 213; Atalay, 1946: 90).

Saki *getür getür yine dün+**ki** şarabumı* (HB W11a).

*Baya+**kı** dirler baya Türki lugatde evvel ma'nasına gelür* (MU 143/12).

*Böyle mükemmel birkamusa olan ihtiyacımız bu+gün+**kü** günde cümlece müsellem (…)* (KT- "İfâde-i Merâm").

*(…) yukarı+da+**gı** tafsil gibi olur*

"(…) yukarıda anlatıldığı gibi olur." (MU 42/10).

Tü. T.: "+ki+, +kü+"

sabahki, dünkü.

Ek, Türkçenin tarihî dönemlerinde ünlü uyumlarına uygunluk gösterse de Tü. T.nin başından itibaren Farsça *ki* edatının etkisi altında kalarak uyum dışına çıkmaya başlamış, sonunda tek şekilli hâle gelmiştir. Yine de ince yuvarlak ünlü taşıyan sözlerde yer yer dudak benzeşmesine uyma eğilimine girdiği görülmektedir: *dünkü, bugünkü, gönülünkü* (Korkmaz, 2014: 280). Ancak bu örneklerde de yerleşik bir durum söz konusu değildir. Örneğin *gönülünkü* de *gönülünki* de aynı doğruluğa sahip iki kullanım olarak görülmektedir (Ergin, 2013: 163).

Ergin (2018: 431) günümüzde kullanılan *hangi* sözcüğünde de +ki+'nin bulunduğuna yer vermiştir.

*Tıpkı bu sabah+**ki** gibi* (Ağaoğlu, 2011: 91).

*İnsan, nasıl bu+gün+**kü** uygarlığa ulaştı biliyor musun* (Erbil, 2019: 172).

1.40.c. İşlevi

Gök T. döneminde "aitlik, ilişkinlik" anlamı verir: *içräki* "içerdeki, saraya mensup", *bärüki* "berideki". Kişi veya varlık adlarının yerini tutar: *tabgaçgı* "Çin'deki", *çölgi* "bozkırdaki" (Tekin, 2003: 82-83). Bu dönemde yer bildiren sözcüklere hiçbir ilave ek kullanılmadan getirilebilir: *yerüki* "yerdeki", *çölgi* "çöldeki". Sonraki dönemlerdekinden farklı olarak Orhon Yazıtları'nda +ki eki yönelme durumu eki almış sözcüklerde de görülmektedir: *öŋräki* "öndeki", *yantakı* "yandaki" (Ahmadova, 2017: 37). **E. Uyg. T.**nde "aitlik" bildirir: *söki* "eskiden, vaktiyle". Sıfat

türünde sözcükler oluşturur: *baştınkı* "ilk, birinci, baştaki" (Caferoğlu, 1968: 35; Earslan, 2012: 98). **Kar. T.**nde "aitlik, ilişkinlik" anlamı verir: *ḳışḳı* "kışa ait", *kėçeki* "geceki". İsimlerden sıfatlar türetir: *söki* "eski", *basaḳı* "sonraki". Şu sözcükte kalıcı ad türetmiştir: *ḳutḳı* "alçakgönüllülük" (<kudı "aşağı, dip"+ kı) (Taş, 2015: 43-44). **Har. T.** döneminde yer ve zaman bildiren sözcüklerden sonra gelerek "bulunma, aitlik" anlamı yükler: *bıldurġı* "geçen yılki", *üstünki* "üstteki" (Eckmann, 2014: 10). **Kıp. T.**nde "aitlik, ilişkinlik" bildirir: *basaġı* "sonraki", *értegi* "erken, sabahki" (Güner, 2013: 118). **Çağ. T.** döneminde "aitlik-sahiplik" bildirir: *anıŋkı* "onunki". Yer ve zaman zarflarından sonra gelerek sıfatlar türetir: *ḳoyıġı* "aşağıki", *aḳşamġı* "akşamki" (Eckmann, 2005: 45; Argunşah, 2014: 104). **E. An. T.**nde yer ve zaman anlamında sözcüklere gelip "aitlik, zaman-yerle ilişkililik" anlamı verir. Bu sözcükler sıfat göreviyle kullanılır: *ilerüki, evvelki*. "Zamir+bulunma eki" yapılarından sonra gelerek "sahiplik" anlamı taşıyan sözcükler türetir: *sendeki* (Timurtaş, 2005: 106; Gülsevin, 2011: 117). **Osm. T.** döneminde zamirlerden sonra gelerek "sahiplik-aitlik" bildirir: *sendeki*. Yer ve zaman bildiren sözcüklere eklendiğinde "ilişkinlik" anlamı verir: *yüzindeki, içindeki; yazınki, soŋraki* (Deny, 2012: 192; Kartallıoğlu, 2011: 80). Elöve, Deny'nin (2012: 192) kitap çeviri dipnotunda dönemin +Kİ+'nin işlevlerini:

"*1. Nisbet eki +ki, +deki: +ki, sadece yer ve zaman bildiren sözcüklere doğrudan eklenerek eklendiği sözcüğü ilgi sıfatı yapar. Böylece sıfat tamlaması oluşturur: karşıki ev, dünkü yağmur ya da tamlananı eksilterek ad olarak kullanılırlar: dünküler, bugünküler. +deki, zaman ve yer anlamlı olmayan sözcüklere +ki doğrudan bağlanamaz. Bu sebeple kelimeye öncelikle "yer, zaman" anlamı veren "+de, +da" katılır."+deki" ekini almış sözcükler hem ilgi sıfatı hem de ad olarak kullanılabilirler: başımdaki ağrı, evdeki.*

2. Zamir eki +ki: Doğrudan adlara katılmayıp önce "+In" eki alırlar. "+InkI" eki, eklendiği addan başka, üçüncü kişi durumundaki bir adın yerini tutar: benimki, sizinkiler. Bu eki almış sözcükler, yukarıdakiler gibi ilgi sıfatı olamazlar." şeklinde belirlemiştir.

Tü. T. dönemi literatüründe ekin ele alınışı farklılık gösterir:

Ediskun (1963: 168), Gencan (1979: 139) ve Hengirmen (1999: 225) "ilgi adılı/zamiri" olarak adlandırmışlardır.

Korkmaz (2014: 280) +ki ekini "aitlik eki" başlığı altında incelemiştir. Ekin sözcüğün anlamında sürekli bir değişiklik yapmadığını ve geçici bir aitlik ilişkisi kurduğunu belirterek çekim eklerine yakınlığına değinir. Ancak sıfat görevinde sözcükler türettiği ve kendisinden sonra çekim ekleri alabildiği için yapım eki olarak kabul edilebileceğini de belirtir. Yer verdiği gerekçelere dayanarak yapım ve çekim ekleri arasında değerlendirmek gerektiğini ifade eder.

Tekin (2003: 56, 82) eke hem "addan ad türeten ekler" başlığı altında hem de "aitlik sıfatları eki" başlığı altında yer vermiştir.

Adalı (2004), Gülensoy (2010) ve Kahraman (2009) eke yapım ekleri başlığında yer vermemiştir.

Banguoğlu (2007: 184) yapım ekleri içerisinde incelemiştir.

Eker (2006: 351, 379) ekin yapım ve çekim eki işlevlerinde bulunduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda hem yapım ekleri arasında hem de çekim ekleri içerisinde "aitlik eki" olarak yer vermiştir.

Hepçilingirler (2012: 199) "aitlik eki" olarak adlandırmıştır. Bağımlı bir biçimbirim, zamir gibi bağımsız bir yapı ile adlandırılamayacağı ve +ki+'nin tek başına bir ismin yerini tutamayacağı gerekçeleriyle "ilgi zamiri" adlandırmasını yanlış bulduğuna yer verir.

Gülsevin (2004: 1279) ekleri sınıflandırdığı çalışmasında, +ki+ ekini sözlüksel kelime türetmeyen ancak isim ya da fiilleri isim, sıfat ya da zarf haline getiren "tür değiştirici ekler" bölümünde incelemiştir.

Karaağaç (2013: 262) şu ifadelere yer vermiştir: "Aitlik ekidir. Bu ek başlangıçtan beri Türkçenin belli başlı addan ad yapma eklerinden biri olarak kullanılagelmiştir." Bu durumda Karaağaç'ın eki hem yapım eki hem aitlik eki olarak kabul ettiği görülmektedir.

Çotuksöken (2011: 90) yer ve zaman bildiren sözcüklere getirilip "aitlik, ilgililik" anlamı verdiği örnekleri yapım eki, zamirlere getirildiği kullanımları çekim eki olarak kabul etmiştir.

Adlandırma ve işlevde çeşitlilik görülse de kazandırdığı anlam özellikleri bakımından ortaklığa varıldığı görülür:

Ekin doğrudan kök ve gövdelere getirildiği kullanımlar, "zaman veya mekan içerisinde bulunma" anlamı taşır: *deminki, sonraki, öteki, karşıki* (Ergin, 2013: 162). Bu şekilde oluşmuş sözcükler isim "*Beriki* (gelsin)" ve sıfat "*dünkü* (davet)" görevinde kullanılabilirler.

+DE bulunma ekinden sonra kullanıldığında, "adların işaret ettikleri varlıkta bulunanı" bildirir: *bahçedeki* (güller), *sendeki* (kitap). +DE+kİ yapısı da hem isim hem sıfat görevli sözcükler türetir.

Ekin +(n)In ilgi durumu ekinden sonra getirildiği kullanımlar, adların işaret ettikleri varlıklara ait olanı ifade eder: *benimki, sınıfınki*. Yukarıda belirtilen iki durumdan farklı olarak, bu örnekler sıfat olarak kullanılmaya uygun değildir (Karaağaç, 2005: 263).

Ek, yalın ya da bulunma durum eki almış sözcüklerden sonra gelerek "olan, bulunan" anlamı verir: *içimdeki sıkıntı*<içimde "olan, bulunan" sıkıntı. Bu yönüyle sıfat-fiil ekleriyle benzerlik gösterir. Ancak, sıfat-fiil eklerinin fiile, +ki+ ekinin ise isim ya da isim soylu sözcüklere getirilmesi bakımından ayrılırlar (Demirci-Dinçaslan, 2015: 11).

+ki+'nin kök ve gövdelere doğrudan getirildiği sözcükler sınırlı sayıdadır. Ancak bulunma ve ilgi ekinden sonra tüm adlarda kullanılabildiği için işlekliği daha fazladır (Ergin, 2013: 162).

1.41. +lAk+

1.41.a. Kökeni

Gabain (2007: 44), Eckmann (2005: 46), Erdal (1991: 108), Korkmaz (2014: 131), Nalbant (2008:98), Eker (2006: 351), Eraslan (2012: 99), Tulum (1993: 159) ve Toparlı-Argunşah (2018: 52) ekin isimden fiil yapım eki +la- ile fiilden sıfat yapım eki -ġ'nin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedirler: +la-ġ/-k.

Tekin (2016: 54) ekin "+la ok" biçiminden geliştiğini, *ok* unsurunun ise pekiştirme edatı olduğunu savunur.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 98) ekin yapısında +ak, +ek küçültme ekinin bulunduğunu belirtir.

1.41.b. Biçimi

Gök T.: "+leg+"

ödleg "felek" (Şirin, 2015: 38).

*Törütti halayık öd öd+**leg** bu kün*

"Yarattı halkları, zamanı, feleği bugün." (KB 3).

E. Uyg. T.: "+lag+, +leg+"

suvlaġ "sulak yer", *illeg* "memleket, hükümdar, devlet sahibi" (<il "ülke, memleket, devlet"+ leg) (Eraslan, 2012: 99; Ata-Tulum, 2011: 37).

*Temir tumşuklug vi(jir) az-ag+**lag** ıtlar böri(ler keli)p baltırların yotaları(ın…) talayu* (…)

"Demir gagalı, elmas (gibi sağlam) azgın köpekler (ve) kurtlar gelip baldırlarını, bacaklarını dalayarak, ısırarak (…)" (DSKP 636-639).

*Ol ödün maxarıt il+**leg** edgü ögli teginig buşuşlug körüp* (…)

"O zaman Kral Maharıt İyi Düşünceli Prensin üzüntülü olduğunu görüp (...)" (İKP IV).

Kar. T.: "+laġ+, +leg+, +lak+, +lek+"

tarıġlaġ "tohum ekilecek yer, tarla", *kızla*k "kabakuş türü kuş", *ödleg/ödlek* "zaman, felek" (Nalbant, 2008: 96; Taş, 2015: 47; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 50).

*Öd+**lek** kamug kewredi*

"Zaman azaldı." (DLT 63).

*Sözün boş+**lag** odma yıga tut tilin*

"Boş söz söyleme, diline hâkim ol." (AH 135).

Har. T.: "+lag+, +lak+, +lek+"

*otlag, başla*k "önde gelen at", *ödlek* "gün ortası, öğle vakti" (Eckmann, 2014: 335; Toparlı-Argunşah, 2018: 52; Karagözlü, 2018: 141).

*Ot+**lag**+lu boldı yer sıgındurdı anı anga*

"Onu otlak olan yere sığındırdı." (ME 2/7).

*Baş+**la**k*

"Önde gelen at" (İML 140A).

*Öd+**lek** namazını qıldı erdi*

"Öğle namazını kıldığında ise..." (NF 33/1).

Kıp. T.: "+lag+, +lak+, +lek+, +lav+, +la+"

*otla*g "otlak", *yaylak-yaylav, köŋlek* "gömlek", *kışlak-kışlav, borla* "üzüm bağı" (<bor "şarap"+ la) (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Toparlı, 2017: 110; Argunşah-Güner, 2015: 446).

*(...) kim siyse ot+**la**g içinde takı kölige tüşse anıŋ öze üç kez takı küneş tüşse üç kez magat arınur*

"(...) birisi otlak içinde işese dahi (idrarı) göle tüşse, göl üzerine üç kez güneş doğsa göl temizlenmiş olur." (İMS 141a).

*Eya ruşen zamir köŋ+**lek** ıysından mısırda aŋladıŋ* (GT 106/10).

*Bor+**la***

"Üzüm bağı" (CC 40a8).

Çağ. T.: "+lag+, +laḳ+, +lek+"

*otla*g "otlak", *ḳuşlaḳ* "kuş avlama yeri", *tülek* "bazı kuşların yılda bir kere tüylerini döktüğü vakit" (Eckmann, 2005: 46; Argunşah, 2014: 105; Turan, 2019: 27). Çağ. T. döneminde g>k değişimi sebebiyle çoğu yerde +lAg>+lAk şeklini almıştır.

*Ot ateş ot sebze ot+**la**g est morgzar* (NK 96b).

*Mini yandurmagıl av+**la**k içinde* (ŞHD 11b5).

*Kimdür ki kanlu göñ+**leg**+i gördükde hüzn-ile (...)*

"Kanlı gömleği görüp hüzün ile (...)" (AD 601/5).

E. An. T.: "+lak+, +lek+, +le+"

ḳışlaḳ, gönlek, sinle "mezarlık, mezar taşı" (<sin "mezar"+ le) (Gülsevin, 2011: 116; Genç, 2005: 92; Yavuz, 2017: 10). Ancak ekin yaygın kullanımı ET'de görülen ve +lAg'dan gelişen +la+ biçimidir: *kışla, yayla* (Gülsevin, 2011: 116; Şahin, 2015: 54).

*Ağam Beyreğün yay+**la**+s+ı-y-idi* (DK D103).

*Mustafa bir sin+**le**+y+e varmış-ıdı*

"Mustafa bir mezarlığa gitmişti." (MT 145).

*Gitdükde yirün ot+**lak**+lar+ın geyik bilür*

"Gidilen yerin otlaklarını geyik bilir." (DK V4).

*Daḫı getürdiler Yusuf göŋ+**leg**+in yalan kana bılaşmış* (SKT 249a).

Osm. T.: "+lak+, +lek+, +la+, +le+"

otlak, gönlek, yayla, sinle "mezarlık" (<sin "mezar"+ le) (Tatcı, 1998: 211, 266, 281, 368).

*Haka çok şükr idüp yav+**lak** sevindi*

"Hakka çok şükredik çok sevindi." (ÇN 1003).

*Gelüncük göŋ+**leg**+i gök kaftanı kan* (ÇN 386).

*Yay+**la**+lar yay+la-ma-z olmış kış+**la**+lar kış+la-ma-z olmış* (YED 207/4).

*Güz+**le** yurdundan gelip konıncagaz*

"Güz mevsimini geçirdiğimiz yerden gelip konacağız." (VN 2570).

Tü. T.: "+lak+, +lek+, +la+"

avlak "avı çok olan yer", *evlek* "tarlanın saban iziyle bölünen parçaları". Dönemde "k" bitimli şeklinin yanı sıra sondaki "k"nin düşmesiyle ortaya çıkan +la

eki de kullanılmaktadır: *kışla* (Hatiboğlu, 1974: 95). İncelenen kaynaklarda +le+ şekline rastlanmamıştır.

*Bugüne bugün İstanbul denince gözümün önüne kasvetli işgal kış+**la**+lar+ı gelir* (Kabaağaçlı, 2014: 25).

*Bu göl+**lek**+te dünyasını değiştirmiş* (Bilbaşar, 2017:129).

1.41.c. İşlevi

Türkçenin bütün dönemlerinde "yer adı yapma, belirtilen şeyin o yerde çok olduğunu bildirme" anlamları ortaktır. Bu sebeple tartışmalı da olsa 3 toponimcil ekinden [+lIk+, +lI+, +lAk+] biri olarak kabul edilmektedir (Şahin, 2007: 5). **Gök T.** döneminde soyut isimler türetme görevindedir: *ödleg* "felek" (Şirin, 2015: 38). **E. Uyg. T.** döneminde yer isimleri türetir: *tarıġlaġ* "tarla", *yaylaġ* "yayla". *İlleg* "memleket, hükümdar" sözcüğünde yer adı türetmenin yanında "unvan" bildiren bir ad türetme görevi de yapmaktadır (Erdal, 1991: 109; Eraslan, 2012: 99; Ata-Tulum, 2011: 37). Eraslan (2012: 99) *çaylaḳ, kaşgalak* "su kuşu", *toylaḳ* gibi hayvan isimlerinde de bu ekin var olabileceğini belirterek "hayvan isimleri türetme" işlevi olduğunu da eklemiştir. Bu dönemde yazılmış *Dasakarmapathavadanamala* adlı eserde görülen *çakarlag* "daire şeklinde olan, Buda'nın bağdaş kurarak oturduğu tasviri" (<çakra+ lag) sözcüğünde ise "biçim, özellik" bildiren bir ad türettiği görülmektedir (Elmalı, 2016: 362). **Kar. T.** döneminde isimlere "yer bildirme" anlamı yükler: *tarıġlaġ* "tohum ekilecek yer, tarla", *turuġlaġ* "durulan yer". Hayvan adları türetir: *kasgalak* "ördekten küçük bir kuş", *bagırlak* "çöl tavuğu". *Suvlag* sözcüğünde hem yer (sulak arazi) hem de hayvan adı (su canlıları) türetme işlevi ortak olarak görülür. "Zaman" bildiren sözcükler türetir: *üdläg* "öğle vakti" (Erdal, 1991: 89, 109; Nalbantoğlu, 2008: 96; Taş, 2015: 47). Köse (2018: 440) *könlek* "gömlek" (<kön "deri"+lek) sözcüğünü örnekleyerek ekin Eski ve Orta Türkçe döneminde kıyafet isimlerinde de kullanıldığını ifade etmiştir. **Har. T.**nde yer isimleri türetir. Bu isimlerde, ismin belirttiği varlığın çok bulunduğu yer (*otlag* "otlak", k*amışla*g "kamışlık") ve bir işi yapmaya uygun olan yer (*yaşla*g "pusu yeri", *kışla*g "kışlık") anlamları görülür. "Zaman bildirme" görevinde kullanılmıştır: *ödlek* "gün ortası, öğle vakti". *Köŋleq* "gömlek" (<kön "deri, cilt"+lek), *boyla*g "yular" sözcüklerinde eşya ismi türetme işlevi yapmaktadır (Eckmann, 2014: 335; Eckmann, 2014: 80; Toparlı-Argunşah, 2018: 52; Karagözlü, 2018: 117, 142, 149, 152). **Kıp. T.** "ismin belirttiği şeyin çok olduğu yer" anlamı kazandırır: *avlak, suvla*g "sulak arazi". Eşya isimleri oluşturur: *köŋlek* "gömlek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325; Toparlı, 2017: 219). **Çağ. T.** döneminde hem "yer" (*otlak*, *avlak* "av yeri") hem de "zaman" (*tülek* "bazı kuşların yılda bir kere tüylerini döktüğü vakit") anlamı veren isimler türetmiştir. Eşya adları yapar: *göñlek (*Argunşah, 2014: 105; Şavk, 2011: 133; Ka-

rasoy, 1998: 354). Teres (2009: 106) *azaglak* "az bir miktar" (<az "az"+ag+lag) sözcüğünde "miktar" anlamı verdiğini belirtmiştir. **E. An. T.** döneminde yer adı türetme görevini sürdürür: *ķışlaķ, otlaķ.* Eşya isimleri yapar: *gönlek.* Hayvan isimleri oluşturur: *bagırtla*k "yabani ördek, kılkuyruk kuşu" (Gülsevin, 2011: 116; Şahin, 2015: 54; Genç, 2005: 92; Yılmaz vd., 2013: 636). **Osm. T.** döneminde yer, mekan isimleri türetir. Bu adlar "belirtilen zamanı geçirmeye uygun yerleri (*yayla, kışla*)" ve "adın gösterdiği şeyin o bölgede çok bulunduğunu (*sulak, otla*g)" gösterir. Eşya isimleri türetir: *gönlek* (Tatcı, 1998: 211, 368; Tekin, 1992: 389; Hengirmen, 1983: 182). Deny (2012: 502) *toylak* "küçük toy kuşu" (<toy+lak), *taylak* "deve sıpası" (< tay+lak) sözcüklerinde bu ekin olduğuna yer vermiştir. Örneklerde "küçültme" anlamının varlığı dikkat çekmektedir. Zaman zarfı türünde sözcükler türetir. Bu işlev *Müyessiretü'l-Ulûm*'da "Size *sa*bah*la varalum* ve dahı *tañla varalum diseler sabah içinde ve* ta*ñ vaktinde varalum dimekdür; pes ma'lum oldı ki le (la) zarfiyyet manasın ifade eyler imiş.*" şeklinde yer almaktadır (Karabacak, 2002: 57). **Tü. T.** döneminde yer isimleri yapar: *yaylak, otlak.* Aşağılama içerikli insan özellikleri belirten sıfatlar türetir: *dişlek, ödlek, dazlak.* Hayvan adları (*çaylak, toylak*) ve hayvanlarla ilgili sözcükler (*bozlak* "kahve ve kül rengi tüylü") oluşturur. Yansıma sözcüklerden türeyen isim ve sıfatlar yapar: *cırtlak, çatlak, zırlak* (Erdal, 1991: 90; Banguoğlu, 2007: 186; Korkmaz, 2014: 131; Karaağaç, 2013: 274; Bayraktar, 2009: 105). Uzun vd. (1992: 119) +lAk ekinin Tü. T.de 10 adet sözcük yaptığını belirtmiştir. Aydın (2014: 54) bu ekin Anadolu ağızlarında çok daha yaygın kullanıldığını ifade eder: *cörtlek, cağlak, siylek, tolsak* vb. Araştırmacıya göre bu durum, ekin ilerleyen dönemlerde standart dilde de geniş kullanım alanı bulabileceğine işaret edebilir.

1.42. +lAr+

+lAr+ eki öncelikli olarak "çoğul yapma" göreviyle çekim ekleri arasında sayılmaktadır. Bu hâliyle bir tartışma konusu yaratmaz. Ancak zamanla bu işlevi genişleyerek yeni sözcükler türetme boyutuna gelen +lAr+, kimi kaynaklarda hem yapım hem çekim eki olarak değerlendirilirken kimi kaynaklarda yalnızca çekim ekleri kapsamında ele alınmaktadır. İncelemede ilgili ekin, yapım ve çekim eklerinin kesişim kümesinde yer aldığı kabul edilmektedir. Başdaş (2006: 5) bu özelliğe sahip, içerisinde +lAr+ ekinin de olduğu bir grup ekin "üçüncü grup-ara ekler" şeklinde adlandırılmasını önermektedir. Ekin kaynaklarda ele alınış biçimleri şu şekildedir:

Hatiboğlu (1974: 96-99) "yapım eki" olarak belirtmese de "çoğulluk" anlamı dışında 11 farklı anlam özelliğine yer vermiştir.

Eker (2006: 372) eke yapım eklerinde değinmemiş ancak çekim ekleri içerisinde Hatiboğlu'nun belirttiği anlam özelliklerine atıfta bulunmuştur.

Adalı (2004), Gülensoy (2010), Gencan (2007) ve Boz (2014) türetim ekleri içerisinde +lAr+ ekine yer vermemiştir.

Ergin (2013: 221) yapım ekleri içerisinde +lAr+ ekini değerlendirmemiştir. Ancak çekim eklerinde yer verirken "(...) yapım eklerinde de gördüğümüz gibi -gil ekinin yerini tutan hususî bir kullanıştan ibaret bulunmaktadır: *babam-lar, annem-ler* misallerinde olduğu gibi." ifadesinde türetim alanına girdiğine işaret eder.

Banguoğlu (2007: 188-189), Korkmaz (2014: 132) ve Çotuksöken (2011: 101-102) eki hem yapım hem çekim ekleri içerisinde ele alır. Biz de sözcüğe aşağıda sözcüğe kazandırdığı belirtilen farklı anlam özellikleri sebebiyle bu ekin iki yönlü incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

1.42.a. Kökeni

Poppe (2008: 102) ekin +*r çokluk eki ve +*la'dan oluşan bir birleşik ek olduğunu düşünmektedir. +la'nın diğer çokluk ekleriyle akrabalığını şu şekilde gösterir: -*la: -l=Mançuca -ta: -*t (Türkçe -t, Moğolca -d)=Mançuca -sa: -*s (Moğolca -s) ve "Bu nedenle -lar çokluk ekinin, -l çokluk eki (Moğolca ve Tunguzca) ile akraba olan -*la unsurunu içerdiğini ve -l'den ünlüleşmesi bakımından, tıpkı Tunguzca -sa'nın ve Mançuca -ta'nın Moğolca ve Türkçe -s ile -t'den farklılaşması gibi, farklılaştığını ifade edebiliriz." düşüncesine yer verir.

Munkácsi, ekin *ol* zamiri ile "+r" çoğul ekinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedir.

Hamilton (2015: 64) ilk olarak Bang'ın ortaya attığını belirttiği ekin etimolojisiyle ilgili şu ifadelere yer vermiştir: "(...) çokluk ya da topluluk eki -lar, -lär'in kökeni, ula-'ya geniş zaman bildiren -r eki eklenerek yapılmış olan, "birleşik, bir araya gelmiş" anlamındaki isim-fiil *ular'a dayalı olabilir; bu durumda, örneğin atlar "atlar" kelimesinin at- *ular'dan türemiş olması mümkündür; genel anlamda, at'ın "toplanması" ya da "at topluluğu" fikrini ifade etmektedir.".

Räsäen, *il-* "iliştirmek, birleştirmek" fiili ile +r geniş zaman ekinin birleşmesiyle meydana geldiği düşüncesindedir.

Baskalov, +la-, +le- isimden fiil yapım eki ile -r unsurunun birleşmesiyle oluştuğunu savunur (Baskalov, Räsäen, Munkácsi'den akt. Eraslan, 2012: 126-127).

Ramstedt (1957: 60), Türkçe +lar, +ler ekini Moğolcadaki "+nar" ekiyle ilişkilendirmiştir.

Menges ve Sinor (akt. Şçerbak, 2016: 183) ekin iki çokluk veya topluluk gösteren -l ve -r eklerinden oluştuğunu düşünmektedirler.

Emre (1940: 42) *Türkçede Çoğul (*) Belgisi -ler'in Etimolojisi Üzerine Bir Araştırma* adlı makalesinde ekin kökeni için şu ifadelere yer vermiştir: "Evela Kırg. sender "senler = siz" gibi çoğullar gelişmiş, zamanla eski -er belgisinden -*der doğmuş, 'r' komşuluğunda ise 'd' lamdaizme uğrıyarak -ler, bundan da genzel komşuluğunda -ner gelişmiştir.". Emre'nin +lAr+ ekinin kökeni olarak +dAr+ ekini düşündüğü görülmektedir. A. Von Gabain (2007: 62) ekin menşeinin tam olarak bilinmediğini belirtmekle birlikte dikkatli yazmalarda bu ekin sözcükten ayrı yazıldığına yer vermiştir. Bu bakımdan Gabain'in, ekin önceden bağımsız bir sözcük olduğuna ihtimal verdiği söylenebilir. Grönbech (1995: 51), +lar ekinin *gun* gibi daha önceden bağımsız bir sözcük olabileceğini belirtir. Kitabelerin okunmasının kesin şekilde tamamlanmasına kadar bu konuda bir yargıya varılamayacağını ifade eder. Korkmaz (1986: 43-52) *Türkçe ve Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri* isimli makalesinde Eski Türkçede kullanılan +lar/+ler ile Moğolcada kullanılan "+nar/+ner" eklerinin birbiriyle ilişkili olduğuna yer vermiştir. Korkmaz'a göre her iki dilde de ekin yalnızca akrabalık ve asalet bildiren kelimelerde kullanılıyor olması düşüncesini kanıtlar niteliktedir. Korkmaz, ekin bazı Uygur metinlerinde sözcükten ayrı yazılması ve Moğolcada zaman zaman sıfatlara da eklenmiş olması (*ak+lar bulıt*) sebebiyle bir zamir veya isim kökü ile çokluk eki kaynaşmasından ya da iki ayrı çoğul ekinin kaynaşmasından oluştuğu görüşlerini doğurduğuna yer vermiştir. Ancak araştırmacı, iki dildeki tarihî gelişmeleri ele alan karşılaştırmalı incelemelerle kesin bir sonuca varılabileceğini savunur.

1.42.b. Biçimi

Gök T.: "+lär+"

bäglär "beyler, soylular sınıfı" (Tekin, 2003: 101).

*Türük amtı bodun bäg+**lär** bödke körügme bäg+**lär** gü yanıltaçı siz* (Kül T.G11).

E. Uyg. T.: "+lar+, +ler+"

sizler, bodisabatlar "Buddha düzeyine erişmesine bir basamak kalan aziz". Hamilton, bu sözcükte onursal bir çokluğu vurgulamak için kullanıldığını belirtir (Hamilton, 2015: 96; Elmalı, 2016: 307).

*Ulug küçlüg qutlug bodısabat+**lar** ermäsär bu yerkä nän tägmägäy*

"Büyük, güçlü ve kutsal ruhla donanmış Bodhissatva'lardan (biri) olmasaydı, buraya kadar gelemezdi." (İKP XLV).

*(...) ölüngler siz+**ler** sngat tamunung korkınçıgın (...)*

"Sizler, Sanghāta adlı cehennemin dehşetinden ölün" (Maitr 82/52).

Kar. T.: "+lar+, +ler+"

Arablar, Türkler (Arat, 1947: 6; Bice, 1993: 35).

*Riyazetni kattığ tartıp kan+**lar** yutup (...)*

"Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup (...)" (DH H1).

*Bu türk+**ler** tilinde aceb kördükü* (KB A6 33).

Har. T.: "+lar+, +ler+"

Arablar, mu'minler (Eckmann, 2014: 3, 13).

*'Arab+**lar** adatı ol turur kim (...)* (NF 17/4).

*Ey mu'min+**ler**, sizler Peygambar 'as'ga duruz ve salavat ve selam ayta beriŋ*

"Ey müminler, sizler peygambere selam verin ve dua edin." (NF 3/4).

Kıp. T.: "+ler+, +lar+"

témirler "demirler", *cuvutlar* "Yahudiler" (Güner, 2013: 184).

*Haytadur ol kim togdı, Cuhut+**lar** ḫanı?*

"Yahudilerin kralı olarak doğan çocuk nerede?" (CC61b).

*(...) yahud başına börk koysa Mecusi+**ler**+niŋ börkin öz köŋli birle kimerse küç kılmayın, kafir bolur Teŋri Te'ala'ge*

"(...) yahut kimsenin zoru olmadan, kendi rızasıyla başına Mecusilerin börkünden taksa kafir olur." (İMS 5b).

Çağ. T. "+lar+, +ler+"

begler, begâtlar (Eckmann, 2005: 61).

*Kan+**lar** döker gözüm niçe kim ola münfecir*

"Gözüm kaynayıp akar gibi kan döker." (AD 437/6).

*Tarhani+**ler**+de Şeyh Selman Eteke'nin oglıdur*

"Tarhanilerden Şeyh Selmân Eteke'nin oğludur." (MN T178).

E. An. T.: "+ler+, +lar+"

Ademiler, yaġmurlar (Gülsevin, 2011: 9-10).

*Ağ sancak götürende müsülman+**lar** arhası olsun* (DK V25)

(...) ol kimselerüŋ ki ni'met verdüŋ kakılmışlardan degüllerden *ki Yehudi+**ler** azgunlardan degüller ki Nasrani+**ler*** (SKT 1b).

Osm. T.: "+lar+, +ler+"

dünyalar, yüzler (Deny, 2012: 157, 288).

*Çok+**lar** gemiden çıkup denize dalmadılar* (YED 38/2).

*Kim beni kâfir+**ler** arasında ög*

"Kim beni kafirlerin arasında överse." (ÇN 195).

Tü. T.: "+ler+, +lar+"

etçiller, avcılar

*Ada+lı+**lar**'ın seslenişiyle 'Horoz Reis'* (Akın, 2004: 34).

*Cehennemde yanan ifrit gibi on yıl alev+**ler**+de yavaş yavaş büyür (...)* (Kabaağaçlı, 2014: 7).

1.42.c. İşlevi

Gök T.de hâkim zümreyi belirtmek amacıyla kullanılmaktadır: *bäglär* "beyler, beyler-soylular sınıfı" (Tekin, 2003: 101). Bu dönemde çoğul eklerinin seçimi, kişilerin toplum içerisindeki yerini ifade etmesi bakımından önem taşır. Korkmaz (1986: 43-52) ekin, yalnızca "akrabalık ve asalet" bildiren kelimelere getirildiğine yer verir: *ög+ler+im* "süt annelerim", *kunçuy+lar+ım* "prenseslerim". Örneğin bir başka çoğul eki olan +t yüksek rütbeli kişiler için kullanılmaktadır (Tekin, 1976: 21). **E. Uyg. T.** için Gabain (2007: 62) ekin Eski Türkçe dönemindeki işlevi ile ilgili şunları söyler: "+lar'ın bu fonksiyonu (çokluk) belki de tali bir fonksiyondur; çünkü, özellikle saygı ve hürmet bildiren bir isim +lar ekli hâlde de teklik ifade edebilir: *bodisawatlar* 'bir bodisatva' ". Elmalı (2016: 306) ise bu fonksiyonu *sizler* sözcüğüyle örnekler. Sözcüğe nezaket anlamı vermek için kimi zaman *ogulanıŋızlarnı* "çocuklarınızı" sözcüğünde olduğu gibi iyelik eki ile çoğul ekinin yerleri de değişebilmektedir. **Kar. T.** döneminde sayılamayan varlık isimlerine gelerek "abartı" anlamı yükler: *kanlar, tämürlär* "demirler". Aynı milletin vatandaşlarını belirtmek için kullanılır: *Türkler, Arablar* (Arat, 1947: 6; Bice, 1993: 3, 35; Kök, 2004: 333). **Har. T.** döneminde "bir dine, düşünceye bağlı olan topluluğu" anlatmak için kullanılır: *müminler, Yahudiler.* Bir milletin vatandaşlarının veya bir kabilenin üyelerinin tamamını kapsayan isimler türetir: *Araplar, Kureyşliler* (Eckmann, 2014: 3, 13, 20). **Kıp. T.** döneminde "bir dine, tarikata, düşünceye bağlılık" belirtir: *mecūsîler* "Mecusiler, Zerdüştler", *cuvutlar* "Yahudiler". Aynı milletten, ka-

bileden olanları ifade eder: *Arebler, Kureyşîler*. Sayılamayan adlardan sonra gelerek bu adlara "abartma" anlamı verir: *témirler* "demirler", *kökler* "gökler" (Toparlı, 2017: 34, 68, 131; Güner, 2013: 184). **Çağ. T.** döneminde "bütün, topluluk" anlamı vermek için kullanılır: *begler, begâtlar* "bütün beyler". Abartma anlamı yüklemek için kullanılır: *gökler, kanlar.* Bir milletin vatandaşlarının tamamını karşılamak üzere kullanılır: *Habeşler* (Eckmann, 2005: 61, Akdoğan, 1988: 294, 474). **E. An. T.** döneminde "bir topluluğun tamamı" anlamı verir: *kâfirler, müşrükler.* Bir milletin vatandaşlarını bütün olarak ifade eder: *Selçukîler* "Selçuklular", *Arablar*. "Bir dine bağlı olanların tümü" anlamı verir: *Yehudiler, Nasraniler*. Zarf görevli sözcüklerden sonra getirildiğinde günümüzde +lArI ekinin kazandırdığı anlamı verir: *kimdür geceler tapuŋa mahrem*. Sayılamayan adlardan sonra gelerek "abartma" anlamı kazandırır: *ḳarlar, yaġmurlar* (Gülsevin, 2011: 9-10; Yavuz, 2017: 58; Küçük, 2014: 87, 171). **Osm. T.**nde "topluluk, bir düşünceye bağlı grup" anlamı verir: *dörtler (meclisi), kırklar*. "Aşırılık, abartma" anlamı yükler: *dünyalar (kadar mal), ḳanlara (boyamak)*. Basamak değeri bildirir: *onlar, yüzler.* Özel adlara gelerek "benzerleri" anlamı kazandırır: *Mecnunlar.* "Bir millete mensup olanlar" ifadesi kazandırır: *Arablar, Fransızlar.* Dine mensup olanların tamamını bildirmek için kullanılır: *Müselmanlar.* Soy, sülale anlamı katar: *Osmaniler*. Kalıplaşmış sözcük gruplarında (*Üç Aylar, kırklar*) çoğul anlamı verme işlevini yitirip kalıcı adlar oluşturduğu görülür (Deny, 2012: 157, 288-289; Atalay, 1946: 52; Tatcı, 1998: 333; İpekten ve diğerleri, 2017: 50; Köksal, 2018: 553; Yavuzarslan, 2019: 29). **Tü. T.** döneminde ekin ele alınışı konusunda farklılıklar görülür:

Ergin (2013), Deny (2012: 157), Adalı (2004), Gülensoy (2010), Eker (2006), Kahraman (2005) ve Karaağaç (2013) +lAr ekine yapım ekleri içerisinde yer vermemişlerdir. Gülsevin (2004: 1278-1280) yapım ve çekim kategorisinde yer vermeyip eki "kategori ekleri" şeklinde adlandırdığı farklı bir sınıfta incelemiştir. Banguoğlu (2007), Korkmaz (2014) ve Eraslan (2012) ekin kimi durumlarda yapım eki görevi üstlendiğini düşünerek eki yapım ekleri bölümünde ele almışlardır. Korkmaz (2014: 132) ilgili ekin diğer çekim eklerindeki kalıplaşmadan ayrılan yanının "belirli nitelikteki adlara kurallı olarak gelebilmesi" olduğunu belirtir. +lAr ekinin yapım ekli işlevleri şu şekildedir: Kişi adlarından sonra getirildiğinde "benzerlik" anlamı verir: *Fatihler, Mustafa Kemaller*. Ulus ve yer bildiren adlardan sonra "topluluk, genelleme" anlamı verir: *Türkler, Mersinliler, köylüler*. Özel ad, akrabalık isimlerine eklendiğinde "aile, topluluk" anlamı kazandırır: *Güldenler, ablamlar*. Bu kullanımda +gil+ ekiyle eş görevli olduğu görülür. Ancak kimi sözcüklerde +giller şeklinde kullanımlar da mevcuttur: *dayımgiller, Ayşegiller*. Bir dine, tarikata, düşünceye bağlı olanları ifade eder: *Alevîler, Musevîler, sosyalistler*. Bir siyasi parti veya fikre bağlı olma, destekleme anlamı verir: *Yeşiller, Kızıllar*. Ya-

lın veya +lI+ ekiyle genişletilmiş özel adlardan "millet, kavim, devlet adları" türetir: *Osmanlılar, Avşarlar, İspanyollar*. Sıra dağlar, takımadalar gibi coğrafî terimler oluşturur: *Toroslar, Alpler, Adalar*. Bilim alanlarında "familya, türdeşlik" anlamı verir: *eklem bacaklılar, yırtıcılar*. Adlarla kalıplaşarak yer adları oluşturur: *Çifteler, Pasinler*. Sayılamayan kimi adlara abartma anlamı yükler: *soğuk havalar, dünyalar*. Bazı kalıplaşmış kullanımlarda görülür: *iyi geceler, sıhhatler olsun*. Tekil kişilere veya varlık adlarına getirildiğinde "saygı, nezaket" anlamı verir: "*Biraz önce valideleri hanımefendiyi gördüm.*", "*Sayın bay evdeler mi?*" Aşağı yukarı, yaklaşık olarak anlamı verir: *Beş yaşlarında bir çocuktu* (Hatiboğlu, 1974: 96-98; Gencan, 2007: 188; Kahraman, 2009: 65; Korkmaz, 2014: 132; Banguoğlu, 2007: 189; Eker, 2006: 372).

1.43. +lAyIn+

1.43.a. Kökeni

Çağatay (1943: 104) ekin birleşik bir ek olduğunu düşünür ve ayrımı şu şekilde yapar: -la: isimden fiil yapan ek, -yu: gerundium eki, -n: vasıta hali eki. Erdal (1991: 124) +lAyIn ekinin kökeni olabilecek +lAyU ekini birleşik ek olarak kabul eder ve +la-y-u/+le-y-u olarak ayırır. Deny (2012: 251) ekin köken bilgisi ile ilgili iki durum vermiş, bu durumlar arasında kararsız kaldığını ifade etmiştir. Deny'e göre zarf yapmaya oldukça müsait *ile (-le)* ile +In+ eklerinin birleşmesiyle oluşmuş olabilir ya da bu ek bir fiil kipi olabilir. Ancak Ali Ulvi Elöve Deny'nin görüşlerini bir dipnot ile eleştirir: "*Bizce bu iki durum da uzak görünmektedir. Bu ek yine yalnızca +In'dan meydana gelmiştir. Bilindiği üzere bu, her çeşit kelimenin sonuna eklenebiliyor. Nitekim yazar bunların birçok örneğini vermiştir; fakat yalnız sonu +lIK ile türemiş kelimelerin y'nin alışı yönü düşünülmemiştir. İşte böyle kelimelerde +lIK eki son harfinin k> g> ğ> y değişimleriyle +lIy olarak +In'la beraber +lIyIn biçiminde bir biçim almış gibi görünmektedir: gecelikin geceligin> geceliğin> geceliyin (ğ iki ünlü arasında kalmakla y olur.) 'geceye özgü hâlde' akşamlıyın 'akşama özgü hâlde' vs. Bunlardaki esrelerin ahengi gereğince sonradan üstün olduğu anlaşılmaktadır: akşamlayın geceleyin vs.*"

Tekin (2016: 219) ekin gelişimini şu şekilde açıklar: E. Uyg. T. döneminde "göre, birlikte, olarak" anlamı veren "+lügün" (*sözinlügün* "sözlerine göre", *tengrilerlügün* "tanrılarla birlikte")> ? > +leyin. Tekin, kendi görüşünü çeşitli açılardan eleştirerek bazı izahlarda bulunmuştur:

1. Ekin ilk hecesindeki "i, ü"nün "e"ye dönüşmesi ses değişimleri ile açıklanamamaktadır. Bu sebeple E. Uyg. T. döneminde kullanılan +le, +leyü (*ikile, ikileyü*)

eklerinden analoji yolu ile değişmiş olabilir. 2. Ancak *ikileyü* örneğinin *ikilegün* şeklinden evrildiği düşünüldüğünde g>y değişimi nasıl aydınlatılmalıdır? Tekin, bu ses değişiminin hiçbir örnekte rastlanmadığını belirterek büyük ihtimalle konuşma dilinde görülen +*liyü ekinden etkilendiğini ifade eder. Açıklamalarını şu şekilde kısaltır: "*iki+ligü(+n), *iki+lügü(+n)=[analoji: +le]*iki+le+gü(+n)< (iki ünlü arasındaki g sesinin konuşma dilinde dönüştüğü y'nin yazıya sokulmasiyle): iki+le+yü< *iki+le+yü+n< iki+le+yi+n". Ergin'in (2013: 173) ekin oluşumuyla ilgili iki görüşü vardır: 1. İsimden fiil yapma eki olan +la-, +le- ile -ı, -i zarf-fiil eki kaynaşmış, ardından +n instrumental eki de özelliğini kaybederek bu birliğe katılmıştır. Ergin'e göre ekin aslı -la-y-ı-n, -le-y-i-n şeklindedir. "y"yi yardımcı ses olarak kabul etmektedir. 2. *İle* edatı ile Eski Türkçedeki *i-* "takip etmek" fiili klişeleşmiş zarf-fiil ve instrumental şeklinin birleşmesi ile ortaya çıkmıştır: ile+i-y-i-n. Ancak anlam ve şekil bakımından ikinci gelişimin pek mümkün olmadığını belirtir. *Umduğ-u-m-layın, didüg-ü-m-leyin* gibi örnekler vererek iyelik ekinden sonra gelmesinin ekin eskiden çekim eki olduğunu açıkça gösterdiğini savunur.

Korkmaz (1960: 175) ek yığılması olaylarını incelediği makalesinde +layun+< +la-y-un şeklinde ayırmıştır. *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi* eserinde ise +lEyİn+ ekinin içinde +In ekinin de var olduğu görüşüne karşı çıkarak ekin zarf-fiil kaynaşmasından oluştuğunu belirtmektedir (Korkmaz, 2014: 130). Banguoğlu (2007: 181) iki bilelik ekinin in *elig+in* "elle" ve +le) üst üste gelmesiyle oluşan birleşik bir ek olduğu görüşündedir. +lAyIn+ ekinin, +In ekinin uzatılmış hâli olduğunu belirtir. Kuznetsov (1995: 245) eki *diye< deyü* sözcüğüne dayandırır. Sözcükteki "d"nin "l"ye dönüştüğünü ifade eder. *Diye* sözcüğünün "gibi" anlamını eke aktardığını belirterek "*Gece deyi(n) (diye) yattı>Gece-leyin yattı.*" örneğine yer verir.

Eker'in (2006: 352) görüşleri şu şekildedir: Zaman zarfı yapan -lA'nın (krş. *tañla, ödle vb.*) -n araç durumu ekiyle birleşmesinden oluşmuş izlenimi vermektedir. Ancak bu durumda lA+n birleşmesinde y ve /ı/ türemesini açıklayabilecek bir veri yoktur. Aynı biçimde araç durumu eki -lA' nın eski araç durumu eki ile birleşmesinden -lA+ n< -lAyIn gelişimini oluşturacak seslik ve tarihsel koşullar da söz konusu değildir.

İlhan (2009: 1546) ekin önceden *layu* şeklinde bir kelime olduğunu, bu kelime üzerine vasıta hâli eki +n'nin getirilmesiyle oluştuğunu ifade eder. Yazara göre ekin ünlü uyumlarına uymaması onun bir kelimeden geldiği görüşünü desteklemektedir. Tek şekilli -yor ekinin *yorı-r*'dan gelmiş olması ile +lAyIn ekinin *layu*'dan gelmiş olması İlhan'a göre benzerlik taşır.

Doğan (2014: 14) ekin yapım eki+zarf-fiil eki kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtmiş ve +le-+y+-in şeklinde ayırmıştır.

1.43.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+layu+, +leyü+"

bulıtçulayu "bulut gibi", *ikileyü* "tekrar, yeniden" (Eraslan, 2012: 99).

*(...) kününa ayıŋa mun+çu+**layu** berip (...)*

"(...) günlerce, aylarca böyle verildiği için (...)" (İKP 7).

*Elig beg iki+**leyü** barmazun*

"Hükümdarımız tekrar gitmesin" (DSKP 1542).

Kar. T. "+layu+, +layın+"

aḏığlayu "ayı gibi", *şuturlayın* "deve gibi" (Taş, 2015: 47; Bice, 1993: 43).

*Şutur+**layın** bağlap aldı ikki kolın*

"Develer gibi bağlayıp aldı iki kolunu." (DH H24).

Har. T. dönemi için taranan eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır. Kalsın (2013: 146) *Harezm Türkçesi Grameri-İsim* eserinde +lAyU ekinden "araç durumu eki" olarak bahsetmiş ancak örneklememiştir.

Kıp. T.: "+layın+, +leyin+"

kéceleyin, yagmurlayın (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325).

*Ol secde kılmak farz-turur ötenür maŋ+**layın** koymak birle takı burnın koymak birle takı iki ayakın koymak birle (...)*

"O secde kılmak farzdır, burnu koymak, iki ayağı koymak (...) ile ödenir." (İMS 168a).

*Tenrige anda sen sızdın yav+**leyin** aar ok sindin*

"Tanrı'ya orada sen eridin, yağ gibi ona sindin." (CC 69a37).

Çağ. T. "+layın+, +leyin+"

arslanlayın "aslan gibi", *tirigleyin* "diri iken" (Argunşah, 2014: 105).

*Taŋ+**layın:** ʿale-l-seher, sab*ah*leyin* (SEL-"taŋlayın").

*Gel-in+**leyin** tonanur diyilür* (AD XXVI/21).

E. An. T.: "+layın+, +leyin+"

ancılayın, ikileyin (Gülsevin, 2011: 117).

*Kimsene ben+çi+**leyin** zâr olmasun*

"Kimseler benim gibi yanmasın." (MT 400).

*Ocağuna bu+n+çı+**layın** avrat gelsün*

"Evine bunun gibi eş gelsin." (DK D6).

Osm. T.: "+layın+, +leyin+"

sabahlayın, geceleyin (Deny, 2012: 250).

*(...) yukarıda malum da bu+n+ca+**layın**+dur* (MU 89/6).

*Can u gönülde lale+**leyin** mihr dagı var* (HB A23b).

Tü. T.: "+leyin+, +layın+"

geceleyin, yatsılayın (Atalay, 1942: 192; Gülensoy, 2010: 526).

Bu dönemde genellikle ince ünlülü şekli kullanılmaktadır. Ergin (2013: 174) bu durumu "y"nin etkisine bağlar. Fakat *yatsılayın, tanlayın* örneklerinde kalın şekliyle kullanıldığı görülür (Atalay, 1942: 192; Gülensoy, 2010: 526). "le" ile biten *öğle* sözcüğüne eklendiğinde kakafoniyi önlemek için tek "le" kullanılır: öğle+leyin> *öğleyin*. Ancak kelime ile ek arasında "n" kullanıldığı durumlarda her iki "le" de korunur: *öğlenleyin*.

*Sabah tanyeri ağarınca mavi üzerine kükürt sarısı (...) akşam+**leyin** menekşe zemin üzerine leylaki şiveye kayan sürgün evi, kimi barındırıyordu acaba* (Kabaağaçlı, 2014: 198)?

1.43.c. İşlevi

E. Uyg. T. döneminde "benzerlik" anlamı verir: *munçılayu* "böyle, bunun gibi", *bulıtçulayu* "bulut gibi". Zarf türünden sözcükler oluşturur: *tegirmileyü* "çepeçevre" (<tegirmi "yuvarlak"+ leyü). Bu dönemde "zaman" anlamı verme görevi +le ekiyle karşılandığı için pek çok dönemde olduğu gibi "zaman bildiren sözcükler türetme" görevinde kullanılmaz: *tünle* "geceleyin" (Eraslan, 2012: 99; Elmalı, 2016: 190). **Kar. T.** döneminde "benzerlik" anlamı verir, "gibi" işlevi görür: *rustamlayu* "Rüstem gibi", *uḏlayu* "sığır gibi" (Taş, 2015: 47). **Kıp. T.**nde "zaman" bildiren sözcüklerden sonra gelerek bu sözcükleri zarflaştırır: *kündüzleyin*. Eklendiği sözcüğe "benzerlik" anlamı verir, durum zarfları yapar: *ugurlayın* "hırsız gibi" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 325). **Çağ. T.** döneminde zaman adlarına eklenip bu sözcükleri zarf yapar: *tanlayın* "tan vakti". "Benzerlik" ilgisi kurarak isimlere zarf görevi yükler: *bülbülleyin* "bülbül gibi", *arslanlayın* "arslan gibi" (Argunşah, 2014: 105). **E. An. T.** döneminde isimlerden "benzerlik, gibilik" anlamı taşıyan zarflar türetir: *sulayın* "su gibi", *kömürleyin* "kömür gibi". Sayı isimlerinden sonra kullanıldığında "sefer, kez" anlamı verir: *ikileyin* "iki kere, ikinci kez", *üçleyin* "üçüncü defa" (Şahin, 2015: 55; Korkmaz, 2011: 71; Yılmaz vd., 2013: 875, 1134). **Osm. T.** döneminde zaman anlamlı sözcükler türetir: *sabahleyin, öyleyin*. "Benzerlik,

gibilik" anlamı vermek için kullanıldığı görülmektedir: *Âdemleyin* "Adem gibi", *deryalayın* "deniz gibi" (Korkmaz, 2014: 71, Tatcı, 1998: 326). **Tü. T.**nde zaman isimlerine gelerek bu isimleri zaman zarfları yapar: *geceleyin, akşamleyin* (Gülensoy, 2010: 526). Bu ilgide kök durumundaki sözcük ile ek almış sözcük arasında anlam farkı çok azdır. Ancak Eker (2006: 352) belirli bir zamana en çok vurguyu bu ekin yaptığını belirtir.

1.44. +lAz+

1.44.a. Kökeni

Ekin kökeni Korkmaz'da (2014: 133) +lA- isimden fiil yapım eki ile fiilden isim yapan -z+ ekinin kaynaşmasıyla oluşmuş kabul edilmektedir.

1.44.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Tü. T.: "+laz+, +lez+"

oflaz "mükemmel", *üflez* "zayıf, cılız" (Korkmaz, 2014: 133).

1.44.c. İşlevi

Tü. T. döneminde sıfat görevli sözcükler türetir. Bu sıfatların genellikle "aşağılama" içerikli olduğu görülür: *yırtlaz* "göz kapağı dışa dönük biçimsiz kimse", *üflez* "cılız, sıska", *kertlez* "basık burunlu" (Korkmaz, 2014: 133).

1.45. +lI+

1.45.a. Kökeni

Kuznetsov (1995: 242) Türkçede ön ses olarak "l" bulunmadığından +lI/+lIg ekindeki "l" sesinin başka bir sesten dönüştüğünü düşünmekte, bu nedenle ekin kökenini *sıġ-* fiiline dayandırmaktadır. Ekte görülen "s>l" değişiminin sebeplerini şu şekilde açıklar: *sıġ-* fiilinin son sesi atıldığında geriye kalan bölüm *sı*, dönemin iyelik eki olarak zaten kullanılmaktaydı. Ön ses de atılamazdı, çünkü yükleme hâli eki olarak +ıg eki kullanılmakta veya oluşum aşamasındaydı. Böylelikle ön seste değişiklik yapma yoluna gidilmiştir. Benzer değişiklik "+sa(r), +(ş)ar, +lar" eklerinin oluşumunda da görülmektedir.

Hamilton (2015: 67) ekin "bağlı, asılı, ilişkili olmak" anlamına gelen *il-* fiiline, fiilden sıfat türeten "-°g" eklenerek oluştuğunu düşünmektedir: *ellig* "devletli, devlete sahip kişi" (< el "devlet, millet"+ lig).

Önler'e (2004: 1-6) göre günümüzde kullandığımız +lI ekinin verdiği anlamlardaki farklılıklar (*Osmanlı* "devlet adı", *Salihli* "yer adı", *güçlü* "bir şeye sahip olma", *Edirneli* "bir yere mensup olma") tek görünüşlü ancak birden farklı +lI+'nın olduğunu gösterir. Addan sıfat yapan (*yağlı, güçlü),* nesne adlarından türetilen yer adları (*Işıklı, Kuşaklı*) ve bir yere mensubiyet, o yerin halkından olma (*Mekkelig* "Mekkeli", *Ankaralı*) anlamları veren +lI+; Eski Türkçedeki +lIg+ ekinden gelişmiştir. Ancak özel adlardan +lI+ eki ile türeyen yer adları ve devlet, beylik, boy adlarının semantik yapıları göz önüne alındığında, bu +lI+ ekinin sıfat yapan +lIg+'dan gelmiş olmasının mümkün olmadığını ifade eder. Belirtilen yapılardaki ekin *oğlu* ya da *eli/ili* sözcüklerinin ekleşmesiyle türemiş olabileceği üzerinde durur. Evliya Çelebi'de isimleri zikredilen *Erdem oğlu, Mezit oğlu, Kara İsa oğlu* köylerinin günümüzde *Erdemli, Mezitli, Karaisalı* olarak adlandırılmasını; *Osmanlı*nın *Osman oglı*>*Osmanlı*, *Karahanlı*'nın *Karahan oglı*>*Karahanlı* biçimlerinden gelişmiş olabileceğini oğlu>+lI+ değişimi şeklinde yorumlar. Bu tür özel adlardan kurulan kimi yer adlarının da *eli* sözcüğünden evrildiğini belirtir: *Yahya eli*>*Yahyalı, Salih eli*> *Salihli*. İkilemelerde kullanılan ve "hem…hem" anlamı veren +lI+ ekinin ise tarihî dönemlerde kullanılan +lIg+ eki ile ilgisi bulunmadığını belirtir. Bu ekin eski metinlerde de +lI+ biçiminde olduğunu (*enili eçili, edgülü ayıglı*) ancak zamanla eklerin birbirine karıştığını savunur.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 83) ise ekin eski bir "ortaklık hâli ekine" dayandığını şu sözlerle ifade eder: "Çağdaş Türk yazı dillerinde ortaklık hâli yoktur. O, eski Türk yazıtlarında da bulunmamıştır. Bu hâlin, çok önceden yani eski Ön Türkçe döneminde kaybolduğu görülüyor. Fakat bu hâlin değişmiş anlam yapısıyla ile izleri korunur. Çağdaş Türk yazı dillerinde aitlik sıfatlarının -lıg, -lı ekleri -lıg biçimindeki ortaklık halinin izleridir."

1.45.b. Biçimi

Gök T.: "+lıg+, +lig+, +lug+, +lüg+, +li+, +lı+"

yaraklıg "silahlı", *tizlig* "güçlü", *kullug* "köleli, köle sahibi", *kürlüg* "aldatıcı, hilekar" (Tekin, 2003: 83).

*Baş+**lıg**+ıg yüküntürmiş tiz+**lig**+ig sökürmiş*

"Başlıya (dikbaşlıya) baş eğdirmiş, dizliye (direnene) diz çöktürmüş." (Kül T.D6).

*Ol ödke kul kul+**lug** bolmış erti kün kün+**lüg** bolmış erti*

"O devirde köleler köleli, cariyeler cariyeli olmuştu." (Kül T.D76).

(...) *ini**li** eçi**li** kikşürtükin üçün beg**li** bodun**lıg** yonaşurtukın üçün* (...)

"(...) kardeşli ağabeyli kışkırttığı için, beyli halklı iftira attığı için (...)" (Kül T.D21).

E. Uyg. T.: "+lıg+, +lig+, +lug+, +lüg+, +li+"

ḳullıġ "kullu, köleli", *illig* "hükümdar", *otlug* "ateşli", *körklüg* "güzel", *ölürgeli* "öldürmek" (Eraslan, 2012: 99-100; Tekin, 2019: 10). Bu dönemde, sonu "l" ile biten sözcüklere eklendiğinde çiftleşen "l"lerden birinin kullanılmadığı görülür: *tükälig, köŋülüg* (Erdal, 1991: 139).

*Kim kayu tın+**lı**g beglerde agır yazu*k+***lu**g bolup tutup öl-ür-ge+**li** azu kınagalı sakınsar (...)*

"Herhangi bir canlı varlık, beylere karşı suç işlese, tutup öldürmeği veya işkence etmeği tasarlasalar (...)" (KİP 25-27).

*Bilga bilig+**lig** sav üza taşa turur üzüksüz yüzmin tör+**lüg** yeg dyanlar, yma birla tolu arür*

"Bilgelik erdemi daima suyla ve yüz bin mükemmel samadhi 'aydınlanma' ile doludur." (AY 1141).

Kar. T.: "+lıg+, +lig+, +lug+, +lüg+, +luk+, +lük+"

azıglıg "cesaretli", *berimlig* "verimli, borçlu", *budunlug* "uluslu", *körklüg* "güzel", *yaşluk, türlük* "türlü" (Hacıeminoğlu, 2013: 15, Dilaçar, 2016: 138; Bice, 1993: 25; 110).

*Baha+**lıg** dinar ol biliglig kişi*

"Bilgili kişi kıymetli dinardır." (AH 85).

*Bilig+**lig** ukuş+**lug** er erse silig*

"Bilgili, akıllı ve temiz kalpli insan ise" (KB 5520).

*Yıgaç uçıŋa yil tegir körk+**lüg** kişike söz kelir*

"Ağaç dalına yel değer, güzel kişiye söz gelir." (DLT 140).

*Özi hayran köŋli veyran közi yaş+**luk***

"Özü hayran, gönlü viran, gözü yaşlı." (DH H12).

*Miŋ tümen tür+**lük** hatâlar mendin ötse afv kıl*

"Binlerce türlü hata benden geçse affeyle." (DH H31).

Har. T.: "+lıg+, +lig+, +lug+, +lüg+, +luk+, +lük+, +li+, +lı+, +lu+, +lü+"

baḫtlıġ "şanslı", *hürmetlig* "saygıdeğer", *orunluġ* "yararlı", *örtüglüg* "örtülü, gizli", *saçluk* "saçlı", *töllük* "zürriyetli, döl döş sahibi", *sonlı, önli, yazuḳklu* "suçlu, günahlı", *türlü* (Ata, 2002: 68; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188; Kalsın, 2013: 83; Karagözlü, 2018: 115, 178).

*Taŋrı tvt İsma'il peygamber oglanlarıdın Kinana at+**lı**g qabilasındın Qurayş qabilasını ödürdi*

"Allah, İsmail peygamber oğullarından Kinâne kabilesinden Kureyş kabilesini seçti." (NF 1/6).

*Vera şübhe+**lig**+din ırakrak turur*

"Haramdan kaçınma şüpheli olmaktan daha uzaktır." (MM 323).

*Taqı koy+**lu**g kişi börüdin qorqgay*

"Dahi koyun sahibi kişi kurttan korkar." (NF 11/10).

*Eger bolsa bende ne tür+**lüg** tişi*

"Ne türlü dişi olursa olsun" (MM 72).

*Saç+**luk***

"Saçlı" (İML 69A).

*Töl+**lük***

"Zürriyetli, döl döş sahibi" (İML 119A).

(...) k*ınadı anı, yazu*k+***lu** tedi aŋa* (ME 87/4).

K*amug tür+**lü** ta'at tamam suret ol*

"Her türlü ibadet tamamen surettir." (MM 326).

*(...) Ubade+**li**"Ubadeli", Musıl+**lı** "Musullu", Bagdad+**lı** "Bağdatlı"* (İML 70A).

Kıp. T.: "+lı+, +li+, +lu+, +lü+"

atlı, biligli "bilgili", *bahâlu* "pahalı", *köŋüllü.* Bu dönemde sondaki "g ve ḫ" sesinin büyük oranda düştüğü +lIg+, +lIḫ+, +lIk+> +lI şeklinin benimsendiği görülür. Ancak bazı örneklerde "g, ḫ, k"nin korunduğu örneklere az da olsa rastlanmaktadır: *ḳanlıġ* "kanlı", *türlüg* "türlü", *örtlik* "ateşli" (Toparlı, 2017: 39; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326; Güner, 2013: 122).

*Bügenekli çert terek. Ol tutgun kişidir, bugov+**lı***

"Üstü örtülü yaş ağaç. O zincire vurulmuş tutsak kişidir." (CC60a 44).

*(...) takı menfa'at+**li** bolgay* (İMS 2a).

*On+**lu** sol+**lu** ayırgan otuz tümen öneydir*

"Sağlı sollu ayırıp otuz tümen göğe yükselir." (CC 60a 32)

(...) kısmet kılgıçı *'azim hoş ıylı körk+**lü**+n+i kaygursun* (GT 7/6).

*Ört+**lik** tamukka tüşerler*

"Ateşli cehenneme düşerler." (CC 59a)

*Adam yazuḫı üçün öl-üm+**lüḫ** bolduḫ edi*

"Adem'in günahı için, ölümlü olduk idi." (CC 73a5).

*Teŋri'niŋ hükmleri üç tür+**lüg**-turur* (İMS 31b).

Çağ. T. döneminde ekin son ünsüzünde görülen g-k ikiliği ve son ünsüzün kimi zaman düşürülüp kimi zaman korunması sebebiyle ekin biçimlerinde artış görülür:

"+lıġ+, +lig+, +lug+, +lüg+, +lık+, +lik+, +luk+, +lük+, +lı+, +li+, +lu+, +lü+"

ahdlıġ "yeminli", *mėnizlig* "gibi", *muŋlug* "sıkıntılı", *közlüg* "gözlü", *aḫlāḳlıḳ* "ahlaklı", *bendelik* "kulluk, kölelik", *otluḳ* "ateşli", *sözlük* "sözlü", *aḳıllı, keŋeşli* "dayanıklı", *ḳanlu* "kanlı", *körklü* "güzel" (Argunşah, 2014: 105; Eckmann, 2005: 46; Karasoy, 1998: 370).

*Mundak büzürg-var-i 'ali-mikdar Baharistan at+**lıg** kitabıda kim sikkiz ravza açıpdur*

"Böylesine ulu payeli yüce kişi, Baharistan adlı kitabında, sekiz ravza (bahçe, bölüm) açmış." (MN T3).

*Evvelinde aşina+**lık** kılmas irdi yar yar* (ŞHD 30b2).

*Gu erk+**lik** tu şah u diger sahib-i ihtiyar* (NK 101a).

*Amma ahlak ve sıfatı batın 'ilmide yaru-g+**luk** tapkanın münafisidür*

"Ama ahlak ve sıfatları bâtın ilminde yücelmiş olanlara uymamaktadır." (MN T9).

*Bil-gü+**lüg**+dür sözidin çün boldı köŋli enveri*

"Sözünden bellidir çünkü gönlü nurludur." (ŞHD 180a12).

*Tok+**lı** başed kospend u lik ta yeksale-i u est* (NK 98b).

*Ahmed-i Muhtâr'a sensin kuvvet ü nusret viren (...) ü dür+**lü** dür+**lü** hoş-hısâl*

"Ahmed-i Muhtar'a kuvvet veren ve yardım eden ve türlü türlü güzel huy veren sensin." (AD II/22).

E. An. T. döneminde ekin yuvarlak ünlülü şekillerinin yaygın kullanıldığı görülür: "+lu+, +lü+"

boylu, gizlü (Gülsevin, 2011: 118).

Sınırlı sayıda düz ünlülü kullanımları vardır:

boylı, sevgüli (Genç, 2005: 98).

*Kuşlara yüz dür+**lü** dürişmek gerek*

"Kuşlara yüz türlü çalışma gerek." (MT 13).

*Sakal+**lu** bozaç turgay sayradukta (...)*

"Sakallı bozumsu renk çayır kuşu öttüğünde (...)" (DK D11).

Osm. T. için Kartallıoğlu (2011: 389-391) ekin gelişimini incelemiş ve şu yargılara varmıştır: Ekin yuvarlaklıktan tekrar düzlüğe geçişi 16. yy. itibariyle başlamıştır. Ancak 17. yüzyıla gelindiğinde ek, tekrar E. An. T.nde olduğu gibi yuvarlak hâliyle kullanılmaya meyillidir: *yaşlu, heybetlü*. 18. yüzyılda ise ekin düz tabanlardan sonra düzleşme oranı %35'tir. Bu oran, ekin geçiş aşamasında olduğunu göstermektedir. Kartallıoğlu, ekin dudak uyumuna geçişinin gecikmesini, çok sık kullanılması sebebiyle imlasının kalıplaşmasına bağlamaktadır. Söyleyişte düz söylense bile vavlı yazımın kolay kolay değişmediğini ifade eder. Develi (2017: 76) bu dönemde ekin yuvarlak şekillerinin yaygın olduğunu, özellikle resmî yazışmalarda saygı bildiren sözcükler için bu biçimin tercih edildiğini bildirir: *izzetlü, saâdetlü, devletlü, mürüvvetlü.* Ekin dönemdeki biçimleri şu şekildedir: "+lı+, +li+, +lu+, +lü+"

kumlı, irili, boynuzlu, delüklü (Kartallıoğlu, 2011: 387).

*Gelibolı+**lı**+dur* (HB W46a).

*Filibe+**li**+dür* (HB W82a)

*(...) ya bir dut-ar+**lu** nun ya bir dut-ar+**lu** lam ziyade eyleriz* (MU 19).

*Anun görk+**lü** nazarı gönlümüz aynâsıdur* (YED 64/4).

Tü. T.: "+lı, +li, +lu, +lü"

kanlı, kirli, sulu, köylü (Gülensoy, 2010: 522).

*(...) üzerinde "Burası İşgal Kuvvetlerine Aittir." diye yaz-ı+**lı**+y+dı* (Karaağaç, 2014: 17). *Sağdaki vitrin boydan boya oyuncaklarla doluydu; (...) tanklar, yelken+**li**+ler, gemiler, tabancalar (...)* (Akın, 2004: 76). *Paranın uğur+**lu**+s+u uğursuzu ola?* (Bilbaşar, 2017: 142). *(...) bir iki köy+**lü** de var aralarında, Ceneviz duvarının dibinde, yüzükoyun (...)* (Hikmet, 2011: 122).

1.45.c. İşlevi

Gök T. döneminde "sahip olan" anlamında sıfatlar türetir: *atlıg* "atlı, süvari", *tizlig* "güçlü". İkilemelerin kuruluşunda yer alır: *yärli köklü yaratḳan.* Yaşam tarzını ifade eden isimler oluşturur: *käräkülüg* "göçebe, çadırlı". *Tonyukuk Yazıtı*'nda görülen *aŋar yatıp bir atlıġ barmıs* "orada uyuduktan sonar bir at mesafesi kadar gitmiş" ifadesinde "ölçü birimi" anlamı verdiği görülmektedir (Tekin, 2003: 83, 247; Deny, 2012: 312; Ahmadova, 2017: 31). Ayrıca Şirin (2016: 78) yazıtlarda, bu ekle türetilmiş çok sayıda özel ad sayılabilecek unvan ismi yapıldığına dikkat çeker: *yollug* "doğru yollu", *ilig* (< il+lig), *kutlug, külüg* (< kü+lüg) vb. **E. Uyg. T.** döneminde "bulunma, sahip olma" anlamlı sıfatlar türetir: *yazuḳluġ* "suçlu", *siziklig* "şüpheli". Ruh hâlini (*busuşlug* "kederli, üzgün", *mänilig* "neşeli, sevinçli", *munlug* "kederli"), kişilik özelliklerini (*ärdämlig* "yiğit, cesur", täblig "hilekar, aldatıcı") veya insana ait özellikleri (*kutlug* "talihli, kutlanmış", *täglük* "kör") yansıtan sözcükler oluşturur. "Belli bir halktan olma" anlamı verir: *li baġlıġ* "Li hanedanına mensup". "Bir materyalin neyden yapıldığını, ne içerdiğini" gösteren isimler türetir: *kümüşlüg tirgüklär* "gümüş direkler", *tämirlig tag* "demir dağ". *Erkliġ* "güçlü, kuvvetli; Venüs yıldızı" sözcüğünde gök cismi adı oluşturduğu görülür. Unvan adları yapar: *ilig* "hükümdar" (Erdal, 1991: 144; Eraslan, 2012: 99; Kabadayı, 2008: 2347; Tekin, 2003: 242-253). **Kar. T.**nde sözcüğe "bulunma, sahip olma" anlamı vererek isimleri sıfata dönüştürür: *başlıg* "başlı, başkan sahibi", *beklig* "sağlam, kilitli". İkilemelerin kuruluşunda görev alır: *ışlıg küdüglüg er* "iş güç sahibi adam" (Taş, 2015: 49; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 223). **Har. T.** döneminde "sahip olma, bulunma" bildirir: *kisblüg* "kazançlı", *şävābluġ* "sevaplı". "Bir şehir ya da ülke halkına mensup olma" bildirir: *Medinelig* "Medineli", *Musıllı* "Musullu". Kalıcı adlar türetir: *yüklüg* "hamile", *bahālıg* "pahalı". *Meŋiz* ve *çak* sözcüklerine eklenerek "gibi, benzer, kadar" anlamlarında edatlar türetir: *Kur'an yaratılmış mu turur öŋin maḳlūḳāt meŋizlig yā takı yaratılmamış mu?, ol çibin kögerçgün çaklıġ bolmuş erdi.* İkilemelerin kuruluşunda rol alır: *önli sonlı, odaġlı uyḳulı.* "Tür, cins" bildiren sözcükler meydana getirir: *toklı* "bir yıllık koyun" (Ata, 2002: 68; Eckmann, 2014: 8; Kalsın, 2013: 84; Karagözlü, 2018: 65). **Kıp. T.**nde "sahip olma, bulunma" anlamı taşıyan sıfatlar türetmiştir: *renklü, tatlı.* "Bir ülke ya da şehir halkının mensubu olma" anlamı verir: *Rumlı, Şamlı* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326). Bang (1980: 10) ET ve CC'den verdiği örneklerle +lI+ ekinin ikilemeler yaptığını ancak bu ikilemelerin ekseriyetle zıt anlamlı sözcüklerden oluştuğuna dikkat çeker: *tünli künli* "gece gündüz", *irkekli tişili* "erkek ve dişi", *edgülü ayıglı* "iyi ve kötü". **Çağ. T.** devresinde geldiği isme "bulunma, sahip olma" anlamı verir: *atlı* "adlı", *kanlu* "kanlı". "Bir ülke veya şehir halkından olma" anlamı verir: *Hârezmlık* "Harezmli", *Horâsânlıḳ* "Horasanlı". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *savug yüzlük* "suratsız, sevimsiz", *köŋüllük*

"yiğit, kahraman". Hayvanlara dair özellikleri gösteren isimler yapar: *toklı* "bir yıllık küçükbaş hayvan" (Eckmann, 2005: 46; Argunşah, 2014: 105; Turan, 2019: 27, 33). **E. An. T.** döneminde isimlerden "bulunma, sahip olma" anlamlı sıfatlar türetir: *kaygılu, kuvvetlü.* Kalıplaşmış sözcükler yapar: *yüklü* "hamile". Yer adlarına gelerek "orada doğma, büyüme, aitlik" bildirir: *şehrlü, Mısırlı* (Şahin, 2015: 55; Genç, 2005: 106). **Osm. T.**nde isimlerden "bulunma, sahip olma" anlamlı sıfatlar yapar: *ḳönülli, pahalı* (Kartallıoğlu, 2011: 389). Deny, bu ekin türemiş sıfatlar oluşturduğunu, bu yüzden sıfat anlamı olan adlara eklenmediğini belirtir. +lI+ eki, türemiş sıfatların yanında türemiş zarflar da oluşturmaktadır: *ma'nalı ma'nalı bak-*. Deny, bu türlü kullanımlarda +lI+ eki ve *ile* sözcüğünün anlamlarının birbirlerine yaklaştığını belirtir. "Bir ülke veya şehir halkına mensubiyet" bildirir: *Mısırlı, İstanköylü.* Osmanlı Devleti'nde rütbe belirtilen sözcüklerin sonuna eklenerek "unvan adları" oluşturur: *ḳudretli/lü* "sultana özgü", *feḫāmetli* "sadrıâzama özgü", *devletli/lü* "vezir veya mareşal rütbesindekilere özgü". Osmanlı'da kişi adlarının sonuna eklendiğinde, "bu kişilerin hizmetkârları veya mensupları olduğu" anlamı verir: *Ahmed Paşalı* "Ahmet Paşa'nın hizmetkârlarından". İnsan bedeninin uzuv veya kısımlarının adlarının sonuna eklendiklerinde, abartılı veya mecazlı şekilde "o bölümün bedende büyük olduğu, işlek olduğu" anlamını verir: *dilli* "çok ve iyi söyleyen", *boylu boslu* "endamlı", *alınlı* "geniş alnı olan". İkilemelerin kuruluşunda yer alır: *yazlı ḳışlı, enişli yoḳuşlu* (Deny, 2012: 306-312; Kartallıoğlu, 2011: 389). **Tü. T.** döneminde "sahip olma, bulunma" anlamı veren sıfatlar türetir: *çiçekli (elbise), lezzetli (yemek).* Yer ve kurum adlarına gelerek "oraya bağlılık, söz konusu yerde doğma, büyüme" bildiren sıfatlar yapar: *Galatasaraylı, sendikalı, Edirneli.* Sayı adlarına veya üleştirme sayı sıfatlarına gelerek "belirtilen sayıda birimden oluşma" anlamı verir: *ikili/ikişerli, üçlü/üçerli.* Kimi sıfat tamlamalarında, tamlananın düşmesi sonucu sıfat durumundan ad görevine geçer. Bu şekilde kalıcı adlar oluşturur: *evli kimse> evli, sözlü sınav> sözlü, yaşlı kimse> yaşlı.* Kimi adlarda türetim işlevini yitirerek kalıplaşmış yer ve kişi adları oluşturur: *Erdemli, Armutlu, Güllü.* +lİ+ ekiyle türemiş kimi sıfatlar ise niteledikleri adların karşıladığı varlığın "hangi maddeyle çalıştıkları"nı bildirir: *elektrikli araç, pilli makine* (Korkmaz, 2014: 133-134; Kahraman, 2009: 48; Çotuksöken, 2011: 106). +lI eki Arap ve Fars dillerinden dilimize geçen eklerin Türkçeleştirilmesinde önemli rol oynamıştır. *zî* öneki yerine: *zî-nüfuz> nüfuzlu*, *+dâr* eki yerine: *manidar> anlamlı*, *nispet î'si* yerine: *asabî> sinirli* (Korkmaz, 2014: 134). Yapılan incelemeler sonucunda ilgili eki çekim eki olarak ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak ekin çeşitli bakımlardan çekim ekleriyle benzer nitelikte olduğunu düşünenler vardır. Çalışmalarda yer alan görüşler şu şekildedir:

Erdal (1991: 139) ekin yeni bir kelime oluşturan ek olup olmadığı konusunda bir tereddüt olduğunu, bu ekle türetilen kelimelerin dilin kullanıcıları açısından her zaman yeni bir sözcük birim olarak algılanmadığını ifade eder.

Ergin (2013: 159) ve Gülensoy (2010: 523) işleklik derecesi bakımından çekim eklerine yakın olduğunu belirtirler. Banguoğlu (2007: 193) eki "donanma hâli, kimli hâli" şeklinde tanımlamıştır. "Hâl" ifadesi sebebiyle yazarın çekim ekleriyle +lI+ eki arasında yakınlık kurduğu anlaşılmaktadır.

Gece (1995: 229-230) *Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi* adlı makalesinde ekleri yediye ayırmıştır. Bu tasnifte +lI+ eki, yapım ekleri içerisinde değil, "dönüştürücü ekler" bölümünün "sıfata dönüştürücü ekler" alt başlığında incelenmiştir. Makalede dönüştürücü ekler, "kök kelimenin anlamına etki etmeksizin, sadece türünü değiştiren ekler" olarak tanımlanmıştır. Ancak Gece, bu eklere çekim ekleri denmesini doğru bulmadığının altını çizmektedir.

Turan (2000) *Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırması Nasıl Olmalıdır?* adlı çalışmasında "yapım eki, çekim eki, fiilimsiler, çatı ekleri, olumluluk-olumsuzluk ekleri, teklik-çokluk eki, soru eki, sıfatlama eki" olmak üzere sekiz başlık önermiş ve ilgili eki "sıfatlama eki" olarak incelemiştir. Gülsevin (2004: 1267-1283) *Türkçede 'Sıra Dışı Ekler' ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine* adlı bildirisinde ekleri "türetme ekleri, tür değiştirici ekler, işletme ekleri, kategori ekleri" olmak üzere dört başlıkta incelemiştir. Gülsevin de +lI+ ekine "tür değiştirici ekler" bölümünde yer vermiştir.

Erdem (2011: 86) ekin çekim eklerine olan yakınlığını +lX+ ve +sXz+ eklerinin neredeyse bütün isimlerle düzenli çekimlenebilmesi ve tahmin edilebilir anlamlar oluşturmasına bağlar.

Şerifoğlu (2015: 76-77) eki yapım ekleri içerisinde değerlendirmenin yanlış olduğunu savunur ve eki *sıfat-isim ekleri* şeklindeki yeni bir adlandırma içerisinde değerlendirir. Görüşünü şu sözlerde açıklamaktadır: "*+lI eki, ... pahalı sözünün oluşmasına katkı sağlar. Ancak, +lI ekini alan bu isim, hangi varlığın adı olduğu noktasında bize bilgi vermekten aciz görünmektedir. Kısaca zihnimizde göz+lük adını duyduğumuzda beliren nesne gibi herhangi bir nesne veya kavram belirginleşmediği gibi pahalı sözü, paha kavramının dışında yeni bir kavram oluşturmamıştır. Burada ifade etmemiz gereken; paha sözüne eklenen +lI ekinin, ortaya yeni bir isim çıkarmadığı sadece aynı ismi, pahalı elma, pahalı araba örneklerinde olduğu gibi ikinci bir ismi nitelemek üzere görevli bir isim haline soktuğudur. Bu bakımdan burada +lI ekini yapım eki olarak değerlendirmemiz doğru değildir.*"

Yukarıdaki görüşler incelendiğinde, ekin üzerinde "yapım eki mi, çekim eki mi?" tartışması değil, "yapım eki mi, çekim ekine yaklaşan bir ek mi?" tartışması-

nın yaşandığı görülür. Demek ki ek, yapım eki özelliği taşımakta ayrıca çekim eklerinin de kimi özelliklerini barındırmaktadır. Ayrıca belirtilmelidir ki TDK Güncel Sözlüğü'nde +lI+ eki ile türemiş sözcükler madde başı olarak yer almaktadır.

1.46. +lIk+

1.46.a. Kökeni

Gabain (2007: 44) Eski Türkçede +lXg+, +lXg+ biçimlerinde görülen ekin Moğolcada +lik şeklinde görüldüğüne yer vererek iki ek arasında bağlantı kurmuştur.

Kuznetsov (1995: 241) soyut isimler yapan +lIk+'ın kökeniyle ilgili şu ihtimaller üzerinde durur: 1. "l" ünsüzü Türkçede ön ses durumuna gelmediğinden *lik* bir alıntı sözcük olabilir. 2. +lIk+ ekinin kökeni *ilik* sözcüğüne dayandırılabilir. *İlik* sözcüğünün ilk anlamı olan "kemik iliği"nin devamı niteliğinde "bir şeyin özü, temeli" anlamıyla, eki almış sözcükler arasında ilişki kurulabilir: güzel ilik< *güzellik* (güzelliğin içi, özü, temeli).

Hamilton (2015: 67) ek ile ilgili "Genellikle somutluk, yer ya da soyutluk bildiren isim eki -lik/ -lıq da, **il-i-k*'ten türemiş olmalıdır." ifadelerine yer verir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 97) ekin eski zamanlarda "toplu çokluk" bildiren birleşik bir ek olduğunu (Az. *daşlık*, Tat. *naratlık* "çamlık") diğer anlamları sonradan kazandığını belirtmişlerdir.

Salan (2012: 2704) Eski Anadolu Türkçesi döneminde +lIk+ ve -dUk+ sıfat-fiil eklerinin çeşitli eserlerden yola çıkarak aynı anlamda ve işlevde-tamlanan görevi-kullanıldığını belirtmiştir: *Ne sebebdendür bu 'ilmüñ yigligi* (<yig+lik+i), *Ŝābit eyle kim bilinsün yigdügi* (<yig+i-dük+i) (Garib-nâme). Bu bulgudan yola çıkarak iki ihtimal üzerinde durur: "1. E. An. T. döneminde bir d>l değişimi ve bu değişim sonucunda +lIK ekinin -dUK'un değişik bir biçimi olması, 2. +lIK ekinin -dUK eki ile olan biçim ve görev benzerliğinden dolayı böyle bir işlev kazanması.". Ancak +lIk+ ekinin -dUk+'tan geliştiği kabul edilirse -dUk+'un kullanıldığı her yerde +lIk+'ın da kullanılması gerekmektedir. Böyle bir kullanım olmadığından ikinci önerinin doğru olduğunu belirtir.

1.46.b. Biçimi

Gök T.: "+lik+, +lük+"

eşilik "hanım olmaya layık", *özlük* "has, kişiye mahsus (binek atı)" (Tekin, 2003: 84, 251).

*Tabgaç bodunka beg+**lik** urı oglın kul boltı eşi+**lik** kız oglın kün boltı*

"Çin halkına bey olmaya yakışır erkek çocuk(lar)ı kul oldu; hanımefendi olmaya yakışır kız çocuk(lar)ı cariye oldu." (Kül T.D22).

*Edgü öz+**lük** atın kara kişin kök teyeŋiŋ sansız kelürüp kop kottı*

"Soylu şahsi atını, kara samur kürkünü, gök renkli sincap kürkünü çok miktarda getirip bıraktı." (BK G12).

E. Uyg. T.: "+lık+, +liġ+, +luġ+, +lüg+, +lük+"

aġılık "hazine", *kemlig* "hasta", *otluġ* "ateşli", *mengülüg* "mutluluk", *negülük* "niçin" (Eraslan, 2012: 100; Elmalı, 2016: 62).

*Bir ugurta ol elig begniŋ aşçı(sı) beginе aş+**lık** et (bulma)dın (...)*

"Bir vakit o hükümdarın aşçısı hükümdarına yiyecek et bulamadığından (...)" (DSKP 1398-1401).

*Qamagın ädgü ögli teginkä qul+**luq** barır*

"Hepimiz İyi Düşünceli Prensin hizmetine gireceğiz." (İKP XXIII).

*Monı ne+gü+**lük** öl-ür-ür m(e)n tep sakınmış k(e)rgek*

"Bunu niçin öldüreyim, diye düşünmesi gerek." (DSKP 96-97).

*Uzun ton+**lug** küzüngüsin kölke ıçkınmış*

"Bir papaz çanını göle düşürüp kaybetiş." (IB 22).

*Andag küç+**lüg** men*

"O kadar güçlüyüm." (IB 22).

Kar. T.: "+lık+, +lik+, +luk+, +lük+, +lig+, +lug+, +lüg+"

awuçġalık "ihtiyarlık", *yėglik* "iyilik", *tokluk* "tok olma hali", *meŋülük* "sonsuzluk", *tiriglig* "hayat", *ajunlu*g "dünyaya ait, dünyalık", *ökünçlüg* "pişmanlık" (Dilaçar, 2016: 31; Taş, 2015: 63; Kök, 2004: 242).

*Bu iki çıgay+**lık** tonını keder*

"Bu ikisi insana fakirlik elbisesini giydirir." (KB 1337).

*Hay u heves mâ u men+**lik** turmay köçti*

"Zevk ve hevesler, ben bencilik durmayıp göçtü." (DH H3).

*Çıgaylık yarınlık azuk yok+**luk**+ı*

"Fakirlik yarın için yiyecek yokluğu(dur)." (AH 187).

*Çök-üt+**lük***

"Boy kısalığı" (DLT 252).

*Tirig+**lig** yava kılma, edgü kılın*

"Hayatı boş geçirme, iyilik yap." (KB 1333).

*Aydılar yıgmadımız mu seni ajun+**lu**g+lar+dın* (KT-SKT 195r/1).

*İve kalmış işler ökünç+**lüg** bolur*

"Acele ile yapılan işler pişmanlıkla biter." (KB 556).

Har. T.: "+lık+, +lik+, +luk+, +lük+"

altunçılık, kefenlik, ḳulluḳ, delülük (Kalsın, 2013: 85).

*Yırak+**lık** erür kim küler bu kişi*

"Bu kişinin gülmesi mümkün değildir. (MM 37).

*Alp bolgan kişi alp+**lig**+i (uçkundugı) anı öldürür*

"Yiğidi, yiğitliği öldürür." (İML 74B).

*(…) us+lu+**lu**k kıldı anıŋ üze ohşatdı kendü özin aŋa* (ME 181/5).

*(…) velikin taşındaqı üvüş+**lük**+ni körerler taqı bilürler kim bu meşk içinde suw bar tep*

"(…) velakin dışındaki ıslaklığı görürler ve bilirler ki bu kabın içinde su var." (NF1/11).

Kıp. T.: "+lıg+, +lık+, +lik+, +luk+, +lük+, +lıẖ+, +luẖ+"

saglıg, açlıḳ, kéŋlik "genişlik", *açuḳluḳ-açıẖlıẖ, könülük* "doğruluk", *ẖulluẖ* "kulluk" (Güner, 2013: 122-123; Toparlı, 2017: 148).

*Aslı*h k*ılgıl menim işimni, y*a *ayıtsa sag+**lı**g* ruzı k*ılgıl maŋa (…) tese namazı fasid bolmas*

"Benim işimi ıslah et veya bana sağlık ver, dese namazı bozulmaz." (İMS 196a).

*(…) sul*tan k*ullarına altun bilen bahıl+**lı**k kılsa can bilen aŋa comard+**lık** itse bolmas* (GT 45/2).

*Şükür barçadan beyik Teŋrige dagı yerde baz+**lıẖ**, egi köŋülni kişige*

"Şükür her şeyden önce yüce Tanrı'ya ve yeryüzünde iyi kalpli kişilere esenlik olsun." (CC61b).

*Mısr mülkine mag*rur *bolup teŋri+**lik** da'*vi*-sin kıldı* (GT 92/10).

*(…) kim ol saklagan-turur yazukdan takı yawuz+**luk**+dan* (İMS 1b).

*Ol töz-me+**lük** bu cehanda kıshadur*

"O zulüm bu cihanda kısadır." (CC 62a).

Çağ. T.: "+lık+, +lıh+, +lıġ+, +lik+, +lıg+, +luk+, +luġ+, +luh+, +lük+"

ābādānlık-ābādānlıġ "bayındırlık", *bahâdurlıh, könilik* "doğruluk", *ḳulluḳ* "kulluk", *tanuġluġ* "tanıklık", *yohluh* "yokluk", *çüçüglük* "tatlılık" (Güner, 2013: 124; Argunşah, 2014: 106; Akdoğan, 1988: 145, 572). Son ses olarak hem "k" hem "g"nin görülebilmesini Eckmann (2014: 89) şöyle açıklamaktadır: Aslî -ḳ ile aslî -ġ çakışmıştır, bu yüzden tercihe göre her iki ses de son seste görülebilir. (...) bu durum -lıḳ (isim yapma eki Osm. -lıḳ) ve -lıġ (sıfat yapma eki, Osm. -lı) eklerinin de karşılıklı yer değiştirmelerine sebep olur: açlıḳ/ açlıġ (Osm. açlık) ve orta boyluġ (Osm. orta boylu) "orta boylu"..."

*Bahta+**lık** töşek bigin kar üstide yattuk biliŋ*

"Koyunluk döşek gibi kar üstünde yattık, bilin." (ŞHD 80b3).

*Bahâdur+**lıh** ola saña müsellem*

"Sana bahşedilen mutluluk olsun." (AD LVIII/24).

*Sa'âdat+suz+**lıg** olmışdur mu'ayyen*

"Muzsuzluk açığa çıkmıştır." (AD LXIII/11).

*Ay Şibani bende+**lik** tavrın iligdin birmegil* (ŞHD 34a3).

*Her kaysının netayic-i tab'ıdın birer nime nişane yosun+**luk**, yazılgay*

"Her birinin yaradılışından hatıra kabilinde bir şeyler yazmak arzu edildi." (MN T4).

*Her kim 'âşık ola yoh+**luh**-durur anuñ hil'ati*

"Her kim aşık olursa onun elbisesi yokluk olur." (AD 640/4).

*Ey yok kılıban 'ademni buduŋ/ yok+**lug**+nı 'adem kılıp vücuduŋ* (LM 6).

*Çüçüg+**lük** sagınıp barmaglarımnı hoş yalay-dur-min* (ŞHD 139a9).

E. An. T.: "+lık+, +lik+, +luk+, +lük+, +lıg+"

saglık, tabîblik, kuşluk, günlük, yârânalıg.

Sonu "g"li kullanımlara daha çok yabancı sözcüklerde rastlanmaktadır: *bîgânâlıg, yârânalıg, şânalıg* (Timurtaş, 1992: 132).

Ekin genellikle düz vokalli kullanıldığı görülür: *dostlık, sayrulık, eyülik* (Timurtaş, 1976: 338).

*Ahır zamanda han+**lık** girü Kayıya dege (...)*

"Yakın zamanda hanlığın sınırları yeniden Kayıya değecek (...)" (DK D2V2).

Fi'l-cümle k*ocalara* a*sayiş ve kulak dinç+**lig**+i dükelinden yegrekdür* (EM P58b9).

*Kuş+**luk** oldı karnum aç oturmışam* (MT 3694).

*(...) andan so*ŋ*ra tebdil eder-biz za*h*met yerine ey-**lüg**+i* (SKT 165B).

Osm. T.: "+lıg+, +lık+, +lik+, +luk+, +lük+"

varlıg, limanlık, iplik, otluk, eyülük (Kartallıoğlu, 2011: 87-88; Tekin, 1992: 325).

Dönemde kalınlık-incelik uyumu büyük oranda sağlanmıştır. Ancak 16. ve 17. yüzyıllarda alıntı sözcüklerde uyumsuzluklar görülür. 18. yüzyıla gelindiğinde ise alıntı kelimeler de dâhil olmak üzere uyumsuzluklar sona ermiştir. Kartallıoğlu (2011: 87-88, 219-225) bu durumu, "16. ve 17. yy.larda alınma kelimelerin telaffuzundaki kararsızlığın bitmeye yüz tutup 18. yy.da tek şekilli olarak kullanılmaları" şeklinde açıklamaktadır. Düzlük-yuvarlaklık uyumunun ise henüz tam olarak oturmadığı *dindārlük, günlik, ululık* vb. örneklerden anlaşılmaktadır.

*(...) adı mu*h*annes+**lıg** ile añıldugına 'ar-u na*m*us çeküp gayretin-den helak oldı*

"(...) adı korkaklık ile anılınca ar ve namusundan utanıp gayretinden helak oldu." (HB A35b).

*Ek-in+**lik**, sogan+**lık**, sarımsa*k*+**lık** bunun gibiler dahi ism-i mekana raci'dür*

"Ekinlik, soğanlık, sarımsaklık gibi isimler mekan isimlerine dayanır" (MU 64).

*Cehan içre kamu eşya-yı mevcud/ tanu-k+**luk** virür oldur Rabb-ı ma'bu*d

"Dünya içinde var olan her şey onun kendisine ibadet edilen Rab olduğuna tanıklık eder." (ÇN 14).

*Duâ-yı hayr ola idüp kişi+**lük*** (PN 208).

Tü. T.: "+lık+, +lik+, +luk+, +lük+"

taşlık, ekinlik, odunluk, çöplük (Gülensoy, 2010: 521).

*(...) Antoine Lumiere'den şu karşı+**lığ**+ı alacaktır (...)* (Akın, 2004: 100).

*O ses, insanı sefalet ve çirkin+**lik**+ler+e rağmen güzel+**lik**, bunca kötü+**lüğ**+e rağmen var olan derin iyi+lik (...) hakkında düşündürüyordu* (Karaağaç, 2014: 23).

*Yurt+**luk** yer için tasalanmayın* (Bilbaşar, 2017: 135).

1.46.c. İşlevi

Clauson (2007: 189) +lIk+ ekinin 8. yy.dan önce somut ve soyut isimler yapmak için kullanıldığını belirtmiştir.

Bergamalı Kadri ise +lIk+ ekini, Türk dilini güzel konuşmaya elverişli hâle getiren özelliklerden biri olarak anar ve "Zira ekinlik dimek ekecek yir, soganlık sogan dikecek yir, dimekdür. Görilsün ki Türki dilde ne kadar fasahat belagat vardur ki ekin ekecek yir dimegi ekinlik dimekle eda eylerler." ifadelerine yer verir (Karabacak, 2002: 29).

Gök T.de "ileride o özelliği taşıyacak olan, olmaya layık" anlamları verir: *eşilik* "hanım olmaya layık" (<eşi "soylu kadın, hanım"+ lik), *adgırlık* "aygır olacak olan" (Tekin, 2003: 84). **E. Uyg. T.** döneminde sözcüğe "yer, o iş için ayrılmış bölüm [*ağılık* "hazine" (<ağı "mal"+ lık, *borluḳ* "üzüm bağı" (<bor "şarap"+ lık)]" ve "o iş için uygun şey (*aşlık et* "yemeklik et")" anlamı yükler. Araç gereç adları türetir: *suvluḳ* "su kabı". Soyut adlar yapar: *kulluk* "kölelik". "Kişisel özellik, mizaç" anlamı taşıyan sözcük öbekleri oluşturur: *yaklıg köŋüllüg* "cana yakın". "Zaman dilimi" ifade eden adlar türetir: *künlik, yıllık*. Ekin +sIz+ ve -mAk+ eki almış sözcüklerden sonra kullanıldığı da görülür: *arıġsızlıḳ* "pislik", *ḳurtulmaḳlıġ* "kurtulma" (Eraslan, 2012: 100; Şen, 2017: 60; Elmalı, 2016: 285; Şirin, 2016: 437). **Kar. T.** döneminde soyut adlar türetir: *yėglik* "iyilik', *körklüglük* "güzellik'. "İnsan hayatının dönemlerini" adlandıran sözcükler yapar: *awuçġalık* "ihtiyarlık', *ḳarılık* "yaşlılık", *kiçiglik* "çocukluk, gençlik". "Sahip olunan, içinde bulunulan durum" adları oluşturur: *tokluk* "tok olma hâli", *tiriglik* "dirilik, canlılık". Zaman adlarından sonra gelerek "belirtilen süreyi kaplama" anlamı taşıyan sıfatlar yapar: *aylıḳ* "30 gün", *künlük* "günlük". "Yer, o iş için ayrılmış bölüm" isimleri türetir: *çėçeklik* "çiçek bahçesi", *aşlık* "aş evi, mutfak". Meslek veya meslek hâline getirilmiş uğraş adları türetir: *vazirlıḳ* "vezirlik", *ögelik* "müşavirlik". Din adları yapar: *musulmānlıḳ* "Müslümanlık'. Bir maddenin ne için uygun olduğunu gösteren adlar türetir: *sülük* "ordunun binek atı", *urugluk* "tohumluk için saklanan buğday". Eşya isimleri meydana getirir: *eteklik* "etek yapılacak kumaş", *eliglik* "eldiven" *Keklik* sözcüğünde ise, yansıma *kek* kökünden türemiş bir hayvan ismi türettiği görülmektedir. *Ne* soru sözcüğüyle birleşerek kalıplaşmış soru zarfları türetir: *nälük* "niçin?, nasıl?" (Nalbantoğlu, 2008: 103; Taş, 2015: 57-66; Kök, 2004: 509). **Har. T.**nde soyut adlar türetir: *habîblük* "dostluk", *ārāmluk* "huzur". İsimlerden sıfat görevli sözcükler yapma işleviyle kullanılır: *kefenlik böz* "kefenlik bez", *tikenlik yer* "dikenlik yer". "Durum, özellik" bildiren sözcükler türetir: *azġunluk* "azgınlık", *kiçiklik* "küçüklük'. Yer isimleri türetir: *iyiglük* "iğin yeri". Meslek adları yapar: *imāmluḳ* "imamlık", *muhtäsibluḳ* "polis memurluğu". Zaman adlarından sonra gelerek "zaman di-

limini" anlatan sözcükler yapar: *künlük* "günlük", *aylıḳ, yıllıḳ.* Ancak *kuşluk* sözcüğünde olduğu gibi zaman bildiren isimlere gelmeden de bu görevi sürdürdüğü görülür. Alet, eşya isimleri yapar: *yüzlük* "örtü", *tünlük* "pencere". Hastalık adları meydana getirir: *alaluk* "alaca hastalığı". Din isimleri meydana getirir: *Musulmanlıq* "Müslümanlık". Bir öğüne veya olaya özgü yiyecek isimleri için kullanılır: k*uşlukluk* "öğle yemeği", *küyegü* k*onuklukı* "düğün yemeği". Soru sözcüklerinden sonra gelerek yine soru anlamı taşıyan ifadeler oluşturur: *nelik-nelük* "neden, niye?". Duygu, durum adlarında görülür: *açlık* (Eckmann, 2014: 8; Eckmann, 2014: 5, 15, 180; Kalsın, 2013: 85-87; Karagözlü, 2018: 135, 295). Yapım eklerinin ekleniş sırasına aykırı şekilde *Mukaddimetü'l-Edep*'te +DE bulunma durum ekinden sonra getirildiği örnekler vardır: *kündelik* (Yüce, 2014: 59). **Kıp. T.** döneminde soyut adlar türetir: *açılık* "gaddarlık", *alpluk* "yiğitlik". Somut varlık isimleri yapar: *namazlıḳ* "seccade", *aġuzluġ* "ağızlık". Bitki adları türetir: *aşlık-aşlıḫ* "buğday". Hastalık adları türetir: *isilik* "sıtma". "Zaman dilimi" bildiren isimler türetir: *yıllıḳ, ḳuşluḳ.* Bu zaman dilimi, insan ömründeki bir bölümü de ifade ediyor olabilir: *oglanlık* "çocukluk", k*arılık* "ihtiyarlık". "Yer adları" bildiren sözcükler türetir: *ormanlık.* Din isimleri yapar: *Müslimānlık.* İsim-fiillerden sonra gelerek onları isimleştirir: *sevmeklik, almaklık.* Meslek isimleri türetir: *tacirlik* "ticaretle uğraşma". "Bir iş için uygun olan türü" gösteren sözcükler yapar: *tonluk* "elbiselik kumaş" (Karamanlıoğlu, 1989: 288, 338, 378; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326; Güner, 2013: 124; Toparlı, 2017: 188). **Çağ. T.**nde "durum" bildiren adlar türetir: *âsûdelık* "sessizlik, sakinlik", *çüçüglük* "tatlılık", *égrilik* "eğrilik". Meslek isimleri türetir: *bıçaḳçılık, témürçilik* "demircilik", *étmekçilik* "ekmekçilik". "Yer, o iş için ayrılmış bölüm" anlamı verir: *ḳamışlıḳ, kögerçinlik* "güvercinlik". "Zaman uzunluğu, zaman dilimi" bildiren sıfatlar oluşturur: *bir ılık* "bir yıl boyunca"[19], *karılık* "ihtiyarlık". "Bir maddenin ne için uygun olduğunu" gösteren adlar türetir: *aşlıġ* "yemek için uygun olan hububat", *içkülük* "içecek, içilebilen şey". Eşya isimleri oluşturur: k*olluk* "eldiven", *yaglık* "mendil, baş örtüsü" (Eckmann, 2005: 46-47; Eraslan, 2015: 127; Turan, 2019: 27, 40). **E. An. T.** döneminde "durum" bildiren isimler yapar: *açlık, saglık.* "İnsan hayatının dönemlerini" bildiren isimler yapar: *lohusalıḳ, ḳocalıḳ* "yaşlılık", *oglanlık* "çocukluk". "Zaman (*kuşlık*)" ve "zaman dilimi (*yıllık, aylık*)" bildiren isimler türetir. "Meslek isimleri (*tabîblik*)" veya "meslek hâline getirilmiş uğraş adları (*oġruluḳ* "hırsızlık")" yapar. "Bir maddenin hangi iş için uygun olduğunu" gösteren sıfatlar türetir: *kefenlik.* Alet isimleri yapar: *tuzluk, iplik.* Bitki isimleri türetir: *şovuḳluḳ.* Din adları oluşturur: *Nasranılık* "Hristiyanlık", *Yahūdılık.* Hastalık adları oluşturur: s*agırlık* "sağırlık", *peklik* "hazımsızlık". Soyut

19 Çağ. T.de zaman uzunluğu anlamı taşıyan "+lXk" ile sözcük kökü arasına kimi zaman "+çI, +çA" eki girer. Ancak bu ek, anlamda herhangi bir değişiklik yapmaz: *iki üç ayçılık yol* (iki üç aylık yol) (Eckmann, 2005: 47).

isimler meydana getirir: s*a*g*l*ık, *bayl*ık "zenginlik". *Uyatlık* "edep yeri" (<uyat "ayıp, haya, utanma"+ lık), *taraklık* "tarak kemiklerinin bulunduğu organ" sözcüklerinde vücudun bir bölümünü ifade eden sözcük türetme görevinde kullanıldığı görülür (Gülsevin, 2011: 116-117; Şahin, 2015: 55; Önler, 1989: 120; Genç, 2005: 108; Küçük, 2014: 155, 175, 204, 726, 622, 268; Paçacıoğlu, 2016: 702; Ergin, 2018: 285). **Osm. T.**nde soyut adlar türetir: *eyülük* "iyilik", *pişmanluk*. Yer isimleri türetir: *ormanlık, zeytūnlik*. Bu yer isimlerinde, "kök durumundaki sözcüğün o yerde bol miktarda bulunduğu" anlamı vardır. Meslek isimleri yapar: *pādişāhlık, gözçilik*. İçinde bulunulan durumu bildirir: *ṣusuzluḳ, körlük*. Alet, eşya isimleri türetir: *yagmurlık, başlık*. İsimlere gelerek "bir şeyin yapımı için uygun olan" anlamı veren sıfatlar oluşturur: *esvablıḳ, yemeklik*. "Zaman dilimini" bildiren sözcükler yapar: *günlik, kuşluk*. Sayı isimlerinden sonra gelerek "sayının belirttiği miktarda maddi değer" ifade eden sözcükler türetir: *onluk, üçlük*. Türk müziğiyle ilgili terimler meydana getirir: *buselik*. Kimi durumlarda +de, +da çekim ekinden sonra geldiği görülür: *gündelik, ondalık* (Kartallıoğlu, 2011: 220-228; Deny, 2012: 303-305; Karabacak, 2002: 66). **Tü. T.**nde sözcüğe "yer, o iş için ayrılmış bölüm" anlamı verir: *ayakkabılık, kitaplık*. Alet, eşya adları türetir: *tuzluk, buzluk*. Sıfatlardan soyut adlar türetir: *yalnızlık, zenginlik, kabalık*. Durum adları yapar: *aydınlık, açlık*. Zaman dilimi anlamı verir: *gençlik, annelik*. "Din, öğreti, mezhep, milliyetçilik, felsefî veya siyasî düşünüş" anlamı veren adlar türetir: *Müslümanlık, Atatürkçülük, Alevilik, Türklük*. "Giysi, giyecek" anlamı taşıyan isimler türetir: *önlük, kışlık, yazlık, sabahlık*. Sayı adlarına gelerek "belirtilen sayıda şeyden oluşma" anlamı taşıyan sıfatlar yapar: *onluk (paket), ikili (fincan), 100 metrekarelik (ev)*. Zaman anlamı verir: *kuşluk*. Küçültme anlamı kazandırır: *iplik*. Akraba isimlerine gelerek "akraba olma durumu, akrabaya özgü davranış" bildiren sözcükler türetir: *annelik, babalık, teyzelik*. "Zaman uzunluğu" bildiren sıfatlar türetir: *iki dakikalık (iş), kırk yıllık (arkadaş)*. Gün, hafta, ay adlarından sonra gelerek "o süre boyunca çalışmanın karşılığını" bildiren sözcükler yapar: *aylık, haftalık, günlük*. "Meslek veya meslek hâline getirilmiş uğraşları" ifade eden sözcükler türetir: *öğretmenlik, yalancılık*. Türk müziğinde makam adlarının kuruluşunda yer alır: *buselik, acembuselik*. Rütbe ve makam bildiren adlar türetir: *kaymakamlık, bakanlık, valilik*. İsimlere gelerek "üveylik" anlamı verir: *evlatlık, analık, babalık*. Bir maddenin ne için uygun olduğunu gösteren sıfat ve adlar oluşturur: *sıkmalık (portakal), reçellik (çilek), bayramlık*. Eklendiği köke bağlı olarak "ölçü" anlamı verir: *milyarlık, milyon dolarlık*. Renk isimlerinden sonra gelerek "o rengi az miktarda içerisinde bulundurma" anlamı kazandırır: *beyazlık, kırmızılık*. Kalıplaşmaya uğrayarak "yer adları" oluşturur: *Gemlik, İncirlik, Arnavutluk*. (Atalay, 1941: 199; Hatiboğlu, 1974: 105; Çotuksöken, 2011: 107-108).

Yukarıdakiler dışında ekin araştırmacılar tarafından belirlenen işlevleri şu şekildedir:

Ergin (2013: 155) ekin başlıca işlevinin "sıfat olarak kullanılan sözcüklerden soyut isimler yapmak" olduğunu söylemektedir. Ergin'e göre günümüzde en çok bu işlevle sözcüklerin türetilmesi, ekin tarih sahnesine "somuttan soyut yapma" göreviyle çıktığını göstermektedir.

Banguoğlu (2007: 193) ekin çekim eklerini andıran bir kullanılışı olduğunu belirtmiş, "için" anlamına gelen sözcükler türeterek "içinlik hâli" meydana getirdiğini söylemiştir.

Korkmaz (2014: 135) ekin ana işlevini, eklendiği kelimeye "tahsis, bir şey için" anlamı veren adlar türetmek olduğunu belirtir.

Karaağaç (2013: 256) +lIk+ ekini "kavram eki" olarak adlandırmıştır. Karaağaç'a göre bütün nitelik ve özellik adları, +lI ve +sIz ile elde edilen bütün sıfatlar, meslek ve düşkünlük ekiyle türetilen somut ad ve sıfatlar bu ekle soyut kavramlar hâline getirilebilir. Bu sebeple ana işlevi kavramlaştırmadır.

+lIk+ ekinin Türkçeleştirme çalışmalarında epey rol üstlendiği görülmektedir. Arapçadan dilimize geçen +iyet eki ve nispet +î'si yerine geçerek Türkçe sözcükler türetmiştir: İslamîyet> *Müslümanlık*, sefaret> *elçilik*, fuzulî> *fazlalık*, dünyevî> *dünyalık* (Korkmaz, 2014: 136).

Ekin Tü. T.nde çekim eklerinden sonra getirildiği örnekler de vardır: *ondalık, gündelik, birliktelik* (Kahraman, 2009: 48). Ergin (2013: 156) bu örneklerde, +da, +de'nin artık çekim eki özelliğini kaybederek +dalık, +delik şeklinde birleşik bir ek oluşturduğunu söylemektedir.

1.47. +lum+

1.47.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.47.b. Biçimi

Ek yalnızca günümüz Türkçesinde +lum+ şekli ile örneklenebilmektedir.

Tü. T.: "+lum+"

toplum (Uzun, 2016: 154).

1.47.c. İşlevi

Tü. T. döneminde zarf görevli bir sözcüğü (*top* "tamamen, bütünüyle") isim yaptığı görülür: *toplum* (Uzun, 2016: 154; TDK Güncel Türkçe Sözlük).

1.48. +mAn+

1.48.a. Kökeni

Atalay (1940) *Türkçemizde Men-Man* adlı çalışmasında Fin, Macar, Sümer, Latin, İrlanda, Eski İran, Eski Slav, Sanskrit vb. dillerin birinci tekil şahıs zamirlerinde görülen ma'nın ortaklığına dikkati çekerek +mAn, -mAn eklerinin kökenini, Türkçe *ben* zamirine bağlamıştır. Başka dillerde görülen "mAn" benzeri yapıların da Türkçeden bu dillere geçtiğini ileri sürer.

Brockelmann (1952: 127) ekin kökeniyle ilgili olarak Atalay'ın belirtilen çalışmasına değinerek ekin "mA"dan türediğini belirtmiştir.

Hatiboğlu (1974: 331) *Türkmen, şişman, kocaman* vb. örneklerden hareketle, eylem ya da ad soylu her sözcüğe "adam, insan" anlamı verdiğini, bu sebeple ekin önceden müstakil bir sözcük olduğunu, sonradan ek durumuna geçtiğini belirtir.

Clauson (2007: 190) ekle ilgili şu açıklamaları yapar: "İşlek olmayan bu ek sonraki dönemlerde Farsçadan gelen ve "benzer" anlamı veren "+mand" ekinin ikinci şekli olarak karşımıza çıkar: *Türk*> *Türkmen* örneğinde bu sonradan ortaya çıkan ek görülür."

Şahin (2015: 60) ekin Türkçe kaynaklı olduğunu savunur ve bu düşüncesini Türkçenin en eski kaynaklarında dahi bu ekle kurulmuş sözcüklerin geniş yer tutması ile destekler. Köktürk yazıtlarında geçen *azman* (at), Kögmen (Yış), *Kögmen* (Yer Sub); DLT'de geçen *örtmen* "dam, satıh", *sökmen* "yiğitlere verilen ungun"; *yaman* "kötü, her şeyin kötüsü"; Eski Uygur metinlerinde geçen *ançaman* "topluluk, halk" (Caferoğlu, 1968: 15) (>ança: bir miktar, bu kadar, biraz, bu türden) sözcüklerini örnekler. İkinci olarak ekin kazandırdığı anlam özelliklerine değinir ve *Türkmen* sözcüğü üzerinden görüşünü açıklar: "Türkmen kelimesideki men unsuru, İranî bir kelime olan manend 'benzeyen' sözcüğünden gelişmiş olsaydı, {mAn} ekiyle kurulmuş diğer sözcüklerde de 'benzeyen' anlamının bulunması icap ederdi."

Timurtaş (1980: 31) isimden isim ve fiilden isim türeten -mAn+/+mAn+ eklerini birlikte değerlendirerek *şişman, kocaman, toraman, azman, Türkmen vb.* sözcükleri örneklemiş, Türkçede "yapan, eden, olan" anlamında -mAn+/+mAn ekinin olmadığını ifade etmiştir. Bu anlamı veren ekin Almanca, İngilizce gibi Batı

dillerine has olduğunu, Türkçede fiillere mi isimlere mi getirildiği belli olmayan bu ekin uydurulmuş olduğunu savunur.

Cilano ise İngilizce ve Fransızca gibi dillerde bu eke benzer yapıların tesadüf eseri var olduğunu ve +mAn+ ile ilgisinin bulunmadığını belirtir (akt. Şahin 2015 : 59).

Güllüdağ (2019: 587) ekin Batı dillerinden alınmış uydurma bir ek olduğu görüşüne katılmaz. +mA-/ -mA+'nın İngilizcede genellikle meslek isimleri yapmasına karşın Türkçede çok çeşitli sözcükler türettiğini belirtir. Ekin, Atalay'ın belirttiği gibi en eski dil olan Sümercede de var olmasını, Eski Türkçeden itibaren tarihî dönemlerde örneklenebiliyor olmasını ve işlek-üretken bir ek olmasını öz Türkçe oluşunun birer işareti olarak değerlendirir.

Yer verilen incelemeler doğrultusunda ekin Batı dilleri kaynaklı bir ek olması, Farsçadaki +mAnd eki ile ilişkili olması ve Sümerceden bu yana Türkçede görülen bir ek olması yönünde üç farklı görüş mevcuttur. Bu incelemede ekin başka dillerden alınmış olduğu görüşü desteklenmemiş ancak isimden isim yapan ve fiilden isim yapan +mAn+/-mAn+ eklerinin bir işlev genişlemesi sonucu birbirinden ortaya çıktığını kabul edilmiştir.

1.48.b. Biçimi

Gök T.: "+man+, +men+"

ataman, *Kögmen* (Tekin, 2003: 84; Şahin, 2015: 53).

*(A)t(a)+**m(a)n** t(a)rk(a)n tunyukuk buyla b(a)g(a) t(a)rk(a)n (…)*

"Ataman Tarkan, Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan (…)" (BK G14).

*Kög+**men** aşa kırkız yirine tegi süledimiz*

"Kögmen (dağını) aşarak Kırgız yerine dek sefer ettik." (Kül T.D60).

E. Uyg. T.: "+men+"

kölmen "göl gibi" (Eraslan, 2012: 100).

*Kög+**m(ä)n** irintä (…(ä)b) b(a)[rk(ı)nda] (ä)rmiş* (ŞUD 11-12).

Kar. T.: "+man+, +men+"

karaman "çok kara", *közmen* "közde pişirilen ekmek" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 193).

*Ak+**man** birle kara+**man** köb körüb edi devran*

"Ak yüzlü ve kara yüzlüyü çok görmüştü devran." (DH H117).

*Köz+**men***

"Közde pişirilen ekmek" (DLT 223).

Nalbant (2008: 89) *Divan-u Lügati't Türk*'te kullanılmış *yasıman* "su boşaltılırken ağzı gır gır eden testi" (<yası "yassı, enli"+ man) sözcüğünün bu ekle türemiş olabileceğine yer verir.

Har. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kıp. T.: "+men+"

küçmen "güçlü" (Argunşah-Güner, 2015: 348).

*Küç+**men** kara çınlamış*

"Küçlü inek inlemiş." (CC60a 44).

Çağ. T.: "+man+, +men+"

ağırman "ağır, yavaş kimse", *Türkmen* (Argunşah, 2014: 106; Durgut, 1995: 12).

*Türk+**man** bigleride müte'ayyin* hoş-*tab ve zarafetlıg kişi irdi*

"Türkmân beyleri arasında önde gelen, hoş tabiatlı ve zarif kişi idi." (MN T188).

*(...) türk+**men**+ler heman lafzı kaf'ı acemi-i farisi ile telaffuz idiyorlar* (SEL- "kavaid").

E. An. T.: "+men+"

Türkmen (Genç, 2005: 127).

*Türk+**men** eydür üzüm aluñ yiyelüm* (GN 625a).

Osm. T.: "+men+, +man+"

kölemen "siyasî bir Türk zümresinin adı", *karaman* "çok kara, bir koyun cinsi" (Korkmaz, 2011: 43).

*(...) sağ cebinden koca+**man** bir gazete tomarı görünüyordu* (Seyfeddin, 2010: 17).

*Türk+**men** şivesinde bu mana ile ism-i fâile ilhak olunur* (KT- "-de").

Tü. T.: "+man+, +men+"

kocaman, kölemen. Ek, "k" ile biten sözcüklere geldiğinde sondaki "k"nin düştüğü görülür: *ılıman* (<ılık+ man), *küçümen* (<küçük+ men).

*Geceleri (...) yaz-kış aynı ılı-(k)+**man** iklimle sarmalanırdı* (Livaneli, 2017: 12).

1.48.c. İşlevi

Erdal (1991: 73) Eski Türkçede hem isim (*kölmän* "gölcük, yapay göl") hem sıfatlara (*könimän* "adaletli, dürüst (kişi)" [<köni "doğru, adil, dürüst"+ män)] eklenen ve sınırlı sayıda sözcükte görülen bir ek olduğunu, sözcüğe "benzerlik" anlamı verdiğini ifade eder: *kökmän* "göğe benzer, gök rengi", *Türkmän* "Türk'e benzerlik gösteren". **Gök T.** döneminde unvan adları türetir: *ataman* "yüksek, baş". Yer adları yapar: *Kögmen Yış* "Kögmen Ormanı" (Tekin, 2003: 84; Şahin, 2015: 53). **E. Uyg. T.** döneminde "küçültme, benzerlik" anlamlı isimler oluşturur: *kökmen* "mavimsi", *kölmen* "küçük göl" (Erdal, 1991: 73; Eraslan, 2012: 100). Güllüdağ (2019: 570-583) *çrman* (carman) "deri hastalığının bir türü", *kitman* "kazma, bel", *Kögman* "Sayan Dağı veya bir kısmı", *tegirmen* "değirmen", *tuman* "duman, sis, karanlık", *yaman* "kötü, fena, korkunç" sözcüklerinde de ilgili ekin kullanıldığını belirtir. **Kar. T.**nde sözcüğe "küçültme" anlamı verir: *kölmän (suvluk)* "küçük göl". "Topluluk, zümre, grup" ifadesi kazandırır: *kölämän* "Memlükler için kullanılan isim" (<kölä "köle"+ män), *Türkmen.* "Çokluk, abartma" ifadesi yükler: *karaman* "çok esmer, kara yüzlü", *akman* "açık tenli, beyaz yüzlü". DLT'de geçen *közmen* "közde pişirilen ekmek" sözcüğünde bir yiyecek adı, *yasıman* "(su boşaltırken) ağzı kır kır eden testi" sözcüğünde eşya ismi türettiği görülür. Ayrıca bu döneme ait *Satırarası Kuran Tercümesi*'nde görülen *açukman* "belgi , işaret, alamet" sözcüğünde somut anlamlı sözcük türetme işlevinde kullanılmıştır (Erdal, 1991: 73-74; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 520, 744, 957; Bice, 1993: 149; Kök, 2004: 236). **Har. T.** için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır. Ancak Paçacıoğlu (2016: 481) *Nehcül Feradis*'te geçen *orman* kelimesinde +man ekinin kullanıldığını düşünmektedir. **Kıp. T.** döneminde "belirtilen özelliği bulundurma" anlamı verir: *küçmen* "güçlü", *bilişmen* "usta" (Argunşah-Yüksekkaya, 2018: 348; Argunşah-Güner, 2015: 442). **Çağ. T.**nde "bir ulusa, millete, kavme aitlik" bildirir: *Türkmen, Karaman* "Orta Güney Anadolu'da yerleşmiş bir Türk kabilesi". Küçültme ilişkisi kurar: *ağırman* "ağır, yavaş kimse", çüçümen "şirine yakın" (<çüçük "tatlı, şirin"+ men). Ayrıca Şiban Han döneminde *Akman Bahadır* adlı bir kişinin yaşadığı, bu sebeple özel ad türetme işlevinde kullanıldığı görülür (Erdal, 1991: 74; Argunşah, 2014: 106; Genç, 2005: 127; Teres, 2009: 72, Durgut, 1995: 311). **E. An. T.** döneminde ulus, kavim isimleri yapar: *Türkmen* (Genç, 2005: 127). **Osm. T.** "abartma" anlamı taşıyan isimler yapar: *karaman* "çok kara, bir cins koyun", *kocaman.* Bir grup veya tür bildirir: *Türkmen* "Oğuz grubundan bir etnik zümre", *kölemen* "siyasî bir Türk zümresinin adı" (Erdal, 1991: 73-74; Korkmaz, 2011: 43). **Tü. T.**nde "abartma" anlamı verir: *kocaman.* Küçültme ilişkisi kurar: *küçümen, ılıman, acıman* "az acı, acımsı". Benzerlik ifadesi yükler: *kedimen* "kediye benzer küçük kuzu". Yer adları türetir: *Karaman, Tekman, Narman.* Alet, eşya adları türetir: *çırağman* "el feneri",

sekman "alçak ayaklı iskemle". Hayvanlarla ilgili sözcüklerde görülür: *alamencik* "kanatlarının üstü ve boynu kırmızı renkli küçük bir kuş", *akman* "alnı beyaz sığır". Özel ad ve soyadlarda kullanılır: *Gürman, Ataman, Akman*[20]. İnsan davranışı ve karakteri ile ilgili sıfatlar meydana getirir: *ağırman, dilcimen* "hoş sohbeti tatlı konuşan". Bağlılık bildirir: *işçimen, evcimen*. Anadolu ağızlarında giyecek isimleri (*ayakman* "takunya", *sıkman* "kollu ya da kolsuz korse gibi sıkan kadın yeleği", *bürümen* "ipekten yapılmış elbise") ve yiyecek isimleri (*közmen* "közde pişirilen ekmek", *südümen* "mayayı tam tutmamış yoğurt") yapar. Renk adlarına gelerek "o rengi bulunduran" anlamı verir: *akman* "temiz, beyaz", *gökmen* "mavi gözlü (kimse)", *sarman* "sarı tüylü kedi". "Unvan, rütbe" bildiren adlar oluşturur: *ataman, kölemen* (Atalay, 1942: 206-210; Gencan, 1976: 206; Ergin, 2013: 176; Banguoğlu, 2007: 197; Güllüdağ, 2019: 570-583).

Ekin hem isim hem fiil köklerine gelişi, ekle ilgili farklı yorumlara sebep olmuştur. Ergin (2013: 197) *şişman, azman* ve *göçmen* sözcüklerini örnekleyerek ekin fiilden isim ve isimden isim yapma görevlerinin olduğunu savunur. Korkmaz (2014: 163) *kocaman* ve *şişman* örneklerinin kimi kaynaklarda isimden isim yapım eki olarak incelendiğine yer vermiştir. Örneğin Boz (2014: 97) ve Adalı (2004: 101) belirtilen sözcükleri fiilden isim yapım eki olarak ele almışlardır. Eker (2006: 361), ad ve eylem arasında fark dikkate alındığında bu ekleri sesteş fakat farklı biçimbirimler olarak ele almak gerektiğini savunmuştur. Karaağaç (2013: 295) ise ekin fiillere gelerek özne yapmak gibi belirgin bir işlevi olması sebebiyle yanlış örnekseme sonucu isimlere de getirildiğini ifade eder: *küçümen, kölemen.*

1.49. +msAr+

1.49.a. Kökeni

Hatiboğlu (1974: 123) ekin +ImsA- eki ile geniş zaman eki -r'nin birleşmesiyle oluştuğunu söylemektedir. İncelememizde belirtilen etimoloji kabul edilmektedir.

Çotuksöken (2011: 140) ekin "+(I)m+sA+r" eklerinden meydana geldiğini belirtir.

Paçacıoğlu (2016: 27) ekin herhangi bir birleşim sonucu oluştuğu fikrini benimsememektedir.

20 Güllüdağ (2019: 572) *Türkiye Türkçesi Kişi Adları Sözlüğü*'nde +mAn+ eki ile türemiş 142 Türkçe kökenli özel ad olduğunu tespit etmiştir.

1.49.b. Biçimi

ET, Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T.[21]**, Kıp. T., Çağ. T., E. An. T., Osm. T.** dönemleri için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

Tü. T.: "+msar+, +mser+"

karamsar, kötümser (Çotuksöken, 2011: 140).

Ekin isimden isim yapma işleviyle ünsüzle biten bir sözcüğe gelmediği görülmüştür.

*Ben senin kadar kara+**msar** değilim* (Livaneli, 2017: 23).

*(...) memura iyi+**mser** gülümsemelerle bakıyorlar: Aman ürkütmeyelim* (Ağaoğlu, 2011: 10).

1.49.c. İşlevi

Tü. T. döneminde sıfat türünden sözcüklere gelerek "insanın ruh hâlini" yansıtan isimler türetir: *iyimser, kötümser, karamsar* (Eker, 2006: 353).

1.50. +rAk+

1.50.a. Kökeni

Ramstedt (1912: 15) +rak, +rek ekinin, "+ra" ekli bir isim fiilden, "-k" fiilden isim yapım eki ile türediğini belirtir.

Deny (2012: 298) ve Hamilton (2015: 259) ekin eski dönemlerde "+ırak, +irek" şeklinde söylenmesi sebebiyle, "uzak" anlamındaki *ırak* sözcüğünden gelmiş olabileceğini savunurlar.

Eckmann'a (1953: 51-52) göre ekin *ıraq* kelimesiyle ilgisi yoktur. "ı, i" vokalleri ünsüzle biten tabanlarda sonradan türeyen bir unsurdur. Eckmann, bu türlü türemelerin özellikle "r" ile başlayan eklerde, telaffuz zorluğundan dolayı sık sık görüldüğünü ifade eder. Ekin +ırak+, +irek+, +urek+, +ürek+ biçimlerinin *qatırak, ilgeri-rek, uslu-raq, sevgülü-rek* gibi şekillerden analoji yoluyla oluşmuş olabileceği düşüncesindedir.

---

21 Har. T. ve Çağ. T. dönemlerinde +(I)msI+ ekinin anlamı +mtUl+ eki ile verilmektedir. Har. T. *ḳaramtul* "karamsı", Çağ. T. *kökümtül* "mavimsi". Ancak dönemlerde ekin kullanıldığı sözcükler, renk adlarıyla sınırlıdır (Eckmann, 2005: 47; Argunşah, 2014:106; Kalsın, 2013: 89).

Diğer tarihi dönemlerde ise +(I)msI eki yerine +sIg+>+sI+ eki kullanılmaktadır. +sI+ eki başlığında detaylı şekilde incelenmiştir.

1.50.b. Biçimi

Gök T.: "+räk+"

bägräk "askeri yetkileri beyden üstün olan bey" (Şirin, 2016: 362).

*Bökm(**ä**)**d**(**i**)ŋ(i)z b(ä)g+**r**(**ä**)**k**+im b(ä)g* (Ye 98/1).

E. Uyg. T.: "+rak+, +rek+"

artuḳraḳ "çok fazla, mükemmel", *yigrek* "daha iyi" (Eraslan, 2012: 101).

*Y[av]g[a]n köŋüllüg d(a)ptipale elig adınlarıg ölürser anı üze art-uk+**rak** sevinür* "Kötü kalpli hükümdar Dandapala başkalarını öldürdüğü zaman bununla çok mutlu olurmuş." (DSKP 241-243).

*Siz kişidä adruq bäg+**räk** är közünür siz*

"Siz ölümlülerin hepsinden farklı ve çok asil biri gibi görünüyorsunuz." (İKP LXVI).

Kar. T.: "+rak+, +rek+"

azrak "daha az", *keḏrek* "daha değerli" (<*keḏ* "pek, iyice, çok"+ rek) (Taş, 2009 72-73).

Bu kitabnı okıglı bu beyitlerni ma'lum kılıglı *kitabdın yakşı aziz+**ra**k turur* (KB 11-12).

*Simaktin ediz+**rek** tutar himmet ol*

"O himmeti parlak yıldızdan daha yüce tutar." (AH 49).

Har. T.: "+rak+, +rek+, +irek+"

yahşırak "daha iyi", *üküşrek* "daha çok", *yigrençirek* "daha iğrenç" (Eckmann, 2014: 16; Ata, 2002: 68; Kalsın, 2013: 92; Eckmann, 2014: 272).

*Nersening ulug+**rak** ülüşi, nersening*

"Nesneyi büyükçe paylaştı." (ME 226/4).

*(…) yagrın etinge taqı qol etinge köp+**rek** sürtti*

"(…) sırt etine, kol etine bol bol sürdü." (NF 33/11).

Kıp. T.: "+rak+, +raḫ+, +rek+"

çoḳraḳ "daha çok", *yaḳşıraḫ* "daha iyi", *kiçirek* "daha küçük" (Güner, 2013: 126).

*Yahşı+**raḫ**+tur bu dünyada erki bile yazuḫın aytmaga (…)*

"bu dünyada kendi iradesi ile günahını itiraf etmek daha iyidir." (CC 62a).

*Kim cem' kılsam ana bir kitab kıs-ka+**ra**k cem'* kılgan *bolgay (…)* (İMS 2a).

*Kim edgü+**rek** yarıng bar men ni tüş men* (HŞ 2490).

Çağ. T.: "+rak+, +rek+, +irek+, +rah+, +urah+"

arıġrak "daha temiz", *irigrek* "daha iri", *nâzükirek, togrırah, yahunurah* (Argunşah, 2014: 106; Akdoğan, 1988: 393, 520).

*Yukar(u)+**ra**k bala bolendter beẖan* (NK 107a).

*Diye-y-idi Ahmedî'nüñ sözi-durur togrı+**rah*** (AD XIX/13).

*(...) netice-i terbiyetidin şi'rnin köp+**rek** uslubıda, be-tah*sis *gazel tavrıda (...)*

"(...) terbiyesinin neticesinden şiirin pek çok çeşidinde, bilhassa gazel tarzında (...)" (MN T3).

*Bu ten ü endâma cândan nâzük+**irek** ton gerek*

"Bu ten ve vücuda, ruhtan daha yumuşak kıyafet gerek." (AD 529/4).

*Boynum tamarından bağa sen yahın+**urah**+sın*

"Bana boynumdaki damardan daha yakınsın." (AD 276/4).

E. An. T.: "+rak+, +rek+, +rag+, +ıraẖ+, +ırak+, +urak+, +rek+, +irek+, +ürek+"

tatlurak, yegrek, layıkrag, ẖobıraẖ, tamamırak, yavuzurak, eksükrek, yegirek, bilürürek "iş bilir, deneyimli" (Eckmann, 1953: 50; Gülsevin, 2011: 119; Küçük, 2010: 568, 303, 304; Yılmaz vd., 2013: 663).

Bu dönemde "ḳ"nin "ğ" ve "ẖ" ile nöbetleştiği görülmektedir: *artuẖrağ* "daha fazla", *yaẖşıraẖ* "daha iyi". Ek, hem ünlü hem ünsüzle biten kelimelere herhangi bir yardımcı ünlü almadan getirilir. Ancak kimi durumlarda ekle sözcük arasına bir ünlü girdiği görülür: *yig-i-rek.* Belirtilen yardımcı ünlünün, ekin kendi bünyesinde benimsendiği de örneklenmiştir: *yaẖşı-y-ırak* (Ergin, 2013: 172). Fakat Eckmann (1953: 51) bu durumun çok nadir görüldüğünü, görülse bile +rak+, +rek+ eki ile nöbetleşe kullanıldığını belirtir.

*Atamdan yig+**rek** kayın ata* (DK D262).

*Bir lipâçe geymiş az+**rak** don gibi*

"Nadir bulunan kıyafet gibi bir elbise giymiş (MT 363).

*(...) daẖı anlar ol kelimeye layık+**ra**g+dır* (SKT 555a).

(...) bir nice kişilere asan*+**ıra**k ola*

"(...) pek çok kişiye kolaylık olsun." (EM P1b10).

*Bu ayet ma'nisinde kim köylerüŋ yavuz+**ura**g+ı oldur kim (...)* (KE 471/3).

(...) eyitdi kankı *kulun 'adil+**irek**+dür* (KE 431/4).

*(...) ademilerüŋ aŋlaruragı ve iş bil-ür+**üreg**+i üçdür* (KE 243/1).

Osm. T.: "+rak+, +rek+, +irek+"

ulurak "daha ulu", *yücerek* "daha yüce", *tizirek* (Kartallıoğlu, 2011: 90; Hengirmen, 1983: 172). Sonu "k" ile biten sözcüklere eklendiğinde, sözcüğün sonundaki "k"nin kullanılmadığı görülür: *ufarak, küçürek* (Deny, 2012: 298).

*Dost mahfiline geçe gör andan yiğ+**rek** durak nedür* (YED 37/5).

*(...) kendüsüne kendüden yakın+**rak** kimse yokdur* (MU 35/12).

*Görüp işitdügin anlar tiz+**irek*** (PN 1070).

Tü. T.: "+rak+, +rek+"

acırak "acıya yakın", *ekşirek* "ekşiye yakın" (Çotuksöken, 2011: 149). Sonu "k" ile biten sözcüklere eklendiğinde sözcüğün sonundaki "k" düşer: *küçük+rek> küçürek, ufak+ rak> ufarak* (Hatiboğlu, 1974: 137).

*Yüreğimde bir umut yıldızı ışıdığı anda, adamın yanındaki ufa(k)+**rak** avrat birden koştu, ellerime sarıldı, hıçkırıp ağlamaya, bir şeyler söylemeye durdu* (Bilbaşar, 2017: 87).

1.50.c. İşlevi

Erdal (1991: 62-63) ET dönemi içerisinde en çok E. Uyg. T. döneminde örneklenen bu ekin, anlamda belirgin bir fark yaratmadığını yalnızca sözcüğün anlamını vurguladığını ifade eder: *yegräk* "daha iyi" (<yeg "iyi, güzel"+ räk). Ekin, sıfat ve zarflara getirildiğini, *bägräk* "bey, kral" sözcüğünün bu durum için istisna oluşturduğuna yer verir. İsimden türemiş isimlere getirildiği örneklerin ise sınırlı olduğunu (*küçlügräg* "daha güçlü", *adınsıgrak*) ancak fiilden türemiş isim veya sıfatlarda sıklıkla kullanıldığına [*adrukrak* (<adır-uk+rak), *yarokrak* "daha parlak" (<yaro-k+rak)] dikkat çeker. **Gök T.** döneminde "daha" anlamı yükleyerek unvan adları türettiği görülür: *bägräk* "askeri yetkileri beyden üstün olan bey" (Şirin, 2016: 362). **E. Uyg. T.** döneminde sıfat ve zarf görevli sözcüklere gelerek anlamı "üstünlük" bakımından kuvvetlendirir: *küçlügrek* "çok güçlü, daha güçlü", *aşnurak* "daha önce" (<aşnu "önce"+ rak) (Eraslan, 2012: 101). *Bägräk* "bey, şehzade" sözcüğünde unvan anlamı verdiği görülmektedir (Caferoğlu, 1968: 37). **Kar. T.**nde "üstünlük, karşılaştırma" anlamı verir: *örürek* "daha yüksek", *saḳraḳ* "daha dikkatli". *Bütrürek* "tamamıyla, iyice", *yėtrürek* "bütünüyle, tamamıyla" sözcüklerinde olduğu gibi zarflar da türetmektedir (Taş, 2009: 72-73). **Har. T.**nde karşılaştırma ilgisi kurar, "daha" anlamı verir: *kiçigräk* "daha küçük", *köpräk* "daha çok" (Eckmann, 2012: 16). **Kıp. T.** döneminde "pekiştirme, üstünlük" anlamı kazandırır:

yawuzrak "daha kötü", *artukraḳ* "daha fazla". Bu dönemde *kökrek* "ceset" örneğinde, karşılaştırma işlevinden çıkarak somut ad türetmiştir (Güner, 2013: 126-127). **Çağ. T.**nde karşılaştırma işlevi devam eder: *ḳısḳarak* "daha kısa", *yaḫşırak* "daha iyi" (Argunşah, 2014: 106). **E. An. T.**nde "karşılaştırma, üstünlük" anlamı vermektedir: *tatlurak* "daha tatlı". Bu dönemde "yakınlık" anlamı da kazandırdığı görülür: *tozlurak* "toz renginde, bozca" (Gülsevin, 2011: 119; Küçük, 2010: 568). **Osm. T.** sıfatlara "küçültme, yakınlık" anlamı vermek için kullanılmıştır: *ufaraḳ, ḳısaraḳ.* Bergamalı Kadri ise isme "fazlalık, ziyadelik" manası vermek için kullanıldığına yer verir: *yohsulra*k (Deny, 2012: 298; Karabacak, 2002: 40). **Tü. T.**nde tarihî dönemlerde sahip olduğu "üstünlük, karşılaştırma" anlamı yerini, "aksi yöndeki zayıflık, yakınlık" anlamına bırakmıştır. Korkmaz'a (2014: 139) göre bu anlam kaymasının sebebi, eklendiği sözcüklerin anlam yapılarından kaynaklanmaktadır. Günümüzde renk, tat bildiren ve sıfat olan sözcüklere gelerek yeni isimler türetir: *bozrak* "boz renge yakın", *acırak* "acıya yakın", *küçürek* (Çiftçi, 2016: 202).

1.51. +(s)Al+

1.51.a. Kökeni

Ekin kökeniyle ilgili iki farklı görüş vardır. Bir görüş, +sAl+ ekinin uydurma bir ek olduğunu savunur. Buna göre ekin asıl şekli +al+ (*ulus+al*), +el+ (*kültür+el*), +l+ (*yasa+l*)'dir ve Fransızcadan alınmıştır. Diğer görüşe göre +sAl+ eki Türkçenin tarihî dönemlerinden bu yana kullanılan ve öz Türkçe olan bir ektir.

Ediskun (1966: 1012-1019) *-El, -İl, -Sel Ekleri Üzerine* adlı makalesinde *Divan'u Lügat-it-Türk, Muhakemetül Lugateyn, Dede Korkut, Lehçe-i Osmanî* ve *Derleme Dergisi*'nden yararlanarak ilgili eklerin Türkçenin eski devirlerinden bu yana kullanıldığını, *kumsal, uysal* sözcüklerinde de bu ekin görüldüğünü söylemektedir.

Korkmaz (1966: 25-26) ve Hatiboğlu (1974: 331) ekin esasen, +se-, +sa- isimden fiil yapma eki ile bundan isim türeten -l ekinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtirler. Günümüzde kullandığımız *kumsal* ve *uysal* sözcüklerinde görülen +sAl+ ekinin, bu ekle işlevsel olarak bir bağlantısı olmadığını savunurlar.

Hacıeminoğlu (1972: 137), Banguoğlu (1987: 360-361) ve Korkmaz (1966: 25-26; 2014: 139) +sel+, +sal+ şeklinde bir ek olmadığını, ekin kökeninin Fransızca *culturel, national* gibi sözcüklerde görülen +Al+ eki olduğunu düşünürler. Yazarlara göre bu ek, Arapça +î nispet ekinin yerini tutmak üzere dile girmiş, ancak *siyasal, ulusal* gibi kelimelerde yanlış ayrılma sonucu +sAl+ şeklini almıştır.

Temir (1999: 4) ekin aslının +sıl+, +sil+ şeklinde olduğunu ancak Osmanlıca yazımın sebep olduğu farklı okunuşlar nedeniyle +sal+, +sel+ şeklini aldığını belirtir. Temir'e göre uydurma olan ekin tamamı değil, yalnızca "ı, i"nin "a, e" şeklinde okunuşudur.

Eren (2000: 295) *Yeni Bir Ek: -sal, -sel* adlı makalesinde, ekin ilk olarak Fransızca *national* sözcüğünden örnekleme yoluyla +(a)l+ olarak ortaya çıktığını belirtir. Bu yolla türeyen *ulusal* sözcüğünün yanlış ayrılması sebebiyle ekin +sAl+ şeklini aldığını savunur. Eren *kumsal* sözcüğü ile diğer +sAl+ eklerinin fonetik aynılığının birer yanılma olduğunu düşünür. Araştırmacıya göre *kumsal* sözcüğündeki ekin kökeni, halk ağızlarında görülen ve "yer, yön" anlamı kazandıran +salı+ ekidir.

+sAl+ eki ile Tü. T.nde sözcükler türetilip kullanıldığından kökeninin ne olduğu veya ekin aslının başka bir biçimde olup olmadığı göz ardı edilerek +sAl+ biçimi kabul edilip incelenmiştir.

1.51.b. Biçimi

Ek, Türkçenin tarihî dönemlerinden yalnızca Osm. Türkçesinde örneklenebilmiştir.

Osm. T.: "+sal+"

kumsal (Yavuzarslan, 2019: 323).

*Kum+**sal** yerde nebe'an esen su pınarı* (KT- "eşme").

Tü. T.: "+sal+, +sel+"

ruhsal, taktiksel (Korkmaz, 2014: 139).

*(…) güneşte parlayan bitki+**sel** bir anıt olur* (Kabaağaçlı, 2014: 7).

*Kum+**sal**+da ne zaman yürüsem, dalgalarla oynayan, çıplak ayaklarıyla beyaz köpüklerin arasında dans eden bir kız çocuğunun hüzünlü yaşam öyküsünü anımsarım (…)* (Akın, 2004: 26).

Literatürde ekin ele alınışında farklılıklar görülmektedir:

Atalay (1941: 236, 241, 244) +sal+, +sıl+, +sul+ eklerine ayrı başlıklar altında yer vermiştir.

Ediskun (1966: 1119) eki "+sel+, +sal+" şeklinde ele almış, *yoksul* örneğini vererek farklı ünlülü şeklin de eke dâhil olacağını belirtmiştir.

Temir (1999: 4) ekin "+sul+, +sıl+, +sal+, +sel+" biçimlerinde olabileceğini belirtir. Bu çeşitliliğin, Arapçada kısa ve yuvarlak ünlülerin yazımında görülen zorluk ve yanlış okumalara bağlar.

Hatiboğlu (1974: 139) *yoksun* ve *yoksul* sözcüklerinin aynı kuruluş etkisiyle oluştuğunu belirtmiş ve "+sel+, +sal+" başlığı altında incelemiştir. Bu sebeple Hatiboğlu'nun hem farklı ünlülü hem farklı ünsüzlü +sun, +sul eklerini +sAl ekine dâhil ettiği düşünülebilir.

Adalı (2004: 107) "+sal+, +sel+" ekleriyle "+l+, +Al+" eklerini farklı bölümlerde incelemiştir.

Eker (2006: 353-354) "+sAl+" ve "+sIl+" eklerini farklı ekler olarak değerlendirir.

Korkmaz (2014: 139) eki "+sal+, +sel+" olarak incelemiştir.

Delice (2000: 231) *Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi* adlı çalışmasında "+sAl" ve "+sIl" eklerini farklı ekler olarak değerlendirmiştir.

Kahraman (2009: 50) "+El+, +sEl+" eklerini bir arada incelemiştir: *özel, düşsel, sayısal.* +al biçiminin örneklerine yer verilmemiştir.

Karaağaç (2013: 275) eke "+sel+, +sal+" şeklinde yer vermiştir.

Çalışmalar incelendiğinde "+sAl+ eki ile +sIl+ ekini birlikte değerlendirmek" ve "farklı ekler olarak incelemek" olmak üzere iki farklı yol benimsendiği görülür. Bu çalışmada farklı ekler olarak değerlendirilmiştir.

1.51.c. İşlevi

Osm. T. döneminde "belirtilen varlığın çok bulunduğu yer" anlamına gelen adlar yapmıştır: *kumsal* (Yavuzarslan, 2019: 323). **Tü. T.** dönemine ait yapılan çalışmalarda ekin işlevi şu şekillerde değerlendirilmiştir:

Ediskun (1967: 272) ve Korkmaz (2014: 139) ekin aitlik ve nispet sıfatları türetme işlevine değinmişlerdir: *bilimsel, bireysel.*

Ergin (2013: 178) ekin "yer bildirme" işlevini örneklemiştir: *kumsal.*

Hatiboğlu (1974: 139) ekin sıfat görevinde sözcükler türettiğini belirtir: *kumsal, kutsal, kişisel.*

Gülensoy (2010: 526) "benzerlik ve ilgi" işlevlerine değinmiştir: *uysal, kumsal.* Gülensoy'un ilk örneğinin fiil köküne sahip olması dikkat çekicidir.

Karaağaç (2013: 275) ekin "ilişki eki" işleviyle kullanıldığını belirtmiştir: *kimya> kimyasal, anıt> anıtsal.*

Kahraman (2009: 50) *çiğel, gözel (güzel), kumsal...* örneklerini vererek "ilgi ve iyelik bildiren sıfat yapım eki" olarak ele almıştır.

Çotuksöken (2011: 159) addan sıfat türetme, addan ad türetme başlıkları altında şu işlevlerine yer vermiştir:

"*1. Addan sıfat türetme: Söz konusu şeye ilişkin olan: bireysel, bölgesel; söz konusu şeye dayanan: bilimsel, dinsel; söz konusu şey niteliği bulunan: coşkusal; söz konusu şey biçiminde olan: dairesel, küresel; söz konusu şey yoluyla olan: deneysel; söz konusu şey üzerine olan, onun hakkında: kazıbilimsel; söz konusu şeye bağlı olan: sonsal, yaşamsal; söz konusu şeye göre düzenlenmiş olan: dizgisel, dizisel; söz konusu şeyi andıran, ona benzeyen: cehennemsel, anıtsal; söz konusu şeyle gösterilen: çizgisel; söz konusu şeyi izleyen: doğrusal; söz konusu şeyin ağır bastığı, aşırı ölçüde etkilediği durumları niteler: duygusal, coşkusal; söz konusu şey yoluyla anılan: duyusal, duyumsal; söz konusu kimsenin malı olan, ona özgü olan: bireysel, kişisel, söz konusu şeye uygun olan, iyi gelen: midesel.*

2. Addan ad türetme: Söz konusu şeyin bol bulunduğu yer: kumsal; söz konusu şeylerden oluşan öbek: sorunsal."

Yukarıdaki verilere göre +sAl+ eki; "yer, mekan" bildiren adlar yapar: *kumsal.* İsimlere "ilişkin, dair" anlamları kazandırır: *bilimsel, bireysel.* Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *kutsal.* "Kök hâlindeki ismin belirttiği biçimde bulunan" anlamına gelen sıfatlar türetir: *dairesel, küresel.* Benzerlik ilişkisi kurar: *dairesel.*

1.52. +sI+

1.52.a. Kökeni

Gabain (2007: 48), Korkmaz (2014: 139), Banguoğlu (2007: 199), Gülensoy (2010: 525), Karaağaç (2013: 271) ve Eraslan (2012: 101) ekin isimden fiil türeten +sI- eki ile fiilden isim türeten -(I)g+ ekinin birleşmesiyle oluştuğunu (*yag-sı-g, suw-sı-g*), zamanla sondaki damak sesinin düştüğünü belirtirler.

Ergin (2013: 171) ekin +sıg'dan geldiği görüşüne mesafeli yaklaşır. Sondaki "g" düştüğü takdirde, ekin +su+, +sü+ olması gerektiğini ifade eder. Ancak örneklerin azlığı sebebiyle kesin bir neticeye varılamayacağını savunur.

Şçerbak (2016: 181) ET döneminde görülen **sı-* "benzemek, ... diye kendini tanıtmak, kime veya neye benzer olmak" anlamına gelen fiil ile -g ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade eder.

İncelemelerde ekin birleşik bir ek olduğu konusunda birlik vardır. Ancak ilk kısmının bir ek mi, bir sözcük mü olduğu noktasında ayrışmalar görülür. İncele-

mede ekin ilk kısmının **sı-* fiili olduğu görüşü desteklenmektedir. Birinci bölümün +sI- eki olduğu görüşüne göre sondaki -(I)g+ eki düştüğünde kalan kısım fiil olacaktır. Ancak +sI+, isimden isimden yapan ek durumundadır.

1.52.b. Biçimi

Gök T.: "+sıg+, +sig+"

yılsıg "zengin, mutlu", *ödsig* "yaşlı" (<öd "zaman+ sıg) (Tekin, 2003: 84; Şirin, 2016: 343; Paçacıoğlu, 2016: 492).

Öd+(s)ig wt²wl²g²k²wç (...) (BK D34).

E. Uyg. T.: "+sıg+, +sig+"

çınsıġ "gerçek gibi", *begsig* "bey gibi".

Ekin yuvarlak şekilleri bulunmamaktadır (Eraslan, 2012: 101).

*M(e)n tüşemiş tülüm ad-ın+**sıg** bolmaz*

"Görmüş olduğum rüya yanlış değildir." (DSKP 1188-1189).

*Üstü(n) altın çöpçök+**sig** erin(leri yi)ngü tizigi teg körtle tişleri kөŋül(ümin) yürekimin ertingü tepretdi titretdi*

"Altta (ve) üstte kıpkırmızı dudakları, inci dizisi gibi güzel dişleri gönlümü, yüreğimi olağanüstü titretti." (DSKP 3896-3898).

Gabain (2007: 48) sonu "ç" ile biten kelimelere getirildiğinde ekin +ıg+, +ig+ şekline dönüştüğüne yer verir: *küsanç+sig> küsançig* "istenilen", *ḳorkunç+sıġ> korkunçıg* "korkunç".

*Qork-ınç+**ıg** yel turur kemi aqtarılur ölür* "Korkunç bir rüzgar çıkar, gemi ters döner ve insanlar ölür" (İKP XVIII).

Kar. T.: "+sig+, +sıg+, +sı+"

ersig "erkek, cesur", *ḳulsıġ* "kul soylu", *artuksı* "fazla, ziyade".

Bu dönemde de yuvarlak şekillerine rastlanmamıştır (Taş, 2015: 74-75; Kök, 2004: 276).

*Bu karı ol oglan+**sıg***

"Bu, huyu oğlan huyuna benzer bir yaşlıdır." (DLT 499).

*Ali törtilençi ol er+**sig** tona*

"Dördüncüsü yiğit ve kahraman Ali'dir." (AH 34).

*Kim berdi taŋrı anlarka art-uk+**sı** ädgülükdin* (KT-SKT 54v/4).

Har. T.nde sondaki "g" düşmüş, "+sı+, +si+" biçimini almıştır:

yansı "yan kenar", *tügsi* "tüy gibi, hafif meşrep" (Kalsın, 2013: 94).

*(...) art-uk+**sı** ton keydi avrat*

"Kadın fazladan giysi giydi." (ME 166/1).

*Tüg+**si** boldı, hızsındın, tişi teg sözledi*

"Hafif meşrep oldu, kadınsılaştı, kadın gibi konuştu." (ME 167/5).

Kıp. T.: "+sı+, +su+"

artuksı-artuksu "fazla", *ayruḫsu* "farklı, fazla" (Güner, 2013: 127).

Bu dönemde yuvarlak şekillerin kullanılmaya başlandığı görülür.

*Bu yanglıg köb agır+**sı** naz birle* (HŞ 4095).

*Bilgil rastı Ebu Bekr'niŋ art-uk+**su**+lık+ı+nı, rastı sahh boldı Kur'an birle takı hadis birle*

"Ebu Bekir'deki Kur'an ve hadisler ile gelen üstünlüğü, kusursuzluğu bil." (İMS 42b).

Çağ. T.: "+sı+"

artuḳsı "fazla, çok", *ayruḳsı* "farklı, değişik" (Eckmann, 2005: 47).

*Mevlana aytur irmiş kim ikki rek'at art-uk+**sı** namaz kıldım*

"Mevlana demiş ki, iki rekat fazladan namaz kıldım." (MN T140).

E. An. T.: "+sı+"

ayruḫsı "değişik" (Gülsevin, 2011: 119).

Döneme ait *Satır Arası Kur'an Tercümesi*'nde görülen *artukçı* "bol bol, fazlasıyla, çokça" sözcüğünde tüm dönemlerindeki biçimlerinden farklı olarak +çı+ şeklinde kullanıldığı görülür (Küçük, 2014: 149).

*(...) kepeneğinden kurum+**sı** idüp yarasına basdı (...)* (DK D42).

*Anlar art-uk+**çı** hidayet üstine tahkik geldi* (SKT 150b).

Osm. T.: "+sı+, +si+"

ḳızılsı, erkeksi (Deny, 2012: 299).

*Yohsa eydeydüm sana dahı ay(ı)r-uk+**sı** haber* (YED 26/8).

*Erkek+**si**: Tavır ve hâlde erkeğe benzer (kadın)* (KT- "erkeksi").

Tü. T.: "+sı+, +si+, +su+, +sü+"

kağıtsı, yeşilsi, çocuksu, yüzüksü.

*Sonra aşağıda Feyyaz'ı beklerkenki o öl-üm+**sü** boşluk duygusu* (Atılgan, 2019: 40).

1.52.c. İşlevi

Türkçenin bütün dönemlerinde "benzerlik, gibilik" anlamı vermiştir. Erdal (1991: 68) +dAm+ ekinin kullanımdan düştükten sonra, görevini +sIg+ ekinin devam ettirdiğini söylemektedir. **Gök T.:** *yılsıg* "refah içinde, mutlu" (<yal "güler yüzlü, mutlu"+ sıg), *adınsıg* "başka, seçkin" (<adın "başka, başkası"+ sıg) (Bang, 1980: 64; Tekin, 2003: 84). **E. Uyg. T.:** *ḳızılsıġ* "kırmızımsı", *ersig* "er gibi" (Eraslan, 2012: 101). **Kar. T.:** *yıparsıġ* "misk gibi" (<yıpar "koku, misk"+ sıg), *ulugsıġ* "büyüklük taslayan" (Taş, 2015: 75). Erdal ekin sözcüğe yalnızca "benzerlik" anlamı vermek için değil, "-mış gibi"lik anlamı vermek için de kullanıldığını belirtmiş ve *ulugsıg* sözcüğünün görüşünü örneklediğini ifade etmiştir. Ayrıca ekin, E. Uyg. T. döneminde sıfatlara, Kar. T. döneminde isimlere getirildiğine yer vermiştir (Erdal, 1991: 62, 72). **Har. T.:** *artuḳsı* "fazlaca", *aġırsı* "ağıra yakın" (Kalsın, 2013: 94). **Kıp. T.:** *kendirsi* "keten, kumaş parçası", *ayruḫsu* "farklı". *Yansı* "ittifak, anlaşma" sözcüğünde farklı olarak soyut ad türettiği görülür (Eckmann, 2014: 14; Güner, 2013: 127). **Çağ. T.:** *artuḳsı* "fazla, çok", *ayruḳsı* "farklı, değişik" (Eckmann, 2005: 47). **E. An. T.:** *artuḳsı* "fazla", *ayruḫsı* "değişik" (Gülsevin, 2011: 119). **Osm. T.:** *tatlımsı, ḳumralsı.* Ancak *Pend-nâme*'de görülen *ussı* "akıllı" sözcüğünde "benzerlik" anlamından farklı olarak "belirtilen özelliğe sahip olan" anlamı verdiği görülür (Deny, 2012: 299; Hengirmen, 1983: 273). **Tü. T.:** *kadınsı, morsu.* Ek "benzerlik, yakınlık" işlevinden faydalanılarak Türkçeleştirme çalışmalarında sık sık kullanılmıştır. Özellikle Arapçadaki nispet î'si ve Fransızcadaki *form* ve -ide ekinin yerini tutmuştur: *haşebî> ağaçsı, plexiform> ağsı, cristalloide> billursu* (Korkmaz, 2014: 140). Şu örneklerde terim anlamlı kalıcı isimler türettiği görülür: *damaksı, dişsi, dilsi, eylemsi, gırtlaksı* (Çiftçi, 2016: 200).

+sI+ eki, +lAr ile birleşerek "cins, tür" bildiren terimler oluşturur: *insansılar, leyleksiler* (Banguoğlu, 2007: 200; Korkmaz, 2014: 140).

Renk ve tat bildiren sözcüklerde, +sI+ yerine +mtrak+ ve +msI+ eklerinin daha çok kullanıldığı görülmektedir. Çiftçi (2016: 200) Türkçe sözlük ve dil bilgisi kitaplarında yaptığı araştırmada renk ve tat isimlerine gelen +sI+ ekinin birer örnekte tespit edildiğini belirtmiştir: *kızılsı, kekresi.*

1.53. +sXk+

1.53.a. Kökeni

Gabain (2007: 45), Banguoğlu (2007: 198), Korkmaz (2014: 139), Gülensoy (2010: 529), Karaağaç (2013: 274), Zülfikar (2011: 138) ve Eraslan (2012: 101) ekin istek eki ile fiilden isim yapma eki -(İ)k+'in birleşimi sonucu oluştuğu görüşündedirler. Ancak Banguoğlu, bu ekle türemiş sözcüklerden hangisinin "-se, -sa" eki almış fiillerden, hangilerinin doğrudan doğruya isim kökünden geldiklerinin belirlenmesinin güç olduğuna dikkat çeker: *ersek* "erkek delisi (kadın)" (< er-se-k), *susak* "su kabı" (<su-sak).

Brockelmann (1952: 135) da +sAk ekinin, +sA- ekiyle türemiş dilek ifade eden fiillerden, bu doğrultuda sıfatlar türeten bir ek olduğuna yer vermiştir: *barıġsaḳ* "gitmeye istekli, gitmeye hazır", *keligsek* "gelmeye istekli", *kirigsek* "girmeye istekli", *tirigsek* "yaşamaya istekli", *turuġsaḳ* "durmaya istekli".

Deny (2012: 461) ekin Altaycadaki şekil ve anlamına değinerek "-sak, -säk" ekinin "-sa, -se"den meydana geldiğini ve "...e meraklı" anlamı verdiğini ifade eder: *çayza*k "çay meraklısı", *ırakıza*k "rakıya meraklı, rakıya düşkün". İlgili ekin Yakutçada "-msäx" biçiminde olduğunu belirtmiş, *bisigimsäx* "bizimkine meyleden, bize sadık kalan" örneğine yer vermiştir.

Bulak (2012: 695) ekin gelişimini "-Ig+sA-k> +sA-k> +sAk" olarak değerlendirmiştir.

İncelemelerde ekin birleşik olduğu ve ilk bölümünü istek-dilek ifade eden -sA-'nın oluşturduğu yönünde görüş birliği vardır.

1.53.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+sek+, +sak+, +suk+"

keksek "kindar", *tapıġsaḳ* "hürmetkâr", *bagırsuk* "bağırsak" (Eraslan, 2012: 101; Elmalı, 2016: 91).

*Altun kurug+**sak**+ım+ın kılıçın kesipen özüm yul intin, başımın yul ebintin, tir*

"Altın kursağımı kılıçla kesip özümü inden, başımı evinden kurtar." (IB 8).

*Uçugma kuşlar bagır+**suk**+ın öbkesin bagırın tumşıkların tuta (...)*

"Kuşlar bağırsaklarını, akciğerini, karaciğerini tutarak (...)" (DSKP 936-938).

Kar. T.: "+sak+, +sek+, +suk+, +sük+, +sık+"

bagırsak, yüksek "terzi yüzüğü", *taŋsuḳ* "acayip, şaşılası", *yüksük* "terzi yüzüğü", *susık* "kova" (Dilaçar, 2016: 113; Taş, 2015: 75; Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1246; Paçacıoğlu, 2016: 574).

*Bagır+**sak** Bayat, kör ödürmiş kulın (...)*

"Acıyıcı Tanrı, bak, seçtiğin kulun (...)" (KB 1838).

*Anın zikri tan+**su**k ediz bolsu tip*

"Onun hatırası hasretle anılsın ve yüksek olsun diye." (AH 76).

*Kaŋ+**sık** ogul*

"Evlatlık" (DLT 611).

Har. T.: "+sak+, +sek+, +suk+, +sük+"

bağırsak "bağırsak, şefkatli", *ölügsek* "ölümlü, fani", *taŋsuḳ* "acayip, şaşılası", *ilersük* "uçkur" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188; Kalsın, 2013: 94; Karagözlü, 2018: 137).

*Kur(ug)+**sak***

"Mide" (İML 118A).

*(...) bir kimerse yatur, ekki elgi tir+**sek**+i+din yoq taqı ekki adaqı tizidin yoq hem qulgaqı sagır*

"(...) dirsekten itibaren iki eli olmayan, dizinden itibaren ayakları olmayan hem de kulakları sağır bir kişi yatıyor." (NF 136/12).

*Ol tewenin necasatlıg bagar+**suk**+lar+ı+n+ı keltürüp bu Muhammed secdeke barmışda üstünge bıraqsa (...)*

"O devenin pis bağırsaklarını Muhammed secdeye varmışken onun üstüne bıraksa (...)" (NF 12/2).

*İler+**sük***

"Uçkur" (İML 136B).

Kıp. T.: "+sak+, +sek+, +sık+, +suk+"

ḳursaḳ "kursak" (<kuruġ "kuru"+ sak), *ölügsek* "cenaze, ceset, ölü", *taŋsık-tansuk* "harika" (Karamanlıoğlu, 1989: 72; Güner, 2013: 127; Argunşah-Güner, 2015: 78; Doğan, 2019).

*(...) her biri taŋ+**suk** latifeler kinayet bilen (...)* (GT 146/7).

Çağ. T.: "+sak+, +suk+"

susak "su kabı", *bağırsuk* "bağırsak" (Argunşah, 2014: 107; Karasoy, 1998: 616).

*'Aceb turur sunı su+**sa**g+ı ger kandu* (ŞHD 142b10).

*Kaşınla saçların cana zihi tan+**suk** mu'abberdir* (ŞHD 39a11).

E. An. T.: "+sak+, +sek+, +suk+, +sük+"

susak "su kabı, maşrapa", *sinirsek* "sert, sinirli", *tansuk* "kıymetli, muazzam", *ilersük* "şalvar uçkuru" (Şahin, 2015: 55; Genç, 2005: 145; Paçacıoğlu, 2016: 301; Ersoy-Ay, 2017: 74).

*Ab-ı hayatuŋ meşrebi la'lüŋ su+**sag**+ı+ndan mıdur* (HDD 31b3).

*(...) ma'dede ve bagar+**suk**+lar+da olan yavuz hıltları arıdur ve giderür* (EM P5a3).

*Baglulardan biri iler+**süg**+i+dür*

"Bağlı olanlardan biri, şalvarının uçkurudur." (MT 2688).

Osm. T.: "+sak+, +suk+"

susak "su kabı", *susuk* "susuzluk" (Tatcı, 1998: 566; Atalay, 1948: 46).

*Yûnus esriyüben düşdi su+**sak**+da* (YED 101/7).

*(...) ba'id degüldür ki bunlarun aslları balıkcuk su+**suk**+cuk ola* (MU 71/10).

Tü. T.: "+sak+, +sek+, +sık+, +sik+, +suk+, +sük+"

ıraksak, tümsek, tansık "mucize, şaşılacak şey", *eksik, sumsuk* "yumruk", *yüksük* (Hatiboğlu, 1974: 139; Karaağaç, 2005: 274; Çotuksöken, 2011: 163).

1.53.c. İşlevi

Clauson (2007: 190) ekin işlevinin belli olmadığını söyler ancak *bagır* sözcüğünden türeyen *bagırsuk* kelimesinde var olduğunu belirtir. Erdal (1991: 157-158) eki 3 bölümde inceler: 1. Vücudun bir bölümünü tanımlayan kelimeler türetir: *sınarsak* "atın (ikinci sürücünün oturduğu) arka kısmı", *bagırsak* "iç organlar", 2. Zaman eki almış fiillerden sonra kullanılır. a. Sonlu gelecek bildiren -gAy eki almış sözcüklerden sonra: *ölgäyşök* "ölünecek zaman", *kodgaysok* "terk edildiği, bırakıldığı zaman" ve görünüş olarak ilkine benzeyen ancak isimden isim türeten +gAy+ eki ile türemiş kelimelerden sonra da gelebilir: *ilgäysök* "bilgili, bilge". b. Geniş zaman bildiren sözcüklerden sonra gelir: *ilärsök* "pantolonun bel kısmı". Erdal, bu bölümde *bilärzök* "bilezik" sözcüğünün de incelenebileceğini ifade eder. 3. *Tanşok, yarsok* sözcüklerinde olduğu gibi sıfatlar türetir. **E. Uyg. T.**nde sıfat görevinde gövdeler türetir: *keksek* "kindar" (<kek "kin"+ sek), *tapıġsaḳ* "hürmetkâr"

(<tapıg "hürmet"+ saḳ). Organ isimleri yapar: *bagırsuk* "bağırsak", *kurugsak* "kursak, karın" (Eraslan, 2012: 101; Elmalı, 2016: 91; Paçacıoğlu, 2016: 439). **Kar. T.** döneminde isimlerden sıfatlar türetir: *tanṣuḳ* "acayip, şaşılası", *tulsak* "dul kadın". Organ adı yapar: *baġırsuḳ* "bağırsak", *kurugsak* "kursak, mide". Alet, eşya isimleri oluşturur: *yüksek-yüksük* "terzi yüzüğü". Hayvan ismi türetir: *karsak* "bozkır tilkisi" (Taş, 2015: 75; Nalbant, 2008: 111; Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1246; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 689; Paçacıoğlu, 2016: 659). Paçacıoğlu (2016: 816) *yüzük* sözcüğünün +ük+ eki aldığına yer vermiştir. Nişanyan, aynı sözcüğün Eski Türkçede *yügsük* "terzilerin kullandığı parmak muhafazası" (<yig-yik "dikiş iğnesi"+ sük) sözcüğünden evrildiğini belirtmiş hatta Eski Türkçe döneminde görülen *bilersük* "bilek halkası", *ilersük* "pantolon kemeri" sözcüklerine bakarak +sük'ün "bir çeşit halka" anlamı taşıyabileceğine yer vermiştir. Nişanyan'ın örneklediği sözcüklere *susak* "su kabı" ve *burunsak* kelimeleri de eklenebilir. Doğan (2019) +sAk+ ekini incelediği makalesinde *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ten yola çıkarak ekin Orta Türkçe döneminde şu anlam ve görevlerde kullanıldığını ifade eder:

1. *Bir iş yapılmadan önce o işin yapılmasını arzu eden ve sıfat olan bir fail: ol ewge barıġsaḳ ol "o adam eve gitmek isteğindedir"...*
2. *Bir iş yapmasını dilemekle vasıflanan fail sıygası: tapuġsaḳ er "hizmet seven adam"...*
3. *Kendisinden haber verilen gizli bir fiili işlemek failin hakkı olduğu manasına gelen bir sıfatla sıfatlanan fail: ol mundın barıġsaḳ tegül "o buradan gitmeği kurmamıştı"...*
4. *Bir işi işlemek azminde ve dileğinde olmakla vasıflanan fail: ol at suwgarıġsaḳ erdi "o, atı suvarmak dileğinde, azminde idi"...*
5. *İşin kendisinden çıkması arzusunda bulunmak anlamıyla vasıflanan fail: ol tarıġ tarıtıġsaḳ ol "o, çiftçiliğe düşkündür, onu arzu ediyor."*

Har. T. döneminde isimlerden sıfat görevli sözcükler oluşturur: *yüksek* "değerli, yüksek (yer)", *bağırsak* "şefkatli, merhametli". Organ isimleri oluşturur: *tirsek* "dirsek", *kursak* "mide". Hayvan ismi meydana getirir: k*arsa*k "derisinden kürk yapılan tilki nevinden bir hayvan" (Kalsın, 2013: 94; Paçacıoğlu, 2016: 639; Eckmann, 2014: 97; Karagözlü, 2018: 113; Doğan, 2019). **Kıp. T.** döneminde organ ve vücudun bir bölümünün adlarını yapar: *baġırsaḳ* "bağırsak" (<bağır "karın"+ sak), *ḳursaḳ* (<kuruġ "kuru"+ sak). Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *tanṣuk* "tuhaf, nadide, güzel". "Bir şeye düşkünlük gösteren" anlamında adlar meydana getirir: *ersek* "erkek düşkünü". Hayvan ismi türetir: k*arsa*k "bozkır tilkisi, çakal" (Karamanlıoğlu, 1989: 369; Güner, 2013: 127; Kalsın, 2012: 94; Doğan, 2019). **Çağ. T.**nde sıfat türetme işlevindedir: *tangsuk* "şaşılacak, acayip". Organ adları oluşturur: *bağırsuk*

"bağırsak", k*ursa*k. Alet, eşya isimleri türetir: *yüksük* "yüzük", *susak* "su kabı". Hayvan adı yapar: k*arsaḳ* "tilkiye benzer, sincaptan büyük, karnı çil tilki benzeri bir hayvan türü" (Eckmann, 2005: 48; Argunşah, 2014: 107; Karasoy, 1998: 616, 525; Doğan, 2019). Yalnızca *susuḳ* "susuz" örneğinde "olumsuzluk, yokluk" ifadesi yüklediği görülür (Argunşah, 2014: 107). **E. An. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *sinirsek* "sert, sinirli", *tansuk* "kıymetli, muazzam". Eşya adları yapar: *ilersük* "şalvar ukuru", *susak* "su kabı". *Bagırsuk* "bağırsak", *kursak* "mide" sözcüklerinde organ ismi türettiği görülür. Hayvan ismi yapar: k*arsa*k "çakala benzer, postundan kürk yapılan bir hayvan" (Şahin, 2015: 55; Genç, 2005: 145; Paçacıoğlu, 2016: 301; Yavuz, 2017: 168, 200; Ersoy-Ay, 2017: 74; Doğan, 2019). **Osm. T.** döneminde sıfatlar türetir: *tansuk* "kıymetli, değerli". Eşya isimlerinde görülür: *susak* "su kabı". "Yokluk" bildirme görevi yapar: *susuk* "susuzluk". Organ adları yapar: *bağırsak* (Tatcı, 1998: 566; Atalay, 1948: 46; Tekin, 1992: 325; Yavuzarslan, 2019: 37). **Tü. T.** döneminde araç gereç isimleri türetir: *kılsık* "yün makası", *burunsak* "hayvanlarda yavrunun emmesi için burna takılan gereç". İsimlerden sıfatlar türetir: *darsık* "öfkeli", *savsak* "ihmalci". İsimlere "gibilik, benzerlik" anlamı verir: *yakınsak* "yakın gibi", *tümsek* "tüm gibi, tepe gibi" (Atalay, 1942: 241; Korkmaz, 2014: 139; Hatipoğlu, 1974: 139). Zülfikar (2011: 138) halk ağızlarında bu ekle türetilmiş şu kelimelere yer vermiştir: *bunsak* "sıkıntı verici loş, nemli", *sokansak* "iğne", *bayırsak* "az bayır", *boğazsak* "obur, pisboğaz". Zülfikar'a göre ekin görevi, "çeşitli nitelikleri bulundurma, istekli olma, meyyal" anlamı kazandırmaktır. Doğan'ın (2019) Türkiye Türkçesi ağızlarında bu ekle türediğini tespit ettiği sözcükler ise şu şekildedir: *arsak* "iplik makarası", *bayırsak* "az bayır yer", *boğazsak-bogarsak-boğarsak-boğassak-buğarsak-buğazsak* "obur, pisboğaz", *bunsak* "sıkıntı verici, loş, nemli", *burunsak* "1. Anasını emmemesi için buzağıların burnuna geçirilen başlık 2. Hayvanların burunlarına takılan ip", *gensek* "istekli, iştahlı", *korsak* "sulak yer", *korsak* "maşa", *sinirsek-siñirsek* "ıslak odun, yaş ağaç", *sinirsek-siñirsek* "güç kırılan, kırılmaz, sert (odun vb. için); güç pişen, iyi pişmemiş (et, sebze vb. için); bayat, kurumuş, sertleşmiş (ekmek, leblebi vb. için); sert, sinirli (et için); az kuru", *siñirsek* "kalınca yaprakları çıban ve yarayı iyileştirmekte kullanılan, labadaya benzer bir çeşit ot", *sokansak* "iğne".

Karaağaç (2005: 274) ise ekin birleşik yapısı sebebiyle eylem kök ve gövdelerine getirilen bir isim-fiil eki gibi işlev gördüğünü, "yapanı veya olanı" bildirdiğini belirtir: *eksik, ıraksak*[22]. Çalışmalarda yer verilmemiş olmakla beraber, tarihî dönemlerden günümüze ulaşan ve TDK sözlüğünde yer alan *karsak* "köpekgillerden,

22 Doğan (2019) kaynaklarda yer alan *ıraksak* ve *yakınsak* sözcüklerinin ilgili ekle oluştuğu görüşüne karşı çıkar. Bu kelimelerin *ıraksama* "ışın ya da çizgilerin birbirinden gittikçe uzaklaşarak sonsuza doğru uzanması" ve *yakınsama* "aradaki açıklık sonsuz küçülerek fakat kesişmeden bir noktaya, bir limite doğru yaklaşma" kullanımları olduğu için +sAk eki ile değil, isimden fiil yapan +sA- eki ve fiilden isim ve sıfat yapan -k+ ekinden türediğini kabul eder.

soluk kahverengi, karnı beyaz tüylü, kısa kulaklı, postundan kürk yapılan bir tür memeli" sözcüğünde hayvan ismi oluşturma görevinde kullanıldığı görülmektedir.

1.54. +sIl+

1.54.a. Kökeni

Clauson (2007: 190) *arsıl* "kumral" sözcüğüyle örneklediği bu ekin "-çıl" ile alakalı olabileceğini belirtmiştir. Kononov (akt. Eraslan, 1994: 51) Türkçedeki r~l denkliğini göz önüne alarak +sIl+ ekini +sIr+ ekinin pareleli olarak açıklamıştır.

Brockelmann (akt. Eraslan, 1996: 51), +sIl+ ekini +çIl+ isimden isim yapma ekinin varyantı olarak değerlendirmiştir.

Korkmaz (2014: 140) ve Paçacıoğlu (2016: 27) isimlerden fiil yapan +sI- eki ile fiilden isim yapan -l+ ekinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedir.

1.54.b. Biçimi

ET döneminde ilgili eke rastlanmamıştır.

Kar. T.: "+sıl+"

arsıl "kestane rengi" (Erdal, 1991: 100).

*Ar+**sıl*** "Kestane rengi" (DLT 52).

Har. T.: "+sıl+"

yoksıl (Türk vd., 2011: 34).

Kıp. T.: "+sul+, +sıl+"

yoksul, yoksıl (Güner, 2013: 127; Argunşah-Güner, 2015: 78; Hacıeminoğlu, 2000: 42).

*Ave yarlı, yoh+**sıl** bolgan (…) Tenri saa boldı boluş*

"Selam zavallı, yoksul olan (…) Tanrı sana yardımcı oldu." (CC 69a67).

*(…) kaçan kim ulug bolsa takı yok+**sul** bolsa*

"(…) her kim ulu olsa veya yoksul olsa." (İMS 260a).

Çağ. T.: "+sul+"

yoḫsul (Özkan, 2015: 64).

*Didi yoh+**sul**+a laʿl olur mı em sem*

"Yoksula (sevgilinin) kırmızı dudağı, ilaç veya zehir olur mu, dedi." (AD 470/1).

E. An. T.: "+sıl+, +sul+"

yoksıl-yoḳsul (Gülsevin, 2011: 119; Yılmaz vd., 2013: 1195).

*(...) cinniler yok+**sıl**+ı+n+a virürdüm kim bislenürlerdi* (KE 27/8).

*Kim bu yol yoh+**sul**-ıla bayuñ degül*

"Ki bu yol yoksul ile zenginin değil." (MT 245).

Osm. T.: "+sul+"

yoksul (Kartallıoğlu, 2011: 420).

*Ömrin zulmete salan ma'rifet yoh+**sul**+u+dur* (YED 25/7).

Tü. T.: "+sıl+, +sul+"

damaksıl, yoksul (Korkmaz, 2014: 140). Korkmaz (2014: 140) ek içerisinde *yersil* "yerle ilgili" örneğine de yer vermiş ancak bu sözcük TDK sözlüğünde yer almadığı için incelememizde değinilmemiştir.

*(...) bugün var, yarın yok olacak yok+**sul** gölgeler* (Kabaağaçlı, 2014: 25).

1.54.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerde "benzerlik, ilgi" bildiren adlar ve niteleme sıfatı görevinde sözcükler türetmiştir. **Kar. T.:** *arsıl* "kestane rengi" (Paçacıoğlu, 2016: 73). **Har. T.:** *yoksıl* (Türk vd., 2011: 34). **Kıp. T.:** *yoksul* (Güner, 2013: 127). **Çağ. T.:** *yoḫsul* (Özkan, 2015: 64). **E. An. T.:** *yoḳsul* (Gülsevin, 2011: 119). **Osm. T.:** *yoksul* (Kartallıoğlu, 2011: 420). **Tü. T.:** *dudaksıl, varsıl* (Boz, 2012: 86).

1.55. +sIz+

1.55.a. Kökeni

Gabain'e göre ek +sI- isimden fiil yapım eki ile -z+ fiilden isim yapım ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur (Gabain'den akt. Hacıeminoğlu, 2013: 15). Gabain (2007: 49) *Eski Türkçenin Grameri*'nde ekin "+sır, +sir" eki ile karşılaştırılması gerektiğine dikkat çeker. Benzer şekilde Erdal (1991: 137) +sIz, +sUz ekinin "+sıra, +sire" ile ilişkili olabileceğini ifade eder.

Bang'a (1980: 57) göre +sIz+ eki, *sı-* fiilinin -z+ eki almasıyla oluşmuş bir isimken zamanla isim olarak kullanılmayıp ek şekline dönüşmüştür: *uç sız* "ucu kıran"> *uçsuz*.

Ramstedt, +sIz ekinin "-sar" ekinden çıktığı görüşündedir (akt. Kononov, 1956, 148-149).

Kuznetsov (1995: 244) ekin kökenini *sız-* fiiline ve onun "erimek, tükenmek" anlamlarına dayandırmaktadır. Yazara göre *sız-*, *Divan-u Lügati't Türk*'te *yağ sız* "yağ sızdı, eridi" örneğinde olduğu gibi önceleri eriyerek yok olabilen varlık veya kavram adlarıyla kullanılan bir fiildi: *yağ, kar, buz, soluk, güç* vb. (*küç sız keltük*: gücü kuvveti erimiş olarak geldi). Fiil zamanla sözcüklerle kaynaşmış ve daha çok sayıda sözcüğe getirilebilen oldukça işlek bir ek hâlini almıştır.

Kononov (1956: 149) ise eki "-sı-" ile "-z" eklerinin birleşiminden oluştuğunu belirtmiş, bu eklerin mahiyeti ile ilgili bilgi vermemiştir.

1.55.b. Biçimi

Gök T.: "+sız+, +siz+, +suz+, +süz+"

sansız "sayısız", *idisiz* "sahipsiz", *subsuz* "susuz", *ögsüz* "öksüz, anasız" (Tekin, 2003: 85).

*Y(e)rd(ä)ki t(a)mk(a)l(ı)g y(ı)lkı buŋ+**s[(ı)z** (ä)rti]*

"Dünyadaki damgalı atları sayısız idi." (Açurı Ö2).

*Bilig+**siz** kagan olurmış erinç*

"Bilgisiz kağan(lar) tahta çıkmış elbette" (Kül T.D19)

*İçre aş+**sız** taşra ton+**suz** yabız yablak bodunta üze olurtum*

"Karnı aç, sırtı çıplak berbat (durumda bir) halkın üzerinde hükümdar oldum." (Kül T.D90)

*Begleri bodunı tüz+**süz** üçün (…)*

"Beyleri (ve) halkı disiplinsiz (olduğu) için (…)" (Kül T.D21).

E. Uyg. T.: "+sız+, +siz+, +suz+, +süz+"

ağısız "değersiz", *biligsiz* "cahil, bilgisiz", *açuḳsuz* "açıksız", *üzüksüz* "kesintisiz".

Mani metinlerinde ekin ünlüsü "e, a" da olabilmektedir: *igsez* "sağlıklı" (Eraslan, 2012: 102).

*San+**sız** tümän özlüg ölürür*

"Binlerce, on binlerce yaratığı öldürüyorlar." (İKP I).

*Yaru(k)+**suz** irük+**süz** k(ir)+**siz** arıg raçad(a)rmelıg tolunın tolunadmış*

"Tam ve tertemiz kraliyet mükemmelliğiyle bütünleşmiştir." (DSKP 4-5).

*Kızımın kalın+**sız** birtim*

"Kızımı çeyizsiz verdim." (S 7).

Kar. T.: "+sız+, +siz+, +suz+, +süz+"

ınançsız "güvenilmez", *igsiz* "hastalıksız", *ḳaḏġusuz* "kaygısız", *irüksüz* "eksiksiz" (Taş, 2015: 77).

*Cefa+**sız** vefalıg tilese kutun (...)*

"Cefasız, vefalı kutluyu görmek dileyen (...)" (KB 105).

*Biliglig bil-ig+**siz** kaçan teng bolur*

"Bilgili ve bilgisiz ne zaman denk olur?" (AH 87).

*Kalı övke gelse ukuş+**suz** kılur*

"Eğer öfke gelirse o, onu akılsıza çevirir." (KB 335).

*'Ata' bermäk üzük+**süz** kes-ük+**süz*** (KT-SKT 172r/4).

Har. T.: "+sız+, +siz+, +suz+, +süz+"

azıḳsız, közsiz "kör", *kadgusuz* "gamsız, kaygısız", *edebsüz* "edepsiz" (Kalsın, 2013: 95).

*Ulag+**sız** ulanmak* huruf+***suz** ma*kal

"Kılavuz olmadan kavuşmak, harfleri olmayan söz konuşmak gibidir." (MM 376).

*Bak+**siz** kıldı anı*

"Onu korkusuz kıldı." (ME 12/5).

*Munun yöni yön+**süz** teg-çk baksa-sen*

"Bakarsan bunun yönü yönsüz gibidir." (MM 321).

Kıp. T.: "+sız+, +siz+, +suz+, +süz+"

ayıpsız "ayıpsız", *érksiz* "güçsüz", *idmansuz, öksüz* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326).

*Ve eger nam*az *kılsa ictih*ad+***sız** tak*ı *ha*ta *kılsa ol namaznı kaytargay*

"Eğer ictihadsız namaz kılsa ve hata yapsa namazı tekrar kılar." (İMS 152a).

*(...) erkli erk+**siz** tamukka bargay-siz*

"İster istemez cehenneme gideceksin." (CC 62b).

*Neçik kişi yol+**suz** bara bilmes kayda tiler (...)*

"Nasıl kişi dilediği yere yolsuz gidemez (...)" (CC 62a).

*Hîç egsük+**süz** yaratmış anı hall*ak (HŞ 214).

Çağ. T.: "+sız+, +siz+, +suz+, +süz+"

ruḥsız "ölü", *yüreksiz* "korkak", *ḳaḏġusuz* "kaygısız", *bilgüsüz* (Eckmann, 2005: 48; Argunşah, 2014: 107).

K*almadı canımga an+**sız** veh ki ni* tak*at u* ta*b*

"Cismimde onsuz yazık ki ne takat kaldı ne güç." (MN T212).

*Sin+**siz** ne bolur canı* (ŞHD 294).

*Kaşuñ kemânı gümân+**suz** kazâ ohını atar*

"Şüphesiz keman kaşın hakimiyet okunu atar." (AD 245/2).

*Kader+**süz**+üñ getüren başına kazâ dildür* (AD XLIII/5).

E. An. T. döneminde Timurtaş (1976: 337), Ergin (2018: 431) ve Gülsevin (2011: 119) ekin ünlüsünün daima yuvarlak olduğunu belirtmektedirler: "+suz+, +süz+". Timurtaş (1976: 337) E. An. T. dönemindeki yuvarlaklaşma sebeplerini üçe ayırır: m, b, v gibi dudak ünsüzlerinin etkisi, ğ, g düşmesi ve analoji. +sIz+ ekinin bu dönemde yuvarlak oluşunun sebebi, yazara göre analojidir.

uyḳusuz, raġbetsüz.

Ancak döneme ait eserlerde ekin düz ünlülü şekillerine de rastlanmaktadır.

Alameti oldur ki sidügi k*ızıl ve nabz**ı** tez ve uy(u)-ku+**sız** ola* (EM P45a1).

*Oldur beŋ+deş+**siz** dürüst işlü dahı bayak* (SKT 296b).

(...) bin-de k*uyru*k+***suz*** k*ula*k+*suz köpek getürün (...)* (DK D85).

*Ben+**süz** iremeye sîmurga kişi*

"Bensiz kimse simurga eremeye." (MT 61).

Osm. T.: "+sız+, +siz+, +suz+, +süz+"

ışşız, sensiz, başsuz, eksüksüz.

Ekin dudak uyumuna bağlı olduğu görülür. Ancak çeviri metinlerde daha çok düz ünlülü şekli kullanılmaktadır (Kartallıoğlu, 2011: 411).

*(...) ak+ça+**sız** pul+**sız** ademden ne olur dimek gibi* (MU 138/9).

*Sen+**siz** bu cihanda sanem*a *can gerekmez*

"Bu dünyada sen yoksan güzellere can gerekmez." (HB A24b).

*Can ʿilmin bilen can+**suz** degüldür* (ÇN 31).

*Ki pinti ola vü adı düt-ün+**süz*** (PN 218).

Tü. T.: "+sız+, +siz+, +suz+, +süz+"

anlamsız, kıdemsiz, korkusuz, gönülsüz (Hatiboğlu, 174: 141).

*Nazım Hikmet ansiklopedisinin eskiz+**siz** olması bana ol-anak+**sız**+mış gibi görünüyor (...)* (Akın, 2004: 50).

*Uy-um+**suz** bir dağınıklık* (Ağaoğlu, 2011: 126).

*Ama öldüğü halde adı üç bin yıldan beri öl-üm+**süz**+dür.* (Karaağaç, 2014: 7)

1.55.c. İşlevi

Türkçenin her döneminde "yoksunluk, sahip olmama" bildiren sıfat ve zarfları türetmek için kullanılmıştır."+sIz" eki için "olumsuzluk eki", "olumsuzluk anlamı" açıklamaları (Eckmann, 2005: 48; Çotuksöken, 2011: 164; Hacıeminoğlu, 2013: 15, Karaağaç, 2013: 260) uygun değildir. "Olumsuzluk kavramı" ve "olumsuzluk ekleri" eylem ve eylem soylu sözcükler için tanımlanmıştır. İsimler için bu ekin anlamsal karşılığı "zıtlık, bulunmama, yokluk" olmalıdır (Erten, 2007: 1168).

Tarihten bugüne oldukça sık kullanılan bir yapım ekidir. **Gök T.:** *tonsuz* "giysisiz". Yokluk anlamı ile paralel olarak *subsuz* "çorak yer, çöl" sözcüğünde bir yer ismi türettiği görülür (Şahin, 2015: 91; Şirin, 2016: 319). **E. Uyg. T.:** *biligsiz* "bilgisiz, cahil", *saḳınçsız* "düşüncesiz" (Eraslan, 2012: 102). **Kar. T.:** *arıġsız* "temiz olmayan, kirli", *açıġsız* "hediyesiz". "Kişilik özelliği" bildiren isimler oluşturur: *korkınçsız* "korkusuz" (Taş, 2015: 75; Kök, 2004: 469). **Har. T.:** *közsüz* "gözsüz", *kereksiz.* Yokluk anlamının mecazlaştırılması sonucu "huy, mizaç" ifade eden sözcükler yapar: *tilsiz* "suskun", *yüreksüz* "korkak" (Karagözlü, 2018: 112, 122; Kalsın, 2013: 95). **Kıp. T.:** *dinsiz, sütsüz* (Güner, 2013: 128). **Çağ. T.:** *tübsüz* "dipsiz", *tügsiz* "tüysüz" (Argunşah, 2014: 107). **E. An. T.:** *gözsüz, cânsuz.* Bu dönemde rastlanan *nevbetsüz* "nöbeti olmayan bir tür sıtma" sözcüğünde hastalık adı türettiği görülmektedir (Gülsevin, 2011: 119; Önler, 1989: 118). **Osm. T.:** *saḳalsuzlar, edebsiz* (Kartallıoğlu, 2011: 411-419). Özellikle Çağ. T. ve Osm. T. dönemlerinde +sIz+ ekinin kullanımı, Farsça bî-, na- ile Arapça bilâ- öneklerinin dile girmesiyle azalmıştır (Cin, 2004: 36). **Tü. T.:** *zamansız, tutarsız.* Yakın anlamlı sözcüklere gelerek "yokluk" bildiren ikilemeler oluşturur: *sessiz sedasız, ipsiz sapsız* (Korkmaz, 2014: 141). Bu dönemde kalıplaşarak eşya adlarında (*telsiz*) ve terim anlamlı sözcüklerde (*ünsüz*) kullanıldığı görülmektedir (Çotuksöken, 2011: 164).

Kimi kaynaklarda isimleri olumsuzlaştıran bir ek olarak ele alınmaktadır. Ancak Ergin (2013: 160) bu ifadeye karşı çıkar: "Bu ek yalnızca -lı, -li, -lu, -lü'lü vasıf isimlerinin menfisini ifâde eden bir ektir. Yani isimleri menfileştirmez, isimlerden ... menfi sıfatlar yapar. Meselâ *ağaç-sız*, ağaç'ın değil, *ağaç-lı*'nın menfisidir."

+sIz+ eki genelde +lI+ ekinin tersi anlamlar ifade etmektedir: *tatlı/tatsız, sevimli/sevimsiz* vb. Ancak Eker (2006: 354) kimi zaman +lI+ ve +sIz+'ın aynı anlama gelen sözcükler türettiğini belirtmektedir. Eker'e göre *uykulu* ve *uykusuz* örneklerinin her ikisi de "uykuya ihtiyacı olan" anlamlarına gelmektedir. +sIz+ ekinin kimi zaman araç-birliktelik eki +lE+'nin aksi anlamlar taşıdığı da görülür: *arabasız gidiyor/arabayla gidiyor, sensiz giderim/seninle giderim* (Kahraman, 2009: 48). Türkçede yapım ekleri çekim eklerinden önce gelmektedir. Ancak +sIz+ ekinin bu duruma aykırı olarak iyelik ve çoğul eklerinden sonra geldiği örnekler vardır: *babamlarsız*[23]. Zamirler sınırlı sayıda yapım eki alabiliyorken +sIz+ eki bütün zamirlere eklenebilmektedir. Bu aykırı durumlar göz önüne alınarak ekin, XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıl sonlarına kadar vasıta hâli ekinin belirttiği kavramların olumsuz şekillerini ifade eden bir isim çekim eki göreviyle kullanıldığı düşünülmektedir. Ekin vasıta hâli ile ilişkisi, olumlusunun +lI+ ekiyle yapılamaması üzerine kurulmuştur. Örneğin *bensiz* kelimesinin olumlusu *benli* değil *benimle* olacaktır. Tü. T. zamirlerinde görülen bu durumun ekin çekim ekliğinin devam ettiğini gösterdiği savunulmaktadır (Üstüner, 2001: 183). Ergin (2013: 160) de ekin işleklik derecesinin çekim eklerine yakınlığına dikkat çekmiştir. Banguoğlu (2007: 201) da eki çekim ekliğine yaklaştırarak "giderme hâli, kimsiz hâli" olarak adlandırır.

1.56. +sIzIn+

1.56.a. Kökeni

Adlara olumsuzluk anlamı veren +sIz+ eki ile araç durum eki +(I)n'ın birleşmesiyle oluşmuştur (Korkmaz, 2014: 141; Gülensoy, 2010: 529; Doğan, 2014: 14; Şirin, 2015: 91).

1.56.b. Biçimi

Gök T.: "+sızın+, +sizin+"

yolsızın "yolsuz olarak", *keçigsizin* "geçitsiz olarak" (Şirin, 2015: 91).

*Altun yışıg yol+**sızın** aşdımız ertiş ögüzüg keçig+**sizin** keçtimiz*

"Altay dağlarını yolsuz olarak aştık, Ertiş ırmağını geçitsiz olarak geçtik." (T35)

---

23 Kerimoğlu (2014: 84) +CIK+, +GIl+, +ki+, +lIK+, +sIz+ eklerinde görülen bu durumu, Türkçede ek sıralamasında görülen düzensizlikler içerisinde değerlendirmiştir. Yazarın dilde görülen düzensizliklerle ilgili görüşleri özetle şu şekildedir: Düzensizlikler de düzenin bir parçasıdır ve düzensiz olması sebebiyle bu kullanımları dilden tasfiye etme anlayışı yanlıştır. Düzeni belirleyen kurallar eşzamanlı bakış açısına göre belirlenmeli ancak düzensizliklerin açıklanmasında artzamanlı bakış açısından faydalanılmalıdır.

E. Uyg. T.: "+sizin+, +sızın+, +suzun+"

biligsizin "bilgisiz olarak", *uḳunçsızın* "düşünmeden", *kadgusuzun* "kaygısız şekilde" (Eraslan, 2012: 157; Çağatay, 1943: 100).

*Amrak+**sızın** ıdalap maŋa y(i)me (tegi)ngülük ol*

"Sevgisiz bir şekilde terk edip yine bana gelecektir." (DSKP 2367-2368).

*Ol tamu erkligleriŋe korkup er+**sizin** yoklayurlar*

"O cehennem zebanilerinden korkup isteksizce dışarı çıkarlar." (DSKP 772-773).

*(...) kayu tınlıg beglerde agır yazuklugun yaz-uk+**suzun** yana yokıla kelip kınlıkta kirip (...)*

"(...) herhangi biri beylere karşı ağır suç işlesin (veya) işlemesin, gene (de) sanık olarak tutulup hapse girse (...)" (KİP 36-37).

Kar. T.: "+sızın+, +sizin+, +suzun+, +süzün+"

yassızın "yarar görmeden", *begsizin* "beysiz, kocasız", *munsuzun* "sıkıntısız şekilde, olarak", *egsüksüzün* "eksiksiz olarak" (Taş, 2015: 81).

*Tawar+**sızın** kalıp beg eren+**sizin** emgeyür*

"Beyin eli boş kalırsa adam toplamakta zorluk çeker." (DLT 182).

Har. T.: "+sızın+, +sizin+, +suzın+, +süzün+"

fesādsızın, zaruretsizin, yawuzluḳsuzun, yönsüzün (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 193; Toparlı-Argunşah, 2018: 54; Kalsın, 2013: 65).

*Cemad can+**sızın** ol ne işge yarar*

"Cansız olan şeyler ne işe yarar?" (MM 346).

*Neteg+lik+**sizin** rast ınandım ana*

"Ona, nasıl olduğunu düşünmeden doğrudan doğruya inandım. (MM 28).

*Kulavuz+**suzun** yolga kirmek aceb*

"Kılavuzsuz yola gitmek şaşılacak bir şeydir. (MM 286)

*Mürid yön+**süzün** pes kadem kılmagıl*

"Mürit! Yönsüz olarak adım atma" (MM 294)

Kıp. T.: "+sızın+, +sizin+"

ansızın, şehvetsizin (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 334; Toparlı, 2017: 79).

*Kim an+**sızın** kelse bizim yıhövge ulu künden başka (...)*

"Kim pazar gününden başka bir gün ansızın bizim kiliseye gelse (...)" (CC61a).

*Takı ol kız erişse şehvet haddine baliga hatun menzilesinde-turur ançaga tegrü ol kız sefar kılmagay mahrem+**sizin***

"Kız, bulug çağına ermişse o kız mahremi olmadan sefer yapmamalıdır." (İMS 286a).

Çağ. T.: "+sızın+, +sizin+"

suvsızın "susuz", *niyetsizin* "niyetsiz olarak" (Argunşah, 2014: 107).

E. An. T.: "+sızın+, +suzın+, +süzin+, +süzüŋ+"

aŋsızın, ansuzın, gensüzin, beŋdeşsüzüŋ (Gülsevin, 2011: 69; Küçük, 2014: 195; Yılmaz vd., 2013: 607).

*Aŋ+**sızın** şeytan bir altundan gögercin suretiyile girüp geldi* (KE 581/12).

*Añ+**suzın** bir derde ogradı* (MT 697).

*Ol Çalap sırrı-durur hiç şek+**süzin***

"O, şüphesiz Allah'ın sırrıdır." (GN 2587a).

(...) *beŋ+deş+**süzüŋ** ögülmiş Taŋrı ol ki anuŋdur ol kim göklerdedür* (SKT 269a).

Osm. T.: "+sızın+, +sizin+, +suzın+, +süzin+, +süzün+"

ansızın/ansuzın, emeksizin "zahmetsiz şekilde", *ecelsüzin, devletsüzün* (Çağatay, 1943: 100; Tatcı, 1998: 137; Hengirmen, 1983: 117).

*An+**sızın** kalbinde bir acı duydu* (Seyfeddin, 2010: 5).

*Düşün-mek+**sizin** ve sayıklarcasına söylenilen, münasebetsiz, hezeyan kabilinden (söz)* (KT- "abuk sabuk").

*İş bu cihân mülkinden an+**suzın** ün iderler* (YED 18/6).

*Yolı ugradur kişiye geŋ+**süzin***

"Kişiye ister istemez yolunu değiştirtir." (VN 1954).

*Başı devlet+**süzün** varmak muhakkak* (PN 356).

Tü. T.: "+sızın+"

ansızın (Korkmaz, 2014: 141). Korkmaz (2014: 141) eserinde *bilmeksizin* sözcüğüne de yer vermiş ancak Doğan (2015: 18) *Türkçe Sözlük*'te +sIzIn+ ile türetilmiş madde başı olarak yalnızca *ansızın* sözcüğünün yer aldığını tespit etmiştir.

*Bir yangın yerinde, Ahmet, an+**sızın** denizle karşılaştı* (Hikmet, 2011: 10).

1.56.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerde isimlerden yokluk zarfları türünde sözcükler türetmiştir. **Gök T.:** *yolsızın* "yolsuz olarak aştık", *keçigsizin* "geçitsiz olarak" (Şirin, 2015: 91). **E. Uyg. T.:** *biligsizin* "bilgisiz olarak", *uḳunçsuzın* "düşünmeden" (Eraslan, 2012: 157). **Kar. T.:** *öd̲süzün* "ansızın", *erksizin* "istemeyerek" (Taş, 2015: 81). **Har. T.:** *bunsuzun* "bunsuz, bu olmadan", *yönsüzün* "yönsüz olarak" (Eckmann, 2014: 19; Toparlı-Argunşah, 2018: 54). **Kıp. T.:** *ansızın, ihtiyarsızın* "seçmeksizin" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 334; Toparlı, 2017: 184). **Çağ. T.:** *cānsızın* "cansız şekilde" (Argunşah, 2014: 107). **E. An. T.:** *niyyetsüzin* "niyet edilmeden", *añsuzın* (Şahin, 2015: 52; Yavuz, 2017: 44). **Osm. T.:** *ansızın, emeksizin* "zahmetsiz" (Çağatay, 1943: 100). **Tü. T.:** *ansızın*. Günümüzde fiillerden hareket adları türeten -mAk ekinden sonra gelerek "olmadan, gerçekleşmeden" anlamları kazandırmıştır: *durmaksızın, yorulmaksızın*. Bu şekliyle -mAdAn ekinin kazandırdığı anlamlara yaklaşsa da yaygınlığı onun kadar geniş değildir: *dinlemeden=dinlemeksizin* (Korkmaz, 2014: 140).

1.57. +(ş)Ar+

1.57.a. Kökeni

Bang (1980: 63, 66) *birer* sözcüğünü örnekleyerek *bire-* fiilinden -r ile gövde hâline getirilmiş olabileceğini söyler. Bu ifadeden Bang'ın +e-r+ ayrımını benimsediği anlaşılmaktadır. Ekteki "ş"nin ise sözcüğün yanlış şekilde ayrımına (*be-şer*) bağlamaktadır. Şçerbak, ekin kökeni olarak -(A)r geniş zaman sıfat-fiil ekini; Räsänen ise *er* "er, adam" sözcüğünü düşünür (Şçerbak, Räsänen'den akt. Şahin, 2013: 103).

Karamanlıoğlu (1994: 102) +Ar ekinin kökenini *er* sözcüğüne dayandırır ve düşüncesini *Kitabü'l-idrâk* adlı esere dayandırır: "(...) Kitabü'l-idrâk li Lisânü'l-Etrâk'te 'temyiz' bahsinde birer, üçer vb. aslında üç- erdir diye tasavvur edilerek, hep keldi fiil şekliyle verilen örnekler "bir er geldi, üç er geldi" vb. diye tercüme edilmiştir. Arkasından sıra sayı sözlerinin geldiği bu bahiste yazar, üleştirme şeklini benzerlik dolayısıyla er "adam" sözüyle karıştırmış olmalıdır."

Kononov (akt. Kuznetsov, 1995: 197) +Iş- isimden fiil yapım eki ile -(A)r geniş zaman ekinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir.

Kuznetsov (1995: 216-217) -sar, -sa şart eki, +lAr çoğul eki ve +(ş)Ar üleştirme eklerinin *sayı* sözcüğünden geldiğini savunur. Bu sözcükten üç farklı ekin "l-s-ş-t" ses denklikleri sayesinde oluştuğunu belirtir. *Altışar* sözcüğünü örnekleyerek gelişimi şu şekilde inceler: *altu sayu> altı sayı> altı şarı> altı+şar.*

Ergin (2013: 170), ekin "+r"li şekillerinin *birer* sözcüğündeki "bi-rer" hecelemesinden ortaya çıktığını düşünmektedir. *Birer* örneğinde olduğu gibi, günümüz "ş"li şekillerin kaynağının da *beşer* sözcüğünün "be-şer" şeklindeki yanlış hece bölünmesi olduğunu ifade eder.

Eker (2006: 349) +şAr şeklindeki kullanımın *beşer* kelimesinin bilinçaltında ünlü ile bittiği algısıyla oluştuğunu belirtir. *İki* ve *yedi* sözcüklerinde görülen "+ş" foneminin yardımcı ses olarak görülmemesi gerektiğini söyler.

1.57.b. Biçimi

İlk Türkçe dönemine ait yazılı kaynak bulunmamaktadır. Ancak Tenişev (1988: 194), bu dönemde kullanılmış olabilecek üleştirme eklerini varsayımsal olarak şu şekilde belirlemiştir: **pi:rer* "birer", **ėkėger* "ikişer", **üçer* "üçer", **to:rter* "dörder", **pe:şer* "beşer", **altagar* "altışar", **yeteger* "yedişer", **sekizer* "sekizer", **tokozar* "dokuzar", **o:nar* "onar".

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde +(ş)Ar+ ekine rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+ar+, +er+, +rer+, +rar+, +şer+"

onar, birer, ikirer, altırar, yetişer (Eraslan, 2012: 194-195; Şen, 2017: 58).

Eker (2006: 349), Eraslan (2012: 194), Şahin (2013: 99) +rar, +rer ekinin *birer, iki-rer, üç-rer* yanlış çözümlenmesi sonucu ortaya çıktığını ifade eder.

*Beş+**är** yüz ärin barıp esän tükäl kämiş erti*

"Beşer yüz adamıyla yola çıkıp sağ salim geri gelmiş idi." (İKP XXIV).

*Bo iki+**rer** törlüg b(e)lgü atkakı* (AY 66/13).

Kar. T.: "+er+"

miŋer "biner" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58).

*Nedâmetde yeter mukin bir+**er** âhı*

"Pişmanlıkta yeter mi ki birer âhı?" (DH H58).

Har. T.: "+ar+, +är+, +şär+"

onar, birär "birer", *ekkişär* "ikişer" (Eckmann, 2014: 17; Kalsın, 2013: 234).

*Namazda kişi şekge tüşse bir+**er** eger ilki erse*

"İnsan namazda şüpheye düşse bu birinci şüphesi ise" (MM 121).

*Sahrada oltursunlar, yeti+**şer** oltursunlar tep buyurdu*

"Düzlükte yedişerli otursunlar, diye buyurdu." (NF 29/9).

Kıp. T.: "+er+, +şar, +şer+"

dörter, altışar, ékkişer" (Güner, 2013: 287).

*Cihanka şah bir+**er** nazzare kıldı* (HŞ 3660).

Çağ. T.: "+er+, +ar+, +rer, +şer+, +şar+"

birer, tokuzar, ekkirer, yetişer, altışar (Argunşah, 2014: 133).

*Her kaysının netayic-i tab'ıdın bir+**er** nime nişane yosunluk, yazılgay*

"Her birinin yaradılışından hatıra kabilinde bir şeyler yazmak arzu edildi." (MN T4).

E. An. T.: "+er+, +ar+, +şer+, +şar+"

birer, onar, ikişer, altışar (Şahin, 2013: 100).

Ek ünlüyle biten sözcüklere "ş" ünsüzü yardımıyla eklenirken E. An. T. döneminde istisnâi olarak *dört* sözcüğüne *dörtşer* şeklinde getirilmiştir (Kaymaz, 1991: 13).

*(...) on+**ar** dane ve ak şeker ve terangübin on+**ar** direm nite ki 'adetdür bişürüp ve süzüp içüreler* (EM P48a8).

*(...) daḫı her biris(in)e bir+**er** oturup tayanacak yer eyledi* (SKT 251a).

*(...) iki cüz arpa unı ve bakla unı yar-ım+**şar** cüz ve babadya* (EM P60a10).

*(...) her birisine iki+**şer** kursa virürleridi* (KE 688/8).

Osm. T.: "+ar+, +er+, +şar+, +şer+"

dokuzar, birer, altışar, ellişer.

Bu dönemde de istisnâi olarak *yarışar* sözcüğü yerine *yarımşar* sözcüğü kullanılmaktadır (Güftâ, 2018: 112).

*Hepsine altmış+**ar** kuruş düştü* (KT- "altmışar").

*Cevab virüb dirüz ki gerçi bunlarun harfleri üç+**er**+dür lakin iki+**şer** hükmindedür* (MU 79/5).

*Koyunları taksim ettik cümlemize altı+**şar** düştü* (KT- "altışar").

Tü. T.: "+ar+, +er+, +şar+, +şer+"

dokuzar, birer, altışar, yedişer.

*(...) eğilerek damlaları bir+**er** bir+**er** yalıyordu* (Kabaağaçlı, 2014: 25).

Günümüz Türkiye Türkçesinde de *yarım* sözcüğü ünsüzle bitmesine rağmen, +şar ekindeki "ş" düşmeyerek *yarımşar* şeklinde kullanılmaktadır.

1.57.c. İşlevi

Tarihî dönemlerin tamamında eklendiği sözcüğe "üleştirme" anlamı vermekte, "bütünün eşit olarak dağıtılan her bir kümesini" ifade etmektedir. **E. Uyg. T.:** *onar* "onar". Bu dönemde ondan büyük sayılar için üleştirme ekinin küçük sayıya getirildiği görülür: *ikirer yigirmi* "on ikişer", *bişer yüz* "beşer yüz" (Eraslan, 2012: 195). **Kar. T.:** *birer* "birer" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 58). **Har. T.:** *ekkişär* "ikişer" (Eckmann, 2014: 17). **Kıp. T.:** *altışar.* +(ş)Ar eki, sayı adları dışında başka sözcüklere de getirilmiştir: *teker* "teker, birer" (Güner, 2013: 287). **Çağ. T.:** *ikişer.* Sayı isimlerinden farklı olarak "miktar" bildiren sözcüklere de getirilmiştir: *yartışar* "yarımşar" (Argunşah, 2014: 102). **E. An. T.:** *ikişer* (Şahin, 2013: 100). **Osm. T.:** *onar.* Sayı sözcükleri dışında "tek" (*teker*), "çoḳ" (*çoġar*), "az" (*azar*), "ḳaç" (*ḳaçar*) ve "yarım" (*yarımşar*) sözcüklerine de getirilmiştir (Deny, 2012: 290). **Tü. T.:** *birer.* Sayı adları dışında "ölçü, miktar" bildiren sözcüklere de eklendiği görülür: *azar, yarımşar.* ET'de küçük sayının önce, büyük sayının sonra bulunduğu sayı öbeklerinde, üleştirme eklerinin birinci sayı sözcüğünden sonra getirildiği görülmektedir: *birer otuz* (yirmi birer) (Nadelyayev vd. akt. Şahin, 2013: 103). Tü. T.nde ise üleştirme eki, ilk sayının büyük, ikinci sayının küçük olduğu durumlarda, ikinci sayı adının sonuna eklenir: *yirmi birer.* Ancak ilk sayı küçük, ikinci sayı büyük ise +(ş)Ar eki her iki sözcüğün sonuna gelerek üleştirme anlamı verebilir: *beş yüzer* (koyun), *beşer yüz* (koyun) (Kahraman, 2009: 89).

1.58. +şIn+

1.58.a. Kökeni

Erdal'a (1991: 109) göre bu ek Moğolcadaki "+zIn, +Izın" eklerinin etkisi altında oluşmuş "+Xş" ekinden gelişmiştir.

Banguoğlu (2007: 182) ekin Eski Türkçe döneminde küçültme anlamı veren "+iş" ekinin uzantısı olduğu görüşündedir.

Güngördü (2002: 180) renk adlarından küçültme ve benzerlik sıfatları türeten +şIn ekinin +çı-, +çi- isimden fiil yapım ekinden gelmiş olabileceğini belirtir. Yazara göre ekin değişimi şu şekildedir: +şın/+şin> *+çın/ +çin> *+çı-n/ *+çi-n.

Paçacıoğlu (2016: 28) ekin +çın+, +çin+'den geliştiğine yer vermiştir.

1.58.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "+üş+"

köküş "mavimsi" (Erdal, 1991: 103).

*Kök+**üş** öŋlüg körtlä közin Badari bramanag titirü körüş (...)*

"Mavimsi gözleriyle doğruca brahman Badari'ye bakıp (...)" (Maitr).

Kar. T.: "+iş+, +çin+, +şin+"

kökiş, kökçin "kır", *kökşin* "göğümsü, kır" (Arat, 1947: 24; Taş, 2015: 33; Güngördü, 2002: 180; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 224).

*Kök+**iş** turna kökte ünün yaŋkular* (KB 74).

*Negü tir eşit emdi kök+**çin** saḳal* (KB 63)

*Kök+**şin** bulıt örüşdi* "Yeşil bulut oluştu." (DLT 102).

Har. T.: "+iş+"

kökiş "göğümsü, mavimsi" (Sağol, 1995: 138).

Kıp. T.: "+şın+"

sarışın-saruşın.

Yalnızca bu sözcükte görüldüğü için dönemde tek şekillidir (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326).

Çağ. T. döneminde ilgili ekin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

E. An. T.: "+şın+"

saruşın (Yılmaz vd., 2013: 1059).

*Davud bir kısa ve saru+**şın** çukur gözlü eridi* (KE 563/7).

Osm. T. döneminde ilgili ekin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır

Tü. T.: "+şın+, +şin+"

sarışın, gökşin (Korkmaz, 2014: 142).

*Birisi, sarı+**şın**, çok iri mavi gözlüsü tabancasını çıkardı, ateş etti babamın başına* (Hikmet, 2011: 39).

1.58.c. İşlevi

Ekin Çağ. T. hariç kullanıldığı tüm dönemlerde renk adlarından "yakınlık, benzerlik" anlamı veren sıfatlar türettiği görülür. **E. Uyg. T.:** *akış* "akça, akçıl", *kökiş* "mavimsi" (Eraslan, 2012: 102). **Kar. T.:** *kökçin* "mavimsi, gök mavisi gibi" (Hacıeminoğlu, 2013: 15). **Har. T.:** *kökiş* "göğümsü, mavimsi" (Sağol, 1995: 138). **Kıp. T.:** *sarışın* (Güner, 2013: 129). **E. An. T.:** *saruşın* (Yılmaz vd., 2013: 342). **Tü. T.:** *akşın, sarışın* (Ergin, 2013: 176).

1.59. +tay+

1.59.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.59.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemlerinde Çağ. T. dışında ilgili ek kullanılmamıştır.

Çağ. T.: "+tay+

kurultay (Durgut, 1995: 479).

*Kur-ul+**tay**: müşavere içün ictima iden meclis, şura, meşveret (...)* (SEL-"kurultay")

Tü. T.: "+tay+"

yargıtay (Hatiboğlu, 1974: 157).

İncelenen kaynaklar içerisinde eke yer veren yalnızca iki kaynak olduğu görülmüş, bu kaynaklarda yer verilen sözcüklerde ekin tek şekilli olduğu belirlenmiştir: *kamutay, kurultay, yargıtay* (Hatiboğlu, 1974: 157; Adalı, 2004: 108). Nişanyan, incelenen örnekler içerisinde yer alan sözcüklerden *kurultay* kelimesinin Moğolca *quralda* "toplantı, Cengiz Han yasasında büyük aile meclisi" sözcüğünden alıntı olduğunu belirtir.

*İhtiyarlar, bir kez daha kur-ul+**tay** kurmuşlar, uzun uzun meşveret etmişler* (Bilbaşar, 2017: 187).

1.59.c. İşlevi

Ekin "kurum, kuruluş ismi türetme" görevinde kullanıldığı görülmektedir. **Çağ. T.:** *kurultay* (Durgut, 1995: 495). **Tü. T.:** *yargıtay, kamutay* (Hatiboğlu, 1974: 157).

1.60. +TI+

1.60.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.60.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemlerinden Çağ. T.ne kadar olan dönemlerde +TI+ biçiminde bir eke rastlanmaktadır: **Gök T.:** *katıgdı* "sıkı, iyice", *edgüti* "iyice" (Şirin, 2016: 272), **E. Uyg. T.:** k*ıŋırtı* "kötü gözle bakma" (<kıŋır "şaşı, yan bakış"+ tı) (Tekin, 2019: 10; Paçacıoğlu, 2016: 379), **Kar. T.:** *amdı* "şimdi" (<*am "şu an"+tı), *ikindi* "ikinci" (Taş, 2015: 35-36), **Har. T.:** *emdi* "şimdi", *kuytu* (<kuy "dip, kuytu yer"+ tu) (Eckmann, 2016: 232; Paçacıoğlu, 2016: 443; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 187), **Kıp. T.:** *kuytu* (Güner, 2013: 129). Ancak bu ek ile incelen ek arasında işlev ortaklığı görülmemektedir. Bu ek, çoğunlukla "yer ve zaman" anlamlı sözcükler türetirken incelenen +TI+ eki "ses" ifade eden adlar türetmektir. İncelenen ek yansıma sözüklere getirilirken Çağ. T.ne kadarki dönemlerde kullanılan +TI+ ekinin böyle bir kullanımı yoktur. Belirtilen sebeplerle bu iki ek, aynı başlık altında incelenmemiş, eş sesli ekler olarak değerlendirilmiştir.

Çağ. T.: "+dı+"

takırdı (Durgut, 1995: 212).

*Takır: (…) gezerken takır+**dı** iden mahall (…)* (SEL-"takır").

E. An. T.: "+dı+, +di+, +du+, +dü+"

kıcırdı, güvüdi "uğuldama", *cızıldu* "cızıltı", *güldürdü* "gürültü" (Ergin, 2018: 440; Canpolat-Önler, 2016: 136; Yılmaz vd., 2013: 695, 833).

*Gider-iken araba kıcır+**dı**+s+ı+n+dan* Kazan *oyandı* (DK D273).

(…) ve çekürdeginüŋ yagı kul*a*k *güvü+**di**+s+i+n+e ve* kul*a*k*da olan* kurda *n*a*fidür* (EM P18a9).

*Tevriti anuŋıla yazdı ve M*usa k*alem cız+ıl+**du**+sı+n işidüridi* (KE 424/13).

Bu güman içinde dururken kor*k*u*yla dururken at güldür+**dü**+s+i+n işitdiler* (KE 910/12).

Osm. T.: "+dı+, +ti+, +tı+, +tu+, +tü+"

hışırdı, inilti, fısıltı, uğultu, gümbürtü (Güftâ, 2018: 113; Yavuzarslan, 2019: 462; Seyfeddin, 2010: 3).

*Hış+ır+**dı**: Sert bir kumaş ve kâğıt vesairenin ve bahusus zevâhifin oynadıkça çıkardığı ses* (KT- "hışırdı").

*(...) pencereden çiçek kır kokuları, deniz, dalga fısıl+**tı**+lar+ı getiren tatlı bir nisan rüzgârı giriyordu* (Seyfeddin, 2010: 3).

*Bir kara+l+**tu** gördi deryadan gelür* (VN 2682).

*Gür+ül+**tü** patırtı etmek, kıyameti koparmak* (KT- "afatlamak").

Tü. T.: "+tı+, +ti+, +tu+, +tü+"

vızıltı, fingirti, uğultu, gürültü (Korkmaz, 2014: 142; Demircan, 2005: 76).

*Kuşların gökte artık son cıvıl+**tı**+lar+ı kucağa bir "cızz!" gibi geliyordu* (Kabaağaçlı, 2014: 23).

*Karadeniz'in geniş uğul+**tu**+s+u odayı dolduruyor* (Hikmet, 2011: 48).

*Çocuklar sabah erkenden kalkıp gür+ül+**tü** yapmaktadırlar* (Akın, 2004: 90).

1.60.c. İşlevi

Çağ. T. döneminde yansıma seslerden adlar türetir: *takırdı* "takırtı" (Durgut, 1995: 212). **E. An. T.**nde çıkan sesin adı olan sözcükler oluşturur: *güvüdi* "uğuldama, kulak uğuldaması" (<güvi "uğultu, gürültü"+di), *cızıldu* "cızıltı" (Canpolat-Önler, 2016: 136; Yılmaz vd., 2013: 695). **Osm. T.**nde E. An. T.ndeki işlevini sürdürür: *uğultu, gümbürtü* (Güftâ, 2018: 113). **Tü. T.** dönemi için Banguoğlu (2007: 203) ve Korkmaz (2014: 142) ekin iki görevi olduğunu belirtmiştir. Buna göre asıl işlevi; +Il+, +Ir+ ekleri ile genişletilmiş yansıma köklerden adlar türetmektir: *şırıltı, homurtu* vb. İkinci olarak *elti, tortu, pırtı, pinti* vb. sözcüklerde +tI+ ekinin bulunduğunu ve "aşağılama, küçük görme" anlamı verdiğini ifade etmişlerdir. Ancak +tI+ eki çıkarıldığında kalan kısım anlamlı olmadığı için bu sözcükler basit olarak kabul edilmekte olup kitapta ekin yalnızca birinci işlevine yer verilmiştir.

4. FİİLDEN FİİL YAPIM EKLERİ

Fiil kök veya gövdelerinden farklı anlamda yeni fiiller türeten yapım ekleridir. Tür değiştirici ekler değildir. Bu çalışmada sayıları on dört olarak belirlenmiştir ki bu sayıyla tüm yapım ekleri arasında en küçük grubu oluştururlar.

1.1. -A-

1.1.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 276), Gülensoy (2010: 539) ekin fiilden fiil türeten -ga, -ge'den geldiğini belirtmektedir.

Korkmaz (2014: 182) Banguoğlu'nun görüşüne karşı çıkarak -gA- ekinin fiilden isim türeten -g+ eki ile isimden fiil türeten +A- ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtir: *tol-ıg+a-> tolga-> dola-*.

Paçacıoğlu (2016: 31) da Korkmaz'la aynı görüşte olup ekin "-g+a->-a-" şeklinde oluştuğuna yer vermiştir.

1.1.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-a-, -e-"

tıḳa-, tepre- "kımıldamak, titremek" (Eraslan, 2012: 108; Elmalı, 2016: 189).

*Yer t(e)ŋrisi altı türlüg ter tepr-**e**-mek (...) ötgürü (...)*

"Yer tanrısı altı türlü yer sarsıntısı (...) dolayısıyla (...)" (DSKP 3677-3678).

Kar. T.: "-a-"

tara- "dağıtmak" (Ercilasun, 2014: 67).

*Bor içme, fesadka katılma, yır-**a***

"İçki içme, fesada katılma, uzaklaş." (KB 20).

Har. T.: "-a-, -e-"

sıḳa-, ele- "ilişmek" (Eckmann, 2014: 59; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190).

*(...) munlar un-**a**-ma-dı-lar*

"(...) bunlar kabul etmediler." (NF 366/11).

*Qaçan Dihyeni ol Zagatırqa el-**e**-t-ti-ler taqı aydılar ki (...)*

"O zaman Dıhye'yi Zagatır'a götürdüler ve dediler ki (...)" (NF 80/14).

Kıp. T.: "-a-, -e-"

tola- "doldurmak", *tüze-* "sarılmak" (Güner, 2013: 166; Mohammad, 2018: 101).

*Haçka temir mıḫ kad-**a**-dı*

"Çarmıha demir çivilerle çaktı." (CC 74a1).

Çağ. T.: "-a-, -e-"

tarta- "tartmak, çekmek", *ürke-* "ürkmek, korkmak" (Argunşah, 2014: 114).

*Karşı üstige kilip kap-**a**-dı* (ŞHD 153b3).

*(...) ört-**e**-gen bi-mihri kahr-i lutf-ayin ve lutf-i 'itab-aludın öz özi bile tekellüm kılıpdur*

"(...) yakan vefasızın lütuf olan kahrını ve ayıplama dolu lütfunu kendi kendine söylemektedir." (MN T235).

E. An. T.: "-a-, -e-"

dıka-, depre- (Şahin, 2015: 78; Yılmaz vd., 2013: 65).

*İlk yazın yılan ininden çıkıcak gün gözlerin yoş eyler, kam-**a**-ş-ur* (EM 17a/15).

Tañrı ta'ala *evvel yiri yaradıcak yir dep(i)r-**e**-n-di* (KE 9/6).

Osm. T.: "-a-, -e-"

tıka-, depre- "hareket etmek" (Yavuzarslan, 2019: 27; İpekten ve diğerleri, 2017: 49).

*Vaktiyle rahmin tık-**a**-n-ma-s-ı+n+dan münba'is (...) bir hâl ve maraz* (KT- "ihtinâk").

*Yil esmeyince çöp dep(i)r-**e**-n-me-z iy yar* (HB W35b).

Tü. T.: "-a-, -e-"

dola-, küre- (Gencan, 2007: 357; Adalı, 2004: 84).

Banguoğlu (2007: 276) -ga-'dan türeyen bu eki almış *yadırga-, kıskan-, çalkala-* vb. sözcüklerde "g" sesinin hâlâ korunuyor olabileceğini belirtir.

*Kapının aralıklarını gazete kâğıtlarıyla tık-**a**-dı* (Hikmet, 2011: 43).

1.1.c. İşlevi

Her dönemde fiilin anlamını "kuvvetlendirme, pekiştirme" yönünde etkiler (Eker, 200: 369). **E. Uyg. T.:** *tepre-* "kımıldamak, titremek" (Eraslan, 2012: 108; Elmalı, 2016: 189). **Kar. T.:** *sıḳa-, yuldra-* "parlamak, ışıldamak" (Argunşah-Yüksekkaya, 2015: 61; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 528). **Har. T.:** *sıḳa-, sora-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 190). **Kıp. T.:** *yaltra-* "alevlenmek, parlamak" (<yaltır- "parlamak, ışık saçmak"+ a), *tola-* "dolamak" (Güner, 2013: 166). **E. An. T.:** *tıka-, kama-* "kamaşmak" (Şahin, 2015: 78; Canpolat-Önler, 2016: 148). **Çağ. T.:** *sürte-* "sürümek", *kapa-* "kuşatmak" (Argunşah, 2014: 114; Karasoy, 1998: 256). **Osm. T.:** *yöre-* "izah etmek" (<yör- açıklamak"+ e), *depre-* "hareket etmek" (İpekten ve diğerleri, 2017: 1661; Paçacıoğlu, 2016: 709). **Tü. T.:** *tıka- dola-* (Adalı, 2004: 84).

1.2. -AlA-

1.2.a. Kökeni

Hacıeminoğlu (1991: 104) ekin oluşumu için iki öneri sunar: 1. Sözcükteki -A zarf-fiil eki ile +lA- isimden fiil yapım ekinin yanlış ayrımı sebebiyle oluşmuştur: *it-e-+le-*. 2. Fiilden isim türeten bir -Ag ekinin +lA- ekiyle oluşturduğu fiilin yanlış ayrımı sonucu oluşmuştur: *ot+a-g+la-> otala-* "tedavi etmek".

Banguoğlu (2007: 277) "-ekle-" ekindeki damak sesinin düşmesiyle oluştuğunu belirtir: *iteklemek> itelemek, duraklamak> duralamak.*

Korkmaz (2014: 182) fiilden isim türeten -g ekinin düşmesi sonucu geride kalan bağlantı ünlüsünün +lA- eki ile kaynaşması sonucu oluştuğunu belirtir: *it+eg+le-> itele-, şaş+ag+la-> şaşala-*.

Paçacıoğlu da (2016: 31) eki, "-ag+la" şeklinde ayırmaktadır.

Hatiboğlu (1974: 25) ekin birleşik bir ek olduğunu belirtmiştir.

Şçerbak (2016: 146) kesin olmamakla birlikte ekin "-gala" ekinden gelişmiş olabileceğini düşünmektedir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 2004) tekrar bildiren "-a" ve "-la" eklerinin birleşiminden oluştuğunu savunur.

Ekin kökeni ile ilgili yorumlar, burada da kabul edilen -ag+la- biçiminden geliştiği yönünde yoğunlaşmaktadır.

1.2.b. Biçimi

Gök T. döneminde -AlA- ekine rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-ala-, -ele-"

ıdala- "vaz geçmek, bırakmak", *ömele-* "emeklemek" (Elmalı, 2016: 60; Paçacıoğlu, 2016: 500).

*(...) ilinçü(ler)in meŋilerin titip ıd-**ala**-p*

"(...) sevinçleri, mutlulukları terk edip, bırakmış (DSKP 32-33).

*Er öm-**ele**-yü barmış, teŋrike sokuşmuş, kut kolmış*

"Er, emekleyerek varmış, tanrıya rastlamış, ondan kısmet dilemiş." (IB 47).

Kar. T. döneminde -AlA- ekine rastlanmamıştır.

Har. T.: "-ala-"

sarala- (Yüce, 2014: 172).

*Kefen sar-**ala**-dı anga, kefen keydürdi anga*

"Ona kefen saraladı, ona kefen giydirdi." (ME 90/3).

Kıp. T.: "-ala-, -ele-"

yuvala-, tepele- "öldürmek, helak etmek" (Güner, 2013: 166).

*Yuŋ-**ala**-k*

"Yuvarlak" (CC 80b35).

Çağ. T.: "-ala-, -ele-"

yumala- "yuvarlamak", *depele-* (Argunşah, 2014: 114; Akdoğan, 1988: 553).

(...) *şagirdleri bile tag geştide barıp taş yum-**ala**-t-ıp bir fakirga tigip ölüp birmiş*

"(...) şagirdleri ile dağ gezintisine çıkmış, taş yuvarladıklarında bir taş bir fakire değip ölümüne sebep olmuş." (MN T117).

*Gamzeñ günehsüzi dep-**ele**-r ol saʾâdete* (AD 600/6).

E. An. T.: "-ala-, -ele-"

kovala-, depele- (Gülsevin, 2011: 142; Ergin, 2018: 102).

*Kazan köpegi kov-**ala**-yı Karaça Çobanun üzerine geldi* (DK D47).

*(...) bir bölügi yalanladılar bir bölügi dep-**ele**-di-ler (...)* (SKT 119a).

Osm. T.: "-ala-, -ele-"

ovala-, depele- (Yavuzarslan, 2019: 491; Hengirmen, 1983: 243).

*Niçin? diye şaş-**ala**-dı* (Seyfeddin, 2010: 50).

*Nefsini dep-**ele**-miş elleri kan içinde* (YED 302/7).

Tü. T.: "-ala-, -ele-"

kovala-, eşele- (Korkmaz, 2014: 182).

Banguoğlu (2007: 278) kimi örneklerin ünlü düşmesi sebebiyle -lA- ekiyle türemiş görüntüsüne sahip olduğunu belirtir: *çalkala-, çisele-, ırgala-*.

*Birdenbire yedi cin tarafından kov-**ala**-n-ıyor-muş gibi koşa koşa kaçtı* (Kabaağaçlı, 2014: 19).

*Eski zamanda olsa sağ komaz, tüm tep-**ele**-r-di-m sizi* (Bilbaşar, 2017: 145).

1.2.c. İşlevi

Ek, kullanıldığı tüm dönemlerde kökteki eyleme "tekrar etme, yineleme, devamlılık" anlamı katar (Hatiboğlu, 1974: 25; Gencan, 2007: 354). Banguoğlu (1956: 111) Türkçede "tefekkür" bildiren eylemler türeten iki ek olduğunu [-AlA-, -IştIr-] belirtir. **E. Uyg. T.:** *ıdala-* "vaz geçmek, bırakmak", *ömele-* "emeklemek" (Elmalı, 2016: 60; Paçacıoğlu, 2016: 500). **Har. T.:** *sarala-* (Yüce, 2014: 172). **Kıp. T.:** *yorala-* "hayal etmek, tahmin etmek", *ḫuvala-* "kovalamak" (Argunşah- Güner, 2015: 88). **Çağ. T.:** *uvala-* "sürekli ovmak", *yumala-* "yuvarlamak" (Hacıeminoğlu, 2016: 116; Argunşah, 2014: 114). **E. An. T.:** *kovala-*, *depele-* (Gülsevin, 2011: 142; Ergin, 2018: 102). **Osm. T.:** *depele-*, *eşele-* (Hengirmen, 1983: 243; Yavuzarslan, 2019: 322). **Tü. T.:** *ovala-, silkele-* (Çotuksöken, 2011: 44).

1.3. -ç-

1.3.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

1.3.b. Biçimi

Gök T. ve **E. Uyg. T.** döneminde -ç- ekinin kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: "-ç-"

sürç- "kaymak, sendelemek" (Paçacıoğlu, 2016: 580).

At sür-ç-di "At sendeledi." (DLT 626).

Har. T.: "-ç-"

sürç- "sendelemek" (Eckmann, 2014: 206).

(…) bu gazinıŋ atı sür-ç-ti yana terk qoptı

"(…) bu gazinin atı sendeledi, yana doğru düştü." (NF 299/11).

Kıp. T. ve **Çağ. T.** için incelenen eserlerde -ç- ekine rastlanmamıştır.

E. An. T.: "-ç-"

sürç- (Şahin, 2015: 78).

(…) kuş kuşlayup gezer-iken buŋaldı sür-ç-di (DK D224).

Osm. T.: "-ç-"

sürç- (Hengirmen, 1983: 129).

Yıkıldı sür-ç-üp at altına nâ-gâh (PN 511).

Tü. T.: Bu dönem için incelenen dil bilgisi ve şekil bilgisi kaynaklarının hiçbirinin ilgili eke yer vermediği görülmektedir. Ancak *sürç-* sözcüğü TDK *Güncel Türkçe Sözlük*'te yer almakta olup bu dönemin yazınında örneklenebilmiştir.

(...) ayağın sür-ç-er-se, kapaklanırsan, çevirip bakmıyorlar bile (Erbil, 2019:140).

1.3.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde "kesintili yapılan eylemler" türetme görevinde kullanılmıştır. **Kar. T.:** *sürç-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 62). **Har. T.:** *sürç-* (Karagözlü, 2018: 87). **E. An. T.:** *sürç-* (Yılmaz vd., 2013: 1090). **Osm. T.:** *sürç-* (Hengirmen, 1983: 202). **Tü. T.:** *sürç-* (Erbil, 2019: 140).

1.4. -el-

1.4.a. Kökeni

Tietze (2002: 261) bu ekin orta dönüşkenlik sağlayan -ıl ekinin (*açıl-*) fonetik bir varyantı olabileceğini belirtir.

1.4.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., ve **Kar. T.** dönemlerinde -el- ekinin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

Har. T.: -el-

çömel- (Ünlü, 2012: 138).

*(...) çöm-**el**-ü oturdu it* (ME 58/5).

Kıp. T., Çağ. T., E. An. T. dönemlerinde -el- ekinin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

Osm. T.: "-el-"

çömel- (Yavuzarslan, 2019: 223).

*Çöm-**el**-mek: Çömmek, dizleri toplayıp kalçalar baldırlara dokunacak surette muallak durmak* (KT- "çömelmek").

Tü. T.: "-el-"

çömel- (Çotuksöken, 2011:92).

*Sırtındaki odun yükünü indirmeden çöm-**el**-miş-ti duvarın dibine* (Hikmet, 2011: 48).

1.4.c. İşlevi

Ekin getirildiği sözcüğün anlamında ciddi bir değişiklik yapmadığı görülür. Tietze (2002: 261) dönüşkenlik ekinin varyantı olarak kabul ettiği bu ekin getirildiği köklerin geçişsiz olması sebebiyle bir anlam değişimine uğramadıklarını ifade eder. **Har. T.:** *çömel-* (Ünlü, 2012: 138). **Osm. T.:** *çömel-* (Yavuzarslan, 2019: 223). **Tü. T.:** *çömel-* (Çotuksöken, 2011:92). TDK *Güncel Türkçe Sözlüğü*'nde fiil, "çömelmek" şeklinde açıklanmıştır. Anlamı değiştirmediği görülen bu ek için *çöm-* fiilinin halk ağzında kullanıldığına yer verilmiştir.

1.5. -I-

1.5.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 279) Eski Türkçede canlı bir edilgen çatı eki "-ik-" ile ilişkili olabileceğini belirtir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 202) "-a-, -e-" ekinin iç ses türevi olduğunu savunur.

1.5.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: Bu dönem için Eraslan (2012: 108) her ne kadar eki *ḳazı-* "kazımak" sözcüğüyle örneklendirmiş olsa da Erdal (1991: 525) bu sözcüğün Uygur Türkçesi ve *Kutadgu Bilig*'de yer almadığını söylemektedir. Çalışmada incelenen eserlerde de *kazı-* sözcüğü örneklenememiştir.

Kar. T.: "-ı-, -i-"

ḳazı-, *eri-* "erimek" (Ercilasun, 2014: 67; Taş, 2015: 185).

*Adavet kökini kaz-**ı**-p sen köçür*

"Düşmanlığın kökünü kazıyıp ortadan kaldır." (AH 338).

*Eçisiniŋ saçını sür-**i**-y-ür öziŋä* (KT-SKT 125v/6).

Har. T.: "-ı-, -i-, -ü-"

kazı-, süri-, ögü- "öğütmek" (<ög- "ezmek, inceltmek"+ ü-) (Eckmann, 2014: 21; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 191).

*Cümle çerigni taq-**ı**-t-mış-dı-n soŋ bir on kişi qaldı*

"Bütün askerleri dağıttıktan sonra on bir kişi kaldı." (NF 72/3).

*(...) heç qarınlarını kötrü bilmezler, yüzün sür-**i**-y-ü ya taqı yanın sür-**i**-y-ü yürirler*

"(...) karınlarını götüremiyorlar, yüz üstü ve yan şekilde sürünüyorlar." (NF 67/6).

*(...) bu tört batman arpanı ög-**ü**-ge-y-in taqı etmek yapayın*

"(...) bu dört batman arpayı öğütüp ekmek yapayım." (NF 28/12).

Kıp. T.: "-ı-, -u-, -ü-"

ḳazı- "kazımak", *koku-* "kokmak", *sürü-* (Güner, 2013: 171; Hacıeminoğlu, 2016: 101).

*Kag-**ı**-dı-m*

"Azarladım, sövdüm." (CC 5a21).

*Böri koy tutsa tartıp alsa sür-**ü**-p*

"Kurt koyunu tutsa tartıp alsa sürüklese." (HŞ 4344).

Çağ. T.: "-ı-, -i-"

kazı-, süri- (Akdoğan, 1988: 199, 243).

*Acmâr kâtibi kaz-**ı**-y-up yuydı* (AD tkI/5).

*Yoluña yüz sür-**i**-y-üben seni ister rûz u şeb* "Yoluna yüz sürüyüp gece gündüz seni ister." (AD 53/2).

E. An. T.: "-ı-, -i-"

tozı-, süri- (Şahin, 2015: 78).

*Ol kişi kal'adan iner kak-**ı**-y-u*

"O kişi öfkeyle kaleden iner." (MT 1174).

*Sür-**i**-y-i sür-**i**-y-i mağara kapusına geldi* (DK D234).

Osm. T.: "-ı-, -i-, -u-, -ü-"

kakı- "kızmak, öfkelenmek", *süri-*, *çuku-* "gagalamak" (<çuk- "derin kazmak"+ u), *sürü-* (Tatcı, 1998: 459; İpekten ve diğerleri, 2017: 79; Yavuzarslan, 2019: 225; Develi, 2010: 67).

*Yıldırım olup şakıyan kak-**ı**-yup nefsin dokıyan* (YED 194/3).

*Her 'azizüñ ayagı tozına yüz sür-**i**-y-elüm* (HB W59b).

*Çuk-**u**-mak: (kuş) gaga ile vurmak, gagalamak* (KT- "çukumak").

Tü. T.: "-ı-, -i-, -u-, -ü-"

kazı-, çiti-, tozu-, sürü- (Ergin, 2013: 214; Hatiboğlu, 1974: 74; Adalı, 2004: 93).

*Leşker gönderip kökümüzü kaz-**ı**-ma+ya niyetlidir* (Bilbaşar, 2017: 177).

*Sür-**ü**-sün-ler de beni, zerremi komasınlar ortalarda en iyisi (...)* (Ağaoğlu, 2011: 114).

1.5.c. İşlevi

Kullanıldığı bütün dönemlerde "eylem kökünde bildiren işin yinelendiği" anlamı kazandırır, kökteki anlamı kuvvetlendirir (Hatiboğlu, 1974: 74). **Kar. T.:** *tatı-* "zevk vermek", *üti-* "ütülemek" (Erdal, 1991: 525). **Har. T.:** *kazı-, süri-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 191). **Kıp. T.:** *ḳaḳı-* "kızmak", *ḳarı-* "karıştırmak" (Güner, 2013: 171). **Çağ. T.:** *kazı-, süri-* (Akdoğan, 1988: 199, 243). **E. An. T.:** *kakı-* "sinirlenmek, kızmak", *süri-* (Önler, 1989: 111; Şahin, 2015: 78). **Osm. T.:** *kazı-, süri-* (Tatcı, 1998: 459; İpekten ve diğerleri, 2017: 164). **Tü. T.:** *sürü-, kazı-* (Gencan, 2007: 357; Çotuksöken, 2011: 80).

1.6. -(I)k-

1.6.a. Kökeni

Serebrennikov-Gadjieva (2011:203) -k- ekinin de içerisinde bulunduğu bir grup basit ekin "toplu çokluğun ekleri" ile ilişkili olduğunu belirtmiştir. Ancak "çokluk" isim kategorisine ait bir kavramdan fiilden fiil türeten bir ek ile ilişkili olma ihtimali tarafımızca zayıf görülmektedir.

Şçerbak (2016: 167) bu ekle türemiş gövdelerin edilgen anlama sahip olduğuna yer vererek -(I)k eki ile edilgenlik eki arasında ilişki kurmuştur.

1.6.b. Biçimi

Gök T.: "-ık-, -k-"

basık- "bastırmak, sokmak", *kork-* (Tekin, 2003: 94).

*Barkın bedizin bitig taşın yılka yitinç ay yiti otuzka kop al-**k**-dı-mız*

"Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılının yedinci ayı yirmi yedinci gününde tamamladık." (Kül T.KD).

*İki erig sançdı balıkka bas-**ık**-dı*

"İki eri süngüledi ve çamura soktu." (Kül T.K7).

E. Uyg. T.: "-k-, -ık-, -ik-, -ük-, -uk-"

ırak- "uzaklaşmak", *tarıḳ-* "uzaklaşmak", *etik-* "ortaya koymak, meydana gelmek", *könük-* "tamamen yanmak", *usuk-* "susamak" (Erdal, 1991: 648; Eraslan, 2012: 110; Ayazlı, 2012: 124; Çağatay, 1967: 40).

*Adramlarinta ıra-**k** yegadmiş sakınguluksuz sözlagülüksüz üç törlüg (...)* (AY 792-793).

*Magad uluşdakı adası tudası ketzün tar-**ık**-zun*

"Magadha ülkesindeki sıkıntılar tamamen uzaklaşsın." (DSKP 2510-2511).

*(...) körüp ilig beg katunı birle aş-**uk**-up* (AY 624/13).

Kar. T.: "-ık-, -ik-, -uk-, -ük-, -k-"

sançık- "vurulmak" (<sanç "dürtmek, yenmek"+ ık-), *erik-* "sıkılmak, yalnız kalmak" (<er- "yalnızlık duymak, usanmak, bıkmak"+ ik-), *savruk-* "savrulmak, saçılmak", *bölük-* "ayrı olmak", *uk-* "anlamak" (Clauson, 2007: 195; Hacıeminoğlu, 2013: 135; Taş, 2015: 186).

*Ölümlüg unıtma, anuk tur, sa-**k**-ın*

"Ölümü unutma, uyanık ol, sakın." (KB 1290).

*Kişi yagıka bas-**ık**-tı*

"Düşman kavim üzerine gece baskını yaptı." (DLT 326).

*Bu ay toldı aydı üküş söz ol ol, ayıtmadı sözlep ir-**ik**-se kŋül*

"Ay-Toldı dedi: -Fazla söz, sormadan söylenip, insanı usandıran sözdür." (KB 1005).

*Er bus-**uk**-tu*

"Adam pusuya düştü." (DLT 326).

*Koy böl-**ük**-tü*

"Koyun sürü sürü oldu." (DLT 327).

Har. T.: "-k-, -ık-, -uk-"

ḳırḳ-, basık-, aşuk- "acele etmek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 191; Hacıeminoğlu, 2016: 95).

(...) kır-k-*dı y*a *kesti başını* (ME 144/4).

*(...) bas-**ık**-dı neme, basrukdı neme, yapşundı neme (...)* (ME 170/1).

*Qaçan kim Peygambar ʿas'qa yaqın keldiler tur-**uk**-tı-lar*

"Herkes peygamberin yanında toplandı." (NF 39/14).

Kıp. T.: "-ık-, -ik-, -uk-"

açık- "acıkmak", *kirik-* "uyum sağlamak, anlaşmak", *artuk-* "artmak" (Güner, 2013: 171; Argunşah-Güner, 2015: 89).

*Eyle kerek kim uygan kişige aş-**ık**-ma-gay*

"Uyan kişiye hiddetlenmemek gerek." (İMS 185b).

*(...) bu sözıŋ cevabına korkup tur-**uk**-tı* (GT 71/2).

*Er-**ik**-ir men*

"Yetişirim, acele ederim." (CC 5a1).

Çağ. T.: "-k-, -ık-, -ik-, -uk-, -ük-"

kırk-, kaçık- "kaçıp kurtulmak", *erik-* "acele etmek", *aşuk-* "acele etmek", *tüzük-* "düzmek, düzenlemek" (Eckmann, 2005: 57; Argunşah, 2014: 115; Şavk, 2011: 106, 212).

Baş kır-k-*ar üçün neçük ki p*aki (LM 1847).

*Bir kün er-**ik**-ip meh-i mü'eddeb/ tüşti başıga hav*a-*yı mekteb* (LM 770).

E. An. T.: "-k-, -uk-, -ık-"

kırk-, duruḳ-, ḳayıḳ- (Gülsevin, 2011: 142; Küçük, 2014: 303).

*(...) girecek-siz Ka'be'ye in-şa'allah iminligile başlarunuz yülidip daḫı zülfünüz kır-**k**-up* (SKT 555a).

*Karın bur-**uk**-mak* (EM P68b).

*Ağ yeleklü ötkün ohdan kay-**ık**-ma-y-an (...)*

"Beyaz tüylü keskin oktan korkmayan (...)" (DK D184).

Osm. T.: "-k-, -ık-, -uk-"

kırk-, kayık- "temayül göstermek, kaymak", *turuk-* (Köksal, 2018: 575; Hengirmen, 1983: 145).

Habil'ün kalmış-ıdı çok koyunu/ Kır-k-*ıp Adem Havva dikerdi anı* (VN 73).

*Korku var sağda solda kay-**ık**-ma-dan giderler* (YED 39/6).

*Tur-**uk**-dı-lar ne varur ilerüye* (PN 713).

Tü. T.[24]**:** "-ık-, -uk-, -k-"

kanık- "gönlü kanmak", *doluk-* "göz yaşarmak, ağlayacak duruma gelmek", *burk-* (Korkmaz, 2014: 183; Gencan, 2007: 357).

Korkmaz (2014: 183) akıcı ünsüzlerle biten sözcüklere yardımcı ünlü olmadan, doğrudan eklendiğine dikkat çekmiş ve orta hece düşmesine uğramış olabileceğini belirtmiştir.

*Midesini iki el yakaladı; iyice bur-**k**-tu* (Ağaoğlu, 2011: 71).

1.6.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde sözcüğün hem anlamını pekiştirir hem de oluş bildirme özelliği kazandırır (Hacıeminoğlu, 2016: 133; Eckmann, 2005: 57; Gabain, 2007: 59; Timurtaş, 1992: 135; Güner, 2013: 171; Taş, 2015: 186). Türettiği fiiller çatı bakımından geçişsizdir (Gencan, 2007: 357). Clauson (2007: 195) Eski Türkçe için geçişsiz fiilleri vurgulu hâle getirdiğini (*aç-* "aç ol-"> *acık-* "açlıktan öl-"), geçişli fiilleri ise geçişsiz yaptığını (*böl-> bölük-* "ayrı ol-") belirtir. Ancak Erdal (1991: 650) -(I)k- ekinin "anlamı yoğunlaştırdığı" görüşünün Eski Türkçe için doğru olmadığını ifade eder. **Gök T.:** *basık-* "bastırmak, sokmak", *kork-* (Tekin, 2003: 94). **E. Uyg. T.:** *ök-* "düşünmek", *alḳ-* "bitirmek, azalmak" (Eraslan, 2012: 110). **Kar. T.:** *balık-* "yaralanmak", *burk-* (Erdal, 991: 645). **Har. T.:** *ḳırḳ-, basık-* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 191). **Kıp. T.:** *açık-* "acıkmak", *kirik-* "uyum sağlamak, anlaşmak" (Argunşah-Güner, 2015: 89). **Çağ. T.:** *ḳaçıḳ-* "kaçıp kurtulmak", *kızık-* "kızıl olmak, kırmızı olmak" (Eckmann, 2005: 57). **E. An. T.:** *turuk-* "duraklamak", *kayık-* "yana kaymak, sapmak" (Timurtaş, 1992: 135). **Osm. T.:** *turuk-, kırk-* (Köksal, 2018: 575; Hengirmen, 1983: 145). **Tü. T.:** *alık-, burk-* (Çotuksöken, 2011: 90). Ergin (2013: 215) *kır-k-* ve *sar-k-* fiillerinin -(I)k- ekiyle türetilmiş olabileceğini ifade eder.

1.7. -(I)msA-

1.7.a. Kökeni

Eke türetimde kullanılma sıklığı az olduğu için pek çok çalışmada yer verilmemiştir. Yapım eki kapsamında inceleyen araştırmacıların yorumları şu şekildedir:

---

24 Kaynaklarda *duruk-, görük-, arık-* (Hacıeminoğlu, 2016: 133; Korkmaz, 2014: 183; Banguoğlu, 2007: 280; Eker, 2006: 367) vb. örneklerin ele alındığı görülse de bu çalışmada Türkçe sözlükte yer almamaları sebebiyle verilen sözcükler incelenmemiştir. Benzer şekilde bu ekle türediği düşünülen *kork-, karık-* sözcüklerinin de kök olarak ele alınan kısmı Türkçe sözlükte yer almamaktadır (Hacıeminoğlu, 2016: 133; Korkmaz, 2014: 183).

Ergin (2013: 215) ekin isimden fiil yapan "+mse-" ekinden benzetme yoluyla fiillere geçmiş olabileceğini belirtir.

Banguoğlu (2007: 282-283), -(I)msa-'nın birleşik bir ek olduğunu belirtmiş ve şunları söylemiştir: "(...) isme ek -se-'nin -im fiilden isimleri üzerine gelip kaynaşmasından doğmuş bir birleşiktir." Banguoğlu, Ergin'den farklı olarak isme gelen +ImsA- ekinin sonradan örnekleme yoluyla oluştuğunu, aslolanın fiile gelen -ImsA- olduğunu savunur.

Gencan (2007: 355) -se ve -(i)mse- eklerini birlikte ele almış ve -(i)mse-'yi "-se ekinden önce -im hecesi var: *ben-imsemek...*" şeklinde açıklamıştır. Verdiği bir başka örnek *mühimse-* sözcüğünden de yola çıkarak Gencan'ın, ekin yanlış ayrım sonucu oluştuğunu kabul ettiği söylenebilir.

Hatiboğlu (1974: 77) de ekin birleşik bir ek olduğunu belirtmiştir: *benimse-*< ben-im-se-, *kötümse-*< kötü-üm-se-.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 205) ekin "tekrarlı hareket" bildiren "-m" ve "-sa" eklerinden oluştuğunu ifade eder. Serebrennikov-Gadjieva'ya göre birleşik bir ek olarak kabul ettikleri -(I)msa-'nın -m bölümü "zayıflamış hareketi" ifade etmektedir: *gülümse-, anımsa.*

Bu kitapta, günümüz ve tarihî dönemlerde ekin geldiği sözcüklerin genellikle "m" ile bittiği görülmüş, bu sebeple Gencan'ın belirttiği gibi yanlış ayrılma sonucu ortaya çıkmış bir ek olduğu kabul edilmiştir.

1.7.b. Biçimi

Gabain (2007: 59) ET dönemi için eki -°msın-, -°msin- biçiminde ele almış, sondaki "n"yi dönüşlülük eki olarak değerlendirmiştir: *bägimsin-* "beylenmek"< *bäg-i- "bey olmak"-msi-n, *atakımsın-* "ün sahibi gibi davranmak" (<*at+a-k+ı "ün sahibi olmak"-msı-n-).

Gök T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: Kaynaklarda ek -msın-, -msin- olarak ele alınmaktadır (Gabain, 2007: 59; Eraslan, 2012: 111). Ancak ekin sonunda bulunan -n- dönüşlülük eki olduğundan ek; -msı-, -msi- olarak değerlendirilebilir.

"-msın-"

kılımsın- "yapar gibi hareket etmek" (< kıl-ı-m+sı-n-) (Eraslan, 2012: 111).

Kar. T.: "-msı-, -msi-, -ımsı-, -imsi-, -umsı-, -ümsi-"

tarımsın- "eker gibi yapmak", *tilämsin-* "diler gibi yapmak", *külimsin-* "gülümsemek", *käçrumsın-* "kaçırır gibi yapmak", *käçrümsın-* "affeder gibi yapmak" (Deny, 2012: 463).

*Ol tarıg tarı-**msı**-n-dı*

"O, ekin eker göründü." (DLT 395).

*Iş bil-**imsi**-n-di*

"İşi bilir göründü." (DLT 398).

*Ol ewke bar-**ımsı**-n-dı*

"O, eve gider göründü." (DLT 395).

*Ol yokaru tur-**umsı**-n-dı*

"O, ayağa kalkıyor gibi göründü." (DLT 396).

*Er kül-**ümsi**-n-di*

"Adam vb. güler göründü." (DLT 396).

Har. T. ve **Kıp. T.** dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Çağ. T.: "-msı-, -ümsü-"

yıglamsı "ağlar gibi yapmak", *külümsü-* "gülümsemek" (Eraslan, 2015: 159; Şavk, 2011: 235).

*Na-murad kişidür, amma öz şi'rin okurda yıgla-**msı**-n-ıp okur* (MN T164).

*Ya'ni ki kül-**ümsü**-p öz eşige* (LM 2087).

E. An. T. için incelenen kaynaklarda ilgili eke rastlanmamıştır.

Osm. T.: "-ümse-, -ümsü-"

gülümse-, gülümsü- (İpekten ve diğerleri, 2017: 2; Yavuzarslan, 2019: 406).

*Gül-**ümse**-dük-çe gonca gülsitana* (HB L2a).

*Gül-**ümsü**-mek (…) az gülmek, tebessüm etmek* (KT- "gülümsümek").

Tü. T.: "-ımsa-, -imse-, -umsa-, -ümse-"

kötümse-, anımsa-, çekimse-, duyumsa-, gülümse- (Adalı, 2004: 102; Çotuksöken, 2011: 140).

*Bir pil reklamında oynayan trampet çalan tavşanı hepiniz an-**ımsa**-r-sınız* (Akın, 2004: 28).

*1 Numara, alkışlardan sonra gül-**ümse**-y-erek Başkan'a çevirmiş olduğu yüzünü tekrar bize doğru döndürdü* (Livaneli, 2017: 77).

1.7.c. İşlevi

Şçerbak (2016: 146) eki, "süreç yoğunluğunu bildiren şekiller" başlığı altında inceler. Bu söylemle eylemin "güçlenme-zayıf düşme, yeterlilik-yetmezlik, parçalanma, tekrarlık, hızlandırılmış olma" özelliklerini ifade ettiğine yer verir. Bu özelliklerden günümüzde yalnızca "harekette zayıflama" anlamı kullanılmaktadır: *gülümse-, anımsa-*.

Ercilasun (1997: 46) Türkçede bazı seslerin eke kimi fonksiyonlar yüklediğini savunur. Bunlar içerisinde "t, ç (>ş), s" seslerini barındıran eklerin "eleştirici, küçültme" anlamını vermek için kullanıldığını ifade eder. -(I)msIn- ekini de bu grupta ele alan Ercilasun, ekin "benzerlik" bildirdiğine yer vermiştir.

ET döneminde "yapar gibi yapmak" anlamı verir: *bägimsin-* "beylenmek", *kılımsın-* "yapar gibi yapmak" (Gabain, 2007: 59). **E. Uyg. T.:** *kılımsı-* "yapar gibi hareket etmek" (Eraslan, 2012: 111). **Kar. T.** dönemi için *Dîvânu Lugâti't Türk*'te "fiilin aslında yapılmadığı, o şekilde göründüğü" anlamı verdiği yer almaktadır: *kälimsin-* "gelir gibi yapmak", *turumsın-* "durur, ayağa kalkar gibi yapmak", *yämsin-* "yer gibi yapmak" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 309). Deny (2012: 462) bu fiilleri "yapmacıklı eylem" olarak adlandırır. **Çağ. T.** döneminde "fiilin şiddetini azaltma" (*külümsü-* "gülümsemek") ve "öyleymiş gibi yapma" (*yıglamsı-* "ağar gibi yapmak") anlamları verir (Eraslan, 2015: 159; Şavk, 2011: 232). **Osm. T.**nde "fiili hafif şekilde yapma" anlamı yükler: *gülümsü-* "gülümsemek" (Yavuzarslan, 2019: 406). **Tü. T.** döneminde Osm. T.ndeki işlevini sürdürür: *gülümse-* (Çotuksöken, 2011: 140).

1.8. -(I)ş-

1.8.a. Kökeni

Ergin (2013: 207) ve Korkmaz (2014: 187) ekin "kendiliğinden oluşma" işlevi yaptığını, bu işlevin işteşlik bildiren -(I)ş- ekinin "ortaklaşa yapılma" anlamından geliştiğini ifade eder. Ergin ile Korkmaz'ın ilgili ekin kökeni için işteşlik ekini işaret ettiği söylenebilir.

1.8.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-ş-, -ış-"

yaraş-, yapış- "sıkıca tutmak" (<yap- "kapamak, örtmek"+ ış-) (Tekin, 2019: 16; Elmalı, 2016: 201; Paçacıoğlu, 2016: 743).

*(...) kuanşi im pulsar ol tınlıglarka alkuka yara-**ş**-ı etüz körkin körtgürü nomlayu kutgarur*

"Kuanşi im pusar o canlı varlıklara, her birine uygun (birer) kılığa girerek görünür." (KİP 144).

*(...yi)nçge kırkınka artukrak yap-**ış**-yuk erti*

"(...) ince cariyeye daha fazla tutkundu." (DSKP 4005-4006).

Kar. T.: "-ş-, -ış-, -iş-, -üş-"

yaraş-, akış- "her yönden akmak", *yetiş-/yetüş-* (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 546; Bice, 1993: 126; Kök, 2004: 132).

*Yara-**ş**-tur-dı köŋülläri ara* (KT-SKT 137r/5).

*Taglar suwı ak-**ış**-dı* (DLT 102).

*(...) ya takı min-**iş**-ip kaçan korkunçsuz bolsa (...)* (KT-SKT 30r/4).

*Huş gaibden yet-**üş**-ti bir cemaa dervişler*

"Hoş gaibten yetişti bir cemaat dervişler." (DH H100).

Har. T.: "-ş-, -ış-, -uş-"

kamaş- "kamaşmak", *sıgış-* "genişlemek", *qawuş-* "kavuşmak" (<qaw- "yakalamak, kapmak"+ ış-) (Eckmann, 2014: 37, 74; Karagözlü, 2018: 301).

*Kaçan kılsan edgülükdin sanja tapug kılgay men anja yara-**ş**-u*

"Ne iyilik yaparsan benimle yaptığın kadar sana hizmet ederim." (İML 78B).

*Sıg-**ış**-dı*

"Genişledi." (İML 96B).

*Baqar, Mekkeniŋ ulugları qol qaw-**uş**-tur-up hıdmat maqamında turuqmışlar*

"Baktığında Mekke'nin büyüklerinin kollarını kavuşturup hizmet makamında durduğunu (gördü)." (NF 51/3).

Kıp. T.: "-ş-, -ış-, -iş-"

yaraş-, karış-, kiriş- "karışmak, girişmek" (Toparlı, 2017: 100, 110; Argunşah-Güner, 2015: 601).

*Yara-**ş**-tur-ur men*

"Düzenledim." (CC 19b2).

*Ve eger kar-**ış**-sa kül toprak birle eger toprak galib bolsa reva bolur*

"Ve eğer toprak ile kül karıştığında toprak daha fazla ise kabuldür." (İMS 124b).

*(...) barça yirge yit-**(i)ş**-ip durur* (GT 5/6).

Çağ. T.: "-ş-, -ış-, -iş-, -uş-, -aş-"

yaraş-, dutış-/dutuş/tutaş-, yetiş- (Eraslan, 2015: 206; Akdoğan, 1988: 178, 244, 319; Şavk, 2011: 89, 109). Bu dönemde *tutuş-* fiilinin -aş- ekli kullanımı dikkat çekmektedir.

*Yüzüñde yara-**ş**-ur tagılsa zülfüñ* (AD LXX/10).

*'Işk odı yüregümde dut-**ış**-up yanar müdâm*

"Aşk ateşi yüreğimde daima tutuşup yanar." (AD 54/2).

*Canıga yet-**iş**-ti zevk u* halet/ *ref' oldı barı gam u melalet* (LM 600).

*Yüregi lâlenüñ oda dut-**uş**-mış*

"Lalenin yüreği yanmaya başlamış." (AD 168/7).

*Uçkunı birle tut-**aş**-tı beytü'l-ahzanımga ot*

"Kıvılcımı ile hüzün kulübemde ateş tutuştu." (MN T213).

E. An. T.: "-ş-, -ış-, -iş-, -uş-"

yaraş-, karış-, giriş-, sokuş- (Yavuz, 2017: 27, 45, 138; Canpolat-Önler, 2016: 17).

*Ben anı kıldum ki benden yara-**ş**-ur*

"Ben öyle yaptım ki bana yaraşır." (MT 720).

*(...) yigirmi direm suyından alup razyane suyına ḳar-**ış**-dur-up içseler (...)* (EM P7a11).

*Anı bir kir-**iş**-me-y-le ham itdi 'ışk* (HDD 44b4).

*Havañ odlarına tut-**uş**-mış-uñ-dur* (Ş-HŞ).

Osm. T.: "-ş-, -ış-, -iş-, -uş-, -üş-"

dolaş-, karış-, eriş-, tutuş-, dürüş- "gayret etmek" (Tekin, 1992: 331; Tatcı, 1998: 211, 280; Hengirmen, 1983: 97).

T*ola-**ş**-mış şah-ı nesrin lale birle*

"Yaban güllerinin şahı lale ile dolaşmış." (ÇN 367).

*Kar-**ış**-mış kara toprağa şu nâzük tenlerü gördüm* (YED 207/1).

*Kelam-ı mu'ciz-nizam nüzuli ile anlara rütbet ü rif'at yit-**iş**-üp (...)*

"Onlara taklit edilmesi güç söylemler ile rütbe ve mevki bakımından yetişip (...)" (HB W3a).

*Dost işi aceb iş durur cân denizin tut-**uş**-dur-ur* (YED 360/3).

*Dür-**üş**-dü-m dün ü gün teşviş idindüm* (PN 1941).

Tü. T.: "-ş-, -ış-, -iş-, -uş-"

titreş-, kalkış-, giriş-, tutuş- (Korkmaz, 2014: 187).

*Yeme artık, dişlerin uyu-**ş**-acak* (Atılgan, 2019: 165).

*Heyecanım yat-**ış**-anda ilkin Şube Reis'inin kağıdını okudum* (Bilbaşar, 2017: 134).

*Duyuru ayrıca, adalı tüm yet-**iş**-kin+ler+e silah dağıtılacağını belirtiyor, kadın erkek herkesin pantolon ve bot giymesi talimatını da içeriyordu* (Livaneli, 2017: 105).

*Bir gün 'Aziz' adlı arkadaşı ocağı yakmak isterken otlar aniden tut-**uş**-ur ve oyuncak ev yanmaya başlar* (Akın, 2004: 36).

1.8.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde, geçişsiz fiillerden "kendiliğinden oluşma" anlamı taşıyan fiiller oluşturur. Ergin (2013: 208) geçişsiz fiillerin "olma" ifade etmesini bu fiillerin ortak özelliği olarak değerlendirir. Ancak -(I)ş- ekli geçişsiz fiillerin "olma" bildirseler dahi üstü kapalı olarak "ortaklık, birliktelik" anlamı taşıdığını ifade eder. **E. Uyg. T.:** *yaraş-, yapış-* "sıkıca tutmak" (Tekin, 2019: 16; Elmalı, 2016: 201). **Kar. T.:** *yaraş-. miniş-* "ata binmek" (Kök, 2004: 363, 499). **Har. T.:** *sekriş* "hoplayıp zıplamak, koşuşmak" (<sekri- "sıçramak, hızla koşmak"+ ş-), *sıgış-* "genişlemek" (Eckmann, 2014: 272; Paçacıoğlu, 2016: 549; Karagözlü, 2018: 91). **Kıp. T.:** *kayış-* "(güneş) batmak" (<kay- "ayrılmak, uzaklaşmak, yönelmek"+ ış-), *çıkış-* "başa çıkmak" (Karamanlıoğlu, 1989: 106; Toparlı, 2017: 239). **Çağ. T.:** *yaraş-, yetiş-* (Şavk, 2011: 89, 109). **E. An. T.:** *uyuş-, yetiş-* (Canpolat-Toparlı, 2016: 43, 59). **Osm. T.:** *yaraş-, uyuş-* (Tekin, 1992: 391; Yavuzarslan, 2019: 122). **Tü. T.:** *geliş-, giriş-* (Ergin, 2013: 208).

1.9. -(I)ştIr-

1.9.a. Kökeni

Literatürde, ekin birleşik bir ek olduğu yönünde görüş birliği vardır: -Iş- (işteşlik eki)+ -DIr- (ettirgenlik eki) (Banguoğlu, 1956: 112; Hacıeminoğlu, 2016: 132; Korkmaz, 2014: 188; Gülensoy, 2010: 539; Çotuksöken, 2011: 167).

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 206) ekin içinde "-t" eki olduğunun ileri sürülebileceğini belirtir ancak bu ekin özelliği hakkında bilgi vermez.

1.9.b. Biçimi

Kıp. T. dönemine kadar incelenen kaynaklarda ekin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır. Bu dönemlerde işteşlik [-(I)ş-] ve ettirgenlik ekleri [-DIr-] birbirlerinden bağımsız olarak kullanılmıştır.

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: "-uştur-"

uyuştur- "koyulaştırmak" (Yüce, 2014: 196).

*(...) ḳoyuġ bal uy-**uştur**-ul-mış bal ḳıŋa soḳdı* (ME 10/6).

Kıp. T.: "-iştir-"

sepiştir- "serpiştirmek" (Güner, 2013: 169).

Çağ. T. dönemine dair incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. An. T.: "-ışdur-"

karışdur- (Timurtaş, 2012: 117). Timurtaş (1992: 136) dönemde -DUr- ekinin daima yuvarlak olduğunu belirtir.

*(...) ve köknar için dögeler, kar-**ışdur**-a-lar* (EM 3a/5).

Osm. T.: "-üştür-, -uştur-, -ıştur-, -ışdır-, -ıştır-, -ışdur-, -işdür-"

sürüştür-, uyuştur-, çarpıştur-, karışdır-, yıgışdur-, sıkıştır-, dürişdür- (Kartallıoğlu, 2011: 216; Banguoğlu, 1956: 114; Yavuzarslan, 2019: 334).

*Ara-**ştır**-mak: Teftiş ve taharri etmek* (KT- "araştırmak").

*Müttehemleri ve mekteb-i şâgirdânı cezalandırmak için vaktiyle kullanılan alet ki adamın ayaklarını sık-**ıştır**-ma-y-a mahsus (...)* (KT- "falaka").

*Ark: ov-**uştur**-ma, delk* (KT- "ark").

Tü. T.: "-ştır-, -ıştır-, -iştir-, -uştur-, -üştür-"

araştır-, çırpıştır-, çekiştir-, soruştur-, sürüştür- (Hacıeminoğlu, 2016: 133; Gülensoy, 2010: 539).

*(...) New Mexico'daki ara-**ştır**-ma merkezindeki atomla ilgili bilgileri Julius Rosenberg'e vermiş, o da bunları Sovyetler'e taşımıştı* (Akın, 2004: 89).

*Velo Dayı, inanmazlıkla kırp-**ıştır**-dı gözlerini* (Bilbaşar, 2017: 151).

*(...) bir elini de koynuna sokup sutyeninin lastiklerini çek-**iştir**-e çek-**iştir**-e, verip alıyor* (Ağaoğlu, 2011: 18).

*Ahmet alnını ov-**uştur**-du* (Hikmet, 2011: 44).

1.9.c. İşlevi

Kök hâlindeki fiilin ifade ettiği eylemin "kısa hareketlerle tekrar edildiği" anlamı verir. **Har. T.:** *uyuştur-* "koyulaştırmak" (Yüce, 2014: 196). **Kıp. T.:** *sepiştir-* "serpiştirmek" (Güner, 2013: 169). **E. An. T.:** *karışdur-* (Timurtaş, 2012: 117). **Osm. T.:** *çarpıştur-, karışdır-* (Kartallıoğlu, 2011: 216). **Tü. T.:** *takıştır, sıkıştır.* -(y) Ip ... -(I)ştIr- şeklinde kalıp olarak kullanıldığı da görülür: *verip veriştir-, sorup soruştur-* (Çotuksöken, 2011: 167).

1.10. -kun-

1.10.a. Kökeni

Sözcüğün kökü Nişanyan'da (2012: 483) **yutka-* "zorlukla yutmak" şeklinde ele alınmış, ek ise "-n-" olarak kabul edilmiştir. Ancak Türkçenin tarihî dönemlerinde bu şekilde bir köke rastlanmamıştır.

Hazar (2013: 161) eki "-k-un-" biçiminde değerlendirmiş ve "-k-"nin kökle kaynaşmış bir dönüşlülük eki olduğunu ifade etmiştir: *yut-kun-*< **yut-uk-un-*< DLT *yut-ık-* "kuraklıktan zayıflamak".

1.10.b. Biçimi

Ek, yalnızca *yutkun-* sözcüğünde görüldüğü için tek şekillidir ve tarihî dönemler içerisinde yalnızca Osm. T.nde rastlanmıştır.

Osm. T.: "-kun-"

yutkun- (Yavuzarslan, 2019: 386).

*Yut-**kun**-du, yut-**kun**-du* (Seyfeddin, 2010: 77).

Tü. T.: "-kun-"

yutkun- (Çotuksöken, 2011: 91).

*Çoğu yut-**kun**-ma+y+ı, hesabı kitabı bir yana atıyor* (Ağaoğlu, 2011: 70).

1.10.c. İşlevi

Ekin kullanıldığı sözcük sayısına bakarak işlevi ile ilgili yorumda bulunmak oldukça güçtür. Ancak geçişli fiilli geçişsiz hâle getirdiği ve "kök hâlindeki fiilin kısa süreli yapılması" anlamına gelen bir fiil türettiği görülmektedir. **Osm. T.:** *yutkun-* (Yavuzarslan, 2019: 386). **Tü. T.:** *yutkun-* (Çotuksöken, 2011: 91).

1.11. -lA-

1.11.a. Kökeni

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204) ekin -l ve -a ögeli eklerin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir. Araştırmacılar, -la ekinin önceleri eski toplu çokluğun eki olabileceğini, sonraları fiil çevresinde gelişerek hareketin tekrarını bildirmek üzere kullanılmış olabileceğini ifade ederler.

1.11.b. Biçimi

Gök T.: "-la-"

kunla- "sürekli çalmak, yapmalamak" (<*kun- "çalmak"+ la-) (Tekin, 2003: 94).

*Kam(ıl) balık(k)a tegdim, kun-**la**-dım, altım* (O 9).

E. Uyg. T.: "-le-"

örle- "(güneş, ay vb.) yükselmek" (Elmalı, 2016: 59).

(...) *örleyü kelip on uygur élilig kök kalıknın yüüzinte* (DAS 15-16).

Kar. T.: "-la-, -le-"

sarla- "devamlı sarmak", *örle-* "yükselmek, belirmek, çıkmak" (<**ör-* "yükselmek, kalkmak"+ le-) (Taş, 2015: 195).

*Ol suwluk sar-**la**-dı*

"O, başına sarık sardı." (DLT 574).

*Kalık meŋzi kiş teg bolug ör-**le**-di*

"Göğün benzi samur gibi belirdi." (KB 3840).

Har. T.: "-la-, -le-"

atla-, öçele- "kin beslemek" (<öç+ e- "öç almak"+ le-) (Eckmann, 2014: 302; Karagözlü, 2018: 297; Paçacıoğlu, 2016: 490).

*(...) taqı bir qadamumnı at-**la**-ma-z-dın burunraq* Haq te'ala canımnı *qabz kılgay*

"(...) dahi bir adımımı atmazdan önce Hak teala canımı alacak." (NF 434/1).

*Öç+e-**le**-di* "Kin tuttu." (İML 89B).

Kıp. T.: "-la-"

atla- (Toparlı, 2017: 213).

*(...) kim elig yazu*k *kılsa bir at-**la**-ma*k *birle sewüglü-turur maŋa andan kim bir yazuk kılmakdın Mekke içinde*

"(...) Mekke içinde bir günah kılandansa bir adımda elli günah kılan daha sevilendir." (İMS 288b).

Çağ. T.: "-le-"

derle- (Akdoğan, 1998: 458).

*Hayâdan kızarup kan der-**le**-di gül*

"Gül utancından kızarıp kan topladı." (AD 409/4).

E. An. T.: "-la-, -le-"

ışıla- "parlamak", *üşile-* "yelpazelemek, havalandırmak" (<üşi- "üşümek"+ le-) (Şçerbak, 2016: 146; Önler, 1989: 128).

*Ẕerre gibi dek güneşde ışı-**la**-r* (MT 50).

Osm. T.: "-la-, -le-"

adla- "atlamak", *dirle-* (Tekin, 1992: 396; Yavuzarslan, 2019: 250).

*Ayagum ad-**la**-sa-m derya geçerdüm* (ÇN 1246).

*Dir-**le**-mek* (KT- "derlemek").

Tü. T.: "-la-, -le-"

atla-, derle- (Eker, 2006: 368, GTS).

*Deniz memeleri biçim değiştirince, tepeden tırnağa duvaklar ve ipek saçlar sal-**la**-n-dır-ır-lar* (Kabaağaçlı, 2014: 210).

1.11.c. İşlevi

Ekin temel görevi "hareketin ardışık, sık" yapıldığını bildirmektir. **Gök T.:** *kunla-* "sürekli çalmak, yapmalamak" (Tekin, 2003: 94). **E. Uyg. T.:** *örle-* "(güneş, ay vb.) yükselmek" (Elmalı, 2016: 59). **Kar. T.:** *sarla-* "devamlı sarmak", *örle-* "yükselmek, belirmek, çıkmak" (Taş, 2015: 195). **Har. T.:** *atla-* "adım atmak", *öçele-* "kin tutmak" (Karagözlü, 2018: 83, 271). **Kıp. T.:** *atla-* (Toparlı, 2017: 213). **E. An. T.:** *ışıla-* "parlamak", *üşile-* "yelpazelemek, havalandırmak" (Şçerbak, 2016: 146; Önler, 1989: 128). **Osm. T.:** *adla-* "atlamak", *bağdala-* "güreşte hasmının bacağını kendi bacağıyla sarıp yıkmak" (<bağda- "birbirine geçirerek bağlamak"+ la-) (Tekin, 1992: 396; Yavuzarslan, 2019: 95). **Tü. T.:** *çalkala-, atla-* (Hacıeminoğlu, 2016: 137; Eker, 2006: 368).

1.12. -p-

1.12.a. Kökeni

Kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.12.b. Biçimi

Gök. T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T. dönemleri için incelenen kaynaklarda ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kıp. T.: "-p-"

ḳır-p-, serp- (Güner, 2013: 177).

*Ser-**p**-il-di* "serpinti" (CC 81b10).

Çağ. T., E. An. T. dönemi için incelenen kaynaklarda ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: "-p-"

serp- (Yavuzarslan, 2019: 317).

*(…) fukaraya akçe ser-**p**-ti* (KT- "serpmek").

Tü. T.: "-p-"

ser-p-, kır-p- (Korkmaz, 2014: 186).

1.12.c. İşlevi

Ekin kullanıldığı dönemlerin tamamında "pekiştirme, fiilin ardışık hamlelerle yapıldığı" anlamları yüklediği görülür. **Kıp. T:** *kırp-, serp-* (Güner, 2013: 177). **Osm. T.:** *serp-* (Yavuzarslan, 2019: 317). **Tü. T.:** *serp-, kırp-* (Korkmaz, 2014: 186).

Korkmaz (2014: 186) dilimizde yalnızca iki sözcükte görüldüğünü söylediği ekin "pekiştirme eki" olduğunu belirtmiştir. Ergin (2013: 215) ekin bu sözcüklerdeki varlığına şüpheci yaklaşmış "ser-p-, kır-p- fiillerinde bu ek var gibidir." açıklamasını yapmıştır. Gülensoy (2010: 539) ise -p-'nin, ses yansımalı fiiller üzerine de geldiğine değinmiştir: *çır-p-, çar-p-*. Ancak yansıma köklerin nasıl iş veya hareket bildirdikleri konusunda bir açıklama yapmamıştır.

1.13. -t-

1.13.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.13.b. Biçimi

Gök T.: "-t-, -ıt-, -it-, -üt-, -d-"

tärit- "terlemek" (<täri- "terlemek"+ t-), *ayıt-* "sormak" (<ay- "söylemek"+ ıt-), *igit-/egit-* "beslemek, himaye etmek", *tökü̈t-* "(kan sözüyle) kan akıtırcasına çalışmak, emek sarf etmek", *ıd-* "göndermek, yollamak" (ı- "göndermek"+ d-) (Tekin, 2003: 95; Şirin, 2016: 463, 524).

*Angar ay-**(ı)t**-ıp bir atlıg barmış tigin ol yolun yarısar unç tidim*

"Ona bir atlı gittiğini söyleyip o yoldan yürümemizin mümkün olacağını söyledim." (T D7).

*Türk bod(u)n(u)g yiçä itdi yiça ig-**(i)t**-(t)i* (Kül T.D16).

*Kız(ı)l k(a)n(ı)m tök-**üt**-i k(a)ra tär(i)m yüg(ü)rt(i)* (T 51).

*(A)rk(ı)ş ı-**d**-ma-z tiy(i)n sül(ä)d(i)m* (BK D 26).

E. Uyg. T.: "-t-, -it-, -üt-, -d-, -id-"

uzat- "uzatmak, devam etmek", *çökit-/çökü̈t-* "çökmek, dize getirmek", *ıd-* "göndermek" (<ı- "göndermek"+d), *igid-* "yetiştirmek, beslemek" (Elmalı, 2016: 79, 200; Ata-Tulum, 2011: 48, 61).

*(…) uza-**t**-ı ölürteçi bolsar bo montag tınl(ı)gŋın maranabav ölüm (ö)dinte turmışda 'en önre T(…) neteg osuglug bolur*

"(…) daima öldürecek olsa bunun gibi (bir) canlı ölüm günü kalktığında ilk önce (…) ne gibi olur?" (DSKP 572-575).

*(…) oŋ tizlärın çök-**it**-ip ayaların kavşurup (…) inçä tep ötündilär*

"(…) ön dizlerinin üstüne çöküp ellerini kavuşturup (…) şöyle dediler." (AY 54-55).

*Atasıŋa barıp iki tizin çök-**üt**-ü olurup ince tep ötünti*

"Babasına gidip, iki dizi üzerine çöküp şöyle dedi." (DSKP 4008-4009).

*Erksiz ı-**d**-ur men*

"İstemeksizin yolluyorum" (İKP XXVII).

*Biri ayur ḳoy yılḳı ig-**id**-se-r*

"Biri (de şöyle) der ki: "Koyun ve at beslenirse (...)" (İKP XIII).

Kar. T.: "-t-, -ıt-"

ayt "söylemek" (<ay-" söylemek"+ ıt-), *kadıt-* "geri dönmek" (<kad- "geri dönmek"+ t-) (Hacıeminoğlu, 2013: 145).

*Kabege yüzüm sür-**t**-üp zâr i*ŋresem

"Kabe'ye yüzümü sürtüp ağlayıp inlesem." (DH H56).

*Ne yüz birle saŋa ay-**(ı)t**-gay kılgıl âzâd*

"Ne yüzle sana söyleyeyim, eyle azâd." (DH H7).

Har. T.: "-t-, -ıt-, -it-"

sürt-, kayıt- "geri dönmek, caymak" (<kay- "geri dönmek, meyletmek"+ ıt-), *sekit-* "alıkoymak, aksatmak" < sek- "sıçramak, sekmek"+ it- (Eckmann, 2014: 24, 44).

*Sür-**t**-ti* (İML 90B).

*Maslahat bu turur kim taqı qay-**ıt**-saŋ taqı* Haq te'alanıŋ hazratınga

"Uygun olan budur ki, tekrar Hak tealanın huzuruna geri dön." (NF 59/9).

*Atası heç sek-**it**-me-di, lutf ve kerem birle cevab aydı*

"Babası hiç aksatmadan lütuf ve iyilik ile cevap verdi." (NF 287/16).

Kıp. T.: "-t-, -ıt-"

sürt-, ayıt- "söylemek" (Toparlı, 2017: 106).

*Yüzini sür-**t**-gey takı iki elini sür-**t**-gey*

"Yüzünü sürter ve iki elini sürter." (İMS 221a).

*Kilip melik hıdmatına ay-**ıt**-tı* (GT 34/4).

Çağ. T.: "-t-, -ıt-"

yügürt "koşmak" (<yügür- "koşmak"+ t-), *azıt-* "şaşırmak" (<az- "şaşırmak"+ ıt-) (Argunşah, 2014: 116).

*Utrularıda tüke-**t**-ti beş* kasr/ *kim her biri* keldi zinet-i asr (LM 313).

*Takı bu la'l-i lebiŋiŋ çüçügligin ay-**(ı)t**-ay*

"Dahi bu kırmızı dudağının tatlılığını söyler." (ŞHD 142b5).

E. An. T.: "-t-, -ıt-, -it-"

sürt-, azıt-, eşit- (Timurtaş, 2012: 117, Yavuz, 2017: 96, 175).

*Ak şekerile ve benefşe yagıyıla mum-rugan edüp göksine sür-**t**-e-ler* (EM P47b12).

*Halk udından izlerin az-**ıt**-dı-lar* (MT 591).

*Diri oldukça ben kuluŋ iş-**id**-e-sin* (HDD 26).

Osm. T.: "-t-, -ıt-"

burt- "surat asmak", *azıt-* (Hengirmen, 1093: 187, 234; Paçacıoğlu, 2016: 155).

*Yüzüni bur-**t**-ar-up olma keremsüz* (PN 1885).

*Ölür hasta gibi az-**ıt**-ma sözün* (PN 1271).

Tü. T.: "-t-"

sürt- (Banguoğlu, 2007: 292).

*(...) yanına oturacak tanımadığı bir kadınla ya da erkekle sür-**t**-ün-me-y-e gelenler çoğu* (Atılgan, 2019: 91).

1.13.c. İşlevi

Gök T. döneminde ekin anlamda önemli farklılıklar yaratmadığı görülse de çoğunlukla "eylemin sık aralıklarla yapıldığı" ifadesine rastlanır. Bazı geçişsiz fiilleri ise geçişli hâle getirdiği görülür. **Gök T.:** *artat-* "tahrip etmek" (<arta- "bozmak, çürümek"+ t-), *ayıt-* "sormak"< ay- "söylemek"+ ıt (Tekin, 2003: 95). **E. Uyg. T.:** *artat-* "tahrip etmek, bozmak", *uzat-* "uzatmak, devam etmek" (Elmalı, 2016: 79, 135). **Kar. T.:** *sürt-* "kapatmak, kilitlemek", *kadıt-* "geri dönmek" (<kad- "geri dönmek"+ ıt-) (Hacıeminoğlu, 2013: 145; Bice, 1993: 29). **Har. T.:** *sürt-*, *elet-* "götürmek" [<ele- (ile-) "ilişmek"+ t-] (Eckmann, 2014: 24, 27). **Kıp. T.:** *sürt-*, *uzat-* "göndermek" (<uza- "uzamak, uzayıp gitmek"+ t-) (Toparlı, 2017: 271; Argunşah-Güner, 2015: 90). **Çağ. T.:** *kayt-* "geri dönmek" (<kay- "geri dönmek"+ t-), *azıt-* "şaşırmak" (<az- "şaşırmak"+ ıt-) (Argunşah, 2014: 116). **E. An. T.:** *azıt-*, *burt-* "yüz göz buruşturmak, surat asmak" (Timurtaş, 2012: 117; Yavuz, 2017: 229). **Osm. T.:** *sapıt-*, *azıt-* (Hengirmen, 1983: 187, 215). **Tü. T.:** *yont-*, *sürt-* (Banguoğlu, 2007: 292). Korkmaz (2014: 189) bu ekle türemiş farklı anlamlarda kullanılan sözcükler olduğuna yer vererek *kırıt-* "cilveli davranışlarda bulunmak", *sapıt-* "saçmalamak, aşırı yanlışlıklar yapmak", *üşüt-* "kafayı bozmak, akıl dengesini yitirmek" vb. fiilleri örneklemiştir.

1.14. -mAlA-

1.14.a. Kökeni

Fiilden isim türeten -mA eki ile isimden fiil türeten +lA- ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur (Korkmaz, 2014: 184; Banguoğlu, 2007: 293; Gülensoy, 2010: 539; Çotuksöken, 2011: 128; Paçacıoğlu, 2016: 31).

1.14.b. Biçimi

İncelenen eserlerde ekin Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

Tü. T.: "-mala-, -mele-"

sarmala-, sürmele- (Korkmaz, 2014: 184).

1.14.c. İşlevi

Fiile "pekiştirme ya da yineleme" anlamı katar, -IşlA- eki ile aynı anlamı verir. Günümüzde işlekliği çok azdır. Kanaatimizce bu sebepten kaynaklarda (Atalay, 1942; Hatiboğlu, 1974; Hengirmen, 1999; Ergin, 2013; Adalı, 2004, Eker, 2006: 368; Karaağaç, 2013; Boz, 2012) -mAlA- ekine yer verilmemiştir. Gencan (2007: 350) eki birleşik bir ek olarak değil -mA+ ve +lA- olarak iki ayrı ek şeklinde ele aldığından -mAlA- ekine yer vermemiştir.

Banguoğlu (1956: 123) "tefekkür fiilleri" başlığı içerisinde -mAlA- eki ile türemiş şu fiillere yer vermiştir: *dürtmele-, karmala-, kırmala-, sarmala-, yarmala-.*

Korkmaz (2014: 184) *karmala-, kakmala-, kırmala-, sarmala-, sürmele-, tırmala-, yarmala-* sözcüklerinde görüldüğünü belirtmiştir.

Gülensoy (2010: 539) *tırmala-, sarmala-, saçmala-, sürmele-, kakmala-* örneklerini incelemiştir.

Çotuksöken (2011: 128) *kakmala-, sarmala-, tırmala-* sözcüklerinde görüldüğünü ifade eder.

Yukarıda incelenen örneklerden *yarmalamak* "uzunlamasına ikiye bölmek", *sarmala-, saçmala-, sürmele-* "sürmeyi sürüp kapamak" sözcükleri *Güncel TDK Sözlüğü*'nde madde başı olabilmiştir. Bunlardan *tırmala-* sözcüğü de sözlükte yer alsa da *tır-* kökü Tü. T. için anlamlı bir bütün oluşturmadığından ilgili eki almış kabul edilmemiştir.

5. FİİLDEN İSİM YAPIM EKLERİ

Fiil kök ve gövdelerinin türünü ve anlamını değiştirerek isimler yapan eklerdir. Daha önce belirtildiği gibi isimler dilde geniş yer tutar. Bu bakımdan isim yapan yapım ekleri de sayıca diğerlerinden üstündür. Fiilden isim yapan ekler, isimden isim yapan eklerle eşit miktarda olup en çok kullanılan yapım ekleri arasındadır.

1.1. -A+

1.1.a. Kökeni

Ergin (2013: 193), Korkmaz (2014: 143), Argunşah (2014: 107), Eraslan (2012: 104) ve Argunşah-Yüksekkaya (2014: 188) eski bir zarf-fiil eki olan -(y)A'nın kalıplaşmasıyla oluştuğunu belirtirler. Ergin (2013: 193) *öte, sapa* örneklerinde ekin zarf-fiilden gelişmiş olduğunun açıkça görüldüğünü ifade eder. Korkmaz (2011: 57) ek kalıplaşmalarını incelediği eserinde -A+ eki başlığında kalıplaşmaya en müsait olan zarf-fiil eklerinin ünlülerle türetilenler olduğunu ve bu durumla Türk dilinin her devir ve lehçesinde karşılaşıldığını belirtir.

Tekin, *TDEK*'de (1992: 85) ve Hacıeminoğlu'da (2013: 173) eki, zarf-fiil ekleri içerisinde ele almışlardır.

Eckmann (2014: 13) ekin "-ka"dan geliştiğini belirtir: *kıska> kısa*. g, g> k, k'nin tarihî dönemlerde ek ve hece ön seslerine tutunduğunu ifade eder.

Banguoğlu (2007: 238) bu ekin verimli bir ek olmaması sebebiyle ek sayılmadığını ifade eder. "-ge" ekinin sert ünsüzlerden sonra geldiğinde "g"siz kullanıldığını (*kısa<kıs-ga, yumurta<yumurt-ga*), bu sebepten ayrı bir ek olarak ele alınmaması gerektiğini savunur.

Deny (2012: 519) "Acaba -ek yerine bir -e mi?" sorusuna yer vererek kökenin "-ek'e dayanma ihtimali üzerinde durur. Ardından "-i eki -ik (-ek)'ten gelmiş görünmediği takdirde, acaba bunu zarf-fiil olan -I, -A'nın aynı olan bir biçim birimi gibi görmek mümkün mü?" sorusu ile eki zarf-fiil ekine yaklaştırmıştır.

Görüşlerin ekin eski zarf-fiil ekinin kalıplaşması ve -ga, -ka'dan gelişmesi olmak üzere iki kolda yoğunlaştığı görülür. Bu çalışmada ekin çoğunlukla zarf türünden sözcükler oluşturması sebebiyle görüşlerden birincisi desteklenmektedir.

1.1.b. Biçimi

Gök T.: "-a+, -ä+"

yana "yeniden, tekrar" (>yan- "dönmek"+ a), *ögä* "şöhret" (Şirin, 2016: 206, 273).

*K(a)nın kod(u)p t(a)bg(a)çka y(a)n-**a** iç(i)kdi* (T 2).

*Bäg t(a)rk(a)n ög-**ä** t(i)r(i)g b(ä)n (ä)siz* (Ye 53/1).

E. Uyg. T.: "-a+, -e+"

kutada "kadın ismi", *öge* "şöhret" (Eraslan, 2012: 104).

*Anta bas-**a** ol et tançuda kol but b(e)lgüleri (...) b(e)lgülüg bolur*

"Ondan sonra o et parçasında kol, bacağa (dönüşecek) işaretler belirir." (DKSP 18-21).

Kar. T.: "-a+, -e+"

kata "defa, kere", *erte* "erken" (<ert- "geçmek, devam ettirmek"+ e) (Hacıeminoğlu, 2013: 173).

*Yak-**a**+m tutub ötken işge çendan yıglab*

"Yakamı tutarak geçen işe çokça ağlayıp." (DH H27).

*Tefavütleri yok öte irt-**e**+s+e*

"(İkisinin) ötede beride birbirinden farkı yok." (AH 292).

Har. T.: "-a+, -e+"

oza "önce", *yegre* "çevre" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188).

*Ol Zeyneb Peygambar 'as'dın oz-**a** vefat boldı*

"Zeynep, peygamberden önce vefat etti." (NF 5/4).

*Aŋa kör-**e** cümle sahābalar ėwleringe bardılar* (NF 109/7).

Kıp. T.: "-a+, -e+"

yana "yine", *ölçe* "ölçü" (Argunşah-Güner, 2015: 79).

*(...) andan kan aksa ya iriŋ aksa yar-**a**+sı+n+dan abdastnı bozar (...)* (İMS 65a).

*Ave kim atına gör-**e** (...) batmaz yuldızını tuvurdın*

"Selam ki adına göre (...) batmaz yıldızı doğurdun." (CC 69a26).

Çağ. T.: "-a+, -e+"

yaraşa "layık, uygun", *erte* "geçen" (Argunşah, 2014: 107).

*Çün yare ki anı yâr ura yar-**a** devâ olur*

"O yara ki, sevgili ona vursa yara iyileşir." (AD 22/2).

*(...) barçasıda ötken şu'ara ve irt-**e** kiçken fusahanın atı mezkur ve sıfatı mesturdur*

"(...) hepsinde geçmiş şairlerin ve daha önce yaşayan fasihlerin adları zikredilmiş, sıfatları belirtilmiştir." (MN T3).

E. An. T.: "-a+, -e+"

yara, erte (Timurtaş, 2012: 93; Önler, 1989: 129).

*Beni anuñ yolı dap-**a** döndürür*

"Beni onun yoluna doğru döndürür." (MT 156).

*Tik-**e** tutup yüzüme bakgıl yigit* (DK D148).

Osm. T.: "-a+, -e+"

yara, kerte (Deny, 2012: 519).

*Ya bu ne yar-**a**+dur zahmı belürmez* (YED 113/1).

*Ol şevk ile İstanbulı fet*h *itdükde Yeñi Cami'i bünyad idüp çev(i)r-**e**+s+i+ne sekiz medrese yapdı* (HB A13b).

Tü. T.: "-a+, -e+"

sapa, eğe (Korkmaz, 2014: 143).

*(...) zavallı kendini bir kat daha yar-**a**+la-r* (Kabaağaçlı, 2012: 8).

*Bunun örneğini, şairin sevdiğim şiirlerinden biri olan Tabut'taki şu diz-**e**+ler+de görürüz (...)* (Akın, 2004: 57).

1.1.c. İşlevi

Gök T. döneminde fiillerden soyut adlar türetir: *ögä* "şöhret". Zarf görevli sözcükler yapar: *yana* "tekrar, yine" (Şirin, 2016: 206, 273). **E. Uyg. T.** döneminde soyut (*öge* "şöhret") ve somut (*yula* "meşale, kandil") isimler oluşturur. "Zaman" anlamı taşıyan sözcükler türetir: *basa* "sonra". "Tekrar, yineleme" ifade eden zarflar yapar: *yene* "yine". Yer bildiren adlar meydana getirir: *yaka* "sınır" (Korkmaz, 2011: 59; Eraslan, 2012: 104; Şirin, 2016: 387). Ağca (2007: 13) ünlülerden oluşan zarf-fiil eklerinin farklı işlevleri üzerinde durduğu makalesinde Uygurca yazılmış *Huastuanift*'ten örnek vererek -a+ eki ile türemiş sıfat-fiiller olduğunu belirtmektedir: *bir tıntur-**a** tanri-i ikinti yıl tanri-i (...)* "ilki dindiren Tanrı, ikincisi yel tanrısı (...)". **Kar. T.**nde "yineleme, tekrarlama" ifade eden sözcükler türetir: *kayra* "tekrar", *yana* "yine". "Yer, alan" anlamı taşıyan adlar yapar: *tegre* "çevre", *yöre* (<yör-/yor- "yorumlamak, tabir etmek"+ e). Zaman zarfları oluşturur: *oza* "önce", *tuga* "doğuştan". Araç gereç isimleri yapar: *koşa* "çift". *Divanû Lügatit Türk*'te yaygın işlevlerinden farklı olarak bir yiyecek adı türettiği görülür: *uva* "bir çeşit yemek" (<uv- "ovalamak"+ a) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 5; Hacıeminoğlu, 2013: 173; Taş, 2014: 115-116; Paçacıoğlu, 2016: 799). **Har. T.** döneminde "zaman" anlamı taşıyan sözcükler yapar: *oza* "önce", *yana* "tekrar, yine". Yer, alan bildiren isimler (*yaka* "kıyı, kenar", *tegre* "çevre") ve edatlar (*tapa* "-e doğru") oluşturur. Mesafe bildiren

isimler türetir: *ara* "aralık, ara" (<ar- "ayırmak"+ a). Araç gereç adlarında görülür: *yaka.* Sıfat türünden sözcükler yapar: *ayra* "ayrıntılı, açık seçik" (Kalsın, 2013: 97; Eckmann, 2014: 69, 98, 168, 212, 37). **Kıp. T.** döneminde "zaman" anlamı taşıyan zarflar oluşturur: *yana* "yine", *erte* "sabahleyin, yarın". "Yer, yön" bildiren sözcükler yapar: *kayta* "geri, arka", *tapa* "-a doğru". Soyut isimler türetir: *yala* "iftira", *yora* "tabir, yorum". Sıfat türünde sözcükler yapar: *kıya* "hırçın, sert". Eşya, somut varlık adları yapar: *yaka.* "İşin sonucunda ortaya çıkan ürünü" bildiren isimler oluşturur: *yara* (Karamanlıoğlu, 1989: 299; Güner, 2013: 130; Argunşah-Güner, 2012: 79; Toparlı, 2017: 60). **Çağ. T.** döneminde "zaman" anlamı taşıyan isimler oluşturur: *oza* "önce, evvel", *erte* "geçen". "Fiilin neticesinde ortaya çıkan sonuç" ifadeli adlar yapar: *tola* "dolu", *yara.* Eşya, somut isim adları türettiği görülür: *koşa* "çift", *kömüle* "gömü". "Yer, bölge" gösteren isimler meydana getirir: *çevre, yaka* "kenar" (Eckmann, 2005: 48; Argunşah, 2014: 107; Karasoy, 1998: 673; Turan, 2019: 29). **E. An. T.** döneminde "işin sonucunu" gösteren eden adlar yapar: *yara.* Sıfat türünden sözcükler türetir: *sapa (yir).* Yer (*yöre, çevre*), coğrafi oluşum (*depe* "tepe") anlamı taşıyan isimlerde görülür. Eşya adları oluşturur: *koşa* "çift". Fiillerden "zaman" anlamı taşıyan isimler yapar: *erte* "yarın, sonra". *Tapa* "-e doğru, için" sözcüğünde yer-yön ilgisi kuran bir edat türetme işlevindedir (Ergin, 2018: 161; Tatcı, 1998: 233; Yavuz, 2017: 97, 215; Ersoy-Can, 2017: 120; Küçük, 2014: 188, 233; Yılmaz vd., 2013: 953). **Osm. T.**nde "işin sonucunu, ürününü" gösteren isimler türetir: *yara, kerte.* "Zaman" anlamı taşıyan isimler yapar: *öte.* Yer bildiren adlar oluşturur: *geçe* "taraf, yön", *yaka.* Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *kısa.* Eşya adları oluşturur: *ege. Göre* sözcüğü ile edat grubundan bir sözcük oluşturduğu görülür (Deny, 2012: 519; Korkmaz, 2011: 60; Tekin, 1992: 309; İpekten ve diğerleri, 2017: 34; Köksal, 2018: 573; Hengirmen, 1983: 125; Yavuzalp, 2019: 42, 295). **Tü. T.**nde "bölüm, bölge, yer" bildirir: *sapa, çevre, kese* "kestirme yol". Alet, eşya isimleri yapar: *eğe.* Zaman anlamlı kelimeler oluşturur: *süre, evre.* Eylemin "sonucu, ürünü" olan adlar türetir: *oya, yara* (Ergin, 2013: 193; Korkmaz, 2014: 143).

1.2. -AcAK+

1.2.a. Kökeni

Bang (1918: 22-27), Abakan ve Şor lehçelerinde hem çekimli fiil hem de "tekrar, alışkanlık" bildiren sıfatlar yapan "-çan, -can, -çak" ekleri ile -AcAK+ ekinin ortak bir kökü olduğunu düşünmektedir. Ortak kök arayışında "-çak, -çan" sıfat ekleri ve "-çı, -çıl" hareket isimleri yapan ekler arasındaki işlev yakınlığını dikkate alarak ekin farazi bir "*-çı" ekinden geliştiğini savunur. Böylece "-acak, -çak, -çan" ve "-çı" eki ile "-ğan, -ağan, -kak" ekleri arasında ilişki kurup -AcAk+ ekini "-*çıkak (>*çığak> -çâk> -çak?)" şeklinde bir eke bağlamıştır.

Banguoğlu (2007: 228) ekin gelecek zaman ekiyle aynı kökten geldiğini ve birleşik bir ek olduğunu belirtir.

Korkmaz (1959: 161) -acak+ ekini analiz etmek için fiil köklerine gelen -a ve -cak eklerinin ayrı ayrı ele alınması gerektiği belirtir ve eki "-a+cak<-a+çak<-a+ça+ok: gelecek zaman+eşitlik hâli ekleri+te'kid edatı" şeklinde açıklar. Ayrımdaki unsurların gelecek zaman bildirme durumunu şu şekilde açıklar: "*-a unsurundaki gelecek zaman fonksiyonu, -a'nın çekimli fiil olarak kullanılışında esasen silinmeğe yüz tutmuş olduğundan, bu fonksiyon ekin isim-fiilden çekimli fiile geçişi sırasında -cak kısmına aktarılmak suretiyle yeniden canlandırılmak istenmiş olmalıdır. Bir çeşit ek yığılması (pleonasmus) hâdisesi olarak kabul edebileceğimiz bu fonksiyon aktarmasında, -cak ekinin gelecek zaman göstermeğe müsait oluşunun da payı bulunsa gerek. Böylece, asıl zaman fonksiyonunu taşımakta olan -a, gittikçe bu vasfını kaybederek, +çak ekine bağlı bir ses haline gelmiştir.*"

Menges (1968: 131), "-a" ya da "-ġa" ekleriyle türetilmiş isim-fiillere *çaq* "zaman, çağ" kelimesinin eklenmesiyle ya da +ça "eşitlik eki"+ ök "kuvvetlendirme edatı" birleşmesiyle oluşabileceğine yer verir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011:171) ekin bir niteliğin azlığını ifade eden "-çak" eki ile ilişkili olabileceğini ifade eder: *yılıcak* "ılık" (Türkmence). Yazarlar, "-ca" ekindeki "belirtilen özelliğin azalması" anlamı ile kipte görülen "tamamlanmamışlık, gerçeklikten uzaklık" anlamları arasında ilişki kurmuşlardır.

Eker (2006: 357) ekin gelecek zaman eki olduğunu, ek kalıplaşması yoluyla kalıcı adların oluştuğunu savunur.

Ekin kökeni ile ilgili yorumlar farklılık göstermekle birlikte birleşik yapıda olduğu konusunda yoğunluk görülür.

1.2.b. Biçimi

Ekin çekim eki olmaları sebebiyle gelecek zaman işlevi ve sıfat-fiil görevli kullanımlarına bu bölümde yer verilmemiş, yalnızca kalıcı adlar türettiği örnekler ele alınmıştır.

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T. dönemleri için incelenen eserlerde -ACAk+ ekinin belirtilen işlevli kullanımlarına rastlanmamıştır.

Kıp. T.: "-ecek+, -eçek+ -açak+"

içecek, yéyeçek, yataçak (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326).

Çağ. T.: "-icek+"

çeviricek "çevirmeye yarayan alet" (Durgut, 1995: 143).

*İvürgeç: çevir-**icek**, gerdanıde* (SEL-"ivürgeç").

E. An. T.: "-acak+, -ecek+, -içek+"

basacak "merdiven, basamak", *yeyecek, yiyiçek* "yiyecek" (Yavuz, 2017: 74, 218; Canpolat-Önler, 2016: 21).

*Ol bas-**acak**+lar+a basup kal'aya*

"O merdivenlere basıp kaleye" (MT 1181).

*Keçiler şaçından giy-**ecek** ve döşenecek nesneler gönenmegiçün bir zamāna degin* (SKT 26).

*Yi-y-**içek** şükrinden artuk dimegil* (MT 3502).

Osm. T.: "-ecek+, -acak+"

diyecek, alacak (Kartallıoğlu, 2011: 53; Yavuzarslan, 2019: 45).

*Al-**acak**: Medyun zimmetinde olan matlûp* (KT- "alacak").

*Nefy-i müstakbel fi'lü*n *zaman-i atide ya'ni gel-**ecek**+de işlenmesin selb itmekdür*

"Olumsuz gelecek zaman fiilin ileride yani gelecek zamanda işlenmesini ortadan kaldırır." (MU 28/6).

Tü. T.: "-ecek+, -acak+"

silecek, yakacak (Hatiboğlu, 1974: 23).

*(...) bu yüzden en çok/ denizden al-**acak**+lı+y+ım* (Akın, 2004: 70).

*İç-**ecek** getiririm ben* (Ağaoğlu, 2011: 28).

1.2.c. İşlevi

Kıp. T.nde gıda maddeleri adları türetir: *içecek, yéyecek*. Güner (2013: 130) -AcAK+ ekinin genellikle "yer" bildiren sözcükler ürettiğini ifade eder: *dutacak* (yer), *olturaçak* (yer), *yataçak* (yer). Bu dönemde kullanılan gelecek zaman eki -GA(y)'dır. Ancak -AçAk eki de, gelecek zaman eki olarak sınırlı bir kullanıma sahiptir. Bu sebeple kalıcı isim türettiği örnekler çok sayıda değildir (Karamanlıoğlu, 1994: 131-132). **E. An. T.** döneminde eşya isimleri yapma görevinde kullanılır: *basacak* "basamak", *oturacak* "oturak". Gıda ürünlerinin tamamını kapsayan *yeyecek* sözcüğünde görülür. Zaman anlamı taşıyan adlar türetir: *yatacak* "yatılan zaman" (Küçük, 2014: 755; Yavuz, 2017: 74; Canpolat-Önler, 2016: 196; Yılmaz vd., 2013: 1022). **Osm. T.** döneminde *yeyecek, içecek* sözcüklerinde "besin adları" oluşturma görevindedir. Eşya, alet adları yapar: *giyecek, silecek*. Maddiyatla ilgili isimler türetir: *alacak* (Kartallıoğlu, 2011: 53; Yavuzarslan, 2019: 44). **Tü. T.** döneminde

varlık, eşya adları türetir: *açacak, giyecek.* "Gıda ürünlerinin tamamını" ifade eden isimler yapar: *yiyecek, içecek.* "Maddi gelir gider" bildiren adlar meydana getirir: *alacak, verecek. Gelecek* sözcüğünde "zaman" anlamlı sözcük oluşturduğu görülür (Çotuksöken, 2011: 42). Korkmaz (2014: 144) bu ekte görülen kalıplaşmanın daha çok tek heceli ve geçişli fiillerde görüldüğünü belirtir.

1.3. -(A)ç+

Kaynaklarda -(A)ç+ ekinin ele alınışı ve kapsamı konusunda görüşler farklılaşmaktadır. Biçim olarak "a"yı yardımcı ünlü şeklinde kabul edip etmeme, kapsam olarak -Iç+ ekini -(A)ç+ içerisinde değerlendirip değerlendirmeme şeklinde iki görüş vardır. Literatürdeki kimi değerlendirmeler şu şekildedir:

Hatiboğlu iki eki "-ç [-aç, -eç; -ıç, -iç, -uç, -üç]" başlığı altında toplamıştır.

Ergin (2013), Karaağaç (2013), Çotuksöken (2011), Adalı (2004) "-aç+, -eç+, -ç+" eklerini ele almış, -Iç+ ekine değinmemiştir.

Korkmaz (2014) "-Aç, ç" ve "-Iç/-Uç" gösterimleriyle ekleri iki ayrı başlıkta değerlendirmiştir.

Banguoğlu (2007: 247) "-eç" ve "-iç" olarak iki farklı başlıkta incelemiştir.

Eker (2006) yalnızca -Aç+ ekine "-AC" biçimiyle yer vermiştir.

Çalışmada; belirtilen iki ek birbirinden farklı olarak değerlendirilmiş, "a, e" ile biten sözcüklere "-ç+" biçimiyle eklendiği için -(A)ç+ gösterimi benimsenmiştir.

1.3.a. Kökeni

Ramstedt, ekin eski bir -ça ekinden geliştiğini belirtir (akt. Nalbant, 2008: 116).

Banguoğlu (2007: 229) eki "-eç" biçiminde ele almış ve birleşik bir ek olması muhtemel "-geç" ekinden damak sesinin düşmesiyle oluştuğunu savunmuştur. Ancak ekin eski şeklinin de canlı kaldığını hatta kimi kelimelerde hem eski hem yeni şeklinin birlikte kullanıldığına yer vermiştir: *kıskaç-kısaç.*

1.3.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: "-ç+, -eç+"

dıkaç "tıkaç", *tügeç* "düğmecik, meme başı" (Yüce, 2014: 48; Eckmann, 2014: 15).

Kuze, dık-a-ç+lu bardak ya süzekli

"Testi, tıkaçlı bardak veya süzekli" (ME 89/6).

*Bu mevelerin ulugluqı qız oglan emükinçe tüg-**eç**+ke bolgay*

"Bu ürünlerin en büyüğü kızların memesindeki meme başıdır." (NF 319/11).

Kıp. T.: "-aç+, -eç+"

otraç "oturak, adacık" (<otur+ aç), *küleç* "çok gülen" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326; Güner, 2013: 130).

*Ot(u)r-**aç***

"Ada, adacık" (CC 58a16).

*Kül-**eç** yüzliniŋ ilinden alıp hanzal yise hoşrak* (GT 171/8).

Çağ. T.: "-ç+, -ac+, -ec+"

sanaç "çuval, torba", *omac* "hedef, amaç" (<um- "ümit etmek"+ aç), *dögec* "tokmak" (Karasoy, 1998: 599; Turan, 2019: 28; Duran, 1995: 347).

*Ankanıŋ yüŋini yüklep ay Sera kılgıl sana-**ç*** (ŞHD 188b4).

*Gözüñ hadengine bu başlu yüregüm om-**ac***

"Yüreğim, gözünün okuna hedef (olsun)." (AD 100/3).

*Dög-**ec**: dibek ve büyük havan tokmagı, sokı destesi, ugur sakı* (SEL-"dögec").

E. An. T.: "-aç+"

umaç "hedef" (TDEK, 1992: 134).

Osm. T.: "-ç+, -aç+, -eç+"

argaç "dokumada bezin enine atılan iplik" (<arga- "dokumada atkı atmak"+ ç), *kısaç, güleç* (Deny, 2012: 523, Hengirmen, 1983: 257).

*Olur sana arga-**ç**+da erişde* (PN 1499).

*Gideridüm ben yol sıra yavlak uzamış bir ağ-**aç*** (YED 21/1).

*Yüzi gülden gül-**eç**+dür* (ÇN 454).

Tü. T.: "-ç+, -aç+, -eç+"

bağlaç, tokaç, süreç (Gencan, 2007: 267; Banguoğlu, 2007: 229; Mansuroğlu, 1960: 11).

*Değirmenci Cano, gül-**eç** yüzlü, kanı sıcak bir adamdı* (Bilbaşar, 2017: 93).

*Ege vapurunun yolcusu salıncakta değil, bir duvar saatinin sark-**ac**+ı+n+da oturmaktadır sanki* (Akın, 2994: 36).

1.3.c. İşlevi

Temel olarak "fiilin bildirdiği işi yapan kişi/şeyi" gösteren adlar yapar. Bu işlevi doğrultusunda "eşya isimleri" ve "kişilik-mizaç özelliği gösteren adlar" türetir. Tarihî dönemlerde "küçültme" işlevi yaptığı da görülmektedir. **Har. T.** döneminde eşya adları oluşturur: *dıkaç* "tıkaç". *Tügeç* "düğmecik, meme başı" sözcüğünde eşya adı türetmesinin yanında küçültme anlamı da yüklemiştir (Yüce, 2014: 48; Eckmann, 2014: 15). **Kıp. T.**nde eşya ismi ve yer adı türetir: *otraç* "oturak, adacık". "Özellik, mizaç" bildiren isimler yapar: *küleç* "çok gülen" (Güner, 2013: 130). **Çağ. T.** döneminde eşya isimleri yapar: *sanaç* "çuval, torba". Soyut adlar yapar: *omac* "hedef, amaç" (Karasoy, 1998: 599; Turan, 2019: 28). **E. An. T.**nde soyut isimler türetir: *umaç* "hedef". Eşya adları oluşturur: *kısaç.* (TDEK, 1992: 134; Türk vd., 2011: 100). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri meydana getirir: *argaç* "dokumada bezin enine atılan iplik", *kısaç.* "Özellik" bildiren isimler yapar: *güleç* (Deny, 2012: 523, Hengirmen, 1983: 257). **Tü. T.** eşya isimleri türetir: *tutaç, sayaç.* Kişilik özelliğini yansıtan isimler yapar: *güleç. Süreç* sözcüğünde zaman anlamlı bir isim meydana getirdiği görülür. Terim yapımında kullanılmaktadır: *kaldıraç, sarkaç, yükselteç* "yükseltici, amplifikatör", *tümleç* (Banguoğlu, 2007: 229; Korkmaz, 2014: 144; Adalı, 2004: 89).

1.4. -AğAn+

1.4.a. Kökeni

İbnü Mühennâ Lügati'nde ekin temelinde özne oluşturan -gAn, -kAn eklerinin olduğu, bu ekten önce "a" ünlüsü gelirse [-agan, -egen] pekiştirme anlamı vereceği ifade edilmiştir: *algan* "alan"/*alagan* "çok alan" (Karagözlü, 2018: 68).

Banguoğlu (2007: 229) fiilden fiil türeten "-ge-> -e-" eki ile "-gen+" eski sıfat-fiil ekinin birleşiminden oluştuğunu ifade eder: *tep-ge-gen> tep-egen.* Ekin en eski örneğinin *Kapagan Kagan* ifadesinde geçmiş olabileceğini belirtir.

Ergin (2013: 191) ekin fonksiyon bakımından "-gan, -gen, -kan, -ken"e benzediğine yer vermiştir. Bu ifade, iki arasında bağlantı kurduğunu düşündürmektedir.

Hatiboğlu (1974: 23) ekte görülen "-gan/-gen"in "ortaç eki", "-a/-e"nin ise istek kipi eki olduğunu ifade etmektedir.

Gencan (2007: 263) "a" sesiyle uzatılmış çeşitli köklere (*ol-, vur-, yat-, kay-* vb.) -gAn+ ekinin getirilmesiyle oluştuğunu savunur.

Argunşah-Yüksekkaya (2014: 326) ekin fiilden fiil yapan -A- eki ile fiilden isim yapan -gAn+ ekinin birleşmesiyle oluştuğuna yer vermiştir.

Görüldüğü üzere ekle ilgili görüşlerin çoğunluğu, ekin birleşik bir ek olduğunu savunmakta ancak bu birleşimin hangi eklerle olduğu noktasında farklılık göstermektedir.

1.4.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. için incelenen kaynaklarda ilgili eklerin kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: "-egen+"

külegen "çok gülen" (Karagözlü, 2018: 68).

*Kül-**egen***

"Çok gülen" (İML 73B).

Kıp. T.: "-agan+, -egen+"

açagan "çok açan", *külegen* "çok gülen, güleç" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327).

*Em-**egen***

"Yaşlı, kocakarı" (CC 82a25).

Çağ. T.: "-agan+, -egen+"

tutagan "sıkıca tutan", *külegen* "çok gülen" (Durgut, 1995: 16).

*Misal tut-**agan** ve çapagan ve kül-**egen** ve küsegen* (SEL-kava'id).

E. An. T.: "-agan+, -egen+"

kusagan "çok kusan, kusucu", *depegen* "tekme atan hayvan" (Ergin, 2018: 442; Önler, 1989: 115).

*(...) kim bu ugrı ve kaç-**agan** ve yalancıdur* (KE 240/9).

*(...) dep-**egen** köpini süs-**egen** yırtar, at virün ton virün didi.* (DK D265).

Osm. T.: "-agan+, -egen+"

olagan, gülegen "çok gülen" (Tatcı, 1998: 128)

*Dervîş olan kişiler deli ol+**agan** olur* (YED 95/13).

*Gül-**egen**+i vir-**egen** sanma zinhâr* (PN 1270).

Tü. T.: "-ağan+, -egen+, -eğen+"

olağan, gezegen, güleğen "güler yüzlü" (Boz, 2014: 92).

*Ol-**ağan** işler bunlar kardeşim, deyip akıllar veriyor* (Ağaoğlu, 2011: 76).

1.4.c. İşlevi

Kullanıldığı dönemlerdeki ortak işlevi, "fiilin bildirdiği işi sık, abartılı yapan kişiyi/şeyi" bildirmektir. **Har. T.:** *külegen* "çok gülen" (Karagözlü, 2018: 68). **Kıp. T.:** *içegen* "çok içen", *ürkegen* "ürkek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2013: 327). **E. An. T.:** *süsegen* "çok süsen hayvan", *depegen* "tekme atan hayvan" (Ergin, 2018: 442). **Osm. T.:** *olagan, gülegen* "güleç" (Hengirmen, 1983: 187; Tatcı, 1998: 128). **Tü. T.:** *güleğen, küseğen* "çabuk küsen". Temel işlevine paralel olarak gök cismi ismi türetir: *gezegen*. Tek bir sözcükte eşya ismi oluşturduğu görülür: *yatağan* (Boz, 2014: 92). Mansuroğlu (1960: 11) bu ekle türemiş sözcükleri üç başlıkta inceler: 1. Eski sözlerden: *olağan, yatağan*; 2. Yeni yapılanlardan: *gezeğen, gideğen, kayağan*; 3. Diriltme: *eveğen*. Bu sözcüklerden *eveğen* sözcüğü TDK *Güncel Türkçe Sözlük*'te mevcut değildir.

1.5. -(A)k+

1.5.a. Kökeni

Eckmann (2014: 13), Ergin (2013: 188), Korkmaz (2014: 145) ve Paçacıoğlu (2016: 28) -Ak+ ekiyle kurulmuş olan sözcüklerin bazılarının ET döneminde -gAk+'lı [*kaçak* (<*kaçgak*), *kurak* (<*kurgak*)] olmasından hareketle -gAk+> -Ak+ gelişiminden söz edilebileceğini savunurlar.

Banguoğlu (2007: 230) *Türkçenin Grameri*'nde "...fiilden -ge-> -e- fiillerinin eski bir -ik sıfat-fiilinden kopmuş bir birleşik ek olmalıdır." şeklinde bir açıklama yapmış ancak devamında ekin çok canlı bir ek oluşundan hareketle "tek kaynaktan gelen birleşik bir ek" olmayabileceğini ifade etmiştir.

Gabain (2007: 52) ekin Moğolcasına atıfta bulunarak "-ġa-ġ" biçimine yer vermiştir.

Erdal (1991: 391) ET döneminde biçimi "-gAk+" olan ekin büyük ihtimalle "-gA+"dan geldiğini ifade eder.

Gülsevin (2011: 135) ET dönemindeki -gAk+ eki ile -Ak+ eki örneklerinin karıştığını belirtmiştir.

Deny (2012: 495) "-AK+" ekinin daha eski bir "-kAk+" yerine kullanıldığını savunmaktadır.

Araştırmacıların ekin -gAk+ ekinden geliştiği konusunda büyük oranda görüş birliğine vardığı görülmektedir. Çalışmada da bu görüş benimsenmiştir.

1.5.b. Biçimi[25]

Gök T.: "-gak+"

turgak "konut, ev" (Şirin, 2016: 340).

*(...tur)-**g(a)k**+(ı)na y(e)r(i)n(a)rü subın(a)ru konotı*

"(...) meskenine yerine, yurduna yerleşti." (BK D40).

E. Uyg. T.: "-ġak+, -gek+, -ḳaġ+, -kek+, -k+"

ḳızġak "hasis", *içgek* "çok içen, şeytan, vampir, yarasa" (<iç- "içmek, yutmak"+ gek), *arḳaġ* "mekik", *içkek* "şeytan", *biçek* "bıçak", *yüksäk* "yüksek" (<yüksä- "yükselmek, uzanmak"+ k) (Hamilton, 2015: 102, 215; Eraslan, 2012: 105; Elmalı, 2016: 109; Tekin, 2019: 16; Paçacıoğlu, 2016: 442).

*Yüksä-**k** ediz orunluqtın qodı öz kämişti ögsirädi*

"Yüksek ve değerli tahtından kendini aşağı attı; bilincini kaybetti." (İKP LXI).

(...) ulatı teŋrili kişili kalın kuvra-g+k*a yarlıkançuçı köŋül turguruŋ*

"(...) büyük tanrı ve insanlar topluluğuna acıma duygunuzu gösterin." (KİP 164-165).

*Kınıntın yitti biç-**ek**+in t(artıp) (ogu)lın b(ogu)zlagalı (...)*

---

25 -(I)k+ ve -Ak+ eklerinin ele alışında farklılıklar görülmektedir. Özellikle ünlü ile biten sözcüklerde bu eklerden hangisinin getirildiği belli bir ölçüte bağlanmamıştır. Yaygın olarak kullanılan *dilek* sözcüğü etrafında kaynaklardaki görüşler şu şekildedir:

Gabain (2007: 52) -ġak+ ekinin içerisinde -ġuk+, -güḳ+ eklerini de inceler. Ancak Erdal (1991: 391) -gUk+'un -gU+'dan, -gAk+'ın -gA+'dan geldiğini savunur.

Timurtaş'ta (2012: 79) eklerin ele alınış biçimleri: -k, -(u)ḳ, -(ü)ḳ ve -aḳ+, -ek+ şeklindedir. *Dilek* sözcüğü -(I)k+ eki içerisinde incelenmiştir.

Gülsevin (2011:135-136) ve Şahin (2015: 56) -(A)k+ ve -(U)k+ biçimlerini benimsemiş, *dilek* sözcüğünü -(A)k+ başlığında incelemişlerdir.

Argunşah-Yüksekkaya (2014: 188-189) ve Paçacıoğlu (2016: 28) -AK ve -K, -UK gösterimlerini kullanmış; *dilek* sözcüğünü -K, -UK içinde değerlendirmiştir.

Argunşah (2014: 108-109) ekleri 3 farklı başlıkta değerlendirmiştir: 1. -(I)K+, -(U)K+, 2. -Ak+, 3. -K+, -IK+, -UK+. 1. başlıktaki ek ile 3. başlıktaki eklerin işlev olarak farklı olduğuna değinmiştir. -(I)K+'ın sıfat yaptığını, -IK+'ın ise somut, soyut adlar ile alet isimleri yaptığını ifade eder.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 104) iki eki birlikte değerlendirmiştir.

Korkmaz (2014: 145, 155) ve Deny (2012, 494-495) -Ak+ ve -(I)k+ olmak üzere iki farklı ek ele alır.

Kartallıoğlu (2011: 54, 76) -Ak+ ve -(X)k+ biçimlerini kullanmıştır.

Gülensoy (2010: 533) -ak, -ek ve -°k biçimlerini benimsemiş, *dilek* sözcüğünü -°k eki içerisinde değerlendirmiştir.

"Kınından keskin kılıcını çekip oğlunu boğazlamak için (...)" (DSKP 1423-1424).

*Kad-**ag**+ın körüp bir kolu edgü sakınç(ın) burhanka umug ınag tutsar (...)*

"Yapmış (olduğu) davranışının günahını görüp bir zaman güzel düşüncelerle Buda'ya ümit bağlasa (...)" (DSKP 562-563).

*(...) kız(ıl) yum-**gak** yep sızgurmuş kızıl (...) içip tolp etözleri turgınça yal(ın) layu örtünür*

"(...) kızıl demir yumağı yiyip, erimiş kızıl (...) içip, bütün vücutları hemen ateşle sarılır." (DSKP 1888- 1891).

*(...) iç-**gek** erser kelip ol kişig ölürgeli örletgeli sakınsar (...)*

"(...) (insan yiyen) devler bulunsa, gelip o kimseyi öldürmeği eziyet etmeği düşünseler (...)" (KİP 30-31).

Gabain (2007: 52) Eski Türkçe döneminde ilk ve son sesin değişerek ekin -ḳaġ+ şeklini alabileceğini belirtir: *arḳaġ* "atkı".

Kar. T.: "-ġaḳ+, -gek+, -ḳaḳ+, -k+, -g+, -ag+, -ak+, -ek+"

turġak "nöbetçi", *türgek* "bohça", *buçkak* "köşe", *küseg* "arzu" (<küse- "arzu etmek"+ g), *yırak* "uzak, ırak", *tügek* "halka" (Nalbant, 2008: 116, 123; Dilaçar, 2016: 33, 94; Taş, 2015: 129; Kök, 2004: 336, 489).

Erdal (1991: 394) kimi sözcüklerde baştaki "g"nin düştüğünü belirtir: *buşgak> buşak* "astım".

*Ölüm tut-**gak**+ı tuttı öz bargalır*

"Ölüm öncüsü beni tuttu, artık gitmek üzereyim." (KB 5976).

*Kür(i)-**gek***

"Geminin küreği ve her türlü kürek" (DLT 411).

*(...) buç-k**a**k+lar+ı+n+dın tanrı hükm kılur* (KT-SKT 187r/8).

*Anlardın bu ajun tiriglikiniŋ etigini bäzä-**k**+i+n+i ançak sınalım* (KT-SKT235r/5).

*Ol anlarnıŋ küse-**g**+ler+i* (KT-SKT 13v/2).

*Keyik tur-**ag**+ka sıgındı*

"Yabani hayvan sığınağa sığındı." (DLT 343).

*Böl-**ek** ıddım anı şahımka men ök*

"Ben onu şahıma hediye ettim." (AH 79).

Har. T.: "-gak+, -k+, -g+, -ag+, -eg+, -ak+, -ek+"

targak "tarak", *töşek* "yatak", *arkag* "atkı, en ipliği" (<arga- "dokumada atkı atmak"+ g), *tepeg* "hububat kavanozu", *kurag, konak, iwek* "acele" (Eckmann, 2014: 13; Toparlı, 1998: 27; Toparlı-Argunşah, 2018: 144, 56; Karagözlü, 2018: 129, 140).

*Taqı ba'zılarını temür tar-**gaq** birle etlerini tarar erdiler sünükleringe tegi taqı anlar dinleridin qaytmaz erdiler*

"Bazılarının etlerini kemiklerine kadar demir tarakla taradılar ancak onlar (yine de) dinlerinden dönmediler." (NF 11/8).

*Özi kılmas erdi töşe-**k**+de karar*

"Kendisi hiç yatakta kalmazdı." (MM 388).

Arka-g

"Atkı, en ipliği" (İML 130B).

*Tasavvuf içinde kur-**ag** kurguçı*

"Tasavvuf içinde meclis kuran kişi (...)" (MM 356).

*Tep-**eg***

"Hububat kavanozu" (İML 139A).

*Bıç-**ak**+ım, bıç-**ak**+ımız, bıç-**ak**+ıŋız (...)* (İML 71B).

*Temür çek-**ek**+lig kapug*

"Demir kulplu kapı" (ME 91/5).

Kıp. T.: "-k+, -aḳ+, -aḫ+, -ek+, -ag+, -kak+"

boşak "af, bağışlama", *ḳonaḳ-ḫonaḫ, ölçek, uyag* "uyanık", *kaçkak* (Güner, 2013: 132; Argunşah-Güner, 2015: 350, 591; Türk vd. 2011: 206).

*Ol kan kim yüklü hatun körer onu evval tolga-**k**+da*

"O kanı hamile kadın sancıdan önce görür (...)" (İMS 133a).

*Ve eger bir taş bolsa ol taşıŋ üç buç-**kak**+ı bolsa, istinc*a kılsa *her bir buçkakı birle (...)*

"Eğer üç sivri köşesi olan bir taşın her bir köşesi ile istincâ kılsa (...)" (İMS 145b).

*Bir zahid sul*tanga k*on-**a**k boldı* (GT 103/13).

*Uy(u)-**ag** turur-men*

"Uyanık duruyorum." (CC 29b1).

Çağ. T.: "-k+, -ak+, -ek+, -ag+, -ġak+, -ġaġ+, -ḳaḳ+"

yırak "uzak", *tamaḳ* "damak", *bölek* "bölük", *yatag, oçag* "ocak" (<oç- "yanmak"+ ag), *ayġaḳ-ayġaġ* "konuşkan", *ḳaçḳaḳ* "kaçak" (Eckmann, 2005: 49; Teres, 2009: 311; Eraslan, 2015: 75; Şavk, 2011: 353).

*Sel*a*tin terbiyeti* h*uzur*ı*ga boldılar, özin yıra*-k *tarttı*

"Sultanlar onun yetişmesine niyetlendilerse de o kendini uzak tuttu." (MN T81).

*Kaplan kibi sekridi yat-**a**g+dın* (LM 3324).

*Kaçan koyın bıç-**ah**+dan kanda varsa bulınur*

"Bıçaktan kaçan koyun nereye gitse bulunur." (AD XVI/13).

*Yügür-**ak** esp-i devende beẖan* (NK 109a).

*Nedin lafura yapıştı iki böl-**ek** ejder* (ŞHD 56a11).

*Ay Şiba*n*i ay+**gag**+ıŋ dürr-i yetimdür nitke-sin* (ŞHD 166b11).

E. An. T.: "-k+, -g+, -ak+, -ek+"

elek, tanıg, sancak, ölçek (Timurtaş, 2012: 79, Canpolat-Önler, 2016: 24).

*Neyleyeyim, bu yıkılacaçak ivde un yok ele-**k** yok (…)* (DK D9).

*Ev biribirinüñ içinde dur-**ak*** (MT 1949).

*Bal, bir ölç-**ek** ve su, iki ölç-**ek** şöyle kaynadalar* (EM P9b4).

Osm. T.: "-k+, -ak+, -ek+"

istek, kurak, dönek (Deny, 2012: 494; Kartallıoğlu, 2011: 55).

*Kaba kuyruklu tüyi ürpe-**k** idi* (PN 229).

*Gaza itmeklige kaldursa sanc-**ak*** (HB W6b).

*Müzeyyen ışk ehli dir(i)n-**eg**+üm+den*

"Süslü aşk ehli derneğimden." (ÇN 818).

Tü. T.: "-k+, -ak+, -ek+"

dolak, sapak, süzek (Korkmaz, 2014: 145; Hikmet, 2011: 18).

*Doğu Enstitüsü öğrencilerinin suaresine asker postallarım, dola-**k**+lar+ım, kalın bezden Rus gömleğimle gittim* (Hikmet, 2011: 18).

*Moral de otur-**ak**+laş-mış, (…) kesince belli olmuştu* (Kabaağaçlı, 2014: 12).

*Fotoğrafta ürk-**ek** bir çocuk* (Akın, 2004: 103).

1.5.c. İşlevi

Gök T. döneminde yer adları türetir: *turgak* "konut, ev" (Şirin, 2016: 340). **E. Uyg. T.** döneminde alet, eşya adları yapar: *orġaḳ* "orak" (<or- "biçmek"+ gak), *arḳaġ* "mekik". "Bir işi alışkanlık hâline getiren varlığı" veya "kişinin kişilik özelliklerini" ifade eden sıfatlar türetir: *içkek* "kan içen", *ḳızġaḳ* "hasis, cimri". Organ, vücudun bir bölümünün adı olan sözcükler türetir: *karak* "göz bebeği" (<kara- "bakmak"+ k). Topluluk isimleri meydana getirir: *kuvrag* "insan topluluğu, meclis". Soyut adlar oluşturur: *ınag* "ümit" (Erdal, 1991: 391; Eraslan, 2012: 105; Elmalı, 2016:185; Tekin, 2019: 16, 17). **Kar. T.** döneminde hastalık adları yapar: *bäzgäk* "soğuk algınlığı", *kusgak* "kusmaya eğilimli olma". "Kişilerin huylarını, kişilik özelliklerini" belirten sıfatlar yapar: *ėwek* "aceleci", *azaḳ* "baştan savan". "Fiilin belirttiği işi meslek olarak yapan, bu işte iyi olan" anlamına gelen adlar türetir: *turġaḳ* "nöbetçi", *yatġaḳ* "bekçi". Hayvan adları yapar: *suḳaḳ* "ak geyik", *yuġak* "su kuşu". Alet, eşya isimleri oluşturur: *türġaḳ* "bohça", *yätgäk* "torba, kese". Yer isimlerinde görülür: *buçkak* "köşe, bucak". İşin sonunda ortaya çıkan ürünü gösteren isimler türetir: *käsäk* "parça". Soyut isimler meydana getirir: *küseg* "arzu" (Erdal, 1991: 394; Taş, 2015: 129; Kök, 2004: 181, 429, 488). **Har. T.** döneminde fiillerden sıfatlar ve zarflar türetir: *yumalaḳ* "yuvarlak", *uşak* "ufak", *ėwek* "acele". Fiillerden "yer ve yön" bildiren isimler yapar: *ḳonaḳ, tünek* "hapishane", *aşak* "aşağı". Somut varlık, eşya adları türetir: *saçak, çekeg* "kulp". "İşin sonunda ortaya çıkan durumu, ürünü" bildiren adlar meydana getirir: *kuça*g (Eckmann, 2014: 32; Eckmann, 2014: 211; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188; Kalsın, 2013: 107; Karagözlü, 2018: 87, 149). **Kıp. T.**nde "kişilerin ruh hâllerini, kişisel özelliklerini" belirten sıfatlar türetir: *buşaḳ* "öfkeli", *ay(ı)raḳ* "ayıran". Organ adları yapar: *tutaḳ* "dudak", *boġaḳ* "boğaz", k*apa*k "göz kapağı". Araç gereç isimleri türetir: *bıçaḳ, oraḳ.* Sıfat türünde sözcükler yapar: *bulanaḳ, uvaḳ* "ufak". "Miktar, ölçü" bildiren sözcükler oluşturur: *kések* "parça", *bölek* "bölük, topluluk". Soyut isimler türetir: *tolgak* "sancı, ağrı" (<tolga- "kederlenmek, ağrı tutmak"+ k), *karak* "bakış, nazar". "Yer, yön" gösteren isimlerde görülür: *aşak* "aşağı, alçak", *konak* (Güner, 2013: 131-132; Toparlı, 2017: 105, 133, 305; Karasoy, 1998: 496). **Çağ. T.**nde "bir işe düşkünlük, meyil" ifade eder: *ayġaḳ* "konuşkan", *yügüra*k "hızlı ve atılgan at" (<yügür- "koşmak"+ ak). İşi yapanı, faili belirtir: *ḳaçḳaḳ* "kaçak, firari", *aksa*k. Yer, mekân bildirir: *batḳaḳ* "bataklık". Organ isimleri yapar: *dudak.* Alet, eşya isimleri türetir: *bıçah, töşek* "döşek". Miktar bildiren adlar oluşturur: *bölek* "bölük, parça". Soyut isimlerde görülür: *imgek* "eziyet" (<imge- "sıkıntı çekmek"+ k) (Eckmann, 2005: 49; Argunşah, 2014: 108; Turan, 2019: 25, 33; Karasoy, 1998:134, 479; Paçacıoğlu, 2016: 305; Turan, 2019: 25, 35). **E. An. T.** döneminde yer adları (*ṭuraḳ, kona*k) ve yön-taraf bildiren adlar (*aşa*g "aşağı", *buca*k "köşe, bucak") yapar. Alet, eşya isimleri oluşturur: *bıçak, yilek.*

Sıfat ve zarf türünde sözcükler türetir: *yumuşaḳ, ivek* "acele". Organ adları (*duda*k) ve vücudun bir bölümünü gösteren (k*uca*g) adlar türetir. Hastalık adlarında görülür: k*oŋa*k "saç kepeği, katarakt". Ölçü olarak kullanılan birim adları türetir: *ölçek*. Topluluk isimleri yapar: *dirnek* "topluluk, cemiyet" (Timurtaş, 2012: 79; Gülsevin, 2011: 135-136; Şahin, 2015: 56; Canpolat-Önler, 2016: 24; Ersoy-Ay, 2017: 95; Küçük, 2014: 365, 289, 438; Yılmaz vd., 2013: 682). **Osm. T.** döneminde yer adları türetir: *durak, konak*. Alet, eşya isimleri yapar: *yatak, sancak*. Niteleme sıfatı görevinde sözcükler yapar: *kavlak* "kabuğu büsbütün soyulmuş", *solak*. Bu sıfatlardan insan için olanlarının genellikle olumsuz anlamlar taşıdığı görülür: *ḳıyaḳ* "zalim", *dönek*. "Fiilin belirttiği işi yapmakta usta olan, bu işi sık sık yapan/ huy edinen kişi veya şeyi niteleyen sıfatlar" meydana getirir: *sürek* "hızlı yürüyen", *ataḳ*. "Vücudun bir bölümünü" ifade eden adlar oluşturur: *kara*g "göz bebeği, göz, bakış" (< kara- "bakmak"+ g) (Deny, 2012: 494-495, 503; Tekin, 1992: 337). **Tü. T.**nde yer bildiren adlar türetir: *durak, sığınak*. Alet, araç isimleri türetir: *bıçak, uçak*. "Organ adları veya vücudun bir bölümünü" belirten adlar yapar: *yutak*. Gencan (2007: 258) bu ekle türetilmişe benzeyen organ veya vücudun çeşitli bölümlerinin adlarının çokluğuna dikkat çekmektedir: *kulak, tırnak, yanak, dalak, yürek, göbek, parmak*... "Fiilin belirttiği işi yapmış olan, bu işte becerikli olan, belirtilen işi huy edinen kişi/şey" anlamında adlar yapar: *korkak, gevrek, dönek*. "Miktar" veya "topluluk adı" bildiren sözcükler türetir: *sürek* "sürü", *kesek* "sabanın kaldırdığı iri toprak parçası". Soyut adlar türetir: *dilek, erek* (Korkmaz, 2014: 145; Gülensoy, 2010: 533; Çotuksöken, 2011: 43-44).

1.6. -AlAk+

1.6.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 146) ekin tekrarlama fiilleri türeten -AlA- eki ile fiilden sıfat yapan -k+ ekinin birleşimiyle oluştuğunu belirtir.

1.6.b. Biçimi

Tarihî dönemler için incelenen eserlerde, ilgili ekin Çağ. T. ve Osm. T. dışında kullanımına rastlanmamıştır.

Çağ. T.: "-alak+, -elek+"

yumalak, çökelek (Durgut, 1995: 232, 238).

*Toparlan: yum-**alak**, topalak, cevaneklü (…)* (SEL- "toparlan").

*Tortı: çök-**elek**, çöküṅdi, rüsub (…)* (SEL - "tortu").

Osm. T.: "-alak+, -elik+"

yatalak, çökelik (Yavuzarslan, 2019: 1332, 223).

*Yat-**alak**: Daima esîr-i firâş* (KT- "yatalak").

*Çök-**elik**: (...) lüleci ve çömlekçi çamuru, süzülmüş balçık* (KT - "çökelik").

Tü. T.: "-alak+, -elek+"

kasalak "kibirli", *gezelek* "gezinti yeri" (Korkmaz, 2014: 146).

1.6.c. İşlevi

Görevi, "fiilin sonucunda ortaya çıkan ürünü, durumu" gösteren isimler türetmektir. **Çağ. T.:** *yumalak, çökelek* (Durgut, 1995: 232, 238). **Osm. T.:** *yatalak, çökelik* (Yavuzarslan, 2019: 1332, 223). **Tü. T.:** *çökelek, yatalak* (Karaağaç, 2013: 296).

1.7. -AmAç+

1.7.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 268) "Burada da berkitme fiillerine gelmiş -meç ekinin bir birleşiği karşısında olduğumuzu tahmin ediyoruz." açıklamasında bulunmuş; *dönemeç, güdemeç, sekemeç* sözcüklerini örneklemiştir. Ancak "-meç" eki içerisinde "...kelimelerin -emeç ekiyle yapılmış görülenleri de vardır ki -emeç ekinin bu -embeç şeklinden geldiğine işaret ederler." açıklamasına yer vererek ikinci bir ihtimal sunduğu görülür.

Ergin (2013: 197) ekin kökeni ve işlevi ile ilgili bir bilgi vermemiş olup yalnızca işlek olmayışını belirtmiştir: *dön-emeç*.

Korkmaz (2014: 146) ekin -A-'lı pekiştirme fiillerine geldiğini belirterek birleşik bir ek kabul ettiğini göstermektedir: *dönemeç, sekemeç* "sekme yeri".

Gencan (2007: 277), Hatiboğlu (1974: 113-114), Çotuksöken (2012: 97) ve Nişanyan'ın -maç+ ve -AmAç+ eklerini birlikte değerlendirdiği; -(a)maç, -(e)meç biçimlerini benimsediği görülmektedir.

Atalay (1942: 24, 207) iki eki farklı başlıklar altında ele alsa da "-amaç" eki içerisinde yer alan "Bu ek, -maç şeklinde dahi göz önüne alınabilir." ifadesi, ekleri birlikte düşündüğüne işaret etmektedir.

Bu eserde -AmAç+ ve -mAç+ ekleri ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Eklerin işlevleri birbirinden farklı olup -mAç+ ekinin temel görevi yiyecek isimleri (*bulamaç, tutmaç*) türetmekken -AmAç+ ekinin işlevi yer ve aygıt adları (*dönemeç, tutamaç*) yapmaktır. -mAç+ eki tarihî dönemlerde örneklenebilirken -AmAç+ eki Osm. T.nden itibaren örneklenebilmektedir. Korkmaz (2014: 146) da *yırtmaç, soy-*

maç gibi sözcüklerde görülen -mAç+ ekinin -AmAç+ ekiyle bağlantısının ihtiyatla karşılanması gerektiğini ifade eder.

1.7.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemleri içerisinde yalnızca Osm. T.nde kullanıldığı görülmüştür.

Osm. T.: "-emeç+"

dönemeç (Seyfeddin, 2010: 95).

*Yolun dön-**emec**+i+n+de küçük bir tepenin önüne gelmişti* (Seyfeddin, 2010: 95).

Tü. T.: "-amaç+, -emeç+"

tutamaç, dönemeç (Korkmaz, 2014: 146; Çotuksöken, 2011: 45).

*(...) bir dön-**emeç**+te kapının açılmasıyla dışarı savrulur (...)* (Akın, 2004: 74).

1.7.c. İşlevi

Osm. T. döneminde yer isimleri oluşturur: *dönemeç* (Seyfeddin, 2010: 95). **Tü. T.**nde yer adları türetir: *dönemeç, sekemeç* "merdiven". Aygıt isimleri yapar: *güdemeç* "okurken satırları izlemeye yarayan araç" (Banguoğlu, 2007: 233; Korkmaz, 2014: 146, DS).

1.8. -AmAk+

1.8.a. Kökeni

Hengirmen (1999: 305) ekin birleşik ek olduğuna yer vermiş ancak hangi eklerin birleştiğini belirtmemiştir.

Hatipoğlu (1974: 27), Korkmaz (2014: 146), Banguoğlu (2007: 234) ve Gülensoy (2010: 534) fiilden fiil türeten -A- eki ile -mAk+ isim-fiil ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtirler.

1.8.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: "-amak+"

yatamak "aciz olmak, tembel olmak" (Karagözlü, 2018: 315).

*Yat-**amak***

"Aciz" (İML 103A).

Kıp. T., Çağ. T., E. An. T. dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: "-amak+"

basamak (Yavuzarslan, 2019: 107).

*Temiz bas-**amak**+lar+ı yavaş yavaş çıktı (...)* (Seyfeddin, 2010: 44).

Tü. T.: "-amak+, -emek+"

kaçamak, gezemek (Banguoğlu, 2007: 234).

Atalay (1942: 30) Gaziantep yöresinde kullanılan *tad-amık* "kuşları yakalayabilmek için tuzağın önüne dökülen beş on yem" şeklinde bir sözcüğe de yer vererek ekin -amık+ biçiminde de olabileceğine işaret etmiştir.

*Bir vatman, tramvayın bas-**amağ**+ı+n+a oturmuş ağlıyor* (Hikmet, 2011: 87).

1.8.c. İşlevi

Har. T.nde "huy, özellik" bildiren isimler oluşturur: *yatama*k "aciz olmak, tembel olmak" (Karagözlü, 2018: 315). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri meydana getirir: *basamak, tutamak* (Yavuzarslan, 2019: 77, 1261). **Tü. T.**nde "eylemin aralıklarla yapıldığını" gösteren isimler türetir: *kaçamak*. "Yer, mekan" bildiren isimler yapar: *aşamak* "aşılacak yer", *geçemek* "gezme yeri". Nesne, eşya isimleri yapar: *basamak, tutamak* (Gencan, 2007: 252; Korkmaz, 2014: 147; Boz, 2012: 93).

Zülfikar'ın (2012: 426) *Terim Çalışmalarına Katkılar/-amak (-emek) Eki* adlı çalışmasında ek ile ilgili ulaştığı bulgular şu şekildedir: 1. Halk ağzından ve yazı dilinden alınan *aşamak, basamak, güdemek, oturamak, gezemek* gibi örneklere bakıldığında -a [-e] ekinin kelimeye "bir işe veya yere tahsis, özgü, özgüleme" anlamları kattığı görülmektedir. 2. *Oturamak* sözcüğü hariç, -amak [-emek] eki genel olarak tek heceli fiillere getirilmiş, ekin çatı ekleri üzerine getirildiğine dair başka örneğe rastlanmamıştır.

Ekin halk arasında daha çok kullanıldığı, derleme sözlüklerde örneklerine daha sık rastlandığı görülmektedir. *TDK Derleme Sözlüğü*'nde yer alan *güdemek* "okurken satırları izlemekte kullanılan araç", *aşamak* "gedik, geçit yeri" sözcükleri bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu ekle türemiş sözcüklerden *güdemek* ve *tutamak* sözcüklerinin "ç"li şekillerinin (*güdemeç, tutamaç*) de kullanılıyor oluşu iki ek arasında ilişki olduğuna işaret eder görünmektedir.

1.9. -An+[26]

1.9.a. Kökeni

Ramstedt (1952: 147) ekin fiilden fiil yapan "-ga-" ile oluşmuş ikinci bir fiil gövdesine "-n" geçmiş zaman ortacının eklenmesiyle oluştuğuna yer vermiştir.

Gencan (2007: 271), Hacıeminoğlu (2013: 168), Banguoğlu (2007: 234), Korkmaz (2011: 49) ve Paçacıoğlu (2016: 28) Eski Türkçedeki "-gen" ekinden geldiğini belirtirler: *kaz+gan> kaz+an.*

1.9.b. Biçimi

Gök T.: "-gan+[27]"

kapgan "kapan" (Akar, 2013: 106).

*K(a)yi(k) yiyü t(a)b(ı)ş-**g(a)n** y(e)yü ol(u)urur (a)rt(i)m(i)z*

"Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk." (T 8).

E. Uyg. T.: "-gan+, gen+, -an+, -en+, -n+"

ugan "Tanrı" (<u- "yapabilmek"+gan), *köygen* "yakan" (<köy- "yanmak"+gen), *taşan* "geniş, açık (alan)", *tiken* "diken", *yarlıkan* "merhametli" (<yarlıka- "acımak, affetmek"+n) (Erdal, 1991: 383; Ayazlı, 2012: 342; Şen, 2017: 61; Elmalı, 2017: 84; Tekin, 2019: 16; Paçacıoğlu, 2016: 748).

*Eti süvri tikenlig az-**gan** kamçın tokıyu ite tarta kay kay sayu eltdiler*

"Etini sivri dikenli yaban çiçeğinden (yapılmış) kamçıyla döverek ite kaka sokak sokak dolaştırdılar." (DSKP 4022-4023).

*(…) tep-ir-**gen**+lig (…) ulug atı kötki (…) bolur*

"(…) hareketli (…) ulu adı yüceliği (…) olur." (DSKP 3024-3026).

---

26 Türkçede fiilden isim yapan -An+ ve -GAn+ olmak üzere iki ek bulunur. Bu iki ek, işlev olarak birbirine benzemekle beraber işi yapanı bildirme görevi, -An+ ekinin -GAn+ ekinden geliyor oluşu da eklerin birbirine karıştırılmasına sebep olmaktadır. Akar (2003: 111) bu iki ekin farklılaştığı noktayı şöyle ifade eder: "Türkiye Türkçesinde -GAn fiilden isim yapma eki ile oluşturulmuş *yapışkan, sıkılgan, girişken…* gibi pek çok ismin varlığı, bize, -GAn sıfat-fiilinin kalıplaşma yoluyla isim yapma fonksiyonunu üstlenerek GAn/KAn fiilden isim yapma ekini meydana getirdiğini, An'ın ise yalnızca sıfat-fiil göreviyle kullanıldığını, böylece bu iki benzer yapının 'ayrıştığını' göstermektedir."

27 Kimi kaynaklar (Akar, 2013: 106; Güner, 2013: 132) *tabışgan* "tavşan" (<tabış- "koşmak, hızlı hareket etmek"+ gan) sözcüğünün de bu ekle türediğine yer vermiş ve ekin "hayvan adı türetme" işlevi yaptığını belirtmiştir. Ancak Erdal (1991: 88) bu işleve +gAn ekinin sahip olduğunu, sözcüğün kökeninin ise Kıtan dilinde geçen *taoli* "yaban tavşanı" ve buradan alınmış Moğolca *taolai* sözcüğüne dayandığını belirtir. Sözcük düzenli bir ses değişimi (ş: ly> li) sonucu *tabış-gan* biçimini almıştır.

*Ötrü an aşnu ol elig han k(a)ntü özü savar taplayur közünügli açok taş-**an** oronta yıdlıg yıparlıg suv saçıp (...)*

"Önce en mükemmel, sevdiği görülebilen ve düzenlenmiş yerde toprağa kokulu su serpip (...)" (AY 415).

*Ögüznüŋ tüpinte altırar y(e)girmi erŋ(ek) turkı temirlig (şiş)lerin tik-**en**+li(g...) töşemiş teg ol*

"Irmağın dibinde on altışar parmak uzunluğunda demirden şişlerle dikenli (...) döşemiş gibidir." (DSKP 751-754).

*Tözünüm biziŋe yarlı(g)+ka-**n**+çu+çı köŋül turguruŋ*

"Efendim, bize acıma duygunuzu gösterin." (KİP 160).

Kar. T.: "-gan+, -gen+, -kan+, -en+, -an+, -ŋ+"

yaratgan "Allah", *törütgen* "yaratan", *yaratkan, tiken* "diken", *yılan, çiseŋ* "ince ince yağan yağmur" (Hacıeminoğlu, 2013: 168; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 172; Bice, 1993: 101, 135; Kök, 2004: 347).

*Bu ot ol kişini udıt-**gan***

"Bu, insanı devamlı uyutan ilaçtır." (DLT 88).

*Yarat-**kan** bir ü barım yolın izleb*

"Yaratan Bir ve Var'ımın yolunu arayıp." (DH H79).

*Bayat atı birle sözüg başladım, törü-t-**gen** igidgen keçürgen idim* (KB 124).

*Tik-**en** edlegen er üzüm biçmez ol*

"Diken eken kimse üzüm biçmez." (AH 376).

*Yıl-**an** çiyan gorıng içre tolmas burun*

"Yılan, çiyan kabrin içine dolmadan önce." (DH H105).

*(...) tägmäsä aŋar yagmur çisä-**ŋ*** (KT-SKT 34v/2).

Har. T.: "-gan+, -gen+, -an+"

yaratgan, bilgen, yılan (Toparlı-Argunşah, 2018: 92, 55; Yüce, 2014: 75; Eckmann, 2014: 50).

*Ya Aba Leheb, sen munça yıl boldı heç Muhammeddin yal-g**an** söz eşitmişniŋ bar-mu* (NF 16/1).

*Bil-**gen** boldı, zirek boldı (...)*

"Bilgin oldu, anlayışlı oldu (...)" (ME 210/1).

*Taqı bir za'ifanı körer-men ekki elgi baglıg taqı ekki adaqı baglıg, yıl-**an**+lar taqı çayanlar soqar*

"Dahi bir kadın gördüm, iki eli ve iki ayağı bağlı; yılanlar ve çiyanlar sokuyordu." (NF 68/2).

Kıp. T.: Güner (2013: 132, 139), -An+ biçimini iki farklı başlıkta ele almıştır: 1. -An+, 2. -GAn+, -KAn+, -An+. Argunşah-Güner (2015: 79, 81) de -An+ ve -GAn+ eklerini ayrı başlıklarda değerlendirmiş ancak ikinci başlığa -An+ biçimini dahil etmemişlerdir. İşlevleri aynı olan bu iki ek, Kıp. T. döneminde henüz gelişimini tamamlamamış, -GAn+>-An+ değişimi geçiş aşamasında kalmıştır. Bu sebeple ayrı iki ek gibi görünen bu ekler kitapta aynı başlık içerisinde değerlendirilecektir.

"-gan+, -gen+, -kan+, -ken+, -en+"

sıçgan "sıçan", *ergen, yaratkan* "yaradan", *köçken* "kartal", *biçen* "saman" (Argunşah-Güner, 2015: 79; Güner, 2013: 139). İncelemelerde -an+ eki ile örneklenmiş *kalkan* sözcüğüne rastlanmıştır. Ancak bu sözcüğün -an+ eki ile türediği kesin değildir. Nişanyan sözcüğün Moğolcadaki *qalqa(n)* "siper, perde, koruma" sözcüğüyle ilişkilendirirken Ünal (2017: 56) bu sözcüğün benzerinin Hurri-Urartucada da bulunmasının tesadüf olmadığını söyler.

*Bizim cinsimizge layık degül sultan hıdmatında yal-**gan** sözlemek* (GT 17/9-10).

*Tüvme tüvdim tüt-**gen**+ge saldım. Ol usdır.*

"Düğmeyi düğümledim, ateşe attım. O akıldır." (CC 60a 35).

*Art-**kan***

"Fazla, ziyade, artık" (CC 38a18).

*Ave kız, hannı tuvurgan, şaytannı erksiz et-**ken***

"Selam bakire, kralı doğuran, şeytanı etkisiz bırakan." (CC 69a43).

*Ve eger onlar kalk-**an** tutsalar Müsülmanlarnıŋ kiçkez oglanlarını (...)*

"Eğer onlar Müslümanların küçük çocuklarını kalkan olarak tutsalar (...)" (İMS 425a).

Çağ. T.: "-gan+, -kan+, -an+, -en+"

yalgan "yalan", *yapışkan* "yapışkan", *yılan, döyen* "harman döveni" (Argunşah, 2014: 108; Tufan, 2019: 31).

*(...) amma fakirga tahkik boldı kim yal-**gan** ayturlar*

"(...) ama fakir araştırıp yalan olduğunu tespit ettim." (MN T137).

K*avm u haylın unut-*k***an*** *ermiş* (LM 1790).

*Yıl-****an****+a kût olmışdur dafâdi'*

"Yılana yem olmuştur kurbağa." (AD XLVI/28).

*Dik-****en****+den kim bitürdi tâze hurmâ* (AD IV/10).

E. An. T.: "-gen+, -gan+, -an+, -en+"

gömülgen "bataklık", *yaratgan, yaradan, diken* (Gülsevin, 2011: 134; Ergin, 2018: 172; Yavuz, 2017: 1).

*İbrahim ta'am çok yi-dür-****gen****+idi* (KE 192/15).

*Kara Denize girdüm, gimi yapup kömlegüm çıkardum yil-****ken*** *kurdum* (DK V88).

Anlar ne yaman işler işlerlerdi andlarını kalk-***an*** *edindiler* (SKT 587b).

*Ol sana qarşu biter olur dik-****en*** (GN 1660b).

Osm. T.: "-an+, -en+"

Yaradan, diken (Tatcı, 1998: 182; Tekin, 1992: 305).

*(...) kişi kendüyi yalın kılıca karşu kalk-****an*** *ve çarh oklarına sinesin nişan itmekdür* (HB W5b).

*Dik-****en****+den gül güli 'abhar düzendür* (ÇN 19).

Tü. T.: "-an+, -en+"

Yaradan, bölen (Korkmaz, 2014: 147).

*Yarad-****an****+a sığınarak imam diye hemşerilerimin başına geçtim* (Kabaağaçlı, 2014: 24).

*17 Eylül gününde II. Mahmut, 51. doğum yıldönümü için şenlik düz-****en****+le-n-me-s-i-n-i emreder ki, bu olay tarihimize bir padişahın verdiği ilk doğum günü partisi olarak kaydedilir* (Akın, 2004: 139).

1.9.c. İşlevi

Ek, aslen sıfat-fiil eki olarak işlev görür. Ancak bazı kullanımlarda isim ögesi düşerek sıfatla kaynaşır ve kalıcı adlar oluşturur. Bu bölümde sıfat-fiiller ele alınmayacak olup kalıcı adlar oluşturduğu, sözlükte madde başı olan kullanımlar incelenecektir. **Gök T.** döneminde eşya isimleri oluşturur: *kapgan* "kapan". "İşi yapan kişi" anlamında isimler oluşturur: *yargan* "yargıç". *Korgan* "korugan, sığınak, kale" (<koru-gan) sözcüğünde yer adı türettiği görülür (Akar, 2013: 106; Şirin, 2016:

340, 374). **E. Uyg. T.**nde "bir işi yapmaya meyilli olan, alışkanlık hâline getiren" anlamında adlar türetir: *udıgan* "uyumaya meyilli kişi". Alet, eşya isimleri yapar: *kapgan* "kapan", *bazgan* "nalbant çekici" (Erdal, 1991: 384-385). **Kar. T.**nde "işi yapan kişi-şeyi" ifade eden adlar türetir: *yaratan* "Allah", *bilgen* "bilen, bilgili". Bu dönemde Allah ve onunla ilgili adlarda sık görülür: *igidgen* "Allah", *törütgen* "Allah", *yaratan* "Allah". "Fiilin belirttiği işi yapmayı huy edinen" anlamında isimler oluşturur: *abıtgan* "gizlenme adeti olan". Soyut adlar meydana getirir: *yalgan* "yalan". Hastalık adları meydana getirir: *talgan ig* "epilepsi". *Azgan* "yaban gülü" sözcüğünde bitki ismi türetme işlevi yapmaktadır (Erdal, 1991: 86, 384; Taş, 2015: 130; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 538; Bice, 1993: 4; Göz, 2004: 310). **Har. T.**nde "işin failini" gösteren isimler türetir: *yaradgan* "yaratan", *süt emgen* "bebek". "Mesleğin yapıcısını" işaret eden adlar yapar: *saklagan* "gözcü, bekçi". "Nitelik, özellik" bildiren isimler yapar: *bilgen* "alim, bilgin", *eren* "tecrübeli akıllı", *ugan* "güçlü, kudret sahibi". Soyut (*yalgan* "yalan") ve somut (*tiken* "diken", *kalkan*) isimler yapar. Organ adları oluşturur: *büken* "bağırsak". Hayvan isimleri türetir: t*avışgan* "tavşan" (Eckmann, 2014: 13, 22; Eckmann, 2014: 9, 98; 150; Yüce, 2014: 75; Paçacıoğlu, 2016: 248, Toparlı-Argunşah, 2018: 191; Karagözlü, 2018: 155, 303, 311). **Kıp. T.** döneminde eşya adları türetir: *kalkan, şişken* "tulum". Hayvan adları yapar: *yılan* (<yıl- "sürünmek"+ an). "İşi yapanı" ifade eden adlar oluşturur: *yaratkan* "Tanrı". "Bitki çeşitleri ya da bitkinin bir bölümünü" bildiren isimler yapar: *tiken*, *biçen* "ot". Hastalık adı türetir: *kuturkan* "uyuzluk". Davranış biçimini ifade eden adlar türetir: *kıran* "kişinin kılıçla öldürülmesi". "Kişi özellikleri" bildiren sıfatlar türetir: *azgan* "kafir, sapık", *bilgen* "bilgin". Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *yogan* "yoğun" (Güner, 2013: 132, 138; Toparlı, 2017: 36, 137, 141). **Çağ. T.** döneminde "bitki adları" ve "bitkinin bir bölümünün adı" olan sözcükler türetir: *azgan* "bir tür dikenli bitki", *tiken*. Hayvan adları oluşturur: *tavuşkan* "tavşan". Soyut adlar yapar: *yalgan* "yalan". Eşya isimleri meydana getirir: k*alkan*. "Bir işi sıklıkla yapan, meslek hâline getiren" anlamında sıfatlar türetir: *unutkan, mühr baskan* "mühürdar" (Eckmann, 2005, 51; Argunşah, 2014: 108; Karasoy, 1998: 505; Turan, 2019: 33; Şavk, 2011: 207). **E. An. T.**nde hayvan isimleri (*küpdüşen* "tavşancıla benzeyen bir kuş"), bitki isimleri (*diken, tomalan* "Arap mantarı, keme") ve hastalık isimleri (*et yaran* "dolama") yapar. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *yüzgen* "keskin". Yer adları türetir: *gömülgen* "bataklık". "Özne, faili" işaret eden adlar oluşturur: *yaratgan* "Allah". Alet, eşya isimleri türetir: k*alkan*. "İnsana has özellik" bildiren adlar yapar: k*akıgan* "sinirli, asabi" (<kakı- "sinirlenmek, kızmak"+ gan), *unıtgan* (Gülsevin, 2011: 134, Korkmaz, 2011: 50; Ergin, 2018: 201; Önler, 1989: 111, 127; Canpolat-Önler, 2016: 28, 40; Küçük, 2014: 316; Yılmaz vd., 2013: 1205). **Osm. T.** döneminde hastalık isimleri yapar: *et yaran* "dolama". Soyut isimler türetir: *yalan*.

Eşya adları oluşturur: *kalkan, döven* "ekin dövülen çakmak taşlı alet". Yer isimleri yapar: *devebağırtan* "dik ve çamurlu yokuş", *naldöken* "taşlık yokuş". Nadiren hayvan ve bitki isimleri yapmak için kullanılır: *ağaçkakan, tomalan* "yer mantarı" (Korkmaz, 2011: 50; Tekin, 1992: 398; İpekten ve diğerleri, 2017: 44; Yavuzarslan, 2019: 32, 96, 271, 277). **Tü. T.**nde işi yapanı ifade eder: *Yaradan, cankurtaran.* Hastalık adları türetir: *saçkıran, kılkıran.* "Hayvan isimleri ya da bir hayvan sınıfının adı" olan sözcükler oluşturur: *ağaçkakan, sürüngen.* Araç gereç adları yapar: *çırpan, kapan. Bölen, tamlayan, birleşen* vb. sözcüklerde terim anlamlı sözcükler türettiği görülür. Mecaz anlamlı söz öbeklerinde yer alır: *yere bakan, yürek yakan* (Korkmaz, 2014: 147; Mansuroğlu, 1960: 12).

1.10. -(A)nAk+

1.10.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 235) ve Korkmaz (2014: 147) birleşik bir ek olduğuna ancak çözümlenmesinin kolay olmadığına yer verir.

Hatipoğlu (1974: 30) "-anak- [-enek] eki, ad ya da eylem kök veya gövdesine gelerek ad kuran, '-a-', ve '-nak' parçalarından oluşmuş birleşik bir ektir." demektedir.

Deny (2012: 525) "-nek" ekinin gelişimi olup olmadığını sorgular.

1.10.b. Biçimi

Gök T., Uyg. T., Kar. T. dönemleri için incelenen eserlerde -AnAk+ ekine rastlanmamıştır.

Har. T.: "-anak+"

tartanak "yağma" (<tart- "taşımak"+ anak) (Eckmann, 2014: 405; Paçacıoğlu, 2016: 605).

*(…) eger tart-**anaq**+çı zālim mundaġ tevbe kılsa erdi Haq tvt anı yarlıqay erdi*

"(…) eğer yağmacı, zalim böyle tövbe kılsaydıı Hak onu affeder idi."(NF 349/10).

Kıp. T.: "-enek+, -anak+"

tikenek "diken", *boganak* "şiddetli yağmur" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Güner, 2013: 133).

Çağ. T. dönemi için incelenen eserlerde ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. An. T.: "-anak+, -nak+, -enek+"

yıganak, yığnak "insan topluluğu, toplantı", *degenek* (Gülsevin, 2011:134; Şahin, 2015: 55; Ergin, 2018: 328).

*Gördi kim bir yıg-**anak** yatur, yıldur yıldur yıldırur*

"Yıldır yıldır parlayan bir küme gördü." (DK D215/12).

*(...) Taş Oğuzuŋ biglerin üstüŋe yığ-**nak** itgil* (DK V8/6).

*Kızılçuk deg-**eneg**+üm+çe gelmez maŋa*

"Kızılcık değneğimce gelmez bana (değneğim beni korur)." (DK D41/4).

Osm. T.: "-enek+, -anak+"

degenek, sağanak (Kartallıoğlu, 2011: 56).

*Gör-**enek** (...) görgü ile kesb olunan malûmat* (KT- "görenek").

*Sağ-**anak**: Defaten külliyetle yağıp geçen yağmur* (KT- "sağanak").

Tü. T.: "-nek+, -anak+, -enek+"

ödenek, olanak, seçenek. Yığınak (<yığ-anak+) ve *sığınak* (<sığ-anak+) sözcüklerinde ilk ünlünün daralmaya uğradığı görülür (Ergin, 2013: 196; Banguoğlu, 2007: 235; Hatiboğlu, 1974: 30).

*Bu karmakarışık taş kaosunun içinde saklanan insanı bulmanın, tuzak kurduysa onu görmenin ol-**anağ**+ı yok* (Kabaağaçlı, 2014: 116).

*Gör-**enek** dediğin hayatın şeklinden çıkar, aptal!* (Ağaoğlu, 2011: 251).

1.10.c. İşlevi

Har. T.nde "yapılan işin adı" olan isimler türetir: *tartanak* "yağma" (Eckmann, 2014: 405). **Kıp. T.** döneminde hava olaylarıyla ilgili adlar yapar: *boganak*. Alet, eşya isimleri türetir: *tegenek* "değnek". Somut varlık adları türetir: *tikenek* "diken". Organ isimleri oluşturur: *çıkanak* "dirsek" (Güner, 2013: 133). **E. An. T.** döneminde yer isimleri türetir: *yıganak*. Eşya adları yapar: *degenek* (Gülsevin, 2011:134; Şahin, 2015: 55). **Osm. T.**nde eşya isimleri türetir: *degenek, bakanak* "kapı çengeli". Soyut anlam taşıyan isimler yapar: *görenek*. Meteorolojik olaylarla ilgili bilgi veren isimler oluşturur: *saganak* (Deny, 2012: 525; Kartallıoğlu, 2011: 56). **Tü. T.**nde yer adları meydana getirir: *ekenek* "mezra", *biçenek* "otlak". Soyut isimler yapar: *gelenek, görenek*. Eşya, alet isimleri oluşturur: *değ(e)nek, kas(a)nak*. Meteorolojik olaylarla ilgili adlarda görülür: *sağanak, boğanak* "bora, sağanak". Eylemlerden "uygun, elverişli olan-olanlardan her biri" anlamında isimler türetir: *olanak, seçenek* (Banguoğlu, 2007: 235; Korkmaz, 2014: 147; Çotuksöken, 2011: 144).

1.11. -Arl+

1.11.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 236) ekin "-er-i" şeklinde bölünebilecek birleşik bir ek olabileceğini ifade eder. Bunun birinci bölümünün geniş zaman sıfat-fiil eki olmasını mümkün görürken ikinci bölümününün iyelik eki olma ihtimalinin düşük olduğunu belirtir.

Kamus-ı Türkî'de *uçarı* sözcüğünün *uçar*dan geliştiği ifade edilmiştir. Sözlükte madde başı olan uçar sözcüğüne bakarak -ar ekinin sıfat-fiil eki olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. "ı" için ise "tahsis için şâz bir edattır." açıklaması yapılmıştır (Yavuzarslan, 2019: 1270).

1.11.b. Biçimi

Osm. T. dışında, Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: "-arı+"

uçarı (Yavuzarslan, 2019: 1270).

*Uç-**arı**: (…) pek haşarı, nihayet derecede çapkın* (KT- "uçarı").

Tü. T.: "-arı+, -eri+"

uçarı, göçeri (Korkmaz, 2014: 148).

*Hiç yarını düşünmeden, her dakikanın zevkine varmaya çalışan başıboş, (…) uç-**arı** ve artist ruhlu insan yerini tutan (…) ağustos böceğinin gerçek hayatı bambaşkadır ve pek acıklıdır* (Kabaağaçlı, 2014: 180).

1.11.c. İşlevi

"Fiilin gösterdiği işi sıklıkla yapan kişileri" anlatmak için kullanılan bir ektir. **Osm. T.:** *uçarı* (Yavuzarslan, 2019: 1270). **Tü. T.:** *uçarı, göçeri* (Eker, 2006: 358).

Ergin (2013: 197) ekin yalnızca *uçarı* sözcüğünde görüldüğünü belirtir.

Banguoğlu (2007: 236) *uçarı, göçeri, aşarı, haşarı, tutarı, çıkarı, soytarı* sözcüklerini -arı eki içerisinde incelemiştir.

Korkmaz (2014: 148) *uçarı, göçeri, koşarı, soytarı* sözcüklerinin bu ekle türediğine yer vermiştir.

Eker (2006: 358) *uçarı* ve *göçeri* sözcüklerinde görüldüğünü belirtir.

İncelenmiş bu sözcükler içerisinden *haşarı* sözcüğü, günümüzde *haş-* biçiminde, *soytarı* sözcüğü günümüzde *soyt-* biçiminde bir kök bulunmadığı için

-arı eki ile türemiş kabul edilmemektedir. *Koşarı* sözcüğü GTS, DS ve TS'nden hiçbirinde yer almadığı için inceleme dışında bırakılmıştır. Bu eserde *tutarı* "sara hastalığı", *aşarı* "aşağı, ileri, fazla", *çıkarı* "dışarı", *göçeri, uçarı* sözcüklerinde ekin varlığı kabul edilmektedir.

1.12. -(A)y+

1.12.a. Kökeni

Hatiboğlu (1974: 34) ekin isimlere gelen +Ay+ ekinden analoji yoluyla fiillere getirildiğini ifade etmiştir.

1.12.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemlerinde Osm. T. dışında ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: "-y+"

tolay "çevre, dolay" (Köken, 2018: 577).

Tola-y+u çegzinürek tolanurak (VN 2476).

Tü. T.: "-y+, -ay+, -ey+"

onay, yatay, bükey (Çotuksöken, 2011: 173).

*Acayip bir laboratuvarda başarısız bir dene-**y** yapmıştı* (Atılgan, 2019: 175).

*(...) her tür ol-**ay**+dan daha tanıdık, en yakın bildiktir* (Ağaoğlu, 2011: 92).

1.12.c. İşlevi

Osm. T. döneminde "yer, konum" bildiren adlar yapar: *tolay* "çevre, dolay" (Köken, 2018: 577). **Tü. T.**nde doğa ile ilgili terimler türetir: *bitey* "bitki örtüsü". "Varlık-kavramların belirlenen noktaya göre konumlarını" gösteren sıfatlar oluşturur: *yatay, dikey, düşey*. Eylemin sonucunu belirten adlar yapar: *olay, yapay* (Eker, 2006: 357; Çotuksöken, 2011: 173).

1.13. -CA+

1.13.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 224) ekin kökeniyle ilgili şunları söylemektedir: "Bu ekin oluşması hakkında bir tahmin yürütemiyoruz. Kullanıştaki şekline göre bunu bir -ince eki diye de anabiliriz."

1.13.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T. dönemleri için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

Har. T.: "-ça+, -çe+"

avunça "teselli eden", *eglençe* (Toparlı, 1998: 27; Kalsın, 2013: 98).

*Köŋül avun-**ça**+s+ı koynuŋda bolgay* (HŞ 389).

Kıp. T.: "-ça+"

avunça "teselli eden" (Hacıeminoğlu, 2000: 362).

*İrür avun-**ça**+s+ı üstad-ı şavur* (HŞ 3111)

Çağ. T.: "-ça+"

olça "o kadar" (Eraslan, 2015: 44).

*(...) kim andın on ikki min masn*u' *beyt istihr*ac k*ılsa bolur, amm*a *ol-**ça** fa*kir *kördüm*

"(...) on iki bin sanatlı beyit tespit edilebilir, fakir o kadarını gördüm." (NK 67).

E. An. T.: "-ca+, -ça+"

daraca/daraça "yükseltilmiş ve üzeri düzeltilmiş toprak, teras; pencere" (Yılmaz vd., 2013: 712).

*(...) ini on arşun ve yüksekligi hem on arşun dara-**ca*** (KE 305/2).

*Ben*i *İsr*a'*illü-yile* K*ıbtilinüŋ evi birbine* k*arışu*k *idi dara-**ça** ve müşebbek birbirine geçeridi* (KE 399/4).

Osm. T.: "-ce+"

düşünce (Deny, 2012: 529).

Deny (2012: 529) *sarḳanca* sözcüğünün de -ca+ eki ile türediğine yer vermiştir. Ancak *Kamus-ı Türkî*'de *sarkan* sözcüğü isim kökü olarak görünmekte olup "hesaptan artan, baki, mütebâkî, küsür" şeklinde açıklanmıştır (Yavuzarslan, 2019: 1046).

*Ve bu bir*k*aç beyit egle-n-**ce** redif kas*i*dedendür* (HB A33a).

Tü. T.: "-ca+, -ce+"

sakınca, düşünce (Adalı, 2004: 86).

*Çocuklara böyle oyuncakların satılmasını sakın-**ca**+lı bulan Nazım Hikmet, o gün, mağazanın vitrinine bakarak, yaklaşmakta olan II. Dünya Savaşı'nı sezmiş gibidir* (Akın, 2004: 53).

*Kafasındaki bu düşün-**ce**+den korkmuş gibi, kafasını iki yanına bakındı* (Atılgan, 2019: 170).

1.13.c. İşlevi

Har. T. döneminde "yapan, eden" anlamı verdiği görülür: *avunça* "teselli eden". "Fiilin sonucunu" gösteren isimler türetir: *eglençe* (Toparlı, 1998: 27; Kalsın, 2013: 98). **Kıp. T.**nde faili belirten adlar oluşturur: *avunça* "teselli eden" (Hacıeminoğlu, 2000: 362). **Çağ. T.** döneminde miktar anlamı verir: *olça* "o kadar" (Eraslan, 2015: 44). **E. An. T.** döneminde yer, eşya adı oluşturma işlevi yapar: *daraça* "yükseltilmiş ve üzeri düzeltilmiş toprak, teras; pencere" (Yılmaz vd., 2013: 712). **Osm. T.**nde "fiilin sonucunda ortaya çıkan ürün" anlamı kazandırır: *dinlence* "istirahat", *öğrence* "ders", *eğlence, düşünce* (Deny, 2012: 529). **Tü. T.** döneminde seyrek olarak görülen bu ek, "fiilin bildirdiği eylemin sonucunu" ifade eden soyut anlamlı adlar türetir (Korkmaz, 2014: 148). Banguoğlu (2007: 225) bu şekilde oluşan adları "yalın kılış adları" olarak isimlendirir: *söylence* "efsane", *çekince* (Korkmaz, 2014: 148). Yalnızca *kopça* sözcüğünde eşya, alet adı türettiği görülür (Atalay, 1942: 69). Mansuroğlu (1960: 13) -ca, -ce'ye; tüm fiil gövdeleriyle kullanılan ve olumsuzu bulunan bir ek olarak yer vermiştir: *alınca, bırakınca, bulamayınca* vb. Ancak belirtilen örneklerdeki ekler incelendiğinde, fiilden isim türeten -CE+ değil, zarf-fiil eki olan -InCA olduğu görülmektedir.

1.14. -cAk+

1.14.a. Kökeni

Hazar (2011: 147) -CAk+ şeklinde bir fiilden isim yapma ekinin olmadığını, isimden isim yapma eki +CAk+ ekinden analoji yoluyla geliştiğini savunur. Bu gelişimde "g" ünsüzünün erimesi ve bunun takip edilememesinin etkili olduğu görüşündedir. Hazar'a göre fiil olarak görülen kök ve gövdeler aslında isimdir: *salıncak* (<*sal-kın+çak*), *bürüncek* (<*bür-üm+çek*).

Türkçenin tarihî dönemlerinde *bürüncek, bürümçek* şekillerinde görülen sözcük ET ve Kar. T. dönemlerinde *bürünçük* şeklindedir (Erdal, 1991: 357; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 99). Bu sözcükte bulunan -çUk+ eki ile -CAK+ eki arasında işlev olarak ortaklıklar görülür. Her iki ek de fiillerden alet, eşya adları türetmek için kullanılırlar: *sunçug* "döşek, şilte" (ET), *terinçek* "örtü" (Har. T.), *sa-*

lınçak (Kıp. T.) (Erdal, 1991: 357). Her iki ek de yer bildirir: *olurçuk* "oturma yeri" (ET), *yastançak* "dinlenme yeri" (E. An. T.) (Eraslan, 2012: 104). Ayrıca her iki ekin de genellikle "n" ile biten sözcüklere gelmesi dikkat çekicidir (Erdal, 1991: 357). Belirtilen ortaklıklar, -CAK+ ekinin ET döneminde görülen -çUk+ ekinde gelişmiş olabileceğini düşündürmektedir.

1.14.b. Biçimi

Gök T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-çak+"

urunçak "rehin" (Elmalı, 2016: 173).

*Bo bir tınl(ı)gnıŋ isig özin satgın alıp biziŋ özümüzni urun-**çak** yegey siz*

"Bu canlının hayatını satın alarak bizim yaşamımızı tamamen tehlikeye atacaksınız." (DSKP 3188-3190).

Kar. T.: "-çak+, -çek+"

bas-ın-çak "zayıf, güçsüz", *bilinçek* "hırsızın elinde bulunan her bir çalınmış mal" (Nalbant, 2008: 117; Taş, 2015: 116).

*İkinçi basın-**çak** bodun başlar er, üçünçi suk erse bodun bağrı yer* (KB 3110).

Bil-in-çek (DLT 254).

Har. T.: "-cak+, -cek+, -çak+, -çek+, -çeg+, -çag+"

salıncaḳ, emcek "meme, göğüs", *ıŋırçak* "tahterevan", *terinçek* "örtü", *siligçeg* "salıncak", *salıncag* "salıncak" (Kalsın, 2013: 99; Karagözlü, 2018: 132).

*Agurşaklandı tişi em-**cek**+ni*

"Kadının memesi yumrulaştı." (ME 85/4).

*Ol keldi erse men takı terin-**çek**+im+ni yüzümke örttüm*

"O gelince ben örtümü yüzümü örttüm." (NF 415/1).

*(…) alnından bur-**çaq** meŋizlig araq kelür idi*

"(…) alnından burçak gibi ter akıyordu." (NF 417/16).

*Silig-**çeg**/ salın-**ça**g*

"Salıncak" (İML 133A).

Kıp. T.: "-çak+, -çek+"

salınçak, émçek "meme" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Güner, 2013: 134).

*Erin-**çek** bolmagıl*

"Üşengeç olma." (CC 66b14).

Çağ. T.: "-çak+, -çek+"

tayançak "dinlenme yeri, sedir", *silkinçek* "tılsım, büyü" (Eckmann, 2005: 48).

*Beḫan u hest sa-lın-**ça**k çizi avizan* (NK 106a).

*Yaptı mogul-çin saçın hulle bürü-n-**çek** bile*

"Moğol güzeli saçlarını pahalı örtülerle yaptı." (ŞHD 38a1).

E. An. T.: "-cak+, -çek+, -cek+"

tayancak, emçek, emcek "meme" (Gülsevin, 2011: 134; Şahin, 2015: 55; Önler, 1989: 104).

*(...) ta'am ardınca yemeyeler sıy(ı)r-rın-**cak**+dur ta'am hall olmadın sürer bagarsuklara toldurur* (EM P30b7).

*Haram oldı sizüŋ üstüŋüze (...) sizüŋle bir em-**cek**+den süd emen kız kardaşlarıŋuz* (SKT 80a).

*Oğlanun anası em-**çeg**+in bir sıkdı südi gelmedi (...)* (DK D29).

Osm. T.: "-cak+, -cek+"

salıncak, emcek "meme" (Yavuzarslan, 2019: 1035; Tatcı, 1998: 445).

*Sal-ın-**cak**: (...) beşik yerine müstamel ve odanın iki duvarına mıhlanmış halkalara iple asılı muallak yatak* (KT- "salıncak").

*Virilmez oglan aglamasa em-**cek*** (PN 109).

Tü. T.: "-cak+, -cek+"

tapıncak "put", *erincek* "tembel, üşenen" (Gülensoy, 2010: 535).

Gülensoy (2010: 535) ekin genellikle "n" ile genişletilmiş fiil gövdelerine getirildiğine dikkat çeker: *yap-ı-n-cak, er-i-n-cek, koru-n-cak*. Bu doğrultuda Çotuksöken (2011: 53) "m" ile genişletilmiş *örümcek* sözcüğünün de ilgili ekle türediğine yer vermiştir. Ancak Adalı (2004: 87) aynı sözcüğü addan ad türeten +CAK+ eki içerisinde ele almıştır.

*(...) sal-ın-**cak** yalpalayarak sallanıyordu* (Akın, 2004: 58).

1.14.c. İşlevi

ET dönemi için Clauson (2007: 193) -CAK+ ekinin işlevinin belli olmadığını ancak yalnızca dönüşlülük bildiren fiillere getirildiğini ifade eder: *urunçak* "teminat, garanti". **E. Uyg. T.** döneminde "özellik" bildiren sözcükler yapar: *urunçak*

"rehin" (Elmalı, 2016: 173). **Kar. T.**nde sıfat görevli sözcükler türetir: *basınçak* "zayıf, güçsüz". Somut varlık adları türetir: *bilinçek* "hırsızın elinde bulunan her bir çalınmış mal" (Taş, 2015: 116; Nalbant, 2008, 84). **Har. T.** döneminde eşya, somut varlık adları yapar: *salıncaḳ, terinçek* "örtü". Yiyecek, gıda adları türetir: *burçak*. Fiillerden sıfat türünde sözcükler türetir: *yigrençek* "iğrenç", *basıncaḳ* "aciz, güçsüz". Organ isimleri yapar: *emçek* "meme" (Kalsın, 2012: 99). **Kıp. T.**nde eşya adları türetir: *salınçaḳ* "salıncak", *selkinçek* "salıncak". Kişileri niteleyen sıfatlar türetir: *érinçek* "tembel", *yétinçek* "cemaatten ayrılıp yalnız kalan kimse". Organ adları yapar: *émçek* "meme" (Güner, 2013: 134). **Çağ. T.** döneminde somut varlık isimleri türetir: *bürünçek* "örtü", *salınçak*. Yer adları yapar: *tayançak, yastançak* "dinlenme yeri, sedir". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *yasançak* "gösteriş meraklısı". Vücutla ilgili bir adlar türetir: *tüfürçek* "tükürük", *emçek* "meme" (Eckmann, 2005: 48; Turan, 2019: 66). **E. An. T.** devrinde vücudun bir bölümünü belirten sözcükler türetir: *emçek* "meme". Yer adları yapar: *sıgıncak, tayancak* "dinlenme yeri". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *sıyrıncak* "kaygan", *dayıncak* "kaygan" (<dayın- "kaymak, sürtmek"+ cak) (Gülsevin, 2011: 134; Şahin, 2015: 55; Canpolat-Önler, 2016: 44; Yılmaz vd., 2013: 714). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *bürüncek, salıncak*. Sıfat görevli kelimeler meydana getirir: *erincek* "utangaç" (Yavuzarslan, 2019: 371, 1035, 315). **Tü. T.**nde sıfatlar türetir: *erincek*. Eşya, araç gereç adları türetir: *koruncak* "mahfaza", *tapıncak* "put" (Çotuksöken, 2011: 53; Gülensoy, 2010: 535).

1.15. -ci+

1.15.a. Kökeni

Eraslan (2012: 104) *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde -cu/-çu şeklinde bir eke yer vermiş ve "-ç ekinin -u/-ü ile genişlemiş şekli olduğu düşünülebilir." açıklamasında bulunmuştur. Ancak Eraslan'ın ele aldığı, soyut adlar türeten -çü+ eki (*ögrün-çü* "sevinç", *yarlıkan-çu* "merhamet" vb.) ile burada ele alınan ek ile aynı değildir. Bu başlık altında incelenen -CI+ ekinin neredeyse tüm dönemlerde "eşya adı" türetme işlevi ortaktır. Eraslan'ın ele aldığı örneklerde ise eşya ismi bulunmamaktadır.

1.15.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde -CI+ ekinin kullanıldığı örnekler görülmemiştir.

E. Uyg. T.: "-çı+, -çü+"

kamçı (<kam- "öldüresiye vurmak, dövmek"+ çı), *ilinçü* "gezinti, eğlence" (<il- "ilgi duymak"+(i)n "dönüşlülük eki"+çü) (Paçacıoğlu, 2016: 331; Ata-Tulum, 2011: 34).

*Süvri tikenlig azgan kam-**çı**+n tokıyu ite* (DSKP 4023).

*Tasgaru il-in-**çü**+ke atlanturdı*

"Dışarıda eğlenmek için (prens) ata binmişti." (İKP I).

Kar. T.: "-çı+, -çu+, -çü+"

kamçı, sıgınçu "sığınma, barınma", *käläçü* "söz" (< kälä- (Moğ.) "konuşmak"+ çü) (Bice, 1993: 40; Paçacıoğlu, 2016: 362; Kök, 2004: 421, 556).

*"Kul Huvallah Sübhan Allah" din kam-**çı**+s+ı* (DH H21).

*Anlar kim sıg-ın-**çu** yär berdilär* (KT-SKT 138r/2).

(...) k*açan kälsä silärkä yalawaçlar silärdin käçmişni kälä-**çü** kılurlar* (KT-SKT 115v/2).

Har. T.: "-çı+, -çi+"

kamçı, biyiçi (>biyi- "dans etmek"+ çi, "dansçı") (Eckmann, 2014: 242; Kara-gözlü, 2018: 125).

*(...) anlarga yüz kam-**çı** urmak kerek* (NF 347/12).

*Biyi-**çi***

"Dansçı" (İML 128A).

Kıp. T.: "-çı+"

kamçı (Argunşah-Güner, 2015: 490).

(...) yagrınıma agır k*am-**çı**+lar indürdi* (GT 89/3).

Çağ. T.: "-çı+, -çi+"

kamçı, yüzçi "yüzücü" (Karasoy, 1998: 494, Turan, 2019: 28).

*Deryâda merkebüñe senüñ kam-**çı**+dur şemâl*

"Denizde, eşeğe vurulan kamçı gibi (olan) yel, senindir." (AD V/24).

*Beg*u *tu yüzgüç ü yüz-**çi** şen*a*ver est ya*k*in* (NK 104b).

E. An. T.: "-ci+, -cü+, -çı+"

getürci kelecü "söz, sohbet", *kamçı* (Canpolat-Önler, 2016: 152; Yılmaz vd., 2013: 804, 907).

*P*adi*şah* k*atında on iki kele-**cü**+m vardur* (EM 58b/14).

*Anuŋıla bir altun kam-**çı** bile kondı* (KE 138/2).

Sagu sagup eydür kim iy ta'am *getür-**ci**+m* (KE 728/7).

Osm. T.: "-cı+, -çı+"

kuzulacı "kuzulayacak koyun", *kamçı* (Tekin, 1992: 405; Hengirmen, 1983: 153; Paçacıoğlu, 2016: 444).

*Hudâ yoldaş yol olur kuzı+la-**cı*** (PN 826).

*Heves kam-**çı**+s+ı+n+ı yindek salarız*

"Heves kamçısını tekrardan salarız." (ÇN 1368).

Tü. T.: "-ci+"

öğrenci (Ağaoğlu, 2011: 14). İncelenen kaynaklar -ci+ ekine yer vermemiştir.

*Dün, öğren-**ci**+y+ken, elinin altında daha çok şeyi vardı* (Ağaoğlu, 2011: 14).

1.15.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde "işi yapan varlığı" gösteren isimler yapmıştır. Türettiği sözcükler içerisinde *kamçı,* sözcük kökündeki *kam-* "vurmak, dövmek" işini yapan şey" anlamıyla Gök T. hariç tarihî dönemlerin tamamında türetilmiş ortak bir sözcük olarak görülür. **E. Uyg. T.:** *kamçı.* "Yapılan işin adı" olan sözcükler türetir: *ilinçü* "gezinti" (Paçacıoğlu, 2016: 331; Ata-Tulum, 2011: 34). **Kar. T.:** *kamçı.* Somut varlık adları yapar: *kizlänçü* "gizli hazine". Soyut isimler oluşturur: *käläçü* "söz" (Bice, 1993: 40; Kök, 2004: 421, 465). **Har. T.:** *kamçı.* "Mesleği icra eden kişileri" gösteren isimler yapar: *çalışçı* "seyyah, güvenlik personeli", *sıgtaçı* "ağıt yakan kimse" (Eckmann, 2014: 242; Karagözlü, 2018: 117, 128). **Kıp. T.:** *kamçı* (Karamanlıoğlu, 1989: 44). **Çağ. T.:** *kamçı.* "İşin yapıcısını" gösteren isimler oluşturur: *saklaçı* "saklayıcı, koruyan" (Karasoy, 1998: 494; Turan, 2019: 124). **E. An. T.:** *kamçı.* Soyut isimler yapar: *kelecü* "söz, sohbet" (<kele- "konuşmak"+ cü) (Canpolat-Önler, 2016: 152; Paçacıoğlu, 2016: 362; Yılmaz vd., 2013: 133). **Osm. T.:** *kamçı.* "İşi yapan varlığı" gösteren isimleri türetir: *kuzulacı* "kuzulayacak koyun" (Tekin, 1992: 405; Hengirmen, 1983: 153). **Tü. T.** döneminde faili işaret eden adlar oluşturur: *öğrenci.*

1.16. -ç+

1.16. Kökeni

Erdal (1990: 275) -ç+ ekinin -(X)nç+ ekinde görülen hece düşmesi sonucu olabileceğini belirtir: *savinç<savin-inç, kazganç<kazgan-ınç.*

1.16.b. Biçimi

Gök T.: "-ç+"

busanç "acı, keder" (Tekin, 2003: 92).

E. Uyg. T.: "-ç+"

savinç "sevinç" (Ayazlı, 2012: 334).

Ol ödün ınan-ç+lar+ı buyruqları eşidir qanqa inça tep ötüntilar

"O zaman sadık dostları, bakanları, bunu işitince şöyle arz ettiler." (İKP VIII-IX).

Kar. T.: "-ç+"

ötkünç "hikaye" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 82).

Ötkün-ç ötkündi

"Bir hikaye anlattı." (DLT 90).

Kör-ün-ç+ke kişi ewdi

"İnsanlar, seyretmek için bir şeyin etrafını çevirdiler." (DLT 92).

Har. T.: "-ç+"

işanç "inanç" (Toparlı, 1998: 27).

Ölüp tevbesiz köp ökün-ç+ler yedi

"Tövbesiz ölenler çok pişman oldular. (MM 273).

Kıp. T.: "-ç+"

işanç (Güner, 2013: 133).

Ave Tenrinin sen övi, yazuklının sıgın-ç+ı

"Selam sana Tanrı' ının evi, günahkârın sığınağı." (CC 69a5).

Çağ. T.: "-ç+"

ökünç "pişmanlık" (Eckmann, 2005: 51).

Yittinçi meclisnin tüke-n-ç+i+s+i bu ʿali-cah padişahlar ve (…)

"Yedinci meclisin sonu bu yüce mevkili padişahlar ve (…)" (MN T 207).

E. An. T.: "-ç+"

ökünç "pişmanlık" (Toparlı-Argunşah, 2018: 55).

*(…) daḫı meş*gul *eyleye anları sagın-ç* (SKT 275b).

Osm. T.: "-c+, -ç+"

kazanc, iğrenç (Deny, 2012: 524; Güftâ, 2018: 118).

*İşbu işüm sağın-**c** ile ben yoluma gitdüm ahî*

"Kardeş, işte bu emel ile yoluma gittim." (YED 399/3).

*Kendimde olmayan fazileti yine maneviyetime iğren-**ç** bir perde yaptım* (Seyfeddin, 2010: 71).

Tü. T.: "-ç+"

usanç (Ergin, 2013: 191).

*Oysa bir metelik çıkarmayacağımı biliyordum; çünkü hiç de kazan-**ç** için ekmiyordum bunları* (Kabaağaçlı, 2014: 219).

1.16.c. İşlevi

Erdal (1990: 285) ekin Eski Türkçe dönemindeki yaygın işlevinin zihinsel aktiveler veya duyguları adlandırmak olduğuna yer vermiştir. **Gök T.** döneminde soyut anlamlı adlar türetir: *busanç* "acı, keder". Yapılan fiilin adı olan sözcükler oluşturur: *ötünç* "rica, maruzat" (Tekin, 2003: 92). **E. Uyg. T.**nde soyut isimler oluşturur: *sakınç* "fikir, düşünce", *ökünç* "pişmanlık". Hareketin, işin adı olan (*kü-vanç* "övünmek") ve hareketin sonucunda ortaya çıkan ürünü bildiren [*tegzinç* "dalga" (<tegzin- "dönmek, dolanmak, yuvarlanmak"+ ç), *ilenç* "beddua, ayıplama" (<ilen- "beddua etmek, ayıplamak"+ ç)] isimler türetir (Erdal, 1990: 280; Elmalı, 2017: 84). **Kar. T.** döneminde, yapılan işi ifade eden isimler meydana getirir: *awınç* "alışma, avunma", *inanç* "inanç, inanma". "İşin sonunda elde edilen ürünü" gösteren adlar yapar: k*azganç* "kazanç", *ötünç* "ödünç". Soyut anlamlı sözcükler türetir: *sakınç* "düşünce", *ökünç* "pişmanlık". *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te geçen *tezginç* "dağ büklümü, dönemeç" (<tezgin- "çevrilmek, dönmek"+ ç) sözcüğünde yer ismi türettiği görülür (Hacıeminoğlu, 2013: 18; Paçacıoğlu, 2016: 625; Kök, 2004: 418, 538). **Har. T.** döneminde "yapılanı" karşılayan adlar türetir: *sakınç*. Fiilin sonunda elde edilen ürünü gösteren isimler oluşturur: *kazganç* "kazanç". Soyut isimler yapar: *ökünç* "pişmanlık", *inanç* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 98; Karagözlü, 2018: 160). **Kıp. T.** evresinde yapılan işi (*sıgınç* "sığınma") ve yapılan işin sonucunu (*kazanç*) bildiren adlar yapar. Soyut anlamlı sözcükler türetir: *umunç* "umut", *kevenç* "ferah, sevinç". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *töleç* "bedava" (Güner, 2913: 133; Argunşah-Güner, 2015: 80). **Çağ. T.**nde soyut adlar türetir: *sagınç* "düşünce, hayal", *sevünç*. "Durum, hâl" bildiren sıfatlar yapar: *tınç* "sakin, sessiz". "Yapılan hareketin adı" olan sözcükler meydana getirir: *avunç* "avunma", *küvenç* "kıvanma" (Eckmann, 2005: 51; Argunşah, 2014: 108). **E. An. T.**nde soyut isimler meydana getirir: s*agınç* "düşünce", *ökünç* "pişmanlık". "Eylemin sonucunda elde edilen ürünü" gösteren isimler yapar: *kazanç* (Küçük, 2014:

197; Toparlı-Argunşah, 2018: 55; Yılmaz vd., 2013: 929). **Osm. T.** döneminde sıfatlar türetir: *kıskanc, iyrenc.* Yapılan işi (*sagınç* "sakınmak") ve yapılan işin sonucunu (*kazanc, usanç*) ifade eden adlar türetir. Soyut isimler oluşturur: *ilenç* "beddua" (Deny, 2012: 524; Yavuzarslan, 2019: 131, 509). **Tü. T.**nde görevi "yapanı" (*kıskanç, üşenç*), "yapılanı" (*kazanç, inanç*) ve "hareket hâlini" (*övünç, sevinç*) gösteren adlar türetmektedir (Ergin, 2013: 191; Korkmaz, 2014: 149; Karaağaç, 2013: 293).

1.17. -dIk+

1.17.a. Kökeni

Tekin (2016: 52) ekin Toharca *ma te ok* edatlarının birleşmesiyle sonucu ortaya çıkmış olabileceğini belirtir.

Gabain (2007: 82) ve Korkmaz (2011: 47) isim-fiil ekinin kalıplaşmasıyla, Eker (2006: 359) sıfat-fiil ekinin donmasıyla oluştuğunu ifade eder.

1.17.b. Biçimi

Gök T. dönemi için ilgili ekin sıfat-fiil eki görevli kullanımı mevcuttur ancak bu çalışmada fiilimsi ekleri incelenmediği için bu örneklere yer verilmemiştir. Ekin kalıcı isim türettiği sözcüklere rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-duk+, -dük+"

umduk "ümit", *küsedük* "arzu" (<küse- "arzu etmek"+ dük) (Gabain, 2007: 51; Korkmaz, 2011: 47).

Kar. T.: "-duk+, -tık+, -tuk+"

agduk "yabancı, yadırgatıcı" (<ag- "bozulmak, değişmek"+ duk), *yastık, yastuk* (Bice, 1993: 18, 123; Kök, 2004: 239; Paçacıoğlu, 2016: 43).

*Tüşek yas-**tık** taşdın kılıb çektim mihnet*

"Taştan yastık, döşek yapıp sıkıntı çektim." (DH H8).

*Tasdın töşek yas-**tuk** kılıb ta'at kılsaŋ*

"Taştan yastık döşek yapıp ibadet etsen." (DH H95).

*(…) ag-**du**k+lar+ı olarnı köŋliŋä suktı*

"(…) yadırgadıklarını gönlüne soktu." (KT-SKT 169r/3).

Har. T.: "-dık+, -dik+, -duk+, -tuk+, -tug+"

tanıdık, bildik, togduk "anneden kardeşi", *yastuk* (<yas- "yassıltmak, düzleştirmek"+ tuk), *yaktug* "aydınlatma için kullanılan eşya" (Eckmann, 2014: 110; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Karagözlü, 2018: 115, 141).

*(…) ekki töşek aldılar; taqı tört yas-**tuk** aldılar* (NF 159/11).

*Tog-**duk***

"Anneden kardeşi" (İML 119B).

*Yak-**tu**g*

"Aydınlatma için kullanılan" (İML 139A).

Kıp. T.: "-duk+, -tuk+"

yanduk "yangın", *yastuk* (Karamanlıoğlu, 1989: 57; Korkmaz, 2011: 47).

Ol tacir ölüm ha*line tüşüp yattı fa*kir *yas-**tuk**+ı üstüne* (GT 115/ 12).

Çağ. T.: "-tuk+"

yastuk "yastık" (Turan, 2019: 32).

Şabaga hisse *veger yas-**tuk** boved b*alin (NK 105a).

E. An. T.: "-duk+, -tuk+"

yasduk-yastuk "yastık" (Küçük, 2014: 274; Yılmaz vd., 2013: 1169).

*Anlar çiftleri bile gölgeler içinde taḫtlar üstinde yas-**du**k+lar+a tayanup otura-lar* (SKT 479a).

*(…) oturası ve söykenesi yas-**tu**k yarakladı Mücahid* (KE 251/6).

Osm. T.: "-dik+, -duk+, -tık+"

sidik (< siy- "işemek"+ dik), *yasduk, yastık* (Korkmaz, 2011: 47; Tekin, 1992: 389).

*Bil-**dik**: Bilinen, maruf, yabancı olmayan, muarefeli, aşina* (KT- "bildik").

*Yanagum yas+**du**g+ı yaşıl çemenden* (ÇN 1161).

Tü. T.: "-dik+, -dık+"

bildik, tanıdık (Banguoğlu, 2007: 226).

*(…) her tür olaydan daha tanı-**dık**, en yakın bil-**dik**+tir* (Ağaoğlu, 2011: 92).

1.17.c. İşlevi

E. Uyg. T. döneminde soyut isimler türetir: *umduk* "ümit", *kösädük* "istek" (<kösä- "istemek"+ dük) (Gabain, 2007: 51). **Kar. T.**nde "durum, özellik" gösteren adlar yapar: *tamduk* "kuvvetli, alevli, ateş", *agduk* "yabancı, yadırgatıcı". Eşya adları oluşturur: *yastık* (Bice, 1993: 18, 123; Kök, 2004: 239). **Har. T.** döneminde "durum" ifade eden isimlerde görülür: *tanıdık, bildik.* Eşya adları oluşturur: *yastuk, yaktug* "aydınlatma için kullanılan eşya" (Eckmann, 2014: 110; Argunşah-Yüksek-

kaya, 2014: 189; Karagözlü, 2018: 115, 141). **Kıp. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *yastuk* "yastık". "İşin sonucunu, neticesini" gösteren isimlerde görülür: *yanduk* "yangın" (Karamanlıoğlu, 1989: 57; Korkmaz, 2011: 47). **Çağ. T.**nde eşya isimleri yapar: *yastuk* "yastık" (Tufan, 2019: 33). **E. An. T.** döneminde eşya adları meydana getirir: *yasduk* "yastık". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *agduk* "kötü, yanlış" (Küçük, 2014: 274; Yılmaz, 2013: 589). **Osm. T.** döneminde vücut sıvılarını işaret eden adlar türetir: *sidik*. Eşya adları yapar: *yastık*. "Durum, özellik" bildiren adlaşmış sıfatlar yapar: *bildik, dedik* "söylenmiş, makul" (Korkmaz, 2011: 47; Tekin, 1992: 389; Yavuzarslan, 2019: 135, 241). **Tü. T.**nde vücut sıvıları ile ilgili isimler oluşturduğu görülür: *sidik*. Özellik bildiren sıfatlar yapar ki bu sıfatların daha çok insanla ilgili olduğu görülür: *sündük* "miskin", *güvendik* "güvenilen kişi", *tanıdık, doğurduk* "babası belli olmayan çocuk". Olumsuzluk eki almış fiillerde daha canlı olarak görülmektedir: *beklenmedik, olmadık* (Banguoğlu, 2007: 226; Korkmaz, 2014: 151).

1.18. -GA+

1.18.a. Kökeni

Kılıçoğlu (1951: 271) -gE ile ilişkili olduğunu düşündüğü ekleri şu şekilde açıklar: "(...) -gü ve -ge futurum-optativus ekleri arasında bir münasebet kurulabilir. Ayrıca -ge ekiyle, uzun zaman futurum işi gören (XIII üncü ve XIV asır osmanlı metinlerinde olduğu gibi) -e optativus ekinin de ilgili olduğunu "g" sesini ihtiva eden diğer eklerin tarihini gözönünde bulundurarak söyliyebiliriz."

Erdal (1991: 382) "-gAy" ve "-gA" arasındaki ilişkiyi incelemiş ve gelecek zaman görevli "-gAy"ın "-gA"nın eşzamanlı bir varyantı olmadığını belirtmiş, "-gAy"ın hiçbir zaman sıfat-fiil görevinde kullanılmadığına dikkat çekmiştir.

Banguoğlu (2007: 238) -gE+ ekinin, daha eski bir "-ge-g" birleşiğinden gelişmiş olabileceğine yer verir: *tal-ga<tal-ga-g, bil-ge<bil-ge-g.*

Deny (2012: 515) "-ke+"nin, "-ki+" ekinin bir çeşidi gibi göründüğünü belirtir.

1.18.b. Biçimi

Gök T.: "-ga+, -ge+, -ka+, -ke+"

kısga "kısa", *bilge* "bilge", *tamka* "damga", *öpke* "akciğer, öfke" (Tekin, 2003: 89; Şirin, 2015: 35; User, 2009: 163).

*(...) özi kıs-**ga** kergek boltı* (KÇ D23).

*Y(e)rd(ä)ki t(a)m-**k(a)**+l(ı)g y(ı)lkı buŋs[(ı)z (ä)rti]*

"Dünyadaki damgalı atları sayısız idi." (Ye 26/6).

*(...) yinç-**ge** yogun bolsar üzgülük alp ermiş*

"(...) seyrek (şey) yoğun olsa kırılması zor imiş" (T 14).

E. Uyg. T.: "-ga+, -ka+, -ge+"

bilga "hakim, bilge", *tarka* "acı, zor, dertli" (<tarı- "kederlenmek"+ ka), *öge* "akıllı" (<ö- "düşünmek"+ ge) (Erdal, 1991: 376; Ayazlı, 2012: 73; Şen, 2017: 61).

*Ötrü tükal bil-**ga** t(a)nri t(a)nrisi burhan yana tört m(a)haraaç* (AY 126).

*Yemä bir bil-**gä** nom bilir är inçä tep tedi*

"Yine bir bilge ve yasa bilir bir adam şöyle dedi." (İKP XIV).

Kar. T.: "-ge+, -ga+, -ke+, -ka+"

bilge, yorıga "rahvan", *kölike* "gölge", *öpka* "öfke, akciğer" (Erdal, 1991: 376; Taş, 2015: 128; Dilaçar, 2016: 31).

*Bu bil-**ge** sözi ol biligsiz közi*

"Bilgenin sözü bilgisiz için göz olur." (KB 1048).

*Mundagok tam-g**a** urur miz täŋdä käçiglilärniŋ könülläri üzä* (KT-SKT 160r/6).

*Hurma urugınıŋ yuf-k**a** kabınça*

"Hurma çekirdeğinin ince kabuğu kadar." (KT-SKT 65r1).

Har. T.: "-ga+, -ge+, -ka+"

tamga, bilge, kıska (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Karagözlü, 2018: 88).

*Kıs-**ga** kıldı sözni*

"Sözünü kısa tuttu." (ME 41/6).

*Peygambar 'as Ka'be köli-**ge**+s+i+n+de tüşep olturup erdi kim keldim*

"Peygamber Kabe'nin gölgesinde oturur iken geldim." (NF 11/3).

*Yumur-t-**a*** (İML 135A).

Kıp. T.: "-ga+, -ge+, -ha+, -ka+, -ke+"

yorga "rahvan at yürüyüşü", *bilge, kısha, kıska, keneşke* "danışma" (Güner, 2013: 136; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327, 356).

*(...) kıs-**ga** kıs-**ga** sırgalak, kırıvına deyri sırgalak*

"(...) kısa kısa kayma, kenarına kadar kayma." (CC 60a37).

*Bil-**ge** tetik kişiler, menim sözim eşitinler*

"Bilge, uyanık kişiler, benim sözümü dinleyin." (CC 59a).

*Ol tözmelük bu cehanda kıs-**ha**+dur*

"O zulüm bu cihanda kısadır." (CC 62a).

Takı bir ançalarnıŋ tirligi kıs-k**a**+rak-*turur takı ançalarnıŋ tirligi uzunrak-turur*

"Bir kısmının dirliği kısadır, bir kisminin dirliği uzundur." (İMS 48a).

*(...) bay-kuş kölet-**ke**+s+i+n+e kişi kilmegi muhal (...)* (GT 23/7).

Çağ. T.: "-ga+, -ge+, -ka+"

bilge, ısırga "küpe", *kıska* (Eckmann, 2005: 49).

*(...) inçi basıp tam-**ga** töküp kanımnı yuymas mu* (ŞHD 141a8).

*(...) mugaylan yıgaçı köle-**ge**+s+i+de ayagıdın tiken sogururga meşgul ikendür*

"(...) mugaylan (deve dikeni ağacı) gölgesinde ayağına batan dikenleri çıkarmaya meşgul olduğu sıra (...)" (MN T28).

'Ömri kıs-k**a** *üçün şöhreti hem azdır*

"Ömrü kısa olduğu için ünü azdır." (MN T69).

E. An. T.: "-ge+, -ga+, -ka+"

bilge, yorga "rahvan", *dalka* "dalga" (Gülsevin, 2011: 134; Şahin, 2015: 54).

*Yay güninde yaylayu köl-**ge** qova* (GN 1978b).

*(...) hem ölülerünüzün yor(ı)-**ga**+sına binerem kahillerin yederem didi* (DK D275).

*(...) azacuk yeyicek sevdayı yuf-**ka**+l-dur* (EM P3a2).

Osm. T.: "-ga+, -ge+"

yonga, dizge

Sert ünsüzlerle biten sözcüklerde "g" ünsüzünün kullanılmadığı görülür: *yumurta* (Deny, 2012: 515).

*Yakin eyle ki çün su tal-**gâ**+lan-ur* (PN 872).

*(...) süpürmeye mahsus sorgudan süpür-**ge*** (KT- "hasır").

Tü. T.: "-ga+, -ge+, -ke+"

dalga, bilge, değişke (Hatiboğlu, 1974: 63; Çotuksöken, 2011: 75).

*Bunun ne biçim bir dal-**ga** olduğunu bilmiyoruz (...)* (Hikmet, 2011: 37).

*Lozan'da sömür-**ge**+ci ülkelerin masa başında yenilgiye uğratılması, Afrika halklarının özgürlük direnişine temel oluşturur* (Akın, 2004: 83).

1.18.c. İşlevi

Gök T. döneminde "işi yapanı, sahip olanı" bildiren isimler türetir: *bilga* "bilge". Sıfat türünden sözcükler yapar: *kısga*. Alet, eşya adları oluşturur: *tamga, berke* "kamçı" (<ber- "vurmak, yaralamak"+ ke). *Öpke* "akciğer" (<öp- "havayı içine çekmek, sıvıyı yudumlamak"+ ke) sözcüğünde organ ismi türetme görevinde kullanılmıştır (Tekin, 2003: 88; Şirin, 2015: 35). **E. Uyg. T.**nde alet, eşya adları yapar: *tamga* "mühür" (<tam- "damlamak, akmak"+ ga), *biçge* "bıçak". Sıfat görevli sözcükler türetir: *kısga, bilge* (Erdal, 1991: 377; Eraslan, 2012: 105; Tekin, 2019: 10). **Kar. T.**nde alet, eşya adları yapar: *berge* "değnek, kamçı" (< *bert-* "kırmak, berelemek, yaralanmak"+ ge). Fail isimleri türetir: *bilge, öge* "yaşı, akıllı kimse". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *yinçge* "ince", *salga (at)* "sabırsız, inatçı at". Fiilin sonucunu bildiren adlar meydana getirir: *tilge* "dilim", *kölige* "gölge". *Yufka* sözcüğünde yiyecek ismi oluşturduğu görülür (Erdal, 1991: 377; Hacıeminoğlu, 2013: 19; Taş, 2015: 128; Paçacıoğlu, 2016: 120; Kök, 2004: 686). **Har. T.** döneminde soyut adlar türetir: *uyançga* "uyku", *koltga* "istek". Araç gereç isimlerinde görülür: *tutga* "tutacak yer, sap", *tamga* "mühür". Sıfat görevli sözcükler yapar: *yinçge* "ince", *kıska* "kısa". Fail isimleri türetir: *bilge* (Kalsın, 2013: 102). **Kıp. T.**nde alet, eşya isimleri oluşturur: *süpürge, tutga* "kılıç sapı", *tamga* "damga". Sıfat cinsinden sözcükler türetir: *kısga, yorga*. "İşin yapıcısını" bildiren adlar yapar: *bilge*. Yiyecek adlarında görülür: *kavurga*. Soyut adlar (*keneşge* "danışma") ve somut isimler (*kölige* "gölge") türetir (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Toparlı, 2017: 114; Argunşah-Güner, 2015: 81). **Çağ. T.**nde ölçü bildiren sıfatlar türetir: *kıska* "kısa", *tola* "dolu". Fail isimleri oluşturur: *bilge*. Hayvan adları türetir: *sakırtka* "kene". Alet, eşya adları meydana getirir: *ısırga* "küpe". "Fiilin sonucunda beliren ürünü" gösteren adlar oluşturur: *gölge* (Eckmann, 2005: 49; Argunşah, 2014: 108; Akdoğan, 1988: 209; Karasoy, 1998: 112; Turan, 2019: 33). **E. An. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler türetir: *yorga* "bir at yürüyüş tarzı". Fail bildiren adlar yapar: *bilge*. İşin sonucunu ifade eden isimler türetir: *dalka*. Yiyecek isimleri türetir: *yufka* (< yuv- "yuvarlamak"+ ka) (Gülsevin, 2011: 134; Canpolat-Önler, 2016: 17; Paçacıoğlu, 2016: 800). **Osm. T.**nde alet isimleri oluşturur: *süpürge, dizge* "diz bağı". Doğa olayları isimleri türetir: *dalga* (Deny, 2012: 516; Yavuzarslan, 2019: 102). **Tü. T.** dönemi için Ergin (2013: 189) "hareketi yapanı, olanı veya yapılan nesneleri" karşılayan isimler yaptığına yer vermiştir. Buna göre ekin işlevleri şu şekilde örneklenebilir: "İşin sonucunda olanı" gösteren adlar yapar: *bölge, dalga*. Yiyecek adları oluşturur: *kavurga, toyga* "yoğurt, pirinç ve bulgurdan yapılan bir çorba". Alet, eşya isimleri yapar:

süpürge, yonga. Kişi özelliği anlamı taşıyan sıfatlar oluşturur: *bilge*. Bu göreviyle özel adlarda kullanıldığı görülmektedir. Ekin Türkçeleştirme ve terim yapımında kullanıldığı görülmektedir: *bildirge* (<*beyanname*), *önerge* (<*takrir*) (Atalay, 1942: 125; Banguoğlu, 2007: 238; Korkmaz, 2014: 150; Çotuksöken, 2011: 75). Ancak Korkmaz (2014: 151) ekin özelliği ve hangi tür sözcüklere getirildiğine dikkat edilmeden yanlış kuruluşta kelimeler de türetildiğini belirtir: *çizelge, genelge, imge*.

1.19. -gAç+

1.19.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 239) fiillere getirilen "-ge" ekinin küçültme eki "-eç" eki ile uzatılmış şekli olabileceğine yer verir.

1.19.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-kaç+, -gaç+"

açkaç "anahtar", *kıskaç* (Eraslan, 2012: 105; Elmalı, 2017: 82).

*Temirçiler teg kıs-**gaç**+ın kısarlar*

"Demirciler gibi kıskaçla sıkıştırırlar." (DSKP 692).

Kar. T.: "-gaç+"

kısgaç "kıskaç, kerpeten" (Nalbant, 2008: 122).

*Kıs-**gaç***

"Kerpeten" (DLT 229).

Har. T.: "-gaç+, -keç+"

k*ısgaç* "kerpeten", *örkeç* "hörgüç" (Karagözlü, 2018: 131, 142).

K*ıs*-g***aç***

"Kerpeten" (İML 131B).

*Ör-**keç***

"Hörgüç" (İML 140B).

Kıp. T.: "-kaç+, -keç+, -gaç+, -geç+"

k*ıskaç* "yengeç", *tepkeç, olturgaç, örgeç* "hörgüç" (<ör- "yükselmek"+ geç) (Toparlı, 2017: 89; Türk vd., 2011: 206).

(…) suw içinde ok ölse suwnı fasıd eylemes: balık kibi takı baka kibi takı kıskaç kibi

"(…) balık, kurbağa, yengeç gibi (hayvanlar) su içinde ölseler suyu kirletmezler." (İMS 108b).

*Andan soŋra toprakını tökkey anıŋ öze takı gur ör-**geç**+len-ür takı törtkil kılınmas*

"Ondan sonra toprak dökülür, onun üzerinde mezar hörgüçlenir, (mezar) dörtgen yapılmaz." (İMS 242a).

Çağ. T.: "-geç+, -kaç+, -keç+"

ivürgeç "çevirmeye yarayan alet", *açkaç* "anahtar", *ilenkeç* "yengeç" (Turan, 2019: 32; Şavk, 2011: 51; Durgut, 1995: 143).

*İvür-**geç**: çeviricek, gerd*anıde (SEL- "ivürgeç").

*Aç-k**aç** basarın bu tutyadın/ ruşen kılıban u mata*gadın (LM 242).

*Şud ile-n-**keç** nam-ı ẖerçeng suça mevc-ı abdur* (NK 102b).

E. An. T.: "-geç+"

yüzgeç (Ergin, 2018: 237).

*Sağa sola çırpındı urur yüz-**geç**+ler+i* (DK D279).

Osm. T.: "-gaç+, -geç+"

utangaç, yüzgeç (Deny, 2012: 521).

*Bur-**gaç**+lan-mak: Buruşup karmakarışık olmak* (KT- "burgaçlanmak").

*Yüz-**geç**+lik öğrenmiyen kul girmesün bu denize* (YED 401/4).

Tü. T.: "-kaç+, -gaç+, -geç+"

kıskaç, utangaç, süzgeç (Mansuroğlu, 1960: 12).

*(…) temsilciler utan-**gaç** ve telaşlı karşıladı beni* (Hikmet, 2011: 65).

*(…) ama bilinmeyen bir süz-**geç**+le eski keskinliklerinden, tortularından arınmış olarak (…)* (Atılgan, 2019: 33).

*Bir yanını tutanda, çelik kıs-**kaç** yapıştı sanırdın* (Bilbaşar, 2017: 19).

1.19.c. İşlevi

ET döneminde Clauson (2007: 192) ekin çoğunlukla araç gereç isimleri türettiğini belirtir: *kısgaç*. **E. Uyg. T.**nde alet, eşya isimleri türetir: *kıskaç* "kerpeten", *açkaç* "anahtar" (Eraslan, 2012: 105). **Kar. T.** döneminde alet ismi oluşturur: *kısgaç*

"kıskaç, kerpeten". Bitki isimleri yapar: *tawgaç* "susam çiçeğinin yaprağına benzer yaprakları bulunan bir ağaç" (Nalbant, 2008: 122). **Har. T.**nde eşya adı türetme işlevi yapar: k*ısgaç* "kerpeten" (Karagözlü, 2018: 131). **Kıp. T.** döneminde hayvan adı (k*ıskaç* "yengeç") ve hayvan vücuduyla ilgili bir bölümü ifade eden sözcükler yapar: *örgeç* "hörgüç". Alet isimleri türetir: *olturgaç* "sandalye", *tepkeç* "mahmuz" (Toparlı, 2017: 89, 179; Mohammad, 2018: 84). **Çağ. T.** döneminde hayvan adları türetir: *ilengeç* "yengeç". Hayvan vücuduyla ilgili isimler meydana getirir: *örkeç* "hörgüç". Alet isimleri yapar: *açkaç* "anahtar" (Turan, 2019: 32, 33; Şavk, 2011: 51). **E. An. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *yüzgeç* (Gülsevin, 2011: 134). **Osm. T.**nde alet, eşya isimleri türetir: *süzgeç, tayangaç* "oturulan yerde dayanılacak kısa değnek". Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *utangaç, burgaç* "eğri büğrü, dolaşık". Organ adları türetir: *yüzgeç* (Deny, 2012: 521; Yavuzarslan, 2019: 239). **Tü. T.** döneminde "bir eylemi sıkça yapan ve buna bağlı ruh durumunu gösteren" isimler türetir: *üşengeç, utangaç.* Araç gereç adları oluşturur: *süzgeç, kıskaç.* Deniz canlılarına ait organ isimleri meydana getirir: *yüzgeç, solungaç* (Boz, 2014: 94).

1.20. -GAn+

1.20.a. Kökeni

Clauson (2007: 193) ekin etimolojisinin belli olmadığını, bu sebeple eski bir ek olduğunu ifade eder.

Erdal (1991: 382) ekin işlevi ile ilgili bir yorumda bulunmamış ancak *ärkän, kapgan, yargan* vb. kimi sözcüklerde ilgili ekin bulunduğuna yer vermiştir.

1.20.b. Biçimi

Gök T.: "-gan+"

Kapgan (Tekin, 2003: 246).

*Kap-**gan** Kagan ol(u)rtd(u)m* (T 51).

E. Uyg. T.: "-gan+"

ugan "yaratıcı, yüce" (Erdal, 1991: 383).

*Ulugdı kükülmiş u-**gan** arjılarnıng* (AY 681/22).

Kar. T.: "-gan+, -gen+"

azgan "yaban çiçeği", *öyülgen* "bataklık" (<öyül- "batmak"+ gen) (Arat, 1947: 270; Taş, 2015: 131; Bice, 1993: 3).

*Asıg kılsa az-**gan** anın men kulı çiçek yaslıg erse biçer men ulı* (KB 2573).

Har. T.: "-gan+, -gen+, -ken+"

sırgan "ısırgan otu", *ergen, yelken* (<yel- "esmek"+ ken) (Eckmann, 2014: 242; Karagözlü, 2018: 151).

*Sır-g**an***

"Isırgan otu" (İML 148B).

*Qaçan kim ekegü er-**gen** bolsalar (...) anlarnı taşlayu öltürmek kerek*

"Eğer ikisi de yetişkin ise (. .) onları taşlayarak öldürmek gerek." (NF 347/13-14).

*(...) ol keminiŋ yel-**ken**+i+n+i tevekküldin qılgıl* (NF 396/3).

Kıp. T.: "-gan+, -gen+, -kan+, -ken+"

örgen "urgan, ip", *togkan* "doğum", *ergen* "bekar erkek", *yetken* "yetişkin kişi" (Toparlı, 2017: 211; Güner, 2013: 137-138).

(...) rastı h*acc vacib bolur kötrem kişi öze takı zimn kişi öze* k*açan bir yet-**ken** kişi tapsa*

"(...) doğrusu kötürüm kişi ve zimn kişiye hacc vazifesi için bir yetişkin bulmak vacibtir." (İMS 286a).

Çağ. T.: "-gan+"

kurgan "kale" (<*korı-* "korumak"+ gan) (Eraslan, 2015: 72).

*Sul*t*an Ebu Sa'id Mirza ilgide Serahs* k*ur-g**an**+ı+da şe*h*id boldı*

"Sultan Ebu Sa'îd Mîrzâ elinde Serahs kalesinde şehit oldu." (MN T79).

E. An. T.: "-gan+, -ken+"

ısırgan, yilken "yelken" (Canpolat-Önler, 2016: 20; Yılmaz vd., 2013: 1186).

*Isır-**gan** dikeni issidür, kurudur (...)* (EM P5b13).

*(...) anuŋ yil-**ken**+(i) taŋrıya tevekkül* k*ılma*k *olsun* (KE 739/6).

Osm. T.: "-gan+, -gen+, -kan+, -ken+"

saldırgan, çekingen, yapışkan, dövüşken (Güftâ, 2018: 118).

*Al-ın-**gan**: Her şeyden alınan, her sözü kendi aleyhine tefsiz edip münfail olan* (KT- "alıngan").

*Erenler semâ'ına bunlar gül-üş-**gen** olur* (YED 58/4).

*Alış-**kan**: Alışmış, me'luf, menus* (KT- "alışkan").

Tü. T.: "-gan+, -gen+, -kan+, -ken+"

kaygan, ergen, çalışkan, değişken (Korkmaz, 2014: 151). Deny (2000: 147) bu ek için 6 türlü telâfuz şekli bulunduğunu belirterek -ğan+ (*ağla-ğan*) ve -ğen (*sütle-ğen*) biçimlerine de yer vermiştir.

*Kağıtlarını memura, bir solucanın ürkek kay-**gan**+lığ+ı ile uzattı* (Ağaoğlu, 2011: 9).

*Fırtınalı havalarda, teknesiyle dev dalgaların üstüne döv-üş-**gen** bir horoz gibi yürüdüğü için mi ona bu adı verdiler* (Akın, 2004: 34).

*Denizin dalgaları yapış-**kan** ve sünen bir su olur* (Kabaağaçlı, 2014:208).

*Bayram, çocukluktaki gir-iş-**ken**+liğ+in yerini bir kuşkuya, içine kapanmaya bıraktığını seziyor* (Ağaoğlu, 2011: 342).

1.20.c. İşlevi

Gök T. döneminde unvan bildiren sözcükler türetmiştir: *Kapgan* (Tekin, 2003: 246). Erdal (1991: 382) **E. Uyg. T.** için özellikle bu dönemde ekin, sıfat-fiil eki ile yaklaştığını belirtir: *esnägän, tutgan* (Erdal, 1991: 386). Ancak sıfat-fiil görevindeki -GAn+ eki, çekim eki olarak kabul edildiği için çalışmada inceleme dışında bırakılmış, yalnızca kalıcı isim oluşturan sözcükler ele alınmıştır: *ugan* "yaratıcı, yüce". Bu isimde, işin failini gösteren bir ad türettiği görülür. (Erdal, 1991: 383). **Kar. T.** döneminde "yapan, eden" anlamında isimler türetir: *ugan* "Allah, tanrı" (Erdal, 1991: 384). Har. T.ne kadar olan dönemde ekin türetim işlevinin, dinî konularla ilgili isim türetmek için kullanılmış olması dikkat çekicidir. **Har. T.** döneminde bitki isimleri yapar: *sırgan* "ısırgan otu". Sıfat görevi yapan sözcükler meydana getirir: *ergen*. Somut adlar türetir: *yelken, örgen* "halat" (Eckmann, 2014: 242; Karagözlü, 2018: 151, 299). **Kıp. T.**nde "özellik" bildiren adlar türetir: *yüvrülgen* "bozuk", *kesgen* "keskin". Eşya isimleri meydana getirir: *örgen* "ip, urgan". Nitelik, durum bildiren adlar yapar: *ergen*. "Yapılan işin, hareketin adı" olan sözcükler türetir: *togkan* "doğum" (Güner, 2013: 137-138). **Çağ. T.** döneminde yer isimleri oluşturur: *kurgan* "kale" (Eraslan, 2015: 72). **E. An. T.** döneminde nitelik bildirme özelliği ile bitki isimleri türettiği görülür: *ısırgan*. Eşya adları meydana getirir: *yilken* "yelken" (Canpolat-Önler, 2016: 20; Yılmaz vd., 2013: 1186). **Osm. T.**nde "huy, özellik" gösteren isimler türetir: *çekingen, girişken*. Hayvanların gruplandırılmasında kullanılan terimler (*kemirgen*) ve hayvan isimleri (*çığırtkan*) meydana getirir. Bitki adları yapar: *sütlegen, ısırgan*. Eşya isimleri yapar: *yapışkan* (Güftâ, 2018: 118; Yavuzarslan, 2019: 32, 64, 231). **Tü. T.** döneminde "huy, kişilik özelliği" bildiren adlar oluşturur: *saldırgan, sıkılgan*. Bitki ve hayvan türlerini belirten adlar yapar: *ısırgan, sütleğen* "Japon kaktüsü", *sürüngen*. "Yer, mekan" bildiren isimler türetir: *sergen* "satılmak üzere eşyaların sergilendiği yer", *ilişken* "deniz dibinde

atıklardan oluşan tabaka". *Bilgen, Atılgan* gibi kelimelerde özel isim olarak kullanmaya elverişli sözcükler oluşturduğu görülür. Ek, terim anlamlı kelimelerde sık sık kullanılmaktadır: *iletken, edilgen* (Korkmaz, 2014: 151; Boz, 2014: 94).

1.21. -GI+

1.21.a. Kökeni

Gabain (2007: 52), Eraslan (2012: 118) Moğolca "-hu" eki ile ilişkilendirmiştir.

1.21.b. Biçimi

Erdal (1991: 320) ekin -kI biçimlerinin n, r gibi ünsüzlerle biten sözcüklerde görüldüğünü belirtir: *ärki, burkı*. -gI biçimi ile türemiş tüm sözcüklerin ise iki heceli veya iki heceliye dönüşmekte olduğuna yer vermiştir: *tergi, yankı*.

Gök T.: "-gü+, -kı+, -ku+"

küdegü "damat, güveyi", *yılkı, tolku* "yazıt taşı" (Şirin, 2016: 313, 343, 357).

*Küdä-**gü**+l(ä)rim kız k(ä)l(i)nl(ä)r(i)m bökm(ä)d(i)m* (Ye 3/6).

*Og(ı)lın yu[t(u)z]ın yıl-**kı**+s+ı+n b(a)r(ı)mın (a)nta (a)lt(ı)m* (BK D24).

*Tol-**ku** t(a)şka b(ä)ŋkü tik(ä)r m(ä)n yıta* (Ye 48/8).

E. Uyg. T.: "-gu+, -gü+, -gı+, -gi+, -kı+, -ki+, -ku+, -kü+"

bulgu, içgü "içilecek şey", *katgı* "katı" (<kat- "pekiştirmek"+ gı), *tergi* "sofra" (<ter- "toplamak"+ gi), *yanku-yankı* (<yan- "dönmek"+ kı), *terki, içkü* (Hamilton, 2015: 46; Dilaçar, 2016: 101, 142; Şen, 2017: 61).

*(…) bagda buka-**gu**+da yatıp emgek emgenser (…)*

"(…) bağ ve kösteğe vurulup ızdırap çekse (…)" (KİP 38).

*Asrinü aş iç-**gü**+lar üza şaşmadın üdinça agır ayag kılzun* (AY 1016).

*Qoy yıl-**kı** egidsär yılıŋa aş(s?)ılur bay bolur*

"Koyun, sığır beslerse, onlar yıldan yıla çoğalır ve insan zengin olur." (İKP XII).

*Ol ertin biziŋe ada tuda kelti er-**ki***

"O kişiden belki bize zarar gelebilir." (DSKP 1234-1235).

*Yavlak yaŋ-**ku**+lug ün (…) üstün kökde uçugma kuşlar kodı yerte tüşerler*

"Kötü (bir şekilde) çınlayan sesiyle gökte uçan kuşlar aşağıya yere düşerler." (DSKP 2560-2563).

*Tataglıg aş iç-**kü** kälürüp tanınurlar erti (...)*

"Lezzetli yiyecek ve içecekler getirip ona saygı gösteriyorlardı (...)" (İKP LXXI).

Kar. T.: "-gı+, -gi+, -gu+, -gü+, -kı+, -ku+"

yumgı "toplu, çok", *tergi* "sofra" *todgu* "doymuş, tok", *öggü* "övgü", *yılkı* "hayvan, hayvan sürüsü" (<yıl- "hareket etmek, yürümek"+ kı), *uyku* (Nalbant, 2008: 124; Dilaçar, 2016: 36, 104; Bice, 1993: 117; Paçacıoğlu, 2016: 776).

*Tavarsızka bil-**gi** tükenmez tavar*

"Bilgi malı olmayana tükenmez bir hazinedir." (AH 127).

*Emgeksizin tur-**gu** yok munda ye mü*

"İnsanın yorulmadan kalacağı tasavvur edilemez." (DLT 211).

*Yi-**gü**+m ot köki bolsu, yagmur suvı tap*

"Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu yeter." (KB 6568).

*Ya yıl-**kı** atangıl, kişide yıra*

"Ya da hayvan adını al, insanlardan uzaklaş." (KB 6508).

*Kolga alıp tün uy(u)-**ku**+s+ı+n kılgıl bidâr*

"Ele alıp gece uykusunu, uykusuz kal." (DH H91).

Har. T.: "-gi+, -gu+, -gü+, -kı+, -ki+, -ku+, -kü+"

örtüngi "hırka, kazak", *sızgu* "kürdan, fırça", *üzengü* "üzengi", *yılkı* "hayvan sürüsü", *erki* "belki, acaba", *uyku*, *içkü* (Yüce, 2014: 39, 70; Eckmann, 2014: 13, 37, 110).

*(...) takı tört yarmaqga destar aldılar taqı bir ört-ün-**gi** qara kilim aldılar*

"(...) dört yarmağa tülbent aldılar ve örtmeye bir kara hırka aldılar." (NF 159/8).

*Üçünç babı Haq te'ala hazratınga yawun-**gu** edgü ameller beyanı içinde turur*

"Üçüncü babında Hak tealaya yaklaştıran iyi amellerin anlatımı vardır." (NF 2/15).

*İge-**gü***

"Eğe" (İML 131B).

*Heç fayda qılmadı Abu Lehebke malı, taqı oglı qızı, takı yıl-**kı** qarası*

"Ebu Leheb'e malının, oğlunun, kızının, sürüsünün hiç faydası olmadı." (NF 17/8).

*Ne 'acab tüş kördüm, rahmani mü er-**ki**+n ya taqı şeytani mü er-**ki**+n*

"Nasıl bir düş gördüm, acaba hayırlı bir düş mü yoksa şeytani bir düş mü?" (NF 213/1).

*Oygattı anı uy(u)-**ku**+s+ı+n+dın*

"Onu uykusundan uyandırdı." (ME 44/1).

*Süzdi iç-**kü**+n+i*

"İçkisini süzdü." (ME 84/8).

Kıp. T.: "-gu+, -gı+, -gi+, -gü+, -kı+, -ki+, -ku+, -kü+"

yargu-yargı "yargı, karar", *bilgi, içgü, uykı/uyku, keski* "kesecek nesne", *içkü* (Hacıeminoğlu, 2000: 40, 42; Argunşah-Yüksekkaya, 2015: 333; Mansuroğlu, 1953: 344; Toparlı, 2017: 81, 183; Arguşah-Yüksekkaya, 2014: 334).

*(...) ol köni yar-**gı**+çı allında (...)*

"(...) gerçek yargıcı katında (...)" (CC 62b).

*Yana sordu kim iy bil-**gi** tengiz pir* (HŞ 4299).

*Olturup yar-**gu** yararda kıl yarar* (GT 13/4).

*Zihi sır bil-**gü**+çi+ler ara server* (HŞ 4663).

*Eger yeŋse anı uy(u)-**kı** tüşse eger uyansa tüşmesden burun abdast bozulmas*

"Eğer uykuya yenik düşse uyusa fakat düşmesen önce uyansa abdesti bozulmaz." (İMS 96a).

*Sibür-t-**ki*** "Fırın süpürgesi, süpürge" (CC 44b21).

*Kaçan kim uyansa abdest alur kişi uy(u)-**ku**+sı+n+dan bilekke tegin üç kez*

"Kişi ne zaman olursa olsun uykusundan uyanınca bileklerine kadar abdest alır." (İMS 87b).

Çağ. T.: "-kı+, -ki+, -ku+, -kü+, -gü+, -gi+, -kı+"

ılkı "at, yılkı sürüsü", *süpürki* "çöp", *uyku, içkü, külgü* "gülüş", *gözüngi* "ayna", *yasakı* "asker, muhafız" (<yasa- "yapmak, kurmak, hazırlamak"+ kı) (Eraslan, 2015: 8, 212; Teres, 2009: 264; Turan, 2019: 45; Akdoğan, 1988: 502).

*Gelle-i esp est ıl-*kı *ıl-**kı**+çı şud gelle-ban* (NK 97a).

*Süpür-**ki** est süpürçi diger süpürküçi hem* (NK 94a).

*Uy(u)-**ku** harâmdur baña* (AD XXXVI/10).

*Heri şehrinin levend ve iç-**kü**+ci yigitleri ana mu*sah*ib bolur irdiler*

"Heri şehrinin kabadayı ve içkici yiğitleri onun arkadaşı idiler." (MN T8).

*Taş-g**ı** su**r**et birle bolmas içdedür genc-*ha*nesi* (ŞHD 166b7).

*Göz+ü(n)-**gi**+y+e nazar eyle gör ol cemâli 'ayân* (AD 494/1).

Nazm eylese rezm kıl-g**u**+*mız-dur* (LM 1823).

İlni naz *kül-**gü**+s+i bile tirgüzmekdin* h*ikayet*

"Halkı naz gülüşü ile diriltmesini hikaye." (MN T219).

E. An. T.: "-gı+, -gi+, -gu+, -gü+, -kı+, -ki+, -ku+, -kü+, -hu+"

yaygı, güyegi "damat", *karasagu* "karaya çalar renkte, karayağız", *sevgü, yılkı* "hayvan sürüsü", *içki, uyku, terkü* "eyere eşya asmak için kullanılan kayış" (<ter- "derlemek, toplamak"+ kü), *uyhu* (Yavuz, 2017: 41, 72; Canpolat-Önler, 2016: 58; Ersoy-Ay, 2017: 100; Küçük, 2014: 72, 108, 137; Yılmaz vd., 2013: 837).

*(...) yıl-*k**ı**+*lar ve kalan canavarları pençşenbe gün ve* a*demi* azi*ne gün yaratdı* (KE 13/10-11).

*(...) da*hı h*urma agaçlarınuŋ yemişlerinden ve üzümlerden iç-**ki**+ler edinür-siz* (SKT 290a).

*(...) uy(u)-**ku** getürür, on daneden artuk yerlerse ziyan eder* (EM P2a13).

*Baglamış at ter-**kü**+s+i+n+e* (MT 1144).

*(...) da*hı k*ıldı size davarlar derisinden evler getürmegi yay-*g**ı**+*dur size* (SKT 292a).

*(...) güye-**gi** oturası yire oturdu* (KE 245/12).

*Alameti oldur ki yüzinüŋ rengi kara+sa-**gu** ola ve gözleri içerü batmış ola* (EM P36a3).

*Sev-**gü**+lü kardaş görklü*

"Sevgili, aziz kardeş güzel." (DK D7).

H*elal uy(u)-*h**u**+*y+ı gözlerüme 'aceb/ Ne suç eyledüm kim* h*aram itdi 'işk* (HDD 44B6).

Osm. T.: "-gı+, -gi+, -gu+, -gü+, -kı+, -ki+, -ku+"

çalgı, dizgi, dolgu, örgü, baskı, biçki, tutku (Güftâ, 2018: 117).

*Ayagında baglu hem çın+ra-**gı**+s+ı*

"Ayağında çıngırağı bağlı." (VN 4818).

*Koyun ve keçi vesaire hayvanattan alınan ver-**gi** ve bundan hasıl olan varidat* (KT- "ağnam").

*Duy-**gu**+y+a müteallik, duy-**gu** ile derk olunan* (KT- "hissî").

*İzzet ü erkân kamusı bunlardır dünyâ sev-**gü**+s+i* (YED 2/5).

*Aç-**kı**: Cilâ, perdah, lostra* (KT- "açkı").

*Keserden bıç-k**u**+dan yatı yaragı*

"Keser ve bıçkıdan yatı yarası (yatmayı gerektirecek yara)" (ÇN 1126).

Tü. T.: "-gı+, -gi+, -gu+, -gü+, -kı+, -ki+, -ku+"

çalgı, delgi, olgu, görgü, bıçkı, keski, coşku (Demircan, 2005: 77).

*Caz denilen zilli davullu çal-**gı** gelirdi* (Bilbaşar, 2017: 67).

*O yerler kuru kuru avutulamaz sez-**gi** yoluyla görülür.* (Kabaağaçlı, 2014: 28).

*Bu duy-**gu** bütün hücrelerini dolandı* (Ağaoğlu, 2011: 59).

*(...) adamızla ilgili öv-**gü**+ler+e yer veriliyordu* (Livaneli, 2017: 19).

*(...) kat-**kı**+sız hizmetleri yüzünden kovalanan, sürülen (...) yoldaşları (...) sınırları aşarak selamlarız* (Hikmet, 2011: 36).

*(...) annesi bir gecelik aşk yaşayan çocuğu sevindirecek, üstündeki iç-**ki** kokusuna rağmen* (Akın, 2004: 63).

*Altı gecedir Ayşe, uy(u)-**ku** zamanı pansiyona gitmiyordu* (Atılgan, 2019: 135).

1.21.c. İşlevi

Erdal (1991: 320) ekin temel olarak geçişli fiillerin nesnesini belirten isimler türettiğini ifade eder.

Mansuroğlu (1953: 342) ekin Eski Türkçeden başlamak üzere günümüze kadar bütün Türk şivelerinde fiillerden soyut isimler meydana getirdiğini belirtir. Mansuroğlu'na göre bu işlev kimi zaman o kadar ileri gitmektedir ki ek, -mak, -mek mastar gibi kullanılmaktadır: *Tenrini çalbar-gu-da erdi* "Tanrı'ya yalvarmakta idi." İşlevin bununla sınırlı olmadığını, soyutluktan somutluğa geçişi sağladığını belirtir ve *iç-gü* "içki" sözcüğünü örnekler.

Ercilasun (1997: 42) ek ile eki oluşturan biçimbirimler arasında ilişki kurmuştur. Buna göre içerisinde -Gİ ekinin de bulunduğu kimi eklerde yer alan sızıcı ve akıcı karakterli biçimbirimler (ğ, d, l, z, m, n, a, e, ı, i) ekin işlevini de etkilemiş,

bu ekle türeyen sözcüklerde "pekiştirme, süreklilik, mübalağa" anlamları yaygınlaşmıştır.

Gök T. döneminde somut varlık isimleri oluşturur: *tolku* "yazıt taşı". Topluluk bildiren adlar yapar: *yılkı* "çiftlik hayvanları" (Şirin, 2016: 313, 343). **E. Uyg. T.** döneminde alet, eşya isimleri yapar: *bıçgu* "bıçak", *yilpigü* "yelpaze" (<yilpi- "yellenmek"+ gü). Soyut adlar türetir: *korkgu* "korku", *sevgü.* Yer isimleri oluşturur: *argu* "vadi, uçurum" (<ar- "ayırmak"+ gu), *kötki* "tepecik, tümsek" (<köt- "yükseltmek, kaldırmak"+ gi). "Mesleği icra eden kişiyi" bildirir: *urungu* "savaşçı" (<urun- "vurmak"+ gu). "Fiilin sonucunda ortaya çıkan durumu" gösteren isimler türetir: *burkı* "buruşuk". Mizaç ve kişilik özelliğini işaret eden adlar oluşturur: *katgı* "sert, kırıcı", *burgı* "asık yüzlü, somurtkan". Yapılan işin, hareketin adı olan isimler türetir: *toggu* "doğum". Bu özelliğiyle isim-fiil eklerine yakın bir işlev taşır. Gıda maddelerinin genel adı olan isimler türetir: *içgü* "içecek". -lug, -lüg eki ile birlikte kullanıldığında "gereklilik" anlamı verir: *sezik könül turgur-ma-gu+lug ol* "şüpheli düşünce beslememeli". Yalnızca E. Uyg. T. ve Kar. T. döneminde görülen *ärki* "belki, acaba" (<är- "olmak"+ ki) soru edatı da yine bu ekle türemiştir (Erdal, 1991: 321; Eraslan, 2012: 118; Mansuroğlu, 1953: 344-345; Elmalı, 2016: 64, 207; Tekin, 2019: 12; Eckmann, 2014: 21). **Kar. T.**nde soyut (*öggü* "övgü", *yölegü* "destek") ve somut (*kedgü* "giyim, kuşam", *okıgu* "kitap, Kur'an") adlar meydana getirir. Alet, eşya isimleri türetir: *kanagu* "kan almaya yarayan alet", *törpigü* "ağaç yontacak keser". Yer adları oluşturur: *tarıtgu* "ekin ekilecek yer", *amrılgu* "ikamet yeri, mesken, karargah". Nitelik bildiren sıfatlar yapar: *kamgı* "eğri büğrü, bükülmüş" (<kam- "devirmek"+ gı). Akrabalık adlarında görülür: *küyegü* "damat". Kendisinden sonra kullanılan -lug, -lüg eki ile fiile "gereklilik" anlamı verir: *ol munda tur-gu+luk erdi* "o burada durmalı idi." Yapılan işin adı olan sözcükler türeterek isim-fiil eklerine yakınlık gösterir: k*or*k*ungu* "korkma", k*oparılgu* "diriltme, haşredilme" (Erdal, 1991: 312; Mansuroğlu, 1953: 345; Kök, 2004: 246, 419, 467, 469, 489, 517). **Har. T.** döneminde alet isimleri yapar: *biçkü* "bıçkı", *bukagu* "zincir, kelepçe". Miktar anlamı taşıyan adlar meydana getirir: *mangu> bangu* "lokma". Akrabalık bildiren isimler türetir: *küdegü* "güveyi" (<küde- "korumak"+ gü). Sıfat türünde sözcükler yapar: *bergü* "cömert", k*aykı* "bir tarafı eğri olan" (Eckmann, 2014: 8, 89, 208; Paçacıoğlu, 2016: 102; Karagözlü, 2018: 122, 290). **Kıp. T.**nde alet isimleri meydana getirir: *keski, egegü* "eğe". Soyut adlarda görülür: *bilgü, yargı.* Akrabalık isimleri oluşturur: *küyegü* "damat" (Karamanlıoğlu, 1989: 78; Toparlı, 2017: 105, 335). **Çağ. T.** döneminde "getirildiği fiili yapma isteği" anlamında adlar türetir: *yıglagı* "ağlama isteği", *uruşgu* "vuruşma isteği". "Yapılan işin adı" olan sözcükler oluşturur: *külgü* "gülüş, gülme". Somut isimler türetir: *bıçgu, süpürkü* "çöp". Yer isimleri oluşturur: *taşgı* "dışarı, harici". Akrabalık adları yapar: *küyegü* "damat" (Eckmann, 2005: 100; Karasoy, 1998: 272,

528, 606; Turan, 2019: 44, 85). **E. An. T.**nde eşya isimleri yapar: *bürgü* "baş örtüsü", *terkü* "terki". "Belirtilen şekilde olmaya yakın" anlamında isimler türetir: *karasagu* "karamsı, siyaha çalan". Akrabalık isimleri meydana getirir: *güyegü* "damat". Bu sözcüğün *güyegü otı* biçimiyle "güveyotu, keklik otu" anlamında bitki ismi olarak da kullanıldığı görülür. "Huy, özellik" anlamlı adlar yapar: *önegü* "inatçı" (<öne- "inat etmek"+ gü) (Yavuz, 2017: 41, 72; Canpolat-Önler, 2016: 136, 149; Yılmaz vd., 2013: 1030). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri yapar: *askı, sargı*. "Yapılan işin adı" olan sözcükler oluşturur: *sorgu, dolgu*. "İşin sonucunda ortaya çıkan ürünün adı" olan sözcükler türetir: *bitki, örgü*. Soyut adlar yapar: *bilgi, sevgü*. Akrabalık isimleri türetir: *güdegü* "güveyi, enişte" (Mansuroğlu, 1953: 346; Güftâ, 2018: 117; Tekin, 1992: 332). **Tü. T.**nde "his, duygu" bildiren adlar (*coşku, sezgi*) ve soyut isimler (*yazgı, görgü*) meydana getirir. İşin, hangi nesne aracılığıyla yapıldığını gösteren isimler oluşturur: *çalgı, silgi*. Tek bir çatı altında sınıflandırılamayacak çeşitlilikte somut adlar türetir: *büzgü, salgı, vergi, içki*... Özel adlarda kullanıldığı örnekler de mevcuttur: *Övgü, Duygu, Sevgi* (Hatiboğlu, 1974: 65; Korkmaz, 2014: 152; Çotuksöken, 2011: 76).

1.22. -glç+

1.22.a. Kökeni

Erdal (1991: 358) -gUç ekinin, "-gu" fiilden isim yapım ekinin "+(X)ç" küçültme eki ile genişletilmiş şekli olduğunu ifade eder: *bıçguç, yelpigüç* "yelpaze" (Erdal, 1991: 359). Çalışamızda Erdal'ın bu görüşü kabul edilmektedir.

Deny (2012: 521) ekin Altaycada "-kiş" şeklinde olduğuna yer vermiştir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 105) ekin sonundaki "ç" sesini açıklamanın zor olduğunu ancak isimlere hareketin vasıtası anlamı veren "-aç" ekinden (*tokaç, kısaç* "kıskaç") analoji yolu ile gelişmiş olabileceğini belirtir.

1.22.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-guç+"

osguç "bir çeşit bıçak" (Erdal, 1991: 358).

*(...) yüligü os-**guç** ulatı bı bıç(gu üz) (...)* (DSKP 743).

Kar. T.: "-guç+, -güç+"

bıçguç "kesilmiş şey", *örgüç* "saç örgüsü, saç öbeği" (Erdal, 1991: 358; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 46).

*Bıç-**guç***

"Makas, bir nesneyi kesen şey" (DLT 227).

*Ör-**güç***

"Kadının saç örgüsü ve saç öbeği" (DLT 40).

Erdal (1991: 358) ekin Eski Türkçe döneminde "k"li biçimlerinin olması gerektiğini belirtir. Ancak DLT'de geçen *arguç, bıçguç, yogurguç* ve *saraguç* sözcüklerine bakarak ekin Karahanlı Türkçesinde damaksıl şekilde sesletilmesi gerektiğini, bu sebeple Bang ve Rachmati'nin *oskuç, küküç* okumalarının yanlış olduğunu ifade eder.

Har. T.: "-gıç+, -guç+, -güç+"

suvagıç "mala", *yonguç* "rende" (<yon- "yontmak, yaralamak"+ guç), *örgüç* "hörgüç" (Eckmann, 2014: 339; Karagözlü, 2018: 128, 131; Paçacıoğlu, 2016: 131).

*Suva-**gıç***

"Mala" (İML 130A).

*Yon-**guç***

"Rende" (İML 131B).

*(…) takı ėkki ör-**güç**+i+n+i kāfurdın yaratıp turur* (NF 162/12).

Kıp. T.: "-gıç+, -guç+, -güç+, -kıç+, -kuç+, -küç+, -vüç+"

agınguç/agıngıç "merdiven", *süzgüç* "süzgeç", *baskıç* "ayakkabı", *açkuç* "anahtar", *depküç* "mahmuz", *beklövüç* "kilit" (<beklö- "sıkılamak"+ vüç) (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Güner, 2013: 139).

*Ag-ın-**gıç***

"Merdiven" (CC 51a24).

*Oltur-**guç***

"Sandalye, oturak" (CC 25b12).

*Töv-**güç** keli*

"Havan tokmağı" (CC 41b16).

*Takı kim kim bir ew satsa aç-k**uç**+lar+ı anıŋ takı binasi anıŋ kirür satmak içinde*

"Her kim bir ev satsa binası ve anahtarını da satmış olur." (İMS 475b).

*Yap-**kıç***

"Kapak, örtü" (CC 7b12).

Çağ. T.: "-gıç+, -guç+, -güç+, -kıc+"

talgıç, saraguç "sarık", *yelpegüç* "yelpaze", *baskıc* "merdiven" (Eckmann, 2005: 49; Türk vd., 2011: 164; Duran, 1995: 150).

*Talıcı, talgıcı: tal-**gıç**, gavvaz, guteci* (SEL-"talıcı").

*Begu tu yüz-**güç** ü yüzçi şenaver est yakin* (NK 104b).

*Bas-**kıc**: merdivan, mısad, süllem (...)* (SEL-"baskıc").

E. An. T.: "-guç+, -güç+"

dalguç, hörgüç (<hör- "yükselmek"+ güç) (Gülsevin, 2011: 134; Yavuz, 2017: 81).

*(...) pes ne kim verildünüzse dünya meta'ından ol bir al+da-n-**guç**+dur* (SKT 525a).

*Bize bir hör-**güç**+i götürdüm dime* (MT 1301).

Osm. T.: "-gıç+, -giç+, -güç+, -kıç+"

başlangıç, bilgiç, yüzgüç, baskıç "merdiven" (Deny, 2012: 521).

*Tal-**gıç** (...) ka'r-ı deryâya dalmaya alışık adam* (KT- "dalgıç").

*(...) bilen, bilgili, bil-**giç*** (KT- "âlim").

*Bas-**kıç**: Merdiven (nerdübân), basamak, süllem* (KT- "baskıç").

Tü. T.: "-gıç+, -giç+"

çalgıç "mızrap", *silgiç* (Boz, 2014: 94).

*Bir de dal-**gıç** paletine (...)* (Akın, 2004: 66).

*Numan, her zamanki törpü yememiş bil-**giç**+liğ+i+y+le konuşmuştu* (Ağaoğlu, 2011: 29).

1.22.c. İşlevi

Kullanıldığı tüm dönemlerde "alet, eşya isimleri türetme" işlevinin ortak olduğu görülür. **E. Uyg. T.:** *osguç* "bir çeşit bıçak" (Erdal, 1991: 358). **Kar. T.:** *arguç* "insanın kandırıldığı nesne", *saraguç* "peçe" (Erdal, 1991: 358). **Har. T.:** *suvagıç* "mala", *sıgragıç* "(harman için) savurgaç" (Karagözlü, 2018: 128-129). **Kıp. T.:** *yapkıç* "kapak, örtü", *yonguç* "yontma aleti" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328). **Çağ. T.:** *süzgüç* "süzgeç, temizleyici", *örgüç* "atın yelesini örnek için kullanılan tarak". "İşi yapanı" bildiren isimler oluşturur: *aldaguç* "aldatıcı, hilekâr", *yüzgüç* "yüzü-

cü". İsim-fiil ekleri ile eş görevde bulunur: *titregüç* "titreyiş" (Eckmann, 2005: 49; Argunşah, 2014: 109; Turan, 2019: 63, 28). **E. An. T.:** *çatlaguç* "şaklatan şey, sakız". "Fiilin yapıcısını" bildiren adlar türetir: *aldaguç* "aldatıcı", *dalguç*. Hayvan vücuduyla ilgili adlar meydana getirir: *hörgüç* (Gülsevin, 2011: 134; Yavuz, 2017: 81). **Osm. T.:** *baskıç* "merdiven", *bızlangıç/bizlengiç*. "Yer" bildiren adlar türetir: *başlangıç*. "Bir işi yapmaya alışık olan" veya "bir işi meslek olarak yapan kişileri" işaret eden isimler türetir: *talgıç* (Yavuzarslan, 2019: 107, 110, 132, 232). **Tü. T.:** *çalgıç, silgiç*. "İşi yapanı" gösteren isimler yapar: *dalgıç, bilgiç*. Yer adları türetir: *başlangıç* (Hatiboğlu, 1974: 66; Boz, 2014: 94).

1.23. -GIn+

1.23.a. Kökeni

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 99) ekin "-kan" ekinin iç sesinin değişmiş biçimi olduğunu, anlamlarının da aynılığını ifade eder.

Deny (2012: 509) -GIn+ ve -GAn+ ekleriyle türemiş sözcüklerde görülen anlamdaşlıktan yola çıkarak -GIn+ ekinde "-kan" şeklinde bir ekin varlık gösterdiğini belirtir.

1.23.b. Biçimi

Gök T.: "-kun+"

bozkun "bozuk" (<boz-+ kun) (Tekin, 2003: 91).

E. Uyg. T.: "-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+"

taşgın, çıvşagun "ekşi" (<çıvşa- "ekşimek"+ gun), *ükgün* "yığın" (<ük- "yığmak"+ gün), *terkin* "öbek, yığın" (<ter- "biriktirmek, toplamak"+ in) (Erdal, 1991: 327-329; Elmalı, 2016: 364).

*(…) etinip kökki (…) çıvşa-**gun** öz (…) ulatı etiglerinin (…) y(i)me kökki birle (…) turur* (DSKP 3804-3809).

*Ol çat(ı)rlıg (ögüz) suvı bük-**gün** bolup ulug ulug tegzinçler tegzinür*

"Küllerle kaplanmış nehir suyu toplanıp (o suda) büyük büyük dalgalar oluşur." (DSKP 755-756).

Kar. T.: "-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kun+, -kın+, -kin+"

azgın, tizgin, tutgun "tutuklu", *köçgün* "göç eden", *turkun* "durgun", *barkın* "yolcu", *terkin* "birikmiş" (Hacıeminoğlu, 2013: 20; Erdal, 1991: 327-329; Taş, 2015: 133; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 60).

*Bulgak üküş bolsa kaçan bil-**gıŋ** yiter*

"Fitne çok olduğunda bilgin kaybolur." (DLT 204).

*Bilig tat-**gın** ay dost biliglig bilür*

"Ey dost, bilginin tadını bilgili bilir." (AH 106).

*Anlar tururlar yawuzrak az-**gun**+rak köni yoldın* (KT-SKT 88r/2).

*Uruşlar ödinde çerig tüz-**gün**+i* (KB C644).

*Taş-**kın** kelgen deryalarda yüzlesem men*

"Taşkın gelen denizlerde yüzsem ben." (DH H63).

*Uç-**kun**+i+ge takat kılmas yetti tamug*

"Bir kıvılcımına dayanamaz yedi cehennem." (DH H12).

Har. T.: "-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+, -kun+, -kün+"

satgın, dizgin, azgun, ötgün "gök gürültüsü", *satkın, kaçkun, örtkün* "harman" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 104; Karagözlü, 2018: 129, 300).

*Sat-**gın** algay erdük tediler*

"Satın almaya geldik, dediler." (NF 22/1).

G*ayatka tegdi az-**gun**+luk içinde*

"Azgınlık içinde sonuca ulaştı." (ME 205/5).

*Küldürdeki öt-**gün***

"Gök gürültüsü gümbürdedi." (ME 230/2).

*Sat-**kın** almak*

"Satın almak" (İML 105A).

*(...) cümle sahabalar küçi yet-**kin**+çe meded qıldılar*

"(...) bütün sahabeler güçleri yettiğince yarım ettiler." (NF 125/1).

(...) qıyamat kün bolsa avs *Zübeyrdin tamug otınıŋ uç-**kun**+lar+ı+n+ı men def kılgay-men*

"(...) kıyamet kününde Zübeyr'den cehennem ateşinin kıvılcımlarını ben def edeceğim." (NF 120/16).

*Ört-**kün***

"Harman" (İML 130B).

Kıp. T.: "-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kun+, -kün+, -kın+ -kin+"

taşgın, tizgin "dizgin", *yorgun, sürgün, yarkın* "şimşek, parıltı", *erişkin, uçkun, sepkün* (Toparlı, 2017: 345; Güner, 2013: 140-141).

K*ayırmas kim tiz-**gin**+in tutsa nam*az k*ılur* hal*de*

"Kişinin namaz kılarken dizgin tutmasında mahsur yoktur." (İMS 192a).

*(...) dagı ba*tal*et yolın tutup '*al*imlerni az-g**un**+l*uk+k*a nisbet* kılma*k (GT 149/13).

*Tut-**kın***

"Uçurum, boşluk, cehennem" (CC 65b20).

*Tak*ı k*avun hıyar içinde urluk*ı *er-iş-**kin**+çe*

"Erişkin kavun, hıyar tohumları da dahil." (İMS 474a).

*Tut-**kun***

"Tutsak, esir" (CC 7a4).

Çağ. T.: "-gın+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+, -kun+, -kün+"

ötgün, azgun, taşkın, keskin, tutkun, ötkün "geçici, delici" (Eckmann, 2005: 49-50).

*Misal yor-**gun** sür-**gün** gibi* (SEL kava'id).

*Beg*u *tu baltu kes-**kin** est güzergera*n (NK 188).

*Uç-k**un**+ı birle tutaştı beytü'l-a*hzan*ımga ot*

"Kıvılcımı ile hüzün kulübemde ateş tutuştu." (MN T213).

*Hiç o*k *mundag cihanda öt-**kün** olgay mu ikin* (ŞHD 134a6).

E. An. T.: "-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kun+, -kün+"

azgın, düzgin "süs, ziynet", *azgun, düzgün, taşkun, ötkün* (Ergin, 2018: 440; Yılmaz vd., 2013: 763).

*Yohsa anlar az-**gın**+a girmek-durur* (MT 2193).

*(...) ol meyd*ana *yak*ın *geldiler ve Süleyman*uŋ *düz-**gin**+in gördiler* (KE 660/4).

*Yapduğı düz-**gün**+ler+in gerek yıqa* (GN 1075b).

*Ve t*uzı *zeyt yagıyıla adam gevdesine dürtseler ar-g**un**+lıg+ı giderür ve k*uvvet* has*ıl eder* (EM P17a).

*Taş-k**un** taş-k**un** suları aşup geldügünde kiçdügünde (...)* (DK D104).

*Ağ yeleklü öt-**kün** ohdan* kayık*mayan (...)* (DK D184).

Osm. T.: "-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+, -kun+, -kün+"

sargın "düğün çiçeği", *ergin, uygun, sürgün, batkın, bitkin, coşkun, düşkün* (Deny, 2012: 509).

*Yûnus'a bu aşk kız-**gın**+ı komaz* (YED 259/8).

*Segürdümde çü diz-**gin** depredeydüm/* Halep'den *bir nefes Mısr'a gideydüm* (ÇN 1271).

*Başuna konsa devlet olma az-**gun*** (PN 202).

*Tataruz göç-**gün**+ci kavmüz bizi bil*

"Tatarız, göçebe kavimiz; bizi bil." (VN 2547).

*Şimdi şaş-**kın** ve muzdarip bir nesil (...)* (Seyfeddin, 2010: 7).

*Âlet-i cârihanın kes-**kin** tarafı* (KT- "ağız").

*Mahcubiyet ve tut-**kun**+luk+tan kurtulup serbestlenmek* (KT- "açılmak").

*Bir gözi yaşlu yıldızı düş-**kün** felek-zede* (HB W77b).

Tü. T.: "-gın+, -gin+, -gun+, -gün+, -kın+, -kin+, -kun+, -kün+"

dalgın, girgin, durgun, üzgün, baskın, yetişkin, tutkun, küskün (Ergin, 2013: 189).

*Yan-**gın** yeri de çıplak* (Hikmet, 2011: 10).

*Çünkü onlar kendilerine ayrılan kıyılarında, kayalıklarda ger-**gin** bir bekleyiş içindeydiler* (Livaneli, 2017: 71).

*Bayram, yor-**gun**+luğ+u+n+u duydu* (Ağaoğlu, 2011: 10).

*Annem babamın yanında asla üz-**gün** ya da tedirgin olmazdı* (Livaneli, 2017: 70).

*Bunlardan biri olan Sorik Ağa, Şıh Hasan kardaşımızın obasına bas-**kın** vermiş* (Bilbaşar, 2017: 20).

*Burnu kes-**kin**+di onun* (Atılgan, 2019: 173).

*Kale önündeki bulamaç yarlardan ıssızlıklar tut-**kun**+u ay hangi bakışları hülyalar gurbetine çıkarıyordu?* (Kabaağaçlı, 2014: 194).

*Kurulmamış zembereği/ küs-**kün** duruyor kamyonet* (Akın, 2004: 54).

Genellikle tek heceli fiillere gelmekle birlikte *alışkın, yetişkin, erişkin* gibi çok heceli fiillerde de ender olarak görülür. Banguoğlu (2007: 244) bu noktadan hareketle yeni türetilmiş kelimelerde ekin ilk heceye getirilmesi gerektiğini belirtir: ilişkin< *ilgin.*

1.23.c. İşlevi

ET dönemi için Clauson (2007: 194) işlevinin belli olmadığını ancak *kevgin* "hazmı güç" (<kev- "çiğnemek"+ gin) sözcüğünde görüldüğünü belirtir. Clauson'un "-gın, -gin"den ayrı olarak "-gun, -gün" şeklinde sıfat (*olgun*) ve isim (*örtgün* "istif edilmiş mısır") türeten bir ek incelediği görülür. -gın, -gin ekinde yer verdiği sözcüğün de sıfat türünde olduğu dikkate alınırsa bu ayrımın neden yapıldığı anlamlı görülmemektedir. **Gök T.** döneminde sıfat türünde sözcükler türetir: *bozkun* "bozuk" (Tekin, 2003: 91). **E. Uyg. T.**nde faili bildiren adlar ve sıfatlar yapar: *tezkin* "mülteci", *kelkin* "çok çabuk gelen". Topluluk isimleri türetir: *tergin* "topluluk", *ükgün* "yığın". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *turkun* "durgun" (Erdal, 1991: 327; Eraslan, 2012: 106; Şen, 2017: 61). **Kar. T.** döneminde geçişsiz fiillerden sıfat türünde sözcükler türetir. Bu sıfatlar bir insanı niteleyebildikleri gibi (*kaçgın, köçgün*) bir tür, özellik de bildirebilirler [*turkun* (suv), *taşkın* (suv)]. Geçişli fiillerden edilgen isimler yapar: *tutgun* "esir", *yadgun* "yayılmış". Somut isimler oluşturur: *örtgün* "tahıl yığını" (Hacıeminoğlu, 2013: 20; Erdal, 1991: 328; Taş, 2015: 132-133; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 519). **Har. T.** döneminde "fiilin belirttiği işi yapan" anlamında adlar türetir: *kaçkun* "kaçak", *azgun*. Eşya isimleri türetir: *tizgin* "dizgin". Somut adlar oluşturur: *ötgün* "gök gürültüsü", *uçkun* "kıvılcım". Yön isimlerinde görülür: *kün batgunı* "batı". Sonuç, netice bildiren isimler oluşturur: *örtkün* "harman" (Toparlı, 1998: 27; Kalsın, 2013: 104; Karagözlü, 2018: 152, 298). **Kıp. T.** döneminde "fiilin belirttiği işi yapan" anlamında isimler oluşturur: *sürgün, tutkun*. Alet isimleri türetir: *tizgin* "dizgin". Doğa olaylarıyla ilgili adlar yapar: *sepkün* "su serpintisi", *taşkın, ötgün* "gök gürültüsü". Somut isimler türetir: *uçkun* "kıvılcım", *yarkın* "parıltı" (Güner, 2013: 140-141). **Çağ. T.**nde geçişli fiillerden (*keskin, tutkun* "esir, tutsak") ve geçişsiz fiillerden (*toygun, azgun*) sıfat türünde sözcükler türetir. Bu sıfatlardan ilk gruba girenlerde pasiflik, edilgenlik; ikinci gruba girenlerde etkenlik, aktiflik anlamları göze çarpar. Doğa olaylarını anlatan isimler türetir: *yutgun* "girdap", *taşkın*. Somut adlar yapar: *uçkun* "kıvılcım" (Eckmann, 2005: 49; Argunşah, 2014: 109). **E. An. T.**nde "afet, toplumsal yıkıma sebep olan olay" isimleri türetir: *kırgun, taşgun*. Nitelik bildiren sıfatlar yapar: *yorgun, azgun*. Hastalıkla ilgili isimler oluşturur: *iç yangunı* "hararet, ateş, iç ısısı". Eşya isimleri meydana getirir: *düzgin* "süs, ziynet eşyası" (Ergin, 2018: 114, 167, 440; Önler, 1989: 110; Yılmaz vd., 2013: 1112). **Osm. T.** döneminde "miktar" bildiren sıfatlar türetir: *geçkin, aşkın*. "Durum, hâl" ifade eden sıfatlar yapar: *pişkin, ergin*. Bu sıfatlar, kişileri nitelemek için de sık sık kullanılır: *dalgın, şaşkın*. Yapılan işin adı olan sözcükler türetir: *bozgun, vurgun*. Toplumsal felaket isimleri yapmakta kullanılır: *yangın, kırgın* "veba", *taşkın*. Alet adları meydana getirir: *dizgin* (Deny, 2012: 509; Tekin, 1992: 398; Yavuzarslan, 2019: 76). **Tü. T.**nde "kişinin ruh hâlini

ya da kişilik özelliklerini" bildiren adlar yapar: *üzgün, dalgın*. Ek, geçişli eylem köklerinden edilgen anlamlı (*gergin, kırgın*), geçişsiz eylem köklerinden etken anlamlı (*bezgin, coşkun*) adlar türetmektedir. "Yaş aralığı, olgunluk" bildiren adlar yapar: *yetişkin, erişkin*. Afet veya toplumsal zarara sebep olan olay adları türetir: *salgın, taşkın, yangın*. Özel adlarda kullanılan bir ektir: *Aşkın, Seçkin* (Gencan, 2007: 262; Banguoğlu, 2007: 243; Boz, 2014: 95).

Gencan (2007: 263) -GİN+ ekiyle türemiş isimlerin -(I)k+ eki ile türemiş isimlere benzediğini ifade eder: *kırık=kırgın, bitik=bitkin*. Deny (2012: 509) de eki anlam olarak -(I)k+'lı sıfatlara benzetse de ikisi arasındaki farkı şöyle açıklar: "... -(I)k'lı sıfatlar daha çok göze görünen fizikî özelliklerini ve -kın'lı sıfatlar ise genellikle daha az görünür özellikleri ifade etmeğe yarar."

Korkmaz (2014: 152), fiilin gösterdiği işin tamamlanmış olduğunu, bu bakımdan anlamca -mIş+ isim-fiil ekine yaklaştığını belirtir: *bezgin=bezmiş, bitkin=bitmiş*.

1.24. -güt+

1.24.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.24.b. Biçimi

Ek, tarihî dönemlerde kullanılmamış olup günümüzde de tek sözcükte görülen tek biçimli bir ek durumundadır.

Tü. T.: "-güt+"

örgüt (Uzun, 2016: 154).

1.24.c. İşlevi

Tü. T. döneminde "işin sonucunda ortaya çıkan ürünü" işaret eden bir ad oluşturmuştur: *örgüt* (Uzun, 2016: 154).

1.25. -I+

1.25.a. Kökeni

Deny (2012: 518) gırtlak ünsüzünü kaybetmiş "-ık" eki ile ilişki kurar: *ölü(k)*.

Tekin (1992: 85) ve Eraslan (2012: 104) "-a+, -e+, -ı+, -i+, -u+, -ü+" eklerini bir arada değerlendirmişlerdir. Tekin (1992: 85) ekleri zarf-fiil ekleri içerisinde ele

almış, Eraslan (2012: 104) da "Eski bir ek olup muhtemelen zarf-fiil ekiyle aynıdır. Kalıplaşarak fiilden isim yapma eki durumuna geçmiştir." ifadesine yer verir.

Ergin (2013: 192), Gencan (2007: 265) ve Banguoğlu (2007: 244) ekin eski "-iğ" fiilden isim yapma ekinden geliştiğine yer vermişlerdir: *uluğ> ulu, ölüğ> ölü.* Ergin (2013: 192) bu ek ile türeyen sözcüklerin bazılarının baştaki "g, g"si düşmüş -gu, -gü ile yapıldığını belirtir: k*o*rk*u*< k*o*rk-g*u*.

1.25.b. Biçimi

Gök T.: "-i+, -ı+, -u+, -ü+"

egri "eğri", *kalı* "kalıntı, artık", *ulayu* "ayrıca, ilaveten", *ölü* (Tekin, 2003: 91; Şirin, 2015: 118).

*Yarış yaz-**ı**+da on tümen sü terilti*

"Yarış ovasında yüz bin asker toplandı." (T 36).

*(...) (ä)g-(i)r-**i** t(ä)bä (a)gı buŋ(u)z k(ä)lürti* (T 48).

*(...) tor-**u** öl-**ü** yorıyur ertig*

"(...) öle yite (yorgun argın) gidiyordunuz!" (Kül T.G36).

E. Uyg. T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

kalı "artan", *tüketi* "tamamen" (<tüke-t- "tamamlamak, tüketmek"+ i), *tolu* "dolu, bütün", *bütürü* "hepsi, tamamıyla" (<bütür- "tamamlamak, bitirmek"+ ü) (Eraslan, 2012: 104; Ayazlı, 2012: 347; Elmalı, 2016: 100, 207).

*Yıgıg taŋlayu esirkäyü ıglayu tägra tol-**ı** tururlar erti*

"Şarkıyı beğenen, acıyan ve ağlayan (insanlar), etrafı doldurup duruyorlardı." (İKP LXXI).

*(...) (elig) beg y(a)rlıgın vedangasare bramanka t(üzü) tüke-t-**i** sözlediler*

"(...) hükümdarın buyruğunu Vidaŋgasara (adlı) brahmana eksiksiz söylediler." (DSKP 4233-4235).

*(...) inçip ardinilig agılıklar üza tol-**u** adgü adramlar üza tükallig kılu tagingay m(a)n*

"(...) hiçbir şekilde bitmez tükenmez hazinelerle kusursuz kazançlar (erdemler) elde edeceğim." (AY 1066).

*Bütür-**ü** umasar sizler yetinç uguşuŋuzları birle yok yodun kılur m(e)n*

"Halledemezseniz (gelecek) yedi neslinizle birlikte sizi ortadan kaldırırım, dedi." (DSKP 1195-1196).

Kar. T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

adrı "iki parçası bulunan şey, çatal değnek, buğday temizlemek için kullanılan alet", *köni* "doğru" (<kön- "doğrulmak"+ i), *tolu* "dolu", *örü* "yukarı" (Dilaçar, 2016: 65, 130; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 63).

*Er topıknı ad(ı)r-**ı** bile tuldı*

"O, topa çatal değnekle vurdu." (DLT 275).

*(...) sen ötrü kön-**i** yolga kirdiŋ toŋa*

"(...) sen bu sayede doğru yola girdin." (KB 36).

*Kugu kırtışı boldu dünya tol-**u***

"Kuğu görünüşlü oldu bütün dünya." (KB 4943).

Ör-***ü*** *turuglı kıldı* (KT-SKT 196v/3).

Har. T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

yarı, tegi "değin, kadar", *dolu, süŋü* "süngü" (Toparlı-Argunşah, 2018: 56; Yüce, 2014: 35; Eckmann, 2014: 49).

*Ayişe razha öz yar-**ı** birle ezdi taqı Peygambar 'as'nuŋ mübarek tişleringe sürt(t)i* "Ayşe yarısını ezdi ve peygamberin mübarek dişlerine sürttü." (NF 90/6).

*Tevük Irakka teg-**i** barmış*

"Filan Irak'a kadar gitmiş." (İML 75B).

*Toldurdı sagrakını, dol-**u** sagrak*

"Bardağını doldurdu, dolu bardak." (ME 24/7).

*(...) qıyamatqa teg(i)r-**ü** saŋa duruz u sena aygaylar*

"(...) kıyamete kadar sana selam verip seni övecekler." (NF 10/9).

Kıp. T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

ayrı, süŋi "süngü, mızrak" (<süŋ- "mızraklamak"+ i), *korku, ölçü* (Argunşah-Güner, 2015: 340, 362, Toparlı, 2017: 73, 121).

*Ay(ı)r-**ı** agaçtan yav tamar*

"Çatal ağaçtan yağ damlar." (CC 60a7).

*(...) çekse iki elini barmakları ucına teg-**i**+n reva bolur* (İMS 126a).

*Takı magat imin kılur erdi anı Teŋri Te'ala kork-**u**+dan takı 'azabden*

"Tanrı teala ve azap korkusu onun her zaman güvenilir olmasını sağladı." (İMS 72a).

Aşık*larnı ma'şuk öltürüptür öl-**ü**+ler+den kilür mi hergiz* avaz (GT 10/2-3).

Çağ. T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

katı, egri, ayru, süñü "süngü, mızrak" (Eraslan, 2015: 211; Şavk, 2011: 73).

*Budandugında agaç kat-**ı** çog olur engûr*

"Budandığında ağaç güçlenir; üzüm, budandığında çoğalır." (AD XXIV/32).

*Lale kibi zahir eyleben körk/eg(i)r-**i** koyuban kızıl teri börk* (LM 446).

*Bir gonçe-i handandın ay(ı)r-**u** könlide kalgan harharın körgüzüptür*

"Gülen bir goncadan ayrı kalınca gönlünde kalan sıkıntıyı göstermektedir." (MN T217).

*Niçege tig(ü)r-**ü** tizgünür-sin uşbu bağ u bustana* (ŞHD 110b3).

E. An. T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

tolı, süri, buru "sancı" (<bur- "etrafında çevirmek, burmak"+ u), *örü* (Ergin, 2018: 75, 234, 175, 185, 276; Önler, 1989: 98).

*(...) katı-**ı** yagmura beŋzer münafıklar hali (...)* (SKT 3b).

*Gördiler bir sür-**i** kaz oturur.* (DK D272).

*Âdem-iseñ andan ayr-**u** olmagıl* (MT 4).

*(...) şöyle kaynadalar ki üç ül-**ü**+de bir ül-**ü**+s+i kala* (EM P95).

Osm. T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

tartı, kesi, doğu, ölü (Deny, 2012: 518).

(...) gam okları mustaf'ilün, la top+tol-**ı** *mafa'iu (...)* (MU 151).

*Koyup togrı yolı egr-**i** giderem* (ÇN 61).

*Senün kok-**u**+n+dan eyü gül bostân içinde bitmeye* (YED 3/6).

*Ve arpacılar (...) ölç-**ü**+si+n alalar ki aldugumuz kile ile satarız dimege mecal bulalar* (HB W97b).

Tü. T.: "-ı+, -i+, -u+, -ü+"

çatı, çeki, duyu, gömü (Mansuroğlu, 1960: 11).

*(...) dayımın çağ(ı)r-**ı**+s+ı+y+la babamın yolu bu adaya düşmüş* (Livaneli, 2017: 12).

*(...) 1990'da Kütüphanecilik Bölümü öğrencilerinin, okuyan bir toplum için sunduğu öner-**i**+ler arasında şu da var (...)* (Akın, 2004: 81).

*Bir gün, içleri çorba dol-**u** karavanaları taşıyan askerler (...) geçiyorlardı* (Kabaağaçlı, 2014: 25).

*O zaman Bayram, kamyonun bir koyun sür-**ü**+s+ü+n+ü biçilmekten koruduğunu, kendisini de kolladığını anladı* (Ağaoğlu, 2011: 102).

1.25.c. İşlevi

Gök T. döneminde yer isimleri oluşturur: *yazı* "ova, bozkır". Sıfat türünde sözcükler yapar: *egri* "eğri". Somut adlar oluşturur: k*alı* "artık" (Tekin, 2003: 91). **E. Uyg. T.** döneminde zamir (*sayu* "her bir, herkes") ve sıfat (*alku* "bütün, hep", *yaraşı* "uygun, münasip") görevli sözcükler türetir. Bağlaç türünde sözcükler yapar: *azu* "veya, yahut". Zaman anlamı taşıyan isimler oluşturur: *uzatı* "sürekli, daima", *turkaru* "uzun müddet, daima" (Elmalı, 2016: 60, 62, 79; Paçacıoğlu, 2016: 745; Tekin, 2019: 10, 11). **Kar. T.**nde yer [*yazı* "ova, bozkır", *oprı* "dere, çukur" (<opur- "oymak, aşındırmak"+ ı)] ve doğrultu, yön [k*u*dı "aşağı, boyunca", *yüzläŋü* "kıble" (<yüzläŋ- "yüz çevirmek, yönelmek"+ ü)] bildiren isimler yapar. Sıfatlar türetir: *yahşı* "güzel", *köni* "düz, doğru". Alet, eşya isimleri oluşturur: *adrı* "iki uçlu değnek, buğday temizlemek için kullanılan alet", *ağı* "bir tür ipek kumaş, bu kumaştan yapılan elbise" (<ağ- "yükselmek, çıkmak"+ ı). Miktar bildiren adlar meydana getirir: *bütrü* "tamamıyla, hepsi" (<bütür- "bitirmek, tamamlamak"+ ü), *tolu* "dolu". Zaman anlamlı kelimeler oluşturur: *aşnu* "önce" (<aşun- "öne geçmek, önce gelmek"+ u), *tutaşı* "daima, her zaman" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 541; Nalbant, 2008: 127; Dilaçar, 2016: 79, 126, 130; Paçacıoğlu, 2016: 80, 164, 480; Kök, 2004: 480, 622, 691; Köse, 2018: 438). **Har. T.** döneminde edatlar türetir: *tegrü, tegi* "dek, değin". Zarf türünden sözcükler yapar: *ulaşu* "daima, devamlı", *örü* "ayakta, dik". Alet, eşya isimleri oluşturur: *süŋü* "süngü", *türü* "bir tarım aracı, bel" (<tör- "kazmak, kurcalamak"+ ü). Yapılan hareketin sonunda ortaya çıkan ürünü gösteren isimler meydana getirir: *umru* "yumru, yumruk". İnsan vücudunun bölümleriyle ilgili adlarda görülür: *egri* "gamzenin olduğu bölüm". Yer isimleri yapar: *yazı* "ova" (Eckmann, 2014: 7, 49, 166, 302; Toparlı-Argunşah, 2018: 56; Paçacıoğlu, 2016: 676; Karagözlü, 2018: 90, 112, 148, 306). **Kıp. T.** döneminde soyut (*korkı*) ve somut (*koŋşı*) isimler yapar. Yer adları oluşturur: *yazı* "çöl, sahra". Ölçü, miktar bildiren isimlerde görülür: *yarı, tolu* "dolu". Alet, eşya isimleri türetir: *süŋi* "süngü, mızrak", *bişi top* "kiremit". Sıfat türünde sözcükler yapar: *yaşuru* "gizli" (<yaşur- "gizlemek"+ u), *bişi* "olgun, pişmiş". Edat görevli sözcükler türetir: *tigrü* "değin, kadar", *tagı* (Karamanlıoğlu, 1989: 40, 48, 81; Argunşah-Güner, 2015: 442; Toparlı, 2017: 78, 95, 109, 121, 201, 239, 313). **Çağ. T.** döneminde soyut isimler meydana getirir: *korhu* "korku". Eşya adları türetir: *süñü* "süngü, mızrak", *örtü*. "İşin sonunda ortaya çıkan durumu" gösteren adlar oluşturur: *ayrı*. Yer adları yapar: *yazı* "ova,

düzlük", *örü* "sınırlandırılmış yer". Bağlaç türünde sözcükler meydana getirir: *takı* "ve, dahi". Yiyecek isimleri oluşturur: *pişi* (Akdoğan, 1988: 233, 277, 518, 596; Paçacıoğlu, 2016: 507; Karasoy, 1998: 680; Argunşah, 2014: 145; Durgut, 1995: 203). **E. An. T.** devrinde "işin sonucunda ortaya çıkan durumu" ifade eden adlar yapar: *ayru, şaşı.* Soyut adlar türetir: k*orhu* "korku", *bilü* "bilgi". Miktar bildiren isimler oluşturur: *yarı, dolu.* "Yapılan işin adı" olan isimler türetir: *satu* "ticaret". Zarf türünden sözcükler yapar: *örü* "ayakta, kalkık" (<ör- "yükselmek"+ ü). Yer isimlerinde görülür: *yazı* "düzlük, ova". Yön adları yapar: *batı.* Alet, eşya isimleri meydana getirir: *dartu* "tartı", *kapu* "kapı" (Ergin, 2018: 75, 114, 161; Yavuz, 2017: 130, 147, 190; Canpolat-Önler, 2016: 171; Ersoy-Can, 2017: 131, 138; Küçük, 2014: 150, 152; Yılmaz vd., 2013: 643). **Osm. T.** döneminde alet, eşya isimleri yapar: *tartı, kapı.* Soyut adlar türetir: *korku, sanı.* Sıfatlar oluşturur: *turu* "duru", *dolu, şaşı.* Yön adları yapar: *doğu, batı.* "İşin sonucunda ortaya çıkan ürünü" gösteren isimler oluşturur: *ölçü, yapı.* Topluluk adları türetir: *sürü.* Miktar bildiren adlar yapar: *yarı, çeki.* İkilemelerin kuruluşunda yer alır: *çeki düzen, konu komşu* (Deny, 2012: 518-519; Tekin, 1992: 336; Hengirmen, 1983: 108, Yavuzarslan, 2019: 52, 65, 137, 204). **Tü. T.**nde nesne isimleri oluşturur: *çatı, takı.* Yön adları türetir: *doğu, batı.* Terim anlamlı sözcükler yapar: *açı, artı.* Fiilin belirttiği işin sonucuna yönelik isimler meydana getirir: *çağrı, veri.* Yiyecek isimleri yapar: *pişi.* Sıfat türünde kelimeler türetir: *aşırı, şaşı* (Gencan, 2007: 266; Boz, 2014: 95, GTS). Banguoğlu (2007: 245) ekin çoğunlukla tek heceli sözcüklere geldiğini, çok heceli sözcüklerde genelde -ir- ve -dir- eklerinden sonra kullanıldığına dikkat çekmiştir: *eğri< eğ- ir- i, saldırı.*

1.26. -ICI+

1.26.a. Kökeni

Mansuroğlu'na (1960: 343) göre ek, fiilden isim yapım eki "-gu, -gü" ile isimden isim yapım eki "+çı, +çi"nin birleşmesiyle oluşmuş ve "-guçı, -güçi> -ucu, -ücü> -ıcı, -ici" şeklinde gelişmiştir.

Deny (2012: 476) -ICI+ ekinin Doğu Türkçesinde "-küçi" ekine karşılık geldiğini, bu ekin ise "-kü" ile "-çı" eklerinin birleşimiyle oluştuğunu ifade eder.

Timurtaş'a (1992: 134) göre ek, Eski Türkçedeki "-ıg-çı, -ig-çi" eklerinin birleşimiyle oluşmuştur.

Ergin (2013: 191) ekin Eski Türkçede "-ı-ġçı, -i-ġçi" ve "-ġuçı, -ġüçi" biçimlerinde bulunduğundan hareketle fiilden isim yapma eki "-g+, -ġ+" ve "-ġu+, -ġü+" ile isimden isim yapma eki "-çı+, -çi+"nin birleşiminden meydana geldiğini ifade eder.

Hatiboğlu (1974: 75), Gülensoy (2010: 534) ve Kahraman (2009: 54) fiilden isim yapan -I+ ekinin isimden isim yapan +CI+ ekiyle kalıplaşması sonucu oluştuğunu belirtirler.

Korkmaz (2014: 153) Kaşgarlı Mahmut'un *Divanu Lügat'it-Türk*'te +ÇI'nın addan ad, -gu'nun fiilden fiil yapan bir ek olduğunu söylemesinin ekin "-gUçI"dan geldiğini açıkladığını savunur. Ancak fiilden fiil yapan bir ek ile addan ad yapan bir ekin nasıl birleştiği konusu açıklanmamıştır.

Hacıeminoğlu (2000: 32) Kıpçak Türkçesi döneminde +CI+ ekinin genellikle fiilden isim yapma eki "-gu+, -gü+"den sonra geldiği için "-gUCI+" şeklinde birleşik bir ek görünümü aldığını belirtir. Ancak ekin aslen +CI+ içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.

Karamanlıoğlu (1994: 39) ve Güner (2013: 142) "-(ı)ġçı, -(i)gçi> -ıçı, -içi"; "-ġuçı, -güçi> -uçı, -üçi" olmak üzere iki farklı ek şeklinde incelemişlerdir.

Clauson (2007: 192) "-gu, -gü ekiyle -çı/-çi ekinin birleşmesiyle oluşmuştur." ifadesine yer vermiştir.

Argunşah-Yüksekkaya'ya (2014: 328) göre ekin oluşumu "-GU+çI, -g+çI" şeklindedir.

1.26.b. Biçimi

Ergin (2013: 191) ekin biçimsel gelişimini şöyle açıklar: Ek, Eski Türkçe döneminde -IgçI, -gUçI şekillerindeydi. Batı Türkçesinde ekin sonundaki ve başındaki "g"ler düşmüş, ek E. An. T. dönemine -uçı, -üçi şeklinde girmiştir. Zamanla "ç" sedalılaşıp yuvarlak ünlüler düzleşinde ek -ICI+ şeklini almıştır.

Gök T.: "-guçı+, -güçi+"

ayguçı "kağan danışmanı, sözcüsü", *bidgüçi* "savaş dansı yapan er" (Tekin, 2003: 90).

*Bark it-**güçi** b(e)d(i)z y(a)r(a)t(ı)gma bit(i)g t(a)ş it-**güçi** t(a)bg(a)ç k(a)g(a)n k(a)g(a)n çık(a)nı ç(a)n s(e)nün k(e)lti*

"Türbe yapımcısı, süsleme sanatçısı (ve) kitabe taşı ustası (olarak) Çin imparatorunun yeğeni General Çang geldi." (Kül T.K13).

E. Uyg. T.: "-guçı+, -güçi+"

alkguçı "hırsız", *ölürgüçi* "cani, katil" (Elmalı, 2017: 84, 111).

*Monı (körü)p ogulanım(ı)znı alk-**guçı** kim*

"Yaşadıklarımızı görüp çocuklarımızı mahveden hangi hırsızdır?" (DSKP 1470-1471).

*Ün eş-id-**güçi** tip atantı*

"Ses işiten diye adlandırdı." (KİP 4a).

Kar. T.: "-ġuçı+, -ġüçi+, -kuçı+"

ķıyġuçı "sözünde durmayan", *bilgüçi* "bilici", *çapkuçı* "yağmalayıcı, hırsız" (Taş, 2015: 137; Bice, 1993: 142).

*Resul erni otka yüzin at-**guçı** til ol tidi*

"Resul 'İnsanı yüzükoyun ateşe atan dildir. dedi." (AH 159-160).

*Bu sözlerge yol ber-**güçi** Hâdi rehber* (DH H60).

*Elmas polâd kılıç kurnı çap-**kuçı**+lar*

"Elmas, çelik kılıç kuşağını yağmalayanlar." (DH H111).

Har. T.: "-guçı+, -güci+, -güçi+, -uçı+, -üçi+, -ıçı+, -içi+"

tutguçı "tutan", *istegüci* "isteyen", *bitigüçi* "yazıcı", *yuguçı* "yıkayıcı", *aş (leş) yi-yüçi* "akbaba", *yazıçı* "yazıcı", *ton tikiçi* "terzi", *biyiçi* "dansçı" (<biyi- "dans etmek"+çi) (Eckmann, 2014: 22, 92, 97; Toparlı-Argunşah, 2018: 90; Yüce, 2014: 69; Karagözlü, 2018: 145, 275; Ünlü, 2012: 28).

*Elig tut-**guçı**-sen arıg bir ü bar tutulmışda kayu katıg bir muna*

"Sen, nerede sıkıntıya düşmüş birisi varsa onun elini samimi bir biçimde tutan 'Bir ve Var' Allah'sın. (MM 1).

*Ol habar iste-**güci**, bu savnı yaşrun soralayu*

"O haber isteyici, bu haberi gizlice soruşturuyor." (ME 182/8).

*Peygambar 'as biti-**güçi**+ke buyurdı kim (...)*

"Peygamber yazıcıya buyurdu ki (...)" (NF 78/12).

*Bu sahra yer turur, heç kimerse yoq yug-**uçı** taqı yoq kefen taqı yoq*

"Bu çölde kimse yok, yıkayıcı yok, kefen dahi yok." (NF 130/8).

*Ya Ali sen taqı menim halifam turur-sen, ümmetim üze taqı hem yaz-**ıçı** sen*

"Ya Ali, sen dahi benim halifemsin, hem de ümmetim üzerine yazıcısın." (NF 137/13).

*Ton tik-**içi***

"Terzi" (İML 128A).

Tañrıdan korkuñuz *kim Tañrıñuz sakla-y-**ıcı** ola* (KE 219a3).

*İy gökleri dön-dür-**ici** ümize dut göñlümi* (KE 208b1).

Kıp. T.: "-kuçı+, -guçı+, -gıçı+, -giçi+, -güçi+, -ıcı+, -içı+, -uçı+, -uçu-, -içi+, -üçi+"

atkuçı "atıcı", *alguçı* "alıcı", *kılgıçı, söwündürgiçi, bilgüçi, arıdıcı* "temizleyici", *ırlayıçı* "şarkıcı", *çaluçı* "çalgıcı", *okuyuçu, késiçi, kütüçi* "çoban" (Karamanlıoğlu, 1989: 168; Toparlı, 2017: 217; Güner, 2013: 142; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328; Hacıeminoğlu, 2000: 32).

*Ey*a ok *at-**kuçı** yahşı sakışlap (...)* (GT 338/7).

*(...) menim kullarumdan köp şükr kıl-**gıçı*** (GT 5/1).

*Öç al-**guçı*** "intikamcı, öç alıcı" (CC 66a7b).

*Basa ınanır men tir-giz-**giçi** Bey Arı Tınga, kim Ata Ovuldan öne durur*

"Sonra Baba ve Oğul'dan türeyen, hayat verici, Rab, Kutsal Ruh'a inanıyorum." (CC 74b).

*Balıkdın ayga tigrü bil-**güçi** ol* (HŞ 2855).

*Koş-**içı** şeir* "şair" (CC 66a33b).

Meger bagdad içinde bir zarif ir kızın *başmak tik-**içi** irge birdi* (GT 156/9).

*(...) kerekse zinaçi bolsun, kerekse çakır iç-**içi** bolsun, kerekse* kan *tök-**üçi** bolsun (...)* "(...) gerek zinacı olsun, gerek içki içen olsun, gerekse katil olsun (...)" (İMS 28b).

*(...) takı anlarnıŋ oku-y-**uçu**+lar+ı riy*a *üçün takı süm'a üçün bolgay tep*

"(...) dahi onların okuyucuları daima ikiyüzlülük ve gösteriş için olmaktadır." (İMS 294b).

Çağ. T.: "-ġıçı+, -ġuçı+, -güçi+, -kuçı+, -küçi+, -ıcı+, -ici+, -ucı+"

alġıçı "alıcı", *asraġuçı* "saklayıcı, koruyucu", *degüçi* "deyici, hikayeci", *alıp sat-kuçı* "alıp satıcı, tüccar", *bitküçi* "yazıcı", *alıcı, yiyici, dutucı* (Eckmann, 2005: 101; Argunşah, 2014: 109).

*Anıñ bile hezl kıl-**guçı**+lar Melik-i gav dirler* (MN T108).

*Yok yok ki bu dud ahı erdi/ ört-en-**güçi** cismi kahı erdi* (LM 968).

*Eşit-**küçi** bildi kim ne-dür hal* (LM 1257).

*Didüm/ Yidi iklîm al-**ıcı** sultan gelür* (AD XXXVII/4).

*Hayrı uçmag-ıçun iden kim olur/ Bir ribâ yi-y-**ici***

"Hayrı cennete gitmek için yapan kişi bir haran yiyicidir." (AD LXIIA/15).

*Dahı bir şeh bulınmaz sencileyin/ Dut-**ucı** (…) dîn*

"Senin gibi dinini tutan bir padişah bulunmaz." (AD tk2/6).

E. An. T.: "-ıcı+, -ici+, -ücü+, -içi+, -ucı+, -üci+, -içi+, -üçi+"

satıcı, içici, güdücü "çoban", *alıçı, sokucı, öldürüci, biliçi, ögüçi* "övücü", *getürci* "getirici" (Timurtaş, 1992: 134; Ergin, 2018: 73; Yavuz, 2017: 54, 182; Canpolat-Önler, 2016: 28, 36).

İlk ünlünün uyuma girmesi bu dönemde başlamıştır (Kartallıoğlu, 2011: 174). Gülsevin (2011: 137) ekin ünlülerinin genellikle düz olduğunu, *ḳoparucı, ḳorḳucı* gibi sayılı örnekte ilk ünlünün yuvarlak olduğunu belirtir.

*Eydür âhir cân al-**ıçı** cânuñuz alıcak*

"Sonunda can alıcı canımızı alacak." (MT 864).

*Tâzi bin-**içi** vü atlas gey-**içi***

"Tazıya binen, atlas giyen." (MT 118).

*Oğuz biglerini bir bir atından yık-**ıcı** (…) yetdi* (DK V66).

*Başladum adıyla Tañrı Ta'ālā'nuñ ki rızḳ vėr-**ici**+dür ve raḥmet ėd-**ici**+dür* (SKT 1b).

*Bular bir yavu kılınmış güd-**ücü**+süz koyun sürüsi gibiyidi* (KE 689/11).

*Anuŋ tütüninden sok-**ucı** canavarlar kaçar* (EM P13b12).

*Ve eger öl-dür-**üci** otlar içseler ol sögüt suyın içüreler ziyanı def'ola* (EM P22b15).

*Kendüzin yavlak ög-**üçi** er imiş* "Kendisini çok öven kişi imiş." (MT 2922).

Osm. T.: "-ıcı+, -ici+, -ücü+, -üci+, -ucu+, -ucı+"

yırtıcı, geçici, görücü, göstericü, koruyucu, sorucı (Deny, 2012: 475-476; Kartallıoğlu, 2011: 177; Develi, 2017: 79; Tatcı, 1998: 113).

*Nasibe irmedi hiç bir uludan/ Kefen soy-**ıcı**+lar dünle ölüden*

"Geceleyin ölünün kefenini soyanlar, hiçbir uludan nasibini alamadı." (ÇN 1026).

*(…) bil-**ici**+rek imiş gibi ve dahi bunlara benzer ne var(i)se* (MU 25).

*Sor-**ucı** gelür yir yırtup sorar Tanrı'n kimdür diyü* (YED 72/4).

*Sev-**üci**+ler+den bu sözi işidür* (VN 2178).

*Buyur-**ucu**, emredici* (KT- "amir").

*Her gün evden gör-**ücü** gittiler* (Seyfeddin, 2010: 21).

Tü. T.: "-ıcı+, -ici+, -ucu+, -ücü+"

sızıcı, ezici, susturucu, sürücü (Çotuksöken, 2011: 82; Demircan, 2005: 69).

*Yumuşa-t-**ıcı** reklamından Borissia Dortmund futbol takımı taraflarının ellerine kadar birçok alanda görürüz oyuncak ayıyı* (Akın, 2004: 61).

*Dayım bütün bunları kim bilir ne kadar zengin ve sürükle-y-**ici** bir dille iletirdi size* (Livaneli, 2017: 12).

*Uç-**ucu** kanatlardan kat kat güçlü (...) öter* (Kabaağaçlı, 2014: 8).

*Sür-**ücü**+s+ü+n+e göre balrengi olan Mercedes, sabırsız, nerdeyse son bir atılımla hızlandı* (Ağaoğlu, 2011: 1).

1.26.c. İşlevi

Gök T.de meslek bildiren adlarda görülür: *ayguçı* "kağan danışmanı, sözcüsü", *bark itgüçi* "mimar". "Bir işi maharetle yapanı" bildiren adlar türetir: *bidgüçi* "savaş dansı yapan er" (Tekin, 2003: 90; Şirin, 2015: 352). **E. Uyg. T.** döneminde "işin yapıcısını" gösteren isimler oluşturur: *alkguçı* "hırsız", *ölürgüçi* "cani, katil" (Elmalı, 2017: 84, 111). **Kar. T.**nde "özellik, nitelik" bildiren sıfatlar yapar: *yėrgüçi* "yeren, hakir gören", *tepsegüçi* "haset eden, çekemeyen". "Mesleğin yapıcısını" işaret eden adlarda görülür: *tapġuçı* "hizmetçi", k*olguçı* "dilenci". "Fiilin bildirdiği işi yapmakta usta olan kişiyi" ifade etmek için kullanılır: *mingüçi* "binici", *urġuçı* "yenen, yenmiş olan" (Taş, 2015: 137-139; Kök, 2004: 466). **Har. T.** döneminde "mesleğin yapıcılarını" gösteren isimleri yapar: *agaç yonıçı* "marangoz", *ton tikiçi* "terzi". Hayvan adları türetir: *sümüriçi* "sülük", *aş (leş) yiyüçi* "akbaba". "Fail" bildiren isimler meydana getirir: *tutguçı* "tutan", *istegüci* "isteyen" (Eckmann, 2014: 22, 92, 97; Toparlı-Argunşah, 2018: 90; Yüce, 2014: 69; Karagözlü, 2018: 125, 145, 267, 275, 303). **Kıp. T.** döneminde "işi, mesleği icra eden kişiyi" ifade eden adlar oluşturur: *yonġuçı* "marangoz", *tapuçı* "hizmetçi". Niteleme sıfatları türetir: *çaḳuçı* "iftira eden", *késici* (Güner, 2013: 142). **Çağ. T.**nde "işi yapan varlığı" ifade eden isimler türetir: *oḳuġuçı* "okuyan, okuyucu", *bėrgüçi* "verici". Bu sözcüklerde "süreklilik, alışkanlık hâline getirme" özellikleri görülür. "Fiilin bildirdiği işi meslek olarak yapan kişiyi" karşılayan adlar türetir: *bitküçi* "yazıcı", *satkuçı* "satıcı". Nitelik belirten sıfatlar yapar: *yaḳguçı* "yakıcı", *yırtġuçı* "yırtıcı" (Eckmann, 2005: 101; Argunşah, 2014: 109). **E. An. T.** döneminde "bir işi maharetle yapan, alışkanlık hâline getiren" anlamında sözcükler türetir: *yapucı, saklayıcı.* Mesleği icra eden kişi adları yapar: *dilenici, satıcı.* Kişilik özelliği ifade eden isimler türetir: *barışmayıcı* "geçimsiz", *başarıcı.* Varlıkların niteliklerini gösteren sıfatlar meydana getirir: *bisleyici, kesici.* Hayvanların beslenme alışkanlıklarını yansıtan terimler türetir:

yırtıcı (Timurtaş, 2012: 81; Gülsevin, 2011: 137; Şahin, 2015: 56; Yılmaz vd., 2013: 640, 642, 415). **Osm. T.** döneminde "özellik" bildiren sözcükler yapar: *ḳorḳıdıcı, usandurıcı.* "Mesleğin yapıcısı" anlamına gelen adlar türetir: *sürici, ḳapıcı.* "İşi ustalıkla yapan kişi, alışkanlık hâline getirmiş kişi" manasında isimler oluşturur: *aldadici, dolandürici.* Hayvan bilimi ile ilgili terimler türetir: *yırtıcı* (Kartallıoğlu, 2011: 176-178; Yavuzarslan, 2019: 39). **Tü. T.**nde fiillerden "eylemin belirttiği işi yapan kimse" anlamında sıfatlar meydana getirir: *yönetici, üretici.* "Fiilin bildirdiği işi meslek olarak yapan kimseyi" ifade eden sözcükler yapar: *bakıcı, sürücü.* "Belirtilen işi yapan eşya, aleti" karşılayan adlar türetir: *çekici, yazıcı.* Özellik belirten sıfatlar yapar: *akıcı* (konuşma), *boğucu* (hava) (Hatiboğlu, 1974: 77; Korkmaz, 2014: 154; Çotuksöken, 2011: 82).

Timurtaş (1992: 134) ilgili eki işlev olarak -An+ sıfat-fiil ekine benzetmektedir. Deny (2012: 475) -ICI+ ekiyle oluşturulmuş sıfatların geniş zaman sıfat-fiillerindeki anlama yaklaştığını belirtir. Ancak Gülsevin (2011: 137) bu görüşe karşı çıkarak fiilden isim yapan ekler ile sıfat-fiil ekleri arasındaki temel farkın "zaman" kavramı taşıyıp taşımamaları olduğunu belirtir ve -ICI+'nın zaman kavramı taşımadığını ifade eder. Bir diğer farklılık olarak sıfat-fiillerin olumsuzunun -mA- ile, -ICI+ ekinin olumsuzunun *değil* ile yapıldığını söyler.

1.27. -(I)CIk+

1.27.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.27.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili eke rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-çug+, -çuk+, -çük+"

sunçug "döşek, şilte", *olurçuk* "oturak, oturacak yer" (<olur- "oturmak"+ çuk), *bürünçük* "kadın örtüsü" (Erdal, 1991: 357-358).

*(...) sun-**çuk** isiç bukaç burnaç etüzlüg erür* (Maitr 73/33).

Kar. T.: "-çuk+, -çük+"

mançuk "eğere takılan torba vb. şeyler", *bürünçük* "baş örtüsü" (Erdal, 1991: 357; Nalbant, 2008: 117).

*Man-**çuk***

"Eğere takılan torba, heybe gibi şeyler" (DLT 239).

*Uragut bür-ün-**çük** urundı*

"Kadın yaşmak örtündü." (DLT 109).

Har. T.: "-çuk+, -cuk+, -cük+"

kabarçuk, bürüncük, kıvırcuk (Eckmann, 2014: 226; Yüce, 2014: 109; Kalsın, 2013: 99).

*(...) taqı kabar-**çuk**+lar bolup etleri çüridi* (NF 331/1).

*(...) bür-ün-**cük** örtdi tişige*

"(...) kadına örtü örttü." (ME 81/1).

*Kıvır-**cuk** kıldı saçnı* (ME 70/5).

Kıp. T.: "-çık+, -çuk+, -çük+"

ançık "merdiven" (<agın- "yükselmek"+ çık), *kabarçuk, bürünçük* "örtünmek için kullanılan örtü" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 327; Toparlı, 2017: 79, 80). Argunşah-Yüksekkaya (2014: 327) *ançık* "merdiven" sözcüğünde ilgili ekin var olduğunu belirtmiş ancak Mohammad (2018: 80) ünlü uyumuna aykırı olarak daima yuvarlak ünlülü kullanıldığına yer vermiştir. İncelenen eserlerde dar ünlülü hangi bir biçim örneklenememiştir.

*Eger sıyrılsa bir kabar-**çuk** aksa ondan suw (...) abdast bolur (bozulur)*

"Eğer bir kabarcık sıyrılsa ve ondan su aksa abdest bozulur." (İMS 94a).

*Ve eger bir hatun mes*h k*ılsa bürün-**çük**+ü+i üze (...)*

"Ve eğer bir kadın örtüsü üzerinden mesh etse (...)" (İMS 92a).

Çağ. T.: "-çuk+, -çük+"

kabarçuk "kabarcık, sivilce", *süpürçük* "çöp, süprüntü" (Turan, 2019: 25, 36).

K*abar-**çu**k boved* a*bile bi-gum*an (NK 109b).

*Süpürgü süprük u süprek heme süpür-**çük** niz* (NK 94a).

E. An. T.: "-cuk+"

kabarcuk (Canpolat-Önler, 2016: 86).

*(...) görklü yüzlü ve kıvır-**cuk** saçlu ve ala gözlüyidi (...)* (KE 222/6).

Osm. T.: "-cık+, -cik+, -cük+ -çük+"

kıvırcık, emcik "meme", *bürümcük, bürçük* "lüle lüle" (Yavuzarslan, 2019: 161, 165, 306, 371).

*Ca'd: sz.Ar. Kıvır-**cık** saç* (KT- "ca'd").

*Em-**cik**: meme, sedy, pistân* (KT- "emcik").

*Pek ince tül, tülbent, bürü-m-**cük*** (KT- "gaz").

*Bür-**çük**: Burulmuş, bükülmüş, lüle lüle* (KT- "bürçük").

Tü. T.: "-cık+, -ücük+"

kabarcık, öpücük (Çotuksöken, 2011: 55).

*Kendini zorlayıp bu basbayağı, kişiliksiz burnu, bu kıvır-**cık**+lığ+ı+n+ın yapmalığı belli kumral saçları teyzesininkilere benzetmek istedi* (Atılgan, 2019: 172).

1.27.c. İşlevi

Ekin tarihî dönemlerde görülen temel işlevi "eşya, alet" isimleri ve "ürün, sonuç" bildiren adlar yapmaktır. **E. Uyg. T.** devrinde alet-eşya isimleri oluşturur: *bürünçük, olurçuk* "oturak" (Erdal, 1991: 357). **Kar. T.**nde sıfat türünden sözcükler yapar: *örçük (saç)* "örülmüş saç". Eşya adları oluşturur: *bürünçük* "baş örtüsü", *mançuk* "eyere takılan torba, heybe gibi şeyler" (Erdal, 1991: 357; Taş, 2015: 116; Nalbant, 2008, 84). **Har. T.** döneminde "yapılan iş sonucu ortaya çıkan ürünü" bildiren adlar türetir: k*ıvırcu*k, *kabarçuk.* Eşya adları oluşturur: *bürüncük* "kadın örtüsü", *terençük* "baş örtüsü" (Eckmann, 2014: 226; Yüce, 2014: 144; Karagözlü, 2018: 120). **Kıp. T.** döneminde "fiilin bildirdiği işin, hareketin sonunda meydana gelen varlıkları ve bu varlıkların özelliklerini" ifade eden sözcükler oluşturur: *kabarçuk, kıvırçuk.* Eşya isimleri türetir: *bürünçük* "örtü". Erdal (1991: 358) *Codex Cummanicus*'ta görülen *olturguç* "koltuk" sözcüğününde de -CIk eki ile oluştuğunu ancak metasteze uğradığını belirtmektedir (Erdal, 1991: 358; Güner, 2013: 134). **Çağ. T.** döneminde "fiilin sonucunda ortaya çıkan ürünü" gösteren isimler yapar: *tüfürcük* "tükürük". Hastalık isimleri türetir: *kabarçuk* "kabarcık, sivilce". Somut adlar yapar: *süpürçük* "çöp, süprüntü" (Turan, 2019: 25, 36; Durgut, 1995: 249). **E. An. T.** döneminde "işin sonucunda ortaya çıkan ürünü, ürünün özelliğini" ifade eden isimler oluşturur: *kabarcuk,* k*ıvırcu*k (Canpolat-Önler, 2016: 86; Yılmaz vd., 2013: 940). **Osm. T.**nde "işin sonucunda meydana çıkan sonuç, durumu" gösteren adlar yapar: *bürçük* "lüle lüle", *kıvırcık.* Organ adları oluşturur: *emcik* "meme". Özellik bildiren isimler meydana getirir: *erincik* "utangaç, mahcup". Eşya isimleri oluşturur: *bürümcük* (Yavuzarslan, 2019: 161, 165, 306, 315, 371). **Tü. T.** döneminde fiillerden "azlık, kısalık" bildiren eylemlerin sonuçlarını ifade eden isimler meydana getirir: *gülücük, öpücük, kabarcık.* Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *kıvırcık* (Çotuksöken, 2011: 55, GTS).

1.28. -lç+

1.28.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 154) ve Banguoğlu'ya (2007: 247) göre ekin ilk hâli fiilden isim yapan "-gIç+"tır. Ancak ekin genellikle "k" ve "g" ile biten sözcüklere eklenmesi sebebiyle iki damak sesi yan yana gelmiş ve ekin başındaki "g" düşmüştür.

1.28.b. Biçimi

Gök T.: "-ıç+"

kılıç (Şirin, 2016: 505).

*Sü [t](ä)gişintä (ä)r(i)g kıl-**ıç**+la-dı* (Kül T.K5).

E. Uyg. T.: "-ıç+, -iç+, -uç+"

kılıç, isiç "tencere", *toguç* "yavru, bebek" (Eraslan, 2012: 104; Elmalı, 2016: 124; Paçacıoğlu, 2016: 376).

*Altun kurugsakımın kıl-**ıç**+ın kesipen özüm yul intim, başımın yul ebintin, tir*

"Altın kursağımı kılıçla kesip özümü inden, başımı evinden kurtar." (IB 8).

*(…) upan(a)ndė is-**iç**+niŋ kėŋi elig* (DSKP 833).

*İsig özin (to)g-**uç**+k(ı)ya+sı+n titip ıdalap ezüg sav*

"Kendi canını, yavrusunu bırakıp gitmesine rağmen kötü söz (ağzından çıkmadı)." (DSKP 1830-1831).

Kar. T.: "-ç+, -ıç+, -üç+"

üçleç "üç çubukla yapılan tavşan tuzağı", *kılıç, kömüç* "define" (Nalbant, 2008: 116; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 154; Bice, 1993: 138).

*Üç+le-**ç***

"Üç çubukla yapılan tavşan tuzağı" (DLT 60).

*Kıl-**ıç**+dın tiz, kıl köfrüŋi atı sırât*

"Kılıçtan keskin, kıl köprünün adı Sırat." (DH H108).

*Ol köm-**üç** buldı*

"O define buldu." (DLT 180).

Har. T.: "-ıç+, -üç+"

kılıç, çömüç "çömçe" (Kalsın, 2013: 98; Karagözlü, 2018: 140).

*Tili kıl-**ıç** tek*

"Dili kılıç gibidir." (İML 80A).

*Çöm-**üç***

"Çömçe" (İML 138B).

Kıp. T.: "-ıç+, -iç+, -üç+"

kılıç, çömiç "çömçe, kepçe" (<çöm- "dalmak, yıkamak"+ iç), *kezüç* "çok gezen" (Argunşah-Güner, 2015: 79, 459; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326; Güner, 2013: 130).

*Kıl-**ıç** birle alayın tise bozlur*

"Kılıç il (zorla) alayım dese bozulur." (HŞ 1250).

*Çöm-**iç***

"Çömçe, kepçe" (CC 52b29).

*(...) çöm-**üç** sapı bilen közin çıkarma* (GT 320/7).

Çağ. T.: "-ıç+, -üç+"

kılıç, çömüç "kepçe" (Karasoy, 1998: 599; Turan, 2019: 28, 34; Şavk, 2011: 305, 312).

*Kıl-**ıc**+ı+nuñ darbı kûh-ı sahreyi ide kalem*

"Kılıcının darbesi büyük kaya parçalarını kalem ede." (AD VI/37).

*Sakınç fikr sokur kure ve hem çöm-**üç** kefgir* (NK 104b).

E. An. T.: -ıç+"

kılıç (Ergin, 2018: 98).

*Başumuzı kıl-**ıç**+a yastayalum* (MT 48).

Osm. T.: "-ıç+, -iç+, -üç+"

kılıç, egiç "ağaçtan kanca", *çöküç* (TDEK, 1992: 314; Paçacıoğlu, 2016: 68; Yavuzarslan, 2019: 223).

*(...) kişi kendüyi yalın kıl-**ıc**+a karşu kalkan ve çarh oklarına sinesin nişan itmekdür* (HB W5b).

*Eg-**iç**: Yemiş koparmak için ağaç dalını vesair şeyleri tutup eğmeye mahsus ucu eğri değnek (...)* (KT- "eğiç").

*Çök-**üç**: Çekiç dediğimiz aletin ism-i aslîsidir* (KT- "çöküç").

Tü. T.: "-ıç+, -iç+, -uç+"

kakıç, eğiç, umuç (Banguoğlu, 2007: 247).

Gencan (2007: 267) eki -(e)ç, -(i)ç şeklinde değerlendirmiştir.

1.28.c. İşlevi

Gök T. döneminde somut varlık adları yapar: *kılıç* (Şirin, 2016: 505) **E. Uyg. T.** döneminde eşya isimleri oluşturur: *kılıç, isiç* "tencere". Sıfat türüne giren sözcükler meydana getirir: *toguç* "yavru, bebek" (Eraslan, 2012: 104; Elmalı, 2016: 124; Paçacıoğlu, 2016: 376). **Kar. T.**nde alet, somut varlık adları türetir: *üçleç* "üç çubukla yapılan tavşan tuzağı", *kömüç* "define" (Nalbant, 2008: 116; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 154). **Har. T.**nde eşya isimleri türetir: *kılıç*. Şu sözcükte genel işlevinin yanı sıra "işin failini" türetme görevi yapmıştır: *yonuç* "marangoz, put yapan" (Yüce, 2014: 48; Eckmann, 2014: 15; Kalsın, 2013: 98). **Kıp. T.** döneminde eşya isimleri oluşturur: *çömüç-çömiç* "kepçe, çömçe", *kılıç*. "İşi yapanı, faili" işaret eden isimler meydana getirir: *kezüç* "çok gezen" (Argunşah-Güner, 2015: 79, 459; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 326; Güner, 2013: 130, Karamanlıoğlu, 1989: 159). **Çağ. T.**nde eşya adları yapar: *kılıç, çömüç* "kepçe". Soyut isimler türetir: *öntüç* "borç, ödünç" (Karasoy, 1998: 505; Turan, 2019: 62, 87). **E. An. T.** devresinde alet isimleri oluşturur: *kılıç*. Soyut isimler meydana getirir: *umaç* "umut". Sıfat türünde sözcükler yapar: *güleç* (Ergin, 2018: 98; Şahin, 2015: 55; Tekin, 1992: 134; Canpolat-Önler, 2016: 16; Yılmaz vd., 2013: 833). **Osm. T.**nde alet isimleri türetir: *tıkaç, kısaç* (Deny, 2012: 523; İpekten ve diğerleri, 2017: 153). **Tü. T.**nde sınırlı sayıda sözcükte görülmekte olup eşya isimleri türetmektedir: *eğiç, kakıç* (Banguoğlu, 2007: 247). *Çekiç* sözcüğü kimi kaynaklarda -Iç+ eki ile türemiş şekilde değerlendirilmiştir (Hatiboğlu, 1974: 42; Korkmaz, 2014: 154). Ancak Paçacıoğlu (2016: 180) ve Nişanyan, etimolojik sözlüklerinde sözcüğün Farsçadan dilimize geçtiğini belirtmektedir. Hatiboğlu (1974: 42) da "Farsçada aynı sözcüğe *çâküç* denir." ifadesine yer vermiştir.

1.29. -(I)k+

1.29.a. Kökeni

Poppe ve Ramstedt, ekin Moğolca ile ilişkili olduğu konusunda birleşir. Ancak Poppe eki "-ga" ekine dayandırırken Ramstedt "-gu" ekine dayandırmaktadır (akt. Rasaen, 1957: 122).

Korkmaz (2014: 154) -(I)k+ ekinin ET dönemindeki "-yUk" ekinden geldiğini savunur. Korkmaz, bu görüşünü iki ölçütle destekler:

1. Bu ekle türetilmiş sıfatlarda "tamamlanmış bir işi nitelik olarak üzerinde taşıma", "-mış ekine koşut bir anlam barındırma" özellikleri ET'teki "-yUk" eki ile aynıdır.

2. "y" ünsüzü dilimizde kolayca kullanımdan düşmektedir. "-yUk" eki de böyle bir aşınmaya uğramıştır.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 99) eki Ön Türkçede "-ıḳ, -iḳ" şekillerinde olan bir eke bağlar.

1.29.b. Biçimi

Gök T.: "-g+, -ıg+, -ig+, -k+, -uk+, -ük+"

süçig "tatlı", *erig* "erişilebilir, yakın", *sançıg* "sancı", *bark* "bina, anıt mezar", *buyruk* "kumandan", *köpük* (Tekin, 2003: 91; Şirin, 2015: 93).

*Tabgaç bodun sabı süçi-**g** agısı yımşak ermiş*

"Çin halkının sözü tatlı ipeği yumuşak imiş." (Kül T.G17).

*T(ä)bs(ä)y k(ä)ç-(**i**)**g** k(u)tlug k(ä)ç-(**i**)**g*** (Ye 111/1).

*Onok bod(u)n (e)mg(e)-**k** körti*

"On-ok halkı ıstırap gördi." (BK D16).

*Üze kök tenrisi türk ıd-**uk** yiri subı ança etmiş*

"Yukarıda Türk tanrısı kutsal vatanı öylece düzenlemiş." (Kül T.D35).

E. Uyg. T.: "-ġ+, -k+, -ıġ+, -ig+, -ug+, -üg+, -ik+, -ük+, -uk+"

arıġ "arı, temiz", *kizläk* "gizli, sır", *çızıġ* "çizgi", *bilig* "bilgi", *umug* "umut", *ölüg* "ölü", *sezik* "sezme, şüphe", *tülük* "şiddet", *köpük* (<köp- "şişmek, köpürmek"+ ük), *artuk* "fazla". "n" ağzında yardımcı ünsüz olarak "a"nın kullanıldığı görülür: *tataġ* "tat" (Erdal, 1991: 174; Hamilton, 2015: Eraslan, 2012: 105; Şen, 2017: 61; Elmalı, 2016: 63; 158).

*Balıq taştın tarı-**g**[28]+çı+lar+ag körür erti*

"O, şehrin dışında çiftçileri görüyordu." (İKP I).

*(…) kop törlüg etig yarat-**ıg** üza at'özin uz etmiş yaratmış k(a)rgak*

"Çok türlü yeni süslerle kendini süslemeli." (AY 418).

*Akruş köŋüllüg bilge bil-**ig**+li serinm(eklig)(?) uzanmaklıg sen*

---

28 *Tarıg* sözcüğünün kökü hakkında farklı görüşler yer almaktadır. Bu görüşler doğrultusunda ekin biçimi ve özelliği değişiklik gösterecektir: Erdal (1991: 206) *tarı-* "ekmek, sürmek" fiilinden türediği ve bu fiilin E. Uyg. T., Kar. T.nden Orta Türkçeye ve bazı modern dillere aktarıldığını ifade eder. Doerfer (1982: 114) ise *tarag* yazımından yola çıkarak sözcüğün *tar-* "dağıtmak, saçmak" köküne dayandırılabileceğini belirtir. Bang (1980: 43) sözcük için *tarı* "darı" kökünü benimsemiş, isimden isim yapım eki aldığını söylemiştir. Çalışmada yer verilen görüşlerden Erdal'ınki benimsenmiş, ekin biçimi -g, özelliği "fiilden isim yapma" olarak kabul edilmiştir.

"Şefkatli, bilge, bilgili, sabırlı, beceriklisin." (DSKP 278-279).

*(...) kuanşi im pusarka um-**ug** ınag tutup (...) atasar (...)*

"Kuanşi im pusar'a sığınıp adını anarsa (...)" (KİP 10a).

*Ogulı vipulaçandre tegin(niŋ öl)-**üg**+in yatmışın körüp (...)*

"Oğlu prens Vipulacanra'nın cesedinin yattığını görüp (...)" (DSKP 2372-2373).

*(...) yüz min turkı yertä y(a)ruk yaltrı-**k** közüntürgäylär*

"(...) yüz adım içinde aydınlanır." (AY 1101).

*Ötrü toyunlar sez-**ik**+lig bolup t(e)ŋri burhanka ince tep ayıtu ötüntiler*

"Daha sonra rahipler şüpheye kapılıp tanrı Buda'ya saygıyla şöyle sordular." (DSKP 2735-2737).

*Ad(ı)r-**uk** ad(ı)r-**uk** ämgäk ämgäk ämgänür*

"Ayrı ayrı her türlü sıkıntıyı çekmektedirler." (İKP II).

*Örüŋ köp-**ük**+üm+in saçar men*

"Beyaz köpüğümü saçarım." (IB 20).

Kar. T.: "-k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+"

tilek "dilek', *ayık* "vaat" (<ay- "demek, söylemek"+ ık), *açuk* "açık', *ölük* "ölü" (Bang, 1980: 102; Erdal, 1991: 203; Taş, 2015: 117-119; Dilaçar, 2016: 30, 99; Bice, 1993: 110).

*Açıktı yaru-**k** yüz*

"Açıldı parlak yüzü." (KB 4937).

*Atı kaldı yalŋuk, kişi kıl-**(ı)k**+ı bardı*

"Adı kaldı insanın, insan(lık) niteliği kayboldu." (KB 6669).

*Yer üstide ölmes burun tir-**ik** öldüm*

"Yer üstünde ölmeden önce diri diri öldüm." (DH H10).

*Al art-**uk** tileme vebal yüdgülüg*

"Fazlasını dileme, fazlası yük günahtır." (AH 190).

*Hakikatlıg aşıklarnı nefsi öl-**ük*** (DH H84).

Har. T.: "-ġ+, -k+, -ıg+, -ık+, -iġ+, -ug+, -uk+, -üg+, -ük+"

aġrıġ "temiz", *tilek* "dilek', *ḳatıġ* "katı, sert", *açık, kezig* "fırsat", *yuluġ* "fidye", *artuk, ölüg* "ölü", *süzük* "temiz, arı" (Toparlı, 1998: 27: Kalsın, 2013: 100-101).

Clauson (2007: 193), Toparlı (1998: 27) ve Kalsın (2013: 100) bu dönemdeki -(X)G+ ve -(X)K+ eklerini farklı başlıklar altında ele almışlardır. Ancak Clauson (2007: 193) bu ekler arasında bir anlam farkı var ise bile bu farkın belli olmadığını ifade etmiştir. Eckmann da (2005: 41) kelime sonundaki "ġ, g" ile "k, ḳ"nin seslerindeki yakınlık nedeniyle tam bir karışıklığa yol açtığını belirtir: *katıġ/ katıḳ.*

Harezm Türkçesinde kimi zaman ekin sonundaki "g"nin düştüğü görülür: *ḳorḳuġ-korḳu, arıġ-arı* (Kalsın, 2013: 101).

*Kuru-**g** da'vi birle zahir körkütüp (...)*

"Kuru dava ile açıkça gösterip (...)" (MM 352).

*(...) yarat-**ıg**+ı körklü at*

"Güzel yaratılışlı at" (ME 88/4).

*Sarıp başka destar ked-**ig**+li kilim (...)*

"Başa sarık sarıp kilim giyenler (...)" (MM 368).

*(...) mesela bir meşk tol-**ug** suw bolsa (...)*

"(...) mesela bir kap dolusu su olsa(...)" (NF 1/10).

*Öl-**üg**+ge lahd kazdı*

"Ölüye mezar kazdı." (ME 11/5).

*İlahi tile-**k**+im meded yâri ber*

"Ey Allah'ım! Dileğim, yardımındır. (MM 2).

*Yara-ş-**ık***

"Yakışıklı" (İML 122A).

*Kegirdi keg(i)r-**ik***

"Geğirik geğirdi." (ME 165/1).

*Barganlar beginden ay(ı)r-**uk** oŋidiler*

"Gidenler, beyleri hariç on kişi idiler." (İML 81A).

*Edükde tel-**ük** açsa barmak uçı*

"Ayak parmağının ucu ayakkabıda delik açarsa" (MM 185).

Kıp. T.: "-k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+, -ḫ+, -uḫ+, -g+, -ıġ+, -ug+, -üg+"

bézek "süs", *uyanık, tetik, konuk, bölük, yarıḫ* "nur, ışık", *buyruḫ, boyag* "boya", *açıġ, tapug* "hizmet", *sewüg* "sevme" (Karamanlıoğlu, 1989: 91; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328; Argunşah-Güner, 2015: 82; Hacıeminoğlu, 2000: 63; Hacıeminoğ-

lu, 2016: 95; Toparlı, 2017: 27, 87). Kimi durumlarda sondaki "k"ler kullanımdan düşmüştür: *bili< bilik* "ilim", *biti< bitik* "kitap" (Karamanlıoğlu, 1994: 36). Bazı çok heceli sözcüklerde de "ġ, g"nin sızıcılaşarak "v" şeklini aldığı görülür: *çızov* "çizgi, hat", *açuv* "acı, yas" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 135).

*Çiçek kızlarını yir bişi-**k**+i+n+de beslegey* (GT 5/13).

*Bir ay işledi hoş ar-**ık** yitürdi* "Bir ay çalıştı, yorgunluk geldi." (HŞ 2394).

*Bilge tet-**ik** kişiler, menim sözim eşitinler*

"Bilge, uyanık kişiler, benim sözümü dinleyin." (CC 59a).

*(...) bir köp yaz-**u**k+lı kul* hak *ta'ala* h*azretine kilip (...)* (GT 7/12).

*At kösür-**ük**+le-r men* "Atın ayağını kösteklerim." (CC 80b38).

*Yazuklutur-men körgenimden, eşitgenimden, tutganımdan, art-**uḫ** yegenimden, art-**uḫ** içgenimden*

"Gördüğümden, işittiğimden, tuttuğumdan, fazla yediğimden, içtiğimden dolayı günahkârım." (CC 61a).

Takı bilgil rastı kıyamet küni hak-*turur takı yara-**g** kılmak kıyamet künine va-cib-turur* "Bil ki, kıyamet günü haktır, kıyamet gününe hazırlık yapmak vaciptir." (İMS 62a).

*Ol aç+**ıġ** sözli aġı tilli karı* (HŞ 2712).

*Ol bil-**ig**+siz kündüzün kim şem-i katuri yakar* (GT 42/11).

*Tap-**u**g+çı hıdmatında bir kiçe meni ivine iltti* (GT 183/8).

*Eger ayıtsa bir kişi hatunına sen sew-**üg**+rek sen Tengriden tese kafir bolur ol* h*alde* "Bir kişi karısına, seni Tanrı'dan çok seviyorum, derse kafir olur." (İMS 12b).

Çağ. T.: "-ġ+, -ıġ+, -iġ+, -uġ+, -üġ+, -k+, -ıḳ+, -ik+, -uk+, -ük+, -uh+"

açıġ "acı", *asıġ* "fayda", *tiriġ* "diri, yaşayan", *soruġ (küni)* "hesap günü", *süzüg* "süzülmüş, temiz", *boyak* "boya", *ḳılıḳ* "tavır, davranış", *bitik* "yazı, mektup", *saçuk* "düğün hediyesi", *sėvük* "sevgi, muhabbet", *artuh* "fazla" (Eckmann, 2005: 48-49; Argunşah, 2014: 109).

*Amm*a a*hlak ve* sıf*atı b*atın *'ilmide yaru-**g**+luk tapkanın münafisidür*

"Ama ahlak ve sıfatları bâtın ilminde yücelmiş olanlara uymamaktadır." (MN T9).

*Yüzde sar-**ı**g+ı tenide tabı* (LM 3157).

*Şatrencka andak maglubdur kim bir harif il-**ig**+i+de tüşse halas bola almas* (MN 143).

*Yor-**u**g çi başed ta'bir-i* hab *u reh-rast* (NK 94b).

Su*fi midür zahid midür niçe sür-**üg** başlap turur* (ŞHD 100b5).

*(...) öz nazmınıŋ çürü-**k** riştesin ve üzük tarın hem alarga ulamak* (LM 270).

*Fev*ak *ıçkır-**ı**k amed kavur bekun biryan* (NK 195b).

*Kirp-**ik**+im+din, ey könül her dem* kanatlar saz kıl

"Ey gönül kirpiklerimden her an kanatlar kıl." (MN T229).

*Ki canıdın sivedür artür art-**uk** ol şeh-i Arab'ın* (ŞHD 138b1).

*İçi taşı del-**ük** del-**ük** ü şerha şerhadur*

"İçi dışı delik delik ve parça parçadır." (AD XLIII/3).

*Senden art-**uh** sözleri bâtıldur*

"Senin dışındaki sözleri boştur." (AD II/23).

E. An. T.: "-k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+, -uġ+, -üġ+"

büyük, pusarık "koyu duman, sis", *esrik* "sarhoş" (<esür- "sarhoş olmak"+ik), *tanışuk, bölük, yaraşuġ, çözüġ* (Timurtaş, 2012: 79; Gülsevin, 2011: 136; Önler, 1989: 105).

*Yėri döşe-**k** gögi daḫı binā ḳıldı üstüñüze* (SKT 3).

*Kara pus+ar-**ık** delü* kopsa *(...)* (DK D277)

*Baş bert çıban ya uyuz ya gici-y-**ik** olsa fayide ere* (EM P13b3).

*'Adil padişahlaruŋ buy(u)r-**ug**+ın dutmak ve işaretin yirine getürmek farizadurur* (KE 1/3).

*Bir böl-**ük** tûtî okırlar dâsitân*

"Bir grup dudu kuşu masal okurlar." (MT 1363).

Osm. T.: "-g+, -ug+, -k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+"

yasag, artug "fazla", *ayruk, uyanıḳ, delik, yoluḳ, bölük* (Kartallıoğlu, 2011: 296-297; İpekten ve diğerleri, 2017: 81, 97).

*Ahirü'l-emr bir gün incinüp şaraba yasa-**g** idüp ısmarlamış "mest bulduguñuzda baña getirün"*

"En sonunda bir gün incinip şarabı yasaklamış ve sarhoş bulduğunuzda bana getirin, diye salık vermiş." (HB A60b).

*(...) üç ve dahı art-**u**g ise cem' i müzekker-i gayib* (MU 56/8).

*Cehan içre kamu eşya-yı mevcud/ tanu-**k**+luk virür oldur Rabb-ı ma'bud*

"Dünya içinde var olan her şey onun kendisine ibadet edilen Rab olduğuna tanıklık eder." (ÇN 14).

*Zira bir kimse girdüm dise bu ta'bir yakış-**ık**+sız ta'birdür* (MU 111/8).

*Güveler yimiş del-**ik** deş-**ik** eylemiş üsti* kapkara *toz olmış yatur* (HB A41a).

*Aşk evine girenlere ay(ı)r-**uk** ne meyl ü ne vefâ* (YED 2/1).

*Bil özi arturur yüg(ü)r-**ük** olan at* (PN 99).

Tü. T.: "-k+, -ık+, -ik+, -uk+, -ük+"

dilek, kırık, ezik, bozuk, sökük (Korkmaz, 2014: 155; Adalı, 2004: 95; GTS).

*On yıllarca aldığı ışı-**k**+la sıcaklığı (...) yeni bir kılıkta yine yaratılışa verir* (Kabaağaçlı, 2014: 7).

*Hayatlarında ne trafik sıkış-**ık**+lığ+ı vardı, ne iş, ne faturalar, ne banka* (Livaneli, 2017: 20).

*Sanki giy-in-**ik**+miş gibi elini cebine uzattı* (Atılgan, 2019: 123).

*(...) küreğinin ucuyla Karadeniz'i Boğaz'dan çarp-**uk** çurpuk geçirmiş; Marmara'ya akıtmış (...)* (Akın, 2004: 27).

*Başında bir doktor ve üf+ür-**ük**+çü, bin hokkabaz ve falcı çare arayadursun, o günden güne fenalaşmakta* (Akın, 2004: 57).

1.29.c. İşlevi

Bang (1980: 102) sonu -ık, -ik, -uk, -ük eki ile türemiş sıfatların geçmiş zamana gönderme yaptığını ve pasif olduğunu belirtir: *azuk* "meçhul bir el tarafından atılmış ok", *saçık* "saçılmış" (Kar. T.). Sonu -g ve -g ile biten fiilden türemiş sıfatların ise aktif olduğunu ve şimdiki zamana gönderme yaptığını düşünmektedir: *tirig* "yaşayan, canlı, diri" (Gök T., E. Uyg. T.), *arıg* "temiz" (<arı- temiz olmak"+ g) (Kar. T.). **Gök T.** döneminde "fiilin belirttiği işin neticesini" ifade eden adlar yapar: *tok, yuluk* "yağmalanmış". Soyut adlar türetir: *kazgak* "yarar, fayda", *ämgäk* "acı, dert". İnsanî özellik, durum bildiren sıfatlar yapar: *bulgak* "isyankâr", *isrük* "sarhoş". Eşya veya somut varlık isimleri türetir: *közünük* "çadır penceresi", *yaruk* "Güneş". Yer bildiren isimler oluşturur: *k(ä)ç(i)g* "geçit", *oruk* "dar yol, patika" (<oru- "yürümek"+ k). Askerî unvan bildiren isimler türetir: *buyruk* "kağanın emri altında çalışan memur" (Tekin, 2003: 90-91; Şirin, 2016: 319, 333, 362, 470; Paçacıoğlu, 2016: 482). **E. Uyg. T.**nde soyut isimler yapar: *sevig* "sevgi, aşk", *bilig* "bilgi". "Yapılan hareketin veya oluşun sonucunu" anlatan adlar oluşturur: *çızıġ* "çizgi", *ölüg* "ölü". Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *amrak* "sevimli, tatlı", *sogık* "soğuk". Alet, eşya isimleri türetir: *kapag* "kapı, kapak", *közünük* "çadır penceresi". İsim-fiil eklerinin

işlevine yakın olarak "yapılan işin, hareketin adı" olan isimler türetir: *satıg* "satış", *yorıg* "yürüyüş, dolaşma". Yer isimleri türetir: *aglak* "boş, ıssız arazi" (<agla- "boş kalmak, yalnız olmak"+ k), *kıdıg* "kıyı, sahil" (<kıd- "kenar dikmek, kıyılamak"+ ıg). Mesleğin yapıcısını bildirir: *buyruk* "vezir, yönetici". *Emig* "meme, göğüs", *kirpik* sözcüklerinde organ ismi, *köpük* "tükürük, salya" sözcüğünde ise bir vücut sıvısı ismi türetme işlevi yapmaktadır. Askerî unvan ifade eden isimler oluşturur: *buyruk* "kağanın emri altında çalışan memur" (Eraslan, 2012: 105; Elmalı, 2016: 62-203; Şirin, 2016: 362; Tekin, 2003: 248). **Kar. T.** döneminde sıfatlar yapar: *balıġ* "yaralı", *yıḏıg* "kötü kokan". Kişileri niteleyen sıfatlarda daha çok aşağılama, olumsuz anlam içerme öne çıkar: *boşlaġ* "avare", *yayıġ* "dönek", *yunçıġ* "düşkün, kötü". Soyut türde adlar türetir: *öḏig* "hasret, sevda", *bilig* "bilgi, hikmet". İşin, hareketin ürünü-sonucu anlamında sözcükler oluşturur: *sınaġ* "denenmiş", *sewüg* "sevilen". Alet, eşya isimleri meydana getirir: *ürtüg* "örtü", *bitig* "kitap". Yer adlarında görülür: *keçig* "köprü", *batıg* "batak, ırmak vb.nin derin olan yerleri". Hastalık isimleri (*kezig* "nöbet, sıtma", *aġrıġ* "hastalık, ağrı") ve vücut tarafından salgılanan çeşitli sıvı adları (*sarıġ* "safra, öd") türetir (Erdal, 1991: 187-203; Nalbant, 2008: 120; Taş, 2015: 117-127; Tekin, 2019: 17). **Har. T.**nde somut adlar (*kazuk* "kazık", *töşek* "döşek") ve soyut adlar (*yazuḳ* "günah, suç", *emgek* "eziyet, sıkıntı") yapar. Organ isimleri türetir: *emük* "göğüs, meme", *kirpik*. Vücudun çeşitli tepkilerini (*kegrik* "geğirme"), vücut sıvılarını (*sitük* "sidik", *tüfkürük* "tükürük") ve hastalık isimlerini (*baş agrug* "baş ağrısı", *tepreg* "felç, inme") karşılayan isimler meydana getirir. Hayvanlar [*kölük* "yük hayvanı" (<köl- "bağlamak, atı arabaya koşmak"+ ük)] ve hayvan bedeniyle ilgili adlar (*tumşuḳ* "gaga") oluşturur. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *susaġ* "susamış", *arıġ* "temiz". "Fiilin belirttiği işin sonucunda ortaya çıkan netice, ürünün karşılığı" olan adlar yapar: *ḳorkuġ* "korku", *soruġ* "soru". Miktar anlamı taşıyan adlar türetir: *buçuk*. Yer bildiren isimler yapar: *kırıg* (<kıdıg "kenar, hudut, kıyı"), *yıkuk* "harabe" (Eckmann, 2014: 13, 32, 35, 71, 166, 195; Eckmann, 2014: 11; Kalsın, 2013: 100-101, 107; Karagözlü, 2018: 113, 134, 150). **Kıp. T.** döneminde soyut adlar türetmek için kullanılır: *tapuġ* "ibadet, huzur", *açuv* "yas, matem". Alet, eşya adları türetir: *ḳapuġ* "kapı", *örtüg* "örtü". Fiillerden sıfat türünde sözcükler yapar: *érüv* "enerjik", *isrük* "sarhoş". Vücut sıvılarını (*tüwrük* "tükürük", *simkirik* "sümük", *kusuk* "kusmuk") gösteren isimler yapar. Tür, cins bildiren isimler türetir: *kölük* "yük hayvanı". Miktar bildiren isimler meydana getirir: *buçuk*. "Yapılan işin sonunda ortaya çıkan ürünü" gösteren adlar oluşturur: *köpük* (Karamanlıoğlu, 1989: 38, 76; Toparlı, 2017: 81, 103, 144, 164; Güner, 2013: 135-136). **Çağ. T.**nde "hareketin, işin sonucu ortaya çıkan ürün" anlamına gelen adlar türetir: *bitig* "yazılmış şey", *alıġ satıġ* "alım satım". Soyut isimler oluşturur: *aldaġ* "yalan, hile", *açıġ* "acı". Eşya, araç gereç adları türetir: *boyaḳ* "boya", *köprüg* "köprü".

Sıfat türünde sözcükler yapar: *ḳatıġ* "katı", *yitig* "keskin". "Tür, cins" belirten isimler yapar: *ulag* "yük hayvanı". Bitki isimleri oluşturur: *sarmaşuk*. Vücut tepkileri (*ıçkırık* "hıçkırık", *osuruk*), hastalık adları (*baş agrık* "baş ağrısı", *giciyük* "uyuz, kaşıntı") ve vücudun bir bölümü (*emük* "meme ucu", *tumşuk* "gaga") ile ilgili adlar türetir. Yer adları yapar: *yapuk* "bina, mimari eser". Yiyecek adları meydana getirir: *katık* "yoğurt". Kadınlara dair sosyal durum bildiren ifadelerde görülür: *yüzi açuk* "evli veya dul kadın", *yüzi yapuk* "bakire, bekar kız" (Eckmann, 2005: 48-49; Argunşah, 2014: 108; Eraslan, 2015: 163; Akdoğan, 1988: 102; Turan, 2019: 28, 33-35, 37; Yılmaz vd., 2013: 807; Şavk, 2011: 161). **E. An. T.** döneminde fiillerden sıfatlar türetir: *büyük, uyanuḳ*. Vücudun çeşitli tepkilerini (*öksürük, ınçkıruk* "hıçkırık") ve salgılarını (*sidük*) gösteren adlar oluşturur. "Fiilin bildirdiği işin sonucunda ortaya çıkan durum, ürün" anlamında isimler yapar: *buyruk, danışık* "istişare". Soyut adlar yapar: *buyruk, uyanuk*. Eşya, araç gereç isimlerinde görülür: *döşeg* "döşek". "Miktar, parça" bildiren isimler meydana getirir: *bölük, buçuk*. Bitki isimleri türetir: *sarmaşuk*. "Tür, cins" bildiren adlar kurar: *gölük* "yük hayvanı" (Timurtaş, 2012: 79; Gülsevin, 2011: 136; Yavuz, 2017: 56, 135; Canpolat-Önler, 2016: 21, 35, 178; Yılmaz, 2013: 817). **Osm. T.** döneminde sıfat görevinde sözcükler yapar. Bu sözcüklerde "fiilin gösterdiği işi yapmış olma, bu işin sonucunu üzerinde barındırma" anlamları vardır: *buruşuḳ, yarıḳ*. Kişi özelliklerini anlatan sıfatlarda-genellikle olumsuz anlam içerikli-görülür: *göz açıḳ, tutuk*. Alet, araç gereç adları yapar: *ḳazıḳ, ṣarıḳ*. Vücutla ilgili çeşitli sıvıların ve tepkilerin adlarını türetir: *tükürük, öksürük*. Miktar bildiren adlarda görülür: *bölük, buçuḳ*. Soyut adlar yapar: *yakışık, dilek*. *Artık*, *yügrük* "acele" (<yügür- "koşmak, hızlı yürümek"+ ük) sözcüklerinde zarf türetme işlevi yaptığı görülmektedir (Deny, 2012: 273; Kartallıoğlu, 2011: 296-303; Tekin, 1992: 322, 398). **Tü. T.**nde "tamamlanmış bir işin ürünü, sonucu" olan adlar yapar: *artık, oyuk*. Vücudun verdiği ani tepkiler veya bu tepkiler sonucu ortaya çıkan madde adlarını türetir: *hıçkırık, hapşuruk, tükürük*. Daha çok aşağılama yollu olmak üzere, insan özelliklerini belirten sıfatlar türetir: *alık, şımarık*. Alet, eşya adları yapar: *tarak, kayık* (Banguoğlu, 2007: 249; Korkmaz, 2014: 155; Boz, 2012: 96). Gencan (2007: 260) ekin geldiği fiilin geçişli ve geçişsiz olmasına göre türeyen adın anlam özelliğinin değiştiğini belirtir. Buna göre ek, geçişli fiillere geliyorsa türeyen sıfatlar edilgen anlamlıdır: *kesik=kesilmiş*. Geçişsiz fiillere geliyorsa türeyen sıfatlar etken anlamlıdır: *yanık=yanmış*.

1.30. -(I)ş+

1.30.a. Kökeni

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 103) kökeninin belirsiz olduğunu söyledikleri -ış, -iş eki için şu görüşlere yer vermişlerdir : "(...) -mış, -miş ekinin yapı parçası gibi ortaya çıkması dikkati çeker. Belki önce -ış, -iş eki hareketin sonucunu ifade eden fiilden türeme sıfatın eki olmuştur, ş ögesi, tabii ki, hareketin sonucunu ifade eden isimler yaratmak için fiil kökleriyle birleşirdi."

Hatiboğlu (1974: 340) "-ış" ekinin Latince "-us" ekine benzerliğine dikkat çeker. Özellikle bir Hint-Avrupa dili olan Farsçada aynı ekin aynı biçimde, aynı görevde bulunduğuna değinir: *reviş* "gidiş, yürüyüş". Bu özelliklere sahip ekler arasında -ik ve -çe'nin de yer aldığını belirtir.

Literatürde isim-fiil eki olan -Iş+ ile fiilden isim türeten -Iş+ ekinin çoğu zaman birlikte değerlendirildiği görülmektedir [Gencan (2007: 253), Mansuroğlu (1960: 16), Ergin (2013: 186), Banguoğlu (2007: 261), Karaağaç (2013: 281), Eker (2006: 362)]. Kaynaklarda bu eklerin birbirinden geliştiğini belirten bir ifade yer almasa da Korkmaz (2014: 169) iki -Iş+'ı bir arada inceleme temayülünden hareketle -(I)ş+ ekinin isim-fiil eki olan -(y)Iş+'tan gelişmediğini ifade eder. Korkmaz'a göre belirtilen ekler, biçim açısından birbirinden farklıdır. Yapım eki olan -(I)ş+; ünlüyle biten fiillere doğrudan (*dala-ş*), ünsüzle bitenlere araya bir bağlantı ünlüsü eklenerek (*gül-(ü)ş*) bağlanır. İsim-fiil eki olan ise; ünlüyle biten fiillere "y" vasıtasıyla bağlanır (*ağla-(y)ış*), ünsüzle biten fiillere -Iş+ (*gez-iş*) şeklinde eklenir. Korkmaz'a göre biçim olarak birbirinden farklı olan bu ekler, anlam olarak da ilişkili görünmemektedir. -(I)ş+ yapım eki, ET döneminden bu yana kalıcı somut ve soyut adlar türetirken -(y)Iş+ eki kılış isimleri var etmektedir.

Eckmann (2005: 52) *Çağatayca El Kitabı* adlı eserinde -(X)ş ekini "Fiilden İsim" başlığı altında incelemiştir. Ancak örneğin -mak ekinin "Partisip Ekleri" içerisinde değerlendirilmiş olması dikkat çekicidir.

Benzer şekilde Argunşah da (2014: 147) *Çağatay Türkçesi* adlı eserinde ilgili eki "Fiilden İsim Yapma Ekleri" başlığında ele almıştır.

Tolkun (2018: 297-328) *-(I)ş Mastar Eki Midir?* adlı makalesinde ekle ilgili şu sonuçlara ulaşabileceğini belirtir: 1. İlgili ek başlangıçta bir sıfat-fiil eki olup zaman içerisinde mastar fonksiyonu yaygınlaşmıştır. 2. Bu mastar ekinin diğer mastar eklerinden farklı olarak sıfat-fiil türetme işlevi de bulunmaktadır. 3. İki farklı -(X)ş eki vardır. Bu sebeple, örneğin Saha, Altay Çuvaş Türkçeleri üzerine çalışanlar, işlevlerinden dolayı sesteş iki ek olarak ele almaktadır. Sonuç itibariyle Tolkun, "Bütün sıfat-fiil eklerinin aynı zamanda mastar işlevinde kullanılabilmesi duru-

munu dikkate aldığımızda, bizce -(X)ş büyük ihtimalle başlangıçta kalıcı isimler yapan, sonraları sıfat-fiil ve nihayet daha sonra mastar işleviyle yaygınlaşan bir ek olup ekin bu gelişim sürecinin değişik lehçelerde izlerinin hâlen bulunduğu söylenebilir." görüşünde olduğunu belirtmiştir.

1.30.b. Biçimi

Gök T.: "-ş+, -ış+, -uş+, -üş+"

tokış "savaş" (<tokı- "dövmek, vurmak"+ ş), *tägiş* "(düşmanla) temas, çatışma" (<täg- "değmek"+ iş), *uruş* "savaş" (<ur- "vurmak, dövmek"+ uş), *sünüş* "savaş" (<*sün- "mızraklamak"+ üş) (Tekin, 2003: 93).

*Arkı-**ş** ıdmaz tiyin süledim*

"Kervan göndermez diye ordu sevk ettim." (BK D25).

*Sü (t)(ä)g-**iş**+i+n+tä (ä)r(i)g kıl(ı)çl(a)dı* (Kül T. K5).

*El(i)m yum-**(u)ş**+(ı)+ŋ+a yort(ı)p b(e)ş elkä t(ä)gd(i)m (ä)rd(ä)mi üç(ü)n* (Ye 152/1).

*Ök-**üş** teyin neke korkur biz* "Çok(lar) diye niye korkuyoruz?" (T 39).

E. Uyg. T.: "-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+"

tokuş "kavga" (<toku- "vurmak"+ ş), *sakış* "hesap" (<sak- "hesap etmek"+ ış), *çäbiş* "oyun, kurnazlık, hile" (<çäb- "çevirmek, çıkar yol bulmak"+ iş), *uruş* "savaş, kavga" (<ur- "vurmak"+ uş), *üküş* "çok" (<ük- "toplamak, birleştirmek"+ üş) (Erdal, 1991: 262; Eraslan, 2012: 108; Hamilton, 2015: 176; Şen, 2017: 62; Paçacıoğlu, 2016: 708).

*Kün ay ertmekiŋe serü umadın öz köŋülünteki küsü-**ş** upasene urıka aça (…)*

"Günlerin ayların geçmesine dayanamadan gönlündeki arzusunu Upasena (adlı) delikanlıya açarak (…)" (DSKP 10111- 1013).

*Sak-**ış**+ı erser (…) (…) tınl(ı)glar üç y(a)vlak (…)*

"Sayısı ise (…) (…) canlılar üç türlü kötü (…)" (DSKP 134-135).

*Anta al çäb-**iş** ayu bergä men*

"Orada size kurnazca bir oyun göstereceğim." (İKP LXXV).

(…) yolayu ertgeli sakınsar korkunçlug *bus-**uş**+lug erser*

"(…) yola çıkıp geçmeği düşünseler, korkup sıkıntıya düşseler (…)" (KİP 44).

*Näçükin agı barım qazgansar ük-**üş** bulur*

"İnsan zenginlik ve varlık kazanmak isterse (en) fazlasını ne ile elde eder?" (İKP XII).

Kar. T.: "-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+"

tokış "savaş, vuruşma", *alkış* "alkış" (<alka- "alkışlamak"+ ış), *biliş* "tanıdık insan", *uruş* "savaş, mücadele", *öküş* "fazla" (Dilaçar, 2016: 83; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 60; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 5; Taş, 2015: 170).

Erdal (1991: 262) ekin dudak ünsüzlerinin sonraki biçimlerinde düzensizlikler görüldüğüne yer verir. Örneğin KB'de hem *kapış* hem *kapuş* sözcüklerine rastlanırken DLT'de *arvış* ve *arvuş* sözcükleri bir arada kullanılmıştır.

*Ülü-**ş** boldı malı kişiler ara*

"Malı kişiler arasında pay etti." (AH 243).

*Könilik çık-**ış**+ı+ŋ+a kılgıl meni*

"Doğruluk kurtuluşuna götür beni." (KT-SKT 212r/4).

*Ol keç-**iş**+ni suw iletti*

"O geçidi sel götürdü." (DLT 186).

*Uk-**uş**+un agar ol, bilgin bedür*

"Kişi akılla yükselir, bilgi ile büyür." (KB 288).

*Ök-**üş** sözleme, söz birer sözle az*

"Çok konuşma, sözü az ve birer birer söyle." (KB 153).

Har. T.: "-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+"

kargış "beddua" (<kargı- "beddua etmek"+ ş), *agış* "yokuş", *biliş* "bildik, tanıdık", *uruş* "kavga", *ülüş* "hisse, pay" (<üle- "paylaştırma, dağıtma"+ üş) (Eckmann, 2014: 9; Toparlı, 1998: 28; Kalsın, 2013: 115).

*(...) Peygambar 'as'nuŋ qargı-**ş**+ı elbette kelmedin qalmaz tep bilür erdiler*

"(...) peygamberin bedduasının yerine gelmeden kalmayacağını bilirlerdi." (NF 12/12).

*Bogşundu bog-**ış***

"Eklem yerinden çıktı." (ME 160/6).

*Kevşedi teve kev-**iş***

"Deve geviş getirdi." (ME 143/8).

*Ketip akl u idrak yetiben uk-**uş** (...)*

"Akıl ve idrak gidip anlayış yetişerek (...)" (MM 328/3).

*Kafirlar andın qorqup Peygambarqa ük-**üş** zahmat tegürmes erdiler*

"Kafirler ondan korkup peygambere fazla kötülük etmezdi." (NF 5/17).

Kıp. T.: "-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+"

ulaş "daima", *tanış* "mucize", *eniş* "yamaç, vadi", *ukuş* "düşünce", *öküş* "fazla" (Argunşah-Güner, 2015: 397; Hacıeminoğlu, 2000: 44, 186).

*İvuk yanglıg saçar zülfi ula-**ş** kin* (HŞ 443).

*Munın dey tan-**ış** kim kördi*

"Bunun gibi mucizeyi kim gördü?" (CC 76a8).

*Kaçan bir muhtasar divan bolup 'ammal ulgaysa tekebbürden bil-**iş**+ler+ge körüben iltifat itmes* (GT 132/8).

*İkki 'akil ara ur-**uş** bolmas* (GT 215/8).

*Tengri Te'ala buyursa maŋa namazını beş namazdan ök-**üş**+rek tese (...)*

"Allah bana namazını beş vakitten daha çok kıl diye buyursa (...)" (İMS 11b).

Çağ. T.: "-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+"

yörüş "sefer, yürüyüş", *yagış* "yağış", *tegiş* "yetecek miktarda, derecede", *ukuş* "anlayış", *ülüş* "hisse, pay" (Argunşah, 2014: 109).

*Du'a alka kargı-**ş** boved bed-du'a* (NK 106b).

*Her kim hilâle beñzede kaşuñ kemânını (...) yañ(ı)l-**ış** hayâl ider* (AD 204/3).

*Av ve kuş hatırıga mergub ve kıra'at ve uk-**uş** künlige mahbub*

"Hatırı daima av ve kuşta, okuma ve anlamada olup gönlü sevgi ile doludur." (MN T455).

E. An. T.: "-s+, -ıs+, -is+, -us+, -üs+"

oynaş, sağış "hesap", *depreniş* "hareket" (<depren- "hareket etmek"+ iş), *yumuş* "vazife, hizmet", *üküş* "çok" (Gülsevin, 2011: 135; Ergin, 2018: 75; Yavuz, 2017: 150; Türk vd., 2011: 100).

*Senün adun kırk oyna-**ş**+lu Boğazça Fatma degül mi-y-di* (DK D114).

Tahkik aylar *sag-**ış**+ı Taŋrı Ta'ala katında on iki aydur* (SKT 199a).

*Geh in-**iş**+dür geh yoquşdur yazı yir* (GN 3176a).

*(...) men dahı bir yum-**uş** oğlanıyam didi.* (DK D169).

*Az ük-**üş** hergiz yalan söylemeye* (MT 2401).

Osm. T.: "-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+"

oynaş, yanlış, giriş, öküş "çok", *(gün) toguşı* (Güftâ, 2018: 116; Tekin, 1992: 314, 316; Hengirmen, 1983: 103, 179, 220).

*Zerâfetdür diyü tutınur ay(u)n+a-**ş*** (PN 1164).

*Hak yolına sâdıkısan yan(ı)l-**ış** sanu tezvir nedür* (YED 56/1).

*Degdi kir-**iş** itdi sada-yı hazin*

"Kiriş değdi, hüzünlü bir ses çıkardı." (HB W75a).

*Olur bellü tog-**uş**+u+n+dan eyü gün* (PN 1703).

*Ol ül-**üş**+ü turanın biri alur*

"O payı duranın birisi alır." (VN 2591).

Tü. T.: "-ş+, -ış+, -iş+, -uş+, -üş+"

tanış, açılış, deyiş, buluş, dönüş (Hatiboğlu, 1974: 143; Banguoğlu, 2007: 262).

*Kadın oyna-**ş**+ı+n+ı o işteyken içeri alıyor* (Atılgan, 2019: 177).

*Bulgar çık-**ış**+ı+n+ı geride bırakıp gir-**iş**+e yaklaştı* (Ağaoğlu, 2011: 1).

*Kurtul-**uş** Savaşı'na da katılan Kamil Rıza'nın topluma yaptığı en büyük hizmet ise, Shakespeare'i Anadolu'ya tanıtmasıdır* (Akın, 2004: 102).

*(...) ileri gör-**üş**+lü işçilerimizi her zaman çok takdir etmişimdir ben* (Ağaoğlu, 2011: 36).

1.30.c. İşlevi

Gabain (2007: 55) Eski Türkçe dönemindeki görevi için herhangi bir açıklama yapmamış ancak tamamı soyut isim olan sözcüklere yer vermiştir: *uruş* "savaş", *küsüş* "arzu, istek", *busuş* "keder", *yaraş* "sıfat, selamet", *sıgış* "sıkıntı" (<sık- "sıkmak"+ ış). Tekin'de (1992: 85) ise "fiilin neticesini bildirir" açıklamasına yer verilmiş, *biriş* "veriş" ve *uruş* "harp" sözcükleri örneklenmiştir. **Gök T.** döneminde soyut isimler oluşturur: *busuş* "acı, ıstırap"< *busa- "kederlenmek, acı duymak"+ uş, *yumuş* "hizmet, vazife". Fiillerden türettiği kimi adlarda "karşılıklı yapılma" anlamı vardır: *tägiş* "çarpışma, savaş", *uruş* "savaş" (Tekin, 2003: 93; Şirin, 2016: 401, 414). **E. Uyg. T.**nde soyut adlar yapar: *busuş* "üzüntü" (<busu- "üzülmek, kederlenmek"+ ş), *alkış* "övgü" (<alka- "övmek"+ ış). Bunlardan bir kısmını "karşılıklı yapılan işlerin adı" olan soyut isimler oluşturur: *uruş* "dövüş, savaş", *tokuş* "kavga". Somut isimler oluşturur: *suvsuş* "içki, içecek". "Parça, miktar" bildiren adlar yapar: *ülüş* "parça" (Erdal, 1991: 262; Eraslan, 2012: 108; Şen, 2017: 62; Elmalı, 2016:130; Tekin, 2019: 16). **Kar. T.** döneminde somut varlık isimleri türetir: *bıçış* "hediye

verilen ipekli kumaş" (< bıç- "kesmek, biçmek"+ ış), *oynaş* "gizli dost". Soyut adlar yapar: k*argış* "beddua" (<karga- "beddua etmek"+ ış), *ukuş* "akıl, anlayış" (<uk- "anlamak"+ uş). Maddiyatla ilgili isimler yapar: *kiriş* "gelir", *çıkış* "gider, masraf", *sakış* "hesap, sayma" (< sak- "saymak"+ ış). Yer, mekan adları oluşturur: *uluş* "köy, şehir" (<*ula- "bağlamak, toplamak, eklemek"+ uş), k*atış* "birleşme yeri". "Kişilik özelliği, mizaç ve insana dair özellikler" ifade eden isimlerde görülür: *yawaş* "yumuşak huylu" (<*yawa- "yatıştırmak, sakinleştirmek"+ ş), *biliş* "tanıdık, bildik". Miktar bildiren sözcükler oluşturur: *üküş* "çok, pek çok" (Erdal, 1991: 268-270; Taş, 2015: 170; Kök, 2004: 416, 530, 637). **Har. T.** döneminde sıfat ve zarf görevli sözcükler yapar: *üküş* "çok" (<ük- "çoğalmak, yığmak"+ üş), *tutuş* "devamlı, sürekli". Soyut isimler oluşturur: k*argış* "beddua", *tokuş* "savaş". "Fiilin sonucunda ortaya çıkan durum, ürünü" gösteren isimler yapar: *öpüş* "öpücük". Eşya isimleri yapar: *kayış, kiriş* "yay kirişi". Yer, yön bildiren isimler yapar: *agış* "yokuş", *yokuş*. İkilemelerin kuruluşunda yer alır: k*atış* k*arış* "karışık", *uruş kiriş* "kavga dövüş". Parça, miktar ifadeli isimlerde görülür: *ülüş* "pay, hisse". *Nehcü'l-Feradis*'te görülen *boguş* "eklem, boğum" sözcüğünde ise genel işlevlerinden farklı olarak vücutla ilgili bir ad türettiği görülür (Toparlı, 1998: 28; Kalsın, 2013: 115; Eckmann, 2014: 258, 304; Karagözlü, 2018: 157, 286). **Kıp. T.**nde soyut adlar türetir: *biliş, tokuş* "savaş". Somut isimler yapar: *bitiş* "bitki", *kiriş* "kiriş, yay kirişi" (<kir- "germek"+ iş). "İnsana dair özellik" bildiren isimler oluşturur: *biliş* "bildik, tanıdık", *konuş* "komşu" (<kon- "konmak, yerleşmek"+ uş). Yön (*kün batışı* "batı", *kün tovuşı* "doğu") ve yer [*örleş* "tepe, yokuş" (<örle- "yükselmek"+ ş), *eniş* "yamaç, vadi"] isimleri yapar. "Parça, kısım" bildiren adlar yapar: *uvuş* "parça" (<uv- "kırmak, ufalamak"+ uş), *ülüş* "parça, hisse" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328; Güner, 2013: 152-154; Toparlı, 2017: 115; Argunşah-Güner, 2015: 435). **Çağ. T.**nde soyut adlar yapar: k*argış* "beddua", *ukuş* "anlayış". "Parça, miktar" ifade eden adlar meydana getirir: *ülüş* "pay, hisse", *tarkaş* "parça, kısım" (<tarka- "dağıtmak"+ ş). Sıfat türünde sözcükler türetir: *menzeş* "benzer", *çırmaş* "karışık, dolaşık" (<çırma- "dolamak, bükmek"+ ş) (Eckmann, 2005: 52; Argunşah, 2014: 109). **E. An. T.** döneminde soyut isimler oluşturur: *biliş* "bilgi", *sagış* "sayı". "Parça, miktar" bildiren adlar yapar: *ülüş* "pay". Yön isimleri türetir: *togış* "doğu" (Timurtaş, 2012: 82; Küçük, 2014: 728; Yılmaz vd. 2013: 64; Türk vd., 2011: 113). **Osm. T.** döneminde somut isimler (*biliş* "tanıdık kimse", *kiriş* "yay kirişi") ve soyut adlar (*algış* "dua, övgü", *anlayış*) türetir. Yer isimleri oluşturur: *iniş, çıkış*. "Karşılıklı yapılan işleri" gösteren adlar türetir: *alış viriş* (Tekin, 1992: 314, 316, 357; İpekten ve diğerleri, 2017: 97; Hengirmen, 1983: 153, 244; Yavuzarslan, 2019: 312, 494). **Tü. T.**nde soyut isimler türetir: *yanlış, biliş*. Yer, yön adları yapar: *giriş, iniş*. İkileme yoluyla zarf ve sıfat görevli öbekler yapar: *itiş kakış, buruş kırış*. Kalıplaşmış şekilde özel ad olarak kullanılır: *Doğuş*. Arap

ve Fars kökenli kimi sözcüklerin Türkçeleştirilmesinde ilgili eke başvurulmuştur: *buluş*< icat, *artış*< tezayüt, *davranış*< tavır (Hatiboğlu, 1974: 143; Korkmaz, 2014: 170; Çotuksöken, 2011: 86). Eker (2006: 362) bu ekin, -mAk ve -mA'ya göre kalıcı isimler türetmeye daha elverişli olduğunu ifade eder.

1.31. -(I)lI+

1.31.a. Kökeni

Erdal (1991: 345) ekin "-(X)g+" ile "+lXg+" eklerinin kaynaşmasıyla oluştuğu fikrine karşı çıkar ve ekin görüldüğü kimi kelimeleri örnekleyerek (*üläglig*< **ülä-g+lıg, töşäklig*< **töşä-k+lig, yetiglig*< **yet-ig+lig*...) bu sözcüklerin "-(X)g+"lı biçimlerinin örneklenemediğini ifade eder.

Gülsevin (2011: 135) Eski Türkçedeki "-IGlI+" ekinin devamı olduğunu belirtir.

Hatiboğlu (1974: 76) ekin fiilden isim yapan "-ı" eki ile isimden isim yapan "+lı" ekinin kalıplaşmasından meydana geldiğini belirtir: *yazılı*< yaz-ı-lı, *basılı*< bas-ı-lı.

Kahraman (2009: 54) ekin etken fiilden edilgen fiiller yapan "-İl" ekiyle fiilden isim yapım eki "-İ" ekinin birleşmesiyle oluştuğunu kabul eder. Görüşünü bu ekle türemiş sözcüklerin tamamının (*serili, örülü, basılı*...) edilgenlik anlamı taşıyor olmasıyla destekler.

1.31.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-glig+, -aglıg+, -ıglıg+, -iglig+, -üglüg+"

töltäglig "yayılmış, kaplanmış", *kataglıg* "pek", *yıgıglıg* "yığılmış, toplu", *yetiglig* "yetişmiş, rehber", *yümüglüg* "kapalı, yumulu" (Erdal, 1991: 345-346).

*(...) özi at(a)nmış, ögr(ü)nçülüg, (a)tı yet-**iglig** k(ä)lir* (IB 55).

*Közi yüm-**üglüg** olorur ärti* (IB 9).

*Çıntan ekişi birlä kat-**agl(ı)g** edgü yıdlag kuzişay mntark (...)*

"Sandal ağacı nikişi ile pek güzel kokulu nilüfer çiçeklerini (...)" (Maitr 18/34).

Kar. T.: "-glig+, -glüg+, -ıglıg+, -uglug+, -uglıg+, -üglüg+"

töşäglig, üläglig "pay edilmiş, bölüştürülmüş", *kaçıglıg* "kaçkın, kaçan", *kuruglug* "kurulu, kurulmuş", *uçuglıg* "uçan", *örüglüg* "örülü, örülmüş" (Erdal, 1991: 344; Taş, 2015: 133).

*Töşe-**glig** töşek*

"Serilmiş döşek" (DLT 255).

*Bilig kişi ara ülä-**glüg** ol*

"Akıl, insanlar arasında paylaştırılmıştır." (DLT 255).

*Kaç-**ıglıg** yeter ol, uç-**uglıg** tutar sınıkug sapar ol buzukug iter*

"Kaçana yetişir, uçanı yakalar, kırığı sarar ve bozuğu düzeltir." (KB 1858).

Har. T.: "-ülü+"

çevrülü "çevrili, yuvarlak şekilde" (Yüce, 2014: 68).

H*alka oturdılar, boldılar, çev(i)r-**ülü** olturdılar*

"Halka olup oturdular, daire şeklinde oturdular." (ME 176/5).

Kıp. T. için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Çağ. T.: "-ılı+"

bakılı (Akdoğan, 1988: 134).

*Bak-**ılı** çiçeg-ile nergis-i meste nazar it*

"Bakımlı çiçek ile mest olmuş nergise bak." (AD LIV/7).

E. An. T.: "-ilü+, -ılu+"

dikilü "örtük, kapalı", *korkılu* (Gülsevin, 2011: 135; Yılmaz vd., 2013: 730).

*(...) saçı ardına ör-**ilü**, göksi kızıl dügmelü (...)* (DK D36).

Osm. T.: "-ili+, -ülü+"

çizili, örtülü (Yavuzarslan, 2019: 27, 441).

*Küre-i arz haritasında çiz-**ili** bulunan tûl ve arz-ı mefruz çizgileri (...)* (KT- "hat").

*Ört-**ülü** şeyden örtüyü kaldırmak* (KT- "açmak").

Tü. T.: "-ılı+, -ili+, -ulu+, -ülü+, -lı+"

asılı, ekili, kurulu, sürülü, kapalı (Banguoğlu, 2007: 251; Gencan, 2007: 276).

*Yat-**ılı** okuldan çıktıktan sonra (...) orucu da bıraktım* (Hikmet, 2011: 10).

*Bir dik-**ili** ağacımız mı var* (Bilbaşar, 2017: 144).

1.31.c. İşlevi

Erdal (1991: 347) ekin sıfat-fiiller türettiğini, bu sıfat-fiillerde pasiflik, edilgenlik anlamı olduğunu belirtir. Erdal'ın belirttiği işlev, ekin kullanıldığı tüm dönemler için geçerlilik taşır. **E. Uyg. T.:** *kizläglig* "gizlenmiş, sır", *säviglig* "sevilen" (Erdal, 1991: 347). **Kar. T.:** *kaçıglıg* "kaçkın, kaçan", *kuruglug* "kurulu, kurulmuş" (Taş, 2015: 133). **Har. T.:** *çevrülü* "çevrili, yuvarlak şekilde" (Yüce, 2014: 68). **Çağt. T:** *bakılı* (Akdoğan, 1988: 134). **E. An. T.:** *dikilü* "örtük, kapalı" (Yılmaz vd., 2013: 730). **Osm. T.:** *çizili, örtülü* (Yavuzarslan, 2019: 27, 441). **Tü. T.:** *asılı, dürülü* (Banguoğlu, 2007: 251).

1.32. -(X)l+

1.32.a. Kökeni

Gabain (2007: 53), Korkmaz (2005: 138) ve Eraslan (2012: 106) ekin Moğol asıllı bir ek olduğuna yer vermişlerdir.

Banguoğlu (2007: 232) ekin Moğolcadan geçtiğini kabul etmekle birlikte "Doğu Türkçesine sonradan Moğolcadan geldiği anlaşılan bir -el [-il) ekiyle yapılmış kelimeler dilimizde yoktur (kapal, yasal, bukal)" açıklamasına yer vermiştir.

Altay Dilleri Teorisi'ne göre Türkçe ve Çuvaşça arasında ş-l (lamdasizm) ses denkliği vardır. Ancak Bang (1980: 45) -l ile türemiş isimler sayesinde bu denkliği kabul etmek zorunda kalmayacağımızı savunur. -l ile türediği aşikar isimleri örnekledikten sonra (E. Uyg. T.: *tüge-* "bitmek"> *tügel* "tamamıyla", Osm.: *tak-* "takmak"> *tagıl* "süs") E. Uyg. T.nde *tül* "düş, rüya" sözcüğünü *tü-l* biçiminde ayırır. *Tüş* "rüya, düş" sözcüğünün de *tü-ş* şeklinde ayrılabileceğini belirtir. Görüldüğü üzere Bang, ses denkliği olarak görülen "ş" ve "l"yi birer ek olarak ele almıştır.

1.32.b. Biçimi

Gök T.: "-ıl+"

kısıl "geçit" (Şirin, 2016: 229).

*S(ä)läŋä kodı yor(ı)pan k(a)r(a)g(a)n kıs-**(ı)l**+ta (ä)bin b(a)rkın (a)nta bozdum*

"Selenge (nehri boyunca) yürüyüp Karagan Geçiti'nde, evini barkını orada bozdum." (BK D37).

E. Uyg. T.: "-l+, -ıl+"

tügel "tamamıyla" (<tüge- "bitmek"+ l), *kısıl* "dar boğaz, geçit" (Bang, 1980: 45; Elmalı, 2016: 195).

*Teginig esän tükä-**l** kälürzünlär*

"Prensi sağ salim geri getirsinler." (İKP XXII).

*Himavant tag kıs-**ıl**+ın+ta kirip bartı*

"Himavant dağının dar boğazına gitti." (DSKP 3849-3850).

Kar. T.: "-l+, -ıl+"

tükel "tam, çok", *adıl* "seçkin" (Erdal, 1991: 330; Bice, 1993: 4).

*Ehl u ayâl hânumândın tüke-**l** keçmey*

"Çoluk-çocuk, ev-barktan tam geçmeden." (DH H1).

Har. T.: "-l+, -el+"

tükel "sağlam, çok", *sökel* "hasta" (<sök- "baygınlık geçirmek"+ el) (Eckmann, 2014: 46, 378).

*Sen ebter ermes-sen, seniŋ zikriŋi biz tüke-**l** qılduk*

"Sen zürriyetsiz değilsin, biz seni tamam kıldık." (NF 63/2).

*Munda bir kimerse sök-**el** turur* (NF 130/14).

Kıp. T.: "-l+, -ul+"

tügel "tamam, çok, hep", *urul* "örs" (Karamanlıoğlu, 1994: 41, Argunşah-Güner, 2015: 380).

*Ave kimge yamgurleyin soyurga-**l** yavdı Teŋridin*

"Selam, Tanrı'dan herkese yağmurla kütuf yağdı." (CC 72a15).

Çağ. T.: "-l+, -ül+"

soyurgal "hediye, lûtuf" (<soyurga- "sunmak, hediye etmek"+ l), *düğül* "tomurcuk" (Eraslan, 2015: 142; Paçacıoğlu, 2016: 229).

*Sultan Ya'kub yahşı i'zaz u ihtiram kılıp Biyabanek'ni soyurga-**l** birdi*

"Sultan Yakûb kendisine fazla değer verip hürmet gösterip Biyâbânek'i hediye verdi." (MN T146).

*Vaktidür iy gül-i tâze ki düğ-**ül**+den çıhasın*

"Ey taze gül, tomucuğundan çıkmanın vaktidir." (AD 526/1).

E. An. T.: "-l+, -al+"

dükel "tamam, çok", *çatal* "kol, uzantı" (Küçük, 2014: 267, 332).

*Kim düke-**l**+i leşkere ol beg ola*

"Tamamı askere bey ola." (MT 4001).

*(...) varup gidiŋüz üç çat-**al**+lu tütün gölgesine* (SKT 627b).

Osm. T.: "-l+, -al+, -ül+"

kapal "kuşatma", *çatal, çökül* "çöküntü" (Deny, 2012: 528; Yavuzarslan, 2019: 223).

*Kim anlardur düke-**l**+i yolda rehber*

"Ki onlar her tür yolda rehberdir." (ÇN 119).

*Titreyen parmaklarıyla ak düşmüş çat-**al** sakalını kaşırken (...) ürperdiğini duydu* (Seyfeddin, 2010: 32).

*Çök-**ül**: Nehirlerin taştıklarında ovalarda bıraktıkları tortu, çöküntü* (KT- "çökül").

Tü. T.: "-l+, -al+, -el+, -ul+"

ışıl, kural, eleştirel, kurul (Korkmaz, 2005: 138; Korkmaz, 2014: 157).

*(...) gözlerinin kenarına çöreklenmiş bir ışı-**l**+tı (...)* (Ağaoğlu, 2011: 4).

*Sali adaları, Çat-**al** adaları, Keremit adaları (...) Bodrum yarımadasını çevreleyen bir periler halkasıdır* (Kabaağaçlı, 2014: 205).

1.32.c. İşlevi

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204) ekin önceden tekrar işlevli olduğunu ancak zamanla "o niteliğin yavaş yavaş birikmesini gösteren hareketi" ifade etmek için kullanıldığına yer vermiştir.

Erdal (1991: 330-331) ekin çoğunlukla sıfatlar türettiğini (*adıl* "seçkin", *ınal* "asil"), fiilin adı olan sözcükler yaptığını (*ötül* "öksürmek") ve nadiren ad görevli kelimeler meydana getirdiğini (*kısıl* "geçit, vadi", *ıdıl* "baskın, akın") belirtir. Erdal, *kızıl* ve *yaşıl* kelimelerinde de ilgili ekin bulunabileceğini belirterek *kız+sI-(X)l, yaş+sI-(X)l* biçimlerinden gelişme ihtimali üzerinde durur. **Gök T.**de yer bildiren isimler oluşturur: *kısıl* "geçit" (Şirin, 2016: 229). **E. Uyg. T.** döneminde yer adları yapar: *kısıl* "geçit, boğaz". Eşya isimleri meydana getirir: k*agıl* "kamçı, kırbaç". Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *tükel* "mükemmel, eksiksiz", *atıl* "seçkin, mükemmel" (Erdal, 1991: 330; Tekin, 2019: 10; Elmalı, 2016: 195). **Kar. T.** döneminde sıfatlar türetir: *amul* "sakin, yavaş", *adıl* "seçkin" (Erdal, 1991: 330; Taş, 2015: 153). **Har. T.**nde sıfat görevli sözcükler oluşturur: *yeŋil* "hafif, kolay" (<yeŋi- "hafifletmek"+ l), *tükel* "sağlam, çok", *sökel* "hasta" (Eckmann, 2014: 46; 148, 92). **Kıp. T.** döneminde sıfatlar yapar: *usal* "tembel, ihmalkar" (<osa- "tembellik etmek, gafil olmak"+ l), *yüŋül* "hafif" (<yeni- "hafiflemek"+ l). Eşya adları türetir: *urul* "örs" (Karamanlıoğlu, 1989: 13, 400; Karamanlıoğlu, 1994: 41; Paçacıoğlu, 2016: 768).

Çağ. T.nde somut adlar türetir: *soyurgal* "bahşiş, ikram", *düğül* "tomurcuk". İşin sonucunu gösteren isimler oluşturur: *kapal* "kuşatma"< kapa- "kuşatmak"+ l. Topluluk isimleri yapar: *yasal* "devriye, alay". Sıfatlar oluşturur: *tükel* "bütün, tam", *yüŋül* "hafif" (Argunşah, 2014: 110; Paçacıoğlu, 2016: 229; Karasoy, 1998: 495; Turan, 2019: 34; Karagözlü, 2018: 318). **E. An. T.** döneminde sıfatlar türetir: *dükel* "tamamı, hepsi". Somut varlık adları meydana getirir: *çatal* "birden çok kolu, uzantısı olan" (Canpolat-Önler, 2016: 17; Küçük, 2014: 332). **Osm. T.** döneminde eşya isimleri oluşturur: *çatal.* Zarf veya sıfat görevli sözcükler meydana getirir: *ışıl.* "Sonuç, ürün" bildiren adlar oluşturur: *kapal* "kuşatma", *çatal, çökül* "çöküntü" (Deny, 2012: 528; Yavuzarslan, 2019: 223, 356, 485). **Tü. T.** döneminde soyut isimler yapar: *kural.* Durum zarfları veya niteleme sıfatı görevinde sözcükler oluşturur: *eleştirel, dural.* Alet, eşya adları meydana getirir: *çatal, çekel* "küçük çapa" (Banguoğlu, 2007: 232; Boz, 2014: 92).

1.33. -(X)m+

1.33.a. Kökeni

Hatiboğlu (1974: 340) eki incelerken Latince fiilden isim yapan "-um (*bell-um=savaş*)" eki ile ilişkilendirmiştir.

Banguoğlu (2007: 233) ekin "-ge-> -e-" değişmesiyle oluşmuş fiilden fiil yapım eki ile "-im" fiilden isim yapım ekinin birleşimiyle oluştuğunu belirtir: *dolam< dol-a-m.*

1.33.b. Biçimi

Erdal (1991: 290) -(X)m+ ekli gövdelerin genellikle iki heceli olduğunu, tek heceli olarak türettiği tek sözcüğün *ye-m,* üç heceli türettiği tek sözcüğün ise *tamız-ım* olduğunu belirtir.

Gök T.: "-ım+, -im+"

barım "mal mülk, servet", *kädim* "giyim kuşam" (Tekin, 2003: 91-92).

*Sünüg bat-**ım**+ı karıg söküpen kögmen yışıg toga yorıp (…)*

"süngü batımı (derinliğindeki) karı söküp Kögmen dağlarını aşıp (…)" (Kül T.D126).

*Üç(ü)nç y(i)gen sil(i)g b(e)g(i)n k(e)d-(**i**)**m**+l(i)g tor(u)g (a)t bin(i)p t(e)gdi*

"Üçüncü olarak Yiğen Siliğ Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti." (Kül T.D33).

E. Uyg. T.: "-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+"

istem "arzu", *talım* "yağma", *kedim* "giysi, elbise", *toġum* "doğum", *ölüm, qaram* "hendek" (<qar- "birikmek, taşmak, durgun olmak"+ am) (Hamilton, 2015: 94; Eraslan, 2012: 106).

*(...) barı-**m** azu üküş anı (...)*

"(...) servet veya pek çok bunun (gibi) (...)" (DSKP 73).

*Agı bar-**ım** alkınsar uvatsar (...)*

"Eğer zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa (...)" (İKP VII).

*Birök maŋa aviş tamudakı örtlüg yalınlıg yerte uzun ödün agnagalı teg-**im**+lig bolsar (...)*

"Eğer bana Avici cehenneminin ateşli bir yerinde uzun süre kıvranacaksın, (buna) layıksın deseler (...)" (DSKP 1570-1572).

*Adın bir tınl(ı)g tişi bars karnınta tog-**um** ajun tutdı*

"Başka bir canlı dişi parsın karnında varlık buldu." (DSKP 1367-1368).

*(...) yil kelip kemisin tokıp yekler ergüsi otruglarında öl-**üm** yirke tegürser (....)*

"(...) yel çıkıp gemilerini parçalayıp devlerin bulunduğu yere, adalarına, ölüm yerine götürse (...)" (KİP 20-21).

*Yetti qat qar-**am** içintä alqu agular lölär yılanlar yatır*

"Yedi katlı hendek içinde her tarafta zehirli ejderhalar ve yılanlar yatar." (İKP XXXIX).

Kar. T.: "-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+"

ulam "sürekli, ebediyen", *atım* "nişancı", *bėrim* "verecek, borç", *ḳonum* "birlikte yaşayan insanlar, akrabalar", *örüm* "çul", *kuçam* "kucak" (Taş, 2015: 155; Erdal, 1991: 297).

*Tirildi ula-**m**+sız ula-**m**+ı bolup*

"Muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı." (AH 239).

*İcâzetsiz yar-**ım** nefes urmadılar*

"İcazetsiz yarım nefes almadılar." (DH H76).

*Teg-**im**+siz tapug birle, törke tegir*

"İlerlememiş kimse, görevi ile yüksek onura erişir." (KB 34).

*Bir or-**um** ot*

"Bir kesimlik yulaf" (DLT 49).

*Kıldı silärkä yärni töşäk kökni köt(ü)r-**üm** indürdi* (KT-SKT 4r/2).

*Bir kuç-**am** neŋ*

"Bir kucak şey" (DLT 200).

Har. T.: "-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+"

ulam, yarım, içim, tutum "bir şeye el koyma", *ölüm* (Eckmann, 2014: 9; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 108).

*Bu ula-**m** yalgan sözlegen er*

"Bu sürekli yalan söyleyen adam." (ME 23/7).

*İki kafiyelü kıldı beytni, yar-**ım** beyt aydı*

"Beyitini iki kafiyeli yaptı, yarım beyit söyledi." (ME 80/8).

*Eger dünyanı sewmiş bolsa erdiŋ bu dünyada kafirga bir iç-**im** suw bermegey erdiŋ* "Eğer dünyayı sevmiş olsaydım, bu dünyada kafirlere bir içim su vermezdim." (NF 173/8).

*Oltur-**um***

"Kalça" (İML 118B).

*Tür-**üm***

"İp yumağı" (İML 130B).

Kıp. T.: "-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+, -em+"

ınam "inanç", *adım, tilim* "dilim", *artum* "fazla", *çévirüm* "daire", *tutam, çekem* "nokta, hareke" (<çek- işaret koymak"+ em) (Toparlı, 2017: 95; Güner, 2013: 132, 147).

*Takı kim kim ant içse rutab satın almagay men tep satın alsa büsr salu-**m**+ın anıŋ içinde rutab bolsa antda tutulmas*

"Eğer biri "Hurma satın almayacağım." diye ant içse ama hurma koruğu salkımı satın alsa içinde hurma olsa yemini tutulmamış olur." (İMS 387b).

*Takı Resul ayıttı: sadaka beriŋiz eger bir hurmanıŋ yar-**ım**+ı takı bolsa*

"Peygamber, bir hurmanın yarısı bile olsa sadaka veriniz, diye söyledi." (İMS 83b).

*Kesek til-**im***

"Dilim, yassı parça" (CC 66a).

*Art-**um***

"Fazla, çok fazla, ziyadesiyle" (CC 31b16).

*Ol öl-**üm**+lü kişi ni aytur* (GT 17/3-4).

*Ayıttı Resul eksütmes bir kimerse ölçüden bir tut-**am** ya bir awuç meger kim tutar şeytannı ol*

"Peygamber, herhangi biri ölçüden bir tutam veya bir avuç eksiltse şeytan onu tutmuştur, diye söyledi." (İMS 83a).

*İki kardaş bar idi su ig(i)r-**em**+i+n+e tüşti* (GT 88/7).

Çağ. T.: "-ım+, -im+, -um+, -üm+"

yarım, bilim, bolum "karar, sebat", *ölüm* (Eckmann, 2005: 50).

*Mani düridin bu genc kıs-**(ım)**+ı/ elfaz u ibareti tılısmı* (LM 302).

*Ber-gustuvan keç-**im** behs dan keçeş* (NK 104a).

*Şamşak u çakmur u diger hest ıldır-**um*** (NK 101b).

*Kim anın derdi kaşıda yüz öl-**üm** hayran imiş*

"Onun derdinin karşısında yüz ölüm hayran imiş." (MN T126).

E. An. T.: "-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+"

yim, adım, içim, toyum, ölüm, tutam (Timurtaş, 1992: 134; Gülsevin, 2011: 135; Ergin, 2018: 98).

*Çağna-**m** çağna-**m** kayalardan çıkan su (...)* (DK D45).

*Kim yar yar-**ım** yolda'ken ol menzile gitdi* (HDD 36a5).

*Ey atamuz biz gitdük idi atlarımuz segir-d-**im**+ile daḫı koduk idi Yusuf'ı kumaşlarımuz katında* (SKT 249a).

*Bir sok-**um** etmegi yokdur yiyesi* (MT 135).

*Girmeyeler ol öl-**üm**+süz dirlige* (GN 429b).

*Altmış tut-**am** gönderüni ne ögersin murdar kafir* (DK V36).

Osm. T.: "-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+"

dolam, baḳım, içim, büküm, yudum, tutam (Deny, 2012: 482; Yavuzarslan, 2019: 1261).

*(...) on tola-**m** toladı* (KT- "dolam").

*Atarlar yıldır-**ım** okın melekler* (ÇN 355).

*(...) gey-**im**+lü, yaraklu, yasaklu dimek de bu kabildendür* (MU 83/11).

*Karnı tok olanlara bile mutlaka aşından bir yud-**um** tattırdı* (Seyfeddin 2010: 87).

*Kim öl-**üm**+üm isterise bin yıl ömür virsün ana* (YED 13/4).

*Tut-**am**: tutacak yer, kulp, kabza* (KT- "tutam").

Tü. T.: Ekin biçiminin ele alınışı ile ilgili farklı görüşler vardır: Ergin (2013: 188), Hengirmen (1999: 310), Hatiboğlu (1974: 108), Eker (2006: 360) ve Karaağaç (2013: 281) eki -m olarak; Banguoğlu (2007: 252), Korkmaz (2014: 157), Boz (2012: 96) ve Çotuksöken (2011: 110) -(I)m+ eki olarak ele almışlardır. Adalı (2004: 99) -m+, -Am+, -Im+ eklerini aynı başlıkta incelemiştir. Gülensoy (2010: 533) -°m+ biçimini benimsemiştir. İncelememizde Adalı, Gülensoy'un yaklaşımı benimsenmiştir:

"-m+, -ım+, -im+, -um+, -üm+, -am+, -em+"

kavram, yapım, eğilim, konum, döküm, tutam, biçem (Boz, 2012: 96; Boz, 2014: 93).

*(...) her ağızdan çıkan öğütlere uyularak yapılan hazırlıklar, geliştirilen iş+le-**m**+ler (...)* (Ağaoğlu, 2011: 17).

*Silahlardan arındırılmış bir tarihtir insana yakışan; bağımsızlığın, düşünce özgürlüğünün, insan haklarının, bil-**im**+in ve sanatın tarihidir* (Akın, 2004: 73).

*Ama öl-**üm**-kal-**ım** savaşı yine alabildiğine bütün hızıyla sürüp gidiyordu* (Kabaağaçlı, 2014: 11).

*Sonunda insanlar ve martılar arasında bir uy-**um** sağlanmış (...)* (Livaneli, 2017: 18).

*(...) hatta çenesindeki bir tut-**am** sakala şaşıp kaldığımdan* (Hikmet, 2011: 58).

*(...) krallar, politikacılar ondan her dön-**em** ürkmüştür* (Akın, 2004: 96).

1.33.c. İşlevi

Kaynaklarda ekin işlevi için "bir defa yapma, bir defalık işleri anlatma" ifadeleri yaygın olarak görülmektedir. Hatta Banguoğlu (2007: 252) bu sebeple -(I)k+ ekiyle türemiş isimleri "bir kez adları" şeklinde isimlendirmiştir: *doğum, ölüm, seçim* vb. Ancak Ali Ulvi Elöve (2012: 481) Deny'nin *Türk Dil Bilgisi* adlı kitabında "bir defalık anlamı" düşüncesinin yanlış olduğunu belirtir. Çünkü bu anlam ancak sözcüklerin önüne "bir" sözcüğü getirilerek sağlanabilmektedir.

Erdal (1991: 290-297) -(X)m+ ekinin 3 işlevi olduğundan bahseder: 1. Hareket isimleri türetmek, 2. Fiilden etkilenen nesne adları türetmek, 3. Ölçü bildiren isimler yapmak: *bir öp-üm mün* "bir yudum çorba", *bir yogr-um un* gibi. **Gök T.**de "işin, belirtilen durumun neticesini" anlatan adlar türetir: *ölüm, tägim* "hücum,

hamle". Somut adlar yapar: *kedim* "giyecek" (Tekin, 2003: 92; Şirin, 2016: 414). **E. Uyg. T.**nde "işin sonucunda meydana çıkan durumu" ifade eden sözcüklerde kullanılır: *ölüm, toġum* "doğum". Soyut adlar türetir: *istem* "istek, arzu", *serim* "sabır". Eşya, somut varlık adları yapar: *kedim* "kıyafet", *yilim* "yapıştırıcı". Gıda maddesi isimleri türetir: *yem*. Miktar bildiren isimlerde görülür: *yarım*. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *talım* "yırtıcı, cesur", *ulam* "kalıcı, dayanıklı" (Erdal, 1991: 292-296; Eraslan, 2012: 106; Elmalı, 2016: 132, 217; Şen, 2017: 61; Tekin, 2019: 16). **Kar. T.** döneminde eylem adları türetir: *alım, bėrim*. Ölçü, miktar bildiren adlar yapar: *öküm* "yığın", *birtem* "tamamen, bütünüyle". Erdal (1991: 291) Kar. T. için en yaygın işlevin bu olduğunu ifade eder. "Fiilin bildirdiği işi iyi yapan, bu işi meslek edinmiş kişi" anlamında isimler türetir: *tıldam* "güzel konuşan, hatip", *tildem* "haberci, peygamber". Niteleme sıfatları oluşturur: *kü□rüm* "yüksek, seçkin", *serimlig* "sabırlı". Eşya, araç gereç adları türetir: *tulum* "silah" (<tul- "topa vurmak"+ um), *yaḍım* "döşek". "İşin sonucunda ortaya çıkan ürün, durum" anlamına gelen isimler yapar: *adım, kötrüm* "yükselti, yükseltilmiş şey" (<kötür- "yükseltmek"+ üm) (Hacıeminoğlu, 2013: 25; Taş, 2015: 154-157; Kök, 2004: 237, 3). **Har. T.** döneminde "fiilin belirttiği işin adını veya sonucunu" bildiren isimlerde görülür: *içim, ölüm*. Ölçü bildiren adlar yapar: *çeynem* "küçük parça, lokma", *yarım*. Doğa olaylarının adı olan sözcükler türetir: *yıldırım*. Kişi özelliklerini gösteren adlar meydana getirir: *öktem* "pervasız, kibirli". Akrabalık isimleri oluşturur: k*onum* "akraba, hemşehri". Nadiren organ isimlerinde görülür: *olturum* "kalça" (Eckmann, 2014: 295; Karagözlü, 2018: 297; Paçacıoğlu, 2016: 497). **Kıp. T.**nde "işin sonucunu" ifade eden adlar türetir: *adım, boġum*. Miktar bildiren adlarda görülür: *ḫısım* "kısım, yüzyıl", *yarım*. Eşya, somut varlık adları türetir: *ilim* "balık ağı". Soyut adlar türetir: *inam* "inanç", *tözüm* "sabır". Doğa oluşumlarını ifade eden isimlerde görülür: *igrem* "girdap" (<egir-+ em). Sıfat türünde sözcükler yapar: *öktem* "gururlu, kibirli" (Karamanlıoğlu, 1989: 43; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328, 372; Güner, 2013: 147; Toparlı, 2017: 73). **Çağ. T.** döneminde soyut adlar yapar: *yazım* "alın yazısı, kader", *ölüm*. Ölçü bildiren ifadelerde kullanılır: *bir oḳ atımı, kısım*. "Belirtilen işin neticesinde ortaya çıkan durumu, ürünü" anlatan adlar yapar: *bilim, ölüm*. Doğa olaylarını gösteren adlar türetir: *ıldurum* "yıldırım". Eşya isimleri meydana getirir: *keçim* "zırhlı ve süslü at örtüsü" (<ked- "giymek"+ im) (Argunşah, 2014: 110; Eckmann, 2005: 50; Tufan, 2019: 25, 31; Şavk, 2011: 57). **E. An. T.**nde "bir hamlede, tek seferde yapılan işlerin" adlarını türetir: *tadım, yudum*. Bu işlerin neticelerini ifade eder: *ölüm, toyum*. Soyut adlar türetir: *kesim* "taahhüt, vergi". Hastalık isimleri oluşturur: *kötürim* "kötürüm, sakat" (<kötür- "kaldırmak, yükseltmek"+ im). Doğa olaylarını ifade eden isimlerde görülür: *ıldırım* "yıldırım". Miktar anlamı kazandırır: s*alkım, segirdim* "mesafe" (Timurtaş, 1992: 134;

Ergin, 2018: 209; Önler, 1989: 114; Küçük, 2014: 87, 145, 187). **Osm. T.**nde fiil tabanlarından iş, oluş, durum bildiren eylem adları türetir: *sunum, alım*. Fiillerden "hareketin sonucunu" anlatan adlar yapar: *ölüm, doğum*. "Ölçü, miktar" bildiren adlar oluşturur: *tutam, salkım*. Soyut isimler türetir: *çıkım* "gösteriş". "Zaman" ifade eden isimler meydana getirir: *dönüm, (bağ) bozumu*. Doğa olayları ve doğal oluşumlar ile ilgili isimler türetir: *yıldırım, uçurum*. İkilemeler kurarak sıfat veya zarf görevi üstlenen sözcükler oluşturur: *büklüm büklüm, ḳıvrım ḳıvrım* (Deny, 2012: 482; Güftâ, 2018: 116; Yavuzarslan, 2019: 33, 95, 275, 211). **Tü. T.**nde "fiilin gösterdiği işin sonucunu" bildiren adlar yapar: *giyim, gelişim*. Fiillerden "durum, kılış, oluş" adları türetir: *ölüm, gözetim, kesim*. Fiillerden sıfatlar türetir: *sağlam* (ayakkabı), *bitirim* (delikanlı). "Büyüklük, miktar" bildiren adlar yapar: *dilim, yudum, birim*. "Zaman" anlamı taşıyan sözcükler türetir: *bağ bozumu, koç katımı*. Yer adları türetir: *kaldırım, uçurum*. Soyut adlar yapar: *yorum, güdüm*. Bu eki almış adlar ikilemeler de oluşturabilir: *büklüm büklüm* (saç), *yudum yudum* (içmek). Ek, Türkçeleştirme çalışmalarında sık sık kullanılmış, terim anlamlı sözcükler türetmiştir: *akım* "cereyan", *gerilim* "voltaj" (Mansuroğlu, 1960: 14; Korkmaz, 2014: 158; Banguoğlu, 2007: 253; Çotuksöken, 2011: 110).

1.34. -(I)n+

1.34.a. Kökeni

Banguoğlu (2007: 256) -(I)n+ ekiyle türemiş kimi sıfatların "-gin"den gelmiş olabileceğini (*satın< satkun, sayın< saygın*), kimilerinin de -im'den dönüştüğünü (*düğüm< düğün, yalım< yalın*) belirtir.

Deny (2012: 513) ilgili ekin "-ḳan" ekiyle bir akrabalığı olduğu belirtmiş, bu akrabalığın daha eski bir -añ ekine dayanıp dayanmadığının araştırılması gerektiğini ifade etmiştir.

1.34.b. Biçimi

Gök T.: "-n+, -ın+, -in+, -un+, -ün+"

örgin "hakan otağı, saray" (<örgi- "yükseltmek, kurmak"+ n), *kıyın* "ceza", *kälin* "gelin", *bulun* "tutsak, esir", *tügün* "düğüm" (Tekin, 2003: 92; Şirin, 2016: 263).

*(…) kıy-**ın**+ıg köŋlüŋçe ay ben saŋa ne ayayın tédi* (T K8)

*(…) yinçgä yog-**(u)n** bols(a)r üzg(ü)lük (a)lp (ärm(i)ş* (T 14).

*Tüg-**(ü)n**+l(ü)g (a)t(ı)g yüg(ü)rtmäd(i)m* (T 54).

E. Uyg. T.: "-n+, -un+, -ün+, -in+, -ın+, -gın+"

san "sayı, hesap" (<sa- "saymak"+ n), *yodun* "tükenmiş, mahvolmuş", *tütün* "duman", *kelin* "gelin", *yakın* (<yak- "yaklaşmak"+ ın), *satgın* (Ayazlı, 2012: 352; Hamilton, 2015: 206; Elmalı, 2016: 152; Şen, 2017: 62).

*Örg(i)-**n** (a)nta y(a)r(a)t(ı)td(ı)m* (ŞU D9).

*Balıq ortusınta bältirdä qal-**ın** qobrag ara olgurtı*

"Şehrin ortasındaki bir yol kavşağına, yoğun bir kalabalığın arasına oturdu." (İKP LXX).

*Oot öŋlüg işin saçların eŋ-**in**+ler+in+te tüşürüp (...)*

"Ateşli, örgülü saçlarını omuzlarına düşürüp (...)" (DSKP 3494-3495).

*Yaru(k)suz irüksüz k(ir)siz arıg raçad(a)rmelıg tol-**un**+ın tolunadmış*

"Tam ve tertemiz kraliyet mükemmelliğiyle bütünleşmiştir." (DSKP 4-5).

*Tütsüg tüt-**ün**+i uzatı üzülmazün*

"Hiç kesilmeyen harika kokular yaksın." (AY 927).

*Sizleriŋ özüŋüzlerni sat-**gın** alayın*

"Sizlerin canını satın alayım." (DSKP 294-295).

Kar. T.: "-n+, -ın+, -in+ -un+, -ün+"

küḏen "düğün, gerdek" (<küde- "evlenmek"+ n), *akın, esin, yodun* "tükenmiş", *tüşün* "konak" (Hacıeminoğlu, 2013: 26; Taş, 2015: 164).

*Bahilleriniŋ boynıda otlug zencir kişe-**n** bar*

"Cimrilerin boynunda ateşli zincir, kelepçe var." (DH H143).

*(...) ak-**ın** birlä kötürdü* (KT-SKT 189v/9).

*Keldi es-**in** esneyü*

"Rüzgar eserek geldi." (DLT 508).

*Ay tol-**un** ay mu*ha*mmed* (KT-SKT 228v/3).

*Kişiler evinde bu koprur tüt-**ün***

"(Bunlar) kişi evlerinde duman kaldırır." (KB 309).

Har. T.: "-ın+, -in+, -un+, -ün+"

akın, ekin, bogun "eklem", *tütün* (Yüce, 2014: 32, 40, 105; Eckmann, 2014: 443).

*Ak-**ın** etti anlar üze*

"Onların üzerine akın etti." (ME 48/1).

*Ögüzdin ya yagmurdın ékken ék-**in** erür öşri*

"Irmaktan veya yağmurdan sulanarak ekin ekilen arazi öşür arazisidir." (MM 199).

*Sat-**un** aldı* (İML 86B).

*Taqı otnı özi ürer erdi, ol tüt-**ün**+ler me*has*ini arasından çıqar erdi*

"Dahi ateşi kendi üflerdi, dumanlar sakalının arasından çıkardı." (NF 107/14).

Kıp. T.: "-n+, -ın+, -in+, -un+, -ün+"

yaşın "şimşek", *yıġın, ékin, yoġun, tütün* (Güner, 2013: 152).

*(...) tırnak*ı *uzu-**n** érdi, tonı yırtuk érdi tep yenil körüp kafir bolur*

"(...) tırnağı uzun, kıyafeti yırtık diye onu aşağı gören kafir olur." (İMS 18b).

*Terk etgey kişiler satmaknı takı sat-**ın** almaknı takı yüzlengeyler cum'a namazı-na* "Satmaktan vazgeçseler ve dahi satın almaktan vazgeçseler ve cuma namazına yönelseler." (İMS 230b).

*Yazda yanı kel-**in** yügünedir. Ol hamış başıdır*

"Yazıda yeni gelin baş eğmektedir. O kamış başıdır." (CC 60a26)

*Karaŋgu kiçede tol-**un** ay togdı* (GT 243/5).

*bolur duşman tüt-**ün**+i+n+din kömür ud* (HŞ 223).

Çağ. T.: "-n+, -ın+, -in+, -un+, -ün+"

kişen "ayak bağı", *çaḳın* "ışık, parıltı", *ékin, ḳoşun* "tabur", *bütün* (Eckmann, 2005: 51).

*Zencir ra be Türki kişe-**n** gir ber zeban* (NK 103a).

*Bu yag-**ın** tarları kim mahsus boladur*

"Bu yağmur damlaları kime mahsustur?" (MN T252).

*Gel-**in**+leyin tonanur diyilür* (AD XXVI/21).

*Şibani Çingiziden şer'iŋi sat-**un** algan* (ŞHD 119b11).

*Dan sogun nam-ı govazn u gu tüt-**ün** dud u duḫan* (NK 98a).

E. An. T.: "-n+, -ın+, -in+, -un+, -ün+"

kurun "tepesi kuru ve sert siğil", *akın, ekin, satun, dügün* (Şahin, 2015: 56; Önler, 1989: 115).

*(...) kanlu kafir iline ak-**ın** çapayım, baş keseyim (...)* (DK D174).

*Çün ek-**in** oldı bugün bıçmaq gerek* (GN 2903b).

*(...) gevdesi issi ve tamarları yog-**un** ola ve agzı dadı tatlu ola* (EM P43b4).

*Bu buhâr u toz u düt-**ün** kim agar*

"Bu buharı, tozu ve dumanı kim yükseltir?" (MT 2798).

Osm. T.: "-n+, -ın+, -in+, -un+, -ün+"

ışın, aḳın, ekin, uzun, tütün (Deny, 2012: 510; Kartallıoğlu, 2011: 498).

*Işı-**n**: (...) uzaktan leme'ân eden ziya* (KT- "ışın").

*Mal-koç+og(u)l+ı Bali Begüñ kış ak-**ın**+ı+n+da geregi gibi yoldaşlıklar idüp anuñ öñinde şehid oldı* (HB A89b).

*Ek-**in**+lik, sogan+lık, sarımsak+lık bunun gibiler dahi ism-i mekana raci'dür*

"Ekinlik, soğanlık, sarımsaklık gibi isimler mekan isimlerine dayanır" (MU 66/10).

*Biri yoğ-**un** mücessem file benzer* (PN 548).

*Tüt-**ün**+üm göklere seher yelidir* (YED 50/2).

Tü. T.: "-n+, -ın+, -in+ -un+, -ün+"

ışın, basın, ekin, uzun, tütün (Korkmaz, 2014: 166).

*(...) bas-**ın**+a kapalı ve de en önemlisi beş hakimden dördünün hukuk eğitimi almamış olduğu mahkeme sonucunda suçlu bulunur* (Akın, 2004: 41).

*Ben yerimden kımıldamazdım, gel-**in**+i gözlerdim* (Bilbaşar, 2017: 15):

*Son zamanlarını ülkedeki sor-**un**+lar+dan uzakta, balık tutarak, hamakta uyuyarak geçirmiş* (Livaneli, 2017: 15).

1.34.c. İşlevi

Gök T. döneminde "işi yapan kişiyi, şeyi" bildirir: *kälin* "gelin". Soyut anlamlı sözcükler türetir: *kıyın* "ceza", *san* "sayı". "Yer, mekan" bildiren adlar yapar: *örgin* "konak, otağ". Sıfat türünden sözcükler oluşturur: *yogun* "yoğun" (Tekin, 2003: 92; Şirin, 2016: 261). **E. Uyg. T.** döneminde "miktar" bildiren adlar yapar: *bütün, yıgıŋ*. "Zaman" anlamı taşıyan isimler yapar: *yarın* "şafak". Doğa olayları ve hareketlerini ifade eden adlarda görülür: *yaşın* "şimşek", *äsin* "esinti". Belgisizlik anlamı taşıyan sıfat, zamirler türetir: *adın* "başka" (<ad- "başka olmak, farklı olmak"+ ın). Sıfat türünde sözcükler yapar: *yogun* "yoğun", *yılın* "sıcak, ılık". Yer bildiren isimler oluşturur: *örgin* "kağan otağı". "Yapılan işin sonucunda ortaya çıkan ürünü" işaret eden isimlerde görülür: *çızın* "şekil; hâl, tavır" (<çız- "çiz-"+ ın), *akın* (Erdal, 1991: 300-302; Elmalı, 2016: 67, 82, 134, 205, 288; Şirin, 2016: 204). **Kar. T.** döneminde doğa ile ilgili isimler türetir: *aḳın* "nehir", *esin* "esinti, rüzgar". Miktar, ölçü bildirir: *yıgın, bütün*. Soyut adlarda görülür: *san* "sayı", *ḳın* "ceza, işkence". Vücudun

bölümlerini gösteren adlar yapar: *egin* "sırt". İşi yapan varlığı bildiren isimler oluşturur: *tütün* "duman", *kelin* "gelin". Eşya isimleri yapar: *yalın* "meşale" (<yal- "yanmak"+ ın), *kişen* "bağ, köstek" (<kişe- "bağlamak, atı kösteklemek"+ n). Yer adları türetir: *tüşün* "konak, durak". *Arkun* "yaban aygırıyla evcil kısraktan olan cins at" sözcüğünde "cins, tür" bildiren bir sözcük oluşturduğu görülür (Bang, 1980: 95; Hacıeminoğlu, 2013: 26; Taş, 2015: 163-165; Bice, 1993: 182; Paçacıoğlu, 2016: 396; Kök, 2004: 340, 677). **Har. T.** döneminde somut adlar yapar: *ekin, egin* "nakış aleti". "İnsana özgü durum, hâl" bildiren isimler oluşturur: *gelin, bulun* "esir". Vücudun bir bölümüyle ilgili isimler türetir: *egin* "omuz, sırt", *bogun* "(parmak vb.) boğum". Yapılan işin (*akın*) veya işin sonucunda ortaya çıkan ürünün (*tütün* "duman") adı olan sözcükler oluşturur. "Miktar, kıvam" bildiren adlar meydana getirir: *yogun* "çok, sert", *bütün* "hep, bütün" (<büt- "bitmek, sona ermek"+ ün). Sıfat, zarf görevli sözcükler türetir: *yakın* (<yak- "yaklaşmak"+ ın), *sagın* "sağmal deve" (Eckmann, 2014: 32, 76, 151, 161, 226; Yüce, 2014: 32, 40, 105; Karagözlü, 2018: 142, 279). **Kıp. T.**nde "işin sonucunu veya sonucunda elde edilen ürünü" gösteren adlar yapar: *ékin, biçin* "hasat". "Miktar (*yıġın, bütün*), kıvam (*yogun*)" bildiren adlar yapar. Soyut (*ḫıyın* "acı, işkence", *san* "sayı") ve somut (*tütün* "duman", *tügün* "düğüm") sözcükler türetir. Eşya adlarında görülür: *çıḳın* "bohça", *kişen* "atın ayağına vurulan zincir". "İşi yapan kişiyi/ şeyi" bildiren isimler oluşturur: *gelin, yaşın* "şimşek". Yer gösteren sözcükler yapar: *bükün* "bükülme yeri, düğüm". *Boġun* "boğum, eklem", *igin* "omuz" sözcüklerinde vücutla ilgili sözcükler türettiği görülmektedir. Doğa olaylarında kullanılan isimler meydana getirir: *tolun ay* "dolunay" (Karamanlıoğlu, 1989: 121, 135, 274; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 188; Güner, 2013: 152; Toparlı, 2017: 111, 129; Argunşah-Güner, 2015: 506). **E. An. T.** döneminde "yapılan işin ürünü" anlamında adlar yapar: *ekin, akın.* "İşi yapan varlığı" gösteren isimler türetir: *tütün.* "Miktar, ölçü, kıvam" bildiren adlar yapar: *bütün, yogun.* Doğa olaylarının adı olan sözcükler yapar: *dolun ay.* Organ isimleri meydana getirir: *egin* "sırt, omuz" (Timurtaş, 1992: 134; Gülsevin, 2011: 135; Şahin, 2015: 56; Canpolat-Önler, 2016: 57; Yılmaz d., 2013: 745, 764). **Çağ. T.** döneminde fiilin "ürününü, neticesini" bildiren isimler oluşturur: *ekin, yalın* "alev". "Miktar, topluluk" anlamı taşıyan adlar yapar: *bütün, yıġın.* Bazı doğa olaylarının adı olan sözcüklerde görülür: *çakın* "şimşek", *yaġın* "yağmur". Alet, eşya isimleri yapar: *kişen* "bukağı, ayak bağı". Somut adlar (*tügün* "düğüm", *ḳayun* "sandal") ve soyut adlar (*san* "saygı, itibar", *savun* "davet, çağrı") türetir. Akrabalık isimleri meydana getirir: *kelin* "gelin". Organ adları yapar: *egiñ* "sırt" (Eckmann, 2005: 51; Argunşah, 2014: 110; Teres, 2009: 243-249; Turan, 2019: 28, 31; Şavk, 2011: 350). **Osm. T.** döneminde "fiilin sonucunu" gösteren adlar yapar: *ekin, aḳın.* İşi yapan varlığı bildirir: *tütün, ışın.* "Ölçü, miktar, kıvam" anlamlı adlar yapar: *yoġun, bü-*

tün. Boġun "mafsal, eklem", *eğin* "omuz, sırt" kelimelerinde vücutla ilgili sözcükler oluşturduğu görülür. "Fiilin yaptığı işten etkilenmiş olan" anlamında sıfatlar yapar: *yeñin* "eskimiş", *sayın* "seçkin, seçilmiş". Somut adlar türetir: *çalın* "çakmak", *çaḳkın*"şimşek". Akrabalık adları oluşturur: *gelin* (Deny, 2012: 510-511; Tatcı, 1998: 444; Yavuzarslan, 2019: 33). **Tü. T.**nde hem geçişli hem geçişsiz fiillere gelerek işin "sonucunu" veya "ürününü" ifade eden sözcükler türetir: *ekin, yığın.* "İşi yapanı, faili" ifade eden adlar meydana getirir: *gelin, tütün.* "Ölçü, miktar" bildiren sıfatlar türetir: *uzun, yığın* (Banguoğlu, 2007: 256; Korkmaz, 2014: 166; Gülensoy, 2010: 533).

1.35. -(I)nç+

1.35.a. Kökeni

Ekin ilk bölümü dönüşlülük eki olan birleşik bir ek olduğu yönünde görüş birliği vardır:

Bang ekin dönüşlülük eki "-n" ile soyut anlam veren "-ş" ekinin birleşimiyle oluştuğunu ifade eder (akt. Hamilton, 2015: 258).

Hatiboğlu (1974: 130) ve Eker (2006: 361) "-nç" ekinin dönüşlü çatı üzerine "-ç" eki getirilerek oluştuğuna yer verir.

Banguoğlu (2007: 257) dönüşlülük eki almış fiillerin sonundaki "-n-" ile fiilden isim yapan "-iç+" ekinin erkenden kaynaşmasıyla oluşmuş birleşik bir ek olduğuna yer verir. Banguoğlu, ekin ikinci kısmının fiilden aygıt adı yapan "-iç+" değil, ad-fiil eki olan "-iş+"ten gelişmiş olabileceğini savunur: *kıl-ın-ış> kıl-ınç.*

1.35.b. Biçimi

Çalışmalarda, -(I)nç+ ekinin biçimsel olarak ele alınışında farklı yaklaşımların kullanıldığı görülmektedir. Farklılıklar -Inç+ ekinin -ç+ eki ile işlev ve biçim bakımından ortaklık taşımasından kaynaklanmaktadır. Benimsenen görüşler, 1. Hem -Inç+ hem -ç şeklinde iki ayrı ekin kabul edilmesi, 2. -Inç+'ın ayrı bir ek olarak değerlendirilmemesi, 3. Yalnızca -Inç+ ekine yer verip -ç+ ekine yer verilmemesi olmak üzere 3 grupta toplanmaktadır. Buna göre araştırmalardaki değerlendirmeler aşağıdaki gibidir:

Mensuroğlu (1960: 15) yalnızca -nç biçiminde yer vermiştir: *edinç, güvenç, inanç, ödünç, sevinç, usanç, utanç, dinç, iğrenç, kıskanç, korkunç, gülünç.* Örneklerde -nç eki çıkarıldığında kök yerine anlamsız yapıların (*güve-, ina-, usa- vb.*) olduğu görülür.

Atalay (1942: 155) -ç ekine yer vermeyip -ınç ekini incelemiştir. Bu başlık altında *kılınç, sağınç* "hayal", *yağınç* "düşmanca fikir besleme", *kalınç, tapınç* sözcüklerini örneklemiştir.

Gencan (2007: 266) -(in)ç başlığı altında her iki eki de örneklemiştir. İki eki "Kökün sonunda n varsa yalnız ç gelir: usanç, kazanç..." şeklinde ayırmıştır.

Hatiboğlu (1974: 130-131), Eker (2006: 361), Argunşah-Yüksekkaya (2013: 329), Şahin (2015: 56) ve Taş (2015: 166) yalnızca -nç ekine yer vermiş, belirtilen işlevli -ç ekine yer vermemişlerdir. Araştırmacıların bütün örnekleri bu ek içerisinde değerlendirmesi, günümüz için kimi anlamsız yapıların kök olarak kabul edilmesine sebep olmuştur: *kıva-nç, uta-nç, üşe-nç, imre-nç.*

Ergin (2013: 192) ve Korkmaz (2014: 149) -nç şeklinde ayrı bir ek olduğunu kabul etmez. Ergin ve Korkmaz'a göre tek başlarına kök olarak kullanılmayan *basın-, korkun-, ödün-* biçimlerindeki "n" dönüşlülük ekidir. Ergin (2013: 192) "Dönüşlü fiil şekli kullanılmayan misallerde bu şekil ya kullanıştan düşmüş ve unutulmuş veya kullanılmadığı halde dönüşlüsü kullanılan diğer misallere benzetilerek ortaya çıkmıştır. Bu çeşit isimlerin mânâsı da kökten değil, gövdeden türemiş olduklarını göstermektedir." ifadeleriyle "n'nin eke dahil olmadığını savunur.

Erdal (1990: 276) yalnızca -(X)nç+ ekine yer vermiştir. Erdal, -n-'yi dönüşlülük eki kabul eden görüşe karşı çıkar ve -(X)nç+ ekinin her zaman "n" ile biten fiillere getirilmediğini belirtir. Görüşünü *kıl-ınç* sözcüğü ile örnekler ve sözcüğün *kılın-* fiiliyle değil, *kıl-* fiiliyle ilişkili olduğunu belirtir.

Gülsevin (2011: 135) yalnızca -(I)nç ekini ele almış ve "Eski Türkçedeki -(I)nç ekinin devamıdır." açıklamasına yer vermiştir: *korkunç, basınç, sevinç, kakınç.*

Hacıeminoğlu (2013: 18), Gülensoy (2010) ve Karaağaç (2013) -(I)nç+ ekine yer vermemişlerdir.

Adalı (2004: 105) -ç+ ekini ele almamış, -nç+ biçimiyle incelediği eki *basınç, bilinç, ezinç, övünç* sözcükleriyle örneklemiştir.

Toparlı (1998: 27-28), Çotuksöken (2011: 57, 144) ve Kalsın (2013: 98, 113) her iki eki de ayrı başlıklar altında incelemişlerdir. Toparlı -ç+ ekini *kıl-ıç*, -nç+ ekini *umınç* "ümit" sözcükleriyle; Çotuksöken -ç+ ekini *bilinç, dayanç, direnç...*; -(I)nç+ ekini *basınç, ezinç, korkunç...* sözcükleriyle örneklemiştir. Kalsın'ın -ç+ eki için -(X)ç+ biçimini kullandığı ve bu ek içerisinde genellikle alet isimleri yapan -aç+, -eç+ *tıkaç, tügeç* "düğme" ekini de ele aldığı görülmektedir.

Bu eserde -ç+ eki çıkarıldığında kök olarak "n" ile biten ve günümüz Türkçesi için anlam taşımayan bir yapı kalıyorsa bu sözcüklerin -Inç+ eki aldığı kabul edilmiştir.

Gök T.: "-nç+, -inç+, -ınç+"

unç "mümkün, olabilir" (<u- "mümkün, olanaklı olmak"+ nç), *arinç* "muhakkak ki", *korkınç* (Tekin, 2003: 92-93; Şirin, 2016: 452).

*(...) ol yol(u)n yorıs(a)r u-**nç** t(e)d(i)m* (T 24).

*İl(i)g (a)nça tutm(ı)ş är-**inç*** (Kül T.D3).

E. Uyg. T.: "-nç+, -ınç+, inç+, -unç+, -ünç+"

yarlıkanç "merhamet", *basınç* "zulüm, baskı", *erinç* "zavallı" (<er- "yermek, kötülemek"+ inç), *bulunç* "kazanç, ganimet", *ögrünç* "sevinç" (Hamilton, 2015: 17; Ayazlı, 2012: 296, 334, 338; Şen, 2017: 62; Elmalı, 2017: 83).

Bang (1980: 42) **unç-* "yardım" (<u- "yardım edebilmek"+ nç) sözcüğünde de ilgili ekin var olabileceğini ifade eder.

*Yarlıka-**nç**+sız köŋülin tınl(ı)g(larıg öl) ürüp i(sig) isig yediŋizl(er)*

"Acımasızca onları öldürüp sıcak sıcak yediniz." (DSKP 707-709).

*Up yat yagı bas-**ınç**+ın tarkarıp (...)* (AY 751).

*Käntü bilingäy er-**inç** tep yarlıgqadı*

"Kuşkusuz o bunu kendiliğinden anlayacaktır, diye beyan etti." (İKP X).

*(...) bul-**unç**+u+suz çi(n)tämäni ärdini bulsar*

"Bulunmaz çintamani mücevherini bulursa." (İKP XIV).

*Birök kayu kişi uzun turkaru özlüg ölürmekde ög(ü)r-**ünç**+lüg bolsar (...) neteg osuglug bolur*

"Bir kişi sürekli canlı öldürmekten (dolayı) mutlu olsa (...) ne gibi olur?" (DSKP 568-575).

Kar. T.: "-ınç+, -inç+, -unç+, -ünç+"

kılınç "iş, hareket", *erinç* "rahatlık, huzur", *umunç* "ümit", *ötünç* "ödünç" (Dilaçar, 2016: 66, 105; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 67; Hacıeminoğlu, 2013: 18).

*Anıŋ ögdüsi birlä färiştälär anıŋ kork-**ınç**+ı+n+dan* (KT-SKT 184r/8).

*Er-**inç** kolsa emgek tutaşı barır*

"Rahatlık istersen emekle komşu olarak gelir." (KB 24).

*Um-**unç** Tenrike tut* "Ümidi Allah'tan dile." (DLT 79).

*Akı bol sana söz sök-**ünç** kelmesün*

"Cömert ol, sana söz, laf gelmesin." (AH 212).

Har. T.: "-nç+, -ınç+, -inç+, -unç+, -ünç+"

yigrenç "iğrenç" (<yigre- "iğrenmek"+ nç), *sevinç, umınç* "ümit", *korkunç, ötünç* (Toparlı, 1998: 28; Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Yüce, 2014: 34; Karagözlü, 2018: 62).

*Taŋrı te'ala hazratınga dünyadın yigre-**nç**+irek neerse yoq, tedi*

"Tanrı teala katında dünyadan daha iğrenç bir şey yok, dedi." (NF 391/15).

*Yat kimerseler munlarnıŋ şefa'atını um-**ınç** tutarlar, munlar şefa'atı saŋa bolmagay-mu*

"Çoğu kişiler bunların gerçekleşmesini ümit ederler, bunlar sana yetmedi mi?" (NF 176/15).

*Sew-**inç**, sev-**inç*** (İML 66A).

*Könglinge tüşürdi kork-**unç**+n+ı*

"Yüreğine korkunçluk düşürdü." (ME 41/8).

*Öt(e)-**ünç** berd, anga, borç berdi anga*

"Ona ödünç ve borç verdi." (ME 18/1).

Kıp. T.: "-nç+, -ınç+, -unç+, -ünç+"

küsenç, umınç "umut", *korkunç, sövünç* (Güner, 2013: 133; Argunşah-Güner, 2015: 351; Hacıeminoğlu, 2000: 182).

*Ave kız kim küse-**nç** öze*

"Selam bakire ki özlemle" (CC 69a3).

*Sevinç ve kadgu kork-**unç** ve um-**ınç** yüz* (HŞ 21).

*Bu ebleh miŋ batman tasnı kötürür dagı bir sök-**ünç** kötüre-bilmes* (GT 154/10).

Çağ. T.: "-unç+, -ünç+, -anç+"

korkunç, sökünç "azar, kınama" (<sök- "sövmek, azarlamak"+ ünç), *umanç* "umut" (Eckmann, 2005: 51).

*Onda munda anca inca pes bedan kork-**unç** bim* (NK 98a).

*Sög-**ünç** u sögüş her du duşnam dan* (NK 109b).

E. An. T.: "-nç+, -ınç+, -unç+, -ünç+"

tohunç "kakınç", *korkunç, basınç, ödünç* (Şahin, 2015: 56; Ergin, 2018: 123; Küçük, 2014: 321).

*(...) başuma kah-**ınç** yüzüme tohu-**nç** iderler didi* (DK D79).

*Eger öd(e)-**ünc**+i verseŋüz Taŋrı Ta'ala'ya yaḫşı öd(e)-**ünç** sadaka birine on verir size günahıŋız bagışlar* (SKT 601b).

Osm. T.: "-inc+, -unc+, -ünc+, -ünç+"

sevinc, korkunc, gülünc/gülünç (Deny, 2012: 523; Güftâ, 2018: 118).

*Olur ise ne denlü il gül-**inc**+i/ Çürük baklaya olur kör alıcı* (PN 1109).

*Katı kork-**unc** idi kuvvetlüyidi* (PN 230).

*Pek acîb, pek garib, çok tuhaf ve gül-**ünç*** (KT- "acelacâ'ib").

Tü. T.: "-nç+, -ınç+, -inç+, -unç+, -ünç+"

ödünç (<öde-nç), basınç, ezinç, korkunç, gülünç (Banguoğlu, 2007: 257; Çotuksöken, 2011: 145).

*(...) ilimiz Ziraat Bankası'ndan yetecek kadar ödü-**nç** para verilecek* (Bilbaşar, 2017: 154).

*Oysa Başkan'ın Son Adamız için kork-**unç** planları vardı...* (Livaneli, 2017: 14)

*Büyüklerin çoğu kendilerini gül-**ünç** duruma düşüreceklerini hesap edemeden (...) "Sağ ol!" diye bağırdılar* (Livaneli, 2017: 25).

1.35.c. İşlevi

Gök T. döneminde sıfat türünden sözcükler yapar: *tarkınç* "isyankar", *bulganç* "karışık, düzensiz". Soyut adlar türetir: *korkınç* "korku" (Tekin, 2003: 92). **E. Uyg. T.**nde "yapılan işin adı" olan sözcüklerde görülür: *kılınç* "hareket, davranış". Soyut isimler yapar: *basınç* "zulüm, baskı", *ögrünç* "sevinç" (Ayazlı, 2012: 296, 334; Erdal, 1990: 276). **Kar. T.** safhasında soyut adlar oluşturur: *umunç* "ümit, ümitlenmek', *basınç* "baskı, zulüm". Bu sözcükler aynı zamanda "yapılan işin adı" olma özelliği taşır. Sıfat türünden sözcükler yapar: *külünç* "gülünç", *korkunç* (Hacıeminoğlu, 2013: 18; Taş, 2015: 166). **Har. T.** döneminde soyut adlar türetir: *umunç* "umut", *kılınç* "karakter, tabiat". Sıfat türünde sözcüklerde görülür: k*orkunç. Sıgınç* "sığınak' sözcüğünde "yer ismi türetme" görevinde kullanıldığı görülür (Eckmann, 2014: 11, 372; Karagözlü, 2018: 118-119). **Kıp. T.**nde niteleme sıfatları oluşturur: *korkunç*. Soyut isimler yapar: *umunç* "umut". "Yapılan işin sonucunu" bildiren isimler meydana getirir: *ödünç* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Güner, 2013: 133). **Çağ. T.**nde sıfatlar türetir: *korkunç, ürkünç*. "Yapılan işin sonucunu" gösteren sözcükler meydana getirir: *ödünç*. Soyut anlam taşıyan adlar oluşturur: *umanç* "umut" (Eckmann, 2005: 51; Argunşah, 2014: 108; Yavuzalp, 2019: 52). **E. An. T.** döneminde "yapılan işin adı" olan gövdeler türetir: *basınç, sagınç* "düşünce, endişe". "İşin sonucunda ortaya çıkan durumu" ifade eden adlar yapar: *kakınç*

"öfke, başa kakma", *ödünç*. Sıfat türünde kelimeler oluşturur: *korkunç* (Gülsevin, 2011: 135; Şahin, 2013: 56; Küçük, 2014: 321, 666). **Osm. T.**nde "durum, vaziyet" bildiren sıfatlar oluşturur: *gülünc, korkunc*. Soyut adlar yapar: *sevinç* (Deny, 2012: 524). **Tü. T.** döneminde "durum, hâl" anlamı taşıyan sıfatlar (*gülünç, korkunç*) ve "durum" anlamı veren adlar türetir: *basınç, ezinç* (Banguoğlu, 2007: 257; Çotuksöken, 2011: 145).

1.36. -(I)ntI+

1.36.a. Kökeni

Ergin (2013: 194) ekte görülen "n"nin ekin bünyesine dahil olmadığını, fiilden fiil yapma eki olduğunu ifade eder. Kimi örneklerde "n"li köklerin kullanılmamasının durumu değiştirmediğini, bu örneklerden bazılarının köklerinin unutulmuş ya da benzetme yoluyla -(I)ntı+ ekini almış olduğunu savunur.

Banguoğlu (2007: 258) "-in-" eklenmiş dönüşlü fiillere, fiilden isim yapım eki "-tı+"nın gelmesiyle oluştuğunu belirtir.

Korkmaz (2014: 166) "-n-, -l-, -r-" ekleriyle kurulmuş geçişsiz fiillere eklenen "-tI" ekiyle oluşmuş adlardan, anoloji yoluyla -(I)ntI+ ekinin oluştuğunu savunur. *Akıntı, çıkıntı* gibi sözcüklerde *akın-, çıkın-* şeklinde fiillerin olmamasının önemli olmadığını, "n" sesinin anoloji yoluyla orada var olduğunu ifade eder. Korkmaz'a göre ekin aslı -tI olup dönüşlü olmayan fiil köklerine türetme sırasında -n- eklenerek dönüşlülük özelliği kazandırılmak istenmesiyle -(I)ntI+ ortaya çıkmıştır.

Erdal (1991: 339) -(I)ntI+ ve -dI+ eklerini aynı başlıkta ele almıştır. Bu incelemeden Erdal'ın -(I)ntI+ ekini -dI+'nın bir uzantısı olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Deny (2012: 489) ekteki -(I)n-'ın dönüşlülük eki ile akraba gibi göründüğünü belirtir.

Eker (2006: 361), Çotuksöken (2011: 145), Önler (2010: 3) ve Paçacıoğlu (2016: 31) dönüşlülük, edilgenlik bildiren -n- eki ile fiilden isim yapan -tI+'nın birleşimiyle oluştuğunu savunurlar.

Serenrennikov-Gadjieva (2011: 102) "-tı, -ti" ekinin "n" ile kullanılmasıyla sonradan oluşmuş bir ek olduğunu belirtir.

Yer verilen görüşlerin ekteki "n"nin aslen dönüşlülük eki olduğu, zamanla -TI+ ile kaynaştığında ortaklık görülür. Ancak *üzüntü, sıkıntı* gibi bazı kelimelerde -tI+ çıkarıldığında günümüz Türkçesi için anlamsız bir bölümün kalması sebebiyle bu çalışmada belirtilen kelimeler -(I)ntI+ eki içerisinde ele alınmıştır.

1.36.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-inti+, -indi+, -ündü+"

yerinti "mide bulandırıcı", *isindilig* "sıcak, kızgın", *üdründü* "seçkin" (<üdür- "seçmek, ayırmak"+ ündü) (Erdal, 1991: 339; Eraslan, 2012: 105; Paçacıoğlu, 2016: 707).

*Kutlug tınl(ı)g (...) yer-**inti**+lig bolmış (...)*

"Kutlu canlı (...) nefret uyandıran (...)" (DSKP 1878-1879).

Kar. T.: "-ındı+, -ündi+, -ündü+, -indi+"

akındı, süründi "serseri", *üdründü* "seçilmiş", *yerindi* "kötü, değersiz" (Erdal, 1991: 339; Taş, 2015: 168-169).

*Ak-**ındı** suw*

"Akan su" (DLT 82).

*Idtımız anlardın on ekki üd(ü)r-**indi*** (KT-SKT 81v/4).

*Yirindi ajunug sür-**ündi**+ke kod, bayat birge anda tü nimet yegin*

"Bu hakir dünyayı sür, at; Tanrı orada sana her türlü iyi nimet ihsan eder." (Kül T.5327).

*Bayat kullarında eŋ üd(ü)r-**ündü**+s+i, yalavaçlar erdi kişi edgüsi*

"Tanrının kulları arasında en seçkinleri ve insanların en iyileri onun elçileri idi." (Kül T.2598).

Har. T.: "-undu+, -ündü+"

kalundu "kalıntı", *üdüründü* "seçkin" (Eckmann, 2014: 172; Yüce, 2014: 33).

*(...) kal-**undu** koydı idiş içinde* (ME 13/6).

*(...) zinhar ya Ma'az halayıqnıŋ mallarınıŋ üdür-**ündü**+si+(n) almagıl*

"(...) asla ve kesinlikle insanların mallarının iyisinden almayın." (NF 250/4).

Kıp. T.: "-undu+"

yuyundu "yıkanılmış kirli su" (Kalsın, 2013: 100).

Çağ. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. An. T.: "-ındı+, -undı+, -undu+, -ündi+, -ündü+"

akındı, uyundu-uyundı "tabi olan", *süpründi* "süprüntü, yemek artığı", *üründü* "seçilmiş" (Ergin, 2018: 125; Küçük, 2014: 727; Yılmaz vd., 2013: 62, 1089, 1133).

*Ak-**ındı**+lu görklü suyunı kiçmege gelmişem* (DK D83).

*(...) bayak biz olduk size uy-**undı*** (SKT 272a).

*(...) peygambarlıgı şakirdler içinde kılam ve meliklik uy-**undu**+lar içinde kılam* (KE 694/4).

*(...) sokaklar içre yelişip murdar ve süp(ü)r-**ündi** yirlerdi* (KE 845/5).

*(...) anuŋ fazlın ve ümmeti ü(dü)r-**ündü**+lüg+in bildürmek içün* (KE 3/5).

Osm. T.: "-nti+, -ıntı+, -inti+, -untu+, -üntü+"

çisenti, takıntı "ayakla çiğneme", *çevrinti, buruntu, üzüntü* (Deny, 2012: 489; Yavuzarslan, 2019: 219).

*Çise-**nti** ve: çisimek* (KT- "çisenti").

*Can sık-**ıntı**+s+ı ne olduğunu bilmezdik* (Seyfeddin, 2010: 9).

*Yi-y-**inti**, me'kûlât, erzak, zahire* (KT- "aşlık").

*Hesap, ölçü, hülya, kur-**untu*** (KT- "arşın").

*Bu esvabın şurasında bir sök-**üntü**+s+ü vardır* (KT- "söküntü").

Tü. T.: "-ntı+, -nti+, -ntü+, -ntu+, -inti+, -ıntı+, -untu+, -üntü+, -dı+"

rastlantı, söylenti, uyuntu, girinti, sıkıntı, boğuntu, üzüntü, sındı "makas" (<sın- "kırılmak, parçalamak"+dı) (Gencan, 2007: 254; Önler, 2010: 3).

*Nasıl olduysa rast+la-**ntı**+lar+la adayı bulmuş kırk mutlu aileydik* (Livaneli, 2017: 13).

*(...) asla birileri bunu görsün, takdir etsin diye bir bekle-**nti**+leri yoktu* (Akın, 2004: 62).

*Gene de içimde bir kuru-**ntu*** (Ağaoğlu, 2011: 285).

*Zoru görünce rüzgârın önüne düşecek, dantel gibi gir-**inti**+li çık-**ıntı**+lı kıyının bir koyunda barınacaktım* (Kabaağaçlı, 2014: 202).

*İçindeki sıkıntı daha bu arsa boz-**untu**+s+u yere girer girmez, iskemlelerin arasındaki geçitte duran çocuk arabalarını görünce başlamıştı* (Atılgan, 2019: 146).

*Lakin üz-**üntü**+sü+nün sebebini başka şeye yorardı, "Başına bir hal gelecek," diye tasalanırım, derdi* (Bilbaşar, 2017: 176).

1.36.c. İşlevi

E. Uyg. T. döneminde "özellik, durum" bildiren sıfatlar yapar: *yerinti* "mide bulandırıcı", *isindilig* "sıcak, kızgın" (Erdal, 1991: 339). Erdal (1991: 339) E. Uyg. T. döneminde ekin çok nadir görüldüğünü söyler ve yalnızca *yerinti, ikintişka, erinti, isindilig* sözcüklerinde var olduğunu belirtir. **Kar. T.**nde "kişinin karakter özelliği veya durumu"nu anlatan adlar yapar: *süründi* "serseri". Soyut anlamlı sıfatlar yapar: *üdründü* "seçilmiş", *yerindi* "kötü, değersiz" (Taş, 2015: 168-169). **Har. T.** döneminde "işin neticesinde ortaya çıkan ürünü" gösteren isimler yapar: *kalundu* "kalıntı". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *üdüründü* "seçkin" (Eckmann, 2014: 172; Yüce, 2014: 33). **Kıp. T.** döneminde sıfat görevli kelimeler oluşturur: *yuyundu* "yıkanılmış kirli su" (Kalsın, 2013: 100). **E. An. T.** döneminde sıfat türünde sözcükler oluşturur: *uyundı* "tabi olan", *üründü* "seçilmiş". "Süreklilik gösteren fiillerin bildirdiği işin adı" olan sözcükler yapar: *akındı, döküntü* "bol bol akan, dökülen". Somut isimler türetir: *süprüntü* "artık, süprüntü" (Ergin, 2018: 125; Küçük, 2014: 727; Yılmaz vd., 2013: 62, 747, 1089). **Osm. T.**nde aralıksız sürdürülen fiillerin adı olur: *akıntı, sızıntı*. Bu adlarda yoğunluk yerine "zayıflık, güçsüzlük" anlamı baskındır. "Aralıklarla yapılan iş ya da hareketi" ifade eden adlar türetir: *sarsıntı*. "His ve duyguları" anlatan isimler oluşturur: *üzüntü, ürküntü*. "Hareketin neticesinde ortaya çıkan sonucu" gösteren adlar yapar: *yığıntı, çıkıntı* (Deny, 2012: 489). **Tü. T.** döneminde "his, duygu" bildiren isimler oluşturur: *üzüntü, sıkıntı*. "Belirli aralıklarla görülen bir işin (*sarsıntı, kesinti*) ya da sürekli yinelenen bir hareketin (*akıntı, çarpıntı*)" adı olan sözcükler türetir. "Karakter" özelliği belirten adlar yapar: *kasıntı, uyuntu*. "Yapılan işin sonucunda ortaya çıkan ürün" anlamlı adlar oluşturur: *çöküntü, yıkıntı* (Gencan, 2007: 254; Banguoğlu, 2007: 258; Korkmaz, 2014: 166; Çotuksöken, 2011: 145).

1.37. -(I)t+

1.37.a. Kökeni

Köken ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

1.37.b. Biçimi

Gabain (2007: 55) ekin Eski Türkçe dönemindeki örneklerini *sıgıtçı* "ağlayıcı" (<*sıg- "ağlamak"+ ıt+ çı), *adırt* "fark, ayırma" (<adır- "ayırmak"+ t), *boşgut* "öğüt" (<boşgun "öğrenmek"+ t), *urunt* "kavga" (<ur-un- "vurunmak"+ t), *art* "geçit" (<ar- "dolaşmak"+ t) olarak belirlemiştir. Gabain'in örneklerine göre ekin -t+ ve -ıt+ şekilleri kullanılmıştır. Tekin (1992: 84) Eski Türkçe dönemi için eki *adırt* "fark", *boşut* "talim" ve *urunt* "kavga" sözcükleri ile örneklemiştir. Tekin'e göre ek-

teki yardımcı ünlünün durumu bu sözcüklerden anlaşılamamaktadır. Ancak *batut* "gizli", *yaşut* "gizli" örneklerine bakarak ekin -Ut şeklinde olması gerektiğini belirtir.

Erdal (1991: 308-309) ekin, "r" ile biten sözcükler hariç, ünsüzlerden sonra değişiklik göstermediğini belirtir. Erdal, ilgili ek için "r" sesinin önem taşıdığını vurgular. İki heceli ve "r" ile biten sözcüklere geldiğinde ekin -t+ şeklinde kullanıldığını belirtir: *adır-t* "fark", *ägir-t* "çevrelemek, kuşatmak".

Ergin (2013: 195) Eski Türkçede "-ut, -üt" eklerinin yanında "-t"li hâllerin de bulunduğuna dikkat çeker. E. An. T. döneminde de devam eden bu ikiliğe bakarak "-t" ve "-ut, -üt"ün farklı ekler olarak kabul edilebileceğini belirtir. Bu kabule göre -t ve -ut, -üt Batı Türkçesinde birleştirilmiş ve "u, ü" yardımcı ünlü olarak benimsenmiştir.

Gök T.: "-ıt+, -t+"

sıgıt "yas, matem" (<sıg- "ağlamak"+ ıt), *kurut* "kesilmiş sütten yapılan peynir" (Erdal, 1991: 309; Şirin, 2016: 405; Paçacıoğlu, 2016: 548).

*(...) köŋ(ü)ltä sıg-**(ı)t** k(ä)ls(ä)r y(a)nt(u)ru s(a)k(ı)nt(ı)m* (Kül T.K11).

E. Uyg. T.: "-t+, -ut+, -üt+"

adırt "fark" (<adır- "ayırmak"+ t), *yanut* "karşılık" (<yan- "dönmek, geri gelmek"+ ut), *ögüt* "öğüt" (Erdal, 1991: 309-311; Eraslan, 2012: 108; Şen, 2017: 62).

*Ögüm ö-**t**+in alayın kaŋım savın tıŋlayın*

"Annem(in) öğüdünü alayım, babam(ın) sözünü dinleyeyim." (IB 58).

*Seniŋ küsüşleriŋ(de m(e)n y(i)me bas-**ut**+ç)ı+ŋ bolayın*

"Senin arzularına (ben yine yardımcın) olayım." (DSKP 2203-2204).

*(...) neteg osuglug bolup yene köni bügünüp öl-**üt** ölürmekdin tıdılur*

"(...) gerçeği anlayınca nasıl olur da (canlı) öldürmekten vazgeçer?" (DSKP 81-82).

Kar. T.: "-t+, -ut+, -üt+"

urt "iğne deliği" (<ur- "koymak, yerleştirmek"+ t), *katut* "karışım", *kedüt* "giysi" (Erdal, 1991: 309; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 318).

Erdal (1991: 309) bu dönemde ekin ünlüsünün kesinlik taşımadığını belirtir. Görüşünü DLT'de *okut* "sultan veya yemek için yapılan davet, çağrı" şeklinde kullanılan sözcüğe KB'de *okıt+çı* biçiminde rastlanmasıyla örnekler.

*Bendem berse men bermesem maŋa uya-**t***

"Kulum verse ben vermesem bana ayıp." (DH H80).

*Yan-**ut** birge tapgun, tümen min asıg*

"Karşılık verir hizmetin, on binlerce fayda." (KB 1549).

*Ol maŋa ert-**üt** idişdi*

"O benimle hediyeleşti." (DLT 182).

Har. T.: "-t+, -et+, -ıt+, -ut+, -üt+"

kavurt "sık, kalabalık" (<kavur- "sıkmak, toplamak"+ t), *ölet* "cansız varlıklar", *ayrıt* "fark, ayrılık", *artut* "hediye", *münüt* "binek atı" (Eckmann, 2014: 37; Paçacıoğlu, 2016: 75; Yüce, 2014: 31, 95; Karagözlü, 2018: 111).

*Bu kimnüŋ qabilası turur kim iŋen qawur-**t** yüriyür*

"Bu kimin kabilesidir, böyle kalabalık yürüyen kimdir?" (NF 50/10).

*Öl-**et***

"Cansız varlıklar" (İML 115B).

*(...) takıttı nerselerni, ay(ır)-**ıt** kemişti nemeler arasında* (ME 84/4).

*Yan-**ut**+la-dı*

"Yanıtladı." (İML 89A).

*Körüp ibret eştip ög-**üt** almasaŋ*

"Görüp ibret, dinleyip öğüt almayacaksan" (MM 282).

Kıp. T.: "-t+, -ıt+, -it+, -üt+"

uyat "ayıp, utanma" (<uya- "utanma"+ t), *sarkıt* "hayvanın ağzından akan salya", *keyit* "giysi", *ögüt* (Hacıeminoğlu, 2000: 44; Argunşah-Güner, 2015: 375; Toparlı, 2017: 93).

*Takı ol nerse kim Müsülmanlar atların yügür-**t**+i anıŋ öze mallardan (...) kılınur* harac "O şey ki Müslümanlar, atlardan hızlı koşanları ve onun üstündeki malları haraç alabilir." (İMS 432a).

*Yimes it sark-**ıt**+ın kilip arsalan* gar *içinde açın öler bolsa* (GT 174/8-9).

*Eygi key-**it**+ge könenmedim*

"Güzel giysiden tatmin olmadım." (CC 66b7b).

*Ög-**üt** birdi manga ol aydı zinhar* (HŞ 2951).

Çağ. T.: "-t+, -ıt+, -it+, -ut+, -üt+, -et+"

k*urut* "kuru peynir", *keçit* "geçit", *yanut* "cevap, yanıt" (<yan- "dönmek, meyletmek"+ ut), *ölet* "hayvan hastalığı, hayvan ölüsü" (Eckmann, 2005: 53; Argunşah, 2014: 111).

*Sipahılıkka hevesi bar anda hem gayr-i uya-**t** kiltürmes*

"Sipahilikte de hevesi var ve onda daha iddialıdır." (MN T106).

*Baña ög+**üt** viren görse yüzüñi* (AD 108/2).

E. An. T.: "-t+, -et+, -ıt+, -it+, -ut+, -üt+"

yüklet "yük taşıyan hayvan", *ölet* "salgın", *çıgıt* "yüzde çıkan bir çeşit sivilce", *kiçit* "geçit", *aşut* "aşılacak yer", *ögüt* "öğüt" (Gülsevin, 2011: 136; Ergin, 2018: 139, 94, 441; Canpolat-Önler, 2016: 120; Yılmaz vd., 2013: 1028).

*(...) ıslahı kusmagıla yog-ur-**t** yemegile ve (...)* (EM P2b4).

*İşbu geldügümüz kondugumuz şeherde öl-**et** vardur* (KE 521/3).

*(...) adamıŋ yüzüni çıg-**ıd**+dan ve bunuŋ gibi nesnelerden saklar* (EM P35a3).

*(.) ümmetlere dahı ög-**it** dahı olmagiçün (...) Taŋrı Ta'ala buyurur size* (SKT 10a).

*Allah Ta'ala senün oğluna aş-**ut** virsün* (DK 121).

*İy hacılar atası bin-**üd**+e binmez midi* (KE 172/5).

Ergin (2013: 195) E. An. T. döneminde, ekin yardımcı ünlüsü olarak yuvarlak şekillerin yaygınlığı için herhangi bir sebep olmadığını belirtir. Bu sebepsizlik, "u, ü"nün ekin kendisine dahil edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaya çıkarmaktadır. Bu kabule rağmen ekin yuvarlak şekilleri ile ilgili açıklamalar yapar: Yuvarlaklık, E. An. T. döneminde genel olarak görülen yuvarlaklaşma eğiliminin bir parçası olarak düşünülebilebilir. Bunun yanında yardımcı ünlülerin çoğunlukla ses uyumuna bağlı olduğu Eski Türkçe döneminde de ekin yuvarlak biçimlerinin yaygınlığını, E. An. T. dönemindeki bu kullanımların ET döneminden geçmiş olabileceğini ifade eder.

Osm. T.: "-t+, -ed+, -ıt+, -it+, -id+, -üt+"

onat "uygun, doğru", *öled* "salgın hâlinde ölüm, kıran", *kanıt* "delil" (< kan- "anlamak, inanmak"+ ıt), *geçit, geçid, ögüt* "öğüt" (Kartallıoğlu, 2011: 491-492; Köksal, 2018: 576).

*Şah Hasan sakladı onları ona-**t***

"Şah Hasan onları uygun şekilde sakladı." (VN 110).

*Konya'ya bir kerre geldi bir öl-**ed***

"Konya'ya bir kere kıran geldi." (VN 5287).

*(...) ordu İstanbul'daki kıtalarını geç-**it** yaptırmak için sabahleyin erkenden Çamlıca'da topluyordu* (Seyfeddin, 2010: 35).

*Kime kim öğ-**üt** virdüm ol Hakk'a irdi gördüm* (YED 41/7).

Tü. T.: "-t+, -ıt+, -it+, -ut+, -üt+"

taşıt, anıt, geçit, umut, dönüt (Mansuroğlu, 1960: 16; Çotuksöken, 2011: 168).

*İnsanların, taşı-**t**+lar+ın geliş gidişini yönelten trafik polisini (...) bir orkestra şefine benzetti* (Atılgan, 2019: 188).

*Onlar, çocuklarını unutmadıklarını, her an andıklarını böylesi bir an-**ıt**+la kalıcı kılmaktan da öte, mezarların ağlama yeri olmadığını hepimize öğrettiler* (Akın, 2004: 62).

*Giy-**it**+ler+i+n+i asmış şatonun geçilmez duvarına Romrom Anam (...)* (Erbil, 2019:76).

*Hep um-**ut**+lu hep iyimsersin* (Livaneli, 2017: 23).

1.37.c. İşlevi

Tekin (1992: 84) ET döneminde "fiilin neticesini bildirme" görevinde kullanıldığını söylemektedir: *adırt* "fark", *boşgut* "talim". Erdal (1991: 308-309) çoğunlukla eylem isimleri (*ölüt* "birbirini öldürme", *okıt* "çağırma") yaptığını ancak bunun yanında geçişli fiillerin nesnesini (*yantut* "yanıt", *batut* "sır, giz"), geçişsiz fiillerin öznesini gösteren isimler (*urunt* "kavga", *adırt* "fark")[29], az sayıda da yer adı (*konut, yurt*) türettiğine yer verir. Türetilen bu isimler arasında "°rt" ile biten işitmeye dayalı aktiviteler de bulunmaktadır: *manırt* "bağırış" (<manra- "bağırmak"+ t), *känirtsiz* "homurdanma" (<känra- "dır dır etmek"+ t). Bu bölümde dikkat çektiği nokta, her sözcük yapımında "r"den önce bir ünlünün türemiş olmasıdır.

Gök T. döneminde yiyecek isimleri oluşturur: *kurut-* "bir çeşit peynir". Soyut anlamlı adlar oluşturur: *sıgıt* "keder, üzüntü" (Erdal, 1991: 309; Şirin, 2015: 357). **E. Uyg. T.** devresinde sıfat türünden sözcükler yapar: *yaşut* "gizli" (<yaş- "saklanmak"+ ut), *üdürt* "ayrı" (<üdür- "ayırmak"+ t). Yer adları türetir: *art* "geçit" (<ar- "dolaşmak"+ t). "Yapılan işin adı" olan sözcükler yapar: *urunt* "kavga" (<urun- "vurunmak"+ t), *boşgut* "ders, talim" (< boşgu- "öğretmek"+ t). "İşin sonucunda ortaya çıkan durum, ürünü" bildiren adlar oluşturur: *qat* "kat, kıvrım, sıra" (<qa- "üst üste yığmak, katlamak"+ t). "Geçişsiz fiillerin yapıcısını" gösteren isimler

29 Erdal (1991: 315) pek çok örnekte sözcüklerin görevinin özne mi nesne mi olduğunun tam olarak belirlenemediğini ifade eder. Çünkü sözcüklerin ettirgen bir yapıdan mı yoksa basit bir kökten mi türediği konusu problem yaratmaktadır.

türetir: *urunut* "savaşçı" (Hamilton, 2015: 183; Eraslan, 2012:108; Şen, 2017: 62; Elmalı, 2016: 190). **Kar. T.**nde geçişli fiillerin nesnesini [*artut* "hediye" (<*art- "bir şeyi bir insan ya da hayvanın sırtına yüklemek"+ ut), *ögüt* "öğüt, vaaz"), geçişsiz fiillerin öznesini [*kütçi* "çoban" (<*küd- "beklemek"+ üt+ çi), *çöküt* "kısa, cüce, cücelik") bildiren isimler türetir. Yiyecek adları oluşturur: k*urut* "peynir". Azılı (2013: 504-508) *-(U)t Ekinin Farklı Bir İşlevi Üzerine* adlı makalesinde DLT ve KB'de bu ek ile türemiş yiyecek isimlerini incelemiş ve bu yiyeceklerin ortak özellikleri olarak "kurutma ve bekletme" işlemlerinden geçirildiğini tespit etmiştir. Bu ekle oluştmuş yiyecek adlarını şu şekilde örnekler: *kuru-t* (yağı alınmış yoğurttan yapılan kuru peynir), *kagut, kavut* "darıdan yapılan bir çeşit yemek" (<kav- "yakmak, ısıtmak"+ ut), *(armut) kat-ut+u* (elma veya armutların dilimlenip kurutulmasıyla elde edilen çerez), *yogur-t*, *sog-ut* [bumbar dolması, bumbar yemeği" (<sok- "sokmak"+ ut)]. *Sogut* yemeği için bağırsağın hazırlanış sürecinde, hayvandan çıkarılıp yıkandıktan sonra uzun süre kurumaya bırakılması esastır. *Ugut* "içki yapılan bir çeşit hamur" (<ug- "ovmak, ovalamak"+ ut) yemeği için hamurun yapımında kuruma safhasından geçilmesi ve içkinin fermantasyon aşamasında beklenilmesi gerekmektedir. Alet, eşya isimleri ve somut adlar yapar: *kedüt* "giysi", *bert* "efendisinin köleden her yıl aldığı vergi" (<ber- "vermek"+ t). Sıfat türünde ad soylu sözcükler yapar: *orut* "kuru" (<or- "biçmek, kesmek"+ ut), *yaşut* "gizli" (<yaş- "güzlenmek"+ ut). Yer isimleri türetir: *yurt* "yer, yurt" (<*yur- "oturmak"+ t), *konut* "konulan yer"[30]. *Basut* "yardım, arka" (<bas- "basmak"+ ut) sözcüğünde soyut isim yaptığı görülür (Erdal, 1991: 308-316; Dilaçar, 2016: 66; Hacıeminoğlu, 2013: 27; Taş, 2015: 173-174; Kök, 2004: 532). **Har. T.** döneminde somut (*münüt* "binek hayvanı", *artut* "hediye") ve soyut (*yanut* "cevap, yanıt", *ögüt* "öğüt") sözcükler yapar. Sıfat, zarf olarak kullanılabilecek sözcükler türetir: *qawurt* "yoğun, kalabalık". Yiyecek isimleri oluşturur: *kurut, yogurt*. Vücut sıvıları ile ilgili terimler meydana getirir: *sar*k*ut* "salya (Eckmann, 2014: 37; Toparlı, 1998: 28; Paçacıoğlu, 2016: 75; Yüce, 2014: 31; Toparlı-Argunşah, 2018: 57; Karagözlü, 2018: 136, 299). Kalsın (2013: 116) sözcüğün Orta Türkçe döneminde yaygın kullanılmasına rağmen Har. T.nde sınırlı sayıda sözcükte kullanıldığına dikkat çeker. **Kıp. T.**nde soyut adlar yapar: *ögüt, uyat* "utanç, ayıp" (< uya- "utanmak"+ t). Alet, eşya isimleri oluşturur: *keyit* "giysi". Gıda isimleri türetir: *yogurt, kurut* "bir çeşit peynir". İnsana ve hayvana özgü sıfatlar oluşturur: *közet* "koruyan, gözeten" (<köze- "gözlemek"+ t), *onat* "reşit, akıllı" (<ona- "anlamak, bilmek"+ t), *yügürt* "hızlı koşan" (<yügür- "yürümek, koşmak"+ t). Yer adları türetir: *keçüt* "geçit". Vücutla ilgili sözcükler

30 *Konut* sözcüğü Erdal (1991: 314) ve Taş'ta (2015: 173) farklı şekillerde ele alınmıştır. Erdal sözcüğün "konut, mesken" anlamında olduğunu, Taş ise "birlikte yaşayan insanlar" anlamına geldiğini belirtmiştir. Erdal'a göre "bir arada yaşayan insanlar" anlamına gelen sözcük *konat*tır ve bu sözcük *konut*un bir varyantı olmadığı gibi tamamen başka bir ekle türemiştir.

meydana getirir: *sarkıt* "salya" (Karamanlıoğlu, 1989: 115; Argunşah-Yüksekkaya, 2015: 84; Toparlı, 2017: 93, 315). **Çağ. T.** döneminde yer isimleri türetir: k*eçit* "geçit", *yort* "yol"(<yor- "gitmek"+ t). Gıda maddesi adları yapar: *kurut* "peynir". Soyut isimler türetir: *uyat* "utanç" (<uya- "utanmak"+ t), *ögüt* (Eckmann, 2005: 53; Akdoğan, 1988: 274). **E. An. T.** devresinde yer, bölge isimleri türetir: *kiçit* "geçit", *aşut* "aşılacak yer". *Binit* "binek hayvanı", *yüklet* "yük taşıyan hayvan" sözcüklerinde "tür, cins" bildiren adlar türettiği görülür. Soyut adlar yapar: *ögüt* "öğüt", *ayırt* "fark". Yiyecek isimleri meydana getirir: *yogurt,* k*urut* "kurutulmuş çökelek". Hastalık isimleri oluşturur: *çıgıt* "yüzde çıkan bir çeşit sivilce", *ölüt* "veba" (Gülsevin, 2011: 136; Ergin, 2018: 94, 121, 110; Canpolat-Önler, 2016: 48, 157, 84; Yılmaz vd., 2013: 628). **Osm. T.**nde yer adları türetir: *geçit.* Soyut isimler yapar: *öğüt, ayırt.* Somut adlar oluşturur: *kanıt, binit* "binek hayvanı". Gıda isimleri oluşturur: *kurut, yoğurt* (Kartallıoğlu, 2011: 491-492; Deny, 2012: 527). **Tü. T.** döneminde yer, mekan isimleri türetir: *geçit, konut.* "İşin sonunda çıkan ürünü" ifade eden adlar yapar: *yapıt, anıt.* "Parça, miktar" anlamlı adlar oluşturur: *kesit, bölüt.* Soyut isimler yapar: *dönüt, umut.* Somut adlar meydana getirir: *giyit* "giysi", *taşıt.* Gıda isimleri oluşturur: *kurut* "kurutulmuş süt ürünü: süt kurutu, yoğurt kurutu vb.", *yoğurt* (Mansuroğlu, 1960: 16; Hatiboğlu, 1974: 146; Ergin, 2013: 195; Korkmaz, 2014: 170; Çotuksöken, 2011: 168).

1.38. -kal+

1.38.a. Kökeni

Güzel (2016: 1682) günümüz standart Türkçesinde yalnızca *tutkal* sözcüğünde görüldüğünden ekin kökeni ile ilgili yeterince bilgi edinilemeyeceğini belirtir. Ancak Anadolu ağızlarında aynı sözcüğün hem "-GAn+" hem "-GAl+" ile türetilmiş şekillerinin kullanılmasından hareketle n>l değişimi sonucu -GAn+'dan gelişmiş olabileceğini belirtir. Bazı kelimelerde ise "-k-" veya "-GA-" pekiştirme ekleri ile "-l+, -Al+" fiilden isim yapma eklerinin birleşmesinden oluşmuş bir "-GAl+" ekinin de düşünülebileceğini ifade eder.

1.38.b. Biçimi

Nişanyan, *tutğal* biçimiyle Çağatay Türkçesinde de kullanıldığına yer vermiştir.

Osm. T.: "-kal+"

tutkal (Yavuzarslan, 2019: 1261).

*Tut-**kal**: Bazı mevâdd-ı uzviyye zülâlinden çıkarılan yapıştırıcı madde* (KT- "tutkal").

Tü. T.: "-kal+"

tutkal (Gencan, 2007: 277).

*Bir buhurdanlıktan yükselerek dağılan, bir nargileden fokurdayarak ortalığa yayılan o kekre, sedef kiri, tut-**kal**+sı tütsü* (Ağaoğlu, 2011: 215).

Gencan (2007: 277) *Dilbilgisi* adlı eserinde eki "-gel/-gil" başlıklarını aynı maddede ele almış ve *engel, içkil, püskül, tutkal, üçkül, çepel...* sözcüklerini örneklemiştir. Ancak bu örneklerden *tutkal* dışındakilerde eki çıkardığında ya anlamsız bir bölüm ya da isim türünden bir sözcük kaldığı için -kal+ ile türemiş kabul edilmemektedir.

1.38.c. İşlevi

Eke yalnızca *tutkal* sözcüğünde rastlandığından işlevi ile ilgili belirgin bir şey söylenememektedir. Ancak Güzel (2016: 1690) Anadolu'da özellikle Toroslar ve İç Anadolu'da daha yaygın kullanıldığını ve "uygunluk" *yontgal* "yontmaya elverişli", "aşırılık" *deşgel* "koca göbekli", "kabiliyet" *görgel* "iyi gören" bildiren sıfatlar türettiğini belirtir. **Osm. T.:** *tutkal* (Yavuzarslan, 2019: 1261). **Tü. T.:** *tutkal* (Gencan, 2007: 277).

1.39. -mA+

1.39.a. Kökeni

Caferov (1968, 23-24) -mA+ ekini şekil değişikliği ile oluşan ekler arasında incelemiş, -mAk+ ekinin sonundaki "k, g" ünsüzlerinin düşmesi sonucu oluştuğunu belirtmiştir: *süzmek> süzme, kavurmak> kavurma.*

Banguoğlu (2007: 264) ve Korkmaz (2014: 762) -mAk+ ekindeki "k"nin ünlüler arasında yumuşayıp kaybolmasıyla oluştuğunu savunurlar. Banguoğlu (2007: 267) fiil adları oluşturan -mA+ ile sıfat türeten -mA+'nın iki farklı ek olduğunu ifade eder.

Karasoy (2004: 6) -mA+ ve -mAk+ eklerinin aynı kökten gelmiş olabileceğini belirtir. Ancak gelişimin -mAk+> -mA+ şeklinde değil, -mA+> -mAk+ yönünde olduğunu savunur.

Bu eserde, eklerde daha çok ses türemesi değil ses düşmesi olayı görüldüğü için -mAk+> -mA gelişimi kabul edilmiştir.

1.39.b. Biçimi

Gök T.: "-ma+"

yalma "kalkan" (Şirin, 2016: 420).

*Y(a)r(ı)kınta y(a)l-**ma**+s+ı+n+ta yüz artuk okın urtı* (Kül T.D33).

E. Uyg. T.: "-ma+, -mä+"

kaparma "kabarcık", *örmä* "örme" (Erdal, 1991: 317; Eraslan, 2012: 107).

*Elig begke kes-**me** aş kegürti*

"Hükümdara kıyma yemeği sundu." (DSKP 1438-1439).

Kar. T.: "-me+, -ma+"

kesme "perçem", *adma* "salıverilmiş, başıboş" (Hacıeminoğlu, 2013: 25).

*Adämika törüt(t)üŋ anı kurug çıŋ+ra-**ma** balçıkdın*

"Ademi yarattın kuru çamurdan." (KT-SKT 193v/6).

*Kodı ıdtı kes-**me** yaruk yüz tudı*

"Serbest bıraktı zülfünü, parlak yüzünü örttü." (KB 3284).

Har. T.: "-me+, -ma+"

sürme, çalma "sarık" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 109).

*(…) teg-**me** bir babnı on fasl üze qıldıq*

"(…) her bir babını on fasl üzerine yazdık." (NF 2/12).

*Açıldı (yüzi) arlandı çal-**ma** sarındı*

"Yüzü açıldı, utandı, örtü sarındı." (ME 184/1).

Kıp. T.: "-me+, -ma+"

tüvme "düğme", *çalma* "tülbent, başörtüsü" (Argunşah-Güner, 2015: 83).

*Çal-**ma*** (CC 51b4).

*İlik tig-**me** köŋlek içinde bir ir bar* (GT 326/9).

Çağ. T.: "-me+, -ma+"

çekme "çizme", *asma* "küpe" (Eckmann, 2005: 50).

*Ata atadın bu dergahnın bayrı, belki tog-**ma**+s+ı+dur*

"Dedesinden beri bu dergâhın emektarı belki akrabasıdır." (MN 173).

*Ayagınuñ tozını sür-**me** eylese nergis* (AD LXVII/19).

E. An. T.: "-me+, -ma+"

sürme, sıtma (Timurtaş, 2012: 80; Gülsevin, 2011: 136).

*(...) kara kıy-**ma** gözleri kan yaş toldı* (DK V13).

*Deg-**me** fi'lüñ yokdur içinde amân* (MT 5).

Osm. T.: "-me+, -ma+"

sürme, basma (Deny, 2012: 479).

*(...) kafir dona-n-**ma**+s+ı zahir olup derya yüzin gözleyen begler tedarük idüp gelen donanmaya karşu varınca (...)* (HB W34b).

*Kaparlar sür-**me**+y+i cinni gözünden*

"Cinlerden olan (büyülü) gözünden sürmeyi kaparlar." (ÇN 463).

Tü. T.: "-me+, -ma+"

sürme, yazma "bohça, yemeni vb. yapımında kullanılan bez" (Gülensoy, 2010: 532).

*Sonunda koru-**ma**+lar+ı+n+ın yardımıyla Başkan adamıza ayak bastı* (Livaneli, 2017: 24).

*(...) geçen yılki bez bebeğime/yeni bir düğ-**me** dikerken/ görmek için* (Akın, 2004: 82).

1.39.c. İşlevi

Gök.T. döneminde somut anlamlı, kalıcı adlar yapar: *yälmä* "keşif müfrezesi". Eşya isimleri türetir: *yalma* "kalkan" (Şirin, 2016: 420; Tekin, 2003: 92). **E. Uyg. T.**nde yiyecek, gıda adları oluşturur: *käsmä (aş)* "kıyma". İşin sonucunu bildiren adlar yapar: *kaparma* "kabarcık", *kırma* "katliam". Sıfat türünden sözcükler türetir: *örmä* "örme" (Erdal, 1991: 317; Eraslan, 2012: 107; Şen, 2017: 61). **Kar. T.** döneminde oldukça yaygın olarak kullanılmış ekle ilgili Erdal (1991: 315), ET döneminde görülmeyen yapım eki görevli çok sayıda -mE+'ye rastlandığını belirtir: *kalıma* "balkon", *kuturma* (börk) "iki tarafında sallantısı olan başlık" gibi. Bölüm, yer adları türetir: *kalıma* "balkon", *ägmä* "evde bulunan kemer". Yemek adları türetir: *bulgama* "un çorbası", *kuyma* "bir tür ekmek", *süzmä* "kaymak". Fiillerden "olan, belirtilen şekilde yapılan" anlamlı sıfatlar oluşturur: *ıdma (yılkı)* "özgür bırakılan hayvan", *örmä (saç).* Eşya, araç gereç adları yapar: *tügmä* "düğme", *ḳırma* "çömlek". Fiillerden "miktar" bildiren isimler türetir: *ükmä* "yığın, öbek", *tegme* "her, türlü türlü" (Erdal, 1991: 317-318; Taş, 2015: 158). **Har. T.** döneminde yiyecek isimleri türetir: *sögülme* "kebap". Alet, eşya adları yapar: *çalma* "sarık", *tügme* "düğüm, düğme". "Miktar" bildiren adlar yapar: *tegme-tigme* "bütün, her". Hastalık isimlerinde

görülür: *ısıtma* "ateş, sıtma" (Toparlı, 1998: 28; Kalsın, 2013: 109; Karagözlü, 2018: 134). **Kıp. T.**nde yiyecek adları meydana getirir: *kavurma, kıyma.* Alet, eşya isimleri oluşturur: *tügme, kazma.* "Olan" anlamlı sıfatlar yapar: *tarıma (yer)* "engebeli arazi", *sürme (göz)* "mahmur bakışlı". Hastalık adları türetir: *ısıtma* "sıtma". Miktar, çokluk ifade eden isimler oluşturur: *tigme* "değme, her" (Güner, 2013: 148; Argunşah-Güner, 2015: 83; Hacıeminoğlu, 2000: 43). **Çağ. T.**nde yiyecek isimleri türetir: *kavurma, kıyma.* Yer, bölge adları yapar: *uçma* "uçurum". Giyecek, aksesuar adları oluşturur: *çekme* "çizme", *asma* "küpe". Hastalık adları yapar: *ısıtma* "sıtma", *titretme* "sıtma, humma". "Miktar, çokluk" bildiren sözcüklerde görülür: *tėgme* "bütün, hep". İnsana dair özellik ifade eden adlar türetir: *toġma* "kardeş" (Eckmann, 2005: 50; Argunşah, 2015: 110). **E. An. T.**nde eşya, somut varlık adları oluşturur: *sürme, dügme.* Hastalık adları yapar: *ısıtma* "sıtma". Yiyecek isimleri oluşturur: *sögülme* "kebap", *kavurma.* Belgisiz sıfatlar (*degme* "herhangi bir, rastgele") ve niteleme sıfatları (*düzme* "uydurma") oluşturur (Timurtaş, 1992: 134; Timurtaş, 2012: 81; Şahin, 2015: 56; Ergin, 2018: 86, 106; Yavuz, 2017: 1; Canpolat-Önler, 2016: 80; Ersoy-Ay, 2017: 69). **Osm. T.** döneminde eşya, araç adları türetir: *sürme, çığırtma* "kaval". Yiyecek isimleri yapar: *ḳıyma, kavurma.* Yer adları oluşturur: *bölme.* Bitki adları yapar: *asma.* "Olan, o şekilde yapılan" anlamına gelen sıfat görevli sözcükler oluşturur: *basma (kitap), salma (at).* Belgisiz sıfatlar oluşturur: *degme* "her bir, rastgele". Kişi özellikleri bildiren sözcükler türetir: *dönme, düzme (Mustafa).* Bu dönemde ikilemelerin ilk sözcüğünde yer alarak sözcük öbekleri oluşturmaktadır: *darma dağan, ḳarma karış(ık).* Mecaz anlamlı sözcük öbekleri oluşturur: *sonradan görme, anadan doğma* (Korkmaz, 2011: 55; Deny, 2012: 480; Tekin, 1992: 386; Yavuzarslan, 2019: 72, 167). **Tü. T.** döneminde eylem tabanlarından araç gereç, eşya adı türetir: *kazma, uçurtma.* Giyecek, aksesuar adlarında görülür: *örtme, çizme, burma.* Yiyecek adları türetir: *ezme, kapama, kavurma.* Banguoğlu (2007: 266) yapım eki görevindeki -mA+ ekinin et yemeği isimlerinde dikkat çekici bir yoğunlukta kullanıldığını belirtir: *kıyma, kavurma, haşlama, söğürme, tuzlama, çevirme.* Fiil tabanlarına gelerek insan özelliği bildiren adlar türetir: *devşirme, besleme, fırlama.* Hastalık isimleri oluşturur: *dolama, inme, sıtma* (<ısıtma). Kurum, bölge/bölüm, yer bildirir: *işletme, danışma, çıkma.* Eylem tabanlarından "belirtilen biçimde yapılan, olan" anlamlı sıfatlar türetir: *asma (köprü), kaplama (diş), süzme (bal).* İkilemeler kurar: *derme çatma, etme bulma.* Hastalık adlarında kullanılır: *sıtma, inme.* Miktar bildiren sözcükler yapar: *silme, tepeleme* (Hatiboğlu, 1974: 112; Banguoğlu, 2007: 266; Korkmaz, 2014: 159; Çotuksöken, 2011: 116).

1.40. -mAcA+

1.40.a. Kökeni

Ek, -mA+ fiilden isim yapım eki ile +CA+ isimden isim yapım ekinin birleşmesiyle oluşmuştur (Ergin, 2013: 198; Korkmaz, 2014: 160). Banguoğlu (2007: 267) bu görüşe katıldığını bildirmekle birlikte ekteki "-ce"nin vurgulu olmasının tereddüt uyandırdığını belirtmektedir.

1.40.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Har. T., Kıp. T., E. An. T. dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Çağ. T.: "-mece+"

bilmece (Durgut, 1995: 223).

*(...) bil-**mece** ve şebistan-ı hayal gibi mugaleteli bir muamma tavrındadır* (SEL-"tatal-tatal").

Osm. T.: "-mece+"

bilmece (Yavuzarslan, 2019: 136).

*Gör-**mece**: görmek şartıyla meşrut* (KT- "görmece").

Tü. T.: "-maca+, -mece+"

bulmaca, çekmece (Korkmaz, 2014: 160).

*(...) süslü kamyonetle motosikletli polis arasında kısa sürecek olan kov-ala-**maca**-y-a bakıyor* (Ağaoğlu, 2011: 112).

*Masanın çek-**mece**+s+i+n+den bir defter çıkardı* (Atılgan, 2019: 33).

1.40.c. İşlevi

Çağ. T.nde oyun adları türetir: *bilmece.* Eşya adlarında görülür: *çekmece* (Durgut, 1995: 223, 305). **Osm. T.** döneminde eşya adları oluşturur: *çekmece.* Oyun isimlerinde görülür: *bilmece* (Yavuzarslan, 2019: 136, 205). **Tü. T.**nde eşya isimleri türetir: *çekmece.* Oyun ve eğlenceye yönelik sözcüklerde sıklıkla kullanılması dikkat çekicidir: *bulmaca, bilmece, kovalamaca, şaşırtmaca...* Hastalık adları oluşturur: *boğmaca, yakmaca* "şarbon", *yemece* "kanser". Sıfat türünden sözcükler yapar: *kesmece (karpuz), Düzmece Mustafa* (Korkmaz, 2014: 161; Çotuksöken, 2011: 121).

1.41. -(m)Aç+/ -baç+

1.41.a. Kökeni

Ercilasun (1973: 83-88) -mAç+ ekini ikiye ayırır. İlk olarak "yemek adları" türeten eki ele alır ve *doğramaç* "kuru yufkanın üzerine kıymanın doğranması ile yapılan yemek" (<doğra-+ aş), *omaç* "peynir, soğan, domates, kuru yufkanın ovularak köfte şekline getirildiği yemek" (< ov- + aş), *bulamaç* "pekmez, un ve suyun birbirine karıştırılmasıyla elde edilen yiyecek" (<bula-+ aş) vb. sözcüklerden yola çıkarak -ma, -me fiilden isim yapma eki ile *aş* sözcüğünün kaynaşması sonucu oluştuğunu ileri sürer. Ek ve sözcüğün kaynaşmasında iki ses olayı meydana geldiğini belirtir: 1. Tek "a"nın kullanılmasından ötürü ses düşmesi, 2. ş> ç değişimi. Bu değişimin *sütlaç* (<sütlü+ aş), *güllaç* (<güllü+ aş) sözcüklerinde de görüldüğünü ifade eder. *Yırtmaç, çığırtmaç* gibi sözcüklerde görülen -maç, -meç ekinin ise -maca, -mece eklerinden geliştiğini savunur.

Argunşah (2014: 110), Güner (2013: 149) ve Paçacıoğlu (2016: 113) Ercilasun'un ilk görüşüne katılırlar ve -mA+aş bileşiğinden oluştuğunu ifade ederler.

Banguoğlu (2007: 233, 268) "-meç" eki ile ilgili iki türlü etimoloji sunar. Öncelikle sıfat türeten "-me" ile "-eç" küçültme ekinden meydana geldiğini belirttiği -meç ekini inceler: *yırtmaç, yanıltmaç…* İkinci olarak yemek adları ile tanınmış olan "-meç"i inceler ve "-me" sıfatı üzerine *aş* sözcüğünün gelmesiyle oluştuğunu belirtir: *bulgama aş> bulgamaç.*

Ergin (2013: 197) ekin kökeni ve işlevi ile bir bilgiye yer vermemiştir. İşlek olmayan bir ek olduğunu belirtmiş; *bazla-maç, yırt-maç, çığırt-maç, kıy-maç* sözcüklerini örneklemiştir.

Korkmaz (2014: 161) ekin -mAcA ekinin kısalması sonucu oluştuğu kanaatindedir: *yırtmaç, sekmeç, yanıltmaç.*

Deny (2012: 522) köken ile ilgili "Bu ek -mAK (veya -mA) ekinin bir ikili hâli gibi görünüyor." ifadesine yer vermiştir.

Adalı (2004: 101) -maç, -meç eki için fiilden isim yapan -ma eki ile isimden isim yapan -ç ekine (*anaç, topaç…*) bakılması gerektiğini belirtmiştir. Adalı'nın eki birleşik bir ek olarak düşündüğü görülmektedir.

Yer verildiği üzere ekin birleşik olduğu konusunda fikirler ortaktır. Ancak bir sözcük ve bir ekten mi oluştuğu [-ma+ aş) yoksa iki ekten mi oluştuğu [-ma+ca) konusunda görüşler farklılaşmaktadır. Ekin yalnızca yemek adlarında görülmemesi ve kullanıldığı ilk dönemde yemek ismi türetmemiş olması sebebiyle bu eserde görüşlerden ikincisi desteklenmektedir.

1.41.b. Biçimi

-mAç+ ve -baç+ biçimleri kanaatimizce aynı eklerdir. -maç+ eki -n ile dönüşlü hâle getirilmiş kimi fiillerde ses değişimine uğrayarak -baç+ biçimini almıştır: *sakla-n-maç> sakla-n-baç> saklambaç, dola-n-maç> dola-n-baç> dolambaç* (Banguoğlu, 2007: 268). Eker (2006: 359) "Tam tersine bir düşünüşle, -m ile biten eylem tabanlarına gelen -maç ekinin -n+maç> -nm- öbeğinin ardından -mm gelişimi ve nazal seslerin ayrılıklaşması sonucu b sesi ortaya çıkmış olabilir." açıklamasıyla ekteki değişimle ilgili farklı bir bakış açısı sunmuştur. Serebrennikov-Gadjieva'nın (2011: 100) -ma, -me ekini incelediği bölümde, ekin önce "-pa, -pe" biçimlerinin var olduğu sonraları "p"nin "b"ye dönüştüğüne yer vermiş olması, p>m değişimi için ikinci bir bakış açısı olarak görülmektedir. Ancak kimi kaynaklarda bu iki ekin farklı ekler olarak incelendiği görülmektedir (Atalay, 1942: 48; Ergin, 2013: 197; Boz, 2014: 93; Karaağaç, 2013: 296; Eker, 2006: 356). Bunlardan Gencan (2007: 278) eki -mbeç şeklinde incelemesi bakımından diğerlerinden ayrılır.

Gök T.: "-baç+"

yalabaç "elçi" (<yala*- "çağırmak, davet etmek"+ baç) (Şirin, 2016: 84).

Y(a)l+(a)-b(a)çı (ä)dgü s(a)bı öt(ü)gi k(ä)lm(ä)z (...) (BK D39).

E. Uyg. T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: "-maç+, -eç+"

tutmaç "şehriye", *kömeç* "yuvarlak ekmek" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 154; 905). -mAç+ ekinin "m" ile biten fiil köklerinde çift m oluşunu engellemek için -Aç+ şeklini aldığı görülmektedir.

*Tut-**maç** sarmaldı*

"Tutmaç tencereden süzüldü." (DLT 383).

*Köm-**eç***

"Küle gömülen yuvarlak ekmek" (DLT 181).

Har. T.: "-maç+, -eç+"

kıymaç "süzgün", *kömeç* "külde pişirilen çörek" (Eckmann, 2014: 15; Kalsın, 2013: 110).

*Bulga-**maç***

"Bulamaç" (İML 135A).

*Ādem ol köm-**eç**+ni yėyü farıdı karnı aġrıdı* (KE 14r/11).

Kıp. T.: "-maç+, -eç+"

bulamaç/bulgamaç, kömeç "çörek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328).

Çağ. T.: "-mac+, -maç+, -eç+"

ogmac, tutmaç "tel şehriye, şehriye", *kömeç* (Eckmann, 2005: 51; Şavk, 2011: 305; Durgut, 1995: 96).

*Og-**mac**. tarhanaya meşabih bir nev'aşdır* (SEL-omac)

*Yayak piyade kavur-**maç** galle-i biryan* (NK 104a).

*Yer aŋa kuyaş köm-**eç**-dan+ı* (LM 2840).

E. An. T.: "-mac+, -maç+, -eç+ "

omac "omaç", *tolamaç* "kıvrımlı", *gömeç* "kül ekmeği" (Ergin, 2018: 441, 98).

*(...) bazla-**mac** ki sacda bişer* (EM P4b7).

*Tola-**maç** tola-**maç** yolları olur* (DK D175).

*Kara sakaç altında göm-**eç**+den ne var*

"Kara ekmek tandırında kül ekmeği dışında ne var?" (DK D105).

Osm. T.: "-maç+, -baç+, -beç+"

yırtmaç, dolanbaç, dönenbeç (Deny, 2012: 523).

*Teze soganla yumşak bazla-**mac**+ı* (PN 1019).

*O binanın yolları pek dola-n-**baç**+tır* (KT- "dolanbaç").

Tü. T.: "-meç+, -maç+, -baç+"

eğmeç "kavis", *yırtmaç, saklambaç* (Hatiboğlu, 1974: 113; Korkmaz, 2014: 161).

*7 Şubat: Ankara'dan dönen Frunze Yoldaşın de-**mec**+i: Ukrayna ile Türkiye arasında anlaşma yapıldı* (Hikmet, 2011: 35).

*Kale önündeki bula-**maç** yarlardan ıssızlıklar tutkunu ay hangi bakışları hülyalar gurbetine çıkarıyordu* (Kabaağaçlı, 2014: 194).

*Yol dola-m-**baç**+lı olduğundan Kargadüzü'ne anca gece vardım* (Bilbaşar, 2017: 139).

1.41.c. İşlevi

Ekin görülen ortak işlevi yemek isimleri türetmektir. **Gök T.** döneminde "işi yapanı" gösteren isimler oluşturur: *yalabaç* "elçi" (Şirin, 2016: 84). **Kar. T.:** *kagurmaç* "kavrulmuş buğday", *tutmaç* (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 905). **Har. T.:**

bulgamaç "bulamaç", *kömeç* "külde pişirilen çörek". Sıfat türünde sözcükler yapar: *kıymaç* "süzgün" (Eckmann, 2014: 15; Karagözlü, 2018: 135; Kalsın, 2013: 110). **Kıp. T.:** *bulamaç, tutmaç* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328). **Çağ. T.:** *bulamaç* "bir çeşit un çorbası", *kavurmaç* "kavurma et". Yiyecek adı dışında sıfat türünden sözcükler (*kıymaç* "şaşı göz") ve oyun adları (*soymaç*) türetmiştir (Eckmann, 2005: 51; Teres, 2009: 319-320). **E. An. T.:** *omac* "omaç", *bazlamac* "sacda pişen bir tür ekmek". Ancak sıfat türünden sözcükler türettiği de görülür: *tolamaç* "kıvrımlı" (Ergin, 2018: 441; Canpolat-Önler, 2016: 68, 113). **Osm. T.:** *ogmaç, bulamaç.* "Fiilin sonunda ortaya çıkan durumu" belirten adlar yapar: *yırtmaç, kaymaç* "yukarı doğru çekik göz". Yer adları yapar: *dolanbaç.* Oyun adları oluşturur: *yanıltmaç* "zor söylenen cümleleri yanılmadan söylemeye dayalı oyun", *saklanbaç* (Deny, 2012: 522-523, Yavuzarslan, 2019: 400). **Tü. T.:** *dürmeç, tutmaç.* Yemek adları dışında soyut isimler meydana getirir: *demeç, katışmaç* "aynı cinsten oluşan şeylerin bitişip yapılmasından oluşan küme". Meslek adları yapar: *sığırtmaç* "sığır çobanı", *çığırtmaç* "tellal". Alet, eşya isimleri oluşturur: *emmeç* "aspiratör", *kurutmaç.* Yer adları türetir: *sekmeç.* Oyun isimleri meydana getirir: *bozlambaç, saklanbaç* (Hatiboğlu, 1974: 113; Banguoğlu, 2007: 268; Özdemir, 1971: 383; Çotuksöken, 2012: 97; Bayraktar, 2009: 109).

1.42. -mAk+

1.42.a. Kökeni

Ramstedt (1952: 58) fiil ismi türeten -m ile isimden isim yapan +ak eklerinin kaynaşmasıyla oluştuğunu savunur.

Brockelmann (1952: 254) isim-fiil eki -ma+ -k, -g, -h isimden isim yapan ekten geliştiğine yer vermiştir.

Ercilasun (1997: 43) -mAk+ ekinin -mA+ ve *ok* edatının birleşimi neticesinde oluştuğunu belirtir.

Kuznetsov (1995: 222) -mEk+ ekinin kökü olarak *bak-* fiilini gösterir ve bu değişimi şu şekilde örneklendirir: *al-bak kergek<al-mak gerek.*

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 101) -mak+ ekinin eski biçiminin -baḳ+ olduğunu, bunun da varsayımsal bir *-pak+ ekinden geldiğini belirtirler.

1.42.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-mak+, -mäk+"

tokımak "tokmak", *yügmäk* "yığın, küme" (Ayazlı, 2012: 365).

*Ört yalın teg tr(i)jul badruk v(a)jirl(ı)g tokı-**mak** eliglerinte tuta*

"Ateş gibi üç dişli mızrak, şimşek gibi gürz ve tokmaklarını ellerine (aldılar)." (DSKP 3523-3524).

Kar. T.: "-mak+, -mek+"

ḳarmaḳ "çengel", *türmek* "dürüm" (Taş, 2015: 162; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 911).

*Biderdlerge çak-**mak**+ın yakıp çakmas*

"Dertsizlere çakmağını yakıp çakmaz." (DH H82).

(...) katıg *öç+ä-**mäk*** katıg kın *anıŋ birlä kim mäkr etär ärdilär* (KT-SKT 107v/1).

Har. T.: "-mek+, -mak+, -mag+"

ekismek "indirim", *umaḳ* "güç, kuvvet", *bogma*g "gerdanlık, kolye" (Kalsın, 2013: 110; Karagözlü, 2018: 200).

*Ya Aba Bekr, eger sen almas-men tese erdiŋ, bu Bilalnı qırq yar-**maq**+ka satgay erdim tedi*

"Ya Ebu Bekr, eğer sen almam deseydin ben bu Bilal'i 40 paraya satacaktım, dedi." (NF 97/10).

*Çömelü olturdu, barmakları ucına oturdı ev-**mek**+din*

"Aceleden parmakları ucuna, çömelerek oturdu." (ME 218/4)

Kıp. T.: "-mek+, -mak+, -maḫ+"

içmek "içecek şey", *kaymak, yalt(ı)ramaḫ* "şimşek" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 328; Güner, 2013: 150).

*Ol ot kim davlatı çak-**ma**k+ı+da bar* (HŞ 225).

*Takı kayırmas ye-**mek** ta'amnı ol ta'am kim anın içinde za'feran kılınmış bolsa*

"Ayrıca içerisinde safran olan yemekten yemenin ziyanı yoktur." (İMS 345b).

Çağ. T.: "-mek+, -mak+, -maġ+"

yėmek, yarmak "akçe", *soḳmaġ* "patika yol" (Argunşah, 2014: 110).

*Beguy tu çak-**mak** ateş-zene* (NK 106b).

*Ser-i şir kay-**ma**g şud kun temiz* (NK 109b).

E. An. T.: "-mak+, -mek+"

çakmak, yimek (Ergin, 2018: 99; 141).

*Biri süd ır-**mag**+ı+n+ı bala katar* (MT 849).

*Kızlar vardılar yi-**mek*** getürdiler (...) (DK D141).

Osm. T.: "-mek+, -mak+"

yimek, çakmak (Tatcı, 1998: 322; Tekin, 1992: 392).

*Biri çak-**mak** çakup od yakdı* (ÇN 1201).

*Amma eger kesecek biz, yiyecek yi-**mek** diseler bunun gibilere ism-i mekan dimezüz* (MU 64).

Tü. T.: "-mek+, -mak+"

ekmek, çakmak (Adalı, 2004: 101).

*(...) alçakgönüllü bir çak-**mak** ya da alçakgönüllü bir şişe şampuan artık bütünüyle Nuran Hanım'ın sömürücülüğünü belgelemektedir* (Ağaoğlu, 2011: 12).

*Ye-**mek** de yememiştir bu* (Ağaoğlu, 2011: 178).

1.42.c. İşlevi

E. Uyg. T. döneminde "miktar" bildiren adlar yapar: *yügmäk* "yığın, küme". "İşin sonucunu" gösteren adlar yapar: *ozmak* "yarış, ileri geçme" (<oz- "uzaklaşmak, ileri geçmek"+ mak) (Ayazlı, 2012: 365; Elmalı, 2016: 210). **Kar. T.**nde alet, eşya adı türetir: *ḳarmaḳ* "çengel", *yarmak* "para". Yiyecek isimleri türetir: *türmek* "dürüm". Soyut adlar yapar: *öçämäk* "azap, işkence", *örtmäk* "bağış, af". Hayvan vücudunun bir bölümünü ifade eden *tarmaḳ* "yırtıcı hayvan pençesi" sözcüğünde de ilgili ek görülür (Taş, 2015: 162; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 911; Kök, 2004: 531, 536). **Har. T.**nde alet, eşya isimleri türetir: *boġmak* "kolye", *yaşmak* "baş örtüsü". Soyut adlar yapar: *umaḳ* "kuvvet, güç", *ekismek* "indirim". Yiyecek isimleri türetir: *bulamak* "bulamaç". *Öz ötmek* "ishal" sözcüğünde hastalık ismi oluşturduğu görülür (Eckmann, 2014: 77; Kalsın, 2013: 110; Karagözlü, 2018: 134). **Kıp. T.** döneminde alet adları yapar: *kéymek* "zırh", *tevmek* "çekiç". Gıda, yiyecek adlarında bulunur: *işmek* "içecek şey", *kaymak*. Soyut adlar yapar: *ḫorḫmaḫ* "korku", *tınmaḳ* "rahat". Somut isimler oluşturur: *kusmak* "kusmuk". *Irmak* (<ır- "uzayıp gitmek"+ mak) sözcüğünde bir coğrafî oluşum adı türettiği görülür (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Güner, 2013: 149-150; Toparlı, 2017: 81). **Çağt. Tür.** döneminde araç gereç adları yapar: *başmak* "ayakkabı", *çaḳmak*. Yiyecek, gıda ürünleri isimleri türetir: *ėtmek* "ekmek", *yėmek, kaymag* "kaymak". Yer adları oluşturur: *soḳmaġ* "ana yoldan ayrılan patika yol" (Argunşah, 2014: 110; Turan, 2019: 71). **E. An. T.** dev-

rinde alet, eşya isimleri türettiği görülür: *çakmak, geymek* "zırh". Yiyecek ve içecek adları oluşturur: *kaymak, yimek, içmek* "içecek". Soyut adlar meydana getirir: *kızmak* "şehvet". Bir coğrafi oluşum ismi olan *ırmak* sözcüğü de -mAk+ eki ile türemiştir (Ergin, 2018: 97, 99; Yavuz, 2017: 53, 210; Küçük, 2014: 274, 479; Yılmaz vd., 2013: 943). **Osm. T.** döneminde yiyecek isimleri türetir: *kaymak, yimek.* Alet, eşya isimleri meydana getirir: *çakmak, başmak.* Coğrafî oluşumların adlarında görülür: *ırmak, azmak* "taşmış dere" (Korkmaz, 2011: 55; Tatcı, 1998: 103, 225; Tekin, 1992: 392; Hengirmen, 1983: 117; Yavuzarslan, 2019: 90). **Tü. T.**nde yiyecek, gıda adlarında görülür: *kaymak, ekmek.* Alet, eşya isimleri türetir: *yaşmak, tokmak.* Coğrafi oluşum adları yapar: *azmak* "taşkın dere", *ırmak* (Banguoğlu, 2007: 270; Çotuksöken, 2011: 126).

1.43. -mal+

1.43.a. Kökeni

Korkmaz (2014: 163) "Belki de +lI/+lU ekiyle ilişkilidir." açıklamasında bulunmuştur. Bu açıklamadan Korkmaz'ın eki -ma+lı şeklinde birleşik bir ek olarak düşündüğü anlaşılmaktadır.

Korkmaz'ın ifadelerine paralel olarak *Kamus-ı Türkî*'de *sağmal* sözcüğü için "Aslı sağmalı olmalıdır." şeklinde bir ifadenin yer aldığı görülür.

1.43.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T., Kıp. T. ve **Çağ. T.** dönemleri için incelenen eserlerde -mAl+ ekinin kullanımına rastlanmamıştır.

E. An. T.: "-mal+"

sagmal (Türk vd., 2011: 100).

Osm. T.: "-mal+, -mel+"

sagmal, göçmel (Deny, 2012: 528; Köksal, 2018: 574).

*Evi barkı cümle göç-**mel** göçdiler*

"Evi, barkı hepsini (alıp) göç ettiler." (VN 2730).

*Beş sağ-**mal** ineği vardır* (KT- "sağmal").

Tü. T.: "-mal+, -mel+"

sağmal, göçmel (Korkmaz, 2014: 163; DS).

Atalay (1974: 204) ilgili ekle kurulduğunu düşündüğü şu örneklere yer vermiştir ancak bu sözcüklerin hiçbirine TDK sözlüğünde rastlanmamıştır: *savmal*

"kımız olmaya yaklaşmış bulunan süt", *tanımal* "tanınmış kişi", *tasmal* "biçimsiz şişman", *çöymel* "baston", *bitmel* "bitek yer, münbit yer", *eğmel* "açık olmayan söz, yay gibi eğri olan".

1.43.c. İşlevi

Ekin türettiği iki sözcükte sıfat yapma görevinde olduğu görülse de tam olarak işlevi belirlenememektedir. Korkmaz (2014: 163) ekin görevini "... fiildeki oluş ve kılışa sahip olma niteliği veren bir sıfat eki olduğu söylenebilir. Belki de +lI/+lU ekiyle ilişkilidir." şeklinde açıklamıştır. "Fiili yapmaya elverişli" anlamında adlar türetir. **E. An. T.:** *sagmal* (Türk vd., 2011: 100). **Osm. T.:** *sagmal* (Yavuzarslan, 2019: 1025). **Tü. T.:** *sağmal, sarmal* (Çotuksöken, 2011: 128; Korkmaz, 2014: 163).

1.44. -mAn+

1.44.a. Kökeni

Ekin, biçim bakımından aynı olan isimden isim türeten +mAn+ eki ile işlev bakımından da çok sayıda ortaklıklığı görülmektedir. Literatürde de iki ekin birlikte incelendiği göz önüne alındığında, eklerin birinin diğerinden geliştiği anlaşılır. Bu çalışmada da -mAn+ ekinin köken tartışmalarına +mAn+ eki içerisinde yer verilmiş olup bu bölümde tekrar değerlendirilmeyecektir.

1.44.b. Biçimi

Gök T.: "-man+"

tuman "duman, sis" (<tu- "kapanmak"+ man) (Tekin, 2003: 92).

*Kül tig(i)n az-**man** (a)k(ı)g bin(i)p oplayu t(ä)gdi* (Kül T.K5).

E. Uyg. T.: "-man+, -men+"

tuman "sis" (<tu- "kapamak"+ man[31]), *kömen* "büyü" [<köz- "(göz) bağlamak"+ men] (Erdal, 1991: 387; Şen, 2017: 62).

*Üze tu-**man** turdı, asra toz turdı*

"Üstte duman kalktı, aşağıda toz kalktı." (IB 15).

*Elig beg sansız üküş t(ı)nlıglar uduz ör-**men** igin emgenmişlerin körüp (ö)z etözine ince tep tedi*

"Hükümdar sayısız canlının uyuz ve bir deri hastalığından mustarip (olduklarını) görüp kendi kendine şöyle dedi." (DSKP 4517-4520).

31 Doerfer, *tuman* sözcüğünün *tumagu* ve *tumlı-* sözcüklerine bakarak **tum-man* biçiminde ayrılması gerektiğini düşünmektedir (akt. Erdal, 1991: 388).

Kar. T.: "-man+, -men+"

sıkman "üzüm sıkma zamanı", *tegirmen* "değirmen" (<tegir- "çevirmek, döndürmek"+ men) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 191, 491).

*Kararıp tu-**man** tozdı dünya tudı* (KB 200).

*Tensizde tegir-**men** turgursa yaragsızda yar barır*

"Kişi, uygun olmayan yere değirmen yaparsa su gereksiz yerden fışkırır." (DLT 599).

Har. T.: "-man+, -men+"

tuman "duman", *tegirmen* "değirmen" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189).

*Ewde tört bat-**man** arpa bar taqı bir oglaq bar* (NF 28/11).

*Tegir-**men**+(n)i meşveret kıldı* (ME 48/ 4).

Kıp. T.: "-man+, -men+"

talaşman "haydut, nifakçı", *tegirmen* "değirmen" (Erdal, 1991: 388; Argunşah-Güner, 2015: 83).

*Andan soŋra müdd dedügümiz iki bat-**man**+turur*

"Ondan sonra müdd dediğimiz iki batmandır (ağırlık ölçü birimi)" (İMS 112a).

*(...) dagı 'ayş yürür tegir-**men** ya'ni köp harc itmek ol kşige müsellem durur* (GT 283/11).

Çağ. T.: "-man+, -men+"

batman "2-8 okka arasında değişen bir ağırlık ölçüsü", *çekmen* "kumaş, yağmurluk" (Karasoy, 1998: 368; Paçacıoğlu, 2016: 180).

*Basa Semerkand'da bir bat-**man** bugday miŋ altunga yitti (...)* (ŞHD 122a8).

*Tegir-**men**+i aldılar taḳı bir sırça aldılar baḳırdın osma ezmek üçün* (NF 35).

E. An. T.: "-man+, -men+"

batman "ağırlık ölçüsü", *tegirmen* "değirmen" (Gülsevin, 2011: 136; Yavuz, 2017: 74).

*Eydür at n'olur ki biñ bat-**man** daşı*

"Bin batman taşı atsan ne olur ki?" (MT 1180).

*Bir gişi on mud bugdayı degir-**men**+e iledürdi* (KE 403/10).

Osm. T.: "-man+, -men+"

sagman "bol süt veren inek", *telişmen* "delişmen" (Deny, 2012: 528; Hengirmen, 1983: 167).

*Pencerenin önündeki şiş-**man** koltuğa gayet zayıf, gayet sarı, gayet ihtiyar bir kadın oturmuştu.* (Seyfeddin, 2010: 3)

*Bu dünyânun misâli benzer bir değir-**men**+e* (YED 313/1).

Tü. T.: "-man+, -men+"

azman, göçmen (Mansuroğlu, 1960: 14).

*Şiş-**man**+lığ+ı, kötü toplanmış saçları, bunu söylüyor* (Ağaoğlu, 2011: 11).

*Oyuncak, kitap okuma alışkanlığına engel olmadığı gibi, çocuğun okuduğu kitapları, kendini bir yön+et-**men** yerine koyarak canlandırmasında da rol oynaması bakımından yararlıdır* (Akın, 2004: 81).

1.44.c. İşlevi

Clauson (2007: 194) Eski Türkçede işlevinin belli olmadığını belirtmiş, eki *örtmen* "örtü, battaniye" sözcüğü ile örneklemiştir. **Gök T.**de somut adlar yapar: *tuman* "duman, sis". Hayvan isimleri oluşturur: *azman* "iğdiş (at)" (Tekin, 2003: 92; Şirin, 2016: 262). **E. Uyg. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *ketmän* "çapa, kazma". Soyut adlar oluşturur: *kömen* "büyü"> kör- "görmek"+men. Hastalık isimleri yapar: *örmen* "iyileşmez bir cilt hastalığı" (Erdal, 1991: 387-388; Elmalı, 2016: 216). **Kar. T.**nde sıfat görevli sözcükler türetir: *sökmen* "düşman saflarını yaran", *yaman* "kötü" (<yav- "kötü durumda olmak"+ man). Somut adlar oluşturur: *tuman* "duman, sis" (<tu- "kapatmak, tıkamak"+ man). Eşya isimleri meydana getirir: *kurman* "ok ve yay konan kap", *ürtmän* "bir yapının üzerine konan yassı yüzey". "Bir işi yapmak için uygun zamanı" gösteren isimlerde görülür: *sıkman* "üzüm sıkma zamanı". Ölçü birimi isimleri yapar: *batman.* Kıyafet adları türetir: *çekmen* "yün kumaş, bu kumaştan dikilen uzun elbise" (<çek- + men), *sokman* "mes üzerine giyilen uzun deri bot veya çizme" (<sok-+ man) (Köse, 2018: 437; Erdal, 1991: 388; Hacıeminoğlu, 2013: 26; Taş, 2015: 162; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 192; Kök, 2004: 295). **Har. T.** döneminde somut isimler türetir: *tuman* "duman". Bir ürün elde etmek için kullanılan eşya isimleri yapar: *tegirmen* "değirmen", *sıkman* "üzüm presi". *Batman* "bir ağırlık ölçüsü" sözcüğünde bir ölçü birimi adı türettiği görülür (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 189; Kalsın, 2013: 111; Karagözlü, 2018: 132). **Kıp. T.** döneminde somut adlar oluşturur: *çekmen* "kumaş, çuha", *yasman* "şişe". Sıfatlar türetir: *talaşman* "kavgacı", *azman.* "İşin sonucunda ortaya çıkan ürünü" gösteren adlar yapar: *tuman* "duman" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014:

329, 456; Güner, 2013: 151; Argunşah-Güner, 2015: 582). **Çağ. T.**nde somut varlık adları yapma (*tegirmen* "değirmen", *kitmen* "kazma") ve sıfat türünde sözcükler türetme (*köçmen* "göçmen") görevi devam etmektedir. *Batman* "2-8 okka arasında değişen bir ağırlık ölçüsü" sözcüğünde bir ölçü birimi adı türetme işlevindedir (Argunşah, 2014: 111; Turan, 2019: 31). **E. An. T.** döneminde somut varlık isimleri yapar: *tegirmen* "değirmen". Ölçü birimi isimleri türetir: *batman.* "Fiilin belirttiği işte iyi olan, işi meslek edinen kişiyi" belirten isimler türetir: *danışman.* "İşin sonucunda ortaya çıkan ürünü" işaret eden adlar oluşturur: *tuman* (Gülsevin, 2011: 136; Yavuz, 2017: 74, 111; Ersoy-Ay, 2017: 97). **Osm. T.** döneminde "özellik" bildiren sözcükler türetir: *sagman* "bol süt veren inek", *telişmen* "delişmen", *azman* "çok büyük, iri". Ölçü birimleri isimleri meydana getirir: *batman* "tahıllar için kullanılan bir ölçü". Eşya adları oluşturur: *çekmen* "cepken, yağmurluk" (Deny, 2012: 528; Hengirmen, 1983: 167; Yavuzarslan, 2019: 90, 112, 206). **Tü. T.**nde sıfat türünde gövdeler meydana getirir: *azman, dalaşman.* Giyecek adları yapar: *bürümen* "ipekten yapılmış elbise", *sokman* "bir tür uzun Türkmen çizmesi", *sıkman* "korseye benzer iç giysisi". Yiyecek adları yapar: *dolaman* "patatese benzer bir çeşit mantar", *kıyman* "pastırma". Alet, eşya isimleri yapar: *elemen* "elek", *süzmen* "yoğurt torbası". Yer isimleri türetir: *oyman* "alçak yer, çukur vadi", *sarman* "ağaçlarla örtülü geniş alan". Hayvanlarla ilgili adlarda görülür: *yayman* "boynuzları yana doğru uzamış öküz", *azman* "av köpeği, dört yaşında sığır". "İşi yapan kişiyi" gösteren sözcükler oluşturur: *seçmen, okutman* (Hatiboğlu, 1974: 117). Korkmaz (2014: 163) bu göreviyle -IcI, -An eklerine yakınlığına dikkat çeker. Korkmaz, ekin Batı dillerinde *man* "adam" sözcüğü ile ilişkilendirilmesi nedeniyle kimi türetmelere eleştiriler olduğuna değinmiş ancak ekin, tarihî dönemlerde de "işi yapan kimse" anlamı verdiğini belirterek bu eleştirilerin yersiz olduğunu savunmuştur.

1.45. -mAz+

1.45.a. Kökeni

Olumsuzluk eki -ma-, -me- ile geniş zaman ekinin birleşmesiyle oluşmuştur (Ergin, 2013: 200; Banguoğlu, 2007: 270).

1.45.b. Biçimi

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-mez+"

ermez "olmayan" (Tekin, 2019: 16).

*(…) kişili kişi er-**mez**+li+ler körkin körü kurtulgu tınlıglar erser (…)*

"(...) hem insan olan hem de insan olmayanların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler (...)" (KİP 143).

Kar. T. döneminde ekin kalıcı ad türetme işlevinde kullanımına rastlanmamıştır.

Har. T.: "-maz+, -mas+, -mes+"

bıçmaz "kör", *umas* "aciz", *dölenmes* "kararsız, huzursuz" (Karagözlü, 2018: 121, Yüce, 2014: 36, 116).

*Bıç-**maz***

"Kör" (İML 124B).

*Yalkturdı anı istekler birle, u-**mas** kıldı anı hacatlar birle* (ME 30/4).

*(...) kararsız kıldı anı, dölen-**mes** kıldı anı* (ME 26/2).

Kıp. T.: "-maz+"

almazlık "almama işi" (Argunşah-Güner, 2015: 625).

*Al-**maz**+lık+ga sagış etti*

"Almamayı düşündü, niyetlendi." (CC 76a10).

Çağ. T.: "-mas+, -mez+"

yaramas, var yimez (Argunşah, 2014: 111; Akdoğan, 1988: 77).

*Ger içmez-iseñ aduñ var yi-**mez** olur*

"Eğer içmez isen adın varyemez olur." (AD XXVI/15).

E. An. T.: "-maz+"

yaramaz (Canpolat-Önler, 2016: 39).

*Yara-**maz**+ı yöreden korur iken* (MT 883).

Osm. T.: "-maz+, -mez+"

yaramaz, çekemezlik (Tatcı, 1998: 358; Yavuzarslan, 2019: 204).

*Hazretünde yara-**maz**+lar kârıdır* (YED 417/18).

*Çek-e-**mez**+lik (...) Birinin fezâ'il ve muhassenâtını tahammül edememiş, haset, musâhede* (KT- "çekemezlik").

Tü. T.: "-maz+, -mez+"

çıkmaz, tükenmez (Eker, 2006: 361).

*Çık-**maz**+a girmiş yolları hiç kurcalama şimdi* (Ağaoğlu, 2011: 20).

*Bir zeytin fidanı dik, zamanla öl-**mez** ağacı olur adı (...)* (Önen, 2019: 32).

1.45.c. İşlevi

Gabain (2007: 53) ekin olumsuz isim yaptığını ancak isim olarak az, sıfat olarak daha çok kullanıldığını belirtmiştir. Kullanıldığı tüm dönemlerde "olumsuzluk, fiilin bildirdiği işi yapamama" anlamında adlar oluşturur. **E. Uyg. T.:** *ermez* "olmayan" (Gabain, 2007: 53). **Har. T.:** *açmaz* "kör, keskin olmayan", *umas* "kudretsiz, aciz", *yaramaz* (Karagözlü, 2018: 143, 314; Yüce, 2014: 36). **Kıp. T.:** *almazlık* "almama işi" (Argunşah-Güner, 2015: 625). **Çağ. T.:** *yaramas, var yimez* (Argunşah, 2014: 111; Akdoğan, 1988: 77). **E. An. T.:** *yaramaz, sagışa sıgmaz* "sayılamayacak kadar çok, fazla" (Canpolat-Önler, 2016: 39; Yılmaz vd., 2013: 1051). **Osm. T.:** *yaramaz, doymaz, açmaz.* Belirtilen görevi dışında eşya isimleri oluşturur: *hacıyatmaz* (Hengirmen, 1983: 117; Yavuzarslan, 2019: 26, 27, 416). **Tü. T.:** *çıkmaz, aymaz.* Özel adlar oluşturur: *Solmaz, Yılmaz.* Somut isimler yapar: *taşınmaz. Kuşkonmaz* sözcüğünde bitki ismi türettiği görülmektedir (Ergin, 2013: 200; Eker, 2006: 361; Çotuksöken, 2011: 132).

1.46. -mIş+

1.46.a. Kökeni

Ekin sıfat-fiil eki -mIş+'ın kalıplaşmasıyla oluştuğu yönünde görüş birliği bulunmaktadır.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 196) ekin asıl biçiminin "-bış, -biş" olduğunu belirtmiş "(…) fiilden türemiş sıfatın -m ve -ış/-iş eklerinden meydana gelmiştir." açıklamasında bulunmuştur.

1.46.b. Biçimi

Gök T.: "-mış+, -miş+"

barmış "zengin, müreffeh", *ermiş* "zengin, müreffeh" (Şirin, 2016: 401).

*(…) bilgä k(a)g(a)nıŋa (ä)r-**m(i)ş** b(a)r-[**m(ı)ş** (ä)dgü eliŋä käntü y(a)ŋ(ı)lt(ı) g y(a)bl(a)k kigürt(ü)g* (BK D19).

E. Uyg. T.: "-mış+, -miş+"

sakınmış "fikir, düşünce", *teginmiş* "his, dilek" (Tekin, 2019: 17).

*Atın eşidser etüzin körser sakın-**mış**+ı tegin-**miş**+i yoksuz bolmaz*

"Adını işitse, vücudunu görse tasarladığı, dilediği şey boşa gitmez." (KİP 181).

*(…) ädgü ye-**miş**+ig quşlar artatır üçün turqaru qınqa täginür men*

"(...) iyi yemişleri kuşlar talan etikleri için hep cezaya uğruyorum." (İKP LXXII).

Kar. T.: "-mış+, -miş+"

Odgurmış "kişi adı", *Küsemiş* "kişi adı" (Taş, 2015: 162).

*Yanut berdi odgur-**mış** aydı ilig* (KB 4880).

*Özine ye-**miş** tirindi*

"O, kendi başına kendisi için meyve topladı." (DLT 340).

Har. T.: "-mış+, -miş+"

kuturmış "yaramaz, şımarık", *yemiş* (Yüce, 2014: 33; Karagözlü, 2018: 119; Paçacıoğlu, 2016: 73).

*Yog-ur-**mış** un*

"Hamur" (İML 133B).

*Ye-**miş** çıkardı yıgaç*

"Ağaç yemişlendi." (ME 12/6).

Kıp. T.: "-mış+, -miş+"

bulgamış "şaşkın, bunalmış", *yemiş* (Argunşah-Güner, 2015: 364).

*Bulga-**mış***

"Şaşkın, bunalmış" (CC 38a2).

*(...) dem-be-dem ma'ni yi-**miş**+in taze yir* (GT 12/7).

Çağ. T.: "-mış+"

tutulmış "tutsak, esir" (Turan, 2019: 40).

Kutulmuş *ḫalas u tut-ul-**mış** esir* (NK 108b).

E. An T.: "-mış+, -miş+"

azmış "yoldan çıkmış", *yimiş* "yemiş" (Toparlı, 1998: 28; Yavuz, 2017: 155).

*Kim bir az-**mış**+a yolını göstere* (MT 2481).

*Dükeli ye-**miş**+ler+den toklugı artuk dutar* (EM P5b2).

Osm. T.: "-miş+, -muş+"

yemiş, tolmuş (Korkmaz, 2011: 48; Tatcı, 1998: 261).

*Türlü ye-**miş**+ler+in yiyüp güllerini yıylayayın* (YED 283/4).

Tü. T.: "-mış+, -miş+, -muş+, -müş+"

Satılmış, ermiş, dolmuş, görmüş (Banguoğlu, 2007: 273; Adalı, 2004: 102; Hatiboğlu, 1974: 123).

*Hep o Numan olacak çok+bil-**miş**+in başının altından yaa, anlamaz mıyım* (Ağaoğlu, 2011: 90).

*Geceleri ise dol-**muş**+çu+luk ne (...)* (Ağaoğlu, 2011: 84).

1.46.c. İşlevi

Gök T. döneminde "zengin, müreffeh" anlamına gelen sıfat görevli iki sözcük (*barmış, ermiş*) türetmiştir (Şirin, 2016: 401). **E. Uyg. T.** döneminde soyut isimler türetir: *sakınmış* "fikir, düşünce", *ögmiş* "övgü". Yiyecek isimleri oluşturur: *yemiş*. *İyi ve Kötü Prens* adlı eserde özel isim türettiği örnekler bulunur: *togmış* (Tekin, 2019: 17; Hamilton, 2015: 223; Elmalı, 2016: 117; Paçacıoğlu, 2016: 767). **Kar. T.** döneminde özel isimler oluşturur: *Küsemiş, Ögdülmiş.* Yiyecek isimleri yapar: *yimiş* (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 60; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 966). **Har. T.** döneminde yiyecek isimleri meydana getirir: *yimiş, yogurmuş un* "hamur", *ütmiş* "yağda kızartılmış et". Sıfat türünden sözcükler yapar: *üdrülmiş* "seçkin" (< üdür- "ayrılmış, seçilmiş"+ ül+ miş), *keleşmiş* "sözlü, nişanlı" (<kele- "konuşmak"+ ş+ miş), *kuturmış* "şımarık, yaramaz", *arsıkmış* "kibirli", *ertmiş* "bakireliğini bozan kız". Bu sıfatların genellikleri kişileri nitelediği dikkat çekmektedir. Soyut (*kılmış* "iş") ve somut (*yaratmış* "yaratık") anlamlı adlar oluşturur (Toparlı, 1998: 28; Kalsın, 2013: 112; Karagözlü, 2018: 119, 133, 280, 291, 312, 314). **Kıp. T.**nde yiyeceklerin genel adını belirtmek üzere *yemiş* sözcüğünü türetmiştir. Durum bildiren sıfatlar oluşturur: *bulgamış* "şaşkın, bunalmış" (Argunşah-Güner, 2015: 364; Toparlı, 2017: 49). **Çağ. T.** döneminde sıfat görevli kelimeler oluşturur: *tutulmış* "tutsak, esir" (Turan, 2019: 40). **E. An. T.** döneminde sıfatlar türetir: *olmış* "olgun, olmuş", *ölmiş* "ölü". Yiyecek isimleri oluşturur: *yemiş* "meyve, yemiş". Somut adlar meydana getirir: *kalmış* "artık, arta kalan". "Kadınların medeni durumunu" gösteren tamlamaların kuruluşunda yer alır: *er görmiş* "dul kadın". Zaman anlamı taşıyan adlar yapar: *geçmiş* (Argunşah-Güner, 2015: 605; Canpolat-Önler, 2016: 33, 20; Küçük, 2014: 648; Yılmaz vd., 2013: 773, 907; Gülsevin, 2011: 123). **Osm. T.** döneminde yiyecek isimleri yapar: *yemiş*. Zaman bildiren isimler türetir: *geçmiş* (Tatcı, 1998: 261; Yavuzarslan, 2019: 375). **Tü. T.**nde kullanım alanının geniş olduğu görülür. Bu alanlar şu şekilde gruplanabilir: 1. Kişi isimleri türetir: *Satılmış, Durmuş*. 2. Yer adlarında görülür: *Ödemiş*. 3. Zaman bildiren isimler yapar: *geçmiş*. 4. İnsanlarla ilgili durum bildiren adlar türetir: *ermiş, bilmiş*. 5. Yiyecek adları yapar: *yemiş*. 6. Araç isimleri oluşturur: *dolmuş* (Adalı, 2004: 102; Çotuksöken, 2011: 140).

1.47. -mık+

1.47.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.47.b. Biçimi

İncelenen eserlerde Türkçenin tarihî dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Tü. T.: "-mık+, -mik+, -muk+"

atmık "meni", *çelmik* "iri saman", *boğmuk* "gerdanlık" (Korkmaz, 2014: 164).

1.47.c. İşlevi

Tü. T. döneminde "fiilin sonucunda ortaya çıkan ürünü" işaret eden isimler yapar: *kıymık, kusmuk*. Yiyecek isimleri oluşturur: *kesmik* "kesilmiş sütün koyu kısmı", *soymuk* "çam ağacının yenen iç kabuğu", *ekşimik* "yağı alınmış sütten yapılan peynir" (Korkmaz, 2014: 165; Karaağaç, 2013: 294).

1.48. -mur+

1.48.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.48.b. Biçimi

Eski Türkçe dönemi için Gabain (2007: 53) *yagmur* "yağmur", *almır* "hırs" (<al-+ mır) ve *kömür* "kömür" (<köy- "yanmak"+ mür) sözcüklerini örneklemiştir. Tekin (1992: 85) de Gabain'in ilk iki örneğine yer vermiştir.

Gök T. dönemi için incelenen eserlerde ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-mur+, -mür+, -mır+"

yagmur, *kömür* "kömür" (<köŋ- "yanmak"+ mür), *almır* "hırs, tamah" (Erdal, 1991: 389-390; Ayazlı, 2012: 359; Eraslan, 2012: 107).

Erdal (1991: 389) ikinci hecedeki "u"nun yani ekin -mur+ biçiminin "m"den önce gelen "g" sesinden doğmuş olabileceğini ifade eder: *yagmur.*

*(…) az al-**mır** bolmasar*

"Hırs (ve) tutku dolu olmasa" (Maitr. 44/15).

*(…) yeel yag-**mur** üdinça bolur*

"(…) rüzgar, yağmur vakitlice ortaya çıkar." (AY 412).

*(…) kö-**m(ü)r** t(a)gda y(a)r ög(ü)zdä üç tuglug türk bod(u)n (…)* (ŞU K8).

Kar. T.: "-mur+, -mür+"

yagmur, kömür (Dilaçar, 2016: 75; 118).

*Kö-**mür** ḳırtışı dünya yüzke basa* (KB 165).

*Yigüm ot köki bolsu, yag-**mur** suvı tap*

"Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu yeter." (KB 6568).

Har. T.: "-mur+, -mür+"

yagmur, kömür (Toparlı, 1998: 28).

*Ögüzdin ya yag-**mur**+dın ekken ekin erür öşri*

"Irmaktan veya yağmurdan sulanarak ekin ekilen arazi öşür verir." (MM 199).

Kıp. T.: "-mur+, -mür+, -mır+"

yagmur, kömür (<*kö- "parlamak, yanmak"+ mür), *tamır* "damar" (<tam- "akmak"+ mır) (Hacıeminoğlu, 2000: 43; Güner, 2013: 151).

Bu dönemde göçüşme sebebiyle *yamgur* biçimi de görülmektedir (Argunşah-Güner, 2015: 599).

*Bolur duşman tütünindin kö-**mür** ud* (HŞ 223).

*(…) ya tursa bir katı yag-**mur** içinde takı agzına suw berse takı burnına suw berse çıkar cünüblikden*

"(…) ya da aşırı bir yağmurda ağzına ve burnuna su verse cünubluktan çıkar." (İMS 99b).

Çağ. T.: "-mur+, -gur+"

yagmur, yamgur (yagmur) (Eckmann, 2005: 51; Akdoğan, 1998: 102).

Eckmann, yalnızca bu sözcükte görüldüğünü belirtmiştir. Ancak Argunşah (2014: 111) *kömür, tamur* "damar", *yagmur* kelimelerini örneklemiştir. Belirtilen örnekler dışında *Nisâb-ı Kutbiyye*'de geçen *çakmur* "şimşek" sözcüğünde de ilgili eke rastlanmaktadır (Turan, 2019: 28).

*(…) çünki yagan yag-**mur** âb-ı zemzemdür*

"(…) çünkü yağan yağmur zemzem suyudur." (AD XXXIX/5).

*Hak subhanehu ve ta'ala sehab-ı 'inayetidin feyz yam-g**ur**+ı seylabıga garik kılsun*

"Hak subhânehu ve taâlâ inayet bulutlarından feyz yağmuru seline gark etsin." (MN T33).

E. An. T.: "-mur+"

yağmur (Ergin, 2018: 97).

*Çıḳdı bir ulu bulut yaġ-**mur**-ıla* (MT 150).

Osm. T.: "-mur+"

yağmur (Tatcı, 1998: 185).

*Bulut derya suyun yag-**mur** düzerdi*

"Bulut, deniz suyundan yağmur yapardı." (ÇN 408).

Tü. T.: "-mur+"

yağmur (Ergin, 2013: 198).

Hatiboğlu (1974: 117) -mar, -mer, -mur biçimlerini birlikte ele almış ve *katmer, kısmar* "cimri, pinti", *kuşmar* "kuş tuzağı", *yağmur* sözcüklerini örneklemiş, *çamur* sözcüğünde de bu ekin olabileceğini belirtmiştir. Hatiboğlu, eki fiilden isim yapan ek olarak ele almış olsa da *kuşmar* ve *kat* kökünden getirdiği *katmer* sözcüklerinin isimden türediği görülmektedir. *Kısmar* sözcüğü ise *TDK Güncel Türkçe Sözlük, Tarama Sözlüğü* ve *Derleme Sözlüğü* kaynaklarında yer almamaktadır.

1.48.c. İşlevi

Tekin, *TDEK*'te (1992: 85) ekin Eski Türkçe döneminde "fail" ismi yaptığını ifade eder. Kullanıldığı tüm dönemlerde bir doğa olayı olan *yagmur> yağmur* sözcüğünü türettiği görülmektedir. **E. Uyg. T.:** *yagmur.* Vücutla ilgili sözcükler türetir: *tamur* "damar" (< tam- "akmak"+ mur). Somut adlar yapar: *kömür* (Erdal, 1991: 389-390; Ayazlı, 2012: 359; Eraslan, 2012: 107; Şen, 2017: 62). **Kar. T.:** *yagmur.* Somut isimler oluşturur: *kömür* (Dilaçar, 2016: 75; 118). **Har. T.:** *yagmur, kömür* (Toparlı, 1998: 28). **Kıp. T.:** *yagmur.* Somut varlıkların adı olan kelimeler yapar: *kömür, tamar* "damar" (Hacıeminoğlu, 2000: 43; Güner, 2013: 151). **Çağ. T.:** *yagmur, çakmur* "şimşek" (Turan, 2019: 28). **E. An. T.:** *yağmur* (Ergin, 2018: 97). **Osm. T.:** *yagmur* (Tekin, 1992: 408). **Tü. T.:** *yağmur* (Ergin, 2013: 198).

1.49. -pak+

1.49.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.49.b. Biçimi

İncelenen eserlerde tarihî dönemlerden Osm. T. dışında kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

Osm. T: "-pak+"

kaypak (Yavuzarslan, 2019: 618).

*Kay-**pak** balık: Elde kayar lüzucetli bir cins göl balığı* (KT- "kaypak").

Tü. T.: "-pak+"

kaypak (Ergin, 2013: 198).

Ergin (2013: 198) işlek olmadığını belirtmiş *kaypak* kelimesinde görüldüğüne yer vermiştir.

Mansuroğlu (1960: 15) ve Eker (2006: 362) ekin yalnızca *kaypak* sözcüğünde kullanıldığını belirtmişlerdir.

Karaağaç (2013: 296) eki "-pak, -pek" şeklinde ele almış olsa da sadece -pak biçimini, *kaypak* sözcüğü ile örneklemiştir.

İncelenen diğer çalışmaların -pak+ ekine yer vermediği görülmektedir.

1.49.c. İşlevi

Ek, tek sözcükte görüldüğünden işlevi tam olarak belirlenememektedir. Ancak türettiği *kaypak* sözcüğünde sıfat görevli bir sözcük oluşturduğu görülür. **Osm. T.:** *kaypak* (Yavuzarslan, 2019: 618). **Tü. T.:** *kaypak* (Ergin, 2013: 198).

1.50. -(X)r+

1.50.a. Kökeni

Ekin kökeni geniş zaman sıfat-fiil ekine dayanmaktadır. Ancak bu ek, zamanla kalıplaşıp kalıcı isimler oluşturarak yapım eki hâlini almıştır (Banguoğlu, 2007: 259; Korkmaz, 2014: 168).

1.50.b. Biçimi

Ekin biçimi ile ilgili "-Ar+ ve -Ir+ olmak üzere iki farklı biçimde incelenmesi" ve "-(X)r+ biçiminde tek başlık altında toplanması" olmak üzere iki görüşün benimsendiği görülür. Ancak bunlardan ikinci görüşün yaygın olarak tercih edildiği tespit edilmiştir. Literatürdeki bazı incelemeler şu ekildedir:

Ergin (2013: 199) eki "-ar, -er" ve "-r" olmak üzere iki ayrı başlıkta ele almış ancak her iki ek için de "(...) geçici isimlerle kalıcı isimlerde bu ek vardır." açıklamasını yapmıştır. Bu sebeple ekleri hangi ölçüye göre ayırdığı belli olmamaktadır.

Banguoğlu (2007: 259) "-ir [-er] Sıfatları" başlığı altında ekin Eski Türkçeden beri -ür ve az sayıda tabanlarda -er biçiminde kullanıldığına yer vermiştir. Bu iki biçim arasında anlatım farkı olmadığının üzerinde durmuştur.

Gencan'da (2007: 272) ek "-( )r" gösterimiyle incelenmiş, -er, -ar, ur, -ir, r biçimleri örneklenmiştir.

Adalı (2004: 105) "-R, -AR [-ar, -er], -IR [-ır, -ir, -ur, -ür]" olarak aynı ek içerisinde değerlendirmiştir.

Gök T. döneminde de bu ek mevcuttur fakat kalıcı ad türetme göreviyle değil sıfat-fiil yapma (*körür köz*) işleviyle kullanıldığı için inceleme dışında tutulmuştur (Tekin, 2003: 168).

E. Uyg. T.: "-r+, -ar+, -er+, -ır+"

tiler "bir tür böcek" (<tile- "dile-"+ r), *çınkar* "dosdoğru, direkt" (<çınık- "gerçekleşmek, doğrulanmak"+ ar), *sever* "sevimli", *batır* "sıvı ölçüsü" (Caferoğlu, 1968: 36; Eraslan, 2012: 118; Paçacıoğlu, 2016: 544; Elmalı, 2016: 174).

*Bo yertinçüdeki erinç tınlıglar tüü türlüg emgekin başka tokıtmışların çın(ı) k-**ar**+u körür m(e)n*

"Bu dünyadaki zavallı canlıların (kendilerine) türlü türlü acı çektirdiklerini kesin bir şekilde görüyorum." (DSKP 1575-1578).

*Amrak ataçıma kenç kiçig özde togmış sev+**er** ogu(luŋ) ermez mü men*

"Sevgili babacığım, ben senin genç yaşında senden olmuş sevimli oğlun değil miyim?" (DSKP 1429-1431).

*(...) ag-**ır** yükler birle ol yagılar ara uduzup iltgeli sakınsar (...)*

"(...) ağır yükler ile bu yol kesiciler arasından geçirip götürmeği düşünse (...)" (KİP 47).

Kar. T.: "-r+, -er+, -ır+, -ur+, -ür+"

mäŋzär "benzer", *eger* "eğer", *kısır, çukur*, *ögür* "topluluk, grup, bölük" (<üg- "toplamak"+ ür) (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 87; Kök, 2004: 348, 448, 497, 532; Paçacıoğlu, 2016: 707).

*(...) ägär kältürsä miz aŋar mäŋzä-**r** artukluk mädät* (KT-SKT 222v/7).

*Bu dünyanı öt-**er**+i+n+i emdi bildim*

"Bu dünyanın geçiciliğini şimdi bildim." (DH H30).

Yak yawuklardın mendä kedin ärür mäniŋ uragutum kıs-**ır** (KT-SKT 223r/6).

*Takı ärdiŋiz çuk-**ur** kırıgı üzä otdın* (KT-SKT 48r/3).

(...) kim kertgündilär *kayusı ekki ög-**ür** yegräk adakın ädgüräk yärkä* (KT-SKT 227r/7).

Har. T.: "-r+, -är+, -ar+, -ır+, -ur+, -ür+"

işler "kadın", *säwär* "sevgili, değerli", *togar* "doğuş, doğma", *agır* "çok, bol, ağır" (<ag- "ağır gelmek"+ ır), *çukur* (<çuk- "kazmak, çukurlaştırmak"+ ur), *ögür* "topluluk, sürü" (<ög- (üg-) "toplamak"+ ür) (Eckmann, 2014: 23; Eckmann, 2014: 49, 100, 137; Paçacıoğlu, 2016: 45; Karagözlü, 2018: 284).

*İş+le-**r***

"Kadın" (İML 125A).

*Ol ma'nidin ötrü kim ademi ta'amını toya yese teni ag-**ır** bolur, köŋli qatıg bolur (…)*

"O maniden ötürü ki, insan tamamını yiyip doysa vücudu ağırlaşır, gönlü sert olur (…)" (NF 199/3).

*Fatımanı körer, qarnı arqasınga yapşunmuş, ekki közi çuk-**ur** bolmış, iŋen za'if bolmış* "Fatma'nın karnı sırtına yapışmış, iki gözü çukurlaşmış, çok zayıflamış olduğunu gördü." (NF 142/13).

*Tamug içinde bir ög-**ür** halayıqnı körer men*

"Cehennem içinde bir grup insan gördüm." (NF 66/12).

Kıp. T.: "-r+, -er+, -ar+, -ür+, -ur+"

yarar, sewer "sevgili, sevilen", *akar suw* "akarsu", *(eti) yeŋür* "eti yenilebilen", *çukur* (Toparlı, 2017: 64, 106, 153, 169; Paçacıoğlu, 2016: 201).

*(…) yara-**r** bolgay ol yer*

"O yer yararlı olur." (İMS 227a).

*Uçar kuşnı ak-**ar** sunı tıygay* (GT 195/12).

*(…) ol teg-**er** olsa on akçaga el kesülür*

"(…) değeri on akçe olsa eli kesilir." (İMS 422a).

*Çug-**ur***

"Çukur" (CC 39b7).

Çağ. T.: "-ar+, -ır+, -ir+, ur+, -ür+"

atar tutar "savaşta kullanılan bir çeşit top, topa benzer bir savaş aleti", *çadır, sekir* "sıçrama", *çukur, öçür* "sönme, söndürücü" (<öç- "sönmek, ortadan kalkmak"+ ür) (Eraslan, 2015: 79, 581; Şavk, 2011: 189; Akdoğan, 1988: 236).

*Çık-**ar** yeri u bat-**ar** yeri maşrık u magrib* (NK 106a).

*Gün gice çad-**ır**+ın+da nihân oldı kim yüzüñ*

"Dün gece çadırında yüzün belirdi." (AD XXXVI/9).

*Yagdurdı közi yaşın yagın dek/ ah urdı vü sek-**(i)r**+i-di çakın dek* (LM 1603).

*Hârût eñeginüñ çuh-**ur**+ı+n+da dutıluban*

"Hârût (meleği) yanağının çukurunda tutulmuş." (AD 39/7).

*Bu öç-**ür**+de tevbega muvaffak boldı* (MN T87).

E. An. T.: "-r+, -ar+, -er+, -ir+, -ır+, -ur+, -ür+"

okur "okuma bilen", *yanar* "fener", *yarar, keser, çetir* "çadır", *çadır, binür* "binit, binilecek şey" (Ergin, 2018: 120; 228; Yavuz, 2017: 247; Canpolat-Önler, 2016: 62; Ersoy-Ay, 2017: 91; Yılmaz vd., 2013: 269, 1013).

*Beni İsra'ilde bir er varıdı oku-**r**-ıdı* (KE 701/3).

*Benem ol meclisüŋ uş gündüz (ü gice) yan-**ar**+ı* (HDD 40b4).

*Yâ agaç hergiz kes-**er**+süz kertile*

"Veya ağaç kesersiz kesilir mi?" (MT 3980).

*Altı yol ayırdına çad-**ır** dikem* (DK D261).

*Alameti (...) burnı kızıl olmakdur ve dırnakları çuk-**ur** olmakdur* (EM P48b8).

*(...) Fir'avn çerinde hiç dişi bin-**ür** yogıdı* (KE 415/1).

Osm. T.: "-r+, -ar+, -er+, -ır+, -ir+, -ur+, -ür+"

yarar, yazar, gider, yatır, sokur "köstebek", *gelür* (Deny, 2012: 529; Kartallıoğlu, 2011: 319-329; İpekten ve diğerleri, 2017: 48).

*(...) niçe yara-**r** begler ile anı gemiye bile koyup derya yüzin gözetmege emr olundı* (HB W34b).

*(...) bi-manend yaz-**ar** derdmend kimesne idi*

"(...) benzersiz bir yazar ve dertli bir kişiydi." (HB W77a).

*Kes-**er**+den bıçkudan yatı yaragı*

"Keser ve bıçkıdan yatı yarası (yatmayı gerektirecek yara)" (ÇN 1126).

*(...) çad-**ır**+ı+nı kurdum bugün* (YED 240/4).

*Gel-**ir**: irat, varidat (...)* (KT- "gelir").

*Çuk-**ur**: oyulmuş, muka'ar, derin, amîk* (KT- "çukur").

Tü. T.: "-r+, ar+, -er+, -ır+, -ir+"

toplardamar, yazar, çizer, yatır, gelir (Çotuksöken, 2011: 148).

*Demek o zamana dönüş de yara-**r**+sız* (Atılgan, 2019: 161).

*Müdür masası üstündeki çal-**ar** saat nerdeyse sekiz otuzu gösteriyor* (Ağaoğlu, 2011: 33).

*İki küçük çocuğumun/ iyi+lik+sev-**er**+liğ+i+niz sayesinde/ oynayacak bir şeyleri olurdu/ son iki haftaları boyunca* (Akın, 2004: 134).

*Üzerimdeki büyüyü bozmak için yat-**ır**+lar+a, ocaklara taşındı durdu* (Bilbaşar, 2017: 91).

1.50.c. İşlevi

E. Uyg. T. döneminde sıfat (*kadır* "kızgın, sert", *agır* "ağır, güç") ve zarf (*çınkar* "dosdoğru") türünde sözcükler türetir. *Tiler* "bir böcek" sözcüğünde hayvan ismi türettiği görülür (Tekin, 2019: 11; Eraslan, 2012: 118; Elmalı, 2016: 173). **Kar. T.**nde eşya isimleri türetir: *eger* "eğer". Sıfat görevli sözcükler meydana getirir: *öter* "geçicilik, fanilik" (<öt- "geçmek, aşmak"+ er), *mäŋzär* "benzer". "İşin failini" işaret eden isimler oluşturur: *biçer* "biçme işini yapan". "Durum" bildiren adlar türetir: *kısır* "çocuğu olmayan". "Miktar" ifade eden adlar yapar: *ögür* "bölük, topluluk" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 87; Bice, 1993: 48; Paçacıoğlu, 2016: 508; Kök, 2004: 307, 220, 497, 532). **Har. T.** döneminde sıfat türünden sözcükler türetir: *säwär (oglum)* "sevgili oğlum", *minär (kölik)* "binek hayvanı". "Miktar" bildiren kelimeler oluşturur: *ögür* "sürü, grup", *agır* "çok, fazla". Eşya adları meydana getirir: *çatır* "çadır". Coğrafi terim isimleri oluşturur: *ünür* "mağara" (<ün- "delmek"+ ün), *akar su* "akarsu". (Eckmann, 2014: 23; Eckmann, 2014: 49, 137, 202; Karagözlü, 2018: 268, 277). **Kıp. T.** döneminde "işi yapanı" gösteren isimler türetir: *köçer* "göçebe". Soyut adlarda görülür: *teger* "değer". Sıfat görevli sözcükler yapar: *yeter* "kafi, yeterli". Coğrafi oluşum isimleri meydana getirir: *akar su* (Karamanlıoğlu, 1989: 97; Toparlı, 2017: 218, 308; Argunşah-Güner, 2015: 607). **Çağ. T.** döneminde "fiilin neticesinde meydana çıkan ürünü" bildiren isimler oluşturur: *çuhur* "çukur", *sekir* "sıçrama". Yön isimleri yapar: *çıkar yeri* "doğu", *batar yeri* "batı". Coğrafi oluşum adlarında görülür: *akar su* (Şavk, 2011: 189, 340; Akdoğan, 1988: 236; Turan, 2019: 35). **E. An. T.** döneminde alet, eşya isimleri yapar: *çetir* "çadır", *keser.* "Fiillerin sonucunu" gösteren adlar türetir: *çukur.* "Durum" bildiren adlar meydana getirir: *kısır, okur* "okuma bilen". "Fiilin yapıcısını" gösteren isimler oluşturur: *biter* "bitki". Coğrafi oluşum adlarında görülür: *akar su.* Topluluk adları yapar: *ögür* "sürü" (Ergin, 2018: 87; Yavuz, 2017: 247; Canpolat-Önler, 2016: 62; Küçük, 2014: 230, 243; Yılmaz vd., 2013: 670, 1012, 1025). **Osm. T.**nde "bir işte maharetli olan, alışkanlık hâline getireni" bildiren isimler yapar: *yazar.* Hayvan adları türetir: *sokur* "köstebek". Özellik bildiren isimler türetir: *kısır, tokunur* "dokunaklı". Soyut isimler yapar: *umar, deger.* "Elde edilen veya elden çıkan para" anlamında adlar türetir: *gelür, gider.* Alet isimleri meydana getirir: *keser, açar* "anahtar" (Deny, 2012: 529;

Kartallıoğlu, 2011: 325-327; Tekin, 1992: 387; Yavuzarslan, 2019: 26, 267). **Tü. T.** döneminde araç gereç adları yapar: *ısıölçer, keser.* Vücutla ilgili adlarda görülür: *toplardamar, atardamar*. Taşıt isimleri türetir: *uçaksavar, biçerdöver.* Kimi sıfat tamlamalarının sıfat ögesine gelerek coğrafi terimler meydana getirir: *yanardağ, akarsu.* Belirtilen dört işlevinde de ilgili ekin birleşik adlar oluşturuyor olması dikkat çekmektedir. Özel ad olarak kullanılan sözcüklerde görülür: *Yeter, Yaşar.* "Fiilin bildirdiği işi yapan, meslek veya alışkanlık hâline getiren kişiyi/şeyi" gösteren isimler oluşturur: *uyurgezer, okur, döner, yazar, çizer.* "Kazanılan, elden çıkan para ya da maddi eder" anlamında adlar oluşturur: *gelir, gider, tutar.* Soyut isimler türetir: *çıkar, yarar* (Ergin, 2013: 199; Banguoğlu, 2007: 260; Korkmaz, 2014: 168; Eker, 2006: 358; Çotuksöken, 2011: 148).

1.51. -sak+

1.51.a. Kökeni

Korkmaz (2005: 167) fiilden isim yapma eki "-ıg, -ig" eki almış sözcüklerde, zamanla bu ekin kaybolmasıyla "-sak, -sek" eklerinin doğrudan fiillere eklenir duruma geldiğini ifade eder: *keligsek, turugsak.*

Clauson'a (2007: 189) göre "-sa/-se" istek bildiren fiillere "-k" getirilmesiyle oluşmuş bir ektir: *er> ersek* "erkek isteyen".

Hatiboğlu (1974: 139) *savsak* ve *tutsak* sözcüklerinin eylem köklerine "-sa" ve "-k" eklerinin getirilmesiyle oluştuğunu ifade eder. Burada belirttiği eklerin özelliği hakkında bilgi vermemiştir.

Gülensoy (2010: 535) fiilden isim türeten -sAk+ eki ile isimden isim türeten +sAk+ eki (*bağırsak, burunsak, susak vb.*) arasında ilişki kurmuştur.

1.51.b. Biçimi

Gök T. ve **E. Uyg. T.** dönemleri için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kar. T.: "-sek+"

büksek "kadına gerdanlık takılan yer" (Paçacıoğlu, 2016: 161).

Har. T. dönemi için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Kıp. T.: "-sak+"

tutsak (Karamanlıoğlu, 1989: 22).

*(...) tut-**sak** bolsa sul*tan k*ullarına altun bilen bahıllı*k k*ılsa can bilen ana co-mardlık itse bolmas* (GT 45/1-2).

Çağ. T.: "-sak+"

tutsak "zindan" (Turan, 2019: 28).

*Yarım nısf u tut-**sak** zindan boved* (NK 106a).

E. An. T.: "-sak+"

unutusaklık "unutkanlık" (Canpolat-Önler, 2016: 35).

*Uruz başı açuk yalın aya*k *kafirlerüŋ yanınça tut-**sa**k gitdi* (DK D48/13).

Osm. T.: "-sak+"

tutsak (Tatcı, 1998: 575).

*Bu tut-**sak**+lık tuzağın demi geldi üzerem* (YED 171/1).

Tü. T.: "-sak+"

tutsak (Mansuroğlu, 1960: 15).

1.51.c. İşlevi

Kar. T. döneminde "vücudun bir bölümünü" ifade eden isimler yapar: *büksek* "gerdanlık takılan yer" (Paçacıoğlu, 2016: 161). **Kıp. T.**nde kişileri niteleyen sıfatlar türetir: *tutsak* (Karamanlıoğlu, 1989: 22). **Çağ. T.** döneminde yer isimleri yapar: *tutsak* "zindan" (Turan, 2019: 28). **E. An. T.**nde özellikle kişi özellikleri ifade eden sıfatlar oluşturur: *unutsa*k "unutkan", *utansaḳ* "mahcup, utangaç", *yigrensek* "iğrenici, çok tiksinen" (Doğan, 2019). Doğan'ın (2019) Anadolu ağızlarında bu ekle türediğini tespit ettiği örnekler şu şekildedir: *utansak* "utangaç" (*Eğirdir köyleri-Isparta; Denizli; *Alaşehir-Manisa; Yeniköy-Balıkesir; *Düzce-Bolu; Nefsiköseli *Görele- Giresun; İçel köyleri; Pınarlıbelen *Bodrum, *Milâs-Muğla), *uysak* "aptal, bön, başkasının sözüyle davranan" (Meydan, Navdalı *Mut-İçel). **Osm. T.** ve **Tü. T.** dönemlerinde yalnızca *tutsak* sözcüğünde kullanıldığı görülmüştür (Yavuzarslan, 2019: 121; Mansuroğlu, 1960: 15). Bu sözcük, sıfat görevinde kullanılmaktadır.

1.52. -sAl+

1.52.a. Kökeni

Kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.52.b. Biçimi

Gök T., E. Uyg. T., Kar. T., Har. T., Kıp. T., Çağ. T. ve **E. An. T.** dönemlerinde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: "-sal+"

uysal (Yavuzarslan, 2019: 1281).

*Uy-**sal**: (…) herkesin fikir ve reyine tabi olup (…)* (KT- "uysal").

Tü. T.: "-sal+, -sel+"

uysal, görsel (Adalı, 2007: 107).

Mansuroğlu (1960: 16) ve Korkmaz (2014: 169) ekin yalnızca *uysal* sözcüğünde göründüğünü belirtmişlerdir. Ergin (2013: 197) ve Karaağaç (2013: 296) da eserlerinde sadece bu sözcüğü örneklemiştir. Korkmaz'a göre *eğitsel, görsel, işitsel* gibi sonradan oluşturulan gövdeler fiilden isim yapan -sAl+ eki ile değil, isimden isim yapan +sAl+ ile yapılmış yanlış türetilmenin sonucudur. Ancak günümüzde bu ekle türetilen sözcükler, doğru veya yanlış şekilde türetilmiş olmasına bakılmaksızın, kullanıldığı için çalışmada inceleme kapsamında tutulmıştır.

*Aslında hepsi de sevecen, uy-**sal**, barışsever dostlar* (Livaneli, 2017: 87).

1.52.c. İşlevi

Osm. T. döneminde "fiilin yapıcısını" gösteren sıfatlar türetir: *uysal* (Yavuzarslan, 2019: 1281). **Tü. T.**nde "kökün gösterdiği fiille ilişkili olan" anlamında adlar oluşturur: *eğitsel, görsel.* Faili işaret eden sözcükler meydana getirir: *uysal* (Korkmaz, 2014: 169).

1.53. -sİ+

1.53. a. Kökeni

Gabain (2007: 54), Eski Türkçede görülen -sIk+ ekinden geliştiğini belirtir: *tütsük> tütsü.*

Ergin (2013: 196) Eski Türkçede görülen *tütsüg* "tütsü" sözcüğünden yola çıkarak ekin -sIg+'dan gelişmiş olabileceğini söyler. Eski Türkçede -sIk+ şeklinde de

bir fiilden isim yapma eki olduğunu belirten Ergin, *tütsü*nün bu şekli alması için *tütsüg* biçiminde olması gerektiğini ifade eder.

1.53.b. Biçimi

Gök T.: "-sık+"

kün togsık "doğuş, doğu" (Şirin, 2015: 114).

*Kur(ı)ya kün bat-**sık**+da+kı sog(u)d b(e)rç(i)k(e)r buk(a)r(a)k ul(u)ş bod(u) nta n(e)k s(e)nün og(u)l t(a)rk(a)n k(e)lti*

"Geride, gün batısında Soğdlar, İranlılar (ve) Buhara şehri halkından General Nek (ve) Oğul Tarkan geldi." (Kül T.K12).

E. Uyg. T.: "-sık+, -sük+"

açsık "aç, açlık", *tütsük* "tütsü" (Eraslan, 2012: 118).

*Küm sorugum kün tog-**sık**+ka bat-**sık**+ka tegdi*

"Ünüm, şöhretim gün doğusuna, gün batısına ulaştı." (S 4-5).

*Burkan körkin suvka kigürser yıdın tüt-**süg**+in tapınsar (...)*

"Burkan heykelini suya soksa, güzel kokular ve tütsü ile tazim etse (...)" (Maitr 51/3-4).

Kar. T.: "-sıg+, -süg+, -suk+"

batsıg "batı", *tütsüg* "tütsü", *bohsuk* "tasma" (Paçacıoğlu, 2016: 111; Dilaçar, 2016: 74; Göz, 2004: 328).

*(...) kün bat-**sı**g+dan başı täzginip aldı* (KT-SKT 33r/5).

*Kayusu elig sundı, tüt-**süg** tutar*

"Kimi elini uzatıp tütsü tutar." (KB 98).

*Harayna boh-**suk**+lan-gay ol kim bahillık kıldılar anıŋ birlä kıyamät kün* (KT-SKT 55v/5).

Har. T.: "-sıg+, -sug+, -sük+"

yatsıg-yatsug "yatsı", *tütsük* "tütsü, ıtır, koku" (Toparlı, 1998: 28; Karagözlü, 2018: 100, 154).

*Yat-**su**g*

"Yatsı" (İML 150A).

*Veli ödle yat-**sıg** ekündüde şek düşer bolsa (...)*

"Öğle, yatsı ve ikindide şüphe düşerse (...)" (MM 125).

*Tüt-**sük***

"Itır, koku, tütsü" (İML 104B).

Kıp. T.: "-sı+, -su+"

yassı (<yas- "dağıtıp yaymak"+ sı), *yatsu* (Toparlı, 2017: 59, 95).

*Akça kadarı dedügümüz Sehlil akçası-turur, aya yas-**sı**+sı+n+ça turur*

"Akça miktarı dediğimiz, avuç içi kadar olan sehlil akçesidir." (İMS 117b).

*Takı vitrniŋ evval vaktı yat-**su** namazından soŋra-turur*

"Vitir namazının vakti, yatsı namazından sonradır." (İMS 148b).

Çağ. T.: "-sı+, -si+"

yatsı, tütsi (Eckmann, 2005: 52).

E. An. T.: "-sı+, -si+, -su+, -sü+"

yassı, geysi "giysi", *yatsu* "yatsı", *dütsü* "tütsü" (Paçacıoğlu, 2016: 753; Köse, 2018: 31; Yılmaz vd., 2013: 763, 1171).

*Kıyamet günine anuŋ meseli ol yas-**sı** daşa beŋzer ki üstinde toprak vardur* (SKT 43b).

*Ve eger baş tüt-**si** ederlerise baş agrısına müfiddür ve yeli giderür ve erlik suyın sürer* (EM P30a4).

*Aḫşam namazın yat-**su** vaktında kılup bile cem' eyledi* (KE 174/13).

*Bir avrat Ka'beye düt-**sü** virürdi* (KE 178/13).

Osm. T.: "-sı+, -su+, -sü+"

yatsı/yatsu, çöksü "bir şeyin kımıldamaması için üste konan şey, büyük çivi" (Tatcı, 1998: 157, 438; Yavuzarslan, 2019: 1333).

*Yat-**sı***

"Yatık, basık, yassı" (KT- "yatsı").

*(…) yat-**su** gibi, sabah gibi, gice gibi, gündüz gibi, hefte gibi, ay gibi, yıl gibi, dahi bunlara benzer ne var ise* (MU 110/5).

*Düz döşedüm bu yirleri çök-**sü** urdum bu dağları* (YED 193/4).

Tü. T.: "-sı+, -si+, -sü+"

yatsı, sinsi, tütsü (Ergin, 2013: 196).

*Dört gün önce yat-**sı**+da geldiler, dedi* (Hikmet, 2011: 55).

*Ardından, (…) beyaz giy-**si**+li yaşlı bir teyze ve iki çocuk indi* (Livaneli, 2017: 24).

*Güzel koku olur, sıcak bir tüt-**sü** gibi bakireyi sarar yalvarışları* (Kabaağaçlı, 2014: 221).

1.53.c. İşlevi

Gabain (2007: 54) Eski Türkçe döneminde ekin sıfatlar yaptığını belirtmiştir. Şirin (2015: 114) ise kimi örneklerde (*ay togsık, kün batsık* gibi) yapım ekli işlevinin kimi örneklerde (*il tutsık yir, türk bodun ölsikig* gibi) sıfat-fiil görevinin net olarak ayırt edilebilmesine rağmen ekin hangi sözcüklerde kalıcı ad yaptığının açıkça seçilemediğini belirtir. **Gök T.**de yön adları yapar: *togsık* "doğu", *batsık* "batı" (Şirin, 2015: 114). **E. Uyg. T.** döneminde yön isimleri oluşturur: *kün batsık* "batı", *kün tugsuk* "doğu". Somut isimler türetir: *tütsük* "tütsü" (Gabain, 2007: 55; Dilaçar, 2012: 74). **Kar. T.**nde yön adları yapar: *tugusıg* "doğu", *batsıg* "batı" (Kök, 2004: 328, 613). **Har. T.** döneminde eşya isimleri yapar: *tütsük* "tütsü". Zaman bildiren sözcüklerde görülür: *yatsıg* "yatsı" (Karagözlü, 2018: 100; Toparlı, 1998: 28). **Kıp. T.**nde zaman isimleri türetir: *yatsu* "yatsı vakti". "Şekil, biçim" bildiren sıfatlar yapar: *yassı* (Toparlı, 2017: 59, 95). **Çağ. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *tütsi, kavursı* "hafif ateşle tütsülenmiş yün veya keçe". Zaman dilimi anlamı verir: *yatsı* (Eckmann, 2005: 52). **E. An. T.** döneminde "ruh hâli, duygu" bildiren adlar türetir: *kaysı* "üzüntü, kaygı". "Şekil, durum" ifade eden sıfatlar yapar: *yassı*. Eşya isimleri oluşturur: *tütsi* "tütsü". Zaman bildiren isimler meydana getirir: *yatsu* "yatsı" (Canpolat-Önler, 2016: 43, Paçacıoğlu, 2016: 356, 753; Yılmaz vd., 2013: 151). **Osm. T.** döneminde de zaman ismi (*yatsu*) ve alet, eşya ismi (*çöksü* "büyük çivi, mıh", *tütsü*) türetme işlevi korunmuştur. Sıfat görevli sözcükler yapar: *yatsı* "yatık, basık" (Tatcı, 1998: 157, 438; Yavuzarslan, 2019: 152, 1333). **Tü. T.**nde "zaman" bildiren isimler yapar: *yatsı*. Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *sinsi, yassı*. Alet, eşya adları oluşturur: *tütsü* (Korkmaz, 2014: 169; Çotuksöken, 2011: 162). Korkmaz (2014: 169) ekin Tü. T. döneminde yalnızca üç kelimede (*yatsı, tütsü, yassı*) görüldüğünden işlevinin değişip değişmediğinin kesin olarak belirlenemeyeceğini ancak *yatsı* kelimesinin tarihî dönemlerde ortak olması sebebiyle "zaman bildirme" işlevini koruduğunu belirtir.

1.55. -TI+

1.55.a. Kökeni

Erdal (1991: 333) -dU ekinin fiilden isim yapan -dUk ile bağlantılı olabileceği veya bazı dialektlerden ödünç alınmış olabileceği ihtimalleri üzerinde durur.

Elöve de Deny'nin (2012: 492) *Türk Dil Bilgisi* kitabının dipnotunda "-dig(k)" şeklinde gösterdiği ekin son ünsüzünün düşmesiyle "-di" ve zamanla "-ti" biçimlerinin oluştuğunu ifade eder.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 101) ekin kökeni ile ilgili bilgi vermemiş ancak bu ekle türemiş isimlerin eskiden sıfat olduğunu ve Türk yazı dillerinde sık rastlanmadığını belirtmiştir: *belir-* "olmak, meydana çıkmak"> belirti (Türk.), *kabar-* "kalkmak"> gabartı (Az.), *car-* "yarmak"> cartı "yarım, yarı" (Kırg.).

1.55.b. Biçimi

Gök T. döneminde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

E. Uyg. T.: "-di+, -du+, -dü+, -tı+, -ti+"

ögdi "alkış, methiye", *umdu* "özel ad", *üdründü* "ayrılma", *arıtı* "asla, kesinlikle" (< arı- "yorulmak, zayıflamak"+ tı), *yerinti* "nefret, beğenmeme" (Erdal, 1991: 333; Elmalı, 2016: 117, 156, 413; Eraslan, 2012: 105).

*(...) yime üküş (...) irig sarsıg sa(v...) ög-**di**+si+n söz(...)*

"(...) yine çok (...) kaba söz (...) övgüsünü söylemek" (DSKP 3042-3044).

*Kün t(e)ŋri yarukı közümde arı-**tı** közünmez*

"Gün ışığı hiçbir şekilde gözüme görünmemekte." (DSKP 2688-2689).

*Ulug (e)lig köŋülteki neçe yer-in-**ti**+lig (mün) kadaglar bar erser anı barça (...) ketermiş tarkarmış bolurlar*

"Yüce hükümdar, gönüllerinde ne kadar nefret uyandıran günah varsa onu tamamiyle (...) uzaklaştırmış olurlar." (DSKP 1649-1652).

Kar. T.: "-di+, -du+, -dü+, -tu+"

ögdi "övme, medh", *umdu* "dilek, istek", *egdü* "ucu kanca biçimindeki bıçak", *yartu* "yonga, talaş" (Erdal, 1991: 332; Hacıeminoğlu, 2013: 164; Taş, 2015: 117).

Erdal (1991: 333) ekin "d"li şekillerinin analoji yoluyla ortaya çıktığını belirtir ve *tamtu* "ahır hayvanı" sözcüğünü örnekler. Erdal'a göre sözcükte ve ekte arka arkaya kullanılan "t", ekte genellikle "d"ye dönüşmektedir.

*Ög-**di** ol erig kanıtgan*

"Övgü, kişiyi mutlu eder." (DLT 257).

*Kimi erse um-**du** kılur erse kul, anıŋ boşlukı kör ölüm birle ol*

"Kim tamahkârlığın esiri olur ise, ondan ancak ölümle kurtulabilir." (KB 2616).

*Yar-**tu***

"Yonga" (DLT 457).

*Eg-**dü***

"Ucu kıvrılmış bıçak" (DLT 75).

Har. T.: "-dı+, -di+, -du+, -dü+, -tı+, -tu+, -tü+"

kün dogdı "doğu", *sındu* "makas", *ögdü* "övgü", *savuttı* "soğuk algınlığı", *kıftu* "makas" (<kırp-+ tu), *üyürtü* "seçenek" (Eckmann, 2014: 49; Toparlı, 1998: 27; Kalsın, 2013: 100; Karagözlü, 2018: 131, 134, 152).

*Kün dog-**dı***

"Doğu" (İML 149A).

*Ferişteler otdın sın-**du** birle ol halayıqlarınıŋ tillerini keserler*

"Melekler, ateşten makas ile o insanların dillerini keserler." (NF 66/13).

*Üy(ü)r-ün-**dü** ogul-lu boldı er*

"Seçilmiş oğlu erkek oldu." (ME 5/7).

*Savu-t-**tı***

"Soğuk algınlığı" (İML 134A).

*Kıf-**tu***

"Makas" (İML 131A).

*Üy(ü)r-**tü** koyı berdi aŋa iki nerse arasında*

"İki şey arasında seçenek koydu." (ME 102/5).

Kıp. T.: "-tı+, -tu+, -dü+"

kıptu-kıptı "makas" (<kırp-+ tu), *ögdü* "övgü" (Toparlı, 2017: 241; Hacıeminoğlu, 2000: 39).

*Kıp-**tı***

"Makas" (CC 43a21).

*(…) saçınıŋ ucın almak-turur kıp-**tu** birle barmak başı kadarınça*

"(…) saçının ucunu makas ile parmak başı kadar almaktır." (İMS 328b).

*Kökge agıngan yesusga öv-**dü** teydi teŋri ata*

"Tanrı, göğe yükselen Yesus'a övgü (dolu sözler) söyledi." (CC 73a3).

Çağ. T.: "-du+, -tu+, -tı+"

yagdu-yaktu-yahtı "ışık, parlaklık" (<*yag- "parlamak"+ du) (Eckmann, 2014: 53; Teres, 2009: 278; Karasoy, 1998: 672).

*Bahr-ı a'zamda çerağı yah-**tı**+dur* (ŞHD 20a13).

E. An. T.: "-di+, -du+, -dü+"

öŋürdi "ilk önce, daha önce", *sındu* "makas", *öŋürdü* "önce" (Ergin, 2018: 440; Şahin, 2015: 55; Önler, 2010: 1; Yılmaz vd. 2013: 1031).

*Şol kara gün gibi biribirinden öŋ+ür-**di** geldi* (KE 944/9).

*(...) bagarsuguŋ sıy(ı)r-ın-**du**+s+ı tiz safrayıla ya tuzlu balgamıla gider* (EM 19b15).

*(...) yokaru kalka birbirinden öŋ+ür-**dü** gök yüzinde yöriye (...)* (KE 39/3).

Osm. T.: "-tı+, -ti+"

budantı "budanan ağaç ve dal budakları", *igrenti* (Yavuzarslan, 2019: 83, 497).

*Buda-n-**tı**: (...) kesilmiş budaklar mecmuu* (KT- "budantı").

*İgren-**ti**: (...) istikrah, mekrûhiyyet, tiksinme* (KT- "igrenti").

Tü. T.: "-dı+, -di+, -du+, -tı+, -ti+, -tü+"

alındı "makbuz", *girdi, uydu, kızartı, ürperti, öğürtü* (Banguoğlu, 2007: 226; Korkmaz, 2014: 215; Boz, 2014: 99; GTS).

*Sırtında aynı ürper-**ti**+yi, aynı terk edilmiş, kaybolmuş köpek hüznünü duymuştu konuşurken* (Ağaoğlu, 2011: 251).

*Vedat da, bütün bunları, bütün gir-**di**+s+i+n+i çık-**tı**+s+ı+n+ı kafasına not ediyor* (Ağaoğlu, 2011: 15).

*Bir bula-n-**tı**, bir öğ+ür-**tü** ile kalktım* (Bilbaşar, 2017: 74).

*Bir gedikte kısılır, kim vur-**du**+y+a gidersin* (Bilbaşar, 2017: 126).

1.55.c. İşlevi

Erdal (1991: 332) bu ekin temel olarak "geçişli eylemlerin nesnesine, geçişsiz eylemlerin de öznesine işaret eden adlar" türettiğini ifade eder. **E. Uyg. T.** döneminde özel isimler oluşturur: *(O)gul Umdu T(ä)ŋrim*. Soyut adlar yapar: *ögdi* "alkış, methiye", *yerinti* "nefret, beğenmeme". Yapılan işin adı olan sözcükler oluşturur: *üdründü* "ayrılma". Zarf görevli sözcükler türetir: *arıtı* "asla, kesinlikle" (<arı- "yorulmak, zayıflamak"+ tı) (Erdal, 1991: 333; Elmalı, 2016: 117, 156, 413; Eraslan, 2012: 105). **Kar. T.**nde soyut isimler oluşturur: *ögdi* "övme, medh", *umdu* "dilek, istek". Alet, eşya adları türetir: *egdü* "ucu kanca biçimindeki bıçak", *yartu* "yonga, talaş" (Erdal, 1991: 332; Hacıeminoğlu, 2013: 164). **Har. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *sındu* "makas", *sıkındu* "sıkma makinesi". Soyut isimler oluşturur: *ögdü* "övgü", *umdu* "temenni, umut". Somut adlar yapar: *süründü* "çöküntü, posa". Hastalık adlarında görülür: *savuttı* "soğuk algınlığı". *Kün dogdı* "doğu"

sözcüğünde yön ismi türetme görevinde kullanıldığı görülmektedir (Kalsın, 2013: 100; Karagözlü, 2018: 119, 135, 152, 160, 303). **Kıp. T.**nde alet isimleri meydana getirir: *kıptı* "makas", *sındu* "makas". Soyut adlar yapar: *övdü* "övgü". İsim-fiil eklerine yakın işlevde "yapılan işin adı" olan kelimeler türetir: *bustu* "pusu". "İşin sonucunda oluşan durum, hâli" belirten adlar yapar: k*araldu* "karanlık", *yaktu* "aydınlık, ışık", *burdu* "burgu" (Argunşah-Güner, 2015: 80; Güner, 2013: 135). **Çağ. T.** döneminde somut adlar yapar: *yagdu* "ışık, parlaklık" (Eckmann, 2014: 53). **E. An. T.** döneminde "sıralama" bildiren sözcükler yapar: *öŋürdi* "önce, ilk önce". İşin sonucunu gösteren isimler meydana getirir: *sıyrındu* "kazıma, tahriş", *çırpındı*. Eşya adları oluşturur: *sındu* "makas" (Önler, 2010: 3; Canpolat-Önler, 2016: 178; Ergin, 2018: 440; Şahin, 2015: 55). **Osm. T.** döneminde hastalık adları yapar: *bulantı, kızartı*. Somut isimler *(budantı* "budanan ağaç ve dal budakları") ve soyut isimler (*igrenti* "iğrenme, tiksinti") türetir. "Fiilin sonucunda ortaya çıkan ürünü" anlatan adlar oluşturur: *bagırtı,* k*abartı* (Deny, 2012: 491; Yavuzarslan 2019: 83, 153, 497). **Tü. T.** dönemin için Hatiboğlu (1974: 158-159) fiilden isim türeten -tı ekini 4 başlıkta ele alır: 1. Renk bildiren sözcüklerde "r" sesiyle biten gövdelerden sonra gelerek isim yapan -tı eki: *karartı, ağartı*. 2. Dönüşlü çatı üzerine gelerek isim yapan -tı eki: *bunaltı, doğrultu*. 3. "n" sesiyle biten fiil kök ya da gövdelerinden isimler türeten -tı eki: *alıntı, bağlantı*. 4. "r" sesiyle biten gövdelerden isim türeten -tı eki: *kabartı, ürperti*.

Çotuksöken (2011: 171) de "r" ve "l" ile biten renk adlarından "söz konusu renkte olma durumu" anlamı içeren adlar (*morartı, ağartı*[32]*...*) ve "eylemin sonucunda oluşan şey, durum" anlamında adlar (*alıntı, gezinti...*) olmak üzere iki ayrı başlıkta incelemiştir. Ancak örneklere bakıldığında bu sözcüklerin büyük çoğunluğunun "işin sonucunda ortaya çıkan ürün (*belirti*), durum (*morartı*)" anlamı taşıdığı görülmektedir. Bu sebeple çalışmamda belirtilen şekilde bir ayrım yapılmamıştır. Buna göre -TI+ eki, maddi iş, işlemlerle ilgili çeşitli isimler türetir: *girdi, çıktı, alındı* "makbuz", *ayakbastı* "bir yere dışarıdan gelen insan ve eşyadan alınan vergi". Eşya adları meydana getirir: *sındı* "makas" (<sın- "kırılmak, parçalanmak, bozulmak"+ dı), *bindi* "destek". Oyun isimleri türetir: *pişti, papazkaçtı*. "İvedilikle yapılan işleri" ifade etmek için kullanılan kalıplaşmış kelime gruplarında görülür: *gecekondu, oldubitti*. Astronomi ile ilgili terimler oluşturur: *uydu*. Özel isimler meydana getirir: *Döndü, Durdu*. "Kişilik özellikleri" belirten kelime gruplarında görülür: *şıpsevdi, mirasyedi, zıpçıktı. Bağırtı, çağırtı* sözcüklerinde "belirtilen sesin çıkarılarak yapıldığını gösteren eylemler" türettiği görülür. -TI+ ekiyle türetilen birleşik kelimelerde yemek isimlerinin çokluğu dikkat çekici ölçüdedir: *kalburabastı, imambayıldı, hünkarbeğendi, külbastı* (Ergin, 2013: 194; Banguoğlu, 2007:

32 "l" ile biten renk adları örneklenmemiştir (Çotuksöken, 2011: 171).

226; Korkmaz, 2014: 215, Hatiboğlu, 1974: 60; Karaağaç, 2013: 301; Eker, 2006: 359; Kahraman, 2009: 55).

1.56. -tay+

1.56.a. Kökeni

İncelenen kaynaklarda ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak -tay+ eki ile türetilen sözcüklere bakıldığında (*danıştay, sayıştay*) isimden isim yapan +tay+ ile oluşmuş isimlerle (*yargıtay, kamutay*) benzer anlamlar taşıdığı görülmüştür. Bu sebeple eserde aslında iki ekin aynı olduğu, eklerden birinin yanlış örnekleme sonucu oluştuğu kabul edilmiştir.

1.56.b. Biçimi

Türkçenin tarihî dönemlerinde -tay+ ekinin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

Tü. T.: "-tay+"

sayıştay (Adalı, 2004: 108).

1.56.c. İşlevi

Tü. T. döneminde kurum, kuruluş isimleri türetme görevi yapar: *sayıştay.*

1.57. -(A)v+

1.57.a. Kökeni

Gabain (2007: 51) "-°g, -°ġ" ekinin "-v"ye dönüştüğü ile ilgili bir bilgiye yer vermemiştir. Ancak eki örneklediği *sürüg* "sürü" sözcüğünün zamanla *sürüv>sürü* şeklindeki gelişimine bakarak bu eklerin birbirinden geliştiği sonucuna ulaşılabilir. Gabain, "-°g, -°ġ" ekinin Moğolcada da aynı olduğunu söyleyerek iki dil arasındaki alışverişe vurgu yapmıştır.

Eckmann (2014: 53) ve Argunşah (2014:111) ekin "-agu+/-egi+"den geldiğini ifade eder: *bilev* "bileği".

Korkmaz (2014: 171) da "-v" ile "-AgU" arasında ilişki kurar ancak bu ekin Kıpçak lehçelerine özgü olduğunu, Dil Devrimi ile o lehçelerdeki örneklere benzetilerek dilimizde de kullanılmaya başlandığını belirtir.

Hatiboğlu (1974: 34) *kaşağı* gibi sözcüklerin *kaşav* oluşundan hareketle "v"nin başka bir sesten dönüşmüş olabileceğini düşünür ve şu açıklamalara yer

verir: "Anadolu ağızlarında *'oklağı, balıkağı, yalagı'* biçimindeki sözcüklerin *'oklava, balıklava, yalavu'* oluşu, iki ünlü arasındaki '-g-' sesinin '-g-> -ğ-> -v-' sesine dönüşünü açıklar."

Eker (2006: 362) de Hatiboğlu'ya katılmakla beraber ekin Kıpçak dillerinden alındığına karşı çıkarak Anadolu ağızlarındaki g> v değişimine dayandığını ve Türk dilleri arasında bir ödünçleme sonucu oluştuğunu belirtir.

Güner (2013: 135) *Kıpçak Türkçesi Grameri* adlı eserinde "-(I,U)G+, -(I,U) K+, -(I,U,O)v+" eklerini birlikte incelemiştir.

Gülensoy (2010: 537) ekin Türkiye Türkçesine Kıpçak Türkçesinden geçtiğine yer vermiştir.

Turan (2019: 93) "yağdanlık, yağ kabı" anlamına gelen *yaglagu~yaglav* sözcüklerini belirtildiği şekilde göstererek "-agu" ve "-av" eklerinin birbiri yerine kullanıldığına işaret etmektedir.

1.57.b. Biçimi

Gök T.: "-g+, -ıg+, -üg+"

küräg "kaçak" (<kürä- "kaçmak"+g), *kapıg* "kapı", *ölüg* "ölü" (Tekin, 2003: 89).

*Üç kürä-**g** ki(şi) kelti* (Kül T.K9).

*(...) ek tagıg ertü temir kap-**ıg**+ka tegi irtimiz* (T B9).

*İçikigme içikdi, bodun boltı; öl-**üg**+me ölti* (BK D37).

E. Uyg. T.: "-g+, -ıg+, -ug+, -üg+"

isig "aziz, sevgili" (<isi- "ısınmak, sıcak olmak"+ g), *tapıg* "hürmet, hizmet, huzur", *bolug* "varlık", *ötüg* "rica, maruzat". N ağızlarında ekin ünlüsü düz-geniş bir hâl almaktadır: *tatag* "tat" (Tekin, 2003: 89; Gabain, 2007: 51; Eraslan, 2012: 105).

*(...) içimiz isi-**g** Sangun Itaçuk üçün bitidim* (IB 67).

*Kuansi im pusarka tap-**ıg** udug ayamak çiltemek atamak* (KİP 79).

*Ak at karsısın üç bol-**ug**+ta talulapan agınka öt-**üg**+ke ıdmis tir* (IB 19).

*Temir tumşuklug vi(jir) az-**ag**+lag ıtlar böri(ler keli)p baltırların yotaları(ın...) talayu* (...)

"Demir gagalı, elmas (gibi sağlam) azgın köpekler (ve) kurtlar gelip baldırlarını, bacaklarını dalayarak, ısırarak (...)" (DSKP 636-639).

Kar. T.: "-g+, -ıġ+, -ig+, -ug+, -üg+"

sınag "sınav", *açıg, keçig* "geçit", *kapug* "kapı", *körüg* "yorum, tabir" (Taş, 2015: 117-119; Dilaçar, 2016: 30, 99; Bice, 1993: 110).

*Yaru-**g** dünya haram kılıb Hak'nı süydüm*

"Aydın dünyayı haram kılıp Hakk'ı sevdim." (DH H7).

*Anı yat-**ıg**+ı+n+da tutgıl*

"Onu uyurken tut." (DLT 449).

*(...) ärsä siz berilgän närsäniŋ mäŋ(i)z+ä-ş-**ig**+i* (KT-SKT 45r/4).

*Silärdin iglig y*a *takı bolsa ämgäk başında yul-**u**g r*uzädin *y*a *takı sadakadın y*a *takı kurbandın* (KT-SKT 23v/1).

*Unıtma ol emgekni bolma öl-**üg***

"Unutma o emeği, ölü gibi olma." (KB 1550).

Har. T.: "-g+, -ıg+, -üg+"

açıg "acı, keder", *satıg* "satış, ticaret", *sürüg* "sürü" (Kalsın, 2013: 101).

*(...) açı-**g** vaktında sabr kılmak, ẖos-nūdlık vaktında özr kılmak* (KE 201r/4).

*Sat-**ıg**+çı er-men, mālım telim amma ıyālim yok* (KE 78r/9).

*(...) takı bir sür-**üg** koylar berdi* (NF 130/3).

Kıp. T.: Bu dönemde sözcük sonundaki "g"nin "v"ye dönüşmesi, özellikle CC'de ayırt edici bir özellik olarak görülmektedir. Bu sebeple -(I)g+ eki, pek çok sözcükte -(X)v+ şeklini almıştır: *açıg> açuv* "yas, matem" (Güner, 2013: 135; Argunşah-Güner, 2015: 69).

"-v+, -g+, -ıg+, -ug+, -av+, -ov+, -üv+, -iv+"

bilev "kesici araçları bilemek için kullanılan taş", *arıg* "temiz", *tatıg* "tat", *kapug* "kapı", *burav* "matkap, burgu", *kösev* "ateşi karıştırmaya yarayan alet" (<köze "yanmaya başlamak"+ v), *çızov* "çizgi, hat", *erüv* "enerjik", *keziv* "salgın" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Argunşah-Güner, 2015: 441, 450; Paçacıoğlu, 2016: 429; Güner, 2013: 135-136; Hacıeminoğlu, 2000: 360).

*Bur-**av***

"Matkap, burgu" (CC 43b16).

*Tat-**ov***

"Tat, lezzet" (CC 57a30).

*Bir sür-**üv***

"Bir sürü, çok sayıda" (CC 57b26).

*Ser-**iv***

"Ehil, uysal" (CC 81a25).

*Bile-**v***

"Bileği" (CC 44a1).

*Gey-biz birge külte ba-*g+*nı baglagay* (CC 63b5).

*Tat-**ıġ**+sız tėg kėçer mendin bu eyyām* (HŞ 3076).

Çağ. T.: "-v+, -ev+"

saklav "bekçi, gözcü" (<sakla- "tehlikelerden korumak"+ v), *bütev* "bütün, hep" (<büt- "bitmek, tükenmek"+ ev) (Eckmann, 2014: 53).

*Hal*as *oldu talavdın misl-i ada-**v*** (ŞHD 142a9).

E. An. T. için incelenen eserlerde ilgili ekin kullanımına rastlanmamıştır.

Osm. T.: "-av+"

takav "at nalı" (Yavuzarslan, 2019: 1168).

*Tak-**av*** "At nalı" (KT- "takav").

Tü. T.: "-v+, -ev+, -av+"

türev, görev, takav "nal" (Eker, 2006: 362; Gülensoy, 2010: 537).

*Böyle formel söyle-**v**+ler resmilikten upuzak kalan o özgür aydınlığa hiç uymuyordu* (Kabaağaçlı, 2014: 179).

1.57.c. İşlevi

Gabain (2007: 51) ekin ET dönemindeki işlevi için "Çeşitli anlamlar verir. Yapılan işin sonucunda ortaya çıkan şey, aktif isim ve diğerleri." açıklamasında bulunmuştur.

-g+ ekinin -k+ ile biçimsel benzerliğine karşın işlevsel olarak farklı mahiyette sözcükler türettiği görülür. -g+ eki fiilin neticesini ifade eden isimler türetirken, -k+ eki daha çok sıfat görevli kelimeler yapmaktadır. Bang (1990: 44, 102) -g+'li ve -k+'li biçimlerin kimi zaman birlikte kullanıldığını ve bu ekleri birbirinden ayırt etmenin güç olduğunu ifade eder. Gabain de bu iki ekin farkını tespit etmenin mümkün olmadığını belirtir (akt. Eraslan, 2012: 106). Ekin dönemlerdeki kullanımı şu şekildedir: **Gök T.**de alet, eşya adları oluşturur: *kapıg* "kapı", *sünüg* "mızrak". Sıfat türünde kelimeler yapar: *ölüg* "ölü", *tirig* "canlı, diri" (Tekin, 2003: 88). **E. Uyg. T.** döneminde soyut isimler yapar: *ötüg* "rica, maruzat", *tapıg* "hizmet, hürmet". Sıfat türünde sözcükler oluşturur: *isig* "aziz, sevgili". "Hareketin neticesini" gösteren adlar yapar: *kuvrag* "toplantı, meclis" (<kuvra- "toplamak"+ g), *ölüg* "ölü" (Tekin, 2003: 88; Gabain, 2007: 51; Eraslan, 2012: 105). **Kar. T.**nde "işin sonunda ortaya çıkan ürünü" işaret eden adlar oluşturur: *sınag* "sınav". Soyut isimler yapar: *körüg*

"yorum, tabir", *bilig*. Sıfat türünde sözcükler meydana getirir: *bışıg, tirig* (Taş, 2015: 117-119; Dilaçar, 2016: 30, 99; Bice, 1993: 110). **Har. T.** döneminde soyut isimler oluşturur: *açıg* "acı, keder", *yarag* "fayda". Sıfat görevli sözcükler yapar: *arıg* "temiz". Eşya isimleri oluşturur: *bag* "bağ". "Fiilin sonucunu" gösteren adlar yapar: *satıg* "satış, ticaret" (Eckmann, 2014: 470; Kalsın, 2013: 100-101). **Kıp. T.**nde alet, eşya isimleri yapar: *egev* "eğe, törpü", *kapug* "kapı". Soyut adlar meydana getirir: *adav* "adanma, bağışlanma", *yarov* "yarar". Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *aruv* "temiz", *katıg* "katı, sert" (Argunşah-Güner, 2015: 463; Karasoy, 1998: 240; Güner, 2013: 135-136). **Çağ. T.** döneminde eşya isimleri türetir: *bilev* "bileği", *yaglav* "yağ kabı, yağdanlık". Sıfat görevli sözcükler oluşturur: *bütev* "bütün, hep". "İnsana dair özellik" bildiren isimler türetir: *küyev* "damat, güvey", *saklav* "bekçi". (Eckmann, 2014: 53; Argunşah, 2013: 111; Turan, 2019: 93). **Osm. T.**nde eşya isimleri yapar: *takav* "at nalı" (Yavuzarslan, 2019: 1168). **Tü. T.** döneminde "hareketin sonucunu, ürününü" ifade eden adlar meydana getirir: *işlev, türev, sınav, söylev* (Boz, 2014: 99).

1.58. -van+

1.58.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

1.58.b. Biçimi

Osm. T. ve Tü. T. dönemleri dışında kullanıldığı bir döneme rastlanmamıştır.

Osm. T.: -van+

yay-van (Yavuzarslan, 2019: 1335).

Tü. T.: -van+

yayvan (Eker, 2006: 357).

1.58.c. İşlevi

Kullanıldığı iki dönemde de sıfat türünde aynı sözcüğü türettiği görülür: *yay-van* (Yavuzarslan, 2019: 1335; Eker, 2006: 357).

1.59. -(X)z+

1.59.a. Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.59.b. Biçimi

Gök T.: "-z+, -uz+"

baz "tabii, bağımlı" (<ba- "bağlamak"+ z), *boguz* "boğaz" (Tekin, 2003: 93).

*(...) k(a)g(a)nl(ı)g(ı)g k(a)g(a)ns(ı)r(a)tm(ı)ş y(a)gıg b(a)-**z** kılm(ı)ş*

"(...) hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış." (Kül T.D15).

*(Bod)u(n) (bog)-**u(z)**+ı (t)o(k) e(rt)i*

"Halkın karnı toktu." (T 8).

E. Uyg. T.: "-z+, -uz+"

uz "usta, iyi" (<u- "muktedir olmak"+ z), *boguz* "boğaz, gırtlak" (Hamilton, 2015: 172; Gabain, 2007: 54).

*(...) ät' özin u-**z** etmiş yaratmış*

"(...) vücudunu ustaca süslemeli." (AY 318).

*Belçä bog-**uz**+ça subda yorup*

"Bellerine boğazlarına kadar suda yürüdüler." (İKP XXXVI).

Kar. T.: "-z+, -iz+, -uz+"

küwez "kibirli, mağrur", *yetiz* "tam, mükemmel", *boguz* (Taş, 205: 117; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018: 593; Kök, 2004: 675).

*Bolu birse devlet, küve-**z**+len-me-gil*

"Oluverirse saadet, kibirlenme." (KB 400).

*Özläri içindä yet-**iz** söz ıdmadımız* (KT-SKT T.66r/4).

*Bog-**uz** alıp tükel bogdı*

"Boğazını ısırdı ve onu boğdu." (DLT 276).

Har. T.: "-z+, -az+, -uz+, -iz+"

söz, bogaz-boguz, yetiz "tam, mükemmel" (Toparlı, 1998: 28; Toparlı-Argunşah, 2018: 208; Kalsın, 2013: 116).

*Ol kafirni hoş sö-**z** birle açuq yüz birle Haq yolınga ündeyü başladı erse (...)*

"O kafiri hoş söz, temiz bir yüz ile Hak yoluna getirmeye başladı ise de (...)" (NF 11/12).

*Bog-**uz**+lar bog-**az** yumrusındın üküş başı yar*

"Boğazlarken çoklukla boğaz yumrusundan başa doğru kes." (MM 238).

*Yet-**iz** bişürdi etni*

"Eti güzelce pişirdi." (ME 7/7).

Kıp. T.: "-z+, -az+, -uz+"

söz, bogaz, boguz (Bang, 1980: 13; Toparlı, 2017: 78, Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329).

*(...) bir sem(r)ü-**z*** (CC 61a25).

*İli avuçı tar dagı bog-**az**+ı kiŋ idi* (GT 192/2).

*Başlagay eŋsesinden bog-**uz**+ı+na tegin takı ayıtgay*

"Ensesinden başlayıp boğazına kadar tide söyledi." (İMS 91a).

Çağ. T.: "-z+, -uz+, -üz+"

semiz "besili, şişman", *boguz* "boğaz", *tüküz* "tam, bütün" (<tüke- "tükenmek"+ üz) (Eckmann, 2014: 53; Turan, 2019: 30).

*Midan sem(r)i-**z** tu ferbe u arrıg çi lager esr* (NK 102a).

*Başed bog-**uz** gelu u hem abist u hem ta'am* (NK 102a).

E. An. T.: "-z+, -az+, -uz+"

uyuz, bogaz, koguz "boş" (<kok- "azalmak"+ uz) (Ergin, 2018: 55; Yavuz, 2017: 187; Yılmaz vd., 2013: 949).

*(...) ve zeyt yagıyıla ve sem(r)ü-**z** tavuk şorvasın içürmegile olur* (EM P32b11).

*Senün adun kırk oynaşlu Boğ-**az**+ça Fatma degül mi-y-di* (DK D114).

*(...) anuŋ kolın ve eŋegin ve kog+**uz** bögrinden bir pare yoksula virür (...)* (KE 496/7).

Osm. T.: "-z+, -az+, -ız+"

semüz, bogaz, tıkız "tıka basa dolu" (Deny, 2012: 528; Hengirmen, 1983: 101).

*Semr(ü)-**z** yahniler ü tolma tavuklar* (PN 141).

*Mısrda Bab-ı Züveyle öñinde bog-**az**+ı+n+dan asdılar* (HB W16b).

Tü. T.: "-z+, -az+, -ız+"

uyuz, boğaz, tıkız "tıknaz" (Banguoğlu, 2007: 263; Akın, 2004: 27).

*Bayram, fazla düzgün kesilmiş bıyıklarını sıva-**z**+la-dı* (Ağaoğlu, 2011: 165).

*Boğ-**az** kıyısında gezen Refik Halid Karay'ın bu konuda anlatacağı çok şey var bize* (Akın, 2004: 27).

1.59.c. İşlevi

Gabain (2007: 55) ET döneminde ekin sıfat yapma işlevine değinmiştir. **Gök T.**de sıfat, zarf görevli sözcükler türetir: *baz* "tabii, bağımlı", *uz* "mahir, usta" (<u- "yapabilmek"+z). Organ isimleri yapar: *boguz* (Tekin, 2003: 93; Ata, 2011: 95). **E. Uyg. T.** döneminde sıfatlar türetir: *uz* "usta, iyi", *semiz* "besili"[33]. Organ isimleri oluşturur: *boguz* "boğaz". Soyut isimler oluşturur: *söz* (Gabain, 2007: 55; Eraslan, 2012: 108). **Kar. T.** dönemi için görevi Erdal (1991: 323) tarafından "geçişli eylemlerin nesnesi, geçişsiz eylemlerin öznesi" olan adlar türetmek olarak belirlenmiştir. Bu işlev detaylandırılacak olursa -(X)z+ eki, sıfatlar türetir: *küwez* "mağrur, kibirli", *baz* "yabancı, garip". Organ adları oluşturur: *boguz, köz.* Yokluk bildiren adlar oluşturur: k*okuz* "boşluk, eksiklik" (<kok- "azalıp bitmek"+ uz). Somut isimler yapar: *köz* "ateş" (<kö- "yanmak"+ z). *Küdez* "koruma, muhafaza" sözcüğünde isim-fiil eklerine benzer bir işlev yaptığı görülür (Erdal, 1991: 324; Hacıeminoğlu, 2013: 27; Taş, 2015: 177). **Har. T.**nde soyut isimler meydana getirir: *söz.* Organ adları türetir: *bogaz, köz* "göz". Sıfatlar oluşturur: *semüz* "besili", *yetiz* "tam, mükemmel" (Toparlı, 1998: 28; Toparlı-Argunşah, 2018: 208; Kalsın, 2013: 116). **Kıp. T.** döneminde organ isimleri türetme işlevindedir: *köz, bogaz.* Soyut adlarda görülür: *söz.* Sıfatlar meydana getirir: *semiz* "besili" (Argunşah-Yüksekkaya, 2014: 329; Güner, 2013: 155). **Çağ. T.**nde organ adları yapar: *boguz* "boğaz". "Miktar ve durum" bildiren sıfatlar meydana getirir: *tüküz* "tam, bütün", *semiz* "şişman, besili" (Eckmann, 2014: 53; Turan, 2019: 30). **E. An. T.**nde organ bildiren isimler yapma işlevini sürdürür: *bogaz.* Sıfat türünden sözcükler meydan getirir: *semüz* "besili", *koguz* "boş". Hastalık isimleri türetir: *uyuz* (Ergin, 2018: 55; Canpolat-Önler, 2016: 176; Yılmaz vd., 2013: 309, 1133). **Osm. T.**nde sıfatlar oluşturur: *tıkız* "tıka basa dolu", *semiz.* Organ isimlerinde görülür: *bogaz.* Hastalık adları yapar: *uyuz* (Deny, 2012: 528; Karabacak, 2002: 48; Yavuzarslan, 2019: 23). **Tü. T.**nde "kişi özellikleri" bildiren adlar türetmektedir: *yanaz* "sürekli yakınan, kötü huylu". Organ adları türetir: *boğaz.* Hastalık isimleri oluşturur: *uyuz* (Korkmaz, 2014: 171, GTS).

---

33 *Semiz* sözcüğünün bu ek ile oluştuğu araştırmacılar tarafından kabul edilse de sözcüğün -z+ ile mi -iz+ ile mi oluştuğu yönünde farklılıklar görülmektedir. Erdal (1991: 323) "-(X) z+" eki ile türemiş isimlerin genelde "r" ile bitmiş fiiller olabileceğine dikkat çeker: *kutuz*< **kutur-uz, ärgüz*< **är-gür-üz, adız*< **adır-ız* vb. Bu sebeple *sämiz* sözcüğünü **sämri-* fiilinden -z+ ile oluşmuş kabul eder. Gabain (2007: 55) ise *sämir-* ve *sämiz* sözcüklerine bakarak bunların *säm-* fiilinden geliştiğini düşünür. Böylece *sämiz* sözcüğünün -iz+ ile türediğini kabul eder.

1.60. -zik+

1.60.a. Kökeni

Ek ettirgenlik anlamı veren -(İ)z- ile -ik+ ekinin birleşimiyle oluşmuştur: *em-zik< em-iz-ik.*

1.60.b. Biçimi

Osm. T. dönemine kadar ekin kullanıldığı örneklere rastlanmamıştır.

Osm. T.: "-zik+"

emzik (Yavuzarslan, 2019: 309).

*Em-**zik** (...) çocukların su içmesine mahsus küçük ibrik lülesi* (KT- "emzik").

Tü. T.: "-zik+"

emzik (Atalay, 1942: 360).

İncelenen kaynaklardan yalnızca Atalay'da (1942: 360) ilgili eke yer verildiği görülmüş ancak yalnızca biçimi ve işlevine değinilmiştir. Hangi sözcükte kullanıldığına dair bir açıklama yapılmamıştır.

*Em-**zik**+te+ki kardaşları sırtlarına bağlı analarının neye ağladıklarını anlayamazlar, parmaklarını burunlarına sokup şaşkın bakarlardı* (Bilbaşar, 2017: 149).

1.60.c. İşlevi

Ekin, görüldüğü tek sözcükte eşya ismi türetme görevinde kullanılmıştır. **Osm. T.:** *emzik* (Yavuzarslan, 2019: 309). **Tü. T.:** *emzik* (Atalay, 1942: 360).

3. BÖLÜM

SONUÇ

Kitabın ilk bölümünde, günümüzde kullanılan yapım ekleri tespit edilmeye çalışılmış ve bu eklerin Tü. T.ne gelene kadar geçirdiği tarihsel süreçler değerlendirilmiştir. Aşağıdaki tablo, bu eklerden hangilerinin belirtildiği dönemden bu yana kesintisiz şekilde kullanıldığını göstermektedir:

Göktürkçeden Günümüze Kadar Kullanılmış Yapım Ekleri

	Gök T.den Tü. T.ne	E. Uyg. T.nden Tü. T.ne	Kar. T.nden Çağ. Tür. T.ne	Har. T.den Tü. T.ne	Kıp. T.den Tü. T.ne	Çağ. T.den Tü. T.	E. An. T.nden günümüze	Osm. T.den günümüze	Sadece Tü. T.nde
İsimden Fiil Yapan Ekler	+A-, +(A)r- (onar-), +At-, +(I)k-, +(I)rgA-, +lA- +lAn- +lAş-	+(A) l-,+An- +Ar- (sarar-) +dA- +(I)t- +kIr- +sA-	+sIn-	+aş-			+(I)msI-	+lAt-	
Fiilden İsim Türeten Ekler	-(A)k+, -An+, -ç+, -GA+, -GAn+, -GI+, -GIn+ -I+, -ICI+, -Iç+, -(I)k+ -(I)ş+, -(X)l+, -(X)m+, -(X)n+, -(I)nç+, -(I)t+, -mA+, -mAn+, -mIş+, -sI+, -(X)z+	-CAk+, -ci+, -dIk+, -gAç+, -gIç+, -(I)CIk+, -mAk+, -mur+, -(X)r+, -TI+		-(A)ç+, -AğAn+, -CA+	-AcAk+	-mAcA+	-mAl+	-AmAç+, -ArI+, -(A)y+, -kal+, -pak+, -sAl+, -van+, -zik+	-güt+, -mIk+, -tay+

	Gök T.den Tü. T.ne	**E. Uyg. T.nden Tü. T.ne**	**Kar. T.nden Çağ. Tür. T.ne**	**Har. T.den Tü. T.ne**	**Kıp. T.den Tü. T.ne**	**Çağ. T.den Tü. T.**	**E. An. T.nden günümüze**	**Osm. T.den günümüze**	**Sadece Tü. T.nde**
İsimden isim yapan ekler	+A++AğI+, +Ak+, +An+, +Ay+, +CAk+, +CIk+, +CIl+, +dAk+, +dUrUk++GE+, +(I)n+, +(I)t+, +sXk+, +şIn+ +CA+, +CI+, +(X)ç+, +DAm+, +DAn+, +DAş+, +dUz+, +GEn+, +gü+, +(I)k+, +(I)l+, +(I)ncI+, +(I) n+, +(I)z+, +kİ+, +lAk+, +lAr+, +lI+, +lIk+, +rAk+, +sİ+, +sIz+, +sIzIn+, +(ş)Ar+		+DE+, +sIl+		+CAğIz+	+TI+		+AdAk+, +cım+, +sAl+	+cal+, +CIn+, +gil+, +gür+, +lAz+, +lum+, +msAr+
Fiilden Fiil Türeten Ekler	-Ik-, -lA-, -t-	-A-, -(I) ş-	-I-	-(I)ştIr-			-kun-		-mAlA-

Bu tabloya göre şu sonuçlara ulaşılabilir:

1. Çağdaş Tür. T. için isimden fiil yapan 19 yapım eki tespit edilmiş, bunlardan 8 tanesi (% 42,1) Gök T.den itibaren kullanılagelmiştir.

2. Tü. T. için isimden isim yapan 60 yapım eki belirlenmiş, bunlardan 27 tanesi (% 45) Gök T.den itibaren kullanılagelmiştir.

3. Tü. T. için fiilden fiil yapan 14 yapım eki belirlenmiş, bunlardan 3 tanesi (% 21,4) Gök T.den itibaren kullanılagelmiştir.

4. Tü. T. için fiilden isim yapan 59 yapım eki belirlenmiş, bunlardan 23 tanesi (% 38.9) Gök T.den itibaren kullanılagelmiştir.

Yukarıdaki verilere göre Gök T.den günümüze gelen eklerin oranının en düşüğü neredeyse çeyreklik bir dilime sahipken bu oranın yarıma yaklaştığı dahi görülür. Türkçenin tarihî dönemleri, süreç olarak ardışık şekilde seyreder fakat Türkler bu dönemlerde aktarımı zorlaştıracak şekilde birbirlerinden çok farklılık göstermiş; farklı coğrafyalarda yaşamış, dinleri, yaşam tarzları değişmiş, farklı et-

kiler altında kalmıştır. Buna rağmen belirtilen eklerin çoğunun adeta bir dilsel miras gibi dönemden döneme taşınarak 7. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar getirilmiştir.

Tabloya bakıldığında eklerin çoğunun Gök T. döneminde üretildiği, günümüze yaklaştıkça kullanılan yeni eklerin sayısının azaldığı görülür. Tü. T.nde dilimize isimden fiil yapan yeni hiçbir ek katılmamıştır. Tü. T.ne yeni katılan eklerin çoğunluğu "isimden isim yapan ekler" kategorisinde yer alır. Bütün içerisinde de en büyük paya sahip isimden isim türeten ekler olduğundan bu durum anlaşılır gözükmektedir. Sadece günümüzde kullanılan yani sonradan üretilmiş yapım eklerinin sayısı 11'dir. Bunların 6 tanesi tek şekilli, 4 tanesi ise tek sözcükte kullanılan ek (hapax legomenon) şeklinde, türetkenliği oldukça düşük olan eklerdir. Görülüyor ki günümüzdeki ekler; kullanıcılar tarafından benimsenmemiş, türetim işlevini yerine getirmemiştir. Bu durumda yukarıda belirtilen dilsel mirasa sahip çıkıp bu eklerin canlandırılmaya çalışılması daha uygun görünmektedir.

Türkçede kelime türetme dil devrimi ile bilinçli ve istemli bir şekil almıştır. Türk dil devrimi dilin alfabe, ses, sözcük grupları, söz dizimi ve biçim bilgisini de içine alacak çok kapsamlı bir değişimi içermektedir (Aksan, 2015: 58-59). Kitapta ele alınan bölüm dilde sadeleşme, özleşme sonucu oluşturulan sözcüklerdir. Bu kelimeler "eski yazılı kaynaklardan alınma, halk dilinden alınma ve yeni kelimeler yapma" olmak üzere üç yolla elde edilmiştir (Korkmaz, 2005: 111). Korkmaz, en çok duyarlılık gösterilmesi gereken bölümün "yapma kelimeler" olduğunu ifade eder. Bu kelimelerin dilin besleyici ögeleri olduğunu, dili kısırlıktan kurtarıp kendi kendine yeterli hâle getireceğini belirtir. Yeni kelimelerin yapılmasında göz önüne alınacak başlıca noktaları şu şekilde sıralar: dilin ses yapısına uygunluk, şekil yapısına uygunluk, kök ile ek arasındaki anlam ve görev ilişkilerine uygunluk, dil estetiği ve anadil duygusu ölçülerine uygunluk. Dil devriminde kapsamın geniş, zamanın sınırlı olmasının yanında o döneme kadar sürdürülen alışkanlıkların bırakılmasında karşılaşılan zorluklar, siyasi sebeplerle değişikliğe karşı gösterilen direnç gibi çeşitli etkenlerle de mücadele edilmesi gerekirken kimi hususlarda ve incelememize konu olan biçim bilgisinde şüphesiz Korkmaz'ın belirttiği noktaların bir ya da birkaçında yanlışlıklar yapılmıştır. Ancak kanaatimizce dilde aslolan kullanıcılar tarafından benimsenip benimsenmeme meselesidir. Bu sebeple kitabımda, biçim bilgisi için doğru veya yanlış şekilde türetilmesine bakılmaksızın bu eklerin ve bu ekle türetilmiş sözcüklerin varlığı kabul edilmiş, kullanıcılar tarafından bir kök ve eke ulaşılması yeterli görülmüştür. Dil devrimi sonucu kimi yanlışlıklar sebebiyle olsa dahi ortaya çıkan ekler de dilimizde yer almakta, kullanılmaktadır ve incelemeye değerdir. Dil devrimi sonucu ortaya çıkan ekler şekilde gruplandırılabilir:

Görevi Dışında Kullanılan Ekler ve Türetimler

Yapım eklerinin görevleri isimden isim türetme, isimden fiil türetme, fiilden fiil türetme ve fiilden isim türetme olmak üzere dört türlüdür. Eş sesli olan ekler dışında bir grupta yer alan ekler, başka bir grupta yer almaz. Ancak Türkçeleştirme çalışmaları sonucu, eklerin bu özellikleri göz ardı edilerek aynı ekin hem isim hem fiil köküne getirildiği görülmektedir. Belirtilen ekler şu şekilde örneklenebilir:

-(I)msAr+/ +(I)msAr+

Türkçenin tarihî dönemlerinde -ImsI- biçiminde "gibi yapmak, harekette zayıflık" anlamı yükleyen bir ek vardır (bkz. s.231). Tü. T. için bu ek *gülümse-, anımsa-* sözcüklerinde varlık gösterir. Bunun dışında bir de isimden fiil türeten aynı ses ve anlam özelliklerine sahip +(I)msı- eki vardır (bkz. s.35). Tü. T.'nde bu iki ekin görev olarak karışımı olan ve sonuna "-r" sıfat fiil eki getirilerek genişletilmiş -(I)msA-r+/+(I)msA-r+ eki oluşturulmuştur. Bu ekle isim köklerinden *kötü+mser, iyi+mser*, fiil köklerinden *çek-imse-r, kaç-ımsa-r* gibi sözcükler türetilmiştir. Her iki durumda da özellikle insanı niteleyen sıfat türünde sözcükler türetilmesi ortaktır.

+tay+/-tay+

Dil devriminin ardından Türkçeleştirme çalışmaları sonucunda varlık göstermiş bir ektir. 1935'te önerilmiş bu ekle türetilen sözcüklere bakıldığında hem fiil hem de isim köklerine getirildiği görülür. Fiilden isim türetme göreviyle *danıştay* (şûrâ-yı devlet), *sayıştay* ("ilk biçimiyle sağışkur" divân-ı muhasebat); isimden isim türetme göreviyle *yargıtay* (mahkeme-i temyîz) sözcüklerinde görülür (Aksan, 2015: 60). Moğolca *quralda* "toplantı, Cengiz Han yasasında büyük aile meclisi" sözcüğünden alıntı olan *kurultay* kelimesinde de ilgili ek vardır. Sözcük kökünün hem isim (*kurul*) hem de fiil (*kurul-*) olarak kullanılan sesteş bir kök olması, ekte görülen bu ikiliğin bir yansıması olarak düşünülebilir.

Ortaya çıkış zamanlarının, biçimlerinin ve sözcüğe kazandırdığı anlamların aynı oluşu sebepleriyle bu iki ekin birbirinden farksız olduğu, yanlış örnekseme yoluyla birinin diğerinden geliştiği görüşündeyiz.

Günümüzde tek biçimli olarak kullanılan bu ek getirildiği her sözcükte "kurum, kuruluş" adı türetme görevi yapar: *sayıştay, yargıtay, danıştay, kamutay* (Hatiboğlu, 1974: 157; Adalı, 2004: 108).

+(A)y+/ -(A)y+

Türkçenin tarihî dönemlerinde görülen asıl ek isimden isim türeten +(A) y+ ekidir. Günümüzde kullanılan *kuzey, güney* sözcükleri bu eki örnekler. Ekin temel işlevi "yer bildirme"dir. Türkçeleştirme çalışmalarında +(A)y+ ile türetilen sözcüklerde bu anlamın genel olarak korunduğu görülse de (*yanay, yüzey, ortay* vb.) anlamı dışında kullanıldığı örnekler de mevcuttur: *birey*. Ancak ekin yine yer belirten sözcükler türetmesine rağmen fiil köklerine de getirildiği görülür: *düşey, yatay, içbükey, dışbükey, bitey* "bitki örtüsü" vb. Kökü "ortak kök" özelliği taşıyan *dikey* sözcüğünde ve isim kökünden mi (*uz* "uzak") fiil kökünden mi (*uza-*) türediği tam olarak bilinmeyen *uzay* kelimesinde de bu ek görülmektedir.

+sAl+/ -sAl+

Her iki ek de dil devrimi sonrası ortaya çıkmış olduğundan hangisinin diğerinden geliştiği yönünde bir sıralama yapmak güçtür. Eklerin eş sesli olması ve her ikisinin de "ilişkililik, ilişkinlik" anlamı yüklemesi bu durumu daha da zorlaştırmaktadır. Hem isim (*maddesel, yapısal, bireysel, imgesel vb.*) hem fiil köklerine (*eğitsel, yönetsel, uysal, işitsel, görsel vb.*) getirilmeleri bakımından bu ekler, görevsel sınırları karıştırılmış bir görünüm sergiler.

+anak+/ -(A)nAk+

Ek, fiilden isim türetme görevi yapar: *olanak, ekenek* vb. Ancak *gözenek* sözcüğünde fiil yerine isim türünden bir köke getirildiği görülür.

Kazandırdığı Anlam Özelliği Dışında Kullanılan Ekler

Ekler her ne kadar kökler gibi anlamlı parçalar değilseler de anlama katkı yapan birimlerdir. İncelememizde yer alan yapım ekleri anlama önemli ölçüde etki eden, büyük değişiklik sağlayan bölümü oluştururlar. Yükledikleri anlamlar genellikle sınırlandırılabilir, belli bir grupta toplanabilecek sözcükler türetirler. Örneğin eşya adı türetme, meslek adı türetme, yakınlık-benzerlik ilişkisi kurma, pekiştirme gibi belirgin özellikleri vardır. Bu bakımdan getirildikleri kökün taşıdığı anlam özellikleri bakımından seçicidirler. Sadece sayı belirtilen sözcükler, renk bildiren sözcüklere getirilen yapım ekleri bu duruma örnek oluşturur. Ancak dil devrimi ile eklerin tarihî dönemlerde kazandırdığı anlamlar genişletilmiş, çoğu zaman eski görevleri ile ilişkili olmayacak türetimlerde kullanılmıştır. Bu ekler şu şekilde örneklenebilir:

-(A)v+

Ekin temel görevi "eşya adı türetme"dir (bkz.s.371). Tü. T. için işlek olmayan bu eke, dil devrimi ile canlılık kazandırılmış ancak temel işlevi ikinci plana atılarak "sonuç, ürün bildiren adlar türetme" işlevi eklenmiştir: *söylev, türev, görev, işlev, sınav* vb. sözcükler bu şekilde oluşmuş örneklerdir (Boz, 2014: 99).

+(I)l+

Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılan +Il+ eki renk bildiren sözcükler türetmesi bakımından belirgin bir özellik taşır: *yaşıl-yeşil, kızıl*. Bu işlevi günümüzde yalnızca *kızıl* sözcüğünde görülür. Dil devrimi ile bu işlevi bırakılarak temel olarak "kökteki sözcük ile ilgililik, ilişkililik" anlamı veren sözcüklerde görülmüştür: *anayasal, doğal, nesnel, eril, dişil, kumul, buzul, adıl, öznel* vb.

+DAm+

Göktürkçeden günümüze kadar kullanılan ve asıl işlevi "benzerlik" anlamı vermek olan bir +DAm+ eki vardır. Ekin bu işlevi için neredeyse tüm dönemlerde kullanılan *erdem* sözcüğü örnek gösterilebilir (bkz.s.112). Günümüzde, tarihî dönemlerde kullanılan *erdem* sözcüğü hâlâ kullanılmakla birlikte devrimle birlikte ekle türemiş *saydam* "ışığı arka yüzeye geçirebilen cisim" (<say "düz, ince, yassı taş"+dam), *gündem, yöntem* sözcüklerinde görülmekte olup bu sözcüklerde hangi anlamları kazandırdığı anlaşılamamakta, tek grupta toplanamayacak çeşitlilikte oldukları görülmektedir (Korkmaz, 2014: 128). Eker (2006: 350) bu sözcüklerden *yöntem* sözcüğünün yanlış şekilde türetildiğini, ötümlü "n" den sonra "+dem" ekinin gelmesi gerektiğini belirtmektedir: *yöndem*. Eker'in ifadesi "n" ile biten gündem sözcüğünün +dem+ ile türemiş olması ile desteklenmektedir.

Yanlış Ayrılma Sonucu Ortaya Çıkan Ekler

-GE+/ +ge+/ +(E)rgE+/ +elge+

Türkçenin tarihî dönemlerinde görülen, bugün de *bilge, dalga* gibi sözcüklerde varlığını sürdüren fiilden isim yapım eki görevli bir -GE+ eki vardır. Benzer şekilde geçmişten günümüze var olan, Tü. T.'nde yalnızca *yadırga-* fiilinde örnekleyebildiğimiz bir +ırga- eki mevcuttur. Bu eklerin biçimce benzer yanı şudur ki her iki ek de "ge" sesleriyle bitmektedir. Yanı sıra fiilden isim türeten -GE+ eki, sonu "r" ile biten fiil köklerinde de sıklıkla görülür. Böylece +ırga- ekine fonetik olarak yaklaşır (bkz.s.273). Tü. T.'nde geçmişten gelen örneklerin yanında -GE+ eki, Türkçeleştirme ve terim yapımında kullanılmıştır. Bu yolla türetilen kelimelerin sonunun "(X)rgA" biçiminde oluşu dikkat çekicidir: *ön+er-ge sömür-ge, bil-dir-ge*.

Ancak ekin "arga-erge" şeklinde değil "ge, ga" biçimli olması ve fiillere getirilmesi özelliği göz ardı edilerek benzer amaçlarla türetilen sözcüklerin isim olduğu görülür: *yön+erge*. *Duyarga* sözcüğünde ise "duy-" fiil kökünden "-arga+" biçimli bir ek ile mi türediği yoksa "duy-ar+" isim gövdesinden "+ga+" ile mi türediği açık değildir. Her iki şekilde de bu türetim yanlıştır. Türkçede görülen +ırga- eki (*yadırga-*) adlara gelip fiil yaparken örnekteki ek fiile gelip isim yapmıştır. Yahut isimden isim türeten *başka, özge* sözcüklerinde görülen +ga+ ekinin ne tarihî dönemler ne de günümüzde *duyarga* gibi "aygıt veya vücudun bir bölümünü" ifade eden işlevleri yoktur. "Erge" ile ses benzerliği sonucu türediğini düşündüğümüz *çizelge ve bitelge* "toprağın bitki yetiştirme gücü" kelimelerinde görülen "-elge+" ekinin de aslında var olmayan, yanlış ayrılma sonucu meydana çıkmış bir olduğu kanaatindeyiz. *Genelge* sözcüğünde de bu ses benzerliği sonucu yine görevi dışında kullanılan bir +ge+ eki görülmektedir. Sonuç olarak fiilden isim türeten -GE+ ekinden +erge+, +elge+ ve tarihî dönemlerdekinden farklı olarak bir +ge+ eki dil devrimi ile Türkçede kullanılmaya başlanmıştır.

-zik+

-zik+ eki, Türkçenin tarihî dönemlerinde görülmeyen ancak *em-* fiiline etirgenlik anlamı veren -iz-/-üz- eki ile meydana gelen sözcüğün yanlış ayrılması sonucu dilimize yerleşmiş bir ektir (sözcüğün tarihî dönemlerdeki görünümü için bkz.s.375). Bu fiile getirilen fiilden isim yapım eki "-ik+" ile sözcüğün *em-üz+ük/ em-iz+ik* biçimlerinde ayrılması gerekirken *emüz-/emiz-* kökünün günümüze ulaşamaması sonucu ek "-zik+" şeklinde kalmıştır.

+sAl+/ +Al+/ +l+

Ekin var oluşundaki genel kanaat Fransızcadan alınmış sözcüklerin yanlış ayrımı sonucu meydana geldiği yönündedir (bkz. s. 197). Ekle türetilmiş sözcüklere "ilgililik, ilişkililik" anlamı yüklemiş, Türkçeleştirme çalışmalarında çokça kullanılmıştır: *duygusal, hayvansal, toplumsal, çağrışımsal, yapısal* vb. Ekin Fransızca kelimelerdeki yanlış ayrım sonucu ortaya çıkmış olmasının yanında farklı biçimlerinin meydana gelmesinde de yanlış ayrımların etkisi görülür. Örneğin "s", ve "sa/se" sesleriyle biten sözcüklerde "+l+, +el+/+al+" biçimlerinde görülür: *cins+**el**, anayasa+**l**.*

-pak+

Yalnızca kaypak sözcüğünde görülen Osm. T. dışında Türkçenin tarihî dönemlerinde kullanılmamış bir ektir. Ağızlarda *kayıp-* "kaymak" şeklinde bir sözcüğün varlığı, ayrımın *kayıp-ak* biçiminde olabileceğini gösterir (Eren 1999: 223,

DS). Ancak Tü. T.'nde *kayıp-* şeklinde bir kök olmadığından sözcük kökü *kay-*, eki -pak+ olarak ele alınmıştır.

Görevi Tam Olarak Anlaşılamayan, Sonradan Var Edilmiş Ekler

Türkçenin tarihî dönemlerinde görülmeyen, dil devrimi ile ortaya çıkmış bu ekler sınırlı sayıda hatta kimi zaman tek sözcükte görülmektedir. Bu sebeple işlevlerinin tam olarak belirlenmesi zorlaşır. Bu ekler için işlevleri tam olarak belirlenemediği için kullanımının sınırlı kaldığı, yaygınlaşmadığı da düşünülebilir. Türkçeleştirme çalışmaları esnasında bu eklerin türetimde kazandırdığı, kazandırması beklendiği anlam özelliklerine bakılmaksızın rastgele sözcüklere getirildiği görülür. Bu ekler şu şekilde örneklenebilir:

+cAl+

Güncel ve *kılcal* sözcüklerinde görülen bu ekin getirildiği sözcükleri sıfat yapma özelliği ortaktır. Ancak ekin diğer eklerde olduğu gibi-örneğin "küçültme, eşya adı yapma, meslek adı türetme, yer bildirme vb."- belirgin bir anlam kazandırdığı söylenemez.

+lem+

Yalnızca *içlem* "bir nesnenin içeriğini oluşturan şey" sözcüğünde görülen bu ekin işlevi tek sözcükte görülmesi sebebiyle anlaşılamamaktadır (TDK GTS). Getirildiği sözcükte "kök hâlindeki sözcüğün sınırları içerisinde bulunma" anlamı verdiği görülür.

+em+

Günümüzde bu ekle türemiş iki kelimeye rastlanmaktadır. Bunlardan biri, Nişanyan'da kullanıldığı ilk örnek olarak *Kâbusnâme* gösterilen *görkem*<gör-k+em sözcüğüdür. Dil devrimi ile bu ekle türemiş sözcüklere bir de *önem* kelimesi eklenmiştir. Her iki kelimede de soyut ad türetme işlevi ortaktır.

-van+

Yalnızca *yayvan* sözcüğünde örneklenebilen bu eke Osm. T. ve Tü. T. dışında diğer dönemlerde rastlanılmamıştır. Görüldüğü bu sözcükte sıfat yapma işlevinde kullanılır.

KAYNAKÇA

Adalı, O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. İstanbul: Papatya.

Ağaoğlu, A. (2011). *Fikrimin İnce Gülü*. İstanbul: İş Bankası.

Ağca, F. (2007). Eski Türkçede {-A/-I/-(y)U} Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Farklı Bir İşlevi Üzerine. *Türkoloji Araştırmaları, 13,* 3-17.

Ahmed Paşa Dîvânı (işleyen: S. Kadaş). http://www.tebdiz.com/index.php?sayfa=arama_sonuc_yenisite

Ahmedova, A. (2017). Orhun Yazıtlarında Ara Ekler. *TÜBAR, 40*, 25-47.

Akar, A. (2003). -GAn Sıfat-Fiil Eki. *TÜBAR, 14,* 103-115.

Akdoğan, Y. (1988). *Ahmedî Dîvânı.* Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. http://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10591, ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0

Akın, S. (2004). *Kırdığımız Oyuncaklar*. İstanbul: Çınar.

Aksan, D. (2015). *Türkçenin Bağımsızlık Savaşımı.* Ankara: Bilgi.

Argunşah, M. (2014). *Çağatay Türkçesi.* İstanbul: Kesit.

Arat, R. R. (1951). *Atebetü'l-Hakayık.* İstanbul: Ateş.

Aranoff, M.- Fudemann, K. (2011). *What is Morphology?* UK: Blackwell.

Argunşah, M.-Yüksekkaya, G. (2014). *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri.* İstanbul: Kesit.

Argunşah, M.-Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus.* İstanbul: Kesit.

Aslan, S. (2002). Türkiye Türkçesinde Küçültme ve Pekiştirme Kavramları ve +cık Eki Üzerine. *Türk Dili, 63*, 224-228.

Ata, A. (1997). *Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I, Giriş-Metin-Tıpkıbasım.* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu: 681-1.

Ata, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi.* Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 36. S. 111. İstanbul.

Ata, A. (2011). *Orhun Türkçesi.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Ata, A.-Tulum, M. (2011). *Uygur Türkçesi.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Atalay, B. (1942). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Matbaai Ebuzziya.

Atalay, B. (1946). *Bergama'lı Kadri Müyessiret-ül-Ulûm.* İstanbul: İbrahim Horoz.

Atalay (1946). *Türkçede Kelime Yapma Yolları.* İstanbul: İbrahim Horoz.

Atalay, B. (1992). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-C: I.* Ankara: TDK.

Atılgan, Y. (2019). *Aylak Adam*. İstanbul: Can.

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Ankara: TDK.

Azılı, K. (2013). -(U)t Ekinin Farklı Bir Anlamsal İşlevi Üzerine. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 8/13,* 501-508. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5959

Balyemez, S. F. (2015). Türkçe +CA Eki, Sıfatın Anlamını Güçlendirir Mi? *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim, 4/3*, 899-917.

Bang, W. (1918). Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/ssg/content/pageview/816472?query=%C3%9Cbe%20r%20das%20osmanische%20F%C3%BCturum%20und%20einige%20ihm%20nahestehende%20Bildungen (21.10.2019).

Bang, W. (1918). *Beitrage zur türkischen Worthforschung.* Turan: 91-98.

Bang, W. (1980). *Türkoloji Mektupları.* Ş. Tekin (Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Banguoğlu, T. (1956). Türkçede Tefekkür Fiilleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten,* 111-123.

Banguoğlu, T. (1957). Türkçede Benzerlik Sıfatları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.* 13-27.

Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri.* Ankara: TDK.

Baskakov, N. A. (1952). *Karakalpakskiy Yazık, t.II.fonetika i morfologiya ç. 1.* İzd-vo AN SSSR, M.

Başdaş, C. (2006). Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler. *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayında Sunulan Bildiri.* 26-27 Eylül 2006. Bilkent Üniversitesi. Ankara.

Bayraktar, N. (2009). Boz ve Kır Renk Adlarının Kavram, Anlam ve Biçim Boyutu Üzerine. *International Journal of Central Asian Studies, 13,* 101-121.

Bice, H. (1993). *Hoca Ahmet Yesevi Dîvân-ı Hikmet.* Ankara: Diyanet Vakfı.

Bittner, M. (1912). Die onomatopoetischen Verba des Türkischen. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 26,* 263-269.

Boz, E. (2014). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi.* Ankara: Gazi.

Bozkaplan. Ş.A. (2007). Divanu Lügati' t- Türk'te +lA-. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* 2/2, 109-120.

Bulak, Ş. (2012). Türkçede +sA- İsimden Fiil Yapım Eki. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* 7/3, 683-708.

Buran, A. (1999). Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni. *3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. (23-27 Eylül 1996) Bildirileri* (s. 207-214) içinde. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Brockelmann, C. (1952). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen.* Mittelasiens. Leiden.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK.

Canpolat, M.-Önler, Z. (2016). *İshâk Bin Murâd Edviye-i Müfrede.* Ankara: TDK.

Clauson, S. G. C. (1960). Eski Türkçe Üzerine Üç Not. A. Leventoğlu (Çev.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 14,* 19-37.

Clauson, S. G. C. (2007). Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler. U. Özalan (Çev.). *Dil Araştırmaları Dergisi,* 1/1, 185-196.

Clauson, S. G. C. (2011). Ongin Yazıtı. Y. Şahin (Çev.). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 2,* 27-42.

Çağatay, Ş. S. (1943). Uygurca ve Eski Osmanlıcada Instrumental -°n. *Ankara Üniversitesi DTCF, 3.* 93- 107.

Çağatay, S. (1967). Pekiştirilen Fiiller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,* 39-50.

Çiftçi, S. (2016). Türkiye Türkçesinde Benzerlik İşleviyle Kullanılan Ekler. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler, 9/2,* 189- 210.

Çotuksöken, Y. (2011). *Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesi'nin Ekleri.* İstanbul: Papatya.

Delice, H. İ. (2000). Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları, 9,* 135-150.

Delice, İ. (2002). Yüklem Olarak Türkçede Fiil. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi,* 26/2, 185-212.

Demir, İ. (2014). Çekirge Kelimesi Üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi,* 14, 189-200.

Demircan, Ö. (2005). *Türkiye Türkçesinde Kök-Ek Birleşmeleri.* İstanbul: Papatya.

Demirel, E. (2019). Irk Bitig ve Körüm Bitig'de Temel Sözcüklerin Karşılaştırılması. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı* (s. 506-512) içinde. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

Demirtaş, A. (2006). Türkiye Türkçesinde Mensubiyet Bildiren "-gil" Eki Üzerine. *Karadeniz Araştırmaları, 9,* 70-77.

Deny, J. (2000). *Türk Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi).* O. Şahin (Çev.). Ankara: TDK.

Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi.* A. U. Elöve (Çev.). İstanbul: Kabalcı.

Develi, H. (2017). *Osmanlı Türkçesi Kılavuzu.* İstanbul: Kesit.

Develi, H. (2010). *Osmanlı Türkçesi Grameri.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Dilaçar, A. (2016). *Kutadgu Bilig İncelemesi.* Ankara: TDK.

Doğan, E. (2015) .Türkiye Türkçesinde Addan Zarf Türeten Birleşik Ekler Üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı,* S/50, 11- 28.

Doğan (2019). İsimden İsim Yapan -sAk Eki ile Fiilden İsim Yapan -sAk Ekinin Yapı ve Anlam Bakımından Değerlendirilmesi. (erişim: 05. 12. 2019).

https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/56871203/ISIMDEN_ISIM_YAPAN__sAk_EKI_ILE_FIILDEN_ISIM_YAPAN_-sAk_EKININ_YAPI_VE_ANLAM_BAKIMINDAN_DEGERLENDIRILMESI.pdf?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DTHE_EVALUATION_OF_sAk_SUFFIX_WHICH_FORMS.pdf&X-Amz-Algorithm=AWS4-HMAC-SHA256&X-Amz-Credential=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A%2F20191205%2Fus-east-1%2Fs3%2Faws4_request&X-Amz-Date=20191205T103820Z&X-Amz-Expires=3600&X-Amz-SignedHeaders=host&X-Amz-Signature=a2abcc41661eac605733f4df53e7b866b8e481743a049fe5cf6611cf4f130f32`°Z

Duman, M. (2008). Eski Türkiye Türkçesi Devresinde +lA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 3/3,* 346-355. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.355

Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani (Cild-i evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dursunoğlu, H. (2010). Türkiye Türkçesinde Vurgu. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 7/1,* 267-276.

Eckmann, J. (2005). *Çağatayca El Kitabı.* G. Karaağaç (Çev.). Ankara: Akçağ.

Eckmann, J. (2014). *Nehcü'l-Feradis.* S. Tezcan-H. Zülfükar (Yay.). Ankara: TDK.

Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili.* Ankara: Grafiker.

Elmalı, M. (2016). *Dasakarmapathavadanamala.* Ankara: TDK.

Emre, A. C. (1940). Türkçede Çoğul (*) Belgisi –ler'in Etimolojisi üzerine Bir Araştırma. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten,*5-6, 37-44.

Eraslan, K. (1996). +sı-/+si- (~+su-+sü-) İsimden Fiil Yapma Eki İle -sı-/- si- (~-su-/sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri Hakkında. *Türk Kültürü Araştırmaları.* Ankara.

Eraslan, K. (1999). *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996.* Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu içinde (381-385). Ankara: TDK.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK.

Eraslan, K. (2015). *Alî-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n Nefâyis*. Ankara: TDK.

Erbil, L. (2019). *Tuhaf Bir Kadın*. İstanbul: İş Bankası.

Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Ercilasun, A. B. (1973). -maç/ -meç Eki Üzerine. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, 21*, 83-88.

Ercilasun, A. B. (1995). Kâşgarlı Mahmud' da -sā-/ -sĕ- eki. *Türk Dili Dergisi-Ahmet Mithat Efendi Özel Bölümü, 1995/ 1-571*, 449- 455.

Ercilasun, A. B. (1997). Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 521*, 41- 47.

Ercilasun, A. B. (2007). Türkçede Benzerlik Bildiren +m Morfemi. *Dil Araştırmaları, 1(1)*, 9-20.

Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*. Ankara: Akçağ.

Ercilasun, A. B.- Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Otto Harrossowitz-Wiesbaden.

Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston.

Erdem, M. (2011). Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları. *Bilig, 58*, 71-90.

Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.

Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: TDK.

Ersoy, F. (2007). +gil Eki Üzerine. *Dil Araştırmaları, 1*, 21-29.

Erol Aslan, H. Yapı ve Anlam Bakımından Türkçe Yemek Adları. http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/13915,97pdf.pdf?0&_tag1=B3FDE1B35C600AE08757C45567EEF987A4AE1C1D&crefer=66FCE1974DBD4B561C438B0CA67A7F62BC2F9514DC741A897B1F204D01D1F5E0 (erişim: 18.06.2018).

Gabain, A. M. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK.

Gece, M. (1995). Türkçede Sıfatı Derecelendirme Yolları. *Türk Dili ve Edebiyat, 519*, 240-250.

Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç.

Genç, G. (2005). *Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Fiilden İsim Yapma Ekleri ve Fonksiyonları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Gökdayı, H.-Sebzecioğlu, T. (2006). Geçiş Aşamasında Olan +cA Ekinin Türü. *Türk Dili, 649*, 61-72.

Gül, B.- Ağca, F. (2014/1). İbni Mühenna Lügati'nin Tarihi Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi. *Türk Kültürü*, 21-29.

Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I, A-N*. Ankara: TDK.

Güllüdağ, N. Tarihsel Gelişim Süreci İçinde -mAn/+mAn Eki. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar, 16*, 557-590.

Gülmez, M. (2013). Sense- Fiili Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, 34*, 47- 56.

Gülsevin, G. (2004). *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004*. Türkçede 'Sıra Dışı Ekler' ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine içinde (1267-1284). Ankara: TDK.

Gülsevin, G. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Gültekin, M. (2006). Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Ekleri Üzerine Bir Deneme. *TÜBAR, 20*, 33- 59.

Gündoğdu, E. (2002). İsimden Fiil Türeten +çı-/+çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri. *Gazi Eğitim Fakültesi,* 22/3, 171-181.

Güner, G. (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil.* (Yayımlanmış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* Ankara: Kesit.

Güven, M. (2009 Güz). Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme. *TÜBAR, 26,* 109-141.

Güzel, F. (2016). Türkiye Türkçesi Ağızlarında -GAl Eki. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim, 5(4),* 1682-1693.

Grønbech, K. (1995). *Türkçenin Yapısı.* M. Akalın (Çev.). Ankara: TDK.

Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri.* Ankara: TDK.

Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Hamilton, J. R. (2015). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü.* V. Köken (Çev.). Ankara: TDK .

Hatiboğlu, V. (1974). *Türkçenin Ekleri.* Ankara: TDK.

Hatiboğlu, V. (1974). Türkçedeki Eklerin Kökeni. *Türk Dili, 29,* 331-339.

Hazar, M. (2011). Türk Dilindeki Fiilden İsim Yapan -cAk Eki Hakkında. *Dil Araştırmaları Dergisi, 8,* 141-153.

Hazar, M. (2013) Türkiye Türkçesi Sözlüğünde Çatı Eklerinin Kullanımına Art ve Eş Zamanlı Toplu Bir Bakış. *Türklük Bilimi Araştırmaları, 34,* 149-158.

Hengirmen, M. (1999). *Türkçe Dilbilgisi.* Ankara: Engin.

Hengirmen, M. (1983). *Güvâhi Pend-Nâme.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Hikmet, N. (2011). *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim.* İstanbul: Yapı Kredi.

İlhan, N. (2009). Türkçede Ek+Kök/Kök+Ek Kaynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 4/8,* 1535-1557.

İlhan, N. (2011). Öksüz Öğüt Üvey Kardeş Mi? Bir Etimoloji Denemesi. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 6/1,* 473-481. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1821

İpek, B. (2008). Türk Dilinde Vasıta Hâli. *Türkiyat Araştırmaları, 23,* 63- 97.

İpekten, G., Kut, G., İsen, M., Ayan, H., Karabey, T. (2017). *Heşt Bihişt.* Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Jackson, N. E., Coltheart, M. (2001). *Routes to Reading Success and Failure: Toward an Integrated Cognitive Psychology of Atypical Reading.* Philadelphia, PA: Psychology.

Kabaağaçlı, C. Ş. (2014). *Mavi Sürgün.* Ankara: Bilgi.

Kabadayı, O. (2013). Eski Türkçede Gezegen Adları. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. 20- 25 Ekim 2008. C.III. s. 2435- 2448. Ankara: TDK.

Kahraman, T. (2009). *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi.* İzmir: Kanyılmaz.

Kalsın, Ş. (2013). *Harezm Türkçesi-İsim.* Ankara: Gazi.

Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi.* Ankara: Akçağ.

Karabacak, E. (2002). *Bergamalı Kadri Müyessiretü'l-Ulûm.* Ankara: TDK .

Karabeyoğlu, A. R. (2007). +A- Eki ve Adların Fiilleşme İstikametleri Üzerine. *İlmî Araştırmalar Dergisi, 23,* 73-91.

Karadoğan, A. (2004). Türkiye Türkçesinde Birleşik Eklerle Oluşturulmuş Sözlük Ögeleri. *Türk Dili Dergisi, 634,* 541-549.

Karagözlü, S. (2018). *İbnü Mühennâ Lügati-Türkçe Kısmı.* İstanbul: Kesit.

Karahan, A. (2006). Memlûk-Kıpçak Türkçesi Sözvarlığı: Yansıma Fiiller Üzerine Bir İnceleme. *TÜBAR, 20,* 105-124.

Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK.

Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî).* Ankara: TDK.

Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım.* Ankara: TDK.

Karasoy, Y. (1960). Türkçede Kök Morfemlerin Araştırılmasında -ga Yapım Ekinin Yeri. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler, 2,* 210-220.

Karasoy, Y. (2004). Türkçede -ma (-me) Ekinin Yeri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 16,* 1-14.

Kartallıoğlu, Y. (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni.* Ankara: TDK.

Katamba, F. (2005). *English Words.* London: Routledge.

Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk.* Ankara: TDK.

Kılıçoğlu, V. (1951). Türk Gramerinde Yeni Araştırmalar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 9/3,* 261-275.

Kocasavaş, Y. (1998). +sa-/ +se- İsimden Fiil Yapma Eki ile -se-/ -sa- Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şekilleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, 28,* 419-434.

Koç, N. (2010). -ca Eki Üzerine. *Türk Dili, 52,* 505-514.

Kononov, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka.* Moskova-Leningrad.

Kononov, A. V. (1968). İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 16,* 81-88.

Korkmaz, Z. (1958). Türk Dilinde +çA Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 16,* 41-68.

Korkmaz, Z. (1959) Türkçede -ecek/-acak Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 12,* 159-170.

Korkmaz, Z. (1960). Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 8,* 173-180.

Korkmaz, Z. (1986). Türkçe ile Moğolca Arasında Ortaklaşan Unsurlar ve Moğolcanın Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 34,* 43-52.

Korkmaz, Z. (1990). Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, 1,* 141-149.

Korkmaz, Z. (2005). *Türk Dili Üzerine Araştırmalar.* Ankara: TDK.

Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi.* Ankara: TDK.

Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin).* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Köksal, F. (2018). *Uzun Firdevsî Manzum Vilâyet-nâme: Vilâyet-nâme-i Hâcî Bektaş Velî-i Horasanî (Tenkitli Metin).* Ankara: Alevilik Araştırmaları.

Köse, S. (2018). *Eski ve Orta Türkçe Metinlerindeki Kıyafet Adları ve Dil İncelemesi.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Kuznetsov, P. İ. (1995). Türkiye Türkçesinin Morfo-etimolojisine Dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 43,* 193-262.

Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi.* Ankara: TDK.

Küçük, S. (1994). *Bâkî Dîvânı.* Ankara: TDK.

Küçük, S. (2010). Tarihî Türk Lehçelerinde Renk Adlandırmaları. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 5/1*, 556- 577. https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.1071

Küçük, S. (2013). Eski Türkçede Kuş İsimleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 8/13*, 1237-1246. https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.5949

Lieber, R. (2004). *Morphology and Lexical Semantics*. UK: Cambridge University.

Livaneli, Z. (2017). *Son Adanın Çocukları*. İstanbul: Doğan ve Egmont.

Mansuroğlu, M. (1953). Türkçede "-ğu" Ekinin Fonksiyonları. *Türkiyat Mecmuası, 10,* 341-348.

Mansuroğlu, M. (1960). Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerinde Notlar. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı, 10,* 5-24.

Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages And Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Miandoab, Z. N. (2018). Türk Dilinde Küçültme Kavramı ve Küçültme Ekleri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji, 22*, 213-237.

Mohammed, R. (2018). *Memlûk Kıpçak Türkçesinde Ekler ve İşlevleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Nalbant, M. V. (2008). *Dîvânü Lugâti't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoguz.

Ölmez, M. (2017). *Köktürkçe ve Uygurca Dersleri*. İstanbul: Kesit.

Önen, O. (2019). *Babam Beni Şahdamarımdan Öptü*. İstanbul: Destek.

Öner, M. (2006). Türkçede İsimden Fiil Yapımı Üzerine Notlar. *Modern Türklük Araştırmaları, 3/1*, 60-76.

Önler, Z. (1989). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 538,* 89-130.

Önler, Z. (2010). +(X)n Zarf Eki ve Kullanımı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji,* 17/2, 143-155.

Önler, Z. V. (2004). Türkçede +lX (+lı, +li/+lu, +lü) Eki. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı 20-26 Eylül 2004*. Ankara: TDK Yayınları.

Önler, Z. (2010). *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı 01-02 Aralık 2010*. Enfel Doğan-Mustafa Özkan (Ed.), Türkçede -DI Ad Yapım Eki ve Türevleri içinde (3-11). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Özçelik, S. (2004). Türkiye Türkçesinde Benzetme-Benzerlik Kavramları ve Bu Kavramları Sağlayan Ekler Üzerine. *İlmî Araştırmalar, 11*, 143-154.

Özdemir, E. (1971) Öz Türkçe: -maç/ -meç Eki. *Türk Dili Dergisi, 239,* 382-383.

Özkan, M. (2015). Mahmûd b. Kâdî- i Manyâs' ın Gülistan Tercümesinde Söz Yapımı- I. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, 53*, 53-90.

Öztoprak, N. (Ed.) (2017). *Hoca Dehhânî Divanı*. Ankara: Türkiye Bilim Akademisi.

Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı*. İstanbul: Kesit.

Poppe, N. (2008). Altay Dillerinde Çokluk Ekleri. C. Kerimoğlu (Çev.) *Dil Araştırmaları Dergisi, 2*, 93- 110.

Rasaen, M. (1957). *Materialien Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen*. Helsinki.

Ramstedt, G. J. (1912). *Verbstammblindungslehre Mongolische-Türkischen Sprachen*. Helsingfors.

Ramstedt, G. J. (1952). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II: Formenlehre*. Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura.

Ramstedt, G. J. (1957). *Vvedeniye v Altayskoye Yazıkoznaniye, Morfoloji*. Moskova.

Sağol, E. (1995). Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık. Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Tarihi Şivelerde At Donları* içinde (s. 126-146). İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü Yayınları.

Sakin, O. (2013). *Osmanlı Türkçesi Rehberi.* İstanbul: Yeditepe.

Salan, E. (2012). Eski Anadolu Türkçesinde -dUk ve +lIk Eklerinin İşlevsel Denkliği. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 7/4,* 2697-2708.

Serebrennikov, B. A.-Gadjieva, (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri.* Ankara: TDK.

Sertkaya, O. F. (2012). Etimoloji Nedir-Ne Değildir ve İsimden İsim Yapan +ay/+ey Eki Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, 19,* 43-72.

Sevinçli, V. (2018). "A-" Fiili ve Türevleri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 15,* 399-417.

Szymanek, B. (1988). *Categories and Categorization in Morphology.* Lublin: Catholic University.

Şahin, H. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi.* Ankara: Akçağ.

Şahin, G. (2015). Türk Dilinde Renk Adı +Man Sistemi Ve {Man} Ekinin Kökenine Dair. *Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür Eğitim, 4/1,* 45-68.

Şakar, Ö. S. (2015). +gu, +gü Eki ve İşlevleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 10/8,* 1801-1816. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7921

Şavk, Ç. Ü. (2011). *Ali Şir Nevayi-Leyli vü Mecnun.* Ankara: TDK.

Şçerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler-Fiil.* Karasoy, Y.-Hacızade, N.-Gülmez, M (Çev.). Ankara: TDK.

Şen, S. (2017). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri.* İstanbul: Kesit.

Şirin, H. (2015). *Kültigin Yazıtı Notlar.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi.* Ankara: TDK.

Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı.* Ankara: TDK.

Tatcı, M. (1998). *Yûnus Emre Dîvânı.* Ankara: Akçağ.

Tebdiz-Tarihsel Türkçe Sözlük. http://www.tebdiz.com

Tekin, Ş.-Tekin, A. G. (1992). *Çengname.* ABD: Harvard Üniversitesi Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrısimit. Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhaşika Tarikatına Ait Bir Eserin Uygurcası).* Ankara: TDK.

Tekin, Ş. (1992). Türk Dünyası El Kitabı. *Eski Türkçe* içinde (69-120). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Tekin, Ş. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri.* İstanbul: Türk Dili Araştırmaları Dizisi.

Tekin, Ş. (2013). *Irk Bitig.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Tekin, Ş. (2014). *İştikakçının Köşesi.* İstanbul: Dergah.

Tekin, Ş. (2019). *Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh).* Ankara: TDK.

Tekin, T. (1960). "Omuz" Kelimesi Hakkında. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, 104,* 402-403.

Tekin, T. (1960). "Amca" ve "Teyze" Kelimeleri Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 8,* 283-294.

Tekin, T. (1982). "On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KIrA}", *Acta Orıentalia Academiae Scientiarum Hung Tomus, XXXVI (1-3),* 503-513.

Tekin, T. (1991). New Examples of Zetacizm. *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1,* 145-150.

Tekin, T. (1993). Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar. *Dilbilim Araştırmaları, 38,* 244-281.

Teres, E. (2009). *Çağataycada Söz Yapımı.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Tietze, A.-Tekin, T. (1994). Tarama Sözlüğü Üzerine Bazı Açıklamalar-II. *Türk Dilleri Araştırmaları, 4,* 159-169.

Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı.* İstanbul: Simurg.

Türk Dünyası El Kitabı (1992). C.II. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Timurtaş, F. K. (1980). *Şeyhi ve Hüsrev ü Şîrîn'i.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Timurtaş, F. K. (1980). Man Eki ve Asıl Şecaat Arzedenler. *Yaşayan Türkçemiz 2.* İstanbul: Tercüman Gazetesi.

Timurtaş, F. K. (2008). *Türkçemiz ve Uydurmacılık.* İstanbul: Boğaziçi.

Tolkun, S. (2018). -(I)ş Mastar Eki Midir? *Uluslarası Beşeri Bilimler ve Eğitim, 9,* 297-328.

Toparlı, R.-Argunşah, M. (2018). *Mu'înü'l-Mürîd.* Ankara: TDK.

Toparlı, R. (2017). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn.* Ankara: TDK.

Tosun (2010). Türkiye Türkçesinde +CA Ekinin Kullanım ve Anlam Çeşitliliği. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 5/4,* 1452-1486. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1793

Tulum, M. (1993). -la / -le Ekine Dair. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 26,* 157-164.

Tuna, O. N. (1986). *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları "Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji).* Malatya.

Turan, F. (2019). *Çağatayca Manzum Sözlük-Nisâb-ı Kutbiyye.* Ankara: TDK.

Türk, V. (2006). İsimden Fiil Yapan -al- 1 -el-;-l- ve -ar- 1 -er-; -r- Eklerinin Kökeni. *İlmî Araştırmalar, 21,* 183-191.

Türk, V., Erol, A. H., Gülsevin, G., Durgut, H., Ceritoğlu, M. (2011). *XIV.-XV. Yüzyıllar Türk Dili.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Useev, N. (2013). Köpçegen (A 49) Yazıtı. Hatice Şirin User, Bülent Gül (Ed.), *Köpçegen (A 49) Yazıtı* içinde (s. 607-612). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

User, H. Ş. (2006). Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine. *Bilig Dergisi, 39,* 219-238.

User, H. Ş. (2009) Hakasya Bulgusu Eski Bir Türk Mezar Taşı: Açurı (Oçurı, Ye 26) Yazıtı. *Türkbilig, 17,* 158-174.

Uygur, S. (2005). +lA- Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Deneme. *Türk Dili, 646,* 347-351.

Ünal, O. (2017). 'Sözde Karca' Kelimelerin Kökeni ve Türkçedeki Hurri-Urartuca Leksikal Alıntılar Üzerine. *Türkbilig Dergisi,* 34, 25-68.

Ünlü, S. (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi.* Konya: Eğitim Kitabevi.

Yavuz, K. (2000). *Âşık Paşa Garib-nâme. I/1, I/2, II/1, II/2.* İstanbul: TDK.

Yavuz, K. (2017). *Gülşehrî'nin Mantıku't-tayr'ı (Gülşen-nâme)-Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma).* Ankara: Kırşehir Valiliği.

Yıldırım, A.-Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri.* Ankara: Seçkin.

Yıldırım, T.-Çiftçi, M. Divânü Lugâti't-Türk'te Yer Alan Alet- Eşya Adları. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 7/2,* 1229-1249. https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.3369

Yılmaz, E.-Demir, N.-Küçük, M. (2013). *Kısas-ı Enbiya.* Ankara: TDK.

Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l-Edeb.* Ankara: TDK.

Zülfikar, H. (2012). Terim Çalışmalarına Katkılar -amek (-emek) Eki. *Türk Dili, 726,* 419-427.

Zülfikar, H. (2011). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları.* Ankara: TDK.